

ŐSRÉGÉSZETI LEVELEK

prehistoric newsletter

ΜΩΜΟΣ VII.

Őskoros Kutatók VII. Összejövedele

2011. március 16–18.

Százhalombatta, Matrica Múzeum

BUDAPEST 2013

Szerkesztők:

Anders Alexandra

Kalla Gábor

Kiss Viktória

Kulcsár Gabriella

V. Szabó Gábor

Fordítás, idegen nyelvi lektorálás:

Seleanu Magdaléna

Szerkesztőség címe:

1088 Budapest, Múzeum körút 4/B

e-mail: osreglevelek@freemail.hu

Megjelenik évente

az Ősrégészeti Társaság kiadásában

ISSN 1585-1206

A kötet megjelenését támogatta:

ELTE BTK Régészettudományi Intézet

Tartalom / Contents

<i>Vicze Magdolna</i> : Előszó / Foreword	5
<i>Kalla Gábor</i> : A háztartások régészete / The archaeology of households	9

Kőkori és rézkori háztartások

<i>Mester Zsolt</i> : „Háztartásrégészet” a paleolitikumból nézve / “Household archaeology”: a view from the Palaeolithic	37
<i>Lengyel György</i> : Apattintási melléktermékek szerepe az őskori emberi tevékenységek rekonstruálásában — Ságvár-Lyukas-domb kőegyüttesének technológiai vizsgálata / The role of knapping waste in the reconstruction of ancient human behavior — lithic technology at Ságvár Lyukas-domb	61
<i>Regenye Judit</i> : Házkultusz — házzal kapcsolatos rítusok a lengyeli kultúrában / Cultic aspect of the house — Rituals connected with the house of the Lengyel Culture	78
<i>László Attila</i> : Alapítástól a pusztulásig. Építési rítusok nyomai az Erősd-kultúra málnásfürdői településén / From foundation to destruction. Traces of building rituals at the Malnaş Băi settlement of the Copper Age Ariuşd–Cucuteni culture	89
<i>Fábián Szilvia–Csippán Péter–Daróczi-Szabó Márta</i> : Hajléktalan badeniek? Háztartások lokalizációjának lehetőségei Balatonkeresztúr-Réti-dűlő késő rézkori lelőhelyén / Homeless Baden people? The possibilities of the localization of households on a Late Copper Age site at Balatonkeresztúr-Réti-dűlő	104

Háztartások és kézművesek a bronzkorban

<i>Nyíri Borbála</i> : Domb tetején kicsi ház — egy kora bronzkori házbelső edénykészletének vizsgálata Dunaújváros-Rácdomb tell telepéről / Little house on the hilltop — analysis of a household ceramic assemblage from the tell settlement of Dunaújváros-Rácdomb	139
<i>Vicze Magdolna</i> : Százhalombatta-Földvár néhány bronzkori háztartásáról / Some aspects of households at the Bronze Age tell of Százhalombatta-Földvár	154
<i>Kovács Gabriella</i> : Régészeti talaj-mikromorfológia a háztartásrégészetben / Thin section soil micromorphology in household archaeology	166
<i>Pásztor Emília</i> : Bronzkori házak tájolása a Kárpát-medencében / Orientation of Bronze Age houses in the Carpathian Basin	178
<i>Szeverényi Vajk</i> : Bronzkori „háztűznéző”: Szándékos házégetés és anyagi metaforák a Kárpát-medence kora és középső bronzkorában / Deliberate house-burning and material metaphors in the Early and Middle Bronze Age of the Carpathian Basin	191
<i>Szabó Géza</i> : A mészbetétes edények népe kerámiájának forma- és jelrendszere a temető- és a encrustated Pottery culture on settlements and in cemeteries	209
<i>Ligner Jácint</i> : Újabb adatok a középső bronzkori fazekasság kérdéséhez Baranya megyéből / New data on Middle Bronze Age pottery production in County Baranya	223
<i>P. Fischl Klára–Kiss Viktória–Kulcsár Gabriella</i> : Ahány ház, annyi szokás”? Specializált háztartások a Kárpát-medencei kora és középső bronzkorban / “So many households, so many customs”? Specialised households in the Carpathian Basin during the Early and Middle Bronze Age	231

Háztartások a bronzkor végén és a késő vaskorban

<i>Fekete Mária:</i> Néhány adat a „főnöki háztartás” kutatásához a késő bronzkori és kora vaskori Dunántúlon (Gondolatok egy ma még kevésbé ismert témáról) / Research on “Chieftains’ Households” in Transdanubia in the Late Bronze Age and Early Iron Age (Thoughts on a neglected field of research)	246
<i>Németi János:</i> Megjegyzések a La Tène (kelta) háztartási edénykészletről / Household vessel sets of the La Tène (Celtic) period	255
<i>Timár Lőrinc:</i> Késő vaskori veremházak maradványainak értelmezése / Interpretation of the sunken houses of the Late Iron Age	266

Előszó

Százhalombatta a Mómosz konferenciák sorában új helyszínnek számít. 2009-ben az őskoros kutatók VI. összejövetelén, Kőszegen, a soros találkozót szervező debreceni kollégák aggodalmukat fejezték ki, hogy patinás múzeumuk épületének rekonstrukciós munkálatai előre láthatóan nem fogják lehetővé tenni a következő konferencia megszervezését. Végso soron a körülmények e véletlen összejátszásának köszönhető megoldás, miszerint a VII. őskoros találkozó Százhalombattára került, hagyomány teremtvővé vált. Ezzel a konferenciák helyszínei közé az ország nyugati és keleti régiói mellett, beillesztésre került a középső régió is. Ugyanakkor e hármassal a szervezés és megrendezés egy-egy fogadó intézményt terhelő feladatai időben jobban eloszlanak.

A százhalombattai rendezvény nem dicsekedhet olyan impozáns részvételi számokkal, mint a két évvel korábbi kőszegi találkozó, mégis sikerült az intenzív három napban 39 szerző 30 előadását meghallgatni. A konferenciához további 9 poszter csatlakozott. A találkozóznak 108 regisztrált résztvevője volt, melyből közel 80 szakember a három napon folyamatosan a helyszínen tartózkodott. Budapest közelsége lehetővé tette további legalább 30 budapesti valamint pécsi egyetemi hallgató és több kolléga ingázását. Mindazonáltal jó alkalom nyílt koncentráltabb problémafelvetésekre és azok intenzívebb megbeszélésére. Szerencsés egybeesés, hogy a Százhalombattán tartott Őskoros Kutatók VII. Összejövetelének témája éppen a *háztartásrégészet* volt. Azon őskorkutatással foglalkozó kollégák számára, akik figyelemmel kísérik az aktuális kutató feltárásokat ez nem lehetett meglepetés. A százhalombattai „Matrica” Múzeum azon kevés szerencsés kivételek közé tartozik, ahol a körülmények lehetővé teszik egy tervásatás megvalósítását. A bronzkori földváron elindított régészeti kutatásunk fókuszában kezdetektől a helyi középső

bronzkori lakosság belső településszerkezetének és háztartásainak megismerése és megértése óállt. A terepen alkalmazott módszereket és mintavételezési stratégiánkat is ennek megfelelően alakítottuk, építettük ki. Így szinte természetes, hogy az első hazai háztartásrégészetnek szentelt szakmai konferenciának Százhalombatta adott otthont.

Ma Magyarországon mind a nagyszámú nagyfelületű feltárások, mind a régészettudomány jelenlegi állása időszervé és nem utolsó sorban lehetővé teszik az őskori háztartások megismerésére és megértésére irányuló kutatásokat, illetve kérdésfelvetéseket. Ezzel a hazai őskorkutatás utolérte a nemzetközi szinten is az éppen egyik legidőszervőbb kutatási irányt. Ma már szerencsére nem kérdéses, hogy egy régész feladata messze összetettebb egy egyszerű ásátásvezetésen és a terepen észlelt egykori mindennapi élet „jelenségeinek” passzív leírásán. Az interdiszciplináris kutatások kezdetektől fogva történő bekapcsolása, és az azok által kínált lehetőségek alkalmazása mára szinte rutinszerű „kötelezettsége” egy-egy terepi munkával foglalkozó régésznek. A komplex kutatási módszerek összetett kérdésfelvetéseket tesznek lehetővé. Az elhangzott előadások 80–90%-a nem csupán tisztában volt ezekkel a követelményekkel, hanem, bemutatta az alkalmazott komplex kutatásokat és módszereket, vagy legalábbis tükrözte az azok elérésére való törekvést és igényt.

A konferencia szervezését, bonyolítását a százhalombattai „Matrica” Múzeum és kollégái végezték, munkájukat ezúton is köszönöm. Külön köszönet jár Kovács Gabriellának, aki a kéziratokat elsődlegesen begyűjtötte és azokat összerendezte. Végül, köszönet illeti az Ősrégészeti Levelek szerkesztőbizottságát, hogy a VII. Mómosz konferencia anyagát befogadták és a kiadásával járó összes fáradtságot magukra vállalták.

Vicze Magdolna
a „Matrica” Múzeum igazgatója

Őskoros Kutatók VII. Összejövedele

2011. március 16–18.
Százhalombatta, Matrica Múzeum

A KONFERENCIA TUDOMÁNYOS PROGRAMJA

2011. március 16. szerda

Szekcióelnök: Bánffy Eszter

Kalla Gábor: A háztartások régészete

Mester Zsolt: „Háztartásrégészet” a paleolitikumból nézve

Domboróczki László: Településtörténet, házgenerációk és háztartások az AVK időszakában (ÉK-Magyarország területe, i. e. 6. évezred második fele)

Lengyel György: A pattintási hulladék szerepe a kőleletegyüttesek technológiai vizsgálatában

Noémi Pažinová: Neolitikori település Hurbanovo-Bohatá térségében (Szlovákia)

Hajdú Zsigmond–Nagy Emese Gyöngyvér: Lakóház és környezetének kérdése és annak településtörténeti vonatkozásai a középső neolitikum időszakában. Házalap és a hozzátartozó gazdasági udvar jelenségeinek elemzése két Polgár környéki lelőhely alapján

Raczky Pál–Anders Alexandra: Új elméleti és módszertani megközelítések a neolitikum településrégészetében - háztartások és települési egység viszonya Polgár-Csőszhalom lelőhelyének eredményei alapján

Siklódi Csilla: A háztartási régészet jelentősége közösségkapcsolati programokban

2011. március 17. csütörtök

Szekcióelnök: Horváth László András

Regenye Judit: Házkultusz, a házzal kapcsolatos rítusok a Lengyeli kultúrában

Molnár Zsolt–Apai Emese–Nagy József Gábor: Késő rézkori települések és lakóházak kutatása Közép-Erdélyben

Fábián Szilvia: Hajléktalan badeniek? A házhelyek azonosításának lehetőségei egy késő rézkori lelőhelyen

Csippán Péter: Háztartások – Jelek – Lerágott csontok (Balatonkeresztúr-Réti-dűlő késő rézkori település háztartási egységeinek vizsgálata az archaeozoológiai leletanyag alapján)

Pásztor Emília: A bronzkori házak tájolása

László Attila: Alapítási rítusok nyomai az Erősd-kultúra málnásfürdői településén

Szabó Géza: A Mészbetétes edények népe kerámiájának forma- és jelrendszere a temető- és a telepanyagok viszonylatában

Szekcióelnök: Kalla Gábor

Nyíri Borbála: Domb tetején kicsi ház — egy kora bronzkori házbelső kerámiaelemzése Dunaújváros-Rácdomb tell-telepéről

P. Fischl Klára–Kiss Viktória–Kulcsár Gabriella: „Ahány ház, annyi szokás”: specializált háztartások a kora és középső bronzkorban

2011. március 18. péntek

Szekcióelnök: Csányi Marietta

Vicze Magdolna: A Százhalombatta-Földvár néhány bronzkori háztartása

Kovács Gabriella: Régészeti talaj-mikromorfológia a háztartásrégészetben

Gyucha Attila–William A. Parkinson–Paul R. Duffy–Richard W. Yerkes: A háztartások szerveződésének változásai az őskori Alföldön

Szeverényi Vajk: Bronzkori „háztűznéző”: szándékos házégetés és anyagi metaforák a Kárpát- medence kora és középső bronzkorában

Kisné Cseh Julianna: Ház és háztartás egysége a bronzkorban

Ligner Jácint: A háztartásokhoz kapcsolódó eszközök és jelenségek néhány újabb baranyai őskori lelőhelyen

Szekcióelnök: V. Szabó Gábor

Száraz Csilla: A háztartás mint fizikai egység körülhatárolása Muraszemenye-Aligvári-mező lelőhelyen

Németi János: Megjegyzések a La Tène (kelta) háztartási edénykészletről

Váczai Gábor: A késő bronzkori háztartás rekonstruálásának lehetőségei

Gróh Dániel: A visegrád-lepencei késő bronzkori temető

T. Németh Gabriella: Adalékok késő bronzkori háztartásokhoz

Fekete Mária: Néhány adat a főnöki háztartás kutatásához a késő bronzkori és kora vaskori Dunántúlon

Timár Lőrinc: Késő vaskori veremházak maradványainak értelmezése

A háztartások régészete mint kutatási probléma

Kulcsszavak: háztartás régészete, lakóház, tevékenységi körzet, szemétködör, specializáció

Keywords: archaeology of household, house, activity area, refuse pit, specialization

A háztartás régészete (*archaeology of household*), mint önálló kutatási irány már közel három évtizedes múltra tekinthet vissza, de a Kárpát-medence régészetiében még mindig nem vált általánossá a települések régészeti anyagának ilyen típusú megközelítése. Emiatt is igen fontos, hogy az Őskoros Kutatók VII. Összejövételének középpontjában ez a témakör állt és ezért külön köszönet illeti a szervezőket. A tanulmány példái a régészet és az etnoarcheológia szélesebb területéről származnak, és reményem szerint felhívják a figyelmet számos olyan szempontra, melyeket az európai őskor régészetiében is figyelembe kell venni.

A háztartások régészete

A háztartás régészete vagy háztartásrégészet szókapcsolatot Richard R. Wilk és William L. Rathje használta először 1982-ben az *American Behavioral Scientist* július–augusztusi tematikus számában megjelent cikkükben (WILK–RATHJE 1982). A szakma máig ezt a tanulmányt tekinti kiindulópontnak, bár vannak fontos előzményei és a folyóirat ugyanebben a számában több más jelentős dolgozat is megjelent. A háztartások régészeti kutatásának módszertanát már egy hat évvel korábban, 1976-ban megjelent gyűjteményes kötet, a „The Early Mesoamerican Village” megalapozta (FLANNERY 1976). Ebben Kent Flannery és munkatársai a települések analízisének legalapvetőbb szintjeként a háztartás elemzését határozták meg. Az újfajta gondolkodásban nagy szerepet játszott a történettudományban úttörő jelentőségű francia Annales iskola, különösen Fernand Braudel tevékenysége, amely ráirányította a figyelmet a kisebb társadalmi és gazdasági egységek, valamint a mindennapi élet fontosságára a nagy történeti folyamatokban.¹ Két másik

fontos terület, ahonnan az impulzusok érkeztek, a szociológia és a kulturális antropológia volt.² E tudományágak eredményeinek figyelembe vétele elengedhetetlen abban, hogy a régészet kialakítsa saját szemléletmódját, és egyértelművé tegye, hogy az egykori valóság milyen részleteit képes rekonstruálni a maga módszereivel.

Két évtized alatt az angolszász tudományban a háztartás régészete vagy más kifejezéssel a házi tevékenységek régészete (*domestic archaeology*) a településkutatások egyik alapvető részterületévé vált, majd módszerei lassan az egész világon elterjedtek. Eleinte elsősorban az írás nélküli, vagy korlátozott írásbeliséggel rendelkező kultúrák vizsgálatánál hódított, különösen ott, ahol nagyobb területű telepfeltárások történtek, illetve az egykori élettér szintje, azaz a padlószint is fennmaradt. E rétegtépképződési folyamatok sajátosságai miatt módszertanilag vezető területté eleinte a Kolumbusz előtti közép-amerikai régió vált, ahol különösen sokat segítettek az etnográfiai vizsgálatokkal való összevetések (pl. WILK 1983; 1984; 1988). Később csatlakozott ehhez a térséghez a Közel-Kelet. Időben egybeesett a háztartásrégészeti megközelítés elterjedése és az Eufrátesz felső folyásának gátépítései miatti leletmentések sorozata az 1980-as és 1990-es években. Itt, Törökországban és Szíriában feltártak számos olyan bronzkori, különösen kora bronzkori falusias települést, melyekhez hasonlóakat a korábbi feltárások egyáltalán nem érintettek,³ de módszertani szempontból kiemelkedő jelentőségűvé vált a levantei és az anatóliai neolitikus lelőhelyek vizsgálata is.⁴ A jó

² Két fontos, ma is mérvadó gyűjteményes kötet: LASLETT–WALL 1972; NETTING–WILK–ARNOULD 1984.

³ A számos publikáció közül a háztartásrégészet szempontjából jelentősebb kötetek, ill. tanulmányok: RAINVILLE 2001; PFÄLZNER 2001; PARKER–FOSTER 2012.

⁴ Ebben kiemelkedő szerepet játszik Çatalhöyük új, Ian Hodder vezette feltárása, amely nemzetközi együttműködésben folyik. A hatalmas irodalomból itt csak néhány olyan tanulmányt emelek ki, melyek a jelen áttekintés nézőpontjából különösen fontosak, és tartalmazzák a korábbi irodalmat: HODDER 2002; 2010; HODDER–CESSFORD 2004; MATTHEWS 2005; DÜRING–MARCINIAK 2005.

¹ A háztartás régészetének kialakulásában szerepet játszott szellemi áramlatokról ld. TRINGHAM 2001, 6926–6927. F. Braudel alapvető összefoglaló művei közül különösen tanulságos a régészet számára: BRAUDEL 1985. A család és háztartás kutatásának középpontba helyezésében fontos az Annales folyóirat 1972-es különszáma (ANNALES 1972).

megtartású lakóházak berendezésének és környezetének értelmezéséhez a legjobb kiindulópontot a háztartás koncepciója jelentette. Valamivel később elkezdődött a görög–római világ lakóházainak és azok leleteinek ilyen típusú elemzése is.⁵ A német őskorkutatás eleinte eltérő úton járt és elsősorban a lakóház maradványaiból és annak fizikai környezetéből kiindulva a nagy felületű feltárások településeinek értelmezéskor a ház és gazdasági udvar (*Haus und Hof*), illetve a lakóterület (*Wohnplatz*) kifejezést használta (BOELICKE 1982; LÜNING 1997; ZIMMERMANN 2012). Az utóbbi két évtizedben már a német régészetben is kezd létjogosultságot nyerni a háztartás szemléletű megközelítés (ld. pl. PFÄLZNER 2001; MÜLLER ET AL. 2011; 2013).

Az utóbbi évtizedben új reneszánszát éli a háztartásrégészeti megközelítés a világ minden táján, így Európában is. Ennek a folyamatnak fő mozgatórugójává az új régészeti és archaeometriai módszerek váltak, melyek révén a régészet ma már képes az egykori tevékenységeket korábban elképzelhetetlen finomsággal rekonstruálni. Mindez megadja a lehetőséget, hogy a régészet ellenőrizze az etnográfiai megfigyeléseket, és észrevegye a különböző őskori társadalmak kulturális sajátosságait. Az elmúlt években számos konferenciát rendeztek a háztartások régészetéről és egymás után jelennek meg ezek kiadványai (korábban: ALLISON 1999a; újabban: GONLIN–DOUGLASS 2012; PARKER–FOSTER 2012; MADELLA ET AL. 2013). Ebbe a sorba illeszkedik a százhalombattai találkozó is.

A háztartásrégészet a lakóházat és annak környezetét nem egyszerűen fizikai egységnek tekinti, hanem gazdasági-társadalmi szempontból vizsgálja, a telepjelenségek és leletszóródások együttes, funkcionális értelmezésére törekszik. Azaz a régészeti anyag szempontjából értelmező kategória.

Miért olyan fontos a háztartások régészeti kutatása? A háztartás a személyen túli következő legkisebb elemzési szint, az egyének háztartásokhoz tartoznak, azokon keresztül épül fel a társadalom (HAMMEL 1984, 40–41). A korai társadalmak működése és változása alapvetően a háztartások interakciójának köszönhető, működésük megértése kulcskérdés a nagyobb közösségek vizsgálatánál (DOUGLASS–GONLIN 2012, 8–10). A háztartások vetélkedése nagy szerepet játszott a társadalmi komplexitás növekedésében is (D’ALTROY–HASTORF 2002). Fontos tény, hogy amit megtalálunk egy településen, az elsősorban a háztartáshoz kötődő tevékenységek emlékényai, az étel-előkészítés, a termelés és a fogyasztás lenyomata, sőt gyakran kerül-

nek elő a háztartásokhoz kötődő rituális cselekmények nyomai is.

A háztartás működése

Mi is pontosan a háztartás? A hagyományos etnológiai felfogás a háztartást az emberek olyan, egy fedél alatt lakó közösségének tekintette, akik a mindennapi életben gazdaságilag együttműködnek és — legalábbis részben — egy családot alkotnak (WILK–RATHJE 1982, 620). A korábbi kutatás gyakran keverte össze a háztartás és család fogalmát, a lakóépületek alaprajzának értelmezésekor sokszor családi terminológiát alkalmazott,⁶ és a kisméretű háznál elemi, a nagyobb méretű, pl. a hosszúházak esetében kiterjedt családokról beszélt. Néhány összehasonlító kulturális antropológiai munka a 1960-as és 1970-es években már felhívta a figyelmet a problémára (LASLETT 1972, 26–27; NETTING–WILK–ARNOULD 1984, XIX–XXI). Úttörő jelentőségű Donald R. Bender munkája, aki kimutatta, hogy a család, a háztartás és az együttlakás nem egybeeső fogalmak, hanem ezeket az elemzésekor külön kell vizsgálni (BENDER 1967). A háztartás és a család egyik lehetséges, de nem feltétlenül szükséges közös nevezője az együttlakás (*co-residence*), melynek fizikai kereteit a lakóház és annak környezete adja (BENDER 1967, 497–498). Az elemi család esetében a család és háztartás sokszor egybeeshet; minél nagyobb méretű a háztartás, annál nagyobb az esély arra, hogy a kettő különbözzön (ld. később).

Hogyan működik a háztartás? A háztartás a maga egészében egy olyan (általában) kiscsoportos stratégia eredménye, melynek célja, hogy a tagjainak életkereketeit nyújtsa, beleértve a termelést, az elosztást és reprodukciót. R. R. Wilk és W. L. Rathje megfogalmazásában a háztartás a létfenntartás leggyakoribb társadalmi alkotóeleme, a legkisebb és a legnagyobb

⁵ Módszertani szempontból különösen érdekes CAHILL 2001; 2010; ALLISON 2004.

⁶ Például SOUDSKÝ 1964; 1969. A túlzott kritika jogosulatlan lenne, hiszen az európai ősrégészetben úttörő szemléletű megközelítésről volt szó. Részben ilyen volt Kent Flannery nagy hatású munkája arról a folyamatról, amikor a letelepedett életmódra való átváltás során, a Közel-Keleten az epipaleolitikus és a kora neolitikus kör alaprajzú lakóépületeket, ill. épületegységeket (*hut compound*) felváltották a négyzetes alaprajzú, többhelyiséges lakóházak (FLANNERY 1972). A folyamatot K. Flannery a közösségi gazdálkodásról az autonóm elemi családi egységekre (*nuclear family*) való áttérés jeleként értelmezte. Egy későbbi tanulmányában egy harmadik fejlődési fázisként a kiterjedt háztartásra (*extended household*) való áttérést rekonstruálja (FLANNERY 2002). A sok szempontból iránymutató munka módszertani gyengesége, hogy a háztartások jellegét a háttérükben meghúzódó családszerkezet alapján határozza meg, ugyanis nem minden nagyobb méretű háztartás mögött áll kiterjedt család. Ez külön bizonyítást igényel, melyre a régészeti források általában nem alkalmasak.

számú tevékenységi csoport. Szerintük a háztartás alapvetően három elemből tevődik össze, a társasból, ill. társadalmiból (*social*), az anyagiból (*material*) és a viselkedésbeliből (*behavioral*). Társadalmi értelemben egy demográfiai egység, mely magában foglalja tagjainak összességét és a közöttük fennálló kapcsolatrendszert, materiális szempontból a lakóhelyet, tevékenységi körzeteket és a tulajdont, a viselkedés aspektusából pedig azokat a tevékenységeket, melyek működtetik. A háztartás a maga egészében egy olyan stratégia eredménye, melynek célja a tagjai részéről felmerülő termelési, elosztási és reprodukciós igények kielégítése (WILK–RATHJE 1982, 618).

Ugyanakkor van a háztartásnak szimbolikus aspektusa is. Minden társadalomban létezik a háztartás normatív formája, ideája, eszméje, ahogy pl. Robert Netting nevezi (NETTING 1982), amely a tagjai számára előírja a kötelező szervezeti és viselkedésbeli normákat. Ez az idea szoros kölcsönhatásban áll az épített környezettel és berendezési tárgyakkal, melyek konceptualizálják, fogalmilag elrendezik a környező teret, és ezen keresztül emlékeztetnek a társadalmi előírások betartására. A szimbolikus aspektus sokszor önállóan materializálódhat, és olyan formát ölthet, melynek eredménye egy nem hétköznapi háztartási funkcióval rendelkező ház és berendezés lehet, ezt a kutatásnak is figyelembe kell vennie (ld. később). A háztartás egyes vonatkozásai egymástól nem elválaszthatók, dinamikus kölcsönhatásban állnak egymással. A társadalmi oldal például meghatározza a viselkedésbelit, az anyagit és a szimbolikust is, és viszont.

A háztartás anyagi oldala

A részletesebb tárgyalást kezdjük a háztartás anyagi aspektusával, hiszen a régészeti jelenségek és leletek leginkább erre vetnek fényt, és ez az, amely e tudomány módszereivel leginkább vizsgálható. A háztartás középpontja a lakóház, melynek az őskori régészet leginkább a fizikai megjelenésével, azonosításával, tipológiájával és rekonstrukciójával foglalkozik. A háztartás régészeténél azonban ez csak kiindulópont, a lakóépületek mélyebb elemzésére van szükség (ALLISON 1999b, 3–5; HENDON 2004). A korai letelepedett kultúrák fogalmi struktúrájában a háztartást szinte teljesen a házzal azonosítják. Az ókori nyelvekben a ház szó háztartást is jelentett (GELB 1979, 2), és egyben a benne lakók közösségét is. A ház belső struktúrája leképezi a háztartás működését, megadja annak fizikai hátterét, egy térben tartja vagy elválasztja a különböző tevékenységeket és a közösség tagjait. A térstruktúráknak

megvan a maguk rendszere és jelentése (HILLIER–HANSON 1984), melyek tanulmányozása sokat segíthet az adott társadalom megértésében. Különösen fontos a többhelyiséges házaknál az ajtók figyelembe vétele, melyek megszabják a közlekedési lehetőségeket, jobban elérhető, dinamikusabb és kevésbé elérhető, intimebb részekre osztják az épületet — ezek segítségével egyfajta térszintaxis megrajzolására van lehetőség (CUTTING 2003; ld. még a szimbolikus aspektust). A belső struktúra vizsgálata nem csak olyan kultúrák esetében lehetséges, ahol a padlószint és a falak fennmaradtak, hanem földbe mélyedő elemek alapján rekonstruált alaprajzok esetében is (LÜNING 1997, 27–29). A háztartás materiális oldalának vizsgálatában az egyik legfontosabb feladat, hogy meghatározzuk a lakóház egyes részeinek funkcióit, elkülönítsük a lakóteret, az ételkészítés helyét és egyéb munkatereteket, a raktározás helyét, az istállót (karámot). A térhasználat vizsgálatában szerencsés esetben segíthetnek a beépített elemek (tűzhelyek, kemencék, munka- és alvóplatformok, padok, fali fülkék, belső gödrök stb.) vagy mobil tárgyak, mint kerámia (főző, tálaló és tároló edények) és munkaeszközök (pl. őrlőkövek, csonteszközök, szövőnehezékek stb.). A tevékenységi körzetek (*activity area*) elkülönítésével képet kaphatunk arról, hogy az egyes helyiségekben vagy helyiségen belüli elkülönített helyeken milyen munkafolyamatok zajlottak, mennyire voltak speciális célokra fenntartva, vagy használták azokat multifunkcionálisan (RAINVILLE 2001; 2012; PARKER 2012). A nemi szerepek (*gender studies*) kutatásának egyik fontos terepe a háztartáson belüli munkamegosztás nyomainak elemzése, erre éppen a tevékenységi körzetek azonosítása ad lehetőséget (FLANNERY–WINTER 1976; TRINGHAM 1991; HENDON 1996; BRUMFIEL–ROBIN 2008; PARKER 2011). A nagyobb számú specializált helyiség, mint a külön fogadóhelyiség, konyha és alvóhely az összetettebb társadalmak nagyobb háztartásait jellemzi.

A lakóház mérete a háztartás relatív nagyságának legjobb tükröje, így szoros az összefüggése a háztartás társadalmi oldalával.⁷ Alapterülete jó kiindulópont-

⁷ Óbabilóni írásos források és régészeti adatok alapján egyértelmű összefüggést lehetett megállapítani a házméret és a háztartás kiterjedtsége között, beleértve a földtulajdont, az állatokat és a rabszolgák számát (KALLA 2009). Ld. még HASTORF–D’ALTROY 2002, 12–14. Kristian Kristiansen az észak-európai bronzkori háztartásméretetek változását a lakóházak kiterjedésén keresztül méri, és a legnagyobb épületeket főnöki központoknak tartja (KRISTIANSEN 2010). A házméretetek nem csak a tényleges vagyont, pl. földtulajdon és az állatállomány mértékét tükrözi, hanem szimbolikus jelentősége révén a politikai befolyást is, amely nem biztos, hogy egyenes arányban áll a tényleges vagyonnal (WILK 1983), de valószínűleg legtöbbször ez a helyzet.

ja lehet az adott épülethez tartozó csoport (*domestic group*) létszámának megbecsléséhez,⁸ bár az eredményeket itt is meglehetősen óvatossággal kell kezelnünk. A klasszikus vizsgálat Raoul Naroll nevéhez fűződik, ő 18 letelepült társadalom összehasonlítása alapján arra a megállapításra jutott, hogy átlagosan 10 m² lakófelületre van szüksége egy embernek (NAROLL 1962). Későbbi kritikák számos kultúra esetében ennél kevesebbet mutattak ki (LEBLANC 1971; KRAMER 1979), illetve rámutattak arra, hogy nem mindegy, hogy milyen jellegű a település (WIESSNER 1974). Összességében az európai őskori, letelepedett társadalmaknál 5 és 10 m² között mozoghatott az egy főre jutó tér. A nehézséget a lakófelület kiszámítása jelentheti, ugyanis erősen függ a lakóház funkcionális interpretációjától, ami előfeltétele a számításoknak.⁹ Ennek ellenére fontos a háztartásokban egy kultúrán belül előforduló eltérések vizsgálata. Az európai őskori irodalomban a legtöbb népességbecslési munka a vonaldíszes kultúra hosszúházaival foglalkozott. Ezek célja általában a település teljes népességének meghatározása volt. Jérôme Dubouloz egy átlagos 80 m² kiterjedésű ház esetében a különböző megközelítések alapján 8 és 13 közötti lakóval számol (DUBOULOZ 2008, 210–212).¹⁰ Harry Fokkens a neolitikusnál sokkal nagyobb méretű hollandiai bronzkori hosszúházakban egy legalább 20 fős kiterjedt családot feltételez (FOKKENS 2003, 15). Marie Louise S. Sørensen már a háztartások összefüggésében végez számításokat bronzkori házak lakóinak számáról. 5 m² per főből kiindulva Dél-Skandináviában 10–15, a magyarországi bronzkori telleken 5–7, majd a háztartás ciklusának vége felé 7–9 személyt tart valószínűnek házanként/háztartásonként (SØRENSEN 2010, 126–127, table 5.2). Az eredmény ellenőrzésére elegendő információ esetén jó lehetőséget adhat a háztartások raktározási kapacitásainak demográfiai szempontú számba vétele (ld. később).

A háztartás régészeti vizsgálatánál különösen nagy figyelmet kell fordítani az ételkészítés és a raktározás nyomaira. A tűzhelyek és kemencék nem csak

praktikus eszközök voltak, hanem a háztartás szimbolikus központját is jelentették. Számos kultúrában egy háztartáshoz egy tűzhely tartozott, ha ettől eltérő mintázat kerül elő, az magyarázatra szorul. A közép-anatóliai kora neolitikus lelőhelyek (Aşıklı Höyük, Catalhöyük) szorosan egymás mellé épült házai közül nem mindegyik rendelkezett tűzhellyel, mivel nagyobb házcsoporthoz képeztek egy-egy háztartást (DÜRING–MARCINIÁK 2006). Bohumil Soudský a lengyeli kultúra egyik településén annyi családdal számol, ahány tűzhely került elő egy házban, esetenként szerinte ez négy családot is jelenthet házanként (SOUDSKÝ 1964).¹¹ Ilyenkor a részletesebb háztartásvizsgálat adhat választ arra, hogy valóban több különálló szociális egység foglalt-e el egy házat. (A családok régészeti azonosíthatóságának problémáját ld. korábban.)

A tűzhelyek és kemencék, egyébként is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek, hiszen az ételkészítés fontos eszközei voltak, és segítségükkel főzési–sütési eljárások tanulmányozhatóak, és nélkülük a mindennapi, ill. ünnepi étrendről keveset lehet mondani. Százhalombatta középső bronzkori telljén a házakban egyszerre 2–3 vagy még több főző alkalmatosságot is használtak, mindegyik más, speciális célt szolgált (VICZE 2013; Vicze Magdolna tanulmánya ebben a kötetben). Mindez kifinomult ételkészítési eljárásokra és valószínűleg rendszeres vendéglátásra berendezkedett háztartásra utal, és nem a házban lakó család struktúrájával függ össze. Berettyóújfalu-Herpály késő neolitikus telljének alsó szintjein a külső, kétszartatú kemencék különlegesen nagy száma (KALICZ ET AL. 2010) és a körülöttük talált nagy mennyiségű állatcsont közösségi lakomákra utalhatnak. Külön érdekességet jelentenek a bronzkor hordozható tűzhelyei (P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 2001), melyek talán speciális ételek elkészítésre szolgáltak. A kenyérsütő kemencének, mint az egyik legfontosabb mindennapi létfenntartási tevékenység eszközének, fontos szerepe volt a női terek kijelölésében (PARKER 2011).

A raktározási módszerek és kapacitások felmérése szintén önálló, nagy kutatási feladat lehet. Kiemelkedő munka Ian Kuijté, aki a levantei kora neolitikus időszak népességnövekedésének, demográfiai robbanásának kimutatására használta fel a lakóházak raktározási helyeit és eszközeit, kimutatva a tárolási kapacitások

⁸ Figyelembe kell venni azt a lehetőséget is, hogy nem feltétlenül csak egy ház alkothat egy háztartást (ld. később), valamint azt, hogy egy háztartás életciklusának megfelelően a családi élet különböző változásai, ill. az egyéb rokonok vagy szolgák beköltözése vagy távozása miatt a lakók száma változhat. A huronoknál pl. a ház nagyságának szimbolikus szerepe volt, és az igazán nagyméretű hosszúházakat nem lakták be azonnal, hanem szinte programszerűen adták meg előre egy későbbi várt nagy lakószámra a helyet (VARLEY–CANNON 1994).

⁹ A számítások nehézségeiről korábbi irodalommal legújabbban ld. DUBOULOZ 2008.

¹⁰ Néhány korábbi kísérlet ebből a kultúrkörből: SOUDSKÝ 1969; MILISAUSKAS 1972.

¹¹ A tűzhelyek nagyobb számának praktikus okai is lehetnek, hogy a háznak minél több lakója hozzáférjen a meleghez. A huron indiánok hosszúházaiban is sok tűzhely volt, de csak egyetlen, igaz nagy létszámú házi csoport lakta (VARLEY–CANNON 1994). Ugyanakkor Borneóban a hosszúházakban több család is él egyszerre, külön háztartásokat alkotva, és külön tűzhelyeket használva (METCALF 2010).

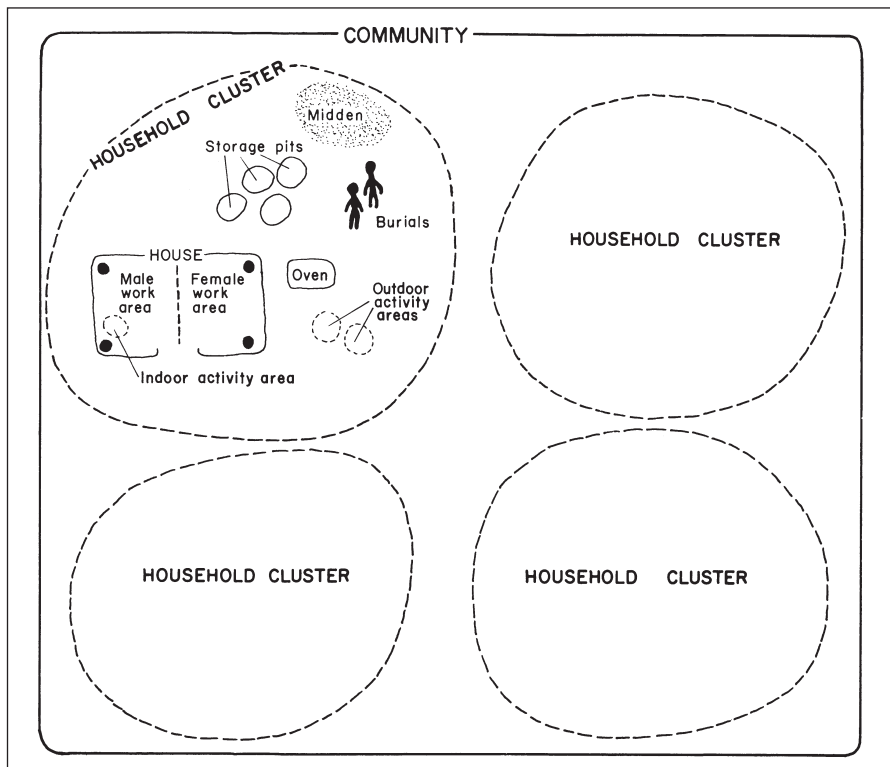
gyors növekedését (KUIJT 2008). Ebben fontos szerepe van a tárológödörök részletes vizsgálatának, használatuk bizonyítása mellett szükséges az űrtartalom megállapítása is, éppúgy, mint a tárolóedények esetében. Sajnos, ezt a problémát a kutatás elhanyagolja, pedig e nélkül nem lehet raktározási kapacitásokat felmérni, ez fontos jellemzője lehet egy háztartási tevékenység kiterjedtségének. Szintén gondot kell fordítani a tárolás helyeinek megállapítására.¹² A közel-keleti epipaleolitikumban és a kora neolitikumban az önálló, elkülönült háztartások kialakulásának egyik fontos jele a közös raktározás megszűnése (FLANNERY 1972; 2002). Szintén lényeges a raktározás helyeinek megállapítása házon belül és azon kívül, illetve a hozzáférhetőség kérdése. Az újraelosztásnak (redistribúció), mint a főnöki társadalmak egyik ismérvének fontos jele a központi elosztási kapacitások megléte,¹³ illetve azok kontrollja (ld. később).

A helyiségek funkciójának megállapításán túl is érdemes kiemelten foglalkozni a háztartási edények és eszközök együtteseivel, felmérni a ház teljes készletét.¹⁴ Ennek nagysága és összetettsége jó képet ad az adott háztartás jelentőségéről (SMITH 1987). A

¹² Igen fontosak Vicze Magdolna megállapításai a százhalombattai középső bronzkori házak belső tároló gödreiről, melynek még vesszőfonatos fedőjét is sikerült azonosítani (lásd tanulmányát ebben a kötetben).

¹³ Bár ma már világossá vált, hogy az újraelosztás nem minden főnöki társadalom jellemzője. Timothy Earle három fajta főnökséget különböztetett meg, melyeket a legjellemzőbb külsőségeiről nevezett el, a magaslati erődített településről (*hill-fort chieftdom*), a presztízs-javak nagy szerepéről (*prestige-good chieftdom*) ill. javak intenzív termeléséről (*staple-finance chieftdom*) (EARLE 1997). Az utóbbi esetében játszik csak fontos szerepet az újraelosztás. Ez az európai őskorban kevésbé jellemző, Elő-Ázsiában viszont annál fontosabb szerepet játszik. A redistribúció kutatásának helyzetéről összefoglalóan ld. NAKASSIS–PARKINSON–GALATY 2011 (itt a példák alapvetően az állami társadalmakból származnak).

¹⁴ Penelope Allison az anyagi kultúra olvasásának (*reading*) lehetőségéről beszél (ALLISON 1999b, 7–8). A teljes háztartási felszerelés ókori anyagon elvégzett mintaszerű vizsgálatához ld. CAHILL 2010.

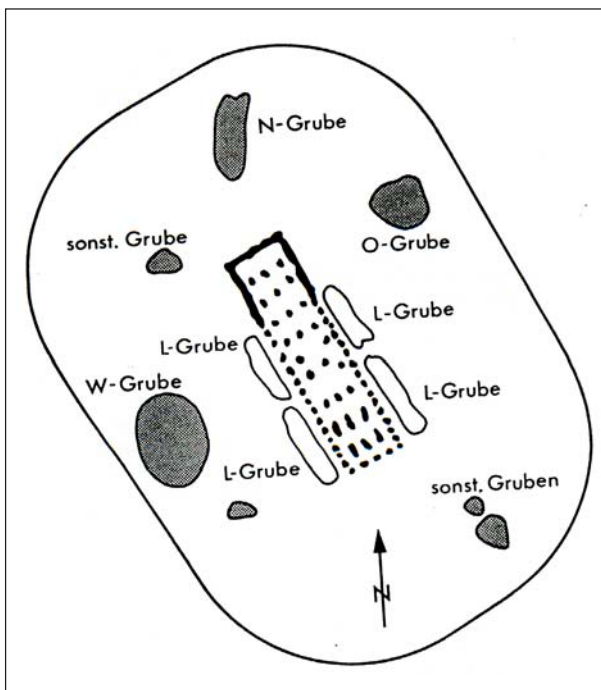

1. kép. A korai mezo-amerikai közösségek háztartás halmaz (*household cluster*) modellje (FLANNERY–WINTER 1976, fig. 2.18)

Fig. 1. Model of the household cluster of early Meso-American communities (after FLANNERY–WINTER 1976, fig. 2.18)

háztartásrégészeti megközelítés különleges igényeket támaszt a kerámia feldolgozásával szemben is. Igen lényegesek a funkcionális vizsgálatok, melyek világossá teszik a kerámia mindennapi életben játszott szerepét (tárolás, szállítás, erjesztés, főzés, sütés, tálalás), így lehetőséget adnak arra, hogy egy háztartás edényeit használati egységként lehessen értelmezni (PORČIĆ 2012; Nyíri Borbála tanulmánya ebben a kötetben). Ehhez hozzá lehet tenni a díszedények speciális problémáját (pl. CSÁNYI–TÁRNOKI 2013), melyek a háztartások szimbolikus aspektusához tartoznak, és szoros összefüggésük van a lakomázás (*feasting*) jelenségével (KALLA–RACZKY–V. SZABÓ in press). Ez azt jelenti, hogy a formai osztályozás mellett szükség van funkcionális klasszifikációra is (nem kell feltétlenül helyettesítenie az előzőt!). A funkcionális elemzéshez nagy segítséget nyújthatnak a természettudományos vizsgálatok.¹⁵ Egy edénykészlet változatossága sokat elmond a kultúráról (minél több a speciális edényforma, an-

¹⁵ Egy kiemelkedő példa Kim Duistermaat munkája egy szíriai késő bronzkori (középasszír) lelőhely kerámia-anyagának interdiszciplináris vizsgálata. Munkájának középpontjában a funkció és használat állt, elemzéséhez a hagyományos régészeti klasszifikáció mellett felhasználta az írásos forrásokat és az archeometriai vizsgálatokat is (DUISTERMAAT 2008).

2. kép. A közép-európai vonaldíszes települések klasszikus telekmodellje (LÜNING 1997, Abb. 3)

Fig. 2. The classical house and yard (*Hofplatz*) model of the Central European Linearbandkeramik settlements (LÜNING 1997, Abb. 3)

nál komplexebb), illetve a háztartás nagyságáról (egy nagyobb háztartásnak több edényre van szüksége; PORČIĆ 2012, 34–36). Ha ismerjük az egyes edények pontos funkcióját, a mindennapi életben vagy különleges alkalmakkor játszott szerepüket, a környezeti leletekkel (*ecofact*) együtt kimutatható a fogyasztás struktúrája (pl. MEADOWS 1999).

A háztartás anyagi részéhez tartoznak a külső teretek, amelyek intenzív használata teljesen általános az őskori kultúráknál.¹⁶ Ennek rekonstrukciója a háztartásrégészet egyik legnehezebb része, ha az eredeti lélettér szintje már eltűnt, és nehéz megállapítani, hogy hol van egy-egy háztartás külső határa. Kent Flannery és Marcus Winter mexikói példák alapján „háztartáshalmazokról” (*household cluster*) beszél, melyekbe beletartozik a lakóház, a külső tűzhely és kemence, a tároló gödör, a szemétdomb, a külső tevékenységi körzetek és ide kapcsolhatók a házkörüli temetkezések is (1. kép). Elemzésükhöz segítséget nyújtottak az etnográfiai példák és az a tény, hogy az eredeti járósíntek is megmaradtak (FLANNERY-WINTER 1976).¹⁷ A háztar-

¹⁶ A sűrűbben lakott ókori városokban a külső tevékenységek általában a zárt belső udvarokba, ill. a tetőkre kerülnek.

¹⁷ A *household cluster* kifejezést Európában elsősorban a lengyel régészek vették át a vonaldíszes kultúra településeinek leírásánál ld. pl. BOGUICKI–GRYGIEL 1981. A koncepció hasznosságát az európai őskori régészetben ld. JONGSMA–GREENFIELD 2003.

tás-halmazhoz nagyjából hasonló jelenségcsoportot ír le német régészet „ház és gazdasági udvar” (*Haus und Hof*), illetve „telekhely” (*Hofplatz*) kifejezése, amely elsősorban Ulrich Boelicke és Jens Lüning munkáiból ismert (pl. BOELICKE 1982; LÜNING 1997).¹⁸ A vonaldíszes kultúra településeinek vizsgálatakor csak a földbenyúló jelenségekből lehetett kiindulni; a cölöplyukakból, alapárkokból és gödrökből. Az eredeti telekmodell a lakóház 25 méteres körzetében található, rendszeres gyakorisággal ismétlődő gödröket tekinti a házhoz tartozónak (2. kép), és egy telken egyszerre egy lakóházzal számol. Ezt az interpretációs modellt az utolsó időben számos kritika érte.¹⁹ Az egyik legfontosabb új elképzelés Oliver Rück soros településmodellje (*Zeilensiedlungsmodell*) lett (RÜCK 2007, 234–247), mely szerint egyszerre több házat építettek egy sorban, egymáshoz közel, majd később újabb sort építettek fel. Úgy tűnik az eltérések magyarázatánál alig volt kísérlet, hogy kapcsolatot találjanak a régészeti jelenségek és a társadalmi-gazdasági háttér között, általában csak az örökségi jogot említik.²⁰ A soros modell valószínűleg a korabeli háztartások olyan társadalmi sajátosságait tárta elénk, amely eltért a várakozásoktól, és ez a több házból álló háztartási egység. Mindez felhívja a figyelmet, hogy a háztartások megértéséhez szükség van a társadalmi oldal vizsgálatára is.

A háztartás társadalmi oldala

A család adja a háztartás dinamikáját: kialakulását, működését, felbomlását és megszűnését nagyrészt családi események (születés, házasság, halál) határozzák meg. A család alapvetően rokonsági kategória, annak is jogilag-társadalmilag elfogadott formája. A család egy része vérségi alapokon nyugszik (szülő-gyerek), más része jogi normák alapján jön létre (házasság, adopcio) (MURDOCK 1949). A háztartások magját, legfontosabb részét általában egy szűkebb család alkotja, ez egészülhet ki egyéb személyekkel:

¹⁸ A háztartás halmaz (*household cluster*) és a telek (*Hofplatz*) kifejezések ugyan egyaránt külső jellemzőik alapján írják le a házkörüli egységeket, de míg a háztartás halmazt elsősorban tevékenységi kategóriaként használja az amerikai, vagy az azt követő régészet, a telekmodell alapvetően a fizikai jellegzetességekre koncentrál. A háztartás halmaz kifejezés tevékenységi megközelítését jól jelzi, hogy amerikai kutatók olyan esetekben is erről beszélnek, ha több lakóegység (ház) alkot egy háztartást (ld. pl. WILK 1984, 223–227).

¹⁹ A telekmodellhez és annak kritikáihoz részletesen ld. Oross Krisztián doktori értekezését (OROSS 2013, 110–126).

²⁰ Kivételesen Arkadiusz Marciniak, aki a kisebb háztartási egységek kialakulásának Anatóliával párhuzamos folyamatát emeli ki (MARCINIAK 2008).

szolgákkal, ill. elszegényedett rokonokkal (LASLETT 1972, 26–27). A különböző családformák közül a leg-egyszerűbbek a kétgenerációs elemi család (*nuclear family*: férj, feleség, gyerekek), a többgenerációs kiterjedt család (*extended family*: férj, feleség, gyerekek családjai). Emellett léteznek más lehetséges formák is, például a több testvér együttéléséből származó testvéri család (*fraternal family*), vagy többnejű család (poligám család: egy férj, több feleség és gyerekek).²¹ Lényeges elem tehát az együttlakás struktúrája, az hogy a gyerekek meddig élnek szüleikkel, a házasság hova költözik, azaz patrilokális vagy matrilocális volt-e a házasság? A családformáknál meghatározó a jogi háttér is, azaz az örökségi jog kinek a kezébe adja az irányítás lehetőségét; hány feleséget engedélyez, azoknak milyen az egymáshoz való viszonyuk, vagy az, hogy a friss házasságok szüleiktől milyen mértékű függésben élnek. Fontos volt a leszármazás nyilvántartása, a sok lehetséges családi ágból melyiket veszi figyelembe az azonosságtudat, melyik hagyományt követi a családi emlékezet. Ezek nagy része olyan jellemző, melyek régészetiileg direkt módon általában nem bizonyíthatóak,²² de mégis fontos a figyelembe vételük.

Az egy házban lakó közösséget az antropológiai irodalom „házhoz tartozó csoportnak”²³ (*domestic group*) nevezi, ez a régészetben az egy épületben együtt lakó demográfiai csoport.²⁴ Fő jellemzői az általában közös fedél alatti alvás (helyzeti kritérium), közös tevékenységek (funkcionális kritérium) és a vérségi vagy házassági kapcsolat (rokonsági kritérium). Peter Laslett kiemeli, hogy számos esetben csak az első két kritériumot találjuk meg. Nagyobb háztartásban a család több függő személlyel (szolga,²⁵ elszegényedett vagy saját családdal nem rendelkező rokon stb.) egészülhet ki (LASLETT 1972, 26–27; ld. még YANAGISAKO 1979, 184–189). A házhoz tartozó csoport egyik speciális formája a házközösség (*sociétés à maison*; *house community*), ezt a régészeti irodalom sokszor tévesen, szinonimaként használja (ld. később).

²¹ A kulturális antropológia és a szociológia számos családformát jegyzett fel, ezek gyakoriságáról jó áttekintést ad MURDOCK 1949, 32: Table 5. Ld. még GELB 1979.

²² A vonaldíszes kultúra kapcsán a leszármazás problémájának érdekes tárgyalása: WHITTLE–BICKLE 2013, 390–391.

²³ A *domestic group* háztartási csoport fordítása félrevezető, hiszen éppen az a lényeg, hogy a háztartásnak csak egyfajta lehetséges jellemzője, hogy egyetlen rezidenciális csoport alkotja.

²⁴ Mások az egy házban élőket egy semleges kifejezéssel „lakóegységnek” (*dwelling unit*) nevezik (pl. WILK 1984, 224).

²⁵ Rabszolgával, mint társadalmi státusszal a főnöki társadalmak esetében más biztosan számolnunk kell (ld. AMES 1995; KRISTIANSEN 2010).

A háztartás méretének társadalmi jelentősége is van. Minél jelentősebb pozíciót tölt be valaki, annál nagyobb háztartásra és több dolgozó kézre van szüksége, hogy funkcióit ellássa, melyek közül igen lényeges társadalomszervező erő a vendéglátás, a bőkezű lakoma. Aki több embert képes folyamatosan nagylelkűen megvendégelni, annak több lekötelezettje lesz, és attól több ember fog függeni.²⁶ Szoros összefüggés van tehát háztartásméret, gazdagság, ill. társadalmi rang között (KRAMER 1979; NETTING 1982; WILK 1983). Ugyanerre az eredményre jutottam óbabilóni írásos és régészeti források alapján. A lakóházak méretkülönbségei tehát nem azt jelzik, hogy elemi vagy kiterjedt családról van-e szó, hanem azt, hogy nagyjából milyen méretű és fontosságú az adott háztartás (KALLA 2009).

Claude Lévi-Strauss sokat vitatott házközösség (*sociétés à maison*; *house societies*) koncepciója szerint az egy házban élők közössége olyan szolidaritási egységet alkot, amely túlnyúlik a vérségi kapcsolati rendszeren és önálló entitásként működik (LÉVI-STRAUSS 1983; GONZÁLEZ-RUIBAL 2006; WHITTLE–BICKLE 2013). Ez az elképzelés világos határokkal rendelkező egységként írja le a háztartást, hasonlóan Marshall Sahlins nagy hatású elméletéhez a háztartási termelési módról (*domestic mode of production*/DMP; SAHLINS 1972). Eszerint a háztartás a piac nélküli társadalmak legfontosabb gazdasági egysége, önellátó, és alapvetően saját létfenntartási és reprodukciós igényeinek megfelelően termel. Belülről az altruizmus jellemzi, kifelé pedig a verseny. A mi szempontunkból a legfontosabb, hogy egy állandó, alig változó, világos határokkal rendelkező egységnek tekinti a háztartást. Az utóbbi időben a DMP néhány elemét erős kritikák érték (HASTORF–D’ALTROY 2002, 6–9), főleg a háztartások interakcióit illetően. A kutatás időközben tisztázta, hogy a háztartások formája és működése éppúgy kulturális körülményektől függ, mint más társadalmi jelenségeké, időben és térben igen nagy eltéréseket találhatunk közöttük.²⁷ A régészeti anyag alapján világossá vált, hogy az egyértelmű határokkal rendelkező, egyetlen házhoz

²⁶ A lakomáról, mint régészeti problémáról ld. irodalommal: KALLA–RACZKY–V. SZABÓ in press.

²⁷ Emitt gyakoriak a szkeptikus hangok a háztartások régészetével kapcsolatban (ld. ALEXANDER 1999, 80–82, korábbi irodalommal). A Rani Alexander által összefoglalt kritikák a következők: a háztartásokat régészetiileg nehéz azonosítani, hiszen különböző kiterjedésű szociális egységek állhatnak mögötte, a régészeti nyomok pedig időben eltérő háztartások eredményei lehetnek, illetve az etnográfiai modellek még olyan hasonló kulturális közegben sem egyértelműen használhatóak, mint a mai és a Kolumbusz előtti Mexikó. Mint erre a szerző is rámutat, a nehézségek ellenére érdemes háztartási oldalról vizsgálni a régészeti forrásokat.

tartozó háztartások csak lassan alakultak ki (FLANNERY 1972; 2002; BYRD 2002; MARCINIÁK 2008), és számos egyedi formával rendelkeztek, ahol az egyén és közösség kapcsolata rendkívül eltérő lehetett (SOUVATZI 2008, 35–40), így változatos anyagi lenyomatot és régészeti emlékeket hoztak létre.²⁸

A háztartás méretének és fizikai határainak megállapítása

Régészeti szempontból az egyik legfontosabb egy háztartás fizikai határainak megrajzolása, hiszen csak ez adhat választ arra, hogy milyen jelenségek és leletek tartoznak az egyik, vagy a másik egységhez. Ez legtöbbször a vártnál sokkal nehezebb feladat lehet, ha nem veszik körül a külső területet egyértelmű jelzések (fal, kerítés), vagy ezek nem azonosíthatók, mint ahogy ez általában jellemző a közép-európai őskori kultúrák településeire. Választ kell keresni például arra a kérdésre, hogy egy háztartás egyetlen ház köré szerveződik-e, a tagjai egy házban éltek és dolgoztak, vagy több ház tartozott-e hozzá, esetleg egy házban volt-e több háztartás. A kérdés tehát: ahány ház, annyi háztartás? Bár sok esetben így lehet, a válasz mégsem magától értetődő, hanem bizonyításra szorul. Egy adott ház otthont adhatott több háztartásnak — melyek pl. egymás mellett élő testvérek családjából álltak —, de több épületből is állhatott egy háztartás. Például a közel-keleti epipaleolitikum (Natúf-kultúra) ill. PPNA kerek házaiból valószínűleg több együtt alkotott egyetlen háztartást (FLANNERY 1972; 2002), és ugyanez elképzelhető minden olyan esetben, amikor egy ház feltűnően kisméretű. Bleda Düring és Arkadiusz Marciniak nagy jelentőségű vizsgálata kimutatta, hogy a közép-anatóliai kora neolitikumban (Aşıklı Höyük: PPNA; Çatalhöyük: PPNB) a viszonylag autonóm kisebb háztartások még nem léteztek, hanem csak később, a neolitikum vége felé fejlődtek ki. Előtte azok a szoroson egymás mellé épült házakból álló épülettömbök alkottak egy háztartást, melyek belső közlekedési útjai a tetők voltak. Máshol egyes épületek rendelkezhetek specializált funkcióval, például használhatták ezeket istállóként, raktárként vagy vendégházként²⁹ is.

További nehézséget jelenthet a különböző korú épületek és környezetük szétválasztása. A korai kultúrák

síkszíni telepeiken horizontálisan terjeszkedtek, amennyiben elegendő hely állt rendelkezésre. Ez azt jelenti, hogy amikor egy lakóház romossá vált és új házat építettek, a régít gyakran nem bontották le, legfeljebb a tetőanyagot használták újra. A régi épületet másodlagos módon használhatták munkaterületként, vagy állatok elkerítésére, a háztartás centruma pedig csak elcsúszott. Ilyen példákat ma is meg lehet figyelni a Közel-Keleten, a romok a történeti korokban is hozzátartoztak a település képéhez. A vonaldíszes településekre alkalmazott telekmodell a fenti diakrón jelenségeknél az egy, állandó telken belüli újjáépítést feltételezi, míg a soros településmodell ennek ellentmond (RÜCK 2007, 234–247; OROSS 2013, 113–129). Thomas Link amellett érvel, hogy a két modell nem zárja ki egymást, csak a település eltérő szervezési rendjéről volt szó (LINK 2012). Eva Lenneis már régóta határozottan állította, hogy a telekmodell nem alkalmazható a vonaldíszes kultúra keleti területein, és felvetette más modellek lehetőségét is: a soros modell mellett a házcsoporthoz tartozó és az állandó építési terület elképzelését (LENNEIS 2012).³⁰

A vonaldíszes kultúra esetében valószínűleg nem lehet olyan tulajdonjoggal védett, világos határokkal rendelkező gazdasági udvarral számolni, mint a középkori és későbbi parasztházak esetében. A fenti példák arra utalnak, hogy az épített környezet fizikai jellemzői egyedül nem alkalmasak a háztartás határainak megállapítására. A példaként említett vonaldíszes kultúrára jellemző helyzet azonban nem véletlen, hanem talán a korai háztartások jellegéből adódik. Nem is voltak világos határaik, vagy legalábbis időben és térszíntől függően változtak ezek a határok. A leletek háztartásrégészeti szempontú elemzésének ezt a tényezőt figyelembe kell vennie. Stella Souvatzis is arra figyelmeztet, hogy a háztartások sokszínűsége miatt nem indulhatunk ki ellenőrizetlen előfeltevésekből, hanem a régészeti anyag elemzése révén juthatunk csak megbízható következtetésekre.³¹ A határok megállapításához a háztartás tevékenységi aspektusára kell a kutatásnak összpontosítania.

A háztartás tevékenységi oldala

A háztartást leginkább azok a mindennapi tevékenységek, az ismétlődő termelési és fogyasztási mintázatok

²⁸ Külön kutatási problémát jelent, hogy a faluközösség és a háztartások között milyen szervezeti szintek (pl. szomszedság) léteztek, de ez már túlnő ennek a tanulmánynak a keretein.

²⁹ Sarunas Milisauskas például az olszanicai vonaldíszes település kiemelkedő méretű, 6. számú hosszúházát a huron indiánok férőházaival hasonlítja (MILISAUŠKAS 1972).

³⁰ Az egymás mellett élő eltérő térbeli szerveződések valószínűleg eltérő szerkezetű háztartási egységekre utalnak.

³¹ *Households, therefore, exists within a number of different temporalities and spatialities, and the relationship of household with house and with other spaces ought to be defined analytically rather than presupposed.* (SOUVATZI 2008, 12)

rajzolják meg, melyek felismerése lehet egy háztartás-modell felépítésének kulcsa. Ez azt jelenti, hogy háztartás-határokat csak akkor lehet megrajzolni, ha valamennyi lelettípus szóródásának adatait számításba vesszük, ezen belül különleges szerepet játszanak az archeometriai adatok és egyéb speciális vizsgálati eredmények. Nem elég a tárgyi és környezeti leletek település szintű statisztikai elemzése, hanem szükség van a település egyes objektumainak egyedi vizsgálatára (Fábián Szilvia, Csippán Péter és Daróczi-Szabó Márta közös tanulmánya ebben a kötetben), ill. lakóházakon belüli szóródások megfigyelésére is (ld. SØRENSEN–VICZE 2013; VICZE 2013; Vicze Magdolna tanulmánya ebben a kötetben).

A háztartás tevékenységi aspektusa Wilk és Rathje szerint alapvetően a termelésből (*production*), az elosztásból (*distribution*), a továbbításból (*transmission*) és az újjátermelésből (*reproduction*) áll (WILK–RATHJE 1982, 622–631; részletesebben lásd Fábián Szilvia, Csippán Péter és Daróczi-Szabó Márta közös tanulmányát ebben a kötetben). Ezek nagy részben átfedik a családi élet egyes feladatait, illetve a házasság célját,³² ami nem meglepő, hiszen a legtöbb háztartás mozgatórugója a család. Gyakran nemigen választható szét, hogy melyik társadalmi egységhez kötődik az adott tevékenység. Világos viszont, hogy azokban az időszakokban, amikor a háztartások versengenek egymással az erőforrásokért és politikai befolyásért, a házasságok révén szerveződnek a szövetségek.

A régészeti adatok leginkább a termelést és az elosztást tükrözik vissza, ezek közül is a létfenntartáshoz kötődők a legfontosabbak: az élelem alapanyagának beszerzése, előkészítése, az ételek elkészítése és elosztása. Ezek a leginkább meghatározó, „általános háztartási tevékenységek” (*universal household activities*, FLANNERY–WINTER 1976): vagyis az tartozik egy háztartásba, aki naponta együtt étkezik. Az ételfogyasztás tartalma és annak külsőségei nagy mértékben jellemeznek egy kultúrát, Mary Douglas jól ismert megfogalmazásában az étel és étkezés társadalmi kódrendszer, az élelem egyes kategóriái pedig társadalmi eseményeket kódolnak (DOUGLAS 2003, 289). Az étkezésnek tehát nem csak létfenntartási funkciói vannak, hanem szociális szervező erővel rendelkezik, ugyanúgy lehet a társadalmi összetartozás erősítője, mint a vetélkedés eszköze. A lakomák különlegességét — egyéb külsőségek mellett — a mindennapitól eltérő mennyiségű és minőségű étel és ital fogyasztása adja

³² Ezek George Peter Murdock szerint: szexuális, gazdasági, reprodukció, nevelési (MURDOCK 1949), melyekhez hozzátehető a pszichológiai és politikai funkció is.

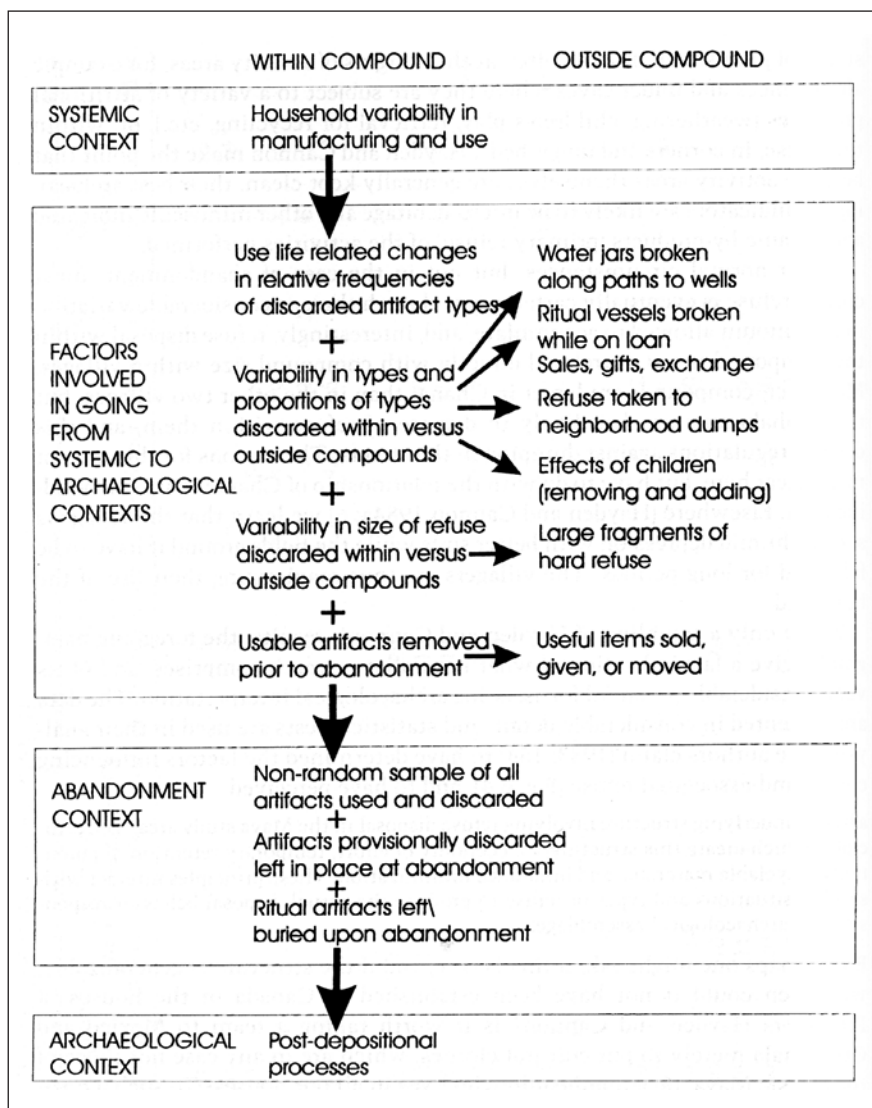
(összefoglalóan: KALLA–RACZKY–V. SZABÓ in press). A háztartásrégészet egyik alapvető feladata a mindennapi és a különleges fogyasztási struktúrák megkülönböztetése, ebben alapvetően az archeometriai vizsgálatok lehetnek segítségére. Ez az állatcsont-anyag feldolgozásának és értelmezésének módszereiben is újfajta megközelítéseket igényel, e kihívásoknak akar megfelelni a társadalmi szempontú régészeti állattan (*social zooarchaeology*; ld. RUSSELL 2011).³³ A háztartási tevékenységek vizsgálatánál engedhetetlen az állatcsontok tanulmányozása mellett a mikrofauna és a növényi magvak maradványainak megőrzése és elemzése is (GYULAI 2010; GRAHAM–SMITH 2012), sőt a növényi és állati eredetű adatok együttes vizsgálata (ld. VANDERWARKER–PERES 2010 különböző tanulmányait). Fontos lenne minden feltáráson egy átgondolt mintavételből származó kisebb földmennyiség átszitálása és izapolása (*flotation*). A magok mellett a mindennapi tevékenységek rekonstruálásához számos lehetőséget nyújt a fitolitok elemzése.³⁴ Az edényüledékek molekuláris biológiai vizsgálatával is komoly eredmények érhetők el az étkezési és italfogyasztási szokások rekonstrukciójában (McGOVERN 2003; GYULAI 2010). Egy lelőhely kutatásánál a cél az ételkészítési tevékenység teljes spektrumának bemutatása kell, hogy legyen, nem csak az alapanyagoké, hanem a készítési eljárásoké is.³⁵ További lépés az egyes étel- és italtípusok fogyasztás struktúrájának felmérése, a napi étkezés és a különleges lakomák elkülönítése (RUSSELL 2011, 358–394).

A házban és körülötte folyó élet újabb körét jelenti a háziipari tevékenység: szövés-fonás, bőrművesség, a háztartási felszerelések és szerszámok készítése csontból, kőből vagy fémből stb. E kérdéskör elemzésekor fontos szerepe van a házon belüli és házon kívüli tevékenységi körzet (*activity area*) vizsgálati módszernek (KENT 1987; 1990). A kutatás és az elemzés során szükség van minden apró lelet pontos dokumentálására, és azok szóródásának értékelésére. Különösen fontosak a munkafolyamatok hulladékai, melyek értékelésének módszertanát a paleolitikum kutatása fejlesztette tökélyre, és amelyből sokat tanulhatnak más korszakok régészei is (lásd Mester Zsolt tanulmányát ebben a kötetben). A tevékenységi körzetek házon belüli vizsgálatának lehetőségeit már a háztartásrégészet

³³ Az állatcsontok háztartásrégészeti szempontú vizsgálatához lásd Fábián Szilvia, Csippán Péter és Daróczi-Szabó Márta közös tanulmányát ebben a kötetben.

³⁴ A módszerről magyarul lásd PETŐ 2011. Néhány háztartásrégészeti példa a módszer felhasználásáról: PORTILLO ET AL. 2010; ROSEN 2012.

³⁵ Lásd pl. Çatalhöyük étkezési szokásainak mintaszerű feldolgozását: ATALAY–HASTORF 2006.

3. kép. A régészeti anyagban megtalált hulladék összetételét befolyásoló tényezők egy mexikói etnográfiai példa alapján (HAYDEN–CANNON 1983 után DAVID–KRAMER 2001, Fig. 4.4)

Fig. 3. Factors influencing the composition of refuse in an archaeological deposit based on an ethnographic example from Mexico (HAYDEN–CANNON 1983, quoted by DAVID–KRAMER 2001, Fig. 4.4)

kezdetei jól jelezték. Kent Flannery és Marcus Winter pl. Tierras Largas (Kr. e. 900 körül) egyik házának elemzésekor bemutatta, hogy női és férfi munkaterületeket sikerülhet kimutatni az őrlési- és szövőeszközök, ill. kömegmunkálás hulladékai alapján (FLANNERY–WINTER 1976, különösen fig. 2.17). E különbségek alapján bizonyították a ház nemek szerinti felosztását.

Tierras Largas esetében a házat gyorsan elhagyták, és emiatt a padlón viszonylag sok tárgy feküdt utolsó használati helyén. Általában a használat utáni kulturális befolyások miatt kevesebb a lelet, a tisztán tartott felületeken pedig a nagyobb törmelék is hiányzik. Ezért fejlesztette ki a kutatás az ún. mikro-archeológia módszertanát, ami a padló- ill. a járószintek vizsgálatánál az egészen apró hulladékokra (*microrefuse*) össz-

pontosít (RAINVILLE 2001; ULLAH 2012). Az eljárás révén Lynn Rainville kelet-anatóliai kora bronzkori lelőhelyek lakóháza-
inak funkcionális elemzésében ért el kiemelkedő eredményeket. A padló agyagának és külső járószintek földjének átmosásával lehetőség volt arra, hogy az egész kis hulladékokat is értékelni lehessen. Így sikerült az egyes helyiségek használati módjait, és annak változásait megállapítani (RAINVILLE 2001, 153–237), később ugyanezt a módszert használta a kutató egy anatóliai asszír település háztartásainak elemzésekor (RAINVILLE 2012).

E módszer továbbfejlesztése a talaj-mikromorfológia, melynek hasznosításával olyan egykori tevékenységek is kimutathatóak, melyek nagyobb méretű leletek híján érzékelhetetlenek maradtak volna. Megmaradt padlószintek esetén lehetőséget nyújt a háztartás mindennapi életének és különleges alkalmainak követésére, az ételkészítéstől az állattartásig, a mindennapi tisztításoktól a ház felújításáig, valamint a házban folytatott kézműves tevékenységek, sőt a bútorkészítés rekonstrukciójára is (KOVÁCS 2011; 2013; Kovács Gabriella tanulmánya ebben a kötetben).

A módszerrel Wendy Matthews közel-keleti lelőhelyeken a térhasználati szokásokat rekonstruálta sikeresen (MATTHEWS–POSTGATE 1994; MATTHEWS 2005; 2012), Százhalombatta-Földváron pedig nem csak a tevékenységi körzetek dinamikus változásait lehetett bizonyítani (SØRENSEN–VICZE 2013), hanem a beépített tűzhelyek és kemencék, valamint a környezetükből vett földből nyert mikroleletek (magok és csontszilánkok) együttes vizsgálatával specializált ételkészítési szokásokat is sikerült kimutatni (VICZE 2013).³⁶ A talaj kémi-

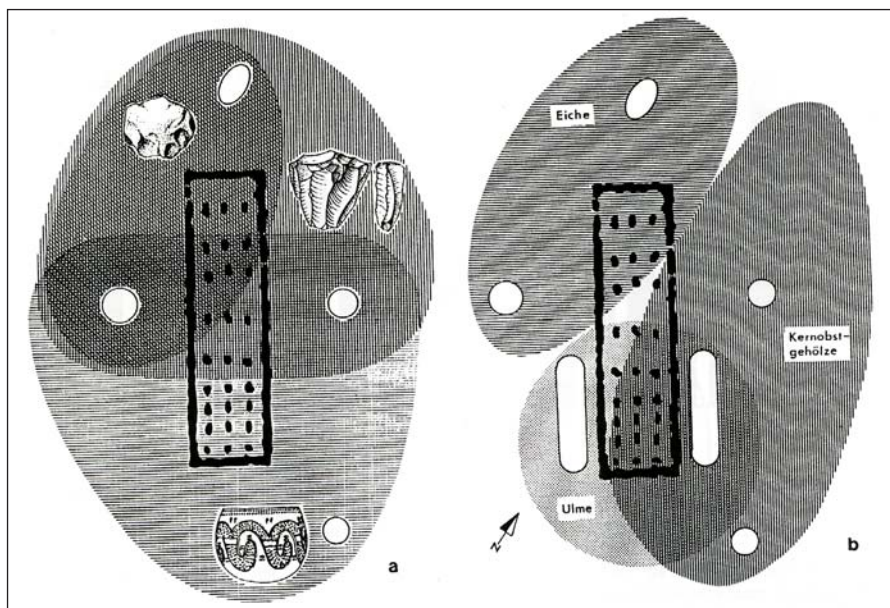
³⁶ VICZE 2013; lásd még Vicze Magdolna tanulmányát ebben a kötetben. Százhalombatta-Földvár nemzetközi csapattal folyó ásatása a háztartásrégészeti terepmunka szempontjából egyébként is úttörő jelentőségű, itt sikerült ugyanis Magyarországon a legszélesebb interdiszciplináris együttműködést megvalósítani.

ai elemzésének egyes lehetőségei, pl. a foszfát analízis (állattartás kimutatására) már 1929 óta ismert, azonban az újabb eljárások a lehetőségek széles körét tárták fel (MIDDLETON 2004; PRICE–BURTON 2011, 173–186). Björn Hjulström és Sven Isaksson Lejre dániai vaskori településén szerves és szervetlen anyagok kombinált elemzésével különítették el a házak egyes funkcionális egységeit (HJULSTRÖM–ISAKSSON 2009).

Mindezek a módszerek az erodált felszínek esetében, amikor csak a gödrök és cölöplyukak maradnak fenn, korlátozottabban használhatóak. Még a padlófelszínek esetében is óvatosan kell kezelni az eredményeket, hiszen a fennmaradt állapot a használat utáni képződési folyamatok sorának következménye lehet (LAMOTTA–SCHIFFER 1999). Bár a gödör a legtöbb leőhelyen a leletanyag szinte egyetlen közegét jelenti, ma még keveset tudunk arról, hogy milyen szerepet játszott a mindennapi életben, milyen hosszú volt az egyes típusok használati ideje, hogyan töltődtek be. Pedig enélkül, pusztán a benne előkerült leletek és hulladékok alapján csak korlátozottan következtethetünk a hozzá tartozó háztartásnak a tevékenységi körzeteire. Az elsődleges funkciók azonosítása (pl. agyaggyerő vagy tárológödör³⁷) nem magyarázza meg a betöltést, egyedül a személgödörént való magyarázat tesz erre kísérletet. Michael Schiffer felhívja a figyelmet, hogy a gödör abban a formában, ahogy előkerül, igen összetett folyamatok eredménye lehet (SCHIFFER 1987, 266). A szemét elhelyezése a kulturális rendszer része, nem csak praktikus kérdés. Etnográfiai példák arra utalnak, hogy korai kultúrák a hulladékot nem egy értéktelen és szükségtelen anyagtömegnek tekintették, amitől meg kell szabadulni, hanem jelentése volt számukra.³⁸ Ezért

³⁷ Természetesen a tárológödrök, mint a raktározás fontos eszközeinek vizsgálata továbbra is nagy fontossággal bír, ld. korábban.

³⁸ Itt valószínűleg nem volt lényegtelen szempont a mágikus aspektus, hiszen az érintési mágia értelmében mindenkit lehet manipulálni az általa használt és érintett tárgyak révén (ld. MAUSS 2000). A mágia, mint értelmezési lehetőség az ősrégészetben eddig elhanyagolt területet volt, de a közel-keleti neolitikum kutatása újra felfedezte, ld. pl. NAKAMURA 2010.

4. kép. Egy vonaldiszes háztartás lehetséges tevékenységi zónái a gödrök leletei alapján (LÜNING 1997, Abb. 5)

Fig. 4. Reconstruction of the activity areas of a Linearbandkeramik household based on the finds from pits (LÜNING 1997, Abb. 5)

elhelyezését szabályok határozták meg, a szemétdomb meghatározott viszonyrendszerben áll a házzal, a sírokkal és az egyéb szabadterben lévő objektumokkal (MOORE 1982). Brian Hayden és Aubrey Cannon úttörő jellegű mexikói etnoarcheológiai vizsgálatai szerint a hulladékkezelés tükrözi a háztartások jellegét: a kisebb háztartások közösségi szemétdombokat használnak, míg a nagyobb egységek saját halmokban helyezik el a maradványokat. Fontos megállapításokat tettek a különböző típusú szemét eltérő kezeléséről. Van hulladék, amit kertek trágyázására használnak fel, vannak használhatatlan tárgyak, melyeket újrahasznosításra félretesznek, egyes típusokat azonnal eltemetnek, mások hosszabb ideig szabadon maradnak, és másodlagos átalakulásokat mennek át (HAYDEN–CANNON 1983, table 1). Ezek a példák inkább a régészeti leletképződési folyamatok összetettségére figyelmeztetnek, mintsem közvetlenül alkalmazhatóak, mivel a korábbi társadalmak világszemlélete és rituális rendszere eltért. A kiásott leletek és jelenségek értelmezése szempontjából a legfontosabb eredmény, hogy a két szerző ábrába rendezte a leletképződés egyes fázisait (3. kép; HAYDEN–CANNON 1983, Fig. 22; vö. DAVID–KRAMER 2001, Fig. 4.4). B. Hayden és A. Cannon praktikus (processzuális) megközelítésével szemben Ian Hodder posztprocesszuális szemlélete a szimbolikus aspektusokra hívta fel a figyelmet. Az afrikai Baringo példáján keresztül bemutatja azokat a fogalmi rendszereket, amelyek például a tűzhelyből származó hamuval kap-

csolatosak. A hamut a nők nem viszik ki a háztartás területéről, mint más hulladékot, hanem a ház mögött halmozzák fel (HODDER 1987). Nicholas David és Carol Kramer a két előbbi tanulmány tárgyalásakor felhívják a figyelmet, hogy a szimbolikus gondolkodást és viselkedést még akkor is szem előtt kell tartania minden régésznek, ha sohasem lesz esélye a kognitív rendszerek ilyen bonyolult összefüggéseit rekonstruálni (DAVID–KRAMER 2001, 103–110).

Mindezek alapján nincs okunk feltételezni, hogy az őskorban a hulladékot folyamatosan helyezték volna el gödrökben, sokkal valószínűbb, hogy átmenetileg szemétdombokat használtak (mint a mai paraszti háztartásoknál), majd meghatározott időszakokban, meghatározott szabályok szerint, — valószínűleg nem egy helyen — eltemették. Ennek bizonyítékai lehetnek a különböző gödrökben talált, összeálló kerámiák, vagy újra visszailleszthető köeszközök. Eszerint az ún. szemétgödrök betöltése éppúgy tudatos elhelyezés (strukturált depozíció) eredménye, mint a rituális együtteseké vagy kincsleleteké, csak az alkalmak voltak mások.³⁹ Erre utalnak azok a leletszóródások, mely szerint a közép-európai vonaldíszes házak ún. nyugati gödrében (*Westgrube*) sokkal több díszített cserép kerül elő, mint máshol, illetve a növényi leletek leginkább az ún. hosszanti gödrökben (*Längsgrube*) kerülnek elő (LÜNING 1997, 29–37). Petr Květina széleskörű vizsgálatokat végzett a vonaldíszes kerámia kultúrkörbe tartozó Bylany kerámián kívüli hulladékának szóródásával kapcsolatban, és arra a következtetésre jutott, hogy az elhagyott házak romjai között helyezték el a nem használatos tárgyak maradványait

³⁹ A strukturált depozícióról (*structured deposition*), a kifejezés eredetéről és használatáról ld. GARROW 2012, a cikkre adott reflexiókkal (többek között: BEGGREN 2012; CHAPMAN 2012; THOMAS 2012) és a válasszal. Szerinte a kutatás ma már túl széles értelemben használja, ugyanakkor a mindennapi élet jeleit nem veszi kellő hangsúllyal figyelembe. Egyik legnagyobb probléma annak megállapítása, hogy egy depozíció rituális vagy nem rituális cselekmény eredménye-e. Ása Berggren Garrow cikkére reflektálva kiemeli, hogy minden tevékenységet lehet ritualizálni, ha meg akarják különböztetni (BERGGREN 2012). Julian Thomas már a hozzászólásának címében is kifejti, hogy „egyes depozitumok strukturáltabbak, mint mások” (*Some deposits are more structured than others*; THOMAS 2012), azaz sokkal összetettebb ideológiák és cselekvésmódok állnak mögöttük, mint egyébként, ezért nem szabad elvitatni rituális jelentőségüket. Mindezzel egyetértve fontos lehet figyelni arra is, hogy — mint ezt Ian Hodder megállapítja (idézi GARROW 2012) — a mindennapi hulladékot is lehet úgy strukturálni, hogy szociálisan aktív szereplővé váljon. John Chapman pedig felhívja a figyelmet, hogy a szándékos törések (*deliberate fragmentation*) tanulmányozásánál eddig az edényeket alig vették figyelembe. Összességében tehát semmilyen gödör vizsgálatánál nem lehet eltekinteni attól a lehetőségtől, hogy tudatos elhelyezés eredményeként kerültek bele a tárgyak.

(KVĚTINA 2010). Szükség lenne tehát a gödrök részletesebb kutatására, egyebek mellett kémiai és talaj-mikromorfológiai módszerek felhasználásával, ami választ adhatna például a betöltődés gyorsaságának és a tárgyak kontextusát adó, már talajjá vált szemét különbségeinek kérdésére.⁴⁰ Nem csak arra kellene összpontosítani, hogy mi van a gödrökben, hanem arra is, hogy mi hiányzik.

Mindez nem jelenti azt, hogy a gödrök leletei nem tükrözik az egykori háztartási tevékenységeket, csak áttételes módon. Az Ulrich Boelicke által meghatározott tevékenységi körzetek valóságosak lehetnek (BOELICKE 1982), bár nem feltétlenül a szűkebb térségekre vonatkoznak (4. kép). A háztartás egészére mégis jellemző mintázatokat adhatnak. Ha egy-egy háztartás határait akarjuk megrajzolni, akkor könnyen elképzelhető, hogy anyagcsoportonként más-más eredményt kapunk. Ez jelezheti, hogy az egyes háztartások bizonyos tevékenységeket másokkal együttműködve hajtottak végre.

Ha túllépünk az önellátó és egymással versengő háztartások koncepcióján, nem várhatjuk, hogy a különböző ipari jellegű termelési és fogyasztási tevékenységek nyomai lefedjék a mindennapi ételkészítés és fogyasztás által kijelölt kört. A korai, nem kompetitív háztartások valószínűleg sokkal többfajta tevékenységet végeztek együtt, mint később, határaikat sokkal inkább a finom átmenetek, mint az éles vonalak jellemezték.⁴¹ Ennek térbeli visszatükröződései lehetnek a nagy nyitott térségek a házak között, amelyek helyet adhattak a közös tevékenységeknek. Az együttműködés az egyes háztartások között egyenesen arányos lehet a lakóházak közelségével.

Módszertani értelemben akkor járunk el helyesen, ha vizsgálati egységként az egyes objektumokat (cölöplyukak, alapárkok, gödrök) jelöljük ki, ezek anya-

⁴⁰ A százhalombattai bronzkori településen már megindultak az ilyen vizsgálatok, melynek többek között egyik fontos eredménye a felszíni szeméthelyezés bizonyítása, ill. a trágyanyomok alapján annak megfigyelése, hogy a kérődző állatokat a tellen is a házak közelében tartották (SØRENSEN–VICZE 2013).

⁴¹ A mai maja etnoarchaeológiai példák azt mutatják, hogy a kisebb háztartások közötti együttműködésnek számos formája létezhet. Robert Wilk szerint ezt egy tengelyen elhelyezve a különböző tevékenységek alapján szoros és laza háztartás halmazokról lehet beszélni. Azaz ugyanaz az elemi háztartási egység sokfajta halmazba integrálódhat egyszerre. Mindegyik lakóegységnek külön tűzhelye és konyhai területe van, de a szorosabb háztartási halmazon belül hetente az étkezések fele közösen történik, az egyik ház konyhájában, viszont a húst mindig megosztják a halmazon belül és ekkor az egyik asszony készít egy nagy ételt a halmaz többi tagja részére. A laza halmazon belül is étkeznek együtt, de sokkal ritkábban, és az egyéb együttműködés pl. a földeken is ritkább (WILK 1984, 223–227).

gát önállóan elemezzük, majd megpróbáljuk megtalálni az ismétlődő mintázatokat.⁴² Figyelembe kell venni, hogy horizontális telepeknél időben eltérő háztartások története vetülhet egymásra, és meg kell állapítani melyek voltak a szinkron jelenségek.⁴³ Ennek révén kiderülhet, hogy hány ház lakói alkottak egy-egy szűkebb háztartást, és hány ilyen háztartás működött együtt bizonyos tevékenységekben. Minden településen eltérő lehet az eredmény, de helyesen értelmezve igen sokat elárul az adott kultúra társadalmi viszonyairól. (Ld. még később a háztartás jellegének megállapítását).

Már az eddigiekből is kiderült, hogy a háztartások térbeli kiterjedésének számos formája létezhet, a teljes mértékben zárttól, amely egy adott épületben koncentrálódik (főleg urbánus települések), a szórtig, amely nagy területre terjed ki (falusias települések). Különleges esetekben előfordulhat még egy adott településen belül több helyen, szétszórt házakból álló háztartás is, mint ezt egy iráni példa mutatja (HORNE 1994). Egyes specializált háztartások bizonyos ipari tevékenységeiket a településen kívülre telepíthették, bár a korai társadalmaknál ritkán különült el a lakhely és munkahely. Bizonyos értelemben minden háztartás szórt, hiszen a korai társadalmak esetében az átlagos háztartások gazdasági háttérét és presztízsét a termőföld és az állatállomány adta (DOUGLASS 2002). Az állatállomány egy részét a házak körül,⁴⁴ ill. a házakban tartották,⁴⁵ — ez szerencsés esetben régészetiileg azonosítható —, más részét pedig a településen kívül legeltethették. Az archaeozoológiai vizsgálatok révén ezekre a tevékenységekre rátekinthetünk, ha ezek a társadalmi szempontú régészeti állattan (*social zooarchaeology*) integrált megközelítésével történnek (ld. RUSSELL 2011). Nehezebb a helyzet a földművelés esetében, ahol a házak körül számolhatunk kertekkel, mivel az őskorkutatásban kevés az esély a külső termőföldek megtalálására, bár ez nem kizárt (BRADLEY 1978). Itt is ki lehet indulni a településeken talált botanikai leletekből és fontos eredményeket hozhat a felhasznált növények és az étkezésben játszott szerepük számbavétele (ld. korábban), de sokkal nehezebb köz-

vetlen adatokat szerezni a földművelésről. A terület el-tartó képessége, az elérhető talaj minősége, a természet-tett növények tulajdonsága és a földművestechnikák figyelembe vételével lehet a művelt területek nagyságát megbecsülni.⁴⁶

A háztartás szimbolikus kifejeződése

A háztartás fontos társadalmi szerepéből következik, hogy szimbolikus aspektusai is vannak (ALLISON 1999b, 11–12). A háztartásnak létezik ideája, eszméje, amely a környezet elrendezésében is kifejeződik. Ebben legfontosabb szerepet a lakóház játssza. Pierre Bourdieu berber kabilok lakóépületeiről szóló híres cikkében a házat mikrokozmosznak nevezi, amely elhelyezi a lakókat az univerzumban (BOURDIEU 2003). Clark Cunningham nagy hatású cikkében megfogalmazza, hogy „az épületek belső rendje szimbolikus módon eszméket fejez ki, és ezt a ház minden egyén számára a születéstől a halálig életszerűen jeleníti meg. Továbbá a rend nemcsak meghatározott eszmékkel és szimbólumokkal van kapcsolatban, hanem rendszerekkel...” (CUNNINGHAM 1973, 219). Az épített környezetnek tehát jelentése van, fogalmilag rendezi a környező teret, és ezen keresztül határozza meg a viselkedésszerű formákat. Ugyanez a rendezettség megtalálható egy vadászó-gyűjtögető táborban is, csak más elemekből épül fel (WHITELAW 1994). Ez azt jelenti, hogy az állandó településeken a házak közötti beépítetlen területeknek is lehet jelentésük, tükrözheti az egyes háztartások működését és interakcióját más háztartásokkal.

Amos Rapoport bevezeti a „szabályszerűen rendezett környezet” (*setting*) fogalmát, ami az ő meghatározásában egy társadalmilag előírt, szabályszerű tevékenységi környezet (RAPOPORT 1982; 1990). A belső tér tele van emlékeztető jelekkel, mnémonikus segédeszközökkel, melyek figyelmeztetik a ház lakóit illetve az idegeneket az aktuális helyzetre, az előírt cselekvésszerű formákra, lehetővé téve együttműködésüket. A *setting* összetett jelenség, amely rögzített elemekből (épület, padló, fal), félig rögzített elemekből (berendezési tárgyak), valamint nem rögzített elemekből (emberek, tevékenységek, magatartásformák) áll (RAPOPORT 1982, 11–34; 1990, 12–13). Különösen fontos szerinte a félig rögzített elemek vizsgálata, ezeket nevezi ő figyelmez-

⁴² Lásd Fábrián Szilvia, Csippán Péter és Daróczi-Szabó Márta mintaszerű megközelítését ebben a kötetben.

⁴³ Természetesen ezzel a korábbi kutatás is tisztában volt, és egyik fő feladatának tartotta a kronológiai fázisok elkülönítését, ld. pl. LÜNING 1997; RÜCK 2007; KVĚTINA 2010. Követendő példa Andreas Zimmermann igen alapos módszere, melyet a vonaldíszes kultúra telekmodelljének vizsgálatához javasolt (ZIMMERMANN 2012).

⁴⁴ Ennek bizonyítékai lehetnek a fosztfátelelmések ill. a talaj-mikromorfológiai mintában azonosított trágyanyomok.

⁴⁵ Az őskori hosszúházakban tartott állatállomány szimbolikus fontosságáról lásd FOKKENS 2003.

⁴⁶ Érdekes kísérlet Johannes Müller és társainak elemzése Okoliste neolitikus településének háztartásaihoz tartozó termőföldekkel kapcsolatban (MÜLLER ET AL. 2011), vagy Harry Fokkens megállapításai a földek, a technológiai fejlődés és a bronzkori háztartások viszonyáról (FOKKENS 2013).

tető jelnek (*cue*). Minél komplexebb egy társadalom, minél kevésbé homogén, annál több és erősebb utasításra van szüksége, ezért egyre nagyobb mértékű az ilyen jelek redundanciája (RAPOPORT 1982, 87–122; 1990, 17). A figyelmeztető jelek egy része hétköznapi, pl. egy ajtó, mely jelzi az idegeneknek az engedélyezett mozgás határait, de lehetnek erősen szimbolikusak is, mint festett, bekarcolt vagy plasztikus jelek a falon.⁴⁷ De a hétköznapi berendezési tárgyakkal is lehet szimbolikus tartalma, még akkor is, ha ezt külön nem is jelölik meg, mint az ajtó, vagy küszöb esetében, amely az átmenetiséget, a határhelyzeteket, liminális zónákat szimbolizálja (VAN GENNEP 2007, 51–58). A szimbolikus oldal nem egyszerűen leképezi a társadalmi valóságot, hanem aktívan alakítja azt. A háztartás régészetének az is feladata, hogy az épített és berendezett környezet, mint szimbolikus rendszer és a mindennapi tevékenység viszonyát vizsgálja.⁴⁸

Claude Lévi-Strauss házközösség (*sociétés à maison; house societies*) koncepciójának nem csak az a lényege, hogy önálló, a rokonsági rendszeren túlmutató kategóriaként mutatja be a háztartás egy speciális formáját, hanem az is, hogy eszerint e közösség egységes testként működhet, egyfajta önálló cselekvő erővel és erkölccsel felruházott személyként (*moral person*), amely/aki egyesíti az egy házban élő közösség materiális és szellemi javait (LÉVI-STRAUSS 1983; WHITTLE–BICKLE 2013). Alfredo González-Ruibal kiváló cikkében bemutatta a koncepcióval kapcsolatos vitákat, és a régészeti kutatások számára kilenc pontban foglalta össze Cl. Lévi-Strauss házközösségekkel kapcsolatos eredeti elképzeléseit, melyekhez szerinte vissza kellene térnie a kutatásnak. Tömören összefoglalva: olyan időszakokban bizonyítható a házközösség, mint önálló entitás —, amikor egy nagyobb átalakulás nyomán hierarchikusabb szervezeti irányba mozdul el (1); a leszármazási rendszer nem elmosódott vagy ve-

gyes (2); a ház a kulcsfontosságú szimbolikus elem, ez áll minden szokásos és különleges tevékenység, különösen a rituálék és áldozatok középpontjában (3); nagy energiákat fektetnek be a házak fizikai megjelenésébe, így ezek a társadalmi vetélkedés arénájává válnak (4); az előkelőség címei léteznek, és ez kifejeződik családi nevekben, feliratokban, fegyverzetben vagy személyes szimbólumokban (5); a családi érték-tárgyak és a társadalmi rang örökölhettek (6); a ház egységes egészként túlmutat a tradicionális vérségi rendszeren, valamint a női és férfi leszármazási rend is manipulálható a ház (háztartás) gyarapodása érdekében (7); a kollektív identitás kifejeződik egy közös területben (8); és végül egyértelmű utalások vannak a házakra, mint társadalmi egységekre (GONZÁLEZ-RUIBAL 2006, 144–146). Ebből az összeállításból egyértelműen kiderül, hogy Cl. Lévi-Strauss házközösség elképzelése teljes egészében csak az őskor későbbi szakaszaiban, inkább főnöki társadalmak esetében használható,⁴⁹ ezért Alfredo González-Ruibal is az ibériai vaskori anyag felhasználásával teszteli ezt a koncepciót. A háztartáshoz és annak vezetőjéhez való erős kötődés (a kettő nem feltétlenül válik szét), a halálig tartó lojalitás elsősorban olyan közösségeknél kerülhet előtérbe, melyeknél erős a harcok ethosz, és gyakoriak a katonai konfliktusok. Susan Pollock szerint ezzel magyarázható, hogy szimbolikus, vagy egyes esetekben valóságosan is az egész háztartás és annak minden tagja eltemetésre kerül (POLLOCK 2007). Egyéb esetekben is a ház (háztartás) és a sír egymásnak megfelelő, homológ fogalmakká válhatnak, egy egykori háztartásra sírok emlékeztetik a társadalmat (KRISTIANSEN 2006).

A háztartás szimbolikus aspektusának fontos részét jelentik a rituálék (PLANKET 2002; HODDER–CESSFORD 2004; SOUVATZI 2008, 186–193; HODDER 2010). Bár a házközösség elméletének egészével nem minden őskori időszak háztartása magyarázható, segíthet megérteni a korábbi jelenségeket is. A háztartás, mint morális egység, önálló test, valószínűleg már a neolitikumban megjelenik. Erre utal, hogy a ház már ekkor a legerősebb szimbólumok egyike, ezt fejezik ki azok a rituálék, melyek során a házak egy részét, elsősorban a telleken épülteket, részben vagy egész-

⁴⁷ Ld. pl. egy afrikai ház szimbólumrendszerét (DOWNLEY 1982). Hasonló szerepük lehetett a magyarországi neolitikus (Hódmezővásárhely-Gorzsa: HORVÁTH 1987), ill. bronzkori (Tiszaug-Kéménytető: CSÁNYI–STANCIK 1992) díszített házfalaknak.

⁴⁸ Interdiszciplináris kutatások révén igen érdekes eredményekre jutott a Çatalhöyüköt kutató team. Kiderült, hogy a házak nagyobb helyiségét két részre osztva használták: a ház déli része, a létra és az alatta fekvő tűzhely környéke volt a „piszkos” terület, itt összpontosultak az ipari tevékenységek, az északi rész volt a „tiszt”, melyet állandóan takarítottak. Itt kaptak helyet a magassabb emelvények, ahol ültek és aludtak (a fitolitok alapján még a gyékényszőnyegek is azonosíthatóak voltak) és alattuk helyezték el a sírokat. Az északi rész tisztaságát állandó újrameszeléssel tartották fenn, az épület időtartama alatt 40–150 alkalommal festették újra (HODDER 2002; MATTHEWS 2005).

⁴⁹ A délkelet-európai neolitikus közösségeknél ennek értelmében nem létezhetek a kifejezés eredeti értelmében vett házközösségek, mint ezt Dušan Borić egyébként fontos cikke javasolja (BORIĆ 2007), inkább egyfajta előzményei. A koncepció általános használatának problematikuságát emeli ki Alasdair Whittle és Penny Bickle is (WHITTLE–BICKLE 2013, 387–389).

ben manipulálják — leégetik,⁵⁰ és ezután eltemetik, a maradványok egyes részeit pedig áthelyezik.⁵¹ Itt a házak révén szociális egységeket — a fentiek értelmében valószínűleg háztartásokat — antropomorfizálhattak, életciklusait átmeneti rítusok sorával az ember életszakaszainak mintájára erősíthették meg és manipulálhatták.⁵² A lakóházak gondos berendezése, majd a magas hőfokon, hosszú idő alatti tudatos leégetése a közösség ritka, igen nagy élményt nyújtó, kiemelkedő rituális tevékenysége lehetett. E különleges jelenség okainak tanulmányozása túlnő a tanulmány keretein, lásd viszont Szeverényi Vajk tanulmányát ebben a kötetben.⁵³

Az a kettősség az anyagi kultúrában és a fogyasztásban, ami Polgár-Csőszhalom neolitikus telljét és síkszíni telepét jellemzi (RACZKY–ANDERS 2008), a korabeli háztartások működése szempontjából rendkívül elgondoltató. Elképzelhető, hogy a tellen álló, egy bizonyos idejű használat után leégetett házak nem valóságos háztartások helyszínei voltak, hanem az alsó település háztartásainak szimbolikus megfelelői, melyeket csak ünnepi időszakban használtak, nagyszabású ünnepek, lakomák kíséretében (KALLA–RACZKY–V. SZABÓ in press). A házmodellek pedig e különleges funkciójú

⁵⁰ A szándékos leégetés neolitikus–rézkori jelenségéről lásd STEVANOVIĆ 1997; CHAPMAN 1999; TRINGHAM 2005; illetve a bronzkori példákról Szeverényi Vajk tanulmányát ebben a kötetben. Sokszor felmerül a véletlen leégés lehetősége, de ezt a kísérleti régészeti próbák egyértelműen kizárják (GHEORGHIU 2008), a tűz esetenként 800–1200 °C körül mozgott, ezt a hőfokot még a kísérletek során sem sikerült előállítani, és a házban található szerves anyagok sem voltak elegendőek az ilyen heves tűzhöz (STEVANOVIĆ 2007, 363–380; TRINGHAM 2005, 102). Lásd még László Attila tanulmányát ebben a kötetben. A lakóházak szándékos leégetése széleskörű jelenség volt a közel-keleti neolitikumban is, legjobban ismert Çatalhöyükből (HODDER–CESSFORD 2004; HODDER–PELS 2010).

⁵¹ A leégetett lakóházak ilyen áthelyezett elemei lehetnek azok az átégett paticsdarabok, melyek neolitikus lelőhelyeken, távolabb a leégetés helyétől rituálisan betemetett kutak záró rétegében, ill. körárkok betöltésében kerülnek elő (erről korábban ld. CHAPMAN 1999). Ilyen emlék Polgár-Csőszhalom horizontális telepének egyik kútja (272. objektum; SEBÖK ET AL. in press). Itt a tellek leégetett házaiban találtakhoz hasonlóan nagy, 130 körüli az edények száma (Berettyóújfalu–Herpályon 40 és 90 között mozog ld. KALICZ ET AL. 2010; vö. a bronzkori viszonyokkal, ahol pl. Túrkeve–Terehalom 1. házában 100 körüli edény került elő, ld. CSÁNYI–TÁRNOKI 2013) és a különleges díszítések felvetik annak lehetőségét, hogy ez az együttes szintén a tell egyik nagy közösségi rituáléjának emléke, melyből az alsó település egy kisebb közössége, háztartási vagy szomszédsági egysége részesült.

⁵² A ház, mint az emberi test metaforájáról lásd Szeverényi Vajk tanulmányát ebben a kötetben.

⁵³ E problémákkal máshol részletesebben foglalkoztunk (Kalla Gábor–Anders Alexandra: Az ún. neolitikus szentélyek új értelmezési lehetőségei. Előadás. X. Magyar Régészeti Konferencia, Marosvásárhely, 2012. nov. 9–11.).

házakat reprezentálhatták, ezekre az alkalmakra emlékeztettek. Már John Chapman is felfigyelt rá, hogy a leégetett házak berendezése nem véletlenül ottmaradt tárgyakból áll, hanem módszeresen elhelyezett, strukturált depozitumról van szó. Az ő interpretációja, hogy a háztartás tulajdonosának egykori edénykészletét helyezték el,⁵⁴ ugyanakkor Polgár-Csőszhalom példája világossá tette, hogy ezeket az épületeket sokszor különleges céllal emelték,⁵⁵ így a berendezésük nem a mindennapi élet közvetlen visszatükrözője, hanem egy szimbolikus kódrendszer része volt.⁵⁶ Azok az edénykészletek pedig, melyek innen előkerülnek, ünnepi–rituális alkalmak kellékei, nem a hétköznapiakéi.⁵⁷

A házzal kapcsolatos rituálék jellege rávilágít azonban arra, hogy a háztartási egységek ekkor még nem egymással vetélkedő, erősen kompetitív szociális csoportok voltak, hanem viszonyukat az erős együttműködés jellemezte. Ezért egységesebb méretűek a lakóházak és a háztartásokat szimbolikus megjelenítő épületek is. Valószínűleg a versengés mérséklését szolgálta, hogy az egyes háztartások körében végrehajtott rituális cselekmények szerényebbek lehettek, mint a más időpontokban a tell magaslatán rendezett látványos közösségi rítusok, melyek része volt a nagyszabású, különleges lakoma.⁵⁸ Amennyiben a tell leégetett házai háztartási egységeket szimbolizáltak, akkor is kérdés marad a házak jelentős számbeli eltérése a két települé-

⁵⁴ CHAPMAN 1999. Marko Porčić ellenben úgy gondolja, hogy a nagy edényszámok megfelelnek egy átlagos paraszti háztartásnak és a Vinča-kultúra leégetett házainak edénykészlete a mindennapi életet tükrözi (PORČIĆ 2012).

⁵⁵ A szándékosan leégetett házak esetében három különböző lehetőség lehet: 1. Mindennapi háztartásnak helyet adó épületet használati idejének végén strukturális depozíció keretében leégetnek. 2. Különleges, ünnepi–rituális célokra emelnek egy épületet, és hosszabb használat után égetik le strukturális depozíció keretében. 3. Kizárólag egy rituális esemény számára emelik, rendezik be és égetik le az épületet.

⁵⁶ Sejtésünk szerint az ún. neolitikus szentélyek nem kultuszhelyek, hanem ilyen egyedi alkalomra, vagy alkalmakra berendezett és leégetett épületek, és az ún. kultikus sarkokat is ebben az összefüggésben kell értelmezni (lásd 53. jegyzet).

⁵⁷ Legalábbis részben ugyanerre az eredményre jut Csányi Marietta és Tárnoki Judit is Túrkeve–Terehalom leégetett középső bronzkori 1. házában edénykészletével kapcsolatban is (CSÁNYI–TÁRNOKI 2013). Ez persze nem jelenti azt, hogy nem lehet átfedés a mindennapi élet készlete és a különleges házaké között, de ez hasonlít a telep és temető kerámiakészletének régészeti problémájához.

⁵⁸ Ez valószínűleg akkor is így van, ha téves az az elképzelésem, hogy a Polgár-Csőszhalom horizontális településének kútjaihoz kapcsolódó rituáléknak (SEBÖK ET AL. in press) közül volt a nagy közösségi eseményekhez, melyek a tellen folytak (ld. 53. jegyzet). Társadalmi szempontból is igen fontos kutatási probléma lenne a különböző szociális szintekhez kapcsolódó rituálék összehasonlítása.

lésrészen: a domb 15–20 épülete áll szemben az alsó település eddig feltárt 79 házával. Ehhez képest az eredeti szám még akkor is sokkal nagyobb lehetett, ha nem mindegyik volt egyidős, ez a tény feltétlenül magyarázatot kíván. A problémának több megoldása is lehetséges: vagy nincs szoros összefüggés az alsó település háztartásai és a domb épületei között, tehát nem mindegyik háztartás képviseltette magát, vagy léteztek olyan nagyobb szociális (háztartási) egységek, melyek több épületet is magukban foglaltak. Számomra az utóbbi a valószínűbb, de a kérdésre csak a horizontális település most folyó háztartási alapú feldolgozása adhat választ.

Polgár-Csőszhalom példája felhívja a figyelmet arra, mennyire félrevezető lehet a település egyetlen helyszínéről származó információ, illetve kiemeli, hogy az egyes jelenségek csak együttesen vizsgálhatóak. Számba kell venni annak lehetőségét, hogy egy-egy átlagosnak tűnő épület nem mindennapi tevékenység számára épült. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a szimbolikus aspektus figyelembe vétele számos kutatási lehetőséget rejt magában, és igen hasznos lehet a háztartások társadalmi és gazdasági szerepének értelmezésében is.

A háztartás jellegének megállapítása (specializált háztartások)

A vizsgálatok középpontjában elsősorban az adott kultúra átlagos háztartásának kell állnia, hiszen ezek képezték egy-egy társadalom alapját, minden eltérés hozzájuk képest kap értelmet. A szociális struktúra meghatározó eleme, hogy léteztek-e kiemelkedő, elit háztartások abban az időszakban, és ezeknek mi volt a szerepük a termelésben és a fogyasztásban. Ehhez részben kapcsolódó fontos kérdés továbbá, hogy melyek azok a tevékenységek, melyek minden háztartásban folytak, és melyek azok, melyek csak néhány különleges helyen.

A háztartások interakciói során igen lényeges mértbeli különbségek alakulhatnak ki köztük. Ha a társadalmi normák ezt nem fékezik, a versengés egyesek kiemelkedését, mások visszaesését jelentheti.⁵⁹ A nagyobb háztartások magukhoz ragadhatják a hozzáférést speciális javakhoz, elzárhatnak másokat ettől, és kezükben tarthatják az egzotikus tárgyak cseréjét (WILK 1983). Ennek jele lehet például a kiemelkedően

nagy lakóépület,⁶⁰ vagy a kontroll olyan jelei, mint az raktárhelyiségek ajtajának lepecsételése.⁶¹ A társadalmi komplexitás növekedése világos különbségeket hoz a fogyasztásban is, ezeket a folyamatokat erősíti az alkoholos italok, a sör és a bor elterjedése, melyek készítése gyakran egy-egy háztartás kezében összpontosul (DIETLER 2006). A fogyasztási különbségek jól kimutathatóak a régészeti leletanyagban.

A háztartások különbségeinek kialakulását a kutatás korábban egyértelműen a speciális ipari tevékenységekhez (*craft specialization*) kötötte. Ebben nagy szerepe volt Gordon Childe munkásságának, aki szerint a kézműves specializáció a városiasodás, az ún. városi forradalom egyik legfontosabb összetevője volt (CHILDE 1950). Szerinte a fémművesség felfedezésével véget ért a háztartások függetlensége, és nagy szerepet tulajdonított a vándor kézműveseknek. Ha számos kijelentése az új ismeretek fényében nem is állja meg a helyét,⁶² mégis egyértelmű, hogy a kézműves specializáció fontos szerepet játszott a társadalmi komplexitás növekedésében, és a szakosodás, mint szociális jelenség összefügg a különböző csererendszerek változásával, a kisebb helyi hálózatok összekapcsolódásával, és az egyes útvonalakon szállított javak mennyiségének jelentős növekedésével.

A kézműves specializáció tárgyalásánál az elemzések fókuszában a következő kérdések állnak: mennyi időt tölt a termelő a gyártással, azaz részidős vagy teljes munkaidős specialista-e? Hol készíti a terméket, otthon vagy más helyen? Milyen mennyiséget termel, és milyen fogyasztót céloz meg? Ki finanszírozza a termelést, önálló vagy függő specialista-e (HENDON 1996, 52–55)? Cathy L. Costin négy változóban formalizálta a kézműves specializáció jellemzőit, melyeken belül egy skálára helyezhető az adott termelés: kontextus (független $\longleftrightarrow$ függő), koncentráció (szórt $\longleftrightarrow$ koncentrált), mérték (kicsi, rokonsági alapú $\longleftrightarrow$ üzemszerű) és intenzitás (részmunkaidős $\longleftrightarrow$ teljes mun-

⁶⁰ Ilyenek például az Ubaid-kori (Kr. e. V. évezred) középső csarnokos házak Mezopotámiában, mint Tell Madhhur különlegesen jó állapotban fennmaradt épülete. A 17 helyiségből álló, közel 100 m² alapterületű ház, amelynek leletanyagához a mindennapi élet kellékei mellett mintegy 4000 agyag parittyalövedék tartozik, nemcsak egy nagy háztartás működésének jó példája, hanem ezek katonai erejét is jól jelzi (ROAF 1989).

⁶¹ Az ajtók lepecsételésének jelensége Mezopotámiában a Kr. e. V. évezredben, az Ubaid-korban már megfogható, korábban csak kosarakat, zsákokat és ládákat pecsételnek le (CHARVÁT 1994).

⁶² Lásd Bernard Wailes különböző cikkei a Gordon Childe emlékére összeállított kötetben (WAILES 1996). A kézműves specializáció megjelenését hagyományosan három különböző modellben magyarázza a kutatás: a kereskedelem kialakulása, adaptációs mechanizmus és politikai okok. Az egyes megközelítések tárgyalását és kritikáját lásd. BRUMFIEL–EARLE 1987.

⁵⁹ A klasszikus görög világ újonnan alapított városaiban az egyenlőségen alapuló telekfelosztás és az erre épített típusházak rendje hamarosan felbomlik, és egyes háztartások a szomszédok kárára kezdenek terjeszkedni. Kialakul a nagy és kisebb házak különbsége, ami a vagyoni egyenlőtlenség jele (pl. Olynthos esetében ld. HOEPFNER–SCHWANDNER 1986, 68–71).

kaidós) (COSTIN 1991). Maikel Kuijpers szerint a specializáció nem csak egyszerűen azt jelenti, hogy kevesebb ember készíti az eszközök egy részét, mint ahány használja, hanem bizonyos feladatokat leválasztanak az adott közösségen belül, és ezért kompenzálják, ami elvezethet az adott tevékenységgel teljes időben való foglalkozáshoz. A specialistát szerinte három dolog különbözteti meg a nem specialistától: az intenzitás (az adott kézművességgel eltöltött idő mennyisége), a munka kompenzációjának módja és a szakértelem. Szerinte régészetileg a háromból csak a szakértelmet lehet mérni. Ugyanakkor a szakértelem mérése általában a tárgyak minőségén keresztül történik, ami csak egyes kiemelkedően fontos tárgytipusok, mint a bronzkardok esetében megbízható (KUIJPERS 2008, 30–31).

A régészet tehát általában a kiemelkedő szakértelemmel dolgozó egyén munkájára összpontosít, és ennek nyomai az őskor szinte minden időszakában fellelhetők. Anatóliában már a kerámia előtti neolitikum idősebb fázisában (PPNA; Kr. e. 9500–9000) megjelentek az olyan különleges termékek, mint a vékony falú köedények (LICHTER 2007, 300–305, Kat. 139–160), melyek magas technikai tudást követeltek. Minden időszakban voltak olyan magas presztízsű, nagy energia-befektetést kívánó javak, melyet csak jól képzett specialisták tudtak előállítani.

Jónéhány példa bizonyítja, hogy a specializáció nem egy egyenes vonalú folyamat, voltak benne jelentős visszaesések. A Körös–Starčevo-kultúra időszakában például valószínűleg specialisták készítették a jó minőségű pattintott kőeszközöket, majd a korai vonaldíszes kultúra idején a technológiai színvonal jelentősen csökkent. A jelenséget felismerő Małgorzata Kaczanowska és Janusz K. Kozłowski ezt azzal magyarázza, hogy a nagyobb igények miatt a termelés a kevesebb szakember kezéből átkerül az egyes háztartási egységekhez, ahol már nem volt meg a korábban jellemző szaktudás (KACZANOWSKA–KOZŁOWSKI 2008).

Mindez arra figyelmeztet, hogy a specializáció társadalmi jelenség: megjelenésének, működésének és le hanyatlásának szociális okai vannak. A kézműves specializációt érdemes a társadalmi munkamegosztás általános jelenségei között tárgyalni. Az együttműködő háztartások erősebbek (WILK–RATHJE 1982, 632), ezért akkor is átadhatnak egymásnak egyes termékeket, ha egyébként kevés okuk lenne munkamegosztásra.⁶³

⁶³ A specializáció általában azt jelenti, hogy a termelő és a fogyasztó elválik egymástól. Sok esetben azonban az egyes háztartások a szociális kapcsolatok megerősítésére olyan saját készítésű termékeket ajándékoznak egymásnak, pl. kerámiát, mellyel egyébként is rendelkeznek (COSTIN 2000, 397).

Különleges környezeti feltételek, például fontos nyersanyagok közelsége társadalmi egyenlőtlenségek növekedése nélkül is előidézhethet egyes csoportok szakosodását, amennyiben termékeikre szélesebb körben van igény. A környezet, a technológia és a társadalom dinamikus kapcsolata azt jelenti, hogy például különleges közetek előfordulása esetén az iránta megnyilvánuló kereslet nyomán kialakul a kiaknázás (bányászat) és a feldolgozás technológiája. Az igény-nél meghatározó az élelmiszertöbblet termelése (vagy begyűjtése), minél összetettebb a termék készítésének folyamata a specialistának annál több idejét kell kompenzálni. Ha ezt egy közösség már nem tudja megtermelni, vagy nem erre a termékre akarja fordítani, az igény csökkenésével párhuzamosan a technológiai színvonal is visszaesik, hiszen idejének csak kisebb részét tudja erre a tevékenységre összpontosítani. Tehát a termelés intenzitása, azaz munkaidejének milyen nagy részét tölti az adott kézműves tevékenységgel, annak a közösségnek a lehetőségeitől függ, amelyben él.

A háztartás a specializáció tárgyalásánál a termelés helyeként szokott felmerülni, azaz házi vagy ipari jellegű tevékenységről van-e szó (az utóbbiról ld. később). A házi tevékenységről általánosan elfogadott, hogy a saját háztartásban dolgozó specialista általában részidős és kis mennyiségű terméket állít elő, ugyanakkor nem egyedül dolgozik, hanem a háztartás tagjai gyakran segítenek neki (HENDON 1996, 52–53).⁶⁴ A szakosodott kézműves termelése visszahat a háztartás egészére, megváltoztathatja a belső munkamegosztást, a mezőgazdasági termelés, vagy más háziipari tevékenységek visszaszorulhatnak. Nem csak az lényeges ebből a szempontból, hogy egy egyén teljes vagy részidejű munkában dolgozik-e, hanem az is, hogy a háztartáson belül hány embert tud felhasználni, és azok emellett milyen más tevékenységet folytatnak. Mint láttuk a társadalmi igények döntöek, így egy háztartás specializáltságát alapvetően meghatározzák a település más háztartásaival, ill. más közösségeivel folytatott interakciói. A legtöbb esetben az egykori valóság a teljesen önellátó és a nagyrészt egyedi áruk készítésére szakosodott háztartás két szélsősége között helyezkedett el, tehát az elemzésnek arra kell irányulnia, hogy milyen volt a munkamegosztás mértéke, a feladatok elosztása és mi volt a változások dinamikája. Mindezek a kérdések régészetileg kutathatóak.

⁶⁴ Lásd még BRUMFIEL–EARLE 1987 a specializáció társadalmi és politikai összefüggéseiről és DAVID–KRAMER 2001, 303–359 számos etnológiai példával.

E vizsgálatok fontosságát már Kent Flannery és Marcus Winter is felismerte (FLANNERY–WINTER 1976), és a régészeti kutatásoknak konkrét irányt adva a háztartási tevékenységeket egyediségük szerint csoportosították:

1. Általános háztartási tevékenységek (élelem beszerzése, előkészítése és raktározása);
2. háztartások specializált tevékenysége (egyes tárgytípusok készítésére specializált háztartások);
3. regionális specializációk (egyes tárgytípusok előkészítésére szakosodott települések);
4. egyedi specializáció (a régióban egyetlen háztartás speciális tevékenysége).

Az azóta eltelt közel négy évtizedben meglepően kevés régészeti munka foglalkozott a specializált háztartások kérdésével, vagy az egyes tevékenységeket nem ebben az összefüggésben tárgyalta, amiben szerepet játszhatnak a módszertani nehézségek. Könnyebb a magas színvonalú termelés és a standardizáció, a formai egységesedés alapján egy specializációt kimutatni, mint szociális egységhez kötni a termelést. A tevékenységek bizonyításához tehát nemcsak azonosítani kell a termelés nyomait — a berendezéseket (pl. égetőkemence vagy szövőszék nehezekei), munkaszámokat (pl. fémműves eszközkészlet⁶⁵), makro- (pl. nagy salakdarabok) vagy csak iszapolással kinyerhető mikro-hulladékokat (pl. apró pattintékok, kis salakdarabok), ill. rontott darabokat (lásd pl. P. Fischl Klára, Kiss Viktória és Kulcsár Gabriella közös tanulmányát ebben a kötetben) —, hanem meg kell határozni a pontos térbeli szóródást is. Nehézséget jelent az esetleges külső kézműves körzetek háztartásokhoz kötése, pedig etnológiai példák azt mutatják, amennyiben megnő az igény egyes javakra, a termelés növelését a háztartás keretein belül vagy más rokonok bevonásával oldják meg (COSTIN 2000, 390), még akkor is, ha egyes tevékenységeket távolabbra kell telepíteni pl. a tűzveszély vagy a rossz szag miatt (ld. később).

Az újabb kutatások egyértelművé tették, hogy viszonylag korán, már a neolitikumban megjelennek a specializált háztartások (boszniai késő neolitikum: MÜLLER ET AL. 2011; 2013; svájci neolitikum: DOPPLER–POLLMANN–RÖDER 2013), pedig a hagyományos elképzelések szerint a kézműves specializációhoz hierarchikus szervezetekre és komplex társadalomra van

szükség; a régészeti valóság azonban nem ezt mutatja (SOUVATZI 2008, 207–209).

A specializált háztartás azt jelenti, hogy a saját igényeken túl, más háztartásokat is kiszolgál. Az olyan fogalmak körül, mint „individuális specializáció” (*individual specialization*), „műhely ipar” (*workshop industrie*), „háztartási ipar” (*household industrie*), „falusi ipar” (*village industrie*) (ezekről lásd DAVID–KRAMER 2001, 305–310) igen sok a bizonytalanság a kutatásban. Általában a kis léptékű individuális termelést állítják a nagyléptékű műhely produkcióval szembe: a műhely itt nagyobb munkacsoportot és nem lakóhelyi (*non-domestic*) környezetet jelent (KUIJPERS 2008, 32).⁶⁶ Sokszor a nem lakóhelyi környezetű kézművesség egyben háztartáson kívüli termelésként jelenik meg. Mindezzel több probléma is van: még kisebb háztartáson belül sem feltétlenül egyedül dolgozik valaki, ez bizonyításra szorul, ráadásul nagyobb háztartások, több munkerővel nagyobb produkcióra képesek. A specializált termelés is általában szociális értelemben akkor is háztartási keretek között történt, ha egyes tevékenységeket a lakóhelytől távolabb végeztek, és esetleg több háztartás tagjai működtek együtt. (Ilyen értelemben a mezőgazdasági munkákhoz hasonlítható.) Sok olyan példa ismert a Közel-Keletről, ahol a kifinomultabb technológiát megkövetelő, különleges árukat is lakóhelyi környezetben gyártották. A Kr. e. IV. évezredi Izraelben a rézolvastás a lakóházak udvarán történt (GOLDEN ET AL. 2001), és még később, az ókori Kelet luxusipari központjának számító Szíria városaiban, így Ugaritban a Kr. e. II. évezredben lakóházakon belül, specializált háztartásokban készültek például a fáraóknak szánt exportcikkék is (YON 1997).

A szakirodalomban szintén állandóan visszatérő szempont a függőség kérdése, független (*independent*), ill. függő (*attached*) specialistáról szokás beszélni, főleg a fémelőállítás esetében. Alapvetően három fajta modell szokott megjelenni a bronzműves szervezeti háttéréről: V. G. Childe teljes idejű vándorló, független specialistákat képzelt el, K. Kristiansen elittől függő teljes idejű specialistákat feltételez, M. J. Rowlands pedig változatosabb helyzeteket. Ez utóbbi azt jelenti, hogy kevesebben dolgoznának teljes időben, egyesek függőek, mások pedig függetlenek lennének. Fontos annak felismerése, hogy legalább kétszintű bronzművességgel kell számolni, volt hétköznapi és különlegesebb formája (ld. KUIJPERS 2008, 54–55). A ház-

⁶⁵ A sokszor multifunkcionális egyedi szerszámok helyett sokkal megbízhatóbb bizonyítékot jelentenek a teljes eszközkészletek (KUIJPERS 2008, 95–106).

⁶⁶ Egyetérthetünk M. Kuijpersszel, aki szerint még a fémművesség esetében is jobb elkerülni a műhely (*workshop*) kifejezést, inkább a semleges termelési hely (*production locus*) a helyesebb (KUIJPERS 2008, 32).

tartások nézőpontjából leginkább a függés problémája érdekes számunkra. Ha valaki az elit tagjai számára készített javakat, ennek legalább két lehetséges formája volt: az elit háztartás tagjaként dolgozott vagy sajáttal rendelkezett, tehát személyében is lehetett függő, vagy csak a munkáján keresztül került vele kapcsolatba.⁶⁷ Összeségében a háztartások szempontjából ez a kifejezés meglehetősen problematikus marad.

Katherine Spielmann vizsgálatai szerint a kisebb méretű, kevésbé komplex társadalmaknál is megindulhat a specializált termelés intenzívvé válása, amit rituális okokkal magyaráz: a ceremóniális lakomák és a közösségi rituálék miatti növekvő igények egyre nagyobb mennyiségű élelem és társadalmilag magasra értékelt javak előállítását tette szükségessé. Ezt a folyamatot rituális termelési módnak nevezte el (*ritual mode of production*; SPIELMANN 2002). A fémművességnél is gyakran felmerül a rituális dimenzió, de más összefüggésben. Többek között etnográfiai példák és fémműves szerszámokat tartalmazó depók alapján a kutatás feltételezte, hogy maga a termelés is ritualizált lett volna, de ez Kuijpers szerint csak az esetek kisebb részére vonatkozhat (KUIJPERS 2008, 58–67).

A specializált háztartások szempontjából még alig tanulmányozott kérdés, hogy a fémművesség technológiai fejlődése⁶⁸ milyen hatással volt a termelés társadalmi hátterére. A rezet még a Spielmann-féle rituális termelési mód keretei között állíthatók elő, hiszen nem mindennapi használatra szánták a belőlük készült tárgyakat. Társadalmi értelemben még az arzénbronzok sem jelentettek döntő mennyiségi átalakulást az eszközkészítésben, igazából az ónbronzok megjelenése volt a legfontosabb esemény.⁶⁹ A technológia és a társadalom közötti kölcsönhatások fontosságára hívja fel a figyelmet az a vita, amely egy új elmélet körül csúcsosodott ki. Nissim Amzallag érvelése szerint az igazán lényeges váltás az volt, amikor az öntőtégelyeket felváltják az olvasztókemencék, melyek először a dél-levanti területen jelentek meg, majd fokozatosan terjedtek el Kr. e. IV. évezredtől. A szerző szerint az Európát a bronzkorban elérő új technológia nem lehet helyi innováció eredménye (AMZALLAG 2009).

⁶⁷ Az amerikai északnyugati partvidéki komplex vadászó gyűjtögetőknél a specialisták (pl. maszk- vagy kenekészítők) a főnöki háztartások tagjaiként dolgoztak, de más főnöki háztartások is alkalmazhatták őket. Az elit háztartások tagjaként maguk is az elit részei voltak és nem függő személyek (AMES 1995, 174–176).

⁶⁸ A réz- és bronzművesség technológiai fejlődését lásd KISS 2009; CZAJLIK 2012, 85–99.

⁶⁹ Mindez nem azt jelenti, hogy az arzénbronzok eltűntek volna.

Ezt az elképzelést heves és megalapozott kritika érte (THORNTON ET AL. 2010), többek között bemutatva, hogy a két technológia azonos településen is sokszor egymás mellett élt, és a részletekben sok a tévedés a cikkben. Egyértelmű viszont, hogy az olvasztókemence fontos előfeltétele volt a későbbi nagyarányú termelésnek: jobban lehet benne kontrollálni a hőt és felhasználni a tüzelőanyagot. Emiatt a társadalmi igények növekedésekor a bronztermékek tömegessé válhattak, ami új fejezetet nyitott a kézműves specializáció történetében, talán ettől az időszaktól beszélhetünk szinte ipari méretű termelésről. E folyamat viszonya, kapcsolata a háztartásokkal, ill. az egyéb lehetséges szervezeti keretekkel ma még alig tisztázott.⁷⁰ Valószínűnek látszik, hogy a termelés hátterét eleinte a háztartáson belüli együttműködés adta, erre utal az a megfigyelés, hogy az öntőminták és olvasztótégelyek a háztartási hulladékban kerülnek elő (SOAFER 2010, 214). Kérdés, hogy az olvasztókemence szélesebb elterjedésével bekövetkezett tömeges nyersanyagtermelés milyen változásokat okozott? A félkésztermékek⁷¹ és a kész bronztárgyak készítése már korábban is elvált egymástól, hiszen az előbbi előállításának az érclelőhelyek környékén van értelme. Az igények fel-futásával azonban az adott régió számos háztartása szakosodhatott a félkésztermékek produkciójára, míg a kész tárgyakat kevésbé specializált háztartások is elkészíthették.⁷²

A fémművességen túl a bronzkorban más kézművességek is fontos szerepet játszottak, mint a textilkészítés, bőrművesség, csontmegmunkálás, kőfaragás (lásd SOAFER 2010; P. Fischl Klára, Kiss Viktória és Kulcsár Gabriella közös tanulmányát ebben a kötetben), de ezek tárgyalása általában háttérbe szorul a fémművességgel szemben. Egy-egy háztartás legtöbb tárgya helyi alapanyagokból, egyszerű technikával, háztartáson belüli nemi munkamegosztással készült, de megfigyelhetők specializált kézművességi termékek is, ilyenek a finomkerámiák. Gyártási helyük meghatározása még nem sikerült, de az archeometriai vizsgálatok alapján bizonyos, hogy nem távolsági csere révén, „importként” jutottak el az egyes tele-

⁷⁰ Kristian Kristiansen például csak utal arra, hogy szoros az összefüggés az észak-európai bronzkorban a nagy háztartások (nála majorságok) elterjedése és a bronzforgalom felívelődése között (KRISTIANSEN 2006), de a termelésről nem tesz említést.

⁷¹ Ezekről lásd CZAJLIK 2012.

⁷² Mindenesetre azoknak a termelési egységeknek, melyek a késztermékeket gyártották, részt kellett venniük abban a cserehálózatban, melynek révén hozzájuthattak az egymástól nagy távolságból beszerezhető rézhez és ónhoz (KUIJPERS 2008, 71–79).

pülésekre, hanem helyi mesterek készítették (EARLE–KRISTIANSEN 2010).

A regionális specializáció jelensége, azaz az egyes tárgytypusok készítésére szakosodott település jól ismert az őskorból, bár nem sok példája került elő. Ezek közül az egyik korai specializált helyszín Musular, az anatóliai kora neolitikumból (PPNA). Musular tulajdonképpen nem önálló közösség volt, hanem Aşikl Höyük külső munkaterülete, mely mintegy 350 méterre fekszik tőle. Itt nem voltak lakóházak, a hely csak a vadászból szerzett állatok, főleg őstulkok bőrének feldolgozására szolgált, a leletanyag túlnyomó része bőrmegmunkálásra és vadászatra alkalmas obszidián eszköz volt (kaparók, pengék, nyílhegyek). Az egyetlen épületet olyan lakomák során használták, melyek a közös munkához szükséges közösségi kapcsolatokat erősítették meg (ÖZBAŞARAN 2000). Itt nem önálló háztartások, hanem nagyobb csoportok dolgoztak, ami megfelel annak a korábban tárgyalt jelenségnek, hogy a létfenntartási egységeket nagyobb háztömbök együtt alkották. Az iraki Arpachiyeh az ásatók szerint a kerámiaégető-kemencék alapján a halaf-kori Ninive díszkerámiájának készítői helye volt, de a legnagyobb épületben, az ún. Burnt House-ban magas presztízsű tárgyak sorát is találták, köztük a leghíresebb halaf-kultúrájú polikróm tálat (CAMPBELL 2000). Mindez együtt olyan ceremóniális helyre utal, ahol a gyártás körülményeit a rituális termelési mód írja le legjobban. Hozzánk közelebb a szlovákiai Csütörtökhely/Spišský Štvrtok erődített lelőhelyén találtak olyan nyomokat, melynek alapján specializált kézműves településnek határozták meg a helyet. Itt különböző tevékenységek összpontosultak, de a rendelkezésre álló adatok alapján (VLADÁR 1975; JOCKENHÖVEL 1990, 213–216; lásd P. Fischl Klára, Kiss Viktória és Kulcsár Gabriella közös tanulmányát ebben a kötetben) nem világos, hogy az ún. műhelyeknek, ahol az ékszerek, kőeszközök, kerámia, csont- és agancseszközök készültek, mi volt az építészeti hátterük, valóban hiányoztak-e a lakóházak. Összességében a specializált települések kialakulása inkább a specializált háztartások egymáshoz közel költözésének (akár ideiglenesen, mint Musular esetében) és egyedi hálózatuk területi megerősítésének eredménye lehetett, mint a közösségi szintű termelésé. E folyamat társadalmi háttere ma még homályos, és további kutatásokat igényel.

Az egyedi specializáció, amikor a régióban egyetlen háztartás szakosodik egy termék elkészítésére az őskorból még nem ismert, így ennek lehetősége csak elméleti marad.

Összegzés

A háztartások régészete nem egyetlen kutatási terület, hanem sok, éppúgy, ahogy a háztartásnak is számos arca van. A háztartások nem csak térben és időben térnek el egymástól jelentősen, hanem egy adott háztartás is kérdések sorát veti fel, melyek közül csak azokra tudunk választ adni, melyekre a lelőhely képződési sajátosságai lehetőséget adnak. Néha azonban új módszerek alkalmazásával ott is lehet információt találni, ahol korábban reménytelennek tűnt, és erre számos példát látunk ebben a kötetben is.

A háztartások sajátosságait kultúránként, sőt lelőhelyenként kell megállapítani, és a régészet erre alapozva ma már felépítheti saját kultúramodelljeit, így nem lesz rászorulva az antropológiai kategóriákra, melyek gyakran nem a régmúlt, hanem a közelmúlt adaptív folyamatait rögzítik. Ugyanakkor az etnoarcheológia tanulságainak figyelembe vétele elengedhetetlen ahhoz, hogy fel tudjuk tenni saját kérdéseinket. Minden terepen dolgozó szakember szembesül azzal, hogy nincsenek kész megoldások, minden lelőhely egyedi és az alkalmazott módszereket is a helyi sajátosságokhoz kell szabni.

A háztartásrégészet nem csak egy téma, egy új, divatos diskurzus, hanem kutatási stratégia. Hatalmas előnye a tárgyközpontú megközelítéssel szemben, hogy integratív, megkívánja a régész(ek) és minden archeometriai specialista közreműködését, és kulturálisan értelmezi az utóbbiak adatait. Azokra a kihívásokra, melyet az ebben a dolgozatban is felvetett kérdések megválaszolása jelent, egy-egy kutató egyedül nem tud választ adni, csak együttműködő munkacsoportok képesek rá. Erre jó példa a százhalombattai SAX program (VICZE 2013; SØRENSEN–VICZE 2013; ld. még Vicze Magdolna tanulmányát ebben a kötetben). Ma a legnagyobb nehézséget az ilyen projektek finanszírozása jelenti, s bár a nemzetközi példák azt mutatják, hogy ez a jövő útja, de addig is lehetőség van korábbi feltárások, például a nagy felületű mentő ásatások anyagának ilyen megközelítésű feldolgozására (lásd Anders Alexandra és Raczky Pál, valamint Fábíán Szilvia, Csippán Péter és Daróczi-Szabó Márta közös tanulmányát ebben a kötetben). A korábbi háztartásrégészeti programok tanulsága, hogy a hatalmas mennyiségű keletkezett információt csak egy számítógépes adatbázis tudja kezelni, viszont amennyiben elkészül, bármilyen ötlet vagy elképzelés ellenőrzéséhez kimeríthetetlen kincsesládát jelent (TRINGHAM 2012).

Remélem a fentiekből kiderült, hogy a háztartásrégészet nem absztrakt modellekben gondolkozó ku-

tatási irányzat, legalábbis nem szabad annak lennie, vizsgálatai hidat képeznek az elmélet és gyakorlat között, a kialakított elképzeléseknek pedig vissza kell

hatniuk a terepmunkára, megújítva annak módszereit, megteremtve a régészeti és archeometriai vizsgálatok társadalomtörténeti kontextusát.

Kalla Gábor

ELTE BTK Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
kalla.gabor@btk.elte.hu

Irodalom

- ALEXANDER, R. T. 1999: Mesoamerican house lots and archaeological site structure: Problems of inference in Yaxcaba Yucatan, Mexico, 1750–1847. In: ALLISON 1999a, 78–100.
- ALLISON, P. M. 1999a (ed.): *The Archaeology of Household Activities*. London.
- ALLISON, P. M. 1999b: Introduction. In: ALLISON 1999a, 1–18.
- ALLISON, P. M. 2004: *Pompeian households: an analysis of material culture*. Los Angeles.
- AMES, K. M. 1995: Chiefly Power and Household Production on the Northwest Coast. In: Price, T. D.–Feinman, G. M. (eds): *Foundations of Social Inequality*. New York 1995, 155–187.
- AMZALLAG, N. 2008: From Metallurgy to Bronze Age Civilizations: The Synthetic Theory. *AJA* 113 (2009) 497–519.
- ANNALES 1972: Famille et société. Numéro spécial. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 27/4–5 (1972) 799–1234.
- ATALAY S.–HASTORF, C. A. 2006: Food, Meals, and Daily Activities: Food Habitus at Neolithic Çatalhöyük. *AmAnt* 71 (2006) 283–319.
- BENDER, D. R. 1967: A Refinement of the Concept of the Household. *AmAnt* 69 (1967) 493–504.
- BERGGREN, Å. 2012: The interpretation of depositions in pits. Is it time for the pendulum to swing back? *Archaeological Dialogues* 19 (2012) 116–120.
- BOELICKE, U. 1982: Gruben und Häuser: Untersuchungen zur Struktur bandkeramischer Hofplätze. In: Chropovský, B. (Hrsg.): *Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Internationales Kolloquium Nové Vozokany 17.–20. November 1981*. Nitra, 17–28.
- BOGUCKI, P. I.–GRYGIEL, R. 1981: The Household Cluster at Brzesc Kujawski 3: Small-Site Methodology in the Polish Lowlands. *WA* 13 (1981) 59–72.
- BORIĆ, D. 2007: The House Between Grand Narrative and Microhistory: A House Society in the Balkans In: Beck, R. A. Jr. (ed.): *The Durable House: House Society Models in Archaeology*. Center for Archaeological Investigations, Occasional Paper 35, Carbondale 2007, 97–129.
- BOURDIEU, P. 2003: The Berber House. In: Low, S. M.–Lawrence-Zúñiga, D. (eds): *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. Blackwell Readers in Anthropology 4, Malden–Oxford–Carlton 2003, 131–141.
- BRADLEY, R. 1978: Prehistoric Field Systems in Britain and North-West Europe – A Review of Some Recent Work. *WA* 9 (1978) 265–280.
- BRAUDEL, F. 1985: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest. (*Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. Tome 1: Les structure du quotidien: le possible et l'impossible*. Paris 1979.)
- BRUMFIEL, E.–EARLE, T. K. 1987: Specialization, Exchange, and Complex Societies: an Introduction. In: Brumfiel, E.–Earle, T. K. (eds): *Specialization, Exchange, and Complex Societies*. Cambridge 1987, 1–19.
- BRUMFIEL, E.–ROBIN, C. 2008: Gender, Households, and Society: An Introduction. *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 18 (2008) 1–16.
- BYRD, B. F. 2002: Households in Transition. Neolithic Social Organization within Southwest Asia. In: Kuijt, I. (ed.): *Life in Neolithic Farming Communities. Social Organization, Identity, and Differentiation*. Fundamental Issues in Archaeology, New York–Boston–Dordrecht–London–Moscow 2002, 63–98.
- CAHILL, N. 2001: *Household and City Organization at Olynthus*. New Haven–London.
- CAHILL, N. 2010: Functional Analyses of Ancient House Inventories. In: Ladstätter, S.–Scheibelreiter, V. (Hrsg.): *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeerraum 4. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr.* Archäologische Forschungen 18, Wien, 477–495.

- CAMPBELL, S. 2000: The Burnt House at Arpachiyah: A Reexamination. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 318 (2000) 1–40.
- CHAPMAN J. 1999: Deliberate house-burning in the prehistory of central and eastern Europe. In: Gustaffson, A.–Karlsson, H. (eds): *Glyfer och arkeologiska rum: En vnbok till Jarl Nordbladh*. Gotarc Series A3, Göteborg 1999, 113–116.
- CHAPMAN J. 2012: Structured deposition meets deliberate object fragmentation. *Archaeological Dialogues* 19 (2012) 129–133.
- CHARVÁT, P. 1994: The Seals and their Functions in the Halaf- and Ubaid-cultures (A Case Study of Materials from Tell Arpachiyah and Niniveh 2–3). In: Wartke, R.–B. (Hrsg.): *Handwerk und Technologie im Alten Orient*. Mainz 1994, 9–15.
- CHILDE, V. G. 1950: The Urban Revolution. *The Town Planning Review* 21 (1950) 3–17.
- COSTIN, C. L. 1991: Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production. *Archaeological Method and Theory* 3 (1991) 1–56.
- COSTIN, C. L. 2000: The Use of Ethnoarchaeology for the Archaeological Study of Ceramic Production. *Archaeological Method and Theory* 7 (2000) 377–403.
- CUNNINGHAM, C. 1973: Order in the Atoni house. In: Needham R. (ed.): *Right and Left. Essays in Dual Symbolic Classification*. Chicago 1973, 204–238.
- CUTTING, M. 2003: The use of spatial analysis to study prehistoric settlement. *Oxford Journal of Archaeology* 22 (2003) 1–21.
- CZAJLIK Z. 2012: *A Kárpát-medence fémnyersanyag-forgalma a későbronzkorban és a vaskorban*. Budapest.
- CSÁNYI, M.–STANCZIK, I. 1992: Tiszaug–Kéménység. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 115–127.
- CSÁNYI, M.–TÁRNOKI, J. 2013: A Dinner Set from a Bronze Age House in Level 2 of the Túrkeve-Terehalom Settlement. In: Anders, A.–Kulcsár, G. with Kalla, G.–Kiss, V.–V. Szabó, G. (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies 1, Budapest 2013, 707–723.
- D'ALTROY, T. N.–HASTORF, C. A. 2002: *Empire and Domestic Economy*. Interdisciplinary Contributions to Archaeology, New York–Boston–Dordrecht–London–Moscow.
- DAVID, N.–KRAMER, C. 2001: *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge World Archeology, Cambridge.
- DIETLER, M. 2006: Alcohol: Anthropological/Archaeological Perspectives. *Annual Review of Anthropology* 35 (2006) 229–249.
- DONLEY, L. 1982: House power: Swahili space and symbolic markers. In: Hodder I. (ed.): *Symbolic and Structural Archaeology*, New Directions in Archaeology, Cambridge 1982, 63–73.
- DOPPLER, TH.–POLLIMANN, B.–RÖDER, B. 2013: Considerations about possible Household Activities in the Neolithic lakeside Settlement Arbon-Bleiche 3, Switzerland – a Preliminary Approach. In: MADELLA ET AL. 2013, 118–130.
- DOUGLASS, J. G.–GONLIN, N. 2012: The Household as Analytical Unit. Case Studies from the Americas. In: GONLIN–DOUGLASS 2012, 1–44.
- DOUGLAS, M. 2003: *Rejtett jelenségek*. Budapest. (*Implicit Meanings*. Routledge: London 1975.)
- DOUGLASS, J. G. 2002: *Hinterland Households. Rural Agrarian Household Diversity in Northwest Honduras*. Boulder.
- DUBOULOZ, J. 2008: Impacts of the Neolithic Demographic Transition on Linear Pottery Culture Settlement. In: Bocquet-Appel, J.-P.–Bar-Yosef, O. (eds): *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences*. New York 2008, 207–235.
- DUISTERMAAT, K. 2008: *The pots and potters of Assyria: technology and organisation of production, ceramic sequence and vessel function at late Bronze Age, Tell Sabi Abyad, Syria*. PALMA 4, Turnhout.
- DÜRING, B.–A. MARCINIAK 2006: Households and Communities in the Central Anatolian Neolithic. *Archaeological Dialogues* 12/2 (2006) 165–188.
- EARLE, T. 1997: *How chiefs Come to Power. The Political Economy of Prehistory*. Stanford.
- EARLE, T.–KRISTIANSEN, K. 2010: Organising Bronze Age Societies: Concluding Thoughts. In: Earle, T.–Kristiansen, K. (eds): *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*. Cambridge 2010, 218–256.
- P. FISCHL K.–KISS V.–KULCSÁR G. 2001: A hordozható tűzhelyek használata a Kárpát-medencében. In: Dani J.–Hajdú Zs.–Nagy E. Gy.–Selmeczi L. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ I. „Fiatal Őskoros Kutatók” I. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen 1997. november 10–13*. Debrecen 2001, 163–193.
- FLANNERY, K. V. 1972: The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East. A comparative study. In: Tringham, R.–Ucko, P. J.–Dimbleby, G. W. (eds): *Man, settlement and urbanism*. Gloucester 1972, 23–53.

- FLANNERY, K. V. 1976 (ed.): *The Early Mesoamerican Village*. Studies in Archaeology, New York–San Francisco–London.
- FLANNERY, K. V. 2002: The Origins of the Village Revisited. From Nuclear to Extended Households. *AmAnt* 67 (2002) 417–33.
- FLANNERY, K. V.–WINTER, M. C. 1976: Analyzing Household Activities. In: FLANNERY 1976, 34–47.
- FOKKENS, H. 2003: The Longhouse as a Central Element in Bronze Age Daily Life. In: Bourgeois, J.–Bourgeois, I.–Charetté, B. (eds): *Bronze Age and Iron Age Communities in North-Western Europe*. Brussels 2003, 9–38.
- GELB, I. J. 1979: Household and Family in Early Mesopotamia. In: Lipiński, E. (ed): *State and Temple Economy in the Ancient Near East*. Orientalia Lovaniensia Analecta 5, Leuven 1979, 1–97.
- GARROW, D. 2012: Odd deposits and average practice. A critical history of the concept of structured deposition. *Archaeological Dialogues* 19/2 (2012) 85–115.
- GHEORGHIU, D. 2008: Built to be Burnt: The Building and Combustion of Chalcolithic Dwellings in the Lower Danube and Eastern Carpathian areas. In: Nikolova, L.–Merlini, M.–Comşa A. (eds): *Circumpontica in Prehistory: Western Pontic studies. Global Gratitude to Eugen Comşa for his 85th Birth Anniversary*. Oxford 2008, 55–68.
- GOLDEN, J.–LEVY, T. M.–HAUPTMANN, A. 2001: Recent Discoveries Concerning Chalcolithic Metallurgy at Shiqmim, *Israel Journal of Archaeological Science* 28 (2001) 951–963.
- GONLIN, N.–DOUGLASS, J. G. 2012 (eds): *Ancient Households of the Americas: Conceptualizing What Households Do*. Boulder.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. 2006: House societies vs. kinship-based societies: An archaeological case from Iron Age Europe. *JAA* 25 (2006) 144–173.
- GRAHAM, P.–SMITH, A. 2012: Intergrating household Archaeology and Archaeobotany: A case study from Ubaid Kenan Tepe. In: PARKER–FOSTER 2012, 247–265.
- VAN GENNEP, A. 2007: *Átmeneti rítusok*. Budapest. (*Les rites de passage*. Paris 1909.)
- GYULAI, F. 2010: *Archaeobotany in Hungary. Seed, Fruit, Food and Beverage Remains in the Carpathian Basin from the Neolithic to the Late Middle Ages*. Archeolingua, Budapest.
- HAMMEL, E. A. 1984: On the of Studying Household Form and Function. In: NETTING–WILK–ARNOULD 1984, 29–43.
- HASTORF, C. A.–D’ALTROY, T. N. 2002: The Domestic Economy, Households, and Imperial Transformation. In: D’ALTROY–HASTORF 2002, 3–25.
- HAYDEN, B.–CANNON, A. 1982: The Corporate Group as an Archaeological Unit. *JAA* 1 (1982) 132–158.
- HAYDEN, B.–CANNON, A. 1983: Where the Garbage Goes: Refuse Disposal in the Maya Highlands. *JAA* 2 (1983) 132–158.
- HENDON, J. A. 1996: Archaeological Approaches to the Organization of Domestic Labor: Household Practice and Domestic Relation. *Annual Review of Anthropology* 25 (1996) 45–61.
- HENDON, J. A. 2004: Living and Working at Home: The Social Archaeology of Household Production and Social Relations. In: Meskeel, L.–Preucel, R. W. (eds): *A Companion to Social Archaeology*. Malden–Oxford–Carlton 2004, 272–286.
- HILLIER, B.–HANSON, J. 1984: *The social logic of space*. Cambridge.
- HJULSTRÖM, B.–ISAKSSON, S. 2009: Identification of activity area signatures in a reconstructed Iron Age house by combining element and lipid analyses of sediments. *JAS* 36 (2009) 174–183.
- HODDER, I. 1987: The Meaning of Discard: Ash and Domestic Space in Baringo. In: Kent, S. (ed.): *Method and Theory for Activity Area Research: An Ethnoarchaeological Approach*. New York 1987, 424–448.
- HODDER, I. 2002: The Anatomy of a Tell: The Spatio–Temporal Organization of the Early ‘Town’ at Çatalhöyük. In: Bailey, D. W.–Whittle, A.–Cummings, V. (eds): *(un)settling the Neolithic*. Oxford 2005, 126–139.
- HODDER, I. 2010 (ed.): *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*. Cambridge.
- HODDER, I.–CESSFORD, G. 2004: Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük. *AmAnt* 69 (2004) 17–40.
- HODDER, I.–PELS, P. 2010: History houses: A new interpretation of architectural elaboration at Çatalhöyük. In: Hodder, I. (ed.): *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*. Cambridge 2010, 163–186.
- HOEPFNER, W.–SCHWANDNER, E.-L. 1986: *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*. Wohnen in der klassischen Polis 1, München.
- HORNE, L. 1994: *Village spaces: settlement and society in northern Iran*. Washington.
- HORVÁTH, F. 1987: Hódmezővásárhely-Gorzsó. A settlement of the Tisza culture. In: Tálas, L.–Raczkó, P. (eds): *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsó, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*. Budapest–Szolnok 1987, 31–46.

- JOCKENHÖVEL, A. 1990: Bronzezeitliche Burgenbau in Mitteleuropa. Untersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften. In: Schauer, P. (Hrsg.): *Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums. Koll. Mainz 16.–19.10.1985*. Bonn 1990, 209–228.
- JONGSMA, T.–GREENFIELD, H. J. 2003: The Household Cluster Concept in Archaeology: A Brief Review. In: Nikolova L. (ed.): *Early Symbolic Systems for Communication in Southwest Europe*. BAR-IS 1139, Oxford 2003, 21–24.
- KACZANOWSKA, M.–KOZŁOWSKI, J. K. 2008: The Körös and the Early Eastern Linear Culture in the Northern Part of Carpathian Basin: A View from the Perspective of Lithic Industries. *Acta Terrae Septemcastrensis* 7 (2008) 9–37.
- KALICZ N.–RACZKY P.–ANDERS A.–KOVÁCS K. 2010: *Amit az ősi tűz megőrzött. Képek egy újkőkori falu feltárásáról. Berettyóújfalu-Herpály*. Budapest.
- KALLA G. 2009: *Óbabilóni lakóházak és háztartások. Régészeti és írásos források*. Habilitációs dolgozat, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- KALLA G.–RACZKY P.–V. SZABÓ G. 2013: Ünnepek és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: Déri B. (szerk.): *Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai*. AION könyvek 2, Budapest 2013, 11–46.
- KENT, S. 1987 (ed.): *Method and Theory for Activity Area Research: An Ethnoarchaeological Approach*. New York.
- KENT, S. 1990: Activity Areas and architecture: an interdisciplinary view of the relationship between use of space and domestic built environments. In: Kent, S. (ed.): *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*. New Directions in Archaeology, Cambridge 1990, 1–9.
- KISS V. 2009: A fémnyersanyag-felhasználás kérdései a Dunántúl kora és középső bronzkorában. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. – Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009*. Szombathely 2009, 197–212.
- KOVÁCS G. 2011: *Régészeti talaj-mikromorfológia. Antropogén rétegek talaj- mikromorfológiai vizsgálata*. Matrica Füzetek 3, Százhalombatta.
- KOVÁCS, G. 2013: Soil Micromorphology of the Household at Százhalombatta-Földvár Bronze Age Tell Settlement, Hungary. In: MADELLA ET AL. 2013, 179–216.
- KRAMER, C. 1979: An Archaeological View of a Contemporary Kurdish Village: Domestic Architecture, Household Size, and Wealth. In: Kramer, C. (ed.): *Ethnoarchaeology*. New York 1979, 139–163.
- KRISTIANSEN, K. 2006: Cosmology, economy and long-term change in the Bronze Age of Northern Europe. In: Sjögren, K. G. (ed.): *Ecology and Economy in Stone- and Bronze Age Scania*. Stockholm 2006, 149–171.
- KRISTIANSEN, K. 2010: Decentralized Complexity: The Case of Bronze Age Northern Europe. In: PRICE T. D.–FEINMAN, G. M. (eds): *Pathways to Power. New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*. New York 2010, 169–192.
- KUIJPERS, M. H. G. 2008: *Bronze Age metalworking in the Netherlands (c. 2000–800 BC). A research into preservation of metallurgy related artefacts and the social position of the smith*. Leiden.
- KUIJT, I. 2008: Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition. In: Bocquet-Appel, J.-P.–Bar-Yosef, O. (eds): *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences*. New York 2008, 287–313.
- KVĚTINA, P. 2010: The Spatial Analysis of Non-Ceramic Refuse from the Neolithic Site at Bylany, Czech Republic. *European Journal of Archaeology* 13 (2010) 336–367.
- LAMOTTA, V. M.–SCHIFFER, M. B. 1999: Formation processes of house floor assemblages. In: ALLISON 1999a, 19–29.
- LASLETT, P. 1972: Introduction: the history of the family. In: LASLETT–WALL 1972, 1–89.
- LASLETT, P.–WALL, R. 1972 (eds): *Household and Family in Past Time*. Cambridge.
- LEBLANC, S. 1971: An Addition to Naroll's Suggested Floor Area and Settlement Population Relationship. *AmAnt* 36 (1971) 210–211.
- LENNEIS, E. 2012: Zur Anwendbarkeit des rheinischen Hofplatzmodells im östlichen Mitteleuropa. In: Wolfram S.–Stäuble, H. (Hrsg.): *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik. Beiträge der internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?!“*. Leipzig 23. bis 24. September 2010. Leipzig 2012, 47–52.
- LÉVI-STRAUSS, C. 1983: The Social Organization of the Kwakiutl. In: Lévi-Strauss, C.: *The Way of the Mask*. London 1983, 163–187.
- LICHTER, CL. 2007 (Hrsg.): *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*. Karlsruhe.

- LINK, TH. 2012: „Hofplatz“ und „Zeilensiedlung“: konkurrierende Modelle oder zwei Seiten derselben Medaille? In: Wolfram, S.–Stäuble, H. (Hrsg.): *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik. Beiträge der internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?!“*. Leipzig 23. bis 24. September 2010. Leipzig 2012, 43–46.
- LÜNING, J. 1997: Wohin mit der Bandkeramik? – Programmatische Bemerkungen zu einem allgemeinen Problem am Beispiel Hessens. In: Becker C. et al. (Hrsg.): *Χρόνος. Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Espelkamp 1997, 23–57.
- MADELLA, M.–KOVÁCS, G.–KULCSÁRNÉ-BERZSENYI, B.–BRIZ I GODINO, I. 2013 (eds.): *The Archaeology of Household*. Oxford.
- MARCINIAK, A. 2008: Communities, households and animals. Convergent developments in Central Anatolian and Central European Neolithic. *Documenta Praehistorica* 35 (2008) 93–109.
- MATTHEWS, W. 2005: Micromorphological and Microstratigraphic Traces of Uses and Concepts of Space. In: Hodder, I. (ed.): *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995–1999 Seasons*. Cambridge 2005, 355–398.
- MATTHEWS, W. 2012: Defining Households: Micro-contextual analysis of early neolithic households in the Zagros, Iran. In: PARKER–FOSTER 2012, 183–216.
- MATTHEWS, W.–POSTGATE, N. 1994: The Imprint of Living in an Early Mesopotamian City: Questions and Answers. In: Luff, R.–Rowley-Conway, P. (eds): *Whither Environmental Archaeology*. Oxbow Monograph 38, Oxford 1994, 171–212.
- MAUSS, M. 2000: A mágia általános elméletének vázlata. In: Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest 2000, 55–191. (*Sociologie et anthropologie*. Paris 1950.)
- MCGOVERN, P. E. 2003: *Ancient Wine: The Search for the Origins of Viticulture*. Princeton.
- MEADOWS, K. 1999: The appetites of households in Early Roman Britain. In: ALLISON 1999a, 101–120.
- METCALF, P. 2010: *The Life of the Longhouse. An Archaeology of Ethnicity*. Cambridge.
- MIDDLETON, W. D. 2004: Identifying chemical activity residues on prehistoric house floors: a methodology and rationale for multi-elemental characterization of a mild acid extract of anthropogenic sediments. *Archaeometry* 46 (2004) 47–65.
- MILISAUSKAS, S. 1972: An analysis of Linear culture longhouses at Olszanica BI, Poland. *WA* 4 (1972) 57–74.
- MOORE, H. 1982: The interpretation of spatial patterning in settlement residues. Hodder, I. (ed.): *Symbolic and Structural Archaeology*, New Directions in Archaeology, Cambridge 1982, 74–79.
- MURDOCK, G. P. 1949: *Social Structure*. London–New York.
- MÜLLER, J.–HOFMANN, R.–MÜLLER-SCHEESSEL, N.–RASSMANN, K. 2011: Zur Sozialen Organisation einer spätneolithischen Gesellschaft in Südosteuropa (5200–4400 v. Chr.) In: Hansen, S.–Müller, J. (Hrsg.): *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. Zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober in Kiel*. Archäologie in Eurasien 24, Mainz 2011, 81–106.
- MÜLLER, J.–HOFMANN, R.–MÜLLER-SCHEESSEL, N.–RASSMANN, K. 2013: Neolithische Arbeitsteilung: Spezialisierung in einem Tell um 4900 v. Chr. In: Anders, A.–Kulcsár, G. with Kalla, G.–Kiss, V.–V. Szabó, G. (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies 1, Budapest 2013, 407–420.
- NAKAMURA, C. 2010: Magical deposits at Çatalhöyük: A Matter of Time and Place? In: Hodder, I. (ed.): *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*. Cambridge 2010, 300–331.
- NAKASSIS, D.–PARKINSON, W. A.–GALATY, M. L. 2011: Redistributive Economies from a Theoretical and Cross-Cultural Perspective. *AJA* 115 (2011) 177–84.
- NAROLL, R. 1962: Floor Area and Settlement Population. *AmAnt* 27 (1962) 587–589.
- NETTING, R. McC. 1982: Some Home Truths on Household Size and Wealth. *American Behavioral Scientist* 25/6 (1982) 641–662.
- NETTING, R. McC.–WILK, R. R.–ARNOULD, E. J. 1984 (eds): *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*. Berkeley.
- OROSS K. 2013: *Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő lelőhely középső neolit településszerkezete és közép-európai párhuzamai*. PhD disszertáció, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- ÖZBAŞARAN, M. 2000: The Neolithic site of Musular, Central Anatolia. *Anatolica* 26 (2000) 129–51.
- PARKER, B. J. 2011: Bread Ovens, Social Networks and Gendered Space: An Ethnoarchaeological Study of Tandir Ovens in Southeastern Anatolia. *AmAnt* 76 (2011) 603–627.
- PARKER, B. J. 2012: Domestic production and subsistence in an Ubaid household in Upper Mesopotamia. In: PARKER–FOSTER 2012, 289–318.

- PARKER, B. J.–FOSTER, C. P. 2012: *New Perspectives on Household Archaeology*. Winona Lake.
- PETŐ Á. 2011: Fitolitelemzés – terepi mintavételi módszerek a régészet szolgálatában. In: Müller R. et al. (szerk.): *Régészeti kézikönyv*. CD-ROM, 4.4.
- PFÄLZNER, P. 2001: *Haus und Haushalt. Wohnformen des dritten Jahrtausends vor Christus in Nordmesopotamien*. Damaszener Forschungen 9, Mainz.
- PLANKET, P. 2002: *Domestic Ritual in Ancient Mesoamerica*. Los Angeles.
- POLLOCK, S. 2007: Death of a Household. In: Laneri N. (ed.): *Performing Death. Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*. Oriental Institute Seminars, Chicago 2007, 209–222.
- PORČIĆ, M. 2012: De facto refuse or structured deposition? House inventories of the Late Neolithic Vinča Culture. *Starinar* 62 (2012) 19–43.
- PORCILLO, M.–ALBERT, R.M.–KADOWAKI, S.–NISHIAKI, Y. 2010: Domestic activities at Early Neolithic Tell Seker al-Aheimar (Upper Khabur, Northeastern Syria) through phytoliths and spherulites studies In: Delhon, C.–Théry-Parisot, I.–Thiébaud, S. (dir.): *Des hommes et des plantes. Exploitation du milieu et gestion des ressources végétales de la préhistoire à nos jours*. Antibes 2010, 19–30.
- PRICE, T. D.–BURTON, J. H. 2011: *An Introduction to Archaeological Chemistry*. New York–Dordrecht–Heidelberg–London.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2008: Late Neolithic spatial differentiation at Polgár-Csőszhalom, Eastern Hungary. In: Bailey, D. W.–Whittle, A.–Hoffman, D. (eds): *Living Well Together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*. Oxford 2008, 35–53.
- RAINVILLE, L. 2001: *The Organization of Domestic Activities in Upper Mesopotamian Households and neighborhoods during the Early Bronze Age: A Micro-Archaeological and Architectural Approach*. PhD disszertáció, kézirat. University of Michigan, Michigan.
- RAINVILLE, L. 2012: Household Matters: Techniques for Understanding Assyrian Houses. In: PARKER–FOSTER 2012, 139–164.
- RAPOPORT, A. 1982: *The Meaning of the Built Environment. A Nonverbal Communication Approach*. Tucson.
- RAPOPORT, A. 1990: Systems of activities and systems of settings. In: Kent, S. (ed.): *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*. New Directions in Archaeology, Cambridge 1990, 9–20.
- ROAF, M. 1989: Social Organization and Social Activities at Tell Madhhur. In: Henrickson, E. F.–Thuesen, I. (eds): *Upon This Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*. Copenhagen 1989, 91–146.
- ROSEN, A. N. 2012: Shifting Household Economics of Plant Use from the Early to Late Natufian Periods of the Southern Levant. In: PARKER–FOSTER 2012, 165–182.
- RUSSELL, N. 2011: *Social Zooarchaeology. Humans and Animals in Prehistory*. Cambridge 2011.
- RÜCK, O. 2007: *Neue Aspekte und Modelle in der Siedlungsforschung zur Bandkeramik. Die Siedlung Weusweiler 111 auf der Aldenhovener Platte, Kr. Düren*. Rahden/Westfalen.
- SAHLINS, M. 1972: *Stone Age Economics*. Chicago.
- SCHIFFER, M. B. 1987: *Formation Processes of the Archaeological Record*. Salt Lake City.
- SEBŐK K.–FARAGÓ N.–HAJDÚ ZS.–ANDERS A.–RACZKY P. in press: Egy különleges kút leletei Polgár-Csőszhalom késő neolitikus településéről – An unusual well and its finds from the Late Neolithic settlement at Polgár-Csőszhalom. *ArchÉrt*.
- SMITH, M. E. 1987: Household Possessions and Wealth in Agrarian States: Implication for Archaeology. *JAA* 6 (1987) 297–335.
- SOFAER, J. with contributions by BECH, J.-H.–BUDDEN, S.–CHOYKE, A.–ERIKSEN, B. V.–HORVÁTH, T.–KOVÁCS, G.–KREITER, A.–MÜHLENBOCK, C.–STICKA, H.-P. 2010: Technology and Craft. In: Earle, T.–Kristiansen, K. (eds): *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*. Cambridge 2010, 185–217.
- SØRENSEN, M. L. S. with contributions by BECK, J.-H.–KULCSÁRNÉ-BERZSENYI, B.–KRISTIANSEN, K.–MÜHLENBOCK, C.–PRESCOTT, C.–VICZE, M. 2010: Households. In: Earle, T.–Kristiansen, K. (eds): *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared*. Cambridge 2010, 122–154.
- SØRENSEN, M. L. S.–VICZE, M. 2013: Locating Household Activities on a Bronze Age Tell. In: MADELLA ET AL. 2013, 160–178.
- SOUDSKÝ, B. 1964: Sozialökonomische Geschichte des älteren Neolithikums in Mitteleuropa. In: Behm-Blancke, G. (Hrsg.): *Aus Ur- und Frühgeschichte II. Naturwissenschaftliche Forschungsmethoden und gesellschaftswissenschaftliche Aussage. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte der Deutschen Historiker-Gesellschaft vom 26. bis 30. September 1961 in Weimar*. Berlin 1964, 62–81.
- SOUDSKÝ, B. 1969: L'Étude de la maison neolithique. *SlovArch* 17 (1969) 5–96.
- SOUVATZI, S. G. 2008: *A Social Archeology of Households in Neolithic Greece. An Anthropological Approach*. Cambridge.

- SPIELMANN, K. A. 2002: Feasting, Craft Specialization, and the Ritual Mode of Production in Small-Scale Societies. *AmAn* 104 (2002) 195–207.
- STEVANOVIĆ, M. 1997: The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction. *JAA* 16 (1997) 334–395.
- THORNTON, C. P.–GOLDEN, J. M.–KILLICK, D. J.–PIGOTT, V. C.–REHREN, T. H.–ROBERTS, B. W. 2010: A Chalcolithic Error: Rebuttal to Amzallag 2009. *AJA* 114 (2010) 305–315.
- TRINGHAM, R. 1991: Households with faces: The challenge of gender in prehistoric architectural remains. In: Gero, J. M.–Conkey, M. W. (eds): *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Oxford 1991, 93–131.
- TRINGHAM, R. 2001: Household Archaeology. In: Smelser, N. J.–Baltes, P. B. (eds): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam 2001, 6925–6929.
- TRINGHAM, R. 2005: Weaving house life and death into places: a blueprint for a hypermedia narrative. In: Bailey, D. W.–Whittle, A.–Cummings, V. (eds): *(un)settling the Neolithic*. Oxford 2005, 98–111.
- TRINGHAM, R. 2012: *Households through a Digital Lens*. In: PARKER–FOSTER 2012, 81–120.
- ULLAH, I. I. T. 2012: Particles of the Past: Microarchaeological Spatial Analysis of Ancient House Floor. In: PARKER–FOSTER 2012, 123–138.
- VANDERWARKER A. M.–PERES, T. M. 2010: *Integrating Zooarchaeology and Paleoethnobotany. A Consideration of Issues, Methods, and Cases*. New York.
- VARLEY, C.–CANNON, A. 1994: Historical Inconsistencies: Huron Longhouse length, Hearth Number and Time. *Ontario Archaeology* 58 (1994) 85–96.
- VICZE M. 2013: Middle Bronze Age Households at Százhalombatta-Földvár. In: Anders, A.–Kulcsár, G. with Kalla, G.–Kiss, V.–V. Szabó, G. (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies 1, Budapest 2013, 757–769.
- VLADÁR, J. 1975: *Spišský Štvrtok. Befestigte Siedlung der Otomani-Kultur*. Nitra.
- WAILES, B. 1996 (ed.): *Craft Specialization and Social Evolution: in Memory of V. Gordon Childe*. University Museum Monograph 93, Philadelphia.
- WHITELAW, T. M. 1994: Order without architecture. Functional, social and symbolic dimensions in hunter-gatherer settlement organization. In: Pearson, M. P.–Richards, C. (eds): *Architecture and Order. Approaches to Social Space*. London–New York 1994, 217–243.
- WHITTLE, A.–BICKLE, P. 2013: Performing LBK lifeways. In: Bickle, P.–Whittle, A. (eds): *The First Farmers of Central Europe. Diversity in LBK lifeways*. Oxford 2013, 385–401.
- WIESSNER, P. 1974: A Functional Estimator of Population from Floor Area. *AmAn* 39 (1974) 343–350.
- WILK, R. R. 1983: Little House in the Jungle: The Causes of Variation in House Size among Modern Maya. *JAA* 2 (1983) 99–116.
- WILK, R. R. 1984: Households in Process: Agricultural Change and Domestic Transformation among the Kekchi Maya of Belize. In: Netting, R. McC.–Wilk, R. R.–Arnould, E. J. (eds): *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*. Berkeley 1984, 217–244.
- WILK, R. R. 1988: Maya Household Organization. Evidence and Analogies. In: Wilk, R. R.–Ashmore, W. (eds): *Household and Community in the Mesoamerican Past*. Albuquerque 1988, 135–131.
- WILK, R. R.–RATHJE, W. L. 1982: Household Archaeology. *American Behavioral Scientist* 25/6 (1982) 617–639.
- YANAGISAKO, S. J. 1979: Family and Household: The Analysis of Domestic Groups. *Annual Review of Anthropology* 8 (1979) 161–205.
- YON, M. 1997: *La cité royale d'Ougarit sur le tell de Ras Shamra*. Paris.
- ZIMMERMANN, A. 2012: Das Hofplatzmodell – Entwicklung, Probleme, Perspektiven. In: Wolfram S.–Stäuble, H. (Hrsg.): *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik. Beiträge der internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?!“*. Leipzig 23. bis 24. September 2010. Leipzig 2012, 11–19.

Household archaeology as a research problem

This study addresses the research methodology of household archaeology, with a focus on the activities of households, their relation to families and co-residence. Discussed here are the social, material and behavioural dimensions of households as defined in Robert Wilk and William Rathje's (1982) seminal study, complemented by the symbolic aspects.

The study of the material dimension of households is usually based on the dwelling house, whose size, form, internal layout and furnishings, its relation to external space and the other residential buildings provide the most

important framework of households. The examination of the social dimension is essential to any reconstruction of one-time households because the interpretation of the archaeological record would be impossible otherwise. We must depart from the “one house – one household” concept and also consider other possibilities. The determination of the nature of the household, its size and its physical boundaries calls for a study of the activities performed by a household: analyses focusing on activity areas represent an important part of these studies because they can shed light on the division of labour between the sexes. An assessment of formation processes is especially crucial in the case of eroded sites; the examination of refuse pits plays a major role in these investigations. The detailed study of how the spaces between houses were used is similarly essential to a better understanding of the activities performed by households; very often, we find that certain activities were done collaboratively by several houses (households).

The symbolic expression of households takes many forms, the principal amongst these being the house itself, whose life-cycles were accentuated with rituals, for example with ritual burning. The houses of some Neolithic tells had functioned as the symbols of the households on the single-layer horizontal settlement.

Another important field in household archaeology is the study of variation. Of prime importance among these is the question of specialised households, which made their appearance already during the Neolithic. Unfortunately, metallurgical studies rarely focus on the role of households, despite the fact that metalworking activities were probably conducted on this level. In contrast to the generally accepted model, large-scale production does not contradict metallurgical activity on the household level. Specialised settlements, examples of regional specialisation, can rarely be identified.

One important dimension of household archaeology is that it provides a joint theoretical framework for and thus integrates the artefacts and ecofacts uncovered during settlement excavations, as well as various archaeometric information. The characteristic features of one-time households reveal many details of a particular period's culture and provide a good starting point for social reconstructions based on the archaeological evidence.

„Háztartásrégészet” a paleolitikumból nézve

Kulcsszavak: vadász-gyűjtögetők, csoportszerveződés, humán evolúció, erőforrások kiaknázása, térszerveződés
Keywords: hunter-gatherers, group organisation, human evolution, resource exploitation, spatial organisation

Amikor az Őskoros Kutatók VII. Összejövetelének központi témájaként meghirdették a háztartásrégészetet, az első gondolatom az volt, hogy ez a paleolitikumra nem vonatkoztatható. A második gondolatom pedig az, hogy vajon ez tényleg így is van?

Háztartás

Első hallásra a háztartás szóról ugyanis egy azonos fedél alatt élő család létfenntartása jut az ember eszébe. Az értelmező kéziszótár is ebben a szellemben adja meg a jelentését: a közvetlen otthoni szükségletekről való rendszeres gondoskodás, az ezzel kapcsolatos tevékenység kerete és minden, ami kell hozzá (JUHÁSZ ET AL. 1978, 532). Ez pedig a letelepült életmódot és a termelőgazdálkodás meglétét asszociálja, ami viszont a paleolitikum vadász-gyűjtögető közösségeit nem jellemezte. A háztartásrégészet egyik alapvetésének tekintett publikációban Richard R. Wilk és William J. Rathje (1982) is rendre olyan példákat hoz, ahol élelemtermelő közösségekről van szó, nem is beszélve a régészeti alkalmazást illusztráló részről.

Ha általánosan akarjuk megragadni a háztartás fogalmát, akkor beleütközünk az emberi közösségek rendkívüli sokszínűségéből fakadó nehézségekbe. E változatosságon belül érvényesíthető definíciót adni szinte képtelenség, ezért született meg az a felfogás, amely háztartás alatt az emberi társadalom legkisebb létfenntartási egységét érti (SANJEK 2002, 285; WILK–RATHJE 1982, 618). Rögtön érezhető, hogy ez meglehetősen tág fogalom, amelynek adott esetben a társadalom igen különböző egységei felelhetnek meg az egyedülálló személytől kezdve a többcsaládos háztartásig bezárólag (SANJEK 2002, 286). R. R. Wilk és W. J. Rathje (1982, 618) ezért pontosítja, hogy a háztartás három összetevőből áll:

1. szociális komponens: a demográfiai csoport, beleértve a személyeken túl a közöttük fennálló kapcsolatok rendszerét is;

2. materiális komponens: a lakóhely, a tevékenységi helyek, valamint az anyagi javak és tulajdonok;
3. viselkedési komponens: mindazok a tevékenységek, amelyeket a háztartás megvalósít.

Ezekből az összetevőkből egy olyan stratégia áll össze, amely képes kielégíteni a háztartás tagjainak termelési, elosztási és reprodukciós szükségleteit. Ennek érdekében a háztartás négy fő funkciót tölt be (WILK–RATHJE 1982, 621–631):

1. előállítás vagy termelés: az erőforrások megszerzése vagy értékük növelése;
2. elosztás: az erőforrások elosztása (eljuttatása az előállítótól a felhasználóhoz), és idetartozik a főgyasztás is;
3. átörökítés: jogok, szerepek, föld és tulajdon átadása a generációk között;
4. reprodukció: a gyerekekről való gondoskodás és szocializációjuk biztosítása.

Ezen funkciók optimális ellátása különböző méretű háztartásokat igényelhet, ráadásul ez térben és időben változhat a társadalmi, gazdasági és ökológiai viszonyok alakulásának függvényében még akár egy közösségen belül is. Így tehát a lényeg valójában a szerveződésben rejlik.

Ebben a koncepcióban viszont már lehet vizsgálni a háztartásrégészet problémáját a paleolitikumra vonatkoztatva.

Paleolitikum

A paleolitikum az emberi kultúra történetének első korszaka, mely a kultúra — gyakorlatilag az első köeszközök — megjelenésétől a pleisztocén jégkorszak végéig terjedt, megközelítőleg 2,6 millió évvel ezelőtől 10 ezer évvel ezelőttig. Ez az időintervallum — messze túlhaladva az évszázadokban és évezredekben mérhető történeti léptéket — egy további dimenziót hoz be a vizsgálódásainkba, az evolúciós léptéket.

Szakasz	Időtartam (év BP)	Kultúrahordozó	Jellemző kőeszköz	Hústáplálék megszerzése	Kognitív szint
Felső	35 000–10 000	anatómiailag modern <i>Homo sapiens</i>	pengeeszköz	specializált vadászat	szimbolikus gondolkodás
Középső	250 000–35 000	archaikus <i>Homo sapiens</i> * <i>Homo neanderthalensis</i> *	szilánkeszköz	irányított vadászat	absztrakt gondolkodás
Alsó	1 400 000–250 000	<i>Homo erectus</i>	szakóca	csoportos vadászat	tervezés
Korai	2 500 000–1 400 000	<i>Homo ergaster</i> <i>Homo habilis</i>	kavicseszköz	dőgevés	analizálás

1. kép. A paleolitikum szakaszai a biológiai és a kulturális evolúció néhány aspektusával
Fig. 1. Periods of the Palaeolithic with some aspects of the biological and cultural evolution

Az utóbbinak az érvényesülése három fő síkon ragadható meg:

1. A pleisztocén klímaingadozásai — az eljegesedések és felmelegedések váltakozása — közepette az állatvilág evolúciósan is változik: fajok alakulnak és halnak ki, alapvetően átalakítva ezáltal az emberiség természeti környezetét (vö. JÁNOSSY 1979). A középső pleisztocén emberei még kardfogú tigris elől menekülhettek, és csupaszbőrű erdei elefántot üldözhattak, míg a felső pleisztocén népessége már barlangi oroszlánnal találkozhatott, és gyapjas mamutra vadászhatott.
2. Ugyanez az evolúciós folyamat az emberfélékre (*Homininae*) is érvényes, alapvetően átalakítva a kultúra hordozóit (vö. GYENIS 2001). Az erdei elefántot még a *Homo erectus* üldözhetette, a mamutra már a *Homo sapiens* vadászhatott.
3. A kultúrahordozók biológiai változásaival összefüggésben a kultúra maga is evolúciós folyamaton megy keresztül, amely beágyazódik a természetes szelekcióba is azáltal, hogy a környezeti változásokra való reagálás új, az állatvilágban egyedi lehetőségét nyújtja, a kulturális adaptációét (vö. MEGARRY 1995). Itt most nincs lehetőség ennek kifejtésére, de arra érdemes ráirányítani a figyelmet, miszerint a szelekciós előnyt nem csupán az jelenti, hogy az adaptív válasz pozitív hatásainak érvényesüléséhez nincs szükség (biológiai) generációk sorozatára, hanem az is, hogy az adaptív válaszok variációs lehetőségei nagyságrendekkel nagyobbak lesznek, mivel a biológiai korlátok nem szabnak nekik gátat.¹

A paleolitikum tagolása a kultúra — elsősorban a kőeszközkészítési technológia — fejlődésére épül

¹ Természetesen vannak azért biológiai korlátok, mert hiába ötlenénk ki egy ragyogó megoldást, ha ahhoz háromkezü vagy gepárdgyorsaságú emberek kellenének.

ugyan, de összhangban van az emberfélék biológiai evolúciójával is (1. kép). A *Homo* nemzetség evolúciójának legszembetűnőbb vonása az agytérfogató növekedése, amivel nyilvánvalóan együtt járt az agy belső struktúrájának az átalakulása is (KYRIACOU–BRUNER 2011; SHULTZ–NELSON–DUNBAR 2012). A növekedés következménye tehát nemcsak a kapacitások bővülése (közülük is legfontosabb a munkamemóriaé: COOLIDGE–WYNN 2005), hanem a működés komplexitásának a hatványozott növekedése is. Ez köszön vissza a technológiai viselkedés fejlődésében, amint az az egyes fejlettségi szintekhez hozzárendelhető kognitív képességeken keresztül is érzékelhető (PIGEOT 1991; KLEIN 2000; WYNN 2000; FOLEY–LAHR 2003; STOUT ET AL. 2008). A társas agy (*social brain*) elmélet szerint ennek az agynövekedésnek a gyökerei a csoportélet szerveződésére nyúlnak vissza (DUNBAR 1992; 1998; DUNBAR–SHULTZ 2007), az viszont a *Homo* nemzetség evolúciójában összefonódott a technológiai és kognitív fejlődéssel, beleértve a tagolt beszédet is (DUNBAR 1993; 2003; COWARD–GROVE 2011; GAMBLE–GOWLETT–DUNBAR 2011; GOWLETT–GAMBLE–DUNBAR 2012).

Háztartás a paleolitikumban

Az elmondottak alapján világos, hogy ha azt vizsgáljuk, mi felelhet meg a háztartásnak az őskorban élt embercsoportok életében, akkor ezt legalább a paleolitikum szakaszainak megfelelő bontásban kell tennünk. Azonnal hozzá kell fűznöm, hogy a szakaszok ebben az esetben nem elsősorban kronológiai periódusnak, hanem evolúciós szintnek az értelmében veendők (CLARK 1976, 52).

R. R. Wilk és W. J. Rathje fentebb felsorolt összetevőit és funkcióit szem előtt tartva, három területen tűnik megvalósíthatónak a vizsgálódás:

* A rendszertani besorolás körüli vitáktól eltekintve, a neandervölgyit és a mai embert külön fajoknak vesszük.

1. a szociális szerveződés terén;
2. az erőforrások beszerzése és elosztása terén;
3. a térszerveződés terén.

Ezek a területek számos ponton átfednek, illetve összefogazódnak egymással, aminek oka nemcsak a már említett evolúciós egymásrahatás, hanem az is, hogy a vizsgálatukhoz felhasználható forrásanyag gyakran azonos.

A szociális szerveződés

A paleolitikum idején élt embercsoportokat hagyományosan és általánosan a jelenleg vagy a közelmúltban tanulmányozott vadász-gyűjtögető népekhez hasonlóan fogja fel a kutatás. Ez arra a XIX. századi elképzelésre nyúlik vissza, hogy a társadalom szerveződése a technikai tudáshoz hasonlóan előrehaladó fejlődésen megy keresztül az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé, így a korai emberek kultúrája az egyszerűbb kultúrájú népek alapján rekonstruálható (LUBBOCK 1876, 2. köt. 254–256). E gondolatot továbbvívve a tasmániaiakat a legkorábbi (eolitikus) kultúrával, az ausztráliai bennszülötteket a középső paleolitikus Moustérien kultúrával, a busmanokat a korai felső paleolitikus Aurignacien kultúrával, az eszkimókat pedig a késő felső paleolitikus Magdalénien kultúrával azonosították (SOLLAS 1911 — idézi TESTART 1988, 2). Bár az evolucionista szemlélet továbbra is jellemző maradt a vadász-gyűjtögetők tanulmányozásában, a XX. században a kulturális antropológia egyre komplexebben tekintett ezekre a népekre, kultúrák közti összevetésben elemezve életmódjuk, társadalmi szerkezetük és kultúrájuk vonásait, beágyazva azokat a környezeti viszonyok összefüggésrendszerébe (LEE–DALY 1999; BARNARD 2004). Az általánosítható vonásokon keresztül olyan modellek születtek, amelyekkel leírhatóak és értelmezhetőek a hasonlóságok és a különbségek is. E modellek alkalmasnak bizonyultak arra, hogy — megfelelő körültekintéssel használva őket — támpontul szolgáljanak az őskori embercsoportok régészeti emlékeinek vizsgálatához (LEE–DEVORE 1968, 251–289; TESTART 1988; SHEEHAN 2004).

Mivel az ismert vadász-gyűjtögetők körében a horda szintű szerveződés a leggyakoribb, s mivel evolúciós nézőpontból ez látszott a legegyszerűbb társadalmi szerveződési formának, ezt tekintették a paleolitikumra jellemzőnek (SERVICE 1971, 47 — idézi GAMBLE 1999, 21). Elman R. Service (1973, 15–16) szerint a hordatársadalom olyan határozott körvonalak nélküli egység, amely családok laza integrációjából áll, s amelyet a házassági szövetségekkel kiterjesztett rokonság fog össze. Lényegében két szintje állapítható

meg: az együttélő család, amely azonban időről időre együtt tevékenykedhet más családokkal, valamint a horda, melynek tagjai a közeli rokonság okán nem házasodnak egymás között. Nincsenek benne sem gazdaságinak, sem politikainak, sem vallásinak tekinthető specializált csoportok, mert mindegyik funkciót a család tölti be. A munkamegosztás az életkorok és a nemek szerint valósul meg, a vezetés pedig formális.

Az utóbbi három évtized antropológiai kutatásainak és vitáinak eredményei sokkal bonyolultabb és sokszínűbb képet festenek a vadász-gyűjtögetők szocialitásáról (INGOLD 1999). Tim Ingold (1999, 405–408) szerint ennek kulcsszavai a közvetlenség (mind a személyek közötti kapcsolatok, mind a rövid távú időbeliség értelmében), a függetlenség és a megosztás. Ezért a horda nem írható le a nyugati antropológia „társadalom” fogalmával. A horda az a szociális egység, amely a magukat aktuálisan ahhoz tartozónak tekintő, egymással függőségi viszonyban nem lévő egyedekből áll, akiknek a kapcsolati hálója az osztozáson alapul. A horda tagjai nemcsak anyagi dolgokon (élelem, eszközök, tárgyak) osztoznak, hanem területen, tennivalókon, ideákon, hiedelmeken, történeteken, emlékeken, s mindenféle módon is (végső soron a kultúrán). Az osztozás által a tagok között létrejön a bizalom egyfajta szövedéke, amely alapot ad arra, hogy adott helyzetekben elfogadják egymás irányító szerepét, illetve elfogadják a másik javaslatát, vagy kövessék az útmutatását. Ez biztosítja a csoport működését mindenfajta rögzített struktúra, hierarchia, hatalom megléte nélkül is addig, amíg az egyedek elégedettek. Ez egybeesik azzal, amit Csányi Vilmos (1999) az emberi csoportviselkedésben a közös cselekvés, a közös konstrukciók alkotása, a szinkronizáció és a csoporthoz való hűség képességeként ír le. A kultúrán való osztozásban kiemelkedő szerep jut a beszédnek, pontosabban a beszélgetésnek. Ez utóbbi az embercsoportban azt a funkciót is ellátja, amit a főemlőscsoportokban a kurkászás, egymás szőrének a tisztogatása, ezért nevezhetjük ezt „kurkászó beszélgetésnek” vagy „verbális kurkászásnak” (*vocal grooming*) (AIELLO–DUNBAR 1993; DUNBAR 1993; CSÁNYI 1999, 145–149).

Az Ingold-féle fenti meghatározásból az is következik, hogy a horda, mint szociális egység nem állandó sem méretében, sem összetételében. Egyrészt egyes tagok elhagyhatják és más hordához csatlakozhatnak, valamint más hordából érkező egyedek társulhatnak hozzá, másrészt különböző élethelyzetek miatt, vagy különböző tevékenységek elvégzéséhez időszakosan kisebb egységekre bomolhatnak fel, vagy

Szint	Pávián (CSÁNYI 1999, 43)	Csimpánz (CSÁNYI 1999, 150)	Ember (GAMBLE 1998, 437)
1.	hárem 2–10 egyed	család 2–10 egyed	elemi család kb. 5 fő
2.	klán 10–20 egyed	banda 30–50 egyed	lokális horda 20–70 fő
3.	banda 70–100 egyed	parti 100–150 egyed	szaporodási csoport 150–200 fő
4.	csapat 300–500 egyed	csapat 300–500 egyed	törzs 500 fő

2. kép. Jellemző csoportszerveződési szintek a főemlősöknél
Fig. 2. Characteristic organizational levels by primates

nagyobb egységekbe egyesülhetnek más hordákkal. Megbízható statisztikai adatok híján azonban nem ismert, hogy mekkora populációkat jelentenek ezek a szociális egységek. Joseph B. Birdsell (1958; 1968) demográfiai modellszámításokkal próbálta meghatározni a vadász-gyűjtögetők jellemző csoportméreteit, amelyek a paleolitikumra is kivetíthetők. Figyelembe vette a területi eloszlást (az erőforrásokét is), a populációs dinamikát és a kulturális kapcsolatok erősségét, ez utóbbinál a család, a horda és a törzs szintjével számolva. Tartós egyensúlyi helyzetet feltételezve a horda (lokális csoport) szintjén 25 fős, a törzs szintjén 500 fős létszámhoz jutott. (Megjegyzendő, hogy törzs alatt itt nyelvi-kulturális egységet értett, mert a szaporodási egyensúly fenntartásához 175 fős csoportméret is elegendő.) Ezt a megközelítést vitte tovább H. Martin Wobst (1974) számítógépes szimulációval, hogy megállapítsa a paleolitikus csoportok demográfiai peremfeltételeit. Különböző házassági szabályokkal is számolva vizsgálatai lényegében megerősítették a J. B. Birdsell által felvetett létszámokat. Kissé eltérő elnevezései ugyanazt a három szociális egységet jelentik:

1. az elemi család (kb. 5 fő) a szülőpár és gyermekei;
2. a minimum horda (kb. 25 fő, azaz 5 elemi család) a legnagyobb lokális csoport, amely a lét-fenntartást biztosítja;
3. a maximum horda (175–475 fő, azaz 7–19 minimum horda) a hordatársadalom kulturális rendszerének megkülönböztethető egysége.

H. M. Wobst (1974, 173) ezek közül az elemi családot azonosítja a háztartással, ami csak részben fogadható el, de erre később visszatérek.

E szociális szerveződési szintek megléte az ősközi populációknál könnyen elfogadható a felső paleolitikumra nézve, ahol már a mai emberrel biológiailag azonos *Homo sapiens* volt a kultúrahordozó. Ám, amint arra az előző fejezetben rámutattam,

a paleolitikum korábbi szakaszaiban töle biológiailag faji szinten is eltérő kultúrahordozók éltek. Az ő szociális szerveződésükről mit mondhatunk?

Alapvetően abból indulhatunk ki, hogy ezeket az emberelőd fajokat folytonos leszármazási vonal köti össze (GYENIS 2001; FOLEY–LAHR 2003). Mind a *Homo sapiens*, mind a *Homo neanderthalensis* a *Homo erectus* leszármazottja, aki pedig a *Homo habilis*-ből alakult ki. A *Homo ergaster* pedig éppen a két utóbbi közötti átfejlődést képviseli. A biológiai evolúció darwini mechanizmusa a fajok átalakulásában nemcsak a szervezet felépítését és működését érinti, hanem a viselkedésüket is, minthogy a természetes szelekció az egészre hat. Márpedig a paleolitikum régészeti anyaga arról tanúskodik, hogy a legtágabban értelmezett viselkedés az emberelőd fajok evolúciójával párhuzamosan egyre komplexebb képet mutat, egyre bonyolultabbá válik. Emögött a folyamat mögött az agy növekedése és működésének egyre összetettebbé válása áll, az pedig szoros korrelációt mutat a csoportszerveződés komplexitásával (AIELLO–DUNBAR 1993; DUNBAR 1993; 2003; COWARD–GROVE 2011; GAMBLE–GOWLETT–DUNBAR 2011; GOWLETT–GAMBLE–DUNBAR 2012). Így tehát joggal feltételezhetjük, hogy a korai paleolitikum embercsoportjainak szociális szerveződése még közelebb állt a csimpánzokkal közös ősnél meglévőhöz, amire viszont a főemlősök etológiája alapján következtethetünk (CSÁNYI 1999) (2. kép).

Mivel a jelenkori vadász-gyűjtögetőknél megfigyelt csoportszerveződési szintek megvannak a főemlősök körében is, s különösen az emberhez legközelebb álló csimpánzoknál is, nagyon valószínű, hogy a korai paleolitikum *Homo* csoportjainál is hasonló szerveződés lehetett. A főemlőscsoportokat domináns hímek (a kutyafejű páviánoknál és a bonobóknál nőstények) vezetik (CSÁNYI 1999), míg a vadász-gyűjtögetők esetében egyfajta egalitarianizmus a jellemző (INGOLD 1999). Nehéz megbecsülni, vajon ez már a korai

Homoknál is így volt-e, vagy a kultúra létrejöttének és/vagy fejlődésének a következménye. Az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a korai paleolitikum elején, amikor az élelem megszerzése — a főemlősökhöz hasonlóan — többnyire még nem igényelte az egyedek összehangolt tevékenységét, a dominanciaviszonyokra alapozott hierarchikus csoportszerkezet érvényesült. Viszont a kooperáció erősödésével, majd nélkülözhetetlenné válásával párhuzamosan kialakult a T. Ingold által leírt, osztozáson és bizalmon alapuló, egalitáriusnak nevezhető szerveződés. Az alsó paleolitikumban ez már bizonyos mértékben érvényesülhetett, hiszen az összehangolt csoportos vadászat régészeti bizonyítást megkapta (THIEME 2005, 129) nehezen képzelhető el nélküle. A középső paleolitikumban viszont az irányított vadászat olyan fokú szervezettséget igényelt (GÁBORI 1976, 197–206; OTTE 1996, 116–120; SCHILD 2005, 230–235), amely miatt szinte biztosra vehető, hogy addigra létrejött a kooperációnak ez a magas foka.

A főemlősök esetében az egyes szerveződési szinteknek megfelelő méretű csoportok csak időről-időre állnak össze a különböző szükségletek függvényében. A páviának a nap nagy részét hárlem és klán méretű csoportban töltik, mert a táplálék térbeli eloszlása miatt nem szerencsés, ha túl sok egyed van együtt, ám az ivóhelyeken a nagyobb létszámú banda nagyobb biztonságot ad, éjszakára pedig a csapat egyedszáma tud a ragadozókkal szemben megfelelő védelmet nyújtani (CSÁNYI 1999, 43). A paleolitikus embercsoportok esetében a létfenntartáshoz kapcsolódó tevékenységek bonyolultsága még változatosabb igényeket támasztott a csoportméret iránt. Ennek megfelelően alakul az is, hogy aktuálisan mi felelhet meg a háztartásnak. Az erőforrások egy részének kiaknázásához (pl. növényi táplálék, víz) elegendő volt az elemi család, más forrásokhoz (pl. vadászat, kunyhóépítés) több elemi család összefogása kellett, így azt a lokális horda keretei között oldották meg. Egyes tevékenységek elvégzésére (pl. hajtvadászat, nyersanyag-beszerzés) feladatorientált csapatot kellett összeállítani, amelyben a csoportokból csak bizonyos tagok vettek részt, s ehhez alkalmasint több lokális horda együttműködésére is szükség lehetett. Ritkán előforduló erőforrások elérését, valamint az exogámia biztosítását a kulturális és nyelvi rokonság által összefogott törzs által valósíthatták meg. Mindezek hatékony működtetése, azaz a különböző szerveződési szintek változtatása érdekében a csoportoknak kapcsolati hálók összetett rendszerét kellett kialakítaniuk és fenntartaniuk, amely átfogta a kapcsolatok teljes vertikumát az egyének közötti személyes kontaktusoktól a törzsi találkozókig és

ünnepekig (GAMBLE 1998; 1999; GAMBLE–GOWLETT–DUNBAR 2011). Ilyen nagyobb területeket átfogó vagy régiók közötti szociális kapcsolatok létre a felső paleolitikumból van régészeti adatunk (WHALLON 2006; MESTER 2009; MESTER–KOZŁOWSKI in press).

Az erőforrások beszerzése és elosztása

Két erőforrástípus van, amelyek kiaknázásának módját a paleolitikum teljes időtartamára nézve vizsgálhatjuk: az élelem és a köeszköz-készítés nyersanyaga. Tekintettel arra, hogy a paleolitikus embercsoportok alkalmazkodásában a kulturális adaptációnak jutott a főszerep, az eszközkészítéshez megfelelő kőanyagok biztosítása ugyanolyan alapvető szükségletnek tekinthető a létfenntartás szempontjából, mint az élelem. Szűkítsük le jelen áttekintésünket erre a kettőre, nem negligálva a kultúra egyre összetettebbé válásával párhuzamosan egyre sokrétűbbé váló szükségletekhez kapcsolódó többi erőforrást.

Táplálékok

Amint azt a mindenevő fogazatuk is mutatja, a főemlősök étrendjén növényi és állati eredetű táplálék egyaránt megtalálható (HARDING–TELEKI 1981; KELLY 1995). Ugyanez jellemezte a már két lábon járó afrikai emberfélét is 2,5–2,0 millió évvel ezelőtt. A sterfonteini *Australopithecus africanus* maradványok fogzománcán elvégzett stabil izotóp vizsgálatok megerősítették, hogy ezek az emberelődök rendkívül opportunisták módon a szavanna minden lehetőségét kihasználták a táplálkozásban: füvet, magokat, gumókat, sásfélét, ízeltlábúakat és növényevő emlősöket is fogyasztottak (VAN DER MERWE ET AL. 2003). A rágófogak felületének mikromorfológiája és a fogzománc felületének mikroszkópos sérülései arról tanúskodnak, hogy a korai *Homok* étrendjén már nagyobb arányban fordult elő olyan puhább táplálék, mint amilyen a hús is (UNGAR 2004; UNGAR ET AL. 2006). Desmond Morris (1989, 18–28) éppen arra vezette vissza az emberszabású majmaktól eltérő viselkedésbeli tulajdonságaink kialakulását, hogy az ember „ragadozó” (vadász) főemlős lett. Ám kisebb emlősök elejtését megfigyelték csimpánzoknál is (CSÁNYI 1999, 59–60), s fentebb említettem, hogy az *Australopithecus* esetében is jelen volt valamelyest a hústáplálék.

A húsfogyasztás előtérbe kerülését az agynövekedéssel szokták összefüggésbe hozni, mivel a nagyobb agy működtetése jóval több energiát igényel: a testtömeg 2%-át kitevő agy a test energiafelhasználásának 20%-át emészt fel, s ezt a ballaszt anyagokkal teli növényi táplálék helyett a zsírokban és fehérjékben

gazdag hússal lehetett biztosítani (AIELLO–WHEELER 1995; LEAKEY 1995, 63). Ám az elfogyasztható húshoz többféleképpen is hozzá lehet jutni: vadászattal és dögevéssel. Ehhez rögtön hozzá kell fűznöm egy pontosítást a félreértések elkerülése végett. Első hallásra sokan azt hihetik, hogy a dögevő az döghússal táplálkozót jelent (JUHÁSZ ET AL. 1978, 242), ami még az állatokra nézve sem teljesen igaz. Az állatvilág legismertebb dögevői, a keselyűk, a sakálok és a hiénák a húsevőkhöz (*Carnivora*) tartoznak a ragadozókkal együtt, s a különbség közöttük csak abban áll, hogy a táplálékul szolgáló állatot élő vagy már elpusztult állapotában szerzik-e meg² (SOMOGYI 1976, 510). Ilyen értelemben beszélünk dögevésről a paleolitikum emberénél is.

Mivel a lényegi eltérés az elejtés aktusában rejlik, meglehetősen nehéz azt megfogni a régészeti emlékanyagban. Az esetek döntő többségében csak a zsákmányállatok csontjai maradnak ránk, amelyek a feldaraboláskor keletkezett, s jól azonosítható vágás- és üténnyomokat viselnek a felületükön (BLUMENSCHINE–MAREAN–CAPALDO 1996; PATOU–MATHIS 1997). Ezek a nyomok azonban semmit sem árulnak el az elejtés módjáról. Így a vadászat vagy dögevés problémáját mindig is közvetett módon, ökológiai, paleontológiai, etnográfiai és régészeti elemzésekkel próbálták megközelíteni (DOMÍNGUEZ–RODRIGO 2002). A vita különösen a korai paleolitikumban Afrikában élt emberelődök vonatkozásában volt a legintenzívebb: vajon egyes vadászokkal vagy többé-kevésbé talpraesett dögevőkkel számolhatunk az emberi kultúra hajnalán. A vadászat alapvető evolúciós szerepét hangsúlyozó (WASHBURN–LANCASTER 1968) és a dögevést kizárólagosnak tekintő (BINFORD 1981) szélsőségek között zajló polémia alapjában véve az interpretációk ideáiról szólt, nem pedig az adatokról (DOMÍNGUEZ–RODRIGO 2002, 5). Fordulatot az hozott, amikor az 1980-as évek második felétől elkezdtek vizsgálni az afrikai szavannán a dögevő életmód ökológiai lehetőségeit a ragadozók viselkedésének és a friss állati tetemek előfordulási viszonyainak feltérképezésével, összevetve a régészeti lelőhelyeken megfigyelt jelenségekkel, s ebből a vadászat és/vagy dögevés probléma komplexebb interpretációjának lehetősége bontakozott ki (SCHICK–TOTH 1994, 206–209; DOMÍNGUEZ–RODRIGO 2002, 5–8). A legvalószínűbb forgatókönyv, hogy már az afrikai korai *Homok* is a környezeti lehetőségek függvényében kombináltan alkalmaztak háromféle hússzerzési

módszert (PATOU–MATHIS 1993, 18–20; SCHICK–TOTH 1994, 208; DOMÍNGUEZ–RODRIGO 2002):

1. passzív dögevés: a ragadozók által otthagytott tetem megmaradt részeit hasznosítják (a szavannán végzett vizsgálatok fényében ez sokszor már csak a velőcsontokat jelenti);
2. aktív dögevés: a ragadozót elzavarják a frissen leölt préda mellől, mielőtt az nekifoghatna a lakmározásnak (a teljes préda birtokába kerülnek anélkül, hogy el tudnák/kellene ejteni);
3. aktív vadászat: kisebb vagy közepes (gazella méretű) növényevőket ténylegesen elejtenek (csoportos tevékenységet feltételezve ez különösebb fegyverek nélkül, husángokkal és kövekkel is elérhető).

Régészetileg az alapp probléma a vadászat és/vagy dögevés kérdésében az, hogy a korai *Homok*hoz köthető régészeti egység, az Olduvaien kultúra ránk maradt eszközkészletében nincs fegyverként, vadászeszközként értelmezhető típus (ROCHE–BLUMENSCHINE–SHEA 2009, 141). Ily módon az állatcsontokkal régészeti kontextusban feltárt köeszközök csak a tetem/zsákmány feldolgozását bizonyítják. Az egyetlen tárgytypus, amellyel kapcsolatban felvetődött a vadászfegyver gondolata, a szferoid vagy más néven bola (SCHICK–TOTH 1994, 130–133). Ezek a kőgolyók, amelyekből rendszerint több darab is van egy-egy együttesben, ugyanis emlékeztetnek azokra a hasonló tárgyakra, amelyeket a dél-amerikai pampákon állatok elfogására használtak mind az indiánok, mind a marhapásztorok. A valódi bolákat azonban parittyaszerűen börtokba foglalva és bőrszíjakkal összefűzve, lassószerűen használják, ami túlságosan komplexnek tűnik az Olduvaien kultúra ismert technológiájához képest. Az előállítására vonatkozó kísérletek igazolták, hogy egyszerű ütőkövek is lehettek, amely funkció jobban illeszkedik a széles földrajzi és időbeli elterjedésükhöz.

A vadászfegyver régészeti dilemmája a késő alsó paleolitikumtól kezdve megoldódik, ahonnan faragott falándzsák maradványait ismerjük (Clacton-on-Sea, Lehringen, Schöningen: OAKLEY ET AL. 1977; THIEME–VEIL 1985; OTTE 1996, 117–118; THIEME 1997; 1999, 479–480). A 2,4 m hosszú lehringeni lándzsa egy elefánt csontjai között került elő 27 db pattintott kovaszilánk társaságában, a hasonló méretű schöningeni lándzsák pedig mintegy 20 vadló csontmaradványai közepette heverték szintén kovaszilánkok társaságában. Megőrződésük a lápos környezetnek köszönhető. Ezek a régészeti kontextusok arra engednek következtetni, hogy összehangolt, csoportos vadászatot folytattak az emberelődök. Minthogy ezek a lelőhe-

² Megjegyzendő, hogy mind a keselyűk, mind a hiénák megtámadnak élő zsákmányt is, ha a körülmények úgy hozzák (MORRIS 1989, 20–21; BREHM 2000).

lyek Európa északi, mérsékelt égövi feléből ismeretek, felvetődött az a hipotézis, hogy az aktív vadászat előtérbe kerülését éppen a dögevással kiaknázható tetemek ritkasága és a hűvösebb éghajlaton elérhető kevesebb növényi táplálék serkentette volna (OTTE 1996, 114–115; ROEBROEKS 2001). Más alsó és középső paleolitikus lelőhelyeken, bár hasonló a régészeti anyag és a kontextus, bonyolultabb tafonómiai hatások miatt mégsem lehet a vadászatot egyértelműen bizonyítani (Boxgrove, Hoxne, Kärlich-Seeufer, Gröbern, Torralba, Ambrona: GAUDZINSKI 1996, 212–221; 2004; ROEBROEKS 2001, 447).

A középső paleolitikumtól kezdve a szilánkeszközök között megtalálhatóak azok a különböző típusok, amelyek dárda köhegyeként interpretálhatók. John J. Shea (1988; 1993) még jellegzetes ütközési csorbulásokat is azonosított ilyen hegyek csúcsán közel-keleti barlangi lelőhelyek Moustérien kultúrájú településeinek iparában. A vadászat tényét azonban nemcsak a fegyverek megléte bizonyítja, hanem a határozottan felismerhető vadászati stratégiák is. Az említett csoportos vadászati stratégia továbbfejlődését jelzik a középső paleolitikum olyan lelőhelyei az Atlanti-parttól a Kaukázusig, ahol két-három faj kiugróan magas arányban van jelen a zsákmányállatok között (GÁBORI 1976, 197–206; PATOU-MATHIS 2000). Ebben az irányított vadászati stratégiában megjelenik a zsákmányállatok életkora és neme szerinti kiválasztás, sőt a szezonális is (GAUDZINSKI–ROEBROEKS 2000). Számos vadásztábor olyan stratégiai helyen fekszik, hogy a neandervölgyiek láthatóan figyelembe vették a kiválasztott zsákmányállataik ökológiai igényeit és viselkedését. A lengyelországi Zwoleń lelőhelye esetében egyfajta hajtóvadászat lehetőségét rekonstruálták, ahol a vadászok egy csoportja a plató nyílt legelőjéről az összeszűkülő völgybe kényszerítette a vadlócsordát, s ott a másik csoport lemészárolta a menekülő állatokat (SCHILD 2005, 230–235).

Ez a megoldás a felső paleolitikum modern embeleinél (*Homo sapiens*) ugyancsak megtalálható, azzal a különbséggel, hogy lényegében már csak egyetlen fajra irányul a specializált vadászatuk (ALBRECHT–BERKE–POPLIN 1983, 63–127; IAKOVLEVA ET AL. 2012; LANGLAIS ET AL. 2012, Fig. 6). Ez leggyakrabban a renszarvas, a vadló és a mamut, aminek a magyarázata az utolsó glaciális természeti környezeti viszonyaiban keresendő, amikor Európa jelentős részét mamutsztyepp borította. Hozzájárulhatott a sztyeppi vadászat hatékonyságának megnövekedéséhez a középső paleolitikum végén és a felső paleolitikum legelején a hajtófegyverek kifejlesztése, amelyek akár 40 m-es

távolságból is lehetővé tették az elejtést (SHEA 2006). Steven E. Churchill és Jill A. Rhodes (2009) a felkar és a vállöv csontjainak morfológiai elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a neandervölgyieknél még nem volt jellemző ezen fegyverek alkalmazása, az csak a modern embereknél vált általánossá. Mivel a kő- és csonthegyű dárda nyelének régészeti maradványát nem ismerjük, nehéz megbecsülni, hogy azok mérete alkalmas volt-e a hajításra. Régészeti bizonyítékok hajtó- és lövőfegyverek alkalmazására csak a késő felső paleolitikumból vannak (CATTELAİN 1994). A legidősebb dárдавető a késő Solutréen kultúra délnyugat-franciaországi Combe-Saunière lelőhelyének 18 ezer évvel ezelőttre datált rétegéből ismert (CATTELAİN 1989; GENESTE–PLISSON 1990, 294), míg a legidősebb íj- és nyílleletek az észak-németországi Stellmoor tőzeglápi lelőhelyén kerültek elő az Ahrensburgien kultúra 11 ezer évvel ezelőtti emlékegyében (CATTELAİN 1994, 14).

A fejlett vadászat mellett természetesen nem zárható ki az elhullott állatok felhasználásának opportunistá viselkedése sem. Mind a középső, mind a felső paleolitikumban vannak olyan leletsituációk, amelyeknél a rekonstruált ökológiai viszonyok (pl. mocsár, tópart) fényében a nagytestű vastagbőrűek (elefánt, orrszarvú, mamut) nemcsak az emberek hajtóvadászatának, hanem a természetes csapdáknak az áldozatai is lehettek (GAUDZINSKI 1996, 221; AUGUSTE–MONCEL–PATOU–MATHIS 1998; SVOBODA–PÉAN–WOJTAŁ 2005). Az állatcsontokkal együtt talált kőeszközök és a csontokon megfigyelhető vágásnyomok igazolják a tetemek kiaknázását, de ez nemcsak a hús megszerzésére irányulhatott, hanem a bőrre, az agyarára, vagy a csontokéra is.

Akár mennyire csúcsragadozónak tekintjük is az embert, biztosra vehetjük, hogy a hús nem volt kizárólagos eledel az étrendjén. A jelenkori vadászgyűjtögetők táplálkozásának vizsgálata szerint az ember esetében a napi átlagos húsfogyasztás aránya jelentős mértékben változik a földrajzi és klimatikus adottságok függvényében: a tanzániai hadzáknál és a Kalahári-sivatag busmannjainál 20%, az Arnhem-föld ausztráliai bennszülöttjeinél 40%, az Északi-sarkvidék inuit eszkimóinál 90%-nál is több (DELLUC 1997). A táplálkozástudományi számítások alapján a vadász-gyűjtögető életmód mellett a nem szélsőséges környezeti viszonyok esetén egy felnőtt ember átlagos napi szükséglete 3000 kcal, amelynek 35%-a állati és 65%-a növényi eredetű.

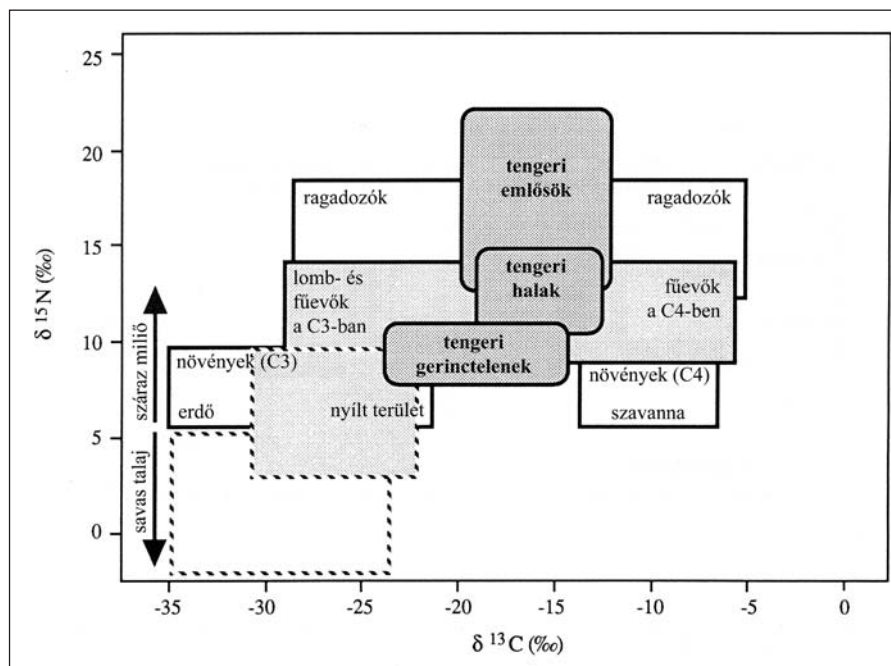
A növényi eredetű enivalók konzerválódási esélyei viszont igencsak minimálisak. Az általános speku-

lációknál tudományosabb megismerésük egyik útja az egykori lehetőségek számbavétele a hajdani vegetáció rekonstrukciójával (COUPLAN 1997). Az eljárás első lépése, hogy meghatározzák, milyen növényfajok találhatóak a lelőhelyen az emberi megtelepedés rétegében vagy szintjében feltárt, elszárazott növényi maradványok és az üledékből kinyert pollenek között. Ezek biztosan jelen voltak a lelőhely környezetében, ám nem ez volt a vegetáció teljes spektruma. Szerencsére a növényfajok a környezeti igényeiknek megfelelően növénytársulásokban élnek (HORTOBÁGYI–SIMON 1981, 169–263). A második lépésben a kimutatott fajok alapján azonosíthatóak a hozzájuk kapcsolható társulási típusok, amiből további fajok jelenléte valószínűsíthető a lelőhely környezetében. A harmadik lépésben már csak ki kell válogatni a rekonstruált növényzetből azokat a fajokat, amelyek emberi fogyasztásra alkalmasak. A paleolitikum növényi eredetű táplálékai esetében is tekintettel kell lennünk a korszakban zajló technológiai fejlődésre. Ebben az esetben elsősorban a fogyasztáshoz kapcsolódó technológia játszik meghatározó szerepet. A korai paleolitikumban és az alsó paleolitikum nagyobbik részében csak olyan növényi eleddel számolhatunk, amely nyersen fogyasztható (STAHL 1984). A tűz domesztikációja (jelen ismereteink szerint kb. félmillió évvel ezelőtt — GOWLETT 2006; FERNÁNDEZ PERIS ET AL. 2012) új fejezetet nyitott a táplálkozásban is a pörkölés, a főzés és egyéb „konyhatechnikai” újítások által. Így újabb növényeket vonhattak be a táplálékok körébe (RAGIR 2000). Ilyenek például a szénhidrátban gazdag növényi részek, amelyeket főzéssel lehet fogyasztathatóvá (makkok) vagy emészthetővé (gabonamagvak, gumók) tenni (COUPLAN 1997, 180; WRANGHAM ET AL. 1999, 568–571). A növényi táplálék lehetőségeit számba vevő módszer alkalmazása azonban nagy körülmények között igényel több okból. Először: a potenciális növényi eledelek listája nem jelenti, hogy ténylegesen fogyasztották is azokat, hiszen számolnunk kell a kulturális tradíció hatásával (pl. étkezési tabuk). Másodsorban: a lelőhelyen talált növénymaradványokból rekonstruált környezet kiterjedését általában nem ismerhetjük. Különösen igaz ez a pollenekre, amelyek igen nagy távolságról is érkezhetnek. A lelőhely régiójának klimatikus és geomorfológiai (domborzat, vízrajz, talaj) viszonyait figyelembe véve persze mérlegelhető, hogy az adott társulási típusok hol helyezkedhettek el a tájban. Harmadsorban: nem tudhatjuk, hogy az embercsoport az adott régióban élő társulási típusok mindegyikét látogatta-e, s ennek megfelelően elérhette-e egyáltalán a számba vett növényi eledeleket.

A növényi táplálékok megismerésének másik útja a fitolitok vizsgálata. Bizonyos növények sejtjeiben vagy szöveteiben keletkező kovakristályok túlélnek a lágy növényi részek pusztulását. A fitolit hátránya a pollennel szemben, hogy gyakran csak a növénycsoportot lehet azonosítani, a fajokat nem. Előnye viszont, hogy a fitolit arra is utal, hogy az adott növénynek mely része (levél, szár, gumó stb.) került oda a múltban (PIPERNO 1988; PETŐ 2009), valamint hogy régészeti jelenségekhez kötődő mintavételezéssel a növények emberi felhasználása közvetlenül vizsgálható. A Közel-Kelet több középső paleolitikus barlangi lelőhelyén végeztek fitolit-elemzéseket (ALBERT ET AL. 1999; 2000; MADELLA ET AL. 2002). A Tabun- és a Kebarabarlangban a tüzelőanyagokra vonatkozóan szolgáltatnak érdekes eredményeket. Az Amud-barlang fitolitjai viszont a tüzelőként értelmezhető elemeken kívül olyan növényekre is utalnak, amelyeket részben étkezési céllal is hozhattak a neandervölgyiek a barlangba (MADELLA ET AL. 2002, 712–714). Bár a pálmaféléknek a levelei voltak jelen, amelyeket például tárolóeszközök készítésére is használhattak, e növénycsaládban több faj is van, amelyeknek a gyümölcse ehető. A másik jelen lévő növénycsalád az eperfafélék (*Moraceae*), amely több száz nemzetséget foglal magába — számos ehető gyümölccsel —, köztük a fügefát is (*Ficus carica*), amely a középső pleisztocén elejétől élt a Közel-Keleten, s amely komoly táplálékforrást jelenthetett a barlang lakóinak. A legizgalmasabb eredmény azonban a fűfélék érett bugavirágzatának a kimutatása, amely valószínűvé teszi, hogy a neandervölgyiek pázsitfűfélék (vadgabonafélék) magjait is gyűjtögették, bár az érett virágzatú (száraz) füvet másra is használhatták (pl. tűzgyújtás vagy fekhely). A kemény, száraz magvak elfogyasztása vagy főzési, vagy őrlési technika alkalmazását követelné meg, aminek azonban semmi nyoma az érintett középső paleolitikus rétegekben.

Őrlőkövek, mozsarak, mozsártörök és sarlópengék már nagy számban jellemzik a Natufien kultúrát (BELFER-COHEN 1991, 169–172), amely a Közel-Kelet késő epipaleolitikumában 12,5–10,2 ezer évvel ezelőtt élt (LENGYEL 2007, 106). Bár a Natufien kultúra lelőhelyein a növényi maradványok rendkívül ritkák, nagyon valószínű, hogy ezekkel az eszközökkel elsősorban a vadgabonafélék magvait dolgozták fel a fogyasztáshoz. Ezt támasztja alá, hogy mind az őrlőkő, mind a vadgabonafélék feldolgozása már a régió felső paleolitikumában is ismert volt, amint azt az 1989-ben a Galileai-tó DNy-i partján felfedezett Ohalo II lelőhely bebizonyította (NADEL ET AL. 2004; PIPERNO

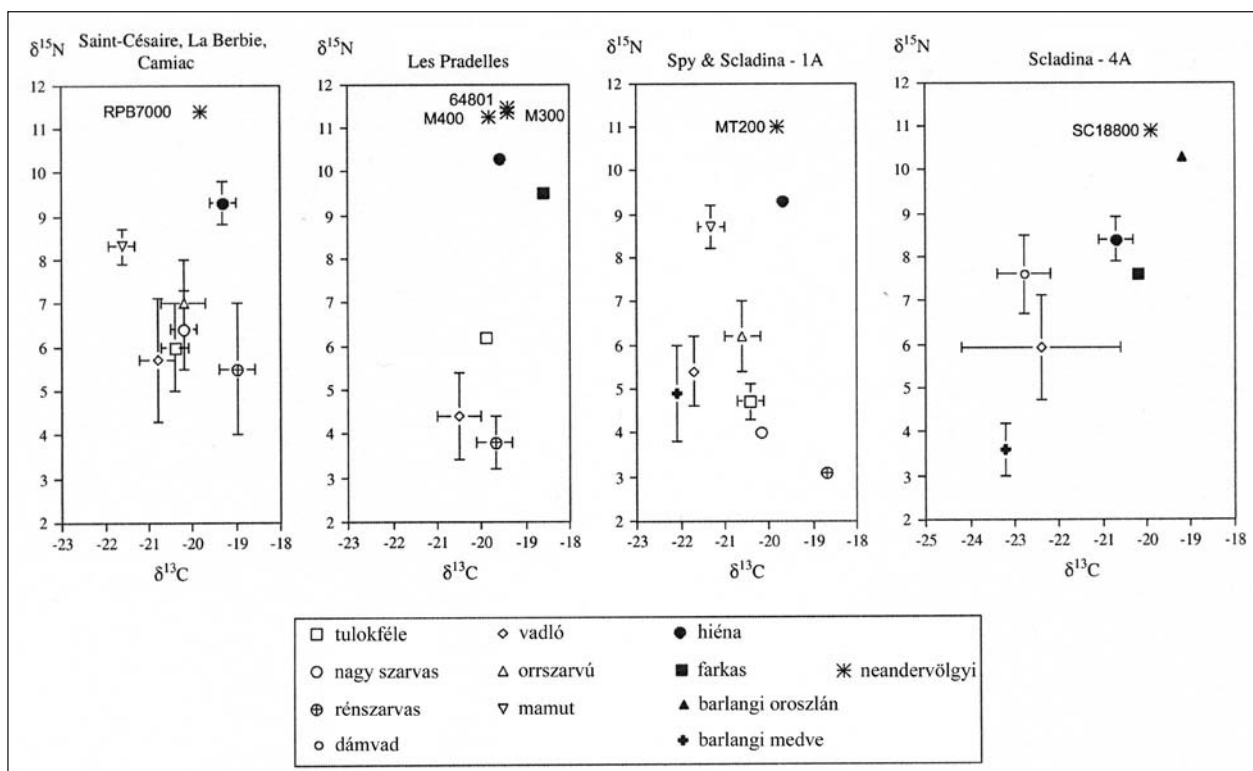
ET AL. 2004). A 23 ezer évvel ezelőtti táborthelyen a finom tavi üledéknek köszönhetően számos kunyhó alapja, több tűzhely és gazdag szervesanyag őrződött meg. A tamariszkusz-, fűzfa- és tölgyfaágakból épített 1. számú kunyhóban több mint 30 gazdaságilag hasznosítható növényfaj (köztük vadárpa, tönkebúza és rozsok) makromaradványait tárták fel, valamint egy nagyméretű, lapos bazaltkővet. Mivel a kőlap be volt ágyazva az egyik járósíntbe, s körülötte több száz elszenesedett mag hevert, megvizsgálták a kőlap repedéseiben megőrződött szervesanyag-maradványokat, amelyekben gabonamagvakból származó keményítőszemcséket mutattak ki, bizonyítva az őrléses feldolgozást. Hasonló vizsgálatokat végeztek 32–30 ezer éves, mozsártörőként tipologizált, olasz (Gravettien kultúra), morva (Pavlovien kultúra) és orosz (Gorodtsovien kultúra) lelőhelyekről származó kőeszközökön (REVEDIN ET AL. 2010). A keményítőszemcsék alapján valószínűleg sást, békabuzogányt, holdrutát és szálkaperjét dolgoztak fel velük. Az olaszországi lelethez kapcsolódó kőeszközhasználati kísérlet igazolta, hogy rostjaik összetörését követően a keményítőt tartalmazó növényi részeket kiszáríthatták, majd liszté őrlhették. Megemlítendő, hogy a sás (*Typha*) gyöktörzséből előállított liszt tápértéke és tápanyagtartalma nagyon hasonló a búzalisztéhez (REVEDIN ET AL. 2010, Table 2). Az ehhez a fajta feldolgozáshoz szükséges technológiát gyakorlatilag a paleolitikum kezdetétől ismertnek vehetjük, hiszen kevésbé különbözik a csimpánzok által is alkalmazott diótöréstől (BEAUNE 2004), de a liszt elfogyasztásához főzésre is szükség volt. Richard W. Wrangham és munkatársai arra a következtetésre jutottak, hogy a főzésnek már a *Homo erectus*, illetve elődje a *Homo ergaster* kialakulásakor, mintegy 1,9 millió évvel ezelőtt léteznie kellett, mivel a testméret növekedése mellett a fogak méretének és a nemi dimorfizmusnak a csökkenése az étrend jelentős megváltozására utal (RICHARD ET AL. 1999). Ez a hipotézis erős túlzásnak tűnik annak a régészeti ténynek a fényében, hogy va-

3. kép. A főbb táplálékforrások megkülönböztethetősége a szén és nitrogén stabil izotóp-arányok alapján (BOCHERENS 1997, fig. 1 nyomán, módosítva)
Fig. 3. Possibility of differentiating between main food resources by stable isotope ratios of carbon and nitrogen (after BOCHERENS 1997, fig. 1, modified)

lói tűzhelyeket csak majdnem másfél millió évvel későbből ismerünk (GOWLETT 2006).

Az étrend általános jellegéről közvetlenül is nyerhetünk információkat az egyes élőlények esetében a szervezetükbe beépült szén és nitrogén stabil izotópjainak arányaiból ($^{13}\text{C}/^{12}\text{C}$, $^{15}\text{N}/^{14}\text{N}$) (BOCHERENS 1997). Mivel az egyed életműködésének a biokémiai reakcióiban ezen izotópok nem egyforma eséllyel vesznek részt, a szervezetében ezrelékekben mérhető feldúsulás vagy éppen elszegényedés keletkezik a ^{13}C és az ^{15}N arányaiban. Ezek az arányok szoros összefüggésben vannak az adott egyed táplálékával és az élőköznyezetének a viszonyaival (3. kép). A trópusi és szubtrópusi égöv alatt élő szárazföldi növények fotoszintetizálásának a típusa (C_4) eltér a mérsékelt és a hideg égöv alatt élőkétől (C_3), aminek következtében a ^{13}C arányaik más értékeket mutatnak, jól azonosíthatóvá téve őket. Ehhez az arányhoz képest a növényeket fogyasztó emlősök szervezetében a ^{13}C enyhe, általában egy ezrelék alatti feldúsulást mutat. Az élő szervezetek fehérjéibe beépülő nitrogén viszont mindig határozottan több ^{15}N -t tartalmaz, mint az izotópnak az élőlény táplálékában levő aránya. Ez a tápláléklánc szintjein végig érvényes, s így az azonos ökoszisztémában élő húsevő emlősben magasabb az arány, mint a növényevő emlősben, s abban magasabb, mint a növényekben. Persze a valóságban számos egyéb hatás

4. kép. Neandervölgyiek csontkollagénjának $\delta^{13}\text{C}$ és $\delta^{15}\text{N}$ értékei összevetve velük kortárs állatokéival nyugat-franciaországi (Saint-Césaire, La Berbie, Camiac, Les Pradelles) és kelet-belgiumi (Spy, Scladina) lelőhelyekről (BOCHERENS ET AL. 2005, fig. 3 nyomán, módosítva)
Fig. 4. $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ values of bone collagen of Neanderthals compared to that of contemporaneous animals from sites of Western France (Saint-Césaire, La Berbie, Camiac, Les Pradelles) and of Eastern Belgium (Spy, Scladina) (after BOCHERENS ET AL. 2005, fig. 3, modified)

is szerepet játszik, amiért a mért értékek értelmezésénél az ökológiai viszonyokat szigorúan tekintetbe kell venni.

Ilyen módon a paleolitikum emberelődjeinek táplálkozása elhelyezhető a lelőhely környezetének ökoszisztémájában. A legtöbb ilyen izotópvizsgálat az afrikai korai (1,5 millió évnél régebbi) emberfélék és az európai felső pleisztocén emberek maradványain történt (HUBLIN–RICHARDS 2009). Ezen az úton ugyan nem tudjuk felvázolni a táplálkozás alakulását a paleolitikum során, de néhány érdekes adathoz azért jutottunk. Kelet-Afrikában 4,2–3,0 millió évvel ezelőtt az *Australopithecus* fajok még nagyobb részt erdei növényekkel táplálkoztak, míg 2,5–2,0 millió évvel ezelőtt a savanna lágyszárú növényei már előtérbe kerültek mind az *Australopithecus*ok, mind a korai *Homo* étrendjében (KLEIN 2013). Ez a tendencia tovább folytatódott 1,5 millió évvel ezelőttig, ám a rágóapparátus anatómiája alapján az *Australopithecus* (*Paranthropus*) *boisei* esetében ez ténylegesen a fűfélék fogyasztását jelenthette, míg a *Homo* fajoknál (*habilis*, *ergaster*, *erectus*) inkább a fűfélékkel táplálkozó növényevők húsának evését. Rendkívül izgalmas eredményeket hozott a stabil izotópok vizsgálata

a középső paleolitikumban élt neandervölgyiek esetében (BOCHERENS ET AL. 1999; 2005; RICHARDS ET AL. 2000). Kiderült, hogy ezek az emberelődök döntően húsevők voltak, izotóparányaik még a ragadozókéit is meghaladják (4. kép). A fő zsákmányuk a nyílt füves területek nagytestű és közepes méretű növényevői voltak (mamut, gypjas orrszarvú, vadló, bölény, óriásgím, rénszarvas), s ez érvényes a karsztvidékek barlangi lelőhelyein is (Vindija-barlang a Horvát-középhegységben, Scladina-barlang a Condroz-fennsík völgyében), valamint az interglaciális beerdősödött környezetben is. Érdekes, hogy míg az izotópok szerint a mamut és az orrszarvú kiemelkedő szerepet játszott az étrendben, a lelőhelyek csontanyagában ezek a fajok alig vannak jelen (BOCHERENS ET AL. 2005, 82, Fig. 4). Ebből az a következtetés adódik, hogy a telepre nem a feldarabolt állat testrészeit vitték, hanem a csontokról lefejtett húst. Korábban már volt arról szó, hogy az archeozoológiai elemzések szerint ezeknek a vastagbőrűeknek az esetében nem zárható ki a dögevő stratégia alkalmazása. Ám az izotópvizsgálatoknál összevetették a késői neandervölgyiek és a kortárs hiénák étrendjének összetételét, amely kimutatta, hogy a hiénák elsősorban

rénszarvast és vadlovat ettek, mamutot és orrszarvút csak elvétele, amiből az következik, hogy ritkán fordulhatott elő vastagbőrű tetem a tájban, vagyis a neandervölgyiek elejtették őket (BOCHERENS ET AL. 2005, 81). A középső-felső paleolitikum átmenete idején és a kora felső paleolitikumban komoly versenytársa kerekedett a neandervölgyi vadászoknak, mivel felbukkant Európában az anatómiailag modern ember. Az izotópok tanúsága szerint mindkettőjüknek a nyílt területek nagy és közepes növényevői voltak a célvadjaik (BOCHERENS–DRUCKER 2006). Ezt a versenyt a modern emberek nyerték meg tízezer év alatt — minthogy a neandervölgyiek kihaltak —, de a közelgő eljegesedési csúcs miatt egyre kedvezőtlenebb környezeti viszonyok közepette változtatniuk kellett az étrendjükön. A középső felső paleolitikum telepein továbbra is a specializált vadászatra utalnak ugyan az állatsont-maradványok, de a Gravettien, Pavlovien, Streletskien kultúrák brit, morva, dél-orosz és szibériai területen feltárt temetkezéseiből vett embercsontokon végzett izotópvizsgálatok arra vallanak, hogy az étrendjükben jelentősebb szerepet kaptak az édesvízi táplálékforrások (halak, kagylók, rákok, víziemlősök) (RICHARDS ET AL. 2001). Viszont a vízivadászattal és halászattal összefüggésbe hozható fegyvert, a csontból vagy agancsból faragott harpunát vagy szigonyt csak jó tízezer évvel későbből ismerjük a Magdalénien kultúra régészeti leletanyagában.

Visszakanyarodva a háztartás kérdéséhez az élelem beszerzése és elosztása vonatkozásában, be kell látnunk, hogy igen kevés támpontunk van a teljes paleolitikumra nézve. Ugyanarra a megállapításra juthatunk, mint a szociális szerveződést tárgyaló alfejezet végén, miszerint a háztartás több különböző társadalmi egységnek felelt meg annak függvényében, hogy az élelemforrások kiaknázása milyen nehézséget, milyen mértékű összefogást, milyen mértékű szakosodott ismereteket igényelt. A növényi eredetű táplálék gyűjtögetése — néhány különlegesebb esettől eltekintve — bizonyára az elemi család keretei között zajlott. Ugyanez feltételezhető a korai *Homok* passzív dögevése esetében is. Az aktív dögevés viszont már nagyobb létszámú társaság együttes fellépését követelhetette meg, hogy a ragadozót el tudják ijeszteni. Ehhez több elemi család kellett, ami pedig már a lokális horda szintjét jelenti háztartásként. Ugyanez a háztartás biztosíthatta az alsó paleolitikum idejének csoportos vadászatához szükséges kereteket is. A középső paleolitikum irányult vadászatának, majd a felső paleolitikum specializált vadászatának hatékony művelése igényelhetette a lokális hordák időszakos ösz-

szefogását is, bár ezt a feladat volumenének ismeretében lehetne igazán mérlegelni. Valószínű azonban, hogy az élelemszerzés terén a háztartás szerepét többnyire a lokális horda látta el. A megszerzett élelem elosztására vonatkozóan logikusnak és életszerűnek tűnik az a feltevés, hogy ezt ugyanazon a szinten (elemi család vagy lokális horda, esetleg együttműködő hordák) oldották meg, mint ami a megszerzéséhez kellett. Figyelemre méltó azonban az a leírás, amelyet Elman R. Service (1973, 25) idéz a !kung busmanok vadászat utáni húselosztásáról: a vadászon résztvevők először felosztják egymás között az elejtett nagy állat részeit, majd mindegyikük továbbad a saját adagjából a rokonainak meghatározott sorrend szerint, s azok is továbbadnak a kapott húsból rokonaiknak, barátaiknak. Ennek a megoldásnak közvetlen gazdasági értelme, hogy a közösség egésze részesül az élelemből. A másik, nem kevésbé fontos értelme viszont az, hogy megerősíti a közösség tagjai közötti kapcsolatokat a hordán belül (osztózás és bizalom – T. Ingold).

A hagyományos (sablonos) elképzelésnek megfelelően azt szokás feltételezni, hogy a paleolitikus embercsoportokban a tevékenységeket, így az élelemszerzést is nemek és korok szerinti munkamegosztásban végezték: a férfiak vadásztak (LEE–DEVORE 1968), a nők gyűjtögettek (DAHLBERG 1981). Ebben persze van ráció, de a kulturális antropológiai vizsgálatok eredményei arra hívják fel a figyelmet, hogy ez tág határok között változhat a természeti adottságoknak, s azok szezonális eltéréseinek a függvényében, sőt kulturális vagy rituális tényezőknek a hatására is (ENDICOTT 1999). Van olyan, hogy a férfi is teljes mértékben részt vesz a család élelmének a megszerzésében; van olyan, hogy magának gyűjtöget, s a családnak vadászik; van, ahol a nők is foglalkoznak kisebb állatok vadászatával, s a hajtóvadászatokban is fontos szerepet töltenek be; s van, ahol az élelem típusa szerint válik ketté a férfi és női szerep. Tekintettel a paleolitikum időbeli és térbeli dimenzióira, valószínűleg mindenféle kombináció előfordulhatott ezen a téren.

Kőnyersanyagok

A másik alapvetően fontos erőforrást a paleolitikus embercsoportok számára a kőeszközkészítés nyersanyagai alkották. Szerencsére igen sokféle kőzet alkalmas — különböző mértékben ugyan — pattintással történő megmunkálásra. Ráadásul ezek az eredeti geológiai kontextusukon kívül még többféle előfordulásban (nyersanyagforrás-típusban) is elérhetőek voltak az egykori pattintók számára (TURQ 2000, 106–107; 2005; MESTER 2013, 12). Technológiai

szempontból a legkönnyebb hozzáférést a lejtők vagy a völgybeágódások erodált oldalai és a vízfolyások medreinek vagy partjainak kavicslerakódásai jelenthették (MESTER–FARAGÓ–LENGYEL in press). Ezeken a helyeken csak ki kellett válogatni és begyűjteni az anyagi minőségében és méreteiben megfelelő darabokat. Nehezebb volt ott, ahol a nyersanyag tömbjeit vagy gumóit ki kellett nyerni a befoglaló kőzetanyagból. Ehhez fejlettebb technológiára és eszközökre volt szükség, az utóbbiakat elsősorban agancsból állították elő (BÖCKNER 1981). Az egyszerűbb megoldás, amikor a felszínről induló fejtőgödrökkel, a bonyolultabb pedig, amikor a befoglaló kőzetbe mélyített aknák alján induló, földalatti bányajáratokkal érték el a nyersanyagot (FOBER–WEISGERBER 1981). Az utóbbira nem ismerünk példát az európai paleolitikumból, aminek az lehet a magyarázata, hogy ez a specializált tevékenység olyan nagy és közösségi szintű munkaszervezést követel meg, amely csak a termelőgazdálkodás keretei között térül meg. Fejtőgödrök alkalmazására viszont vannak bizonyítékaink a felső paleolitikumból, különösen annak késői időszakából (KOZŁOWSKI 1991). A Nílus-völgy középső szakaszán azonban ezek már a középső paleolitikum idején is megvoltak, sőt a 35–30 ezer évvel ezelőtre datált Nazlet Khater 4 lelőhelyen 2 m mély kerek aknákat is találtak, amelyekkel a felső paleolitikus nyersanyagbeszerzők a konszolidált durva homokból álló fedőréteget áttörték, hogy elérjék a kovagumókat tartalmazó kavicsréteget (VERMEERSCH 2005). Tegyük hozzá, hogy itt leginkább a technológiai elv hasonlít a bányászat aknájára, mert az eredmény a fejtőgödörhöz közel áll.

Az általános tendenciák szintjén a nyersanyagbeszerzés technológiája mellett a stratégiájában is megfigyelhető egyfajta fejlődés a paleolitikum folyamán, ami részben a kiaknázott nyersanyag forrásoknak a telephez viszonyított távolságában és a telepre bekerülő nyersanyag feldolgozottságának a mértékében ragadható meg (FÉBLOT–AUGUSTINS 1997). A korai paleolitikum és az alsó paleolitikum jellemzője döntően az, hogy a nyersanyagforrás közvetlen közelében telepednek meg, s a feldolgozást a telepen végzik (FÉBLOT–AUGUSTINS 1990; SEMAW 2000; GRÉGOIRE 2009). A középső paleolitikum idején a nyersanyagok egy jelentős része már nagyobb távolságra levő forrásokból eredt, s a távolságtól függően már feldolgozott állapotban, sőt a legtávolabbiak gyakran csak kész eszköz formájában érkeztek a telepre (GENESTE 1988; 1989; BONJEAN–OTTE 2004, 262–264). Ennek hátterében az állhat, hogy a kőeszközkészítési folyamat összetettebbé vált, s annak egyes fázisait már

a nyersanyagforrás helyén elvégezték (PETRAGLIA–LA PORTA–PADDAYYA 1999; BARKAI–GOPHER–LA PORTA 2002). A középső paleolitikum végén és a felső paleolitikumban a telepeken felhasznált nyersanyagok forrásainak távolsága még nagyobb lett, Nyugat-Európában 100–250 km, Közép- és Kelet-Európában 300–450 km, az utóbbi területen kivételesen 700 km is előfordul (FÉBLOT–AUGUSTINS 1997; 2009). Ennek oka abban kereshető, hogy részben megnövekedett az embercsoportok mobilitása, részben kapcsolati hálózatok alakultak ki közöttük (FÉBLOT–AUGUSTINS 1999; WHALLON 2006). Más felvetés szerint az egyes régiók földrajzi adottságai és a jégkorszak klímaingadozásainak változó környezeti viszonyai alapján az embercsoportok különböző stratégiákat alakítottak ki a territóriumaik erőforrásainak kiaknázására, amelyek egyes kultúrák esetében elérhették a 100 000 km²-t (DJINDJIAN 2009; 2012).

Háztartás szempontjából nézve a kőnersanyag beszerzése a táplálékéhoz hasonlóan szerveződhetett. A korai paleolitikumban és az alsó paleolitikum nagyobb részében feltehetőleg az együtt tevékenkedő csoport szintjének megfelelően alakult, s nem vált külön az egyéb mindennapi tennivalóktól. Délnyugat-franciaországi középső paleolitikus lelőhelyek köegyütteseinek nyersanyagösszetétele alapján Alain Turq (1996, 170–171) arra következtetett, hogy a közeli (5 km-en belüli) forrásokat kétféleképpen használták: vagy a napi gyűjtögetés (növények, tűzifa stb.) keretében, aminek köszönhetően az összes elérhető nyersanyagfajta bekerült a telepre; vagy a specializált tevékenységekhez kapcsolódva (pl. egy adott fajra való vadászat), ami miatt a forrásoknak csak szűk köre került be. Ez utóbbi minden bizonnyal már a lokális hordán belüli együttműködést tükrözi. Feltehetőleg az eddig említett beszerzési formák esetében nem merült fel külön elosztási probléma, mint hogy egyfajta közös felhasználás a legvalószínűbb. A középső paleolitikumban már és különösen a felső paleolitikumban ismerünk olyan lelőhelyeket, ahol a régészeti anyag alapján kőnersanyag feldolgozására szakosodott (műhely)telepre következtethetünk (PIGEOT 1987a; AUBRY ET AL. 2004). A fentebb említett komplex erőforrás kiaknázási stratégia keretébe illesztve ezeket, kevésbé valószínű, hogy az egész közösség jelen lett volna, sokkal inkább feltételezhetjük speciálisan erre a célra szerveződött munkacsoport tevékenységét. Ebben az esetben bizonyosan érvényesíteni kellett valamilyen elosztási szisztémát, amint arról a vadászatnál is szó volt, s ugyancsak feltehető a lokális hordák közötti együttműködés.

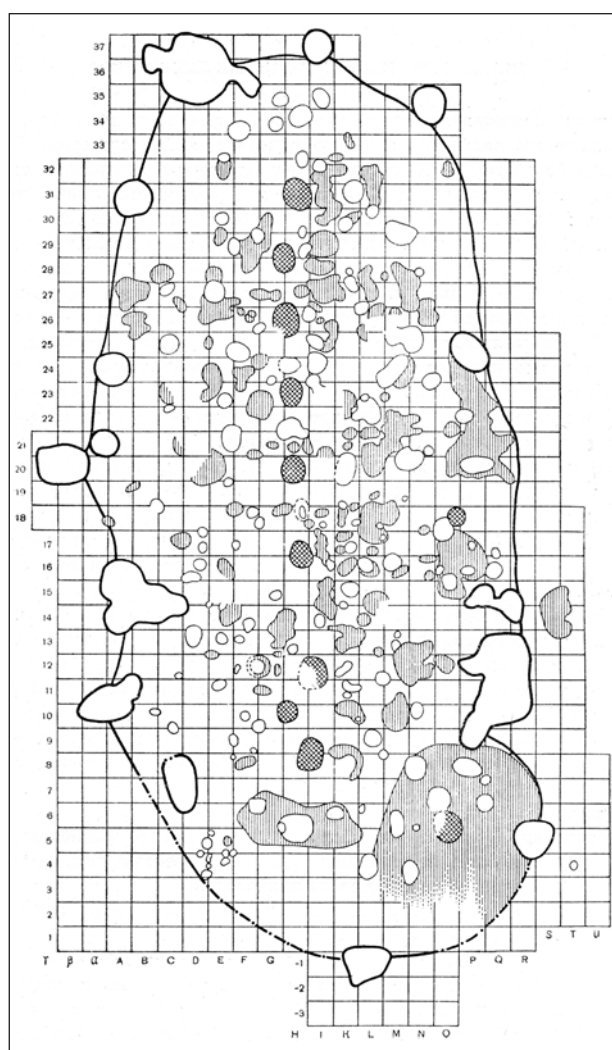
A térszerveződés

Az emberi elme konstrukciós képességével (CSÁNYI 1999, 223–245), sőt hajlamával függhet össze, hogy a környező világot, s azon belül az életterét strukturálja. Ezek a struktúrák nagyjából mentális konstrukciók, de kisebb részben fizikailag is megjelenő szerkezetek. Ez utóbbiak közé tartoznak a lakóépítmények, amelyek a tér egy darabját elkülönítik a többi részétől, s ezáltal az kitüntetett szerepet kap a tér szerveződésében. Szinte minden emberi település ilyen lakóépítmények együtteseként mutatkozik meg. A természeti népek példáján látjuk, hogy a vadász-gyűjtögetők házak, kunyhók, sátrak rendkívül sokféle változatát építik aszerint, hogy a településük környezeti és éghajlati adottságai mit igényelnek, valamint a rendelkezésre álló építési anyagok és technológiák mit tesznek lehetővé (JELÍNEK 1972, 270–274). E változatosság nagy tanulsága a paleolitikumra nézve, hogy közülük nagyon sok egyáltalán nem vagy csak alig hagy régészetileg azonosítható nyomot az elpusztulása után.

A paleolitikus lelőhelyeken felismert antropogén konstrukciók alapján számos lakóépítmény-maradványt tartunk számon (JELÍNEK 1972, 212–269; DESBROSSE–KOZŁOWSKI 1994). A legkorábbiak a késő alsó paleolitikumból valók, s még ezek is rendkívül egyszerűek, mint Terra Amata 400 ezer évvel ezelőtti datált, egymásnak támasztott ágakból összeállított kunyhója (DESBROSSE–KOZŁOWSKI 1994, 21), Bilzingsleben 370 ezer éves, fűcsomókkal vagy fakéreggel fedett, ovális kunyhói (MANIA 1990, 76–85). A középső paleolitikum építményeiről keveset tudunk (OTTE 1996, 149–152). A Lazaret-barlang 170–130 ezer évvel ezelőtti megtelepedésének rétegében rekonstruált, bőrrel fedett, a sziklafalnak támaszkodó sátorféslek már összetettebb szerkezetet mutat (LUMLEY 1969), bár ennek az interpretációnak a helytállóságát újabban kétségbe vonják (VILLA 2004). A késő középső paleolitikumra datált mamutcsontból épített kunyhó Molodova I lelőhelyén (ČERNÝS 1982, 20, рис. 9; DEMAY–PÉAN–PATOU–MATHIS 2012) már igen fejlett konstrukciónak minősül, annál is inkább, mert hasonlókat készítettek mintegy 30 ezer évvel később Nyugat-Ukrajna területén a késő paleolitikumban (BOSINSKI 1990, 152–157). Az utolsó glaciális hidegmaximumtól kezdve elterjedt építési megoldás lehetett a többé-kevésbé földbe mélyített kunyhó, amelynek tetőzetét cölöpökkel támasztották alá, hiszen Eurázsia-szerte megtalálták a régészetileg elég jól megfogható alapjait (JELÍNEK 1972, 212–269; DESBROSSE–KOZŁOWSKI 1994, 41–78). Magyarországon a ságvári telep két építménye képviseli ezt a típust (GÁBORI–GÁBORI 1958;

GÁBORI 1965). Ugyanebben a periódusban létezett egy régészeti jelenségekben kevésbé jól kimutatható lakóépítménytípus is, a rúdsátor vagy tipi, amelynek nem volt bemélyített alapja, csak a földfelszínre állított, összetámasztott rudak alkotta, kúp alakú tetőzete, feltehetőleg bőrrel fedve (JELÍNEK 1972, 220–228; DESBROSSE–KOZŁOWSKI 1994, 68–73). Magyarországon a dömösi lelőhelyen a sötétebb színű, kör alakú struktúra alapján következtettek egy ilyen sátorra (GÁBORI–CSÁNK 1984). Néprajzi adatok is alátámasztják, hogy ez a típus ideális volt a nomadizáló rénszarvasvadászok számára (GÁBORI 1959).

Ezen építmények jellemzően 3–8 m átmérőjűek voltak, ami az elemi család lakóterének felelhet meg. Általában egy tűzhely található bennük, de a dél-orszószerű területen fekvő Kostienki lelőhelyein feltártak

5. kép. A Kostienki I lelőhelyen feltárt nagyméretű kunyhó, a keresztvonallazással jelölt foltok tűzhelyek (EFIMENKO 1958, рис. 5 nyomán)
Fig. 5. Habitation of great dimensions unearthed on Kostienki 1 site, spots with cross-hatching represent hearths (after EFIMENKO 1958, рис. 5)

olyan 25–30 m hosszú kunyhóalapokat, amelyeknek a hossz tengelyében 9–11 tűzhely sorakozott (ROGAČEV 1955, рис. 29, 31; EFIMENKO 1958, рис. 5) (5. kép). Kérdés, hogy ezek a „hosszúházak” valódi lakóhelyek voltak-e, s akkor talán a lokális horda együtt lakhatott bennük, vagy inkább valamilyen közösségi funkciót tölthettek be. Lewis R. Binford (2002, 160–163) néprajzi megfigyelésekre alapozva úgy gondolja, hogy a felső paleolitikus lelőhelyeken sorba rendeződő tűzhelyek az alvóhelyek elhelyezkedését jelezhetik a nagyobb létszámú csoportok telepein. Kostienki említett kunyhóalaprajzait figyelembe véve, ez az értelmezés kevésbé valószínű.

Viszont a tűzhelyek térszervezési szerepét egészen biztosra vehetjük. A vadász-gyűjtögetők körében számtalan példa mutatja, hogy különféle tevékenységek zajlanak tűzhely mellett vagy körülötte (BINFORD 2002, 149–159), beleértve olyan „inproduktív” jellegűeket is, mint a beszélgetés vagy a társas játék. A tűzhely körüli tevékenységre ismerünk példákat a paleolitikumból is, mind a középsőből (VAQUERO–RANDO–CHACÓN 2004), mind a felsőből (SCHMIDER 1992). A jégkor végi Magdalénien kultúra Szajna-völgyi lelőhelyén, Pincevent-on feltárt heterogén struktúrákon keresztül, azaz a különböző típusú tűzhelyek és a hozzájuk kapcsolódó megmunkált kő- és csontdarabok, okkernyomok, hulladékok³ térbeli mintázatai alapján háztartási egységeket (*unités domestiques*) körvonalaztak (LEROI-GOURHAN–BRÉZILLON 1972, 215–256). Az így kialakított modellből még a lakóépítmények (sátrak) régészeti kimutathatatlan helyét is valószínűsíteni lehetett. 1983-as könyvében L. R. Binford (2002, 147) kétségbe vonta ezt a modellt az eszkimók körében tett etnográfiai megfigyeléseiből kiindulva (BINFORD 1978). A Pincevent-on és a Párizsi-medencének a Magdalénien kultúrához tartozó más lelőhelyein végzett későbbi kutatások megerősítették a Leroi-Gourhan-féle modell érvényességét, s továbbfejlesztették azt (AUDOUZE 1987; JULIEN–KARLIN–BODU 1987; PIGEOT 1987b).

A tüzelési struktúrák nem feltétlenül őrződnek meg az évezredek, évszázadok alatt, de az emberi tevékenységek eredményeinek és hulladékainak térbeli elrendeződése igen, s az alapján tetten érhető, hogy mivel foglalkozhattak az egykor a lelőhelyen tartózkodott emberek. L. R. Binford (1978) egy eszkimó vadász-

tanyán végzett néprajzi megfigyelései alapján arra az elméleti következtetésre jut, hogy régészeti lelőhelyek esetében csak általános munkatérrel (*generalized work space*) beszélhetünk, mivel a különböző tevékenységek terei (*activity areas*) átfednek. A megoldást abban látja, ha a régészeti lelőhelyen megfigyelt mintázatokért felelős folyamatokat etnoarcheológiai kutatások eredményeiből kidolgozott modellek alapján rekonstruáljuk (BINFORD 2002, 144–192). A francia őstörténeti kutatás más úton haladt ugyanezen kérdés megoldása felé. Az etnológusok Marcel Maussnak a technikák kulturális összefüggéseire vonatkozó gondolataira (MAUSS 2000) alapozva az 1950-es évektől kezdve kialakították a művelet sor fogalmát (HOLLÓ–LENGYEL–MESTER 2001 további irodalommal; DJINDJIAN 2013).⁴ Ennek felhasználásával a paleoetnológiai szemlélet olyan elméleti kereteket adott a paleolitikum kutatásának számára, amelyek az etnoarcheológiai és kísérleti régészeti (experimentációs) vizsgálatok adatainak beépítésével lehetővé tették az említett mintázatok belső összefüggéseinek közvetlen értelmezését. Ennek köszönhetően az 1970-es évektől kezdődően sorra jelentek meg a telepen zajló tevékenységek és tevékenységi körzetek (*aires d’activités*) komplex rekonstrukcióját nyújtó publikációk (pl. LEROI-GOURHAN–BRÉZILLON 1972; TIXIER 1976; PIGEOT 1987a; SCHMIDER 1992; BODU 1996).⁵

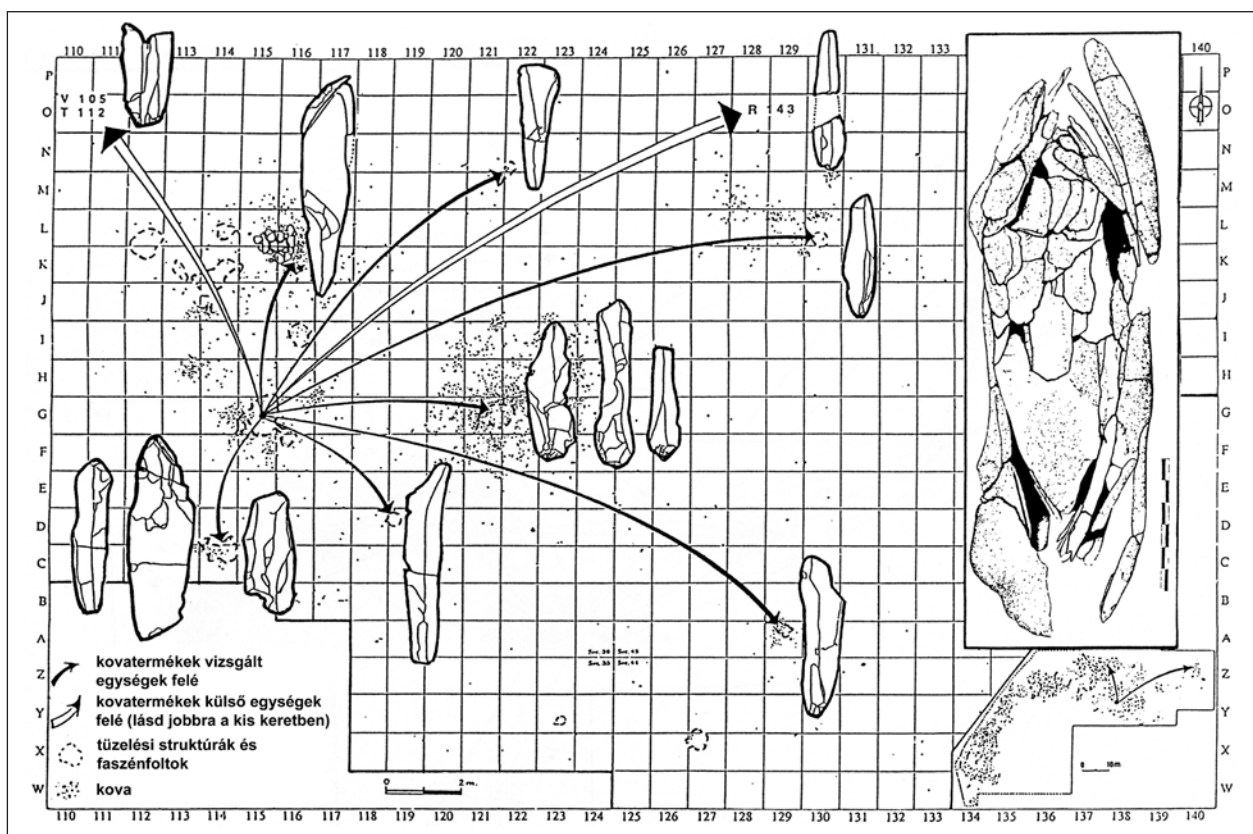
A leletanyagok vizsgálatánál a térbeli eloszlások, sűrűsödési mintázatok és az összeillesztések együttes felhasználásával, az egyes lelet kategóriák (kő, csont, s azon belül a művelet sor alapján megállapított technológiai csoportok) adatainak egymásra vetítésével lehetővé vált a megtelepedések belső struktúráinak megértése és kimutatása. Ezek igazolták, hogy a strukturált térhasználat már a középső paleolitikum közösségeinél jellemző volt (PATOU-MATHIS 1995; LOCHT 2001; SWINNEN 2001; VAQUERO ET AL. 2001; BONJEAN–OTTE 2004).

A háztartás térbeli megfelelője az a terület, amelyet a társadalom legkisebb létfenntartási egysége használ. Az eddig elmondottakból látható, hogy a paleolitikumban ennek igen különböző kiterjedései lehetnek. A legkézenfekvőbb — és valószínűleg a leggyakoribb is — az elemi család élettere, amely

³ Figyelemre méltó terminológiai újítás, hogy nem maradványokról és régészeti jelenségekről beszéltek, hanem tanújelekről (*témoins*) és azok struktúráiról, ami lehetővé teszi, hogy egységesen kezeljék a legkülönbözőbb jellegű és szintű emlékeket, beleértve az esetleges hiányukat, vagyis a jelen nem létüket is (*témoins négatifs*).

⁴ A művelet sor fogalmát nemcsak a paleolitikum, hanem az őskor fiatalabb korszakainak francia kutatása is eredményesen használja.

⁵ Meg kell itt jegyezni, hogy a szovjet–orosz paleolitikum kutatásban még régebbre nyúlik vissza az egykori telep felszíne nagy felületre kiterjedő vizsgálata (pl. ROGAČEV 1955; EFIMENKO 1958), valamint az egykori tevékenységeknek a használati nyomokon alapuló elemzése (SEMENOV 1957). Azonban a rendkívül gazdag orosz nyelvű szakirodalmat sajnos nem ismerjük eléggé.

6. kép. Pincevent — a jobb oldalon látható magkőről előállított pengék felhasználási helyei a telepen (BODU 1996, fig. 11 nyomán, módosítva)
Fig. 6. Pincevent — places of using of blades, obtained from the core presented on the right side, on the habitat (after BODU 1996, fig. 11, modified)

feltehetőleg a kunyhók, sátrak környezetében jelölhető meg. Viszont az élelemszerzés és -elosztás, valamint a nyersanyagbeszerzés tárgyalásánál is láttuk, hogy ezek különböző szinteken szerveződhetnek. Ennek megfelelően adott élethelyzetben a telep egésze is funkcionálhatott egyetlen háztartás gyanánt. A legvalószínűbb azonban, hogy a térbeli szerveződésre is érvényes a korábbi fejezetekben tett megállapítás, hogy a különböző tevékenységek, élethelyzetek függvényében több különböző társadalmi egység által használt terület jelenthette a háztartás térbeli megfelelőjét.

Erre a komplexitásra szolgáltatót ragyogó bizonyítékot Pierre Bodu (1996) elemzése a Pincevent-on élt Magdalénien kultúrájú vadászok viselkedéséről. A lelőhely egy közel 4500 m²-es területén egy egykori telep felszín mintegy húsz tűzhelyet és az ottlakók mindennapi tevékenységeiből származó igen gazdag emlékanyagot szolgáltatott. Ennek a felületnek egy közel 500 m²-es részén a tűzhelyek olyan változatosságot mutattak, hogy sokféle tevékenységet sejtettek, így ez adta a szóban forgó elemzés tárgyát. Az érintett, 23 kg-nyi, mintegy 3000 darabot számlálóköegyes 85%-át pattintási hulladékok, 15%-át pedig a debita

céltárgyaké tekinthető pengék és a belőlük készült eszközök teszik ki. Az összeillesztések által visszaépített nyersanyagumókon elvégzett technológiai elemzések segítségével nemcsak a feldolgozás műveletsorát rekonstruálták, hanem arra is fényt derítettek, hogy a feldolgozást végző személy (esetleg személyek) milyen technológiai tudással, képességekkel rendelkeztek. Így azonosítottak egy nagyon jó pattintót, akinek a termékei 4/5-öd részben más tűzhelyek környékén kerültek felhasználásra, tehát az általa előállított kiváló minőségű szupportokat mások használták fel az eszközeik elkészítésére (BODU 1996, 55, fig. 6). Sőt, a termékek egy részét nem is találták meg a telepen, ami arra utal, hogy a vadászok magukkal vihették, amikor elhagyták a táborát. Egy közepes képességű pattintó termékeit viszont csak annak a tűzhelynek a környékén használták, ahol készültek (BODU 1996, 56, fig. 7). Egy másik, még kevésbé hozzáértő pattintó, miután néhány szilánkot leütött a magkővéről, s az egyikből készített egy vakarót, átment egy másik tűzhelyhez, s ott megismételte a dolgot (BODU 1996, 56, fig. 8). A telepen a legfőbb tevékenység a rénszarvasvadászatra történő felkészülés (fegyverek készítése) és a zsák-

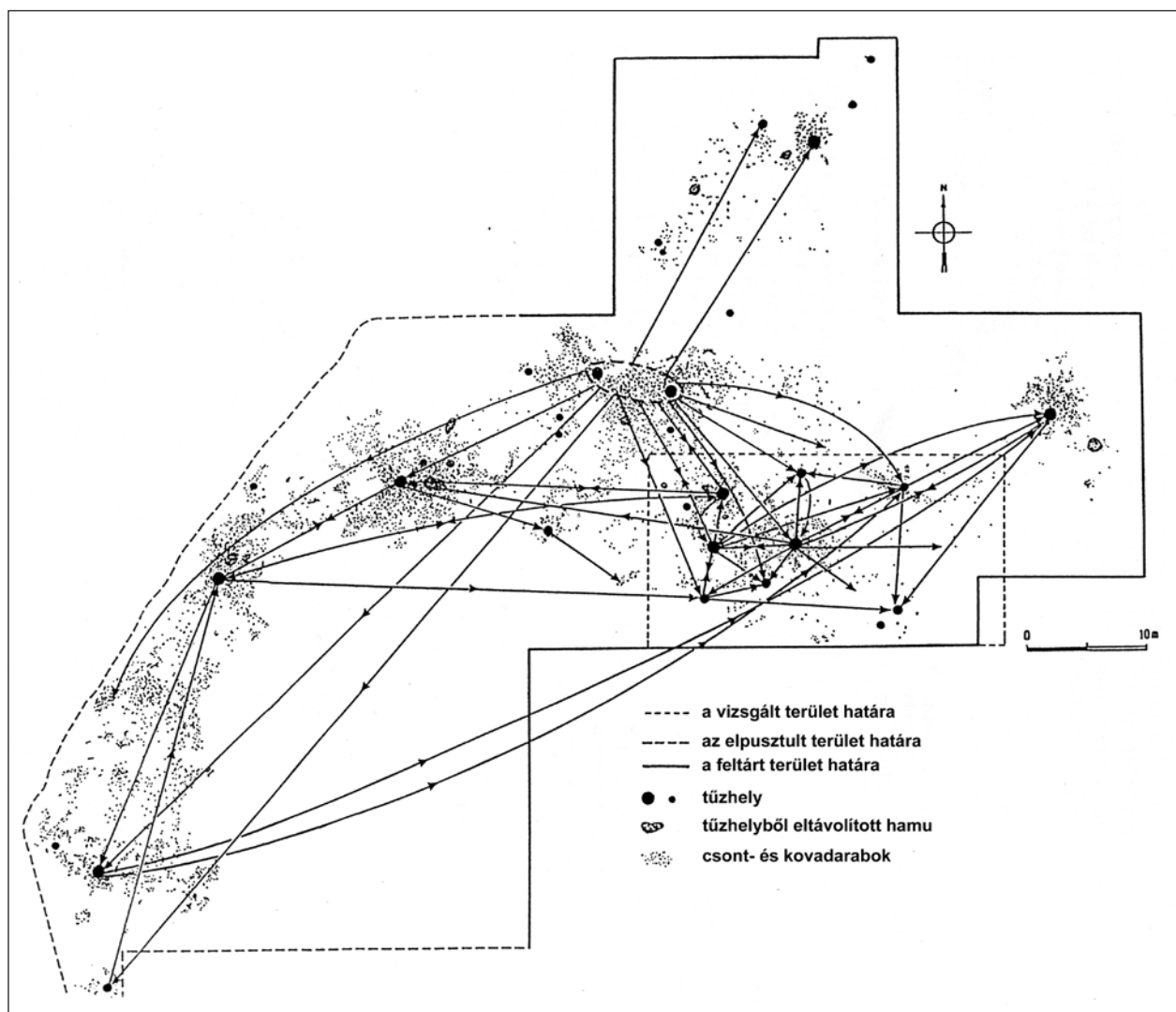
mány feldolgozása (kések, vakarók) volt. Egyes patintók a csoport egészét látták el ezekhez a tevékenységekhez való pengékkel (BODU 1996, 57–58, fig. 11) (6. kép). E sokrétű paleoetnológiai elemzéseknek köszönhetően megelevenedik a vizsgált telepen élt közösség élete (7. kép). Ez is azt a jelen cikkben többször levont következtetést erősíti meg, hogy a paleolitikumban a háztartás szerveződése különböző szintek komplex rendszerében valósult meg, amelyek közül a meghatározó mégis a lokális horda szintje lehetett.

Összefoglalás

A háztartást mint a társadalom legkisebb létfenntartási egységét vizsgálhatjuk a paleolitikum vadászgyűjtögető csoportjainak körében is. A létfenntartás ökológiai, biológiai és kulturális-technológiai keretei

azonban jelentős változásokon mentek keresztül az emberi kultúra történetének első 2,5 millió éve alatt. A változásokban nemcsak az érintett nagy térségek földrajzi viszonyai, hanem a tág időbeli dimenzió evolúciós folyamatai is meghatározó szerepet játszottak. Mindezek összképe a paleolitikum szakaszainak során végigtekintve egy határozott fejlődési tendenciát mutat, amelynek lényege a szerveződés komplexitásának a növekedése.

A csoportorganizációnak, az élelem és a könyersanyagok beszerzésének és elosztásának, valamint a térszerveződésnek a vizsgálatán keresztül a háztartás megfelelőjét keresve azt láthatjuk, hogy a korai paleolitikumban és az alsó paleolitikum elején ez főleg az elemi család lehetett, amely elegendő volt ahhoz, hogy tagjainak a létfenntartási igényeit biztosítsa. Az alsó paleolitikum végén az emberi populációk növe-

7. kép. Pincevent — a kovatermékek gyakori mozgása a telep egykorú egységei között (BODU 1996, fig. 12 nyomán, módosítva).
 Fig. 7. Pincevent — frequent movements of flint products between contemporaneous unities of the habitat (after BODU 1996, fig. 12, modified)

kedése és a kultúra evolúciója olyan összetettebb feladatokat (csoportos vadászat, lakóépítmények készítése stb.) állított az egyedek és csoportok elé, amelyek megoldása már sokkal inkább a magasabb szerveződés, a lokális horda szintjén volt lehetséges. A középső paleolitikum idején élt közösségek számára a létfenntartáshoz számos specializált tevékenység tartozott (irányított vadászat, kovakitermelés stb.), amelyekhez szükségessé vált a lokális hordák közötti fokozottabb együttműködés. A felső paleolitikum jégkorszak végi vadászai a territóriumuk erőforrásainak magas szín-

tű kiaknázásához komplex stratégiákat alkalmaztak, amelyek működtetésében már az azonos nyelvi-kulturális egységhez (törzshöz) tartozó csoportokat összefogó, nagy területekre kiterjedő kapcsolati hálózatoknak is kiemelkedő szerep jutott.

A késő mezolitikum idején az élelemtermelő gazdaság és a letelepült életmód kibontakozása alapvető változásokat hoz a háztartás szerveződésében (FLANNERY 2002), de az embercsoportok élete a neolitikumban még sokat profitál a „paleolitikus vívmányokból”.

Mester Zsolt

ELTE BTK Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
mester.zsolt@btk.elte.hu

Irodalom

- AIELLO, L. C.–DUNBAR, R. I. M. 1993: Neocortex size, group size, and the evolution of language. *CurrAnth* 34/2 (1993) 184–193.
- AIELLO, L. C.–WHEELER, P. 1995: The Expensive-Tissue Hypothesis: The brain and the digestive system in human and primate evolution. *CurrAnth* 36/2 (1995) 199–221.
- ALBERT, R. M.–LAVI, O.–ESTROFF, L.–WEINER, S.–TSATSKIN, A.–RONEN, A.–LEV-YADUN, S. 1999: Mode of occupation of Tabun Cave, Mt Carmel, Israel during the Mousterian period: a study of the sediments and phytoliths. *JAS* 26 (1999) 1249–1260.
- ALBERT, R. M.–WEINER, S.–BAR-YOSEF, O.–MEIGNEN, L. 2000: Phytoliths in the Middle Palaeolithic deposits of Kebara Cave, Mt Carmel, Israel: study of the plant materials used for fuel and other purposes. *JAS* 27 (2000) 931–947.
- ALBRECHT, G.–BERKE, H.–POPLIN, F. 1983 (Hrsg./éd.): *Naturwissenschaftliche Untersuchungen an Magdalénien-Inventaren vom Petersfels, Grabungen 1974–1976 – Recherches scientifiques sur les inventaires Magdaléniens du Petersfels, fouilles 1974–1976*. Tübinger Monographien zur Urgeschichte 8, Archaeologica Venatoria: Tübingen.
- AUBRY, T.–WALTER, B.–ALMEIDA, M.–LIARD, M.–NEVES, M. J. 2004: Approche fonctionnelle des sites dits d'atelier : l'exemple des occupations solutréennes et badegouliennes du site des Maitreaux (Indre-et-Loire, France). In: Bodu, P.–Constantin, C. (dir.): *Approches fonctionnelles en Préhistoire, XXVème Congrès Préhistorique de France, Nanterre 24-26 novembre 2000*. Société Préhistorique Française: Paris 2004, 249–263.
- AUDOUZE, F. 1987: Des modèles et des faits : les modèles de A. Leroi-Gourhan et de L. Binford confrontés aux résultats récents. *BSPF* 84/10–12 (1987) 343–352.
- AUGUSTE, P.–MONCEL, M.-H.–PATOU-MATHIS, M. 1998: Chasse ou «charognage» : acquisition et traitement des rhinocéros au Paléolithique moyen en Europe occidentale. In: Brugal, J.-P.–Meignen, L.–Patou-Mathis, M. (éd.): *Économie préhistorique : les comportements de subsistance au Paléolithique. XVIIIe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*. Éditions APDCA: Juan-les-Pins 1998, 133–151.
- BARKAI, R.–GOPHER, A.–LA PORTA, P. C. 2002: Palaeolithic landscape of extraction: flint surface quarries and workshops at Mt Pua, Israel. *Antiquity* 76 (2002) 672–680.
- BARNARD, A. 2004: Hunter-gatherers in History, Archaeology and Anthropology: introductory essay. In: Barnard, A. (ed.): *Hunter-gatherers in History, Archaeology and Anthropology*. Berg: Oxford–New York 2004, 1–13.
- BEAUNE S. A. 2004: The invention of technology: prehistory and cognition. *CurrAnth* 45/ 2 (2004) 139–162.
- BELFER-COHEN, A. 1991: The Natufian in the Levant. *Annual Review of Anthropology* 20 (1991) 167–186.
- BINFORD, L. R. 1978: Dimensional analysis of behavior and site structure: learning from an eskimo hunting stand. *AmAnt* 43/3 (1978) 330–361.
- BINFORD, L. R. 1981: *Bones: ancient men and modern myths*. Academic Press: New York.

- BINFORD, L. R. 2002: *In pursuit of the past: decoding the archaeological record: with a new afterword*. University of California Press: Berkley.
- BIRDSELL, J. B. 1958: On population structure in generalized hunting and collecting populations. *Evolution* 12/2 (1958) 189–205.
- BIRDSELL, J. B. 1968: Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers. In: LEE–DEVORE 1968, 229–240.
- BLUMENSCHN, R. J.–MAREAN, C. W.–CAPALDO, S. D. 1996: Blind tests of inter-analyst correspondance and accuracy in the identification of cut marks on bone surfaces. *JAS* 23 (1996) 493–507.
- BOCHERENS, H. 1997: L'apport de la biogéochimie isotopique à la connaissance des comportements de subsistance des chasseurs-cueilleurs anciens. In: Patou-Mathis, M.–Otte, M. (dir.): *L'alimentation des hommes du Paléolithique. Approche pluridisciplinaire*. Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège 83, Université de Liège: Liège 1997, 235–264.
- BOCHERENS, H.–DRUCKER, D. 2006: Dietary competition between Neanderthals and Modern Humans: insights from stable isotopes. In: Conard, N. J. (ed.): *When Neanderthals and Modern Humans met*. Kerns Verlag: Tübingen 2006, 129–143.
- BOCHERENS, H.–BILLIOU, D.–PATOU-MATHIS, M.–OTTE, M.–BONJEAN, D.–TOUSSAINT, M.–MARIOTTI, A. 1999: Palaeoenvironmental and palaeodietary implications of isotopic biogeochemistry of Late Interglacial Neandertal and mammal bones in Scladina Cave (Belgium). *JAS* 26 (1999) 599–607.
- BOCHERENS, H.–DRUCKER, D. G.–BILLIOU, D.–PATOU-MATHIS, M.–VANDERMEERSCH, B. 2005: Isotopic evidence for diet and subsistence pattern of the Saint-Césaire I Neanderthal: review and use of a multi-source mixing model. *JHE* 49 (2005) 71–87.
- BODU, P. 1996: Les chasseurs magdaléniens de Pincevent: quelques aspects de leurs comportements – The Magdalenian hunters of Pincevent: aspects of their behavior. *Lithic Technology* 21 (1996) 48–70.
- BONJEAN, D.–OTTE, M. 2004: Une organisation fonctionnelle de l'espace d'habitat. Le cas de la grotte Scladina (Sclayn, Belgique). In: Conard, N. J. (ed.): *Settlement dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age. Volume II*. Kerns Verlag: Tübingen 2004, 261–271.
- BOSINSKI, G. 1990: *Homo sapiens: L'histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40 000 – 10 000 avant J.-C.)*. Editions Errance: Paris.
- BÖCKNER, G. 1981: Geweihzähne neolithischer Silexabbauanlagen am Beispiel Loewenburg – Neumühlefeld III – ein Beitrag zur Methodik. In: Weisgerber, G. (bearb.): *5000 Jahre Feuersteinbergbau. Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit*. 2. Auflage. Deutschen Bergbau-Museum: Bochum 1981, 48–66.
- BREHM, A. E. 2000: *Az állatok világa*. Arcanum Adatbázis Kft.: Budapest, CD-ROM
- CATTELAÏN, P. 1989: Un crochet de propulseur solutréen de la grotte de Combe Saunière 1 (Dordogne). *Bulletin de la Société préhistorique française* 86/7 (1989) 213–216.
- CATTELAÏN, P. 1994: La chasse au Paléolithique supérieur : arc ou propulseur, ou les deux ? *Archéo-Situla* 21–24 (1994) 5–26.
- CHURCHILL, S. E.–RHODES, J. A. 2009: The evolution of the human capacity for “killing at a distance”: the human fossil evidence for the evolution of projectile weaponry. In: Hublin, J.-J.–Richards, M. P. (eds): *The evolution of hominin diets: integrating approaches to the study of Palaeolithic subsistence*. Springer: Dordrecht 2009, 201–210.
- CLARK, G. 1976: *A világ őstörténete*. Gondolat: Budapest.
- COOLIDGE, F. L.–WYNN, T. 2005: Working memory, its executive functions, and the emergence of modern thinking. *CAJ* 15/1 (2005) 5–26.
- COUPLAN, F. 1997: L'alimentation végétale potentielle de l'homme avant et après la domestication du feu au Paléolithique inférieur et moyen. In: Patou-Mathis, M.–Otte, M. (dir.): *L'alimentation des hommes du Paléolithique. Approche pluridisciplinaire*. Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège 83, Université de Liège: Liège 1997, 151–185.
- COWARD, F.–GROVE, M. 2011: Special Issue: Innovation and the evolution of human behavior. Beyond the tools: social innovation and hominin evolution. *PaleoAnthropology* 2011, 111–129.
- ČERNYS, A. P. 1982: Черныш, А. П.: Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I. In: Горещкий, Г. И.–Иванова, И. К. (ред.): *Молодова I. Уникальное мустерское поселение на Среднем Днестре*. Издательство Наука: Москва 1982, 6–102.
- CSÁNYI V. 1999: *Az emberi természet*. Humánetológia. Vince Kiadó: Budapest.
- DAHLBERG, F. 1981 (ed.): *Woman the gatherer*. Yale University Press: New Haven.

- DELLUC, G. 1997: L'apport des nutritionnistes à la compréhension des comportements alimentaires des Homos sapiens. In: Patou-Mathis, M.–Otte, M. (dir.): *L'alimentation des hommes du Paléolithique. Approche pluridisciplinaire. Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège 83*, Université de Liège: Liège 1997, 187–234.
- DEMAY, L.–PÉAN, S.–PATOUMATHIS, M. 2012: Mammoths used as food and building resources by Neanderthals: zooarchaeological study applied to layer 4, Molodova I (Ukraine). *Quaternary International* 276–277 (2012) 212–226.
- DESBROSSE, R.–KOZŁOWSKI, J. K. 1994: *Les habitats préhistoriques: des Australopithèques aux premiers agriculteurs*. Comité des Travaux Historiques et Scientifiques–Université Jagellon de Cracovie: Paris–Cracovie.
- DJINDJIAN, F. 2009: Le concept de territoires pour les chasseurs cueilleurs du Paléolithique supérieur européen. In: Djindjian, F.–Kozłowski, J.–Bicho, N. (dir.): *Le concept de territoires dans le Paléolithique supérieur européen. Actes du XVIe Congrès mondial (Lisbonne, 4-9 septembre 2006)*, vol. 3, Session C16. BAR-IS 1938, Archaeopress: Oxford 2009, 3–25.
- DJINDJIAN, F. 2012: Is the MP-EUP transition also an economic and social revolution? *Quaternary International* 259 (2012) 72–77.
- DJINDJIAN, F. 2013: Us et abus du concept de “chaîne opératoire” en archéologie. In: Krausz, S.–Colin, A.–Gruel, K.–Ralston, I.–Dechezleprêtre T. (dir.): *L'âge du Fer en Europe. Mélanges offerts à Olivier Buchsensschutz*. Mémoires 32, Ausonius: Bordeaux 2013, 93–107.
- DOMÍNGUEZ-RODRIGO, M. 2002: Hunting and scavenging by early humans: the state of the debate. *Journal of World Prehistory* 16/1 (2002) 1–54.
- DUNBAR, R. I. M. 1992: Neocortex size as a constraint on group size in primates. *Journal of Human Evolution* 20 (1992) 469–493.
- DUNBAR, R. I. M. 1993: Coevolution of neocortical size, group size and language in humans. *Behavioral and Brain Sciences* 16/4 (1993) 681–735.
- DUNBAR, R. I. M. 1998: The social brain hypothesis. *Evolutionary Anthropology* 6 (1998) 178–190.
- DUNBAR, R. I. M. 2003: The social brain: mind, language, and society in evolutionary perspective. *Annual Review of Anthropology* 32 (2003) 163–181.
- DUNBAR, R. I. M.–SHULTZ, S. 2007: Understanding primates brain evolution. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 362 (2007) 649–658.
- ЕФИМЕНКО, Р. Р. 1958: Ефименко, П. П.: *Костенки I*. Издательство Академии Наук СССР: Москва–Ленинград.
- ENDICOTT, K. L. 1999: Gender relations in hunter-gatherer societies. In: Lee, R. B.–Daly, R. (eds): *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*. Cambridge University Press: Cambridge 1999, 411–418.
- FÉBLOT-AUGUSTINS, J. 1990: Exploitation des matières premières dans l'Acheuléen d'Afrique : perspectives comportementales. *Paléo* 2 (1990) 27–42.
- FÉBLOT-AUGUSTINS, J. 1997: *La circulation des matières premières au Paléolithique. I–II*. Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège 75, Université de Liège: Liège.
- FÉBLOT-AUGUSTINS, J. 1999: La mobilité des groupes paléolithiques. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 11/3–4 (1999) 219–260.
- FÉBLOT-AUGUSTINS, J. 2009: Revisiting European Upper Paleolithic raw material transfers: the demise of the cultural ecological paradigm? In: Adams, B.–Blades, B. S. (eds): *Lithic materials and Paleolithic societies*. Blackwell Publishing: Oxford 2009, 25–46.
- FERNÁNDEZ PERIS, J.–BARCIELA GONZÁLEZ, V.–BLASCO, R.–CUARTERO, F.–FLUCK, H.–SAÑUDO, P.–VERDASCO, C. 2012: The earliest evidence of hearths in Southern Europe: the case of Bolomor Cave (Valencia, Spain). *Quaternary International* 247 (2012) 267–277.
- FLANNERY, K. V. 2002: The origins of the village revisited: from nuclear to extended households. *AmAnt* 67/3 (2002) 417–433.
- FOBER, L.–WEISGERBER, G. 1981: Feuersteinbergbau – Typen und Techniken. In: Weisgerber, G. (Bearb.): *5000 Jahre Feuersteinbergbau. Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit*. 2. Auflage. Deutschen Bergbau-Museum: Bochum 1981, 32–47.
- FOLEY, R.–LAHR, M. M. 2003: On stony ground: lithic technology, human evolution, and the emergence of culture. *Evolutionary Anthropology* 12 (2003) 109–122.
- GÁBORI, M. 1959: Urjanchaische Waldjäger in der NW-Mongolei und ihre archäologischen Beziehungen. *Acta ArchHung* 11 (1959) 457–481.
- GÁBORI, M. 1965: Der zweite paläolithische Hausgrundriss von Ságvár. *ActaArchHung* 17 (1965) 111–127.
- GÁBORI, M. 1976: *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural*. Akadémiai Kiadó: Budapest.
- GÁBORI, M.–GÁBORI, V. 1958: Der erste paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. *ActaArchHung* 9 (1958) 19–34.

- GÁBORI-CSÁNK, V. 1984: Die Behausungsspuren von Dömös. In: Berke, H.–Hahn, J.–Kind, C.-J. (Hrsg.): *Jungpaläolithische Siedlungsstrukturen in Europa*. Urgeschichtliche Materialhefte 6, Verlag Archaeologica Venatoria Institut für Urgeschichte der Universität Tübingen: Tübingen 1984, 251–256.
- GAMBLE, C. 1998: Palaeolithic society and the release from proximity: a network approach to intimate relations. *WA* 29/3 (1998) 426–449.
- GAMBLE, C. 1999: *The Palaeolithic societies of Europe*. Cambridge University Press: Cambridge.
- GAMBLE, C.–GOWLETT, J.–DUNBAR R. 2011: The social brain and the shape of the Palaeolithic. *CAJ* 21/1 (2011) 115–135.
- GAUDZINSKI, S. 1996: Kärlich-Seeufer. Untersuchungen zu einer altpaläolithischen Fundstelle im Neuwieder Becken (Rheinland-Pfalz). *JRGZM* 43 (1996) 5–239.
- GAUDZINSKI, S. 2004: A matter of high resolution? The Eemian Interglacial (OIS 5e) in North-central Europe and Middle Palaeolithic subsistence. *International Journal of Osteoarchaeology* 14 (2004) 201–211.
- GAUDZINSKI, S.–ROEBROEKS, W. 2000: Adults only. Reindeer hunting at the Middle Palaeolithic site Salzgitter Lebenstedt, Northern Germany. *Journal of Human Evolution* 38 (2000) 497–521.
- GENESTE, J.-M. 1988: Systèmes d’approvisionnement en matières premières au Paléolithique moyen et au Paléolithique supérieur en Aquitaine. In: Kozłowski, J. K. (coord.): *L’Homme de Néandertal : Actes du colloque international de Liège (4–7 décembre 1986). Volume 8 : La mutation*. Études et recherches archéologiques de l’Université de Liège 35, Université de Liège: Liège 1988, 61–70.
- GENESTE, J.-M. 1989: Économie des ressources lithiques dans le Moustérien du Sud-Ouest de la France. In: Freeman, L.–Patou, M. (coords.): *L’Homme de Néandertal : Actes du colloque international de Liège (4–7 décembre 1986). Volume 6 : La subsistance*. Études et recherches archéologiques de l’Université de Liège 33, Université de Liège: Liège 1989, 75–97.
- GENESTE, J.-M.–PLISSON, H. 1990: Technologie fonctionnelle des pointes à cran solutréennes: l’apport des nouvelles données de la grotte de Combe Saunière (Dordogne). In: Kozłowski, J. K. (éd.): *Feuilles de pierre. Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen*. Études et recherches archéologiques de l’Université de Liège 42, Université de Liège: Liège 1990, 293–320.
- GOWLETT, J. A. J. 2006: The early settlement of northern Europe: fire history in the context of climate change and the social brain. *C. R. Palevol* 5 (2006) 299–310.
- GOWLETT, J.–GAMBLE, C.–DUNBAR R. 2012: Human evolution and the archaeology of the social brain. *CurrAnth* 53/6 (2012) 693–722.
- GRÉGOIRE, S. 2009: Nature des roches et aires d’approvisionnement en matière première des industries lithiques archaïques des premiers habitants de l’Europe. Exploitation des territoires. *L’Anthropologie* 113 (2009) 168–177.
- GYENIS Gy. 2001: *Humánbiológia. A hominidák evolúciója*. Nemzeti Tankönyvkiadó: Budapest.
- HARDING, R. S. O.–TELEKI, G. 1981 (eds): *Omnivorous primates: gathering and hunting in human evolution*. Columbia University Press: New York.
- HOLLÓ ZS.–LENGYEL GY.–MESTER ZS. 2001: Egy pattintott köeszköz életútja. Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz 1. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 3 (2001) 51–57.
- HORTOBÁGYI T.–SIMON T. 1981 (szerk.): *Növényföldrajz, társulástan és ökológia*. Tankönyvkiadó: Budapest.
- HUBLIN, J.-J.–RICHARDS, M. P. 2009 (eds): *The evolution of hominin diets: integrating approaches to the study of Palaeolithic subsistence*. Springer: Dordrecht.
- IAKOVLEVA, L.–DJINDJIAN, F.–MASCHENKO, E. N.–KONIK, S.–MOIGNE, A.-M. 2012: The late Upper Palaeolithic site of Gontsy (Ukraine): a reference for the reconstruction of the hunter-gatherer system based on a mammoth economy. *Quaternary International* 255 (2012) 86–93.
- INGOLD, T. 1999: On the social relations of the hunter-gatherer band. In: Lee, R. B.–Daly, R. (eds): *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*. Cambridge University Press: Cambridge 1999, 399–410.
- JÁNOSSY D. 1979: *A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján*. Akadémiai Kiadó: Budapest.
- JELÍNEK, J. 1972: *Das große Bilderlexikon des Menschen in der Vorzeit*. Artia: Prag.
- JUHÁSZ J.–SZÓKE I.–O. NAGY G.–KOVALOVSKY M. 1978 (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó: Budapest.
- JULIEN, M.–KARLIN, C.–BODU, P. 1987: Pincevent : où en est le modèle théorique aujourd’hui ? *Bulletin de la Société préhistorique française* 84/10–12 (1987) 335–342.
- KELLY, R. L. 1995: *The foraging spectrum: diversity in hunter-gatherer lifeways*. Smithsonian Institution Press: Washington.
- KLEIN, R. G. 2000: Archeology and the evolution of human behavior. *Evolutionary Anthropology* 9/1 (2000) 17–36.
- KLEIN, R. G. 2013: Stable carbon isotopes and human evolution. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 110/26 (2013) 10470–10472.

- KOZŁOWSKI, J. K. 1991: Paleolithic quarry sites. In: Montet-White, A.–Holen, S. (eds): *Raw material economies among prehistoric hunter-gatherers*. Publications in Anthropology 19, University of Kansas: Lawrence 1991, 1–6.
- KYRIACOU, A.–BRUNER, E. 2011: Special Issue: Innovation and the evolution of human behavior. Brain evolution, innovation, and endocranial variations in fossil hominids. *PaleoAnthropology* 2011, 106–110.
- LANGLAIS, M.–COSTAMAGNO, S.–LAROULANDIE, V.–PÉTILLON, J.-M.–DISCAMPS, E.–MALLYE, J.-B.–COCHARD, D.–KUNTZ, D. 2012: The evolution of Magdalenian societies in South-West France between 18,000 and 14,000 calBP: changing environments, changing tool kits. *Quaternary International* 272–273 (2012) 138–149.
- LEAKEY, R. 1995: *Az emberiség eredete*. Kulturtrade Kiadó: Budapest.
- LEE, R. B.–DALY, R. 1999: Introduction: foragers and others. In: Lee, R. B.–Daly, R. (eds): *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*. Cambridge University Press: Cambridge 1999, 1–19.
- LEE, R. B.–DEVORE, I. 1968 (eds): *Man the hunter*. Aldine Publishing Company: Chicago.
- LENGYEL, GY. 2007: *Upper Palaeolithic and Epipalaeolithic lithic technologies at Raqefet Cave, Mount Carmel East, Israel*. BAR-IS 1681, Archaeopress: Oxford.
- LEROI-GOURHAN, A.–BRÉZILLON, M. 1972: *Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien (La section 36)*. VIIe supplément à Gallia Préhistoire, Éditions du CNRS: Paris.
- LOCHT, J.-L. 2001: Modalités d'implantation et fonctionnement interne des sites. L'apport de trois gisements de plein air de la phase récente du Paléolithique moyen dans le Nord de la France (Bettencourt-Saint-Ouen, Villiers-Adam et Beauvais). In: Conard, N. J. (ed.): *Settlement dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age*. Kerns Verlag: Tübingen 2001, 361–393.
- LUBBOCK, SIR J. 1876: *A történelem előtti idők, megvilágítva a régi maradványok s az újabbkori vadnépek életmódja és szokásai által*. 1–2. köt. K. M. Természettudományi Társulat: Budapest.
- LUMLEY, H. DE 1969 (dir.): *Une cabane acheuléenne dans la grotte du Lazaret (Nice)*. Mémoires de la Société Préhistorique française 7, Société Préhistorique française: Paris.
- MADELLA, M.–JONES, M. K.–GOLDBERG, P.–GOREN, Y.–HOVERS, E. 2002: The exploitation of plant resources by Neanderthals in Amud Cave (Israel): the evidence from phytolith studies. *JAS* 29 (2002) 703–719.
- MANIA, D. 1990: *Auf den Spudes Urmenschen: Die Funde aus der Steinrinne von Bilzingsleben*. Deutscher Verlag der Wissenschaften: Berlin.
- MAUSS, M. 2000: A test technikái. In: Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Osiris Könyvtár, Osiris Kiadó: Budapest 2000, 423–446.
- MEGARRY, T. 1995: *Society in Prehistory. The origins of human culture*. Macmillan Press: London.
- VAN DER MERWE, N. J.–THACKERAY, J. F.–LEE-THORP, J. A.–LUYT, J. 2003: The carbon isotope ecology and diet of *Australopithecus africanus* at Sterkfontein, South Africa. *Journal of Human Evolution* 44 (2003) 581–597.
- MESTER, ZS. 2009: Nyersanyagbeszerzés és -feldolgozás egy felső paleolit telepen: Andornaktálya-Zúgó-dűlő. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. – Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. – Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009*. Szombathely 2009, 239–254.
- MESTER, ZS. 2013: The lithic raw material sources and interregional human contacts in the northern Carpathian regions: aims and methodology. In: Mester, Zs. (ed.): *The lithic raw material sources and interregional human contacts in the northern Carpathian regions*. Polish Academy of Arts and Sciences–Institute of Archaeological Sciences of the Eötvös Loránd University: Kraków–Budapest 2013, 9–21.
- MESTER, ZS.–KOZŁOWSKI, J. K. in press: Modes de contacts des Aurignaciens du site d'Andornaktálya (Hongrie) à la lumière de leur économie particulière de matières premières. In: Otte, M. (éd.): *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique eurasiatique. Modes of contact and displacements during the Eurasian Palaeolithic*.
- MESTER, ZS.–FARAGÓ, N.–LENGYEL, GY. in press: The lithic raw material sources and interregional human contacts in the northern Carpathian regions: a research program. *Anthropologie (Brno)* 50/1.
- MORRIS, D. 1989: *A csupasz majom*. Európa Könyvkiadó: Budapest.
- NADEL, D.–WEISS, E.–SIMCHONI, O.–TSATSKIN, A.–DANIN, A.–KISLEV, M. 2004: Stone Age hut in Israel yields world's oldest evidence of bedding. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 101/17 (2004) 6821–6826.
- OAKLEY, K. P.–ANDREWS, P.–KEELEY, L. H.–CLARK, J. D. 1977: A reappraisal of the Clacton spearpoint. *PPS* 43 (1977) 13–30.
- OTTE, M. 1996: *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*. Armand Colin: Paris.
- PATOU-MATHIS, M. 1993: Les comportements de subsistance au Paléolithique inférieur et moyen en Europe centrale et orientale. In: Desse, J.–Audoin-Rouzeau, F. (dir.): *Exploitation des animaux sauvages à travers le temps. Actes des XIIIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes, 15-17 octobre 1992*. Éditions APDCA: Juan-les-Pins, 15–28.

- PATOU-MATHIS, M. 1995: Zones d'activités, zones de déchets dans les gisements en abri au Paléolithique : informations fournies par les ossements de grands mammifères. *Anthropozoologica* 21 (1995) 115–122.
- PATOU-MATHIS, M. 1997: Les marques de boucherie au Paléolithique. *Revue de Médecine Vétérinaire* 148/12 (1997) 959–968.
- PATOU-MATHIS, M. 2000: Neanderthal subsistence behaviours in Europe. *International Journal of Osteoarchaeology* 10 (2000) 379–395.
- PETŐ Á. 2009: A fitolitkutatók szerepe az őskörnyezettanban és a környezet régészetben, valamint hazai alkalmazásának lehetőségei. *Archeometriai Műhely* 6/2 (2009) 15–30.
- PETRAGLIA, M.–LA PORTA, P.–PADDAYYA, K. 1999: The first Acheulian quarry in India: stone tool manufacture, biface morphology, and behaviors. *Journal of Anthropological Research* 55/1 (1999) 39–70.
- PIGEOT, N. 1987a: *Magdaléniens d'Étiolles. Économie de débitage et organisation sociale (l'unité d'habitation U5)*. XXVe supplément à Gallia Préhistoire, Éditions du CNRS: Paris.
- PIGEOT, N. 1987b: Éléments d'un modèle d'habitation magdalénienne (Étiolles). *Bulletin de la Société préhistorique française* 84/10–12 (1987) 358–363.
- PIGEOT, N. 1991: Réflexions sur l'histoire technique de l'Homme : de l'évolution cognitive à l'évolution culturelle. *Paléo* 3 (1991) 167–200.
- PIPERNO, D. R. 1988: *Phytolith analysis: an archaeological and geological perspective*. Academic Press: London.
- PIPERNO, D. R.–WEISS, E.–HOLST, I.–NADEL, D. 2004: Processing of wild cereal grains in the Upper Palaeolithic revealed by starch grain analysis. *Nature* 430 (2004) 670–673.
- RAGIR, S. 2000: Diet and food preparation: rethinking early hominid behavior. *Evolutionary Anthropology* 9/4 (2000) 153–155.
- REVEDIN, A.–ARANGUREN, B.–BECATTINI, R.–LONGO, L.–MARCONI, E.–MARIOTTI LIPPI, M.–SKAKUN, N.–SINITSYN, A.–SPIRIDONOVA, E.–SVOBODA, J. 2010: Thirty thousand-year-old evidence of plant food processing. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107/44 (2010) 18815–18819.
- RICHARDS, M. P.–PETTITT, P. B.–TRINKAUS, E.–SMITH F. H.–PAUNOVIĆ, M.–KARAVANIĆ, I. 2000: Neanderthal diet at Vindija and Neanderthal predation: The evidence from stable isotopes. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 97/13 (2000) 7663–7666.
- RICHARDS, M. P.–PETTITT, P. B.–STINER, M. C.–TRINKAUS, E. 2001: Stable isotope evidence for increasing dietary breadth in the European mid-Upper Paleolithic. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98/11 (2001) 6528–6532.
- ROCHE, H.–BLUMENSCHINE, R. J.–SHEA, J. J. 2009: Origins and adaptations of early *Homo*: what archeology tells us. In: Grine, F. E.–Fleagle J. G.–Leakey, R. E. (eds): *The first humans: origin and early evolution of the genus Homo*. Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology, Springer: Dordrecht 2009, 135–147.
- ROEBROEKS, W. 2001: Hominid behaviour and the earliest occupation of Europe: an exploration. *Journal of Human Evolution* 41 (2001) 437–461.
- ROGAČEV, A. N. 1955: Рогачев, А. Н.: *Костенки IV – поселение древнекаменного века на Дону*. Материалы и исследования по археологии СССР 45, Издательство Академии Наук СССР: Москва–Ленинград.
- SANJEK, R. 2002: Household. In: Barnard, A.–Spencer, J. (eds): *Encyclopedia of social and cultural anthropology*. Routledge: London–New York 2002, 285–288.
- SCHICK, K. D.–TOTH, N. 1994: *Making silent stones speak: human evolution and the dawn of technology*. Touchstone, Simon & Schuster: New York.
- SCHILD, R. 2005 (ed.): *The killing fields of Zwoleń. A Middle Paleolithic kill-butcher-site in Central Poland*. Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences: Warsaw.
- SCHMIDER, B. 1992 (dir.): *Marsangy: Un campement des derniers chasseurs magdaléniens sur les bords de l'Yonne*. Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège 55, Université de Liège: Liège.
- SEMAW, S. 2000: The world's oldest stone artefacts from Gona, Ethiopia: their implications for understanding stone technology and patterns of human evolution between 2.6–1.5 million years ago. *JAS* 27 (2000) 1197–1214.
- SEMEŇOV, S. A. 1957: Семенов, С. А.: *Первобытная техника*. Издательство Академии Наук СССР: Москва–Ленинград.
- SERVICE, E. R. 1971: *Primitive social organization: an evolutionary perspective*. 2nd edition. Random House: New York.
- SERVICE, E. R. 1973: Vadászok. In: Service, E. R.–Sahlins, M. D.–Wolf, E. R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth Könyvkiadó: Budapest 1973, 7–133.
- SHEA, J. J. 1988: Spear points from the Middle Paleolithic of the Levant. *JFA* 15/4 (1988) 441–450.

- SHEA, J. J. 1993: Lithic use-wear evidence for hunting in the Levantine Middle Paleolithic. In: Anderson, P. C.–Beyries, S.–Otte, M.–Plisson, H. (dir.): *Traces et fonction: les gestes retrouvés. Actes du colloque international de Liège, 8-9-10 décembre 1990*. Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège 50, Université de Liège: Liège 1993, 21–30.
- SHEA, J. J. 2006: The origins of lithic projectile point technology: evidence from Africa, the Levant, and Europe. *JAS* 33 (2006) 823–846.
- SHEEHAN, M. S. 2004: Ethnographic models, archaeological data and the applicability of modern foraging theory. In: Barnard, A. (ed.): *Hunter-gatherers in History, Archaeology and Anthropology*. Berg: Oxford–New York 2004, 163–173.
- SHULTZ, S.–NELSON, E.–DUNBAR, R. I. M. 2012: Hominin cognitive evolution: identifying patterns and processes in the fossil and archaeological record. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 367 (2012) 2130–2140.
- SOLLAS, W. J. 1911: *Ancient hunters and their modern representatives*. Macmillan: London.
- SOMOGYI B.-né 1976 (szerk.): *Természettudományi kislexikon A–Z*. 2. kiad. Akadémiai Kiadó: Budapest.
- STAHL, A. B. 1984: Hominid dietary selection before fire. *CurrAnth* 25/2 (1984) 151–168.
- STOUT, D.–TOTH, N.–SCHICK, K.–CHAMINADE, T. 2008: Neural correlates of Early Stone Age toolmaking: technology, language and cognition in human evolution. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 363 (2008) 1939–1949.
- SVOBODA, J.–PÉAN, S.–WOJTAL, P. 2005: Mammoth bone deposits and subsistence practices during Mid Upper Palaeolithic in Central Europe: three cases from Moravia and Poland. *Quaternary International* 126–128 (2005) 209–221.
- SWINNEN, C. 2001: Apport des remontages et des plans de densité dans l'interprétation d'un niveau d'habitat de la phase récente du Paléolithique moyen. L'exemple de Bettencourt-Saint-Ouen (Somme, France). In: Conard, N. J. (ed.): *Settlement Dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age*. Kerns Verlag: Tübingen 2001, 315–336.
- TESTART, A. 1988: Some major problems in the social anthropology of hunter-gatherers. *CurrAnth* 29/1 (1988) 1–31.
- THIEME, H. 1997: Lower Palaeolithic hunting spears from Germany. *Nature* 385 (1997) 807–810.
- THIEME, H. 1999: Altpaläolithische Holzgeräte aus Schöningen, Lkr. Helmstedt. Bedeutsame Funde zur Kulturentwicklung des frühen Menschen. *Germania* 77/2 (1999) 451–487.
- THIEME, H. 2005: The Lower Palaeolithic art of hunting: the case of Schöningen 13 II-4, Lower Saxony, Germany. In: Gamble, C.–Porr, M. (eds.): *The hominin individual in context: archaeological investigations of Lower and Middle Palaeolithic landscapes, locales and artefacts*. Routledge: London 2005, 115–132.
- THIEME, H.–VEIL, S. 1985: Neue Untersuchungen zum eemzeitlichen Elefanten-Jagdplatz Lehringen, Lkr. Verden. *Die Kunde* 36 (1985) 11–58.
- TIXIER, J. 1976: *Le campement préhistorique de Bordj Mellala, Ouargla, Algérie*. CREP: Paris.
- TURQ, A. 1996: L'approvisionnement en matières premières lithiques au Moustérien quelques observations et réflexions. In: Bonjean, D. (éd.): *Néandertal*. ASBL Archéologie Andennaise: Andenne 1996, 168–179.
- TURQ, A. 2000: *Le Paléolithique inférieur et moyen entre Dordogne et Lot*. Paléo – Supplément 2, S.A.M.R.A.: Les Eyzies.
- TURQ, A. 2005: Réflexions méthodologiques sur les études de matières premières lithiques. *Paléo* 17 (2005) 111–132.
- UNGAR, P. 2004: Dental topography and diets of *Australopithecus afarensis* and early *Homo*. *Journal of Human Evolution* 46 (2004) 605–622.
- UNGAR, P. S.–GRINE, F. E.–TEAFORD, M. F.–EL ZAATARI S. 2006: Dental microwear and diets of African early *Homo*. *Journal of Human Evolution* 50 (2006) 78–95.
- VAQUERO, M.–CHACÓN, G.–FERNÁNDEZ, C.–MARTÍNEZ, K.–RANDO, J. M. 2001: Intrasite spatial patterning and transport in the Abric Romaní Middle Paleolithic site (Capellades, Barcelona, Spain). In: Conard, N. J. (ed.): *Settlement dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age*. Kerns Verlag: Tübingen 2001, 573–595.
- VAQUERO, M.–RANDO, J. M.–CHACÓN, G. 2004: Neanderthal spatial behavior and social structure: hearth-related assemblages from the Abric Romaní Middle Paleolithic site. In: Conard, N. J. (ed.): *Settlement dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age. Volume II*. Kerns Verlag: Tübingen 2004, 367–392.
- VERMEERSCH, P. M. 2005: Middle Palaeolithic chert extraction structures in Egypt. *Praehistoria* 6 (2005) 57–69.
- VILLA, P. 2004: Taphonomy and stratigraphy in European prehistory. *Before Farming* 2004/1, 1–20.
- WASHBURN, S. L.–LANCASTER, C. S. 1968: The evolution of hunting. In: LEE–DEVORE 1968, 293–303.
- WHALLON, R. 2006: Social networks and information: non-“utilitarian” mobility among hunter-gatherers. *JAA* 25 (2006) 259–270.

- WILK, R. R.–RATHJE, W. J. 1982: Household archaeology. In: Wilk R. R.–Rathje W. J. (eds): Archaeology of the household: building a prehistory of domestic life. *American Behavioral Scientist* 25/6 (1982) 617–640.
- WOBST, H. M. 1974: Boundary conditions for Paleolithic social systems: a simulation approach. *AmAnt* 39/2 (1974) 147–178.
- WRANGHAM, R. W.–JONES, J. H.–LADEN, G.–PILBEAM, D.–CONKLIN-BRITTAIN N. 1999: The raw and the stolen: cooking and the ecology of human origins. *CurrAnth* 40/5 (1999) 567–594.
- WYNN, T. 2000: Archaeology and cognitive evolution. *Behavioral and Brain Sciences* 25 (2002) 389–438.

“Household archaeology”: a view from the Palaeolithic

According to Richard R. Wilk and William J. Rathje (1982), the household is the smallest component of subsistence, made up of social, material and behavioural elements, which together form a domestic strategy to meet the productive, distributive and reproductive needs of its members. Households achieve this goal by performing several functions, such as production, distribution, transmission and reproduction. However, the optimal accomplishment of these functions calls for households of different sizes, depending on social, economic and ecologic conditions that change over time. The problem of household units in the Palaeolithic is here studied within this framework. It must be borne in mind that the Palaeolithic, the first period in the history of human culture, began when the earliest stone tools appeared (about 2.5 million years ago) and ended at the close of the Pleistocene Ice Age (about 10 thousand years ago). For this reason, the effects of human evolution must also be taken into account.

This paper focuses on three dimensions in the identification of the households of Palaeolithic hunter-gatherer societies: the social organisation of the groups, the procurement and distribution of foods and lithic raw materials, and the spatial organisation of campsites. Studies on the population size of past hunter-gatherer groups distinguish four characteristic group sizes, each corresponding to an organisational level: the nuclear family (5 people), the local group or minimum band (20–70 people), the effective breeding unit or connubium (150–200 people), the dialect tribe or maximum band (500 people). This distinction can perhaps be applied to the human groups of the Palaeolithic from its very beginning because similar group sizes can be observed among primates. Meat consumption is one of the most important elements of the human diet, believed to have a correlation with the encephalisation process, i.e. the enlargement of the brain size. It seems likely that the human groups of the Early and Lower Palaeolithic principally acquired meat by passive and active scavenging. The corresponding household unit would be the nuclear family and a few co-operating families. Active hunting by a group is archaeologically visible by finds of 2.5 m long wooden spears dated to the late Lower Palaeolithic, found in northern Europe. This hunting strategy probably called for an organisation on the minimum band level, as well as the more intensive exploitation of certain raw material sources. During the Middle Palaeolithic, subsistence activities became increasingly complex. The tendency towards hunting specialisation and the existence of raw material extraction are clearly reflected in the archaeological record. The related organisation suggests a strong co-operation between minimum bands. After the extinction of the Neanderthals, all Upper Palaeolithic populations were made up of anatomically modern humans who were biologically identical with the *Homo sapiens* species. The archaeological record indicates that they had complex strategies for the optimised exploitation of the resources available in their territories. The wide-ranging cultural contacts and the raw materials originating from faraway regions are reflections of the social networks established between minimum bands, which could be the manifestation of what is called the maximum band or tribe. The palaeoethnological analysis of occupation levels on campsites indicates the highly complex organisation of everyday activities between domestic units represented by hearths and dwellings.

A pattintási melléktermékek szerepe az őskori emberi tevékenységek rekonstruálásában

— Ságvár-Lyukas-domb kőegyüttesének technológiai vizsgálata

Kulcsszavak: felső paleolitikum, technológia, viselkedés

Keywords: Upper Palaeolithic, lithic technology, behaviour

Bevezetés

A paleolitikus kutatás évtizedeken át úgy tekintett a kőszerszámok-készítés melléktermékeire és hulladékaira, ahogyan hívta őket. Adathordozó értéket nem tulajdonított nekik, s így nem is játszottak fontos szerepet a leletanyagok kiértékelésében. A leletfeldolgozás többnyire a kész eszközök tipológiai osztályozásából állt (pl. GÁBORI 1964). Mellettük egyedül a magköveket, a megmunkálatlan pengéket és a Levallois-termékeket tartották számon (pl. VÉRTES 1965).

Az 1970-es években egy új módszertan bontakozott ki etnológiai, antropológiai és szociológiai alapokon a pattintott leletanyagok tanulmányozására (LEMONNIER 1992). Ezt általánosan a kőszerszámok technológiai vizsgálatának hívjuk (*technologie lithique / lithic technology*). A módszertan gondolati alapja, hogy a kőszerszámok létüket egy előállítási folyamatnak köszönhetik, amelynek menete függ a cselekvő személy tervétől, tudásától, ügyességétől, tradíciójától és különféle környezeti tényezőktől (pl. nyersanyagok lehetőségei). A folyamat végrehajtása mindig egy vezérelv mentén rendeződik. A lépések egymásból következnek és egy cselekvéssorozat láncolatává állnak össze, amit műveletsornak hívunk (HOLLÓ–LENGYEL–MESTER 2001). A technológiai elemzés tehát műveletsorok teljes rekonstruálását végzi, emiatt a vizsgálatokhoz szükség van a pattintás során keletkezett összes tárgyra, beleértve a pattintási hulladékot is (TIXIER–INIZIAN–ROCHE 1980; PELEGRIN 1985; LEMONNIER 1986; 1992; PELEGRIN–KARLIN–BODU 1988; GENESTE 1991; PERLÈS 1992; KARLIN–JULIEN 1994; TIXIER 2012). A vizsgálatnak három fontos módszertani eleme van: 1. a pattintott kövek stigmáinak rendszerezése (technológiai elemzés), 2. a pattintott kövek összeillesztése a pattintási és törési felületeik mentén (remontázs), és 3. a kísérleti régészeti kőpattintás (experimentáció) (TIXIER 1980a; INIZIAN ET AL. 1999).

1. A pattintás stigmáit könnyen felismerhetjük, mert minden emberi beavatkozás a kőzet alakjának módosításában egyértelmű nyomokat hagy. Minden pattintott darab, legyen az egy gondosan megmunkált eszköz vagy egy egyszerű szilánk, magán hordozza előállítás körülményeinek nyomait. Ha feltételezzük, hogy a pattintás megállás nélkül zajlott, akkor minden egyes darab elemzésével a leválasztásának időpontjában és az azt megelőző percekben lezajlott műveleteket tudjuk rekonstruálni. Egymáshoz illesztve az egyes darabokból kiolvasható információkat, összerakhatjuk a teljes műveletsort. Sokszor előfordul, hogy az eszközök készítése során a felhasznált penge vagy szilánk eredeti formája és technológiai stigmái elvesznek a retusálással. Ilyenkor az egyszerű, retusálatlan szilánkok és pengék, valamint a hulladékok sokkal többet árulnak el a készítés folyamatáról. Mivel a lépések sorrendje viszonylag jól megbecsülhető, a műveletsor váza fizikailag összeillő darabok (remontázs) nélkül is rekonstruálható (mentális remontázs / *remontage mentale*) (PELEGRIN 1995, 23).

2. A pattintás során szétütött kötömbök darabjainak összeillesztése megmutatja, hogy az egyes nyersanyagok feldolgozása milyen lépésekben zajlott. Módszertana rendkívül egyszerű. Azon alapszik, hogy egy leválasztás az alakjának pontos negatívját hagyja maga után azon a felületen, ahonnan eltávolították, tehát pontosan visszailleszthető oda (TIXIER 1980b; ANDREFSKY 2005). Az ilyen felületek illeszkedésének szisztematikus keresése vezet el a pattintás során feldolgozott nyersanyagdarabok — szerencsés esetben teljes — összerakásához. Ha az összeillesztések mögé tesszük a technológiai elemzés eredményeit, pontos képet kapunk a műveletsor kivitelezéséről. Az illeszkedések kétféle módon találkoznak. Az egyik a törési, a másik a felületi illeszkedés. A kettő közötti alapvető különbség, hogy míg a törés keletkezik a pattintás után, akár természeti hatások

által is, a felületi illeszkedés kifejezetten a pattintásra utal (eltekintve a használat során vagy az eltemetődés után keletkező és természetes okokra visszavezethető leválásoktól). Az illeszkedések sorozatát hívjuk remontázsnak (INIZAN ET AL. 1999, 94, 136–137, 151).

A technológiai vizsgálathoz kapcsolódó összeillesztés azonban nemcsak a kőeszköz-készítésről ad információt. Egy régészeti rétegsor különböző egységeiből előkerülő pattintott kövek gyakran illeszkednek egymáshoz pattintási felületeiken (VILLA 1982; HAHN–OWEN 1985; BORDES 2003). Ebből arra lehet következtetni, hogy a rétegtanilag egymástól elkülönülő leletegyüttesek nem feltétlenül egymás utáni megtelepedések maradványai. Könnyen előfordulhat, hogy egyetlen tevékenységhez kapcsolódnak, s a különböző hatások miatt rendeződtek régészeti rétegtanilag megkülönböztethető egységekbe a lelőhely formálódása során. Láthatjuk, hogy a lelőhely-képződés okainak és folyamatainak figyelembevétele nélkül téves következtetésekre juthatunk a régészeti interpretáció során, fontos tehát, hogy a lelőhelyet létrehozó és az eltemetődés utáni módosító tényezőket feltárjuk vagy legalább felismerjük és számoljunk velük (SCHIFFER 1972; 1987).

3. A kísérleti kőpattintás mindig régészeti adatok birtokában történik. Ez egy teszt, ami megismétli a régészeti anyagból rekonstruált műveletsort. Szerepe azért fontos, mert bizonyíthatja a műveletsor működőképességét és olyan részletekre világíthat rá, amelyek a régészeti leletanyag „megfigyelő” tanulmányozásával nem derülnek ki (PELEGRIN 1991; INIZAN ET AL. 1999, 96–98). Ez korhű nyersanyagok és pattintó eszközök alkalmazásával történik (LENGYEL 2008).

A technológiai elemzés módszertana

A pattintott leletegyüttesek darabjait több kategóriába oszthatjuk aszerint, hogy azok milyen szerepet töltek be a műveletsorban. A műveletsor eredetileg a nyers kőtömb beszerzésével kezdődik és a belőle elkészült eszköz eldobásával fejeződik be (PELEGRIN–KARLIN–BODU 1988). Így ez nemcsak az eszköz elkészítését, hanem a nyersanyag beszerzését és az eszköz használatát is magában foglalja. Manapság a műveletsor feltárása leginkább az eszköz elkészítésének folyamatára koncentrál. A műveletsor fázisai alapján általánosságban az alábbi csoportok különíthetők el egy pattintott leletegyüttesben:

- retusált eszközök,
- a retusálással keletkezett apró szilánkok,

- nyers, retusálatlan leválasztások (szilánkok, pengék, lamellák, hegyek),
- magkövek,
- magkömegújító leválasztások,
- magköformázó leválasztások,
- azok a melléktermékek vagy hulladékok, amelyek a felismerhetetlenségig töredezték vagy spontán hasadnak le a nyersanyagról a pattintás során.

Minden pattintott darab jól felismerhető nyomokat hordoz készítésének módjáról. Ezek a nyomok a pattintás olyan stigmái, amelyek segítenek meghatározni, hogy a darab melyik kategóriába tartozik, és hogy milyen műveletek előzték meg és vitték véghez az elkészítését (PELEGRIN 1995, 2000; HOLLÓ–LENGYEL–MESTER 2001; 2002; HOLLÓ ET AL. 2004). A technológiai stigmákból kiolvasható, hogy a darab:

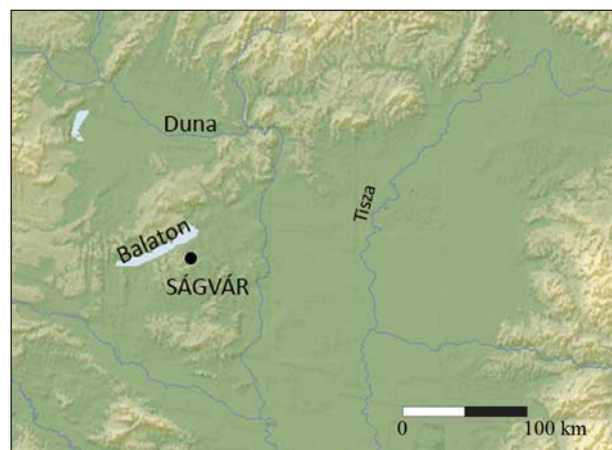
- milyen technikával készült. Kemény ütő jegyei az ütközési pont, az érintetlen párkány, a nagy bulbus, az ütközési pont mellett látható ráncok. A kemény ütő legtöbbször kavics, amelyet az ütéskor a leütési felszín felületére irányítanak, így egy pontban koncentrálódik az erőhatás, s ennek köszönhetően alakulnak ki az említett nyomok. Lágú ütő használatánál nem a felületre, hanem a leütési felszín és a leválasztási (debitázs-) felszín találkozásánál lévő peremre ütnek. A leválasztást előidéző erő a peremen egy vonal mentén oszlik el, ezért nem lesz erőteljes a bulbus és nem keletkezik ütközési pont. Mielőtt a peremre ütést mérnének, a sikeres leválasztás eléréséhez le kell dörzsölni a párkányt, eltávolítani a törékeny éleket, amelyek elnyelhetik az erő egy részét. Ezért, ha egy szilánkon vagy pengén a talon és az előlap találkozásánál lévő peremen a párkányt tompára dörzsölték, akkor a pattintó szándéka az volt, hogy a magkő peremére üssön. Lágú ütőnek fát, agancsot vagy csontot használtak. Azt is már régóta tudjuk, hogy puhább kővel is lehet a lágú ütős technika mozgatórúdjával sikeres leválasztásokat készíteni (TIXIER 1982; PELEGRIN 2000). Ezért a technika megnevezése elsősorban a kivitelezésének a módját jelenti, és nem az ütő anyagát.
- a leválasztása előtt milyen műveleteket végeztek a magkő azon területén, ahová az ütést mérték: A leütési felszínen végzett előkészítések nyomai a leválasztott darab talonján láthatók. Ha a leütési felszínt egy nagy szilánk leválasztásával állították elő, akkor a talon sima lesz, ha több leválasztással és a leütés helyén két leválasztás negatívja találkozik, akkor kétlapú, ha a leválasztás helyét az ütés előtt gondosan preparálták, akkor pedig facettált.

- leválasztása előtt milyen műveleteket végeztek a magkő azon területén, ahonnan leválasztották. Erre az előlapokon látható negatívok irányai és fajtái utalnak. Az egyik leggyakoribb operáció a pengekészítésben, amikor a leválasztás folyamán a leválasztási felszín íveltsége javításra szorul, és a hosszanti irányban futó bordákra keresztirányú ütések mérnek annak érdekében, hogy az íveltséget helyreállítsák. Ilyenkor a penge előlapján a pengenegatívokra merőleges szilánknegatívokat látunk. Ezt hívjuk újgerincnek.
- a leválasztása előtt mennyi, milyen formájú és milyen irányú leválasztás történt. A negatívok alakja és iránya megmondja, hogy milyen leválasztások (penge vagy szilánk) és milyen irányból jöttek. Az irányok meg-egyezhethetnek az elemzett darab irányával (egyirányú negatív), lehet ellentétes, merőleges, vagy amikor a hárommal egyszerre találkozunk, akkor egyszerűen többirányú. A pengék esetében nemcsak egyirányú és ellentétes negatívokkal találkozhatunk. A debitázs folyamán előfordul, hogy a pengemagkövek oldaláról és a leütési felszínnel szemközt lévő végéről szilánkokat választanak le a leválasztási felszín felé, amelyek beleérnek a pengenegatívokba. Ilyen esetekben merőleges és többirányú negatívokat is rögzíthetünk a pengéken. A magkövek esetében a leválasztási irányok számának meghatározását segíti a leütési felszínnek száma. A magkövek lehetnek egy, kettő, vagy több leütési felszínű típusok. Két leütési felszín sokszor egymással szemben, ellentétes oldalon helyezkedik el.
- pattintási hiba-e. A leggyakoribb hiba a törés. Bár a darabok eltörhetnek a pattintás után is, a nyelv alakú törés pozitív vagy negatív megléte egyértelműen arra utal, hogy a törés a pattintás során keletkezett. A második leggyakoribb hiba, amikor a leválasztás nem fut végig a felszínen és a vége csapott lesz. Ennek ellenkezője, amikor túl erős az ütés és a leválasztás elviszi a magkő disztális végét.

A technológiai elemzést érdemes nyersanyagok szerint elvégezni, mert előfordul, hogy a különböző minőségű és formájú nyersanyagokat más céllal és más módon használták fel, eltérő művelet sorok keretében.

Ságvár felső paleolitikus lelőhelye

A ságvári Lyukas-domb Siófoktól délre, 10 km-es távolságban található (1. kép). Mint régészeti lelőhely, az 1920-as években vált ismertté Laczkó Dezső kutatásának köszönhetően (LACZKÓ 1929). Felfedezése után, 1930 és 1957 között több ásatás folyt a területen (LACZKÓ ET AL. 1930; CSALOGOVITS ET AL. 1931; GALLUS 1936;

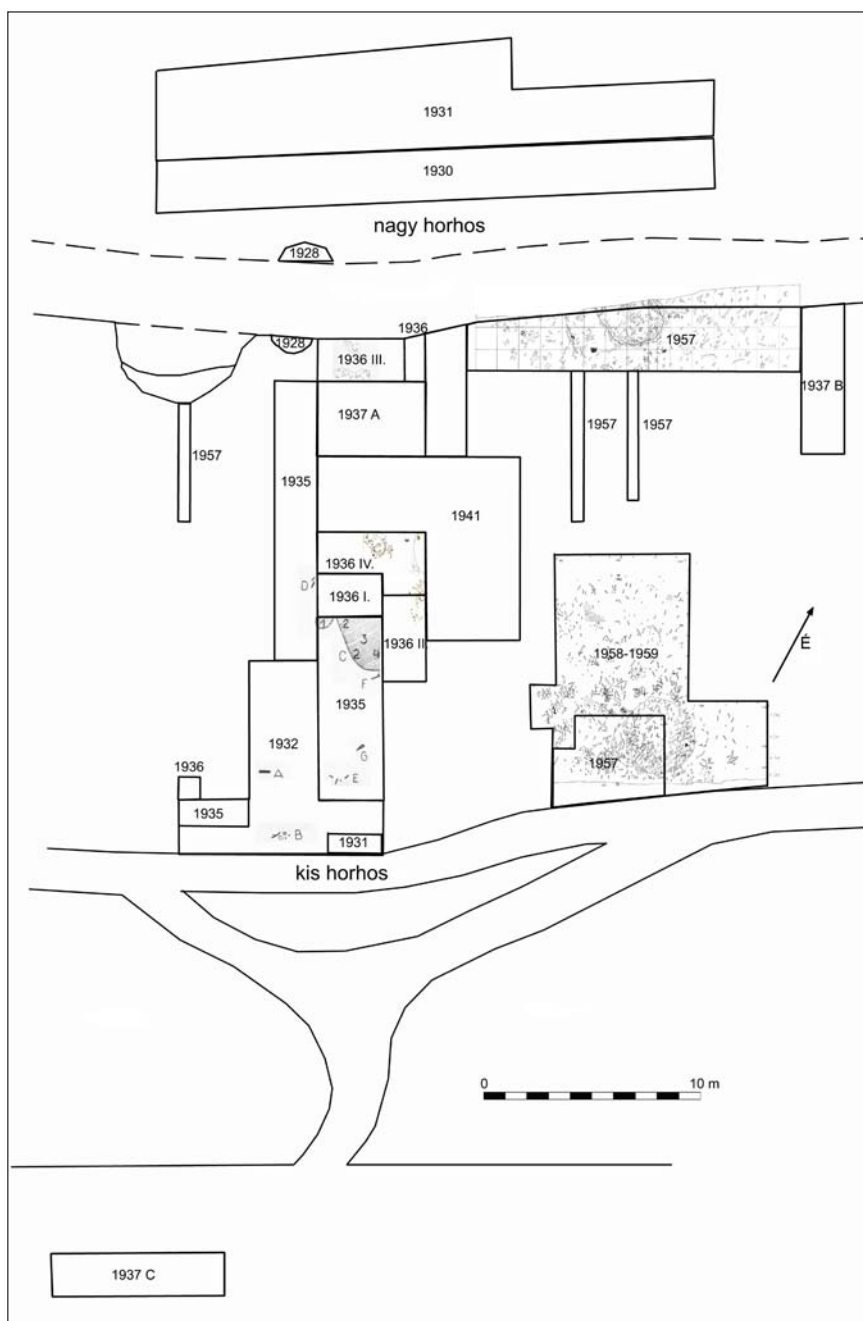
1. kép. Ságvár elhelyezkedése
Fig. 1. Location of Ságvár

GÁBORI 1959; 1965) (2. kép). Kőeszközöket, állatcsontokat, tűzhelyeket és földbe mélyített lakóépítmények alapjait tárták fel. A régészeti leletek és jelenségek löszbe ágyazódva kerültek elő, néhol szórványosan, helyenként egy, kettő, és nagyon ritkán három egymás fölötti szintben.

A kőből pattintott leletanyag általános jellemzője a kis méret. Az eszköztípusok között találunk retusált és tompított hátú lamellákat. Többek között ezért sorolták a lelőhelyet a második világháború előtt a Magdalénien kultúrához (CSALOGOVITS ET AL. 1931). A többi eszköztípus főként véső, retusált penge, vakaró és *pièce esquillée* (GÁBORI–GÁBORI 1957; CSONGRÁDINÉ BALOGH 1997; LENGYEL 2011) (3. kép).

Az állatcsontok nagy része rénszarvas, kisebb arányban pedig ló (VÖRÖS 1982). A rénszarvasagancsok egy részéből eszközöket is készítettek, melyek között egy átfúrt darab a legismertebb (GÁBORI 1959). A növényi maradványok között a fenyő mutatható ki (CSALOGOVITS ET AL. 1931). Az elmúlt 30 évben a lelőhely a Ságvári régészeti kultúra névadója, szinonimája a Kavicsgravetti (T. DOBOSI 2009). Radiokarbon dátumai $17\,760 \pm 150$ BP (GrN-1959) a felső rétegre és $18\,900 \pm 100$ BP (GrN-1783) az alsó rétegre vonatkozóan (VOGEL–WATERBOLK 1964), azonban kora nagy valószínűséggel az utolsó glaciális maximumára esik (Kr. e. 20–18 ezer év) (LENGYEL 2008–2009).

A leletanyag egészét sohasem dolgozták fel, rendszerint csak az eszközökről vannak információink (GÁBORI–GÁBORI 1957; CSONGRÁDINÉ BALOGH 1997). A legteljesebb vizsgálat is — a dokumentáció hiánya miatt — csak az 1957–1959-es ásatás anyagát tartalmazta, s a korábbi ásatások adataiból csak az eszközöket és az összeilleszthető darabokat vette számba (LENGYEL 2010; 2011).

2. kép. Ásatási területek Ságvár-Lyukas-domb lelőhelyen
Fig. 2. Excavation trenches at Ságvár-Lyukas-domb site

A ságvári leletanyag technológiai elemzése

Nyersanyagok

Az analízisben szereplő leletanyag az 1957–1959-es ásatásból származik. A kőzetek zömének forrása a Dunántúlon található (60%), kisebb részének a Dunától keletre. Mindössze 0,32% eredeztethető a Kárpát-medencén kívüli területekről (LENGYEL 2009).

Jelen tanulmányban a leletanyag a kőnyersanyag természetes előfordulási formája szerint tagolódik:

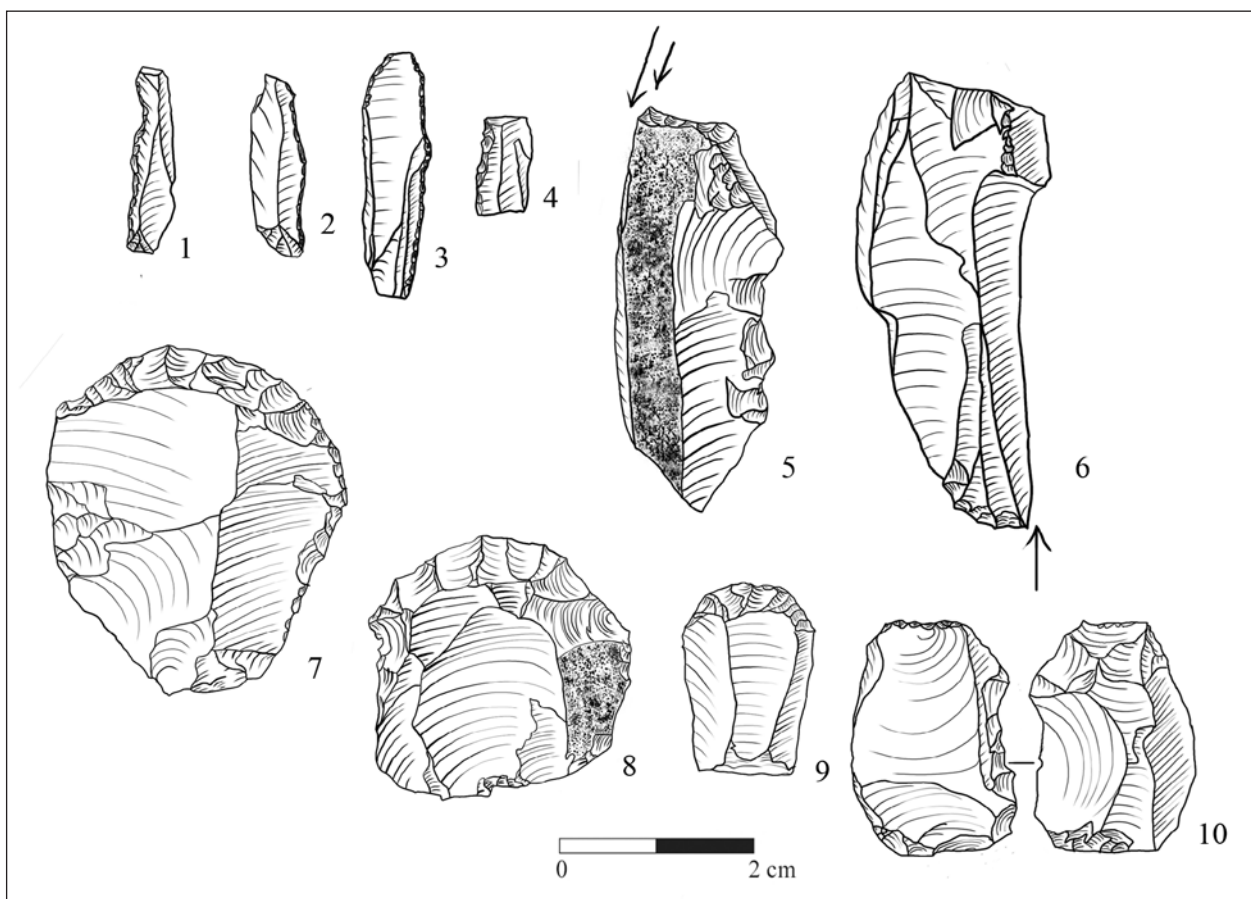
kavics, pados és tömb forma (LENGYEL 2011). A kavics jellemzője, hogy viszonylag kisméretű. A leletanyagban felhasznált darabok eredeti mérete átlagosan 6 cm lehetett. A kavics felszínét sima kéreg borítja, amely a folyóvízben való szállítódás során alakult ki. Formája legtöbbször gömbölyded, de lehet sarkos is. A pados formájú kőzetdarabok általános jellemzője, hogy két párhuzamos oldaluk van. A párhuzamos oldalakkal bezárt vastagságuk a leletanyagban 2 és 8 cm között változik. A tömb típusú nyersanyag formája bármilyen lehet. Mérete rendszerint nagyobb a kavicsénál és gyakorlatilag ide sorolható minden olyan nyersanyag, ami nem tartozik az előző két típusba (pl. a gumó is).

Az előállított tárgyak

Az eszközkészlet szupportjai¹ legtöbbször szilánkok és a második helyen a kisméretű pengék állnak (4. kép). Ebből kifolyólag ez a kéttípusú leválasztás volt az egész pattintási folyamat célterméke. A szilánk- és pengemagkövek megléte (5. kép) arra utal, hogy mindkét típusú leválasztáshoz voltak műveletsorok, és a szilánkok nem egyszerűen csak a pengékészítés magköveinek formázása során keletkezett melléktermékek. Azonban összeillesztések hiányában a szilánkok között nehéz

szétválogatni a szilánkelőállítás és a magköformázás során készült darabokat. Az eszközkészlet szupportjaihoz hasonlóan mindhárom nyersanyag együttesében a szilánkok dominálnak (5. kép). A pengék legmagasabb arányban a pados anyagnál találhatók, azonban itt sem érik el a 20%-ot. A második legnépesebb csoport mindig a pattintási hulladék.

¹ A technológiai terminusokra nézve ld. HOLLÓ–LENGYEL–MESTER 2001; 2002; HOLLÓ ET AL. 2004.

3. kép. Eszközök Ságvár-Lyukas-dombról — 1–4: tompított hátú penge, 5–6: véső, 7–9: vakaró, 10: *pièce esquillée*
Fig. 3. Stone tools from Ságvár-Lyukas-domb — 1–4: backed bladelet, 5–6: burin, 7–9: end-scraper, 10: *pièce esquillée*

Szupport	Nyersanyagtípus			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Szilánk	58 55,2%	93 56,4%	15 38,5%	166 53,7%
Penge	20 19,0%	38 23,0%	11 28,2%	72 23,3%
Szilánkmagkő	2 1,9%	—	2 5,1%	4 1,3%
Pengemagkő	1 1,0%	6 3,6%	—	7 2,3%
Leütési felszint megújító szilánk	—	4 2,4%	1 2,6%	5 1,6%
Gerincpenge és újgerinc penge	2 1,9%	7 4,2%	2 5,1%	11 3,6%
Véső pattinték	—	3 1,8%	—	3 1,0%
Hulladék	22 21,0%	14 8,5%	8 20,5%	44 14,2%
Összesen	105 100,0%	165 100,0%	39 100,0%	309 100,0%

4. kép. Ságvár-Lyukas-domb — az eszközök megoszlása szupportok és nyersanyagfajták szerint
Fig. 4. Ságvár-Lyukas-domb — the composition of the tool kit by raw material types and blanks

Pattintott tárgytípus	Kavics	Tömb	Pados	Összesen
Szilánk	376 41,1%	717 45,1%	115 40,2%	1208 43,3%
Penge	117 12,7%	216 13,6%	57 19,9%	406 14,5%
Szilánkmagkő	36 3,9%	77 4,8%	18 6,3%	131 4,7%
Pengemagkő	53 5,8%	46 2,9%	14 4,9%	113 4,0%
Leütési felszint megújító szilánk	4 0,4%	21 1,3%	2 0,7%	27 1,0%
Gerincpenge (ebből újgerinc)	13 (10) 1,4%	22 (18) 1,4%	5 (4) 1,7%	40 (32) 1,4%
Véső pattinték	3 0,3%	14 0,9%	0 0%	17 0,6%
Hulladék	316 34,4%	476 30,0%	75 26,2%	867 31,1%
Összesen	918 100,0%	1588 100,0%	286 100,0%	2792 100,0%

5. kép. Ságvár-Lyukas-domb — a pattintott tárgytípusok megoszlása a nyersanyagfajták szerint (ép és törött darabok együtt)
Fig. 5. Ságvár-Lyukas-domb — knapped products by raw material types (including both complete and broken specimens)

Pattintási technika	Nyersanyagtípus			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Biztosan kemény ütős (van ütközési pont, párkány kezeletlen)	44 17,4%	74 15,4%	17 22,4%	135 16,6%
Valószínűleg kemény ütős (van ütközési pont, párkány kezelt)	32 12,6%	64 13,3%	11 14,5%	107 13,2%
Valószínűleg lágy ütős (nincs ütközési pont, párkány kezeletlen)	89 35,2%	167 34,6%	20 26,3%	276 34,0%
Biztosan lágy ütős (nincs ütközési pont, párkány kezelt)	88 34,8%	177 36,7%	28 36,8%	293 36,1%
Összesen	253 100,0%	482 100,0%	76 100,0%	811 100,0%

6. kép. Ságvár-Lyukas-domb — szilánkmagkövek leütési felszíneinek a száma nyersanyagfajták szerint

Fig. 6. Ságvár-Lyukas-domb — number of striking platform on flake cores by raw material types

Szilánk-debitázs

A szilánkelőállításból kettő vagy több leütési felszínű magkövek maradtak fenn a leggyakrabban (6. kép). Az egy leütési felszínű típusok aránya 30% alatti. Ez arra utal, hogy a nyersanyagdarabot legtöbbször az egész felületén megpróbálták kiaknázni. Ráadásul ez általános hozzáállás volt a ságvári pattintók esetében, hiszen minden nyersanyagfajtánál a magköveknek legalább a fele több leütési felszínű. A szilánkok előlapjain látható negatívok is a legtöbbször egynél több irányba mutatnak (7. kép). A szilánkok készítése esetében a biztosan keményütő technikával készült darabok mennyiségben mindig alulmúlják a biztosan lágyütő technikával készült arányát (8. kép). Ha figyelembe vesszük azokat is, amelyeket csak valószínűséggel lehet a két technika egyikébe sorolni, a lágyütő technika akkor is dominálja a szilánkelőállítást (70,1%). S ez a nyersanyagfajtáktól függetlenül érvényes.

A szilánkok méretének összehasonlításakor azt látjuk, hogy a legnagyobb darabok a tömb nyersanyagból készültek (9. kép). Ha csak az eszközök méretét vesszük

Leütési felszín	Nyersanyagtípus			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Egy	10 29,4%	19 25,0%	4 25,0%	33 26,2%
Kettő	5 14,7%	10 13,2%	4 25,0%	19 15,1%
Több	19 55,9%	47 61,8%	8 50,0%	74 58,7%
Összesen	34 100,0%	76 100,0%	16 100,0%	126 100,0%

7. kép. Ságvár-Lyukas-domb — a szilánkok (csak ép darabok) előlapján látható negatívok irányai a szilánk leütési irányához képest nyersanyagfajták szerint

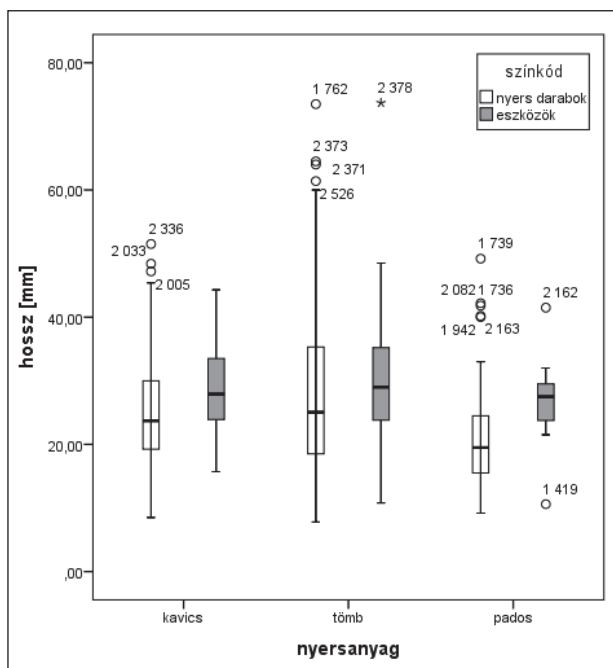
Fig. 7. Ságvár-Lyukas-domb — direction of dorsal scars on flakes by raw material types (including only complete specimens)

Negatívok az előlapon	Nyersanyagtípus			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Egyirányú	119 46,3%	222 45,5%	39 49,4%	380 46,1%
Ellentétes	32 12,5%	71 14,5%	9 11,4%	112 13,6%
Merőleges	71 27,6%	123 25,2%	23 29,1%	217 26,3%
Többirányú	35 13,6%	72 14,8%	8 10,1%	115 14,0%
Összesen	257 100,0%	488 100,0%	79 100,0%	824 100,0%

8. kép. Ságvár-Lyukas-domb — a pattintási technikák megoszlása az ép szilánkoknál nyersanyagfajták szerint

Fig. 8. Ságvár-Lyukas-domb — knapping technique on complete flakes by raw material types

figyelembe, akkor a kavicsoké nagyon megközelíti a tömbből készültet, viszont a pados anyag eszközeinek mérettartománya jelentősen kisebb intervallumot fed le. Az eszközök és nyers termékek nyersanyagon belüli viszonya azt mutatja, hogy a kavicsoknál a retusált és nyers termékek mérete nagyon hasonló, bár a kvartilisek és a medián feljebb helyezkedik el az eszközöknél, ami azt jelenti, hogy a nyers termékek átlagos méreténél kicsivel nagyobbakat válogatták ki eszköznek. A tömb esetében látjuk, hogy a nyers szilánkok méretei széles skálán mozognak és a kavicsoknál preferált mérethez közelít az eszközalapanyag válogatása annak ellenére, hogy az átlagosnál nagyobb méretű szilánkok is rendelkezésre álltak. A pados anyag nyers szilánkjainak mérete a legszűkebb méreteloszlást mutatja és a kavicséhoz hasonlóan az eszközöknek válogatott szilánkok közelítik azt a mérettartományt, amelyet a másik két nyersanyagnál látunk. Az eszközöknél a mediánok szinte ugyanazt az értéket adják. Ez arra utal, hogy a nyersanyagok kiinduló méretétől függetlenül az eszközök készítésére egy határozott mérettartományt

9. kép. Ságvár-Lyukas-domb — boxplot diagram a szilánkok méreteinek eloszlásáról, nyers és eszközzé formált darabok szerint nyersanyag típusokként
Fig. 9. Ságvár-Lyukas-domb — boxplot of the length data of flakes (blanks and tools) by raw material types

részesítettek előnyben, ami a legtöbbször megközelítőleg 25 és 33 mm közé esik (az eszközök 50%-a).

A szilánkok 13,7%-át használták fel eszközkészítésre átlagosan. Nyersanyag-típusonként ez a szám a kavicsoknál a legmagasabb (15,4%) és a másik két csoportban 13–13% (10. kép). A véső a leggyakoribb szilánkból készült eszköz, ezt követi a vakaró, a *pièce esquillée* és az egyszerűen élén retusált szilánk. Nyersanyagok szerint azt látjuk, hogy a kavicseszközök nagy részét a vésők alkotják, majd a retusált élű darabok és a *pièce esquillée*. A tömb-anyagban a vakaró megelőzi a vésőt s a *pièce esquillée* itt is a harmadik helyen áll. A pados nyersanyag eszközeinek nagyon hasonló az eloszlása a kavicséhoz, viszont a nagyon kicsi darabszám kiegyensúlyozatlan értéket mutathat százalékos felbontásban. Ez az eloszlás arra utal, hogy a kavics főként a vésők nyersanyaga, míg a tömb a vakaróké. A többi típus viszonylag független a nyersanyagoktól (11. kép).

Penge-debitázs

A pengék készítése előtt nem feltétlenül távolították el a kérget a nyersanyagokról. A kavicspengéken a kéreg aránya 33,3%, míg a tömbös anyagon 25%. Még a pados anyag pattintható részét közrefogó felülete is a pengék 15,8%-án látható. Bár vannak jelei a klasszikus penge-debitázsnak, amikor a magkő megformálásával

Szilánk	Nyersanyagtípus			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Nyers	318 84,6%	624 87,0%	100 87,0%	1042 86,3%
Megmunkált	58 15,4%	93 13,0%	15 13,0%	166 13,7%
Összes	376 100,0%	717 100,0%	115 100,0%	1208 100,0%

10. kép. Ságvár-Lyukas-domb — nyers és megmunkált szilánkok aránya nyersanyag típusok szerint (ép és törött darabok együtt)
Fig. 10. Ságvár-Lyukas-domb — ratio of blank and formal tools of flake by raw material types (including complete and broken specimens)

Eszköztípus	Nyersanyagtípus			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Vakaró	5 8,6%	29 31,2%	2 13,3%	36 21,7%
Vakaró-véső	1 1,7%	1 1,1%	—	2 1,2%
Véső	17 29,3%	18 19,4%	5 33,3%	40 24,1%
Lapos véső	7 12,1%	1 1,1%	1 6,7%	9 5,4%
Fúró	2 3,4%	2 2,2%	—	4 2,4%
Völgyelt és fogazott	3 5,2%	12 12,9%	1 6,7%	16 9,6%
Retusált szilánk	12 20,7%	12 13,0%	2 13,3%	26 15,7%
Csonkított szilánk	—	4 4,3%	1 6,7%	5 3,0%
<i>Pièce esquillée</i>	11 19,0%	14 15,1%	3 20,0%	28 16,9%
Összesen	58 100,0%	93 100,0%	15 100,0%	166 100,0%

11. kép. Ságvár-Lyukas-domb — szilánkon készült eszköztípusok megoszlása nyersanyag típusok szerint
Fig. 11. Ságvár-Lyukas-domb — flake tools by raw material types

Leütési felszín	Nyersanyagtípus			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Egy	45 86,5%	26 65,0%	10 71,4%	81 76,4%
Kettő ellentétes	7 13,5%	14 35,0%	4 28,6%	25 23,6%
Összesen	52 100,0%	40 100,0%	14 100,0%	106 100,0%

12. kép. Ságvár-Lyukas-domb — pengemagkövek leütési felszíneinek száma
Fig. 12. Ságvár-Lyukas-domb — the number of striking platforms on laminar cores

Negatívok az előlapon	Nyersanyagtípus			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Egyirányú	24 58,5%	57 63,3%	16 69,6%	97 63,0%
Ellentétes	9 22,0%	12 13,3%	3 13,0%	27 15,6%
Merőleges	8 19,5%	19 21,1%	3 13,0%	33 19,5%
Többirányú	–	2 2,2%	1 4,3%	4 1,9%
Összesen	41 100,0%	90 100,0%	23 100,0%	154 100,0%

13. kép. Ságvár-Lyukas-domb — a nyers pengék előlapján látható negatívok irányai a penge leütési irányához képest nyersanyag típusok szerint

Fig 13. Ságvár-Lyukas-domb — direction of dorsal scars on blades by raw material types

gerincet alakítanak ki az első leválasztáshoz, ez ritka mindhárom nyersanyag esetében annak függvényében, hogy mennyi pengemagkő maradt fenn (5. kép).

A penge-debitáznál egyértelműen az egy leütési felszínű magkövek dominálnak (12. kép). Az arányuk a tömb-anyagból készült magkövek esetében 65%, míg a kavicsból készülteké eléri a 86,5%-ot. Az egyirányú penge-debitázs visszaköszön a pengék előlapján látható negatívokon keresztül is, amelyek dominánsan megegyeznek a pengék leválasztási irányával mindegyik nyersanyag típus esetében (13. kép). A pengékészítésnél alkalmazott technika döntően lágy ütőre utal. A biztosan lágy ütős technikával készült pengék aránya mindhárom nyersanyag típusnál nagyobb, mint 50% (14. kép). S ha hozzáadjuk a valószínűleg lágy ütős technikával készültet is, akkor a kavics és tömb nyersanyag esetében a 84%-ot is eléri, de a padosnál is meghaladja a 70%-ot.

A pengék mérettartományának a jellemzői valamelyest eltérőek a szilánkokétól. A nyers pengék méretei nagyon hasonlóak mindhárom nyersanyagnál (15. kép). Annyi különbség látható közöttük, hogy a tömb-anyag pengéi a hosszabb mérettartomány felé tendálnak és a normál eloszlásuk felső vége magasabban van, mint a másik kettőé. A kavicsból és padosból készült pengeeszközök mérete kisebb, mint a nyers pengéké. A kvartilisek helyzetei azt mutatják, hogy a 20 és 30 mm közötti mérettartományban készültek eszközök. A tömb-anyagnál a felső kvartilis 40 mm felé közelít, ami meghaladja nyers pengéinek ugyanezt az értékét. Ez az adateloszlás azt szemlélteti, hogy a nagyobb pengeeszközök készítésére, inkább a tömb-anyagot választották.

A penge-debitázs során a magkövek leütési felszínének megújítása nem túl gyakori. Összesen 27 db tablett vagy megújító szilánk van az anyagban (5. kép).

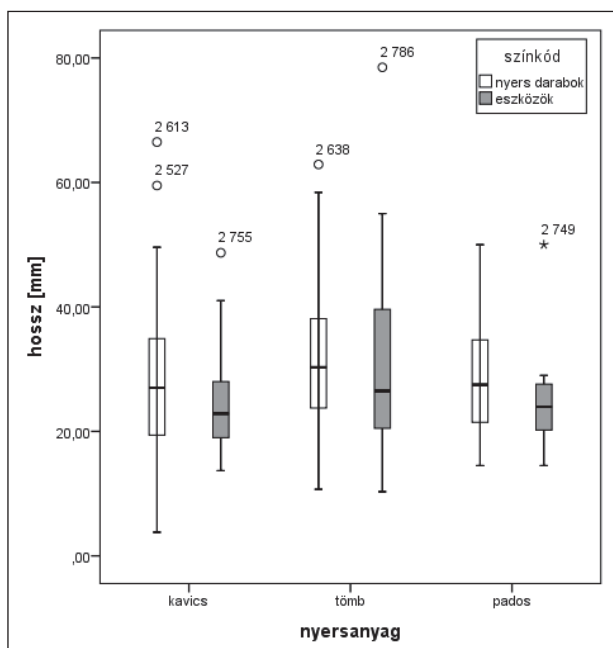
Pattintási technika	Nyersanyagtípus			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Biztosan kemény ütős (van ütközési pont, párkány kezeletlen)	5 7,8%	4 3,4%	5 15,6%	14 6,6%
Valószínűleg kemény ütős (van ütközési pont, párkány kezelt)	4 6,2%	14 12,1%	5 15,6%	23 10,8%
Valószínűleg lágy ütős (nincs ütközési pont, párkány kezeletlen)	17 26,6%	26 22,4%	5 15,6%	48 22,6%
Biztosan lágy ütős (nincs ütközési pont, párkány kezelt)	38 59,4%	72 62,1%	17 53,1%	127 59,9%
Összesen	64 100,0%	116 100,0%	32 100,0%	212 100,0%

14. kép. Ságvár-Lyukas-domb — a pattintási technikák megoszlása az ép nyers pengéknél nyersanyag típusok szerint

Fig 14. Ságvár-Lyukas-domb — knapping technique on complete blades by raw material types

Ez a szám a 113 darab pengemagkőre vetítve azt jelenti, hogy minden negyedik magkőre jut egy megújítás. Ha nyersanyag-típusonként nézzük, akkor feltűnő, hogy 53 db kavicsból készült pengemagkőre 4 db megújítás jut, míg tömb nyersanyag esetén 46 darab magkőre 21. Ez az arány szemléletesen mutatja, hogy a kavicsok pengedebitázsa során inkább új magkövet készítettek, mintsem az elhasználtat újra formába hozzák. A leválasztási felszín korrigálása esetén is hasonlóan alacsony arányokat kapunk és a legtöbb újgerinc a tömbös nyersanyagra jut. Ez összhangban van azzal, hogy az egy magkőre jutó pengék legmagasabb arányát a tömb-nyersanyagnál kapjuk (216 penge/46 magkő: 4,7). A padosnál ez 4,1 (57 penge/14 magkő), míg a kavicsnál már csak 2,2 (117 penge/53 magkő).

A pengék között az eszközök aránya átlagosan 17,7%, nyersanyag típusokra bontva a padosnál a legmagasabb (19,3%) (16. kép). Mivel az eszközök száma viszonylag alacsony, a típusok megoszlásának kiértékelésével óvatosan kell bánni (17. kép). Mégis feltűnő, hogy a kavics- és a tömb-nyersanyagnál az

15. kép. Ságvár-Lyukas-domb — boxplot diagram a pengék méreteinek eloszlásáról, nyers és eszközzé formált darabok szerint nyersanyagfajták szerint
Fig. 15. Ságvár-Lyukas-domb — boxplot of the length data of blades (blanks and tools) by raw material types

eszköztípusok eloszlása egyenletes. A leggyakoribb közöttük az élein retusált penge, majd őket követi a véső. Ezekből készült az összes tompított hátú eszköz, amely a Gravetti entitáshoz való besorolás tipológiai bizonyítéka. A pados nyersanyagból készült eszközök között is a retusált pengék a legszámasabbak, de itt a vakarókkal együtt. Nem tudhatjuk azonban, hogy ez nagyobb eszközkészlet mellett is így maradna-e.

Az eszközkészletben vannak olyan példányok, amelyek nem a szokványos szilánk és penge leválasztáson készültek (18. kép). Gyakorlatilag a szilánkból és pengéből készült eszközök minden típusa megtalálható itt. A pattintás melléktermékeinek az eszközkészletben történő felhasználása arra utal, hogy nem voltak szigorú szabályok a technológiában arra nézve, hogy miből készülhet eszköz. Valószínűleg a célszerűség játszott fontos szerepet, s ha egy pattintott kőnek az alakja megfelelt a kívánt eszköz elkészítéséhez, akkor azt felhasználták.

Illeszkedések

A köegyüttes feldolgozása során 5 db törési és 72 db felületi illeszkedést találtunk. Az utóbbiak közül 27 tartalmaz magkövet és néhányban kész eszköz is szerepel. Az összes összeillesztett darab 89,6%-a a melléktermék kategóriába sorolható (ideértve a hulladékokat is), s a maradék 10,4%-ot alkotják a magkövek, a pengék és

Penge	Nyersanyagfajta			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Nyers	97 82,9%	178 82,4%	46 80,7%	321 82,3%
Megmunkált	20 17,1%	38 17,6%	11 19,3%	69 17,7%
Összes	117 100,0%	216 100,0%	57 100,0%	390 100,0%

16. kép. Ságvár-Lyukas-domb — nyers és megmunkált pengék aránya nyersanyagfajták szerint (ép és törött darabok együtt)
Fig. 16. Ságvár-Lyukas-domb — ratio of blank and formal tools of blade by raw material types (including complete and broken specimens)

Eszköztípus	Nyersanyagfajta			Összesen
	Kavics	Tömb	Pados	
Vakaró	2 10,0%	4 10,5%	3 27,3%	9 13,0%
Vakaró-véső	—	—	1 9,1%	1 1,4%
Véső	4 20,0%	10 26,3%	1 9,1%	15 21,7%
Lapos véső	1 5,0%	—	1 9,1%	2 2,9%
Fúró	1 5,0%	—	—	1 1,4%
Tompított hátú penge	3 15,0%	5 10,5%	—	7 10,1%
Völgyelt és fogazott	1 5,0%	4 10,5%	2 18,2%	7 10,1%
Retusált penge	7 35,0%	15 39,5%	3 27,3%	25 36,2%
Pièce esquillée	1 5,0%	1 2,6%	—	2 2,9%
Összesen	20 100,0%	38 100,0%	11 100,0%	69 100,0%

17. kép. Ságvár-Lyukas-domb — pengéken készült eszköztípusok megoszlása nyersanyagfajták szerint
Fig. 17. Ságvár-Lyukas-domb — blade tools by raw material types

az eszközök. A legnagyobb összeillesztés 12 pattintott darabból áll.

A hét legnépesebb összeillesztést mutatom be a technológiai elemzés adataival együtt. Mindegyik a művelet sor lépéseit tárgyalja. A lépések bemutatása mindig az összeillesztett blokk legutoljára felilleszthető darabjával kezdődik, ami a leválasztások sorrendjében az első. Az ezt megelőző lépéseket, a technológiai vizsgálathoz hasonlóan, az összerakott blokkon végzett megfigyelésekkel tudjuk kikövetkeztetni. Mivel egyik blokk sem építhető vissza teljesen, a művelet sor csak az első meglévő leválasztástól tudjuk pontosan rekonstruálni.

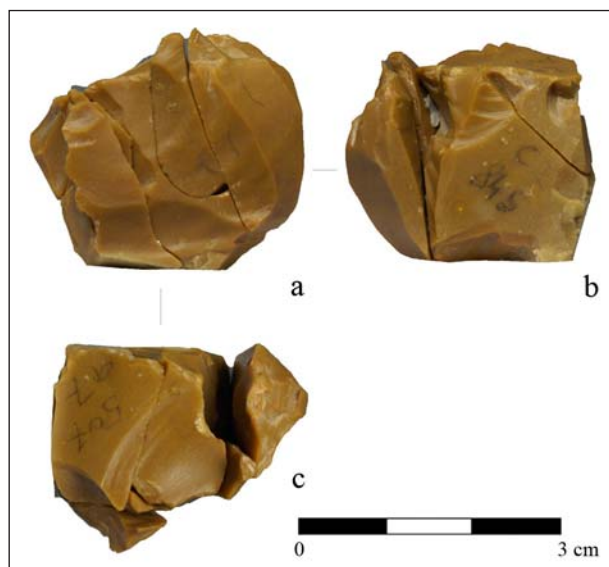
Eszköztípus	Hulladék	Szilánk magkő	Penge magkő	Leütési felszín megújító szilánk	Gerinc- és újgerincpenge	Véső pattinték	Összesen
Vakaró	2 4,5%	0 0,0%	3 42,9%	2 40,0%	1 9,1%	0 0,0%	8 10,8%
Vakaró-véső	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	1 9,1%	0 0,0%	1 1,4%
Véső	11 25,0%	1 25,0%	1 14,3%	1 20,0%	1 9,1%	1 33,3%	16 21,6%
Lapos véső	1 2,3%	1 25,0%	0 0,0%	1 20,0%	0 0,0%	0 0,0%	3 4,1%
Fúró	1 2,3%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	1 1,4%
Tompított hátú	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	1 33,3%	1 1,4%
Völgyelt és fogazott	10 22,7%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 18,2%	0 0,0%	12 16,2%
Retusált	6 13,6%	0 0,0%	0 0,0%	1 20,0%	5 45,5%	0 0,0%	12 16,2%
Csonkított	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	1 33,3%	1 1,4%
<i>Pièce esquillée</i>	13 29,5%	1 25,0%	3 42,9%	0 0,0%	1 9,1%	0 0,0%	18 24,3%
Hasogató	0 0,0%	1 25,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	1 1,4%
Összesen	44 100,0%	4 100,0%	7 100,0%	5 100,0%	11 100,0%	3 100,0%	74 100,0%

18. kép. Ságvár-Lyukas-domb — eszköztípusok megoszlása nem szilánk és penge szuporton
Fig. 18. Ságvár-Lyukas-domb — tool types made of blanks other than flake and blade

1. blokk (19. kép)

Tartalma: 1 penge, 1 újgerinc penge, 2 szilánk és 1 pengemagkő. Nyersanyag típusa radiolarit, formája kavics, származási helye a Bakony.

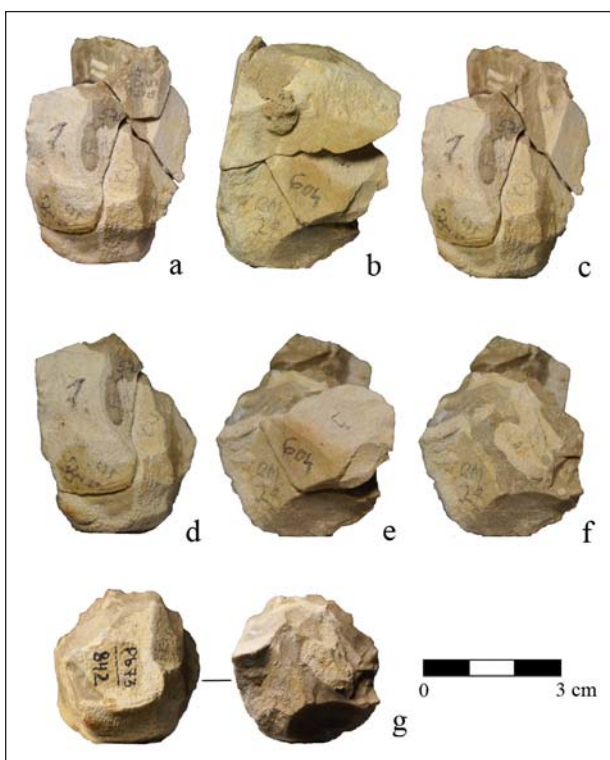
- Az első leválasztás egy penge, amely pattintás közben eltört (nyelv alakú törés). Ebből egy transzverzális véső készült.
- A penge leválasztása után a leválasztási felszín íveltségét korrigálták a magkővön, majd az ezáltal keletkező újgerincet leválasztották, amely pattintás közben szintén eltört.
- A következő leválasztás előtt a leütési felszín sima, az ütést a magkő peremére mérték (lágú ütős technika), de az csak többszöri próbálkozásra sikerült, mivel a párkány az ütések ismétlése következtében roncsolódott. A leválasztás végül szilánknak sikerült.
- Ezután a leütési felszínhez nem nyúltak, a párkányt azonban gondosan ledörzsölték, lágú ütős technikát alkalmaztak, de a penge nem sikerült tökéletesen, csapott lett, a disztális vége beletörött a magkő leválasztási felszínébe. Ennek ellenére a pengéből meredek retussal eszköz készült.
- A penge leválasztása után lágú ütős technikával még egy szilánkot leütöttek a magkő azon részéről, ahol

19. kép. Ságvár-Lyukas-domb — összeillesztett magkő — a: debitázs felszín felől, b: jobb oldalról, c: leütési felszín felől
Fig. 19. Ságvár-Lyukas-domb — refitted core — a: debitage surface, b: right flank, c: striking platform

nem voltak pengenegatívok. A szilánk ismét csapott lett, beletört a leválasztásba.

- A magkő végül egy leütési felszínű, s a pengedebitázs nyomát mutatja.

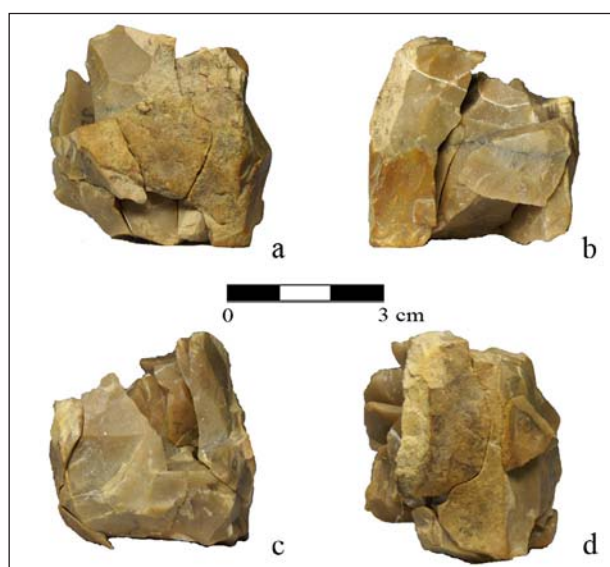

20. kép. Ságvár-Lyukas-domb — összeillesztett magkő — a leválasztások rekonstrukciója az elsőtől (a) az utolsóig (f), g: a megmaradt magkő
Fig. 20. Ságvár-Lyukas-domb — refitted core — the reconstruction of removals from the first (a) to the last (f), g: the core discarded

2. blokk (20. kép)

Tartalma: 1 penge, 3 szilánk és 1 szilánkmagkő. Nyersanyag típusa radiolarit, formája kavics, származási helye a Bakony.

- Az első leválasztás egy penge, amely a felületén őrzi a nyersanyag kergét. A penge törött, ami történhetett pattintás után is. A penge előlapján látható negatívok alapján ezt, ugyanezen a felszínen nem előzte meg több pengének a leválasztása. A magkő egyszeri adottságát, a szilánkok által hosszanti irányban futó bordázatot kihasználva készítették el ezt a pengét.
- A következő leválasztás egy szilánk, amelynek leütéséhez a penge leválasztása után keletkezett negatívot használták leütési felszínként anélkül, hogy előkészítették volna. Így a leválasztott szilánk talonja kerges maradt, sőt a felületén is látható kéreg. A párkányt nem távolították el, s nem maradtak jellegzetes kemény ütőre utaló nyomok sem a darabon. Az előző leválasztás felszínével ellentétben, a negatívok alapján, ehhez a szilánkhhoz kapcsolódó leválasztási felszínről már korábban is távolítottak el pengéket éppen az ellenkező irányból, ami arra utal, hogy a magkőnek ez már a többszöri elforgatása volt a leválasztások sikeres kivitelezéséhez.
- A következő szilánk a magkő egy harmadik oldalára

21. kép. Ságvár-Lyukas-domb — összeillesztett magkő a négy oldala felőli nézetben
Fig. 21. Ságvár-Lyukas-domb — refitted core viewed from four sides

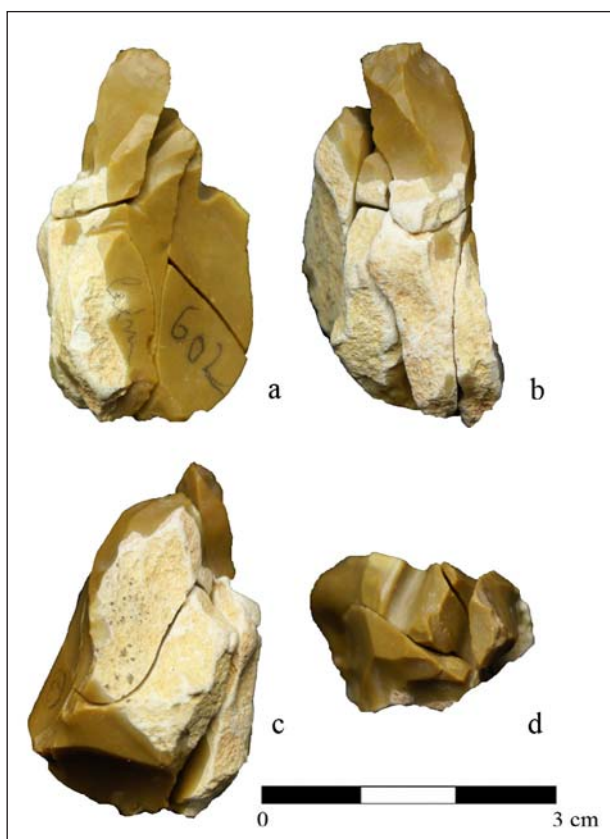
mért ütéssel készült. Az ütés kemény ütős technikával történt. Korábban ezzel megegyező irányból választottak le szilánkokat már erről a felszínről.

- A következő leütést az előző negatívjára mérték, tehát még egyet fordítottak a magkőn. Ez is kerges, előtte innen már ugyanebből az irányból választottak le szilánkokat a negatívok alapján. A párkány ugyan érintetlen, de más nyoma nincs kemény ütőnek.
- A magkő végül több leütési felszínű, s a szilánkdebitázs nyomát mutatja.

3. blokk (21. kép)

Tartalma: 10 szilánk, 1 törött penge, 1 szilánkmagkő. Nyersanyag típusa radiolarit, formája kavics, származási helye a Bakony.

- Az első leválasztás egy kerges szilánk. A negatívok arra utalnak, hogy a szilánkot megelőzően pengéket választottak le a szilánkkal megegyező irányból. Lágy ütős technikát használtak, de a leválasztás csapott lett, beletörött a leválasztási felszínbe.
- A magkővet ezután megfordították, és a hátoldaláról egy másik pengét választottak le, ami eltörött.
- A következő leválasztás egy szilánk, ami szintén eltörött.
- Ezután egy szilánk leválasztása következett az első szilánkkal ellenkező irányból. A leütés előtt a leütés helyét preparálták (facettált a talon). Az előlapján lévő többirányú negatívok jól mutatják, hogy a magkő ezen felszínéről már történt leválasztás más irányból. A felület részben kerges volt. A párkányhoz nem nyúltak, kemény ütős technikát alkalmaztak.

22. kép. Ságvár-Lyukas-domb — összeillesztett magkő — a: debitázs felszín jobb oldalról, b: debitázs felszín bal oldalról, c: hátulról, d: a leütési felszín felől

Fig. 22. Ságvár-Lyukas-domb — refitted core — a: right side of the debitage surface, b: left side of the debitage surface, c: back of the core, d: striking platform

- A következő szilánk leválasztásához 90°-ot fordítottak a magkövön. Ezzel még mindig kérges felszínre értenek. Kemény ütőt használtak.
- Innentől kezdve az összes leválasztás arról a felszínről történt, ahonnan az első kérges szilánkot leválasztották, tehát ismét fordítottak a magkövön.
- A következő szilánk eltört.
- Az ezután következő szilánk még mindig kérges, kemény ütőt használtak. Itt a kéreg elfogyott a magkövön.
- A következő szilánk szintén eltört, de ezt az élén megretusálták.
- Az utolsó két szilánk leválasztása során többször mértek ütést a párkányra, de végül kemény ütős technikával választották le őket.
- A magkő végül több leütési felszínű, s a szilánkdebitázs nyomát mutatja.

4. blokk (22. kép)

Tartalma: 5 szilánk és 1 pengemagkő. Nyersanyag típusa radiolarit, formája tömb, származási helye a Bakony.

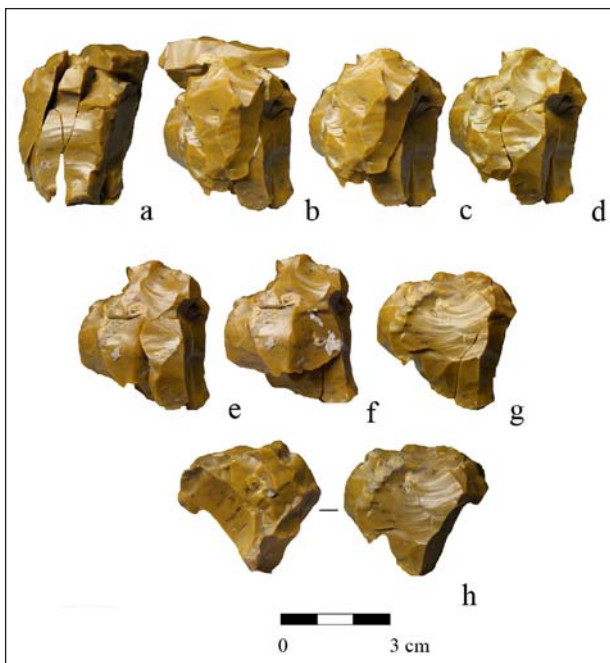
- Az első leválasztás egy kérges szilánk, ami eltört.
- A következő az ellenkező irányból lágy ütős technikával leválasztott kérges szilánk. Az ütést többször ismételték, mert a párkány roncslódott, s végül a szilánk csapott lett, beletört a leválasztási felszínbe.
- Fordítottak a magkövön, így az ellenkező irányból, kemény ütővel, kérges szilánkot ütöttek le, ami szintén csapott lett.
- A következő szilánk az előzővel ellentétes irányból készült, lágy ütős technikát alkalmaztak, mely során az ütést többször megismételték (a párkány roncslódott). A szilánk még mindig kérges.
- A következő leválasztásánál maradtak ennél az iránynál, viszont az előző leválasztás már elvitte az összes kérget erről a felszínről. Lágy ütős technikát alkalmaztak, s az ütés túl erőse sikerült, a leválasztás túlfutott.
- A magkő végül egy leütési felszínű, s a pengedebitázs nyomát mutatja.

5. blokk (23. kép)

Tartalma: 1 leütési felszín megújító szilánk (tablett), 4 szilánk, 2 penge, 1 szilánkmagkő. Nyersanyag típusa radiolarit, formája tömb, származási helye a Bakony.

Az első leválasztás előtt a magkőről pengéket választottak le.

- Az első egy leütési felszín megújító szilánk, amelyet kemény ütővel választottak le, ebből egy sarkos véső készült.
- A következő szilánk leválasztása a megújítás oldalával ellenkező irányból történt, de eltört.
- A magkövet ezután visszafordították, s a tablet negatívja által létrehozott felszín használva leütésre egy szilánkot készítettek lágy ütővel. Ezt megelőzően erről a felszínről már választottak le szilánkokat és pengéket is a szilánk előlapjának negatívjai alapján.
- A magkövet 180°-kal elfordították és egy szilánkot készítettek lágy ütős technikával.
- Ezután egy pengének induló leválasztás készült még ebből az irányból, ami pattintás közben eltört.
- A magkövön megint fordítottak, visszafelé 180°-ot, s kemény ütővel egy szilánkot választottak le, ami csapott lett.
- Az utolsó leválasztás egy penge, ugyanebből az irányból. A leütés előtt a leütési felszín apró leválasztásokkal kiigazították, hogy hegyesebb szöget alkosson a debitázs-felszínnel. A párkányhoz nem nyúltak, de lágy ütős technikát alkalmaztak.
- A magkő végül több leütési felszínű, s a szilánkdebitázs nyomát mutatja.

23. kép. Ságvár-Lyukas-domb — összeillesztett magkő a leválasztások sorrendjében (a–g), h: a megmaradt magkő
Fig. 23. Ságvár-Lyukas-domb — refitted core in the order removals (a–g), h: the core discarded

6. blokk (24. kép)

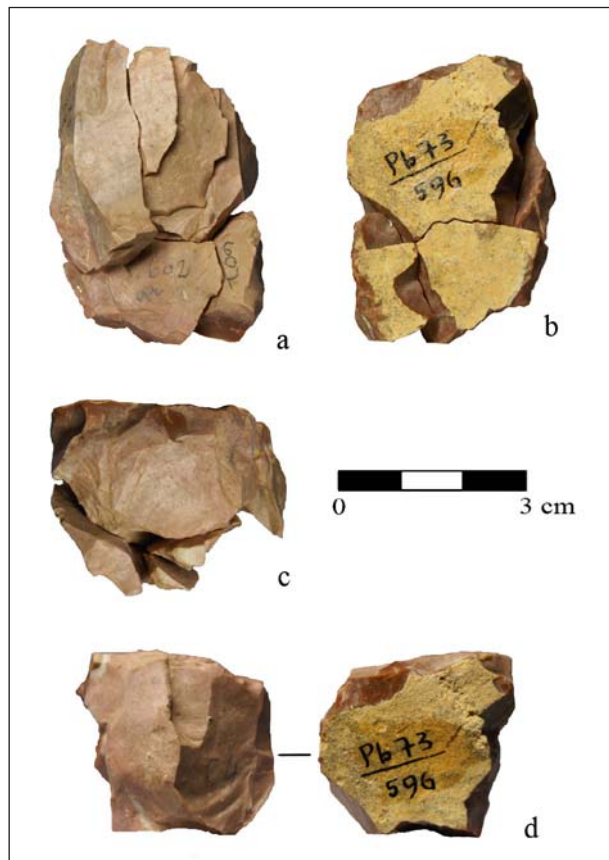
Tartalma: 3 szilánk, 2 hulladék, 1 szilánk magkő. Nyersanyagtípusa radiolarit, formája tömb, származási helye a Bakony.

- Az első leválasztás egy szilánk. Az előlapján lévő negatívok alapján előtte már több irányból ütöttek le szilánkokat. A leválasztása előtt a leütési felszint apró leválasztásokkal kiigazították, hogy hegyes szöget zárjon be a debitázs-felülettel. A párkányt érintetlenül hagyták, s lágy ütős technikával leválasztották. Ebből egy transzverzális vésőt készítettek.
- Maradva az iránynál, egy szilánk készült lágy ütős technikával a peremre mért, többször ismételt ütés után.
- A következő egy szilánk, amelyet szintén lágy ütős technikával választottak le.
- Az utolsó két darab kérges hulladék, amelyek a magkő disztális végéről származnak.
- A magkő végül egy leütési felszínű, s a szilánkdebitázs nyomát mutatja.

7. blokk (25. kép)

Tartalma: 1 hulladék, 4 szilánk, 1 *pièce esquillée*. Nyersanyagtípusa radiolarit, formája tömb, származási helye a Bakony.

- Az első lepattanó darab egy hulladék.
- A következő leválasztás egy kérges szilánk, ami előtt

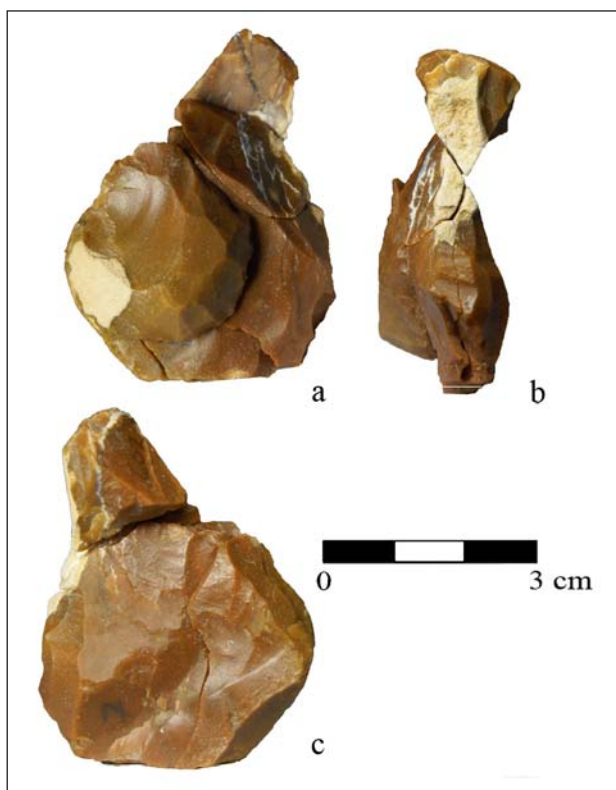
24. kép. Ságvár-Lyukas-domb — összeillesztett magkő — a: debitázs felszín felől, b: hátulról, c: leütési felszín felől, d: a megmaradt magkő
Fig. 24. Ságvár-Lyukas-domb — refitted core — a: debitage surface, b: back of the core, c: striking platform, d: the core discarded

már választottak le szilánkokat ugyanebből az irányból. A leütés előtt a párkányt ledörzsölték, viszont nem lágy ütős, hanem kemény ütős technikát alkalmazva készítették el. Ebből a darabból egy vakaró készült.

- A következő egy kérges szilánk ugyanebből az irányból lágy ütővel, ami csapott lett, beletörött a felszínbe.
- A soron következő szilánk is ebből az irányból jött. Az ütések nem sikerültek tisztán, mert a talonja roncsolódott.
- Az utolsó szilánkot a magkő hátoldaláról választották le, ami kérgesre sikeredett.
- A magkő végül egy leütési felszínű, s a szilánkdebitázs nyomát mutatja, amelyet a leválasztások után *pièce esquillée*-ként használtak.

A kőeszközkészítési tevékenység a ságvári telepen

A technológiai vizsgálat és az összeillesztések eredményei közösen jól mutatják a megvalósított művelet-sorokat. Ebből következtetni tudunk arra az általános

25. kép. Ságvár-Lyukas-domb — összeillesztett magkő — a: debitázs felszín felől, b: jobb oldalról, c: hátulról

Fig. 25. Ságvár-Lyukas-domb — refitted core — a: debitage surface, b: right flank, c: the back of the core

sémára, amelynek birtokában a ságvári telep lakói az eszközkészítési tevékenységüket végezték.

Első helyen azt látjuk, hogy a kérget nem feltétlenül távolították el a magkövekről. Jelenléte nem zavarta a debitázs sikeres kivitelezését. Fontos azonban megjegyezni, hogy a kérges felületre mért ütés hatékonysága a leválasztás sikerének szempontjából lényeges, s annak ellenére, hogy kéreg látható a magköveken és a darabok előlapjain, a leütési felzíneken elvéve találkozunk velük, tehát figyelembe vették annak hatását a pattintásra.

Az egész eszközkészítés szempontjából a szilánkok előállítása játszotta a fő szerepet. A legtöbb eszköz szilánkból készült és a magkövek nagy része is ezek előállítását célozta. A szilánkok előállítására használt magkövek több felületét is használták debitázs-felzínek. Többször fordítottak a magkövön a sikeres leválasztás érdekében és ugyanarra a felízre többször visszatértek (pl. 2. összeillesztett blokk). A magköveket tehát intenzíven használták. A leválasztásra és leütésre használt felület folyamatos áthelyezése a magkő minden irányból történő méretcsökkenését eredményezte. Ennek a módszernek az egyik kiváló oka lehet a nyersanyagforrás távolsága, ugyanis kimutatták, hogy

a nyersanyagforrástól távolodva fokozatosan nő a nyersanyagok kihasználásának intenzitása (NEWMAN 1994; HISCOCK 2007; 2009).

Az összeillesztésekből látszik, hogy a ságvári pattintók nem választották szét tisztán a penge- és a szilánk-debitázst. A kettő műveletsora gyakran találkozik. Előfordul, hogy a leválasztások sorozata pengékkel kezdődik és szilánkokkal fejeződik be (pl. 3. összeillesztett blokk). Arra is találunk példát, hogy a szilánkok sorozata közben készítettek egy-egy pengét (pl. 5. összeillesztett blokk). Az összeillesztések által mutatott műveletsorokban a szilánk-debitázs közben a pengék leválasztása nevezhető alkalomszerűnek. Az alkalmat mindig az adta, ha egy hosszanti borda keletkezett a szilánkok negatívjai által. Ha sikerült egyszer pengét készíteni, akkor annak a negatívját felhasználva készítettek többet is. Azonban, ha a penge nem sikerült, a debitázs szilánkok leválasztásával ment tovább. Amikor kizárólagosan csak pengék készülnek, a magkönek egy leütési felízét használják. Kifejezetten csak pengék készítésénél a magkő erre kialakított formáját próbálták megőrizni és időnként helyreállítani azt, amit a pattintas során elkövetett hibák okoztak. A pengék mérete rendszerint kicsi, ritkán érik el az 5 cm-es hosszúságot. Ehhez a mérettartományhoz a kavicsok jól használhatók. A pengék méretét nem feltétlenül kell a kavicsnyersanyag kis méretének betudni. A leletanyagban található nagyobb méretű tömb típusú nyersanyagok alkalmasak lettek volna nagyobb pengék előállítására, ez azonban csak ritkán történt meg.

A leválasztásokhoz a technológiai elemzésből kimutatott technikákat alkalmazták. Nincs határozott ritmusa a technikák váltogatásának, de az megfigyelhető, hogy a lágy ütös technika a pengék leválasztását jobban jellemzi, mint a szilánkokét. Érdekes, hogy több esetben nem látjuk a technikák tiszta nyomait. Például, látunk ütközési pontot, ami kemény ütőre utal, ugyanakkor a párkány is le lett sorjázva ütés előtt, ami viszont kifejezetten a lágyütő technika jellemzője. Arra is van példa, hogy nincs eltávolítva a párkány, ami kemény ütőre vallana, viszont nincs ütközési pont sem. Ez összhangot mutat azzal a megfigyeléssel, miszerint a műveletsorokban sem választották szét a kétféle debitázst, ahogyan a kétféle technikát is vegyesen alkalmazták. Az utóbbi példa arra is bizonyíték, hogy lágy ütő használatakor nem minden esetben jártak el kellő alaposággal a magkő előkészítésénél. Az alaposág hiánya, a nyersanyag minőségében rejlő hibák, és a nem kellően felmért ütőerő megválasztása az adott nyersanyagon oda vezet, hogy viszonylag sok a csapott leválasztás (9,6%-a az ép pengéknek), amint

az az összeillesztésekben is látszik. A lágyító technika kivitelezése során lapos leválasztásokat kívántak előállítani, ezért az ütésekkel gyakran a peremet épphogy eltalálták és a leválasztás nem történt meg. Ezeket az ütések ismételnél kellett, ezért láthatjuk, hogy sokszor a párkány erősen roncsolt. Egyelőre kísérleti régészeti kutatás hiányában nem dönthető el, hogy a nyersanyag hatására keletkezett a sok hiba, vagy kevésbé gyakorlott pattintó termékei is találhatóak a leletanyagban. A legvalószínűbb a kettő együttes megléte.

Az összeillesztések szerint az eszközök sohasem a debitázs legutolsó leválasztásából készültek. Az eszközkészítésre alkalmas leválasztások valószínűleg egy válogatás után lettek kiválogatva. Azt is láthatjuk, hogy nem feltétlenül a debitázs elsődleges elemeit használták erre, hanem a magkő megújítása során keletkezett melléktermékeket is, ha rendelkeztek az eszközzé formáláshoz megfelelő paraméterekkel.

A preferált eszközméret a szilánkok és pengék esetében egyaránt 6 cm alatt található és csak néhány esetben nagyobbak ettől az értéktől. Azonban 8 cm-től hosszabb eszközöket akkor sem találunk, ha erre volt megfelelő méretű nyersanyaguk, mint például a tömb-típusú. Ha a teljes eszközkészletet tekintjük, azt látjuk, hogy a kavicsokat és a pados nyersanyagot hasonló eszköztípusok készítésére használták fel, főként vésőket készítettek belőlük, míg a tömb-nyersanyagnál a vakarók készítése előtérbe került.

Összeillesztéseket korábban a Ságvári kultúrába sorolt szobi lelőhely leletanyagáról publikált Markó András (2010). Megállapításai szerint helyben történt a pattintás, az eszközöket megújították, és vannak természetesen törött darabok is. Az egyik összeillesztett szobi magkő alapján a műveletsorban a pengemagkő leütési felszínét áthelyezik, forgatják a magkövet a leválasztások közben (2. csoport: MARKÓ 2010, 10) ugyanúgy, mint Ságvár esetében. A technológiai fogások egyezésének kimutatását azonban erősen gátolja, hogy a szobi lelőhelyen technológiai elemzés nem készült.

Összegzés

A ságvári felső paleolitikus leletanyag technológiai feldolgozása kiválóan szemlélteti a pattintási hulladék szerepének fontosságát. A tipológiai érték nélküli darabok nélkül a kőiparok vizsgálata téves következtetésekre vezethet. Bevonásukkal teljes képet kapunk egy-egy nyersanyag felhasználásának körülményeiről, általános vagy egyedi technológiai fogásokról, s ezen keresztül az ehhez kapcsolódó emberi tevékenységekről.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítése „A Gravetti kultúra kőeszközkészítési technológiájának alapesetei Magyarországon” című OTKA 75579 posztdoktori kutatáshoz kapcsolódik.

Lengyel György

Miskolci Egyetem BTK
Óstörténeti és Régészeti Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros
bolengyu@uni-miskolc.hu

Irodalom

- ANDREFSKY, W. Jr. 2005: *Lithics: Macroscopic Approaches to Analysis*. Cambridge Manuals in Archaeology, Cambridge.
- BORDES, J.-G., 2003: Lithic taphonomy of the chatelperronian/aurignacian interstratifications in Roc de Combe and Le Piage (Lot, France). In: Zilhão, J.–d’Errico F. (eds): *The Chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes: Dating, Stratigraphies, Cultural Implications. Proceedings of Symposium 6.1 of the XIVth Congress of the UISPP, (University of Liège, Belgium, September 2-8, 2001)*. Trabalhos de arqueologia 33, Lisboa 2003, 223–244.
- CSALOGOVITS J.–GAÁL I.–HOLLENDONNER F.–HILLEBRAND J. 1931: Az 1931. évi ságvári ásatások eredménye – Das Ergebnis der Ausgrabungen zu Ságvár im Jahre 1931. *ArchÉrt* 45 (1931) 240–247, 343–345.
- CSONGRÁDINÉ BALOGH É. 1997: Ságvár – késői felsőpaleolit telep (a kőeszközkészlet tipológiai vizsgálata) – Ságvár Late Upper Palaeolithic sight (sic!) (typological analysis of the tool-kit). *FolArch* 46 (1997) 17–46.
- T. DOBOSI V. 2009: A hazai felső paleolitikum vázlata – Outlines of the Hungarian Upper Palaeolithic. *Tisicum* 19 (2009) 13–28.

- GALLUS S. 1936: Ásatások Ságvárott 1932 és 1935-ben – Ausgrabungen in Ságvár im Jahre 1932 und 1935. *ArchÉrt* 49 (1936) 67–70, 118.
- GÁBORI M. 1959: A ságvári paleolitikus telep újabb ásatásának eredményei – Les résultats des fouilles récemment effectuées dans la station paléolithique de Ságvár. *ArchÉrt* 86 (1959) 3–19.
- GÁBORI M. 1964: *A késői paleolitikum Magyarországon*. Régészeti Tanulmányok III, Budapest.
- GÁBORI, M. 1965: Der zweite paläolithische Hausgrundriss von Ságvár. *ActaArchHung* 17 (1965) 111–27.
- GÁBORI, M.–GÁBORI, V. 1957: Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. *ActaArchHung* 8 (1957) 3–117.
- GENESTE, J.-M. 1991: Systèmes techniques de production lithique: variations techno économiques dans les processus de réalisation des outillages paléolithiques. *Techniques et culture* 17–18 (1991) 1–35.
- HAHN, J.–OWEN, L. R. 1985: Blade Technology in the Aurignacian of Geissenklosterle Cave, Southwest Germany. *WA* 17/1 (1985) 61–75.
- HISCOCK, P. 2007: Australian Point And Core Reduction Viewed Through Refitting. In: Utsav Schurmans, U.–de Bie, M. (eds): *Fitting Rocks. Lithic Refitting Examined*. BAR-IS 1596, Oxford 2007, 105–118.
- HISCOCK, P. 2009: Reduction, Recycling, and Raw Material Procurement in Western Arnhem Land Australia. In: Blades, B.–Adams, B. (eds): *Lithic materials and Paleolithic societies*. Wiley-Blackwell 2009, 78–93.
- HOLLÓ ZS.–LENGYEL GY.–MESTER ZS. 2001: Egy pattintott kőeszköz életútja. Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz 1. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 3 (2001) 51–57.
- HOLLÓ ZS.–LENGYEL GY.–MESTER ZS. 2002: Egy pattintott kőeszköz elkészítése: rendszer és technika. Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz 2. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 4 (2002) 98–104.
- HOLLÓ ZS.–LENGYEL GY.–MESTER ZS.–SZOLYÁK P. 2004: Egy pattintott kőeszköz vizsgálata. Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz 3. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 6 (2004) 62–80.
- INIZAN, M.-L.–REDURON-BALINGER, M.–ROCHE, H.–TIXIER, J. 1999: *Technology and terminology of knapped stone*. Préhistoire de la Pierre taillée 5, Nanterre.
- KARLIN, C.–JULIEN, M. 1994: Prehistoric technology: a cognitive science? In: Renfrew, C.–Ezra, B.–Zubrow, W. (eds): *The ancient mind: elements of cognitive archaeology*. New directions in archaeology, Cambridge 1994, 152–165.
- LACZKÓ D. 1929: *Őstörténeti adatok a Balaton környékéről*. A Szent István Akadémia Mennyiségtan-, Természettudományi osztályának felolvasásai, Veszprém.
- LACZKÓ D.–GAÁL I.–HOLLENDONNER F.–HILLEBRAND J. 1930: A ságvári felső diluviális lösztelep – Die Lössmagdalenien Fundstelle von Ságvár. *ArchÉrt* 44 (1930) 213–220, 302–304.
- LEMONNIER, P. 1986: The Study of Material Culture Today: Toward and Anthropology of Technical Systems. *JAA* 5 (1986) 147–186.
- LEMONNIER, P. 1992: *Elements for an Anthropology of Technology*. Anthropological Papers 88 (Museum of Anthropology, University of Michigan), Ann Arbor.
- LENGYEL GY. 2008: Pattintott kőeszközök rekonstrukciója. In: Mester E. (szerk.): *Régészeti parkok Magyarországon. Kísérleti és környezeti régészet, múzeumpedagógiai lehetőségek a régészeti parkokban. Tudományos konferencia és bemutató-napok, Budaörs, 2007. május 24–26*. Budaörs 2008, 41–49.
- LENGYEL, GY. 2008–2009: Radiocarbon dates of the “Gravettian Entity” in Hungary. *Praehistoria* 9–10 (2008–2009) 241–263.
- LENGYEL GY. 2009: A ságvári felső paleolit telep és a Kárpát-medencei Gravetti könyersanyagai. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. – Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009*. Szombathely 2009, 223–231.
- LENGYEL, GY. 2010: An aspect to the re-evaluation of Ságvár (Lyukas-domb) Upper Palaeolithic site. *FolArch* 54 (2008–2010 [2010]) 26–37.
- LENGYEL, GY. 2011: The pebble, the block and the tabular. Lithic raw material use at Ságvár-Lyukas-domb Upper Palaeolithic site. In: T. Bíró K.–Markó A. (szerk.): *Emlékkönyv Violának. Tanulmányok T. Dobosi Viola tiszteletére – Papers in Honour of Viola T. Dobosi*. Budapest 2011, 93–102.
- MARKÓ, A. 2010: A little puzzle: further studies on the Upper Palaeolithic assemblage of Szob. *FolArch* 54 (2008–2010 [2010]) 9–24.
- NEWMAN, J. R. 1994: The Effects of Distance on Lithic Material Reduction Technology. *JFA* 21 (1994) 491–501.
- PELEGRIN, J. 1985: Réflexions sur le comportement technique. In: Otte, M. (ed.): *La signification culturelle des industries lithiques*, Studia Prehistorica Belgica 4, BAR-IS 239, Oxford 1985, 72–88.

- PELEGRIN, J. 1991: Aspects de démarche expérimentale en technologie lithique. In: *25 ans d'études technologiques en préhistoire. XIe Rencontres internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*. Juan-les-Pins 1991, 57–63.
- PELEGRIN, J. 1995: *Technologie lithique: le Châtelperronien de Roc-de-Combe (Lot) et de La Côte (Dordogne)*. Cahiers du Quaternaire 20, Paris.
- PELEGRIN, J. 2000: Les techniques de débitage laminaire au Tardiglaciaire: critères de diagnose et quelques réflexions. In: Valentin, B.–Bodu, P.–Christensen, M. (dir.): *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire. Confrontation des modèles régionaux de peuplement. Actes de la Table-ronde internationale de Nemours 14-15-16 mai 1997*. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France n° 7, Nemours 2000, 73–86.
- PELEGRIN, J.–KARLIN, C.–BODU, P. 1988: «Chaînes opératoires»: un outil pour le préhistorien. In: Tixier, J. (dir.) *Journée d'études technologiques en Préhistoire*. Notes et Monographies Techniques N° 25, Paris 1988, 55–62.
- PERLÈS, C. 1992: In Search of Lithic Strategies. In: Gardin, J.-C.–Christopher, S. P. (eds): *Representations in Archaeology*. Bloomington 1992, 223–247.
- SCHIFFER, M. B. 1972: Archaeological Context and Systemic Context. *AmAnt* 37 (1972) 156–165.
- SCHIFFER, M. B. 1987: *Formation processes of the archaeological record*. Albuquerque.
- TIXIER, J. 1980a: Expériences de taille. In: Tixier, J. (dir.): *Préhistoire et technologie lithique, 11-12-13 mai 1979*. Publications de l'U.R.A. 28: cahier 1, Paris 1980, 47–49.
- TIXIER, J. 1980b: Raccords et remontages. In: Tixier, J. (dir.): *Préhistoire et technologie lithique, 11-12-13 mai 1979*. Publications de l'U.R.A. 28: cahier 1, Paris 1980, 50–55.
- TIXIER, J. 1982: Techniques de débitage: osons ne plus affirmer. In: Cahen, D.–U. R. A. 28 du C. R. A. (C. N. R. S.) (éds.): *Tailler! pour quoi faire: Préhistoire et technologie lithique: Recent progress in microwear studies*. Studia Praehistorica Belgica 2, Musée Royal de l'Afrique centrale, Tervuren 1982, 13–22.
- TIXIER, J. 2012: *A method for the study of stone tools – Méthode pour l'étude des outillages lithiques*. ArchéoLogiques 4, CNRA-MNHA, Luxembourg.
- TIXIER, J.–INIZAN, M.-L.–ROCHE, H. 1980: *Préhistoire de la pierre taillée 1: Terminologie et technologie*. Paris.
- VÉRTES L. 1965: *Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon*. Budapest.
- VILLA, P. 1982: Conjoinable pieces and site formation processes. *AmAnt* 47 (1982) 276–310.
- VOGEL, J. C.–WATERBOLK, H. T. 1964: Groningen Radiocarbon Dates V. *Radiocarbon* 6 (1964) 349–369.
- VÖRÖS, I. 1982: Faunal remains from the Gravettian reindeer hunter's campsite at Ságvár. *FolArch* 33 (1982) 43–71.

The role of knapping waste in the reconstruction of ancient human behaviour: lithic technology at Ságvár-Lyukas-domb

The Upper Palaeolithic site at Ságvár was discovered in the 1920s. Up to the end of the 1950s extensive excavations recovered the majority of the settlement. The site is eponymous for the archaeological culture called Ságvárian that is related to the Gravettian, dated to the Last Glacial Maximum (ca. 18–20 k radiocarbon years BP). Started in 2008, the study of lithic technology on the assemblages of Ságvár refitted several products onto cores. Nearly 40% of the refittings include specimens from the two layers of the site. That result indicates the site formation is far from being clearly understood. Refittings also include several waste and by-products of the knapping activity. Thus the often “put aside” component of the lithic assemblage is inevitable for understanding technological processes and human behavior. Most important reveal of the lithic technology is that Ságvárian people involved operational chains for both flake and blade production. Often, these two were not separated. Within an operation both flake and blade could have been produced. The striking platform of the cores was often moved to one side to another. This manner resulted in the technological features of the archaeological record.

Háztartások és települési egység viszonya

Polgár-Csőszhalom késő neolitikus lelőhelyén

Kulcsszavak: késő neolitikum, háztartás-régészet, Polgár-Csőszhalom, komplex település

Keywords: Late Neolithic, household archaeology, Polgár-Csőszhalom, complex settlement

A neolitikus települések, házak és háztartások régészetének kutatástörténeti előzményei

A Kárpát-medencei neolitikum mindenkor kutatási irányultságát, a kultúrák szakmai megítélését az az alapvető kettősség határozta meg, amely a balkáni és a közép-európai öko-szociális kulturális adaptációk közötti köztes, átmeneti helyzetből fakadt. Ez a sajátosság különösen hangsúlyosan jelent meg a neolitikum végső időszakának elemzése során, amikor a Tisza-vidék tiszai–herpályi–csőszhalmi típusú tell-településeivel, mint a táj (*landscape*) különlegesen plasztikus objektumaival szemben, a Dunántúlon a lengyeli kultúra egyrétegű települései képezték a régészeti érdeklődés súlypontjait. A korszak településeinek említett topográfiai különbségei nyilvánvalóan befolyásolták azt a régészeti szemlélet- és megközelítésmódot, amely velük kapcsolatban a XX. század elejétől megjelent.

A tell-települések Délkelet-Európában azt a lehetőséget nyújtották, hogy a vertikális rétegsoraikban megjelenő kulturális jelenségek időbeli egymásutánját rekonstruálhassák. Ebben a szemléletmódban válhatott többek között Vinča (VASIĆ 1932–1936), Karanovo (GEORGIEV 1961) egy-egy nagyobb földrajzi egység kulturális fejlődésének univerzális mércéjévé, vagy ebben az összefüggésben váltak kiemelkedő jelentőségűvé Otzaki-Magula, Arapi-Magula, Argissa-Magula első szisztematikus kutatási eredményei is (MILOJČIĆ 1960). Alapvetően ugyanez, az időbeli dimenziót előnyben részesítő szemlélet hatotta át a magyar neolitikum kezdeti kutatásait is az Alföldre vonatkozóan (TOMPA 1937; KOREK–PATAY 1956; BOGNÁR–KUTZIÁN 1966, 264–270). Ehhez az állapothoz nagyban hozzájárult az is, hogy a magyarországi tellek első kis ásatási szondái (pl.: Berettyóújfalu–Herpály: KOREK–PATAY 1956, Polgár-Csőszhalom: BOGNÁR–KUTZIÁN 1966, 264–270) nem nyújthattak alapot komolyabb belső településtörténeti megfigyelésekhez, egyáltalában a térbeli dimenziók behatóbb elemzéséhez. Lényegében az egyetlen településtörténeti kiindulást hosszú ideig Hódmezővásárhely-

Kökénydomb feltárásai nyújtották (BANNER 1931; BANNER–FOLTINYI 1945; BANNER 1951; BANNER–KOREK 1949; összesített alaprajz: KOREK 1984, 6. ábra).

A Dunántúlon ugyanebben a kutatási stádiumban a lengyeli kultúra anyagi hátterét főként a temetkezések szolgáltatták, illetve olyan kisebb településrészek, amelyeken a különböző nagyságú, szabálytalan gödrök jelenségei voltak a meghatározók (DOMBAY 1960, 156–192). Főként Zengővárkony alapján olyan belső települési struktúra vált szakmailag elfogadottá, amelyben a „gödörház/*Wohngrube*”, mint tipikus házforma képezte az egykori élettér alapvető egységét. Mindezt jól mutatja Dombay János erőfeszítése, amellyel a Zengővárkonyban feltárt szabálytalan alaprajzú gödrök fölé mindenféle tetőkonstrukciókat igyekezett vizionálni (DOMBAY 1960, Abb. 3–4, Abb. 8–12). Ebben az időszakban a Zengővárkonyban feltárt egyetlen világos alaprajzú, földfelszínre épített, oszlopos szerkezetű hosszúház, illetve annak többször átépített változata nem kapott kellő szakmai figyelmet (DOMBAY 1963, 57–65, Abb. 17). Mindez régészeti koncepciójában a németországi Köln–Lindenthal települési jelenségeinek első interpretációjával csengett egybe, ahol a hulladék-gödröket a bennük talált gazdag leletanyag alapján tekintették az elsődleges lakóternek, míg az oszlophelyek által határolt térbeli egységeket élelemtároló építmények helyeként határozták meg (BUTTLER–HABEREY 1936, 36). Miközben Németországban a II. világháborút követően általánosan elfogadottá vált a helyes interpretáció, azaz az oszlopos szerkezetű építmények házakként és az azokat kísérő gödrök hulladéktárolókként való rekonstrukciója (LICHTER 1993, 21), Magyarországon a neolitikus „gödörház” mítosza a maga mindent átható univerzalitásával mégis egészen az 1980-as évekig élt tovább (MAKKAY 1978; 1982), amikor is a vonatkozó szaktanulmányok már ezt a nézetet igyekeztek felülírni (KALICZ 1985; PATAY 1985).

A Kárpát-medence késői neolitikumának kulturális makro-dimenziói az 1970-es évektől áttekintő térképek sorozatán jelentek meg (KALICZ 1970). Később, az

egyes települések regionális összefüggéseinek, belső strukturális sajátosságainak elemzéseire az 1980-as évek kutatásai nyújtottak alapot, amelyek nyomán, többek között, települési integrációról, demográfiai folyamatokról lehetett értekezni az Alföld egészére vonatkozóan (MAKKAY 1982; SHERRATT 1982). Lényeges momentumként merült fel ekkor a tiszai kultúrával összefüggésben, hogy a tell-települési forma és az egyrétegű telepek mikro-regionális szinten, egymást kiegészítve, s egymással szerves struktúrát alkotva, képezhettek komplex gazdasági-szociális egységeket. Az 1980-as évek végének jelentős régészeti eredménye volt Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tüzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály újabb kutatási eredményeinek összefoglalása (TÁLAS–RACZKY 1987). Összességében ezek a tanulmányok ugyan egy tell központú települési rendszert állítottak a Tisza-vidék késő neolitikum történeti narratívájának központjába, mégis a házformákat illetően egyértelmű bizonyítékot nyújtottak az oszlopos szerkezetű, felmenő falú, esetenként emeletes patics ház korabeli általános használatára (KALICZ–RACZKY 1987a). Mindezen túlmenően, például Berettyóújfalú-Herpály feltárása arra is alkalmas volt, hogy egy települési halmon belül a házak térbeli elrendezéséről, azok időbeli konfigurációiról is képet kapjunk (KALICZ–RACZKY 1984; 1987b; KALICZ ET AL. 2010).

Az értelmezés merőben új léptékét tették lehetővé Hódmezővásárhely-Gorzsa, Vésztő-Mágor és Berettyóújfalú-Herpály leégett házai, illetve azok belső berendezési tárgyai. Ezekre támaszkodva lehetett ekkor első ízben rekonstruálni egy-egy újkőkori háztartás fizikai környezetét és belső összefüggésrendszerét. Ráadásul Vésztő-Mágor egyik leégett épületében a rituális tárgyak együttese a mindennapi tevékenységen túlmutató, különleges cselekmények kontextusát is körvonalazni engedte (HEGEDÜS–MAKKAY 1987).

A Felső-Tisza-vidék újkőkori települési viszonyainak értelmezésében ugyanebben a kutatástörténeti időszakban igen ellentmondásos nézetek is megjelentek, amit Kisköre-Gát településének publikációja illusztrál a legvilágosabban. Erről a lelőhelyről a települési területet határoló gödröket úgy mutatta be a szerző, mint gödörházakat, s a központi területet magát a cölöplyukakkal együtt a hulladék deponálásának helyeként határozta meg (KOREK 1989, 49–51, Abb. 3). Nézete szerint a késői neolitikum házformáit az Alföld déli részén a földfelszíni változatok jellemezték, míg északon inkább a gödörház típusok lehettek az uralkodók.

Tulajdonképpen ezt a kétértelműséggel teli kutatástörténeti időszakot lezárva, a Tisza-vidéki neolitikum

település- és háztípusainak áttekintése, összegző elemzése nyomán Horváth Ferenc világosan érvelt a neolitikum kezdetétől az újkőkor végéig tipikusnak tartható, felszínre épített, oszlopos szerkezetű házak általános használata mellett (HORVÁTH 1989). A Kárpát-medence, s ezen belül a Tisza-vidéki késői neolitikum településeinek összefüggésrendszerét, a tellek és a horizontális települések kapcsolatait előbb Kalicz Nándor (KALICZ 1986), majd az *early Balkan village* szélesebb környezetében John Chapman szintetizálta, hosszú időre módszertani példát nyújtva ezzel e témakör délkelet-európai tárgyalásához (CHAPMAN 1989). Vizsgálataik felbontása alapvetően Kent V. Flannery (1972) közép-amerikai és közel-keleti *village* szintű megközelítéséhez mérhető, amely egyben kifejezte az akkori korai délkelet-európai településekre vonatkozó ismeretek korlátait is.

Az Alföld északi régiójának újkőkori településtörténetét drámaian érintő és egyben európai hatású újabb régészeti eredmények Füzesabony-Gubakútról és Polgár-Csőszhalom (lásd később) feltárásai nyomán váltak ismertté. Az előbbi lelőhely az alföldi vonaldíszes kerámia kultúra korai (AVK I) településének soros elrendezésű felszíni házainak struktúráját, valamint a ház/gödör/sír egységekből álló, szabályosan ismétlődő térbeli moduláris rendszerét mutatta fel. A füzesabonyi település belső rendszerének ez a szintaktikai szabályszerűsége világosan utalt arra, hogy a Tisza-vidéki vonaldíszes kerámia településének belső rendezési elvei nagyon hasonlóak a közép-európai vonaldíszes kerámia településeieihez, s azok módszertani problémaköréhez kapcsolódik (DOMBORÓCZKI 1997; 2001a; 2001b). Polgár-Csőszhalom horizontális településén megfigyelt ház-központú strukturális elrendeződés lényegileg ugyanezt a térbeli szabályszerűséget sugallta a késői neolitikumra vonatkozóan is, amely így nyilvánvalóan állította központba a házak környezete által valószínűsített háztartások vizsgálatát, illetve a település további szociális integrációinak rekonstrukcióját (RACZKY–ANDERS 2008, 41–43; 2010, 149–153).

A háztartásrégészet módszertana és eredményei csak jelentős, mintegy 20 éves késéssel érték el a Kárpát-medencét és balkáni környezetét. Ezek között úttörő jelentőségűnek értékelhetjük a boszniai Okolište (HOFMANN ET AL. 2010; MÜLLER ET AL. 2011; 2013) és a munténiai Pietrele (REINGRUBER 2010; 2012; HANSEN–TODERAŞ 2012) tell településeit érintő vizsgálatokat, melyek a háztartásokra, tevékenységeikre és települések közötti hierarchikus viszonyok és kapcsolati hálózatok megismerésére irányulnak.

A magyarországi háztartás-régészettel kapcsolatos őskoros kutatások sem nyúlnak vissza hosszú időre

— hiszen éppen a 2011-ben Százhalombattán megrendezett konferencia volt az első alkalom, hogy ebben a témában a hazai szakemberek véleményét cserélhették. Az ilyen típusú kutatások előfutáraként tartható számon a már említett vésztő-mágori és berettyóújfaluherpályi példák mellett Marton Tibornak a balatonszárszói vonaldiszes település háztartásaira vonatkozó elemzése (MARTON 2013). A bronzkorból Csányi Marietta és Tárnoki Judit túrkeve-terehalmi vizsgálatait, melyek egy adott ház edénykészletének megismerésére irányultak (CSÁNYI–TÁRNOKI 2013), valamint Vicze Magdolna százhalombattai tell-feltérési eredményeit ítélték hasonló jelentőségűnek (VICZE 2013).

A háztartásrégészet elméleti vázlata

Jelen tanulmányunkban egy késő neolitikus lelőhely, Polgár-Csőszhalom példáján keresztül tekintjük át, hogy a háztartások milyen régészeti lenyomatot hagytak és ezek hogyan értelmezhetők.

Természetesen nem kívánjuk ehelyütt megismételni Kalla Gábor bevezető előadásának vonatkozó részeit (lásd tanulmányát e kötetben), csupán néhány olyan fontos kutatástörténeti mozzanatot és fogalmat említünk meg, ami a mi elemzéseink szempontjából is meghatározónak bizonyult. Így Kent V. Flannery és Marcus C. Winter (FLANNERY 1976; FLANNERY–WINTER 1976), Richard R. Wilk és William L. Rathje (1982), Ruth Tringham (2001; 2012), valamint Julia Hendon (1996) és Stella Souvatzi (2008; 2012) nevét és tevékenységét kell kiemelnünk. Iránymutatásaik alapján a háztartásrégészet, vagy helyesebben: a háztartások régészetének lényegi elemeit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A háztartás elsődlegesen szociológiai, antropológiai fogalom, mely az egy közösségben élők egységét fejezi ki a termelés, fogyasztás, elosztás és reprodukció szintjén, szociológiai és ideológiai értelemben egyaránt. Ebből következően a háztartások egymás közötti viszonyai három vagy négy fő szinten vizsgálhatóak: morfológiai, aktivitási vagy tevékenységbeli és ideológiai síkon.

2. A háztartásokban együtt élők közösségét nem feltétlenül határozza meg a rokonsági/vérségi kötelék, azonban az elemi család mindenképpen alap-építőköveként tekinthető.

3. A háztartások nem függetlenek egymástól, bonyolult kapcsolati rendszer fűzi őket egymáshoz és a közösséghez, valamint folyamatos interakcióban vannak közelebbi és távolabbi környezetükkel.

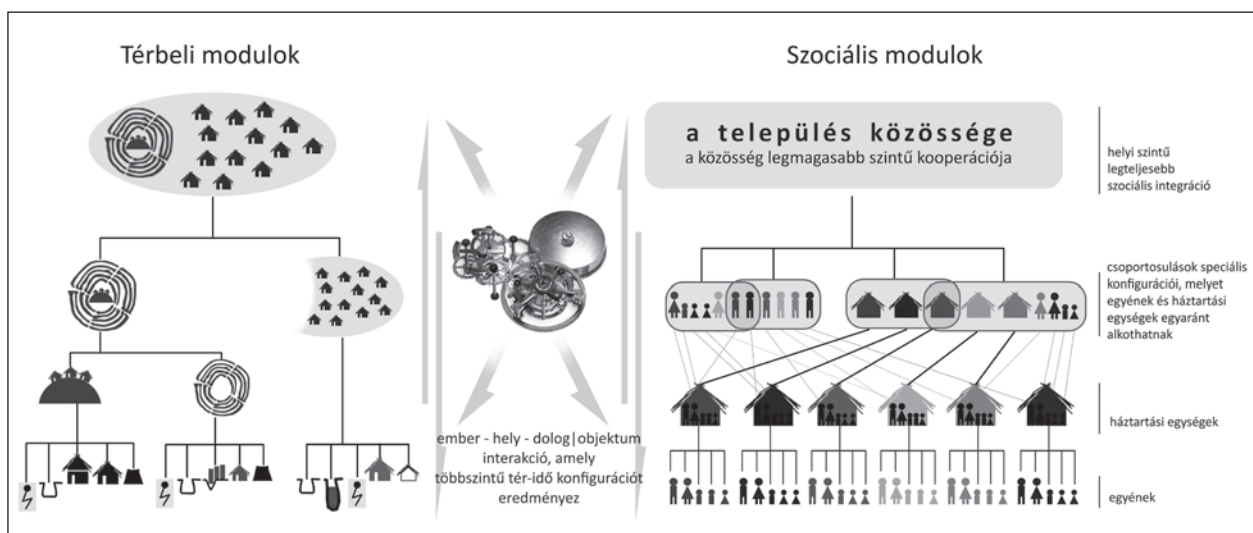
4. A háztartási egységek nem virtuálisak, hanem a térben helyezkednek el és emiatt kutathatók régészeti

lenyomataik. Ebben az értelemben elsősorban a ház, lakóház és közvetlen környezetét jelenti, különböző — az adott kultúra által meghatározott struktúrákkal (gödrök, kutak, temetkezések, stb.) és tevékenységekkel. Jellemző, hogy ezek a struktúrák ismétlődnek és elhatárolódnak fizikailag is más háztartásoktól. Természetesen az is elképzelhető, hogy egy-egy háztartás nem rendelkezik mindegyik összetevővel és tevékenységeik is elkülönülnek.

Tudjuk, hogy ez egy meglehetősen leegyszerűsített kép, hiszen nehéz normatív kategóriákat találni a különböző háztartásokat alkotó csoportok összetételére, nagyságára vonatkozóan (SOUVATZI 2012, 81). Anatóliai esettanulmányok azt mutatják, hogy az egyébként valószínű szociális együtttest képező neolitikus háztartások sok esetben egymáshoz fizikailag nem csatlakozó építmények moduláris rendszerét foglalták el a településen belül (DÜRING–MARCINIAK 2007). Bizonyos időszakban azonban ez a fizikailag diszperz építmény-rendszer összefüggő architektúrális keretek közötti fizikai együtttestet alkot, megvalósítva így a háztartás közös fedél alatti tevékenységét. Komoly módszertani probléma a „háztartás” mint szociális csoport tartalmának meghatározása is. A németországi vonaldiszes kerámia házainak lakóit alapvetően a családi struktúra keretei között rekonstruálják (STRIEN 2005; 2010). Ezzel szemben Çatalhöyük példája alapján Ian Hodder egy-egy ház közösségének együttesében nem látja a rokonsági alapon történő szerveződést, sokkal inkább a több alapelven nyugvó és folyamatosan változó csoportképződés valószínűsíthető a település népességének egészen belüli háztartások szociális szintjén (HODDER 2013).

Mindezen túlmenően egy-egy neolitikus település népességét alkotó háztartások szélesebb integrációiban sem csupán a rokonsági kapcsolatok, de a korporatív alapelveken nyugvó viszonyrendszer is meghatározó lehetett. Egyre sokasodó régészeti példa bizonyítja, hogy a legtöbb őskori település belső szociális csoportjainak összetételét egyszerre több rendező elv határozhatta meg, tehát nincsenek univerzális magyarázó modellek (HODDER 2013, 352–359).

A háztartások alapvető szociális együtteseinek tevékenységi körét meghaladják azok a szélesebb kooperációt igénylő feladatok, amelyek a település különleges helyeihez (pl. árok, kerítés stb.), vagy speciális objektumaihoz, tárgycsoportjaihoz köthetők. Ezek lényegében az emberek sajátos csoportosulása — a tér sajátos szegmense (mint hely) — objektum/dolog között lezajló interakciók, amelyek eredményeként a tevékenységek különböző szociális környezete (tere) jön létre, a háztartást felülíró csoport-konfigurációkkal

1. kép. Polgár-Csőszhalom — a település modellezett térbeli-szociális struktúrája
Fig. 1. Polgár-Csőszhalom — model of the settlement's spatial-social structure

(KNAPPETT 2010). Ebben az összefüggésben ember és tárgy, ember és ember, valamint tárgy és tárgy között létesül hálózati kapcsolat, amely egyben egy viszonylat-rendszer leképezése is (HODDER 2012, 210–213). Pierre Bourdieu nagy jelentőségű berber etnográfiai vizsgálata, különösen a kabil ház esettanulmánya (BOURDIEU 2009) a ház, berendezési tárgyak, mint fizikai objektum és az egyes lakók, illetve közösségeik, mint szociológia tényezők közötti interakcióira helyezi a hangsúlyt. Ebben a kontextusban, háztartások szintjén a mindennapi gyakorlatban jelenik meg az a nem verbális kommunikáció, amelynek végeredménye a habitus kialakulása. Mindebből nyilvánvaló, hogy egy őskori településen megvalósuló tevékenységek összességének csupán egyik vizsgálati szintje a háztartás, amely így egyetlen csoport-szerveződés dinamikájának tér-idő összefüggéseit tárhatja csak fel (HOFMANN-SMYTH 2013a; WHITTLE-BICKLE 2013).

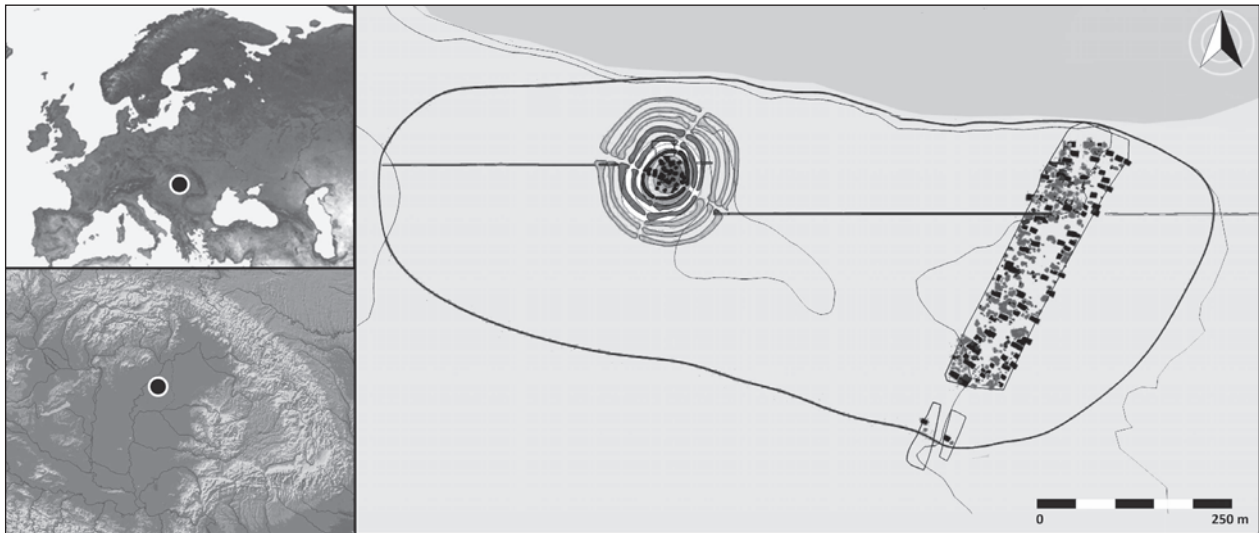
A polgár-csőszhalmi település modellezett struktúrája egy sajátos térbeli-szociális rendszer konfigurációjának képét rajzolja elénk (1. kép). Egy komplex rendszer akkor életképes, ha — Herbert A. Simon és Jay L. Lemke véleménye szerint — a köztes formák is stabilak és hierarchikus szerveződésük (SIMON 1962; LEMKE 2001). Ha a társadalmat is ilyen komplex rendszerként tekintjük, akkor az egyéneket integráló háztartás tekinthető annak a szociológiai építőkönek, mely egy ilyen jól működő komplex rendszer stabil szerveződési szintjét testesíti meg, melyből a bonyolultabb struktúrák egymásra épülő rendszere épülhet föl, ill. bármilyen működési hiba esetén eddig a szintig tud a rendszer biztonságosan „visszabontódni”, elke-

rülve így a teljes szociális atomizálódást (SIMON 1962; KOESTLER 2000, 65–67). Paul Roscoe némiképp árnyaltabban látja e kérdést és főként Új-Guinea-i példák alapján nem a hierarchikus modellt tartja jellemzőnek a szociális csoportok összefüggés-rendszerében, hanem olyan moduláris rendszereket, amelyek egymást tartalmazva és egyetlen szerveződési szinten valósítanak meg különböző csoportkonfigurációkat (ROSCOE 2009; CARBALLO-ROSCOE-FEINMAN 2012).

Polgár-Csőszhalom - a lelőhely

Polgár-Csőszhalom lelőhelyén az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a debreceni Déri Múzeum munkatársai által 1989 és 2005 között végzett kutatások eredményeképp egy megközelítőleg 38 hektár kiterjedésű, késő neolitikus települést ismerhettünk meg, mely két, egymástól jól elkülöníthető egységből áll: a többszörös körárok rendszerrel övezett tellből és a körülötte lévő horizontális településből (2. kép). Kulturálisan több összetevője határozható meg: Polgár-Csőszhalom a balkáni típusú neolitikus tellek legészakibb előfordulása, körárok-rendszere pedig a lengyeli kultúrához kapcsolja. A komplex település leletanyaga a tiszai, herpályi- és csőszhalmi kultúrkörrel rokonítható.

Korábban úgy véltük, hogy ez a fajta kettősség egyedülálló a régióban, azonban legújabb kutatásaink Polgár-Bosnyákdombon (RACZKY-ANDERS 2009b) és Hajdúböszörmény-Pródon (RACZKY-FODOR-MESTER 2010) annak lehetőségét vetették föl, hogy hasonló típusú lelőhelyek nagyobb számú előfordulásával számolhatunk a területen.

2. kép. Polgár-Csőszhalom lelőhelye
Fig. 2. The Polgár-Csőszhalom site

A lelőhelyből 715 m² (tell), illetve közel 36 000 m² (horizontális település) nagyságú területet sikerült feltárni. A tellen 12 épület, 243 gödör és 21 sír, míg a külső településen 80 ház, illetve ezekhez kapcsolódóan 68 kút, 238 gödör, továbbá 124 sír látott napvilágot.

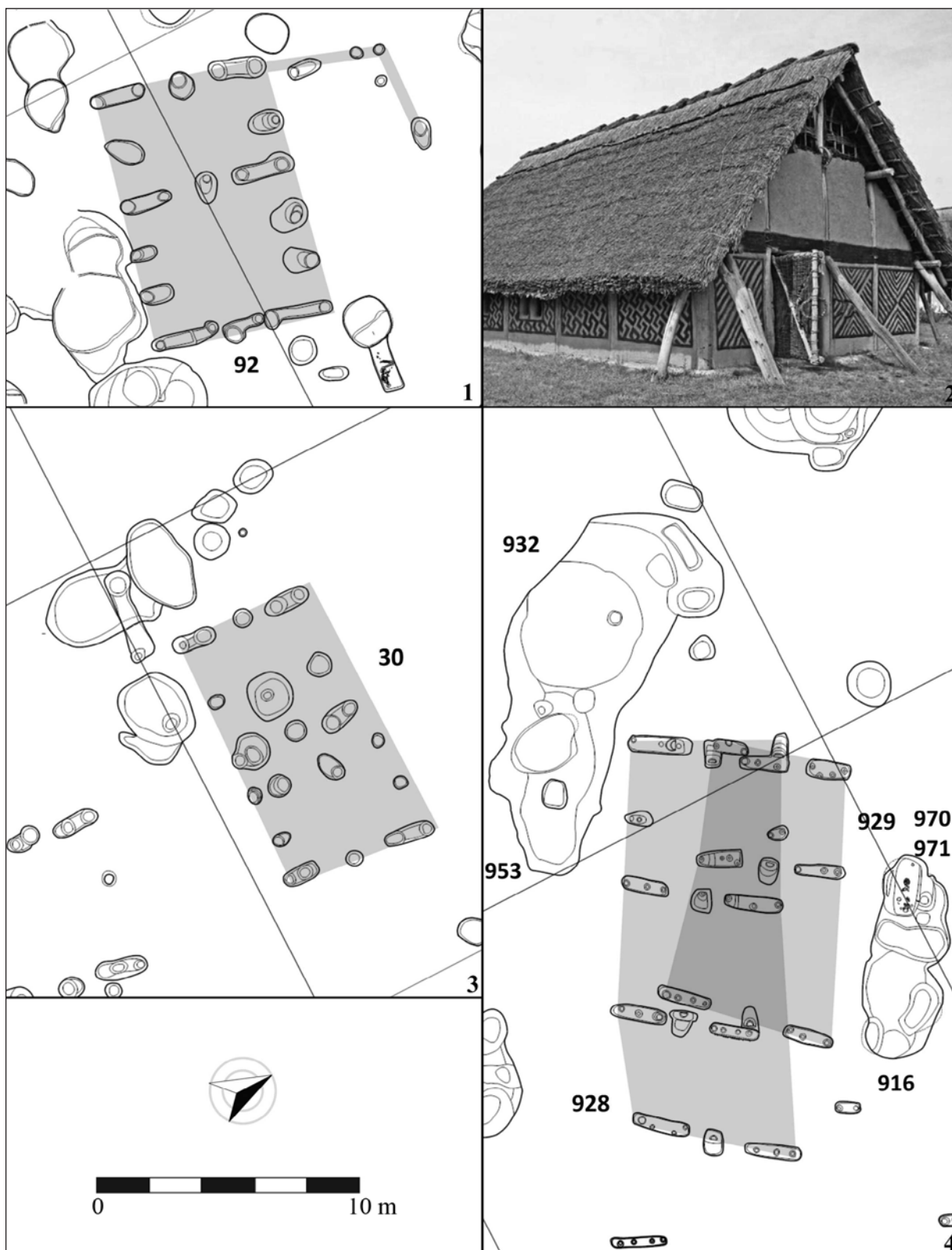
Az elmúlt években az előkerült kerámia-, kőesz- köz- és állatcsont anyag részlemezése történt meg, mely kiegészült a temetkezések nem/életkor/státusz alapú vizsgálatával, illetve a lelőhely paleoökológiai rekonstrukciójával. Mindezek alapján körvonalazni tudtuk a település két színterének eltérő tér- és időhasználatát, mely röviden és leegyszerűsítve az alábbiakban foglalható össze: A tell területén a vadállatcsontok, míg a horizontális telepen a háziállatok csontjai vannak túlsúlyban, ugyanakkor a tellen közel 200-szor nagyobb az ott elfogyasztott állatok csontjainak 1 m²-re eső sűrűsége, mint a külső település területén. A tell házai szorosan egymás mellett, koncentrikusan épültek föl, a külső településen az ÉNy-DK-i tájolás az uralkodó. Az árokrendszer négy kapunyílásával az ÉK-DNy-i irány is megjelenik. A tellen különleges díszítésű, festett és rendkívül töredékes kerámia leletanyag látott napvilágot, míg a külső településen ugyanez a festés típus csak szórványosan fordult elő és az edények is kevésbé töredékes állapotot mutattak. Feltűnő, hogy réz ékszereket kizárólag a tell területéről ismerünk. A temetkezések is kettős formában jelentkeznek: női sírok csak a horizontális részből kerültek elő, míg a tellen a gazdag fiúgyermek és férfi temetkezések koncentrációja figyelhető meg. Ezek az eredmények tették számunkra lehetővé, hogy a közösség kettős tér/idő szemléleti modelljét felvázoljuk (ANDERS-NAGY 2007;

RACZKY-HAJDÚ-DOMBORÓCZKI 2007; RACZKY-ANDERS 2008; 2009; 2010; RACZKY-ANDERS-BARTOSIEWICZ 2011; RACZKY ET AL. in press; SIKLÓSI ET AL. in press).

A Polgár-Csőszhalmon végzett feltárások különlegesen gazdag forrásanyagot szolgáltatnak a háztartás régészet témakörében, köszönhetően a már említett kutatott terület nagyságának, valamint a struktúrák és a leletanyag sokszínűségének. Bár Polgár esetében nem tanulmányozhatjuk a Marion Cutting által felsorolt mind a nyolc tényezőt, melyek szerint elengedhetetlenek az őskori háztartások és település építészetéhez kapcsolódó vizsgálatokhoz (CUTTING 2006, 240–241), mégis úgy gondoljuk, hogy a rendelkezésünkre álló néhány összetevő is fontos és új információt hordozhat. Különlegessége a lelőhelynek, hogy ezeknek a jól dokumentált és változatos jelenségeknek az idejét is meg tudjuk határozni, mivel immáron rendelkezésünkre áll 60 db konvencionális és 80 db AMS ¹⁴C adat (RACZKY-ANDERS 2010b; in prep.; RACZKY ET AL. in press), így a háztartásokat dinamikus, változásukban, egyre finomodó időbeli skálák felbontásában tudjuk vizsgálni.

Polgár-Csőszhalom – a háztartások

Ideális esetben a háztartásrégészeti kutatások helyszíne kiindulásakor (FLANNERY 1976) is és manapság is (Çatalhöyük: MELLAART 1967, 54–63; CESSFORD 2003; CUTTING 2005; DÜRING-MARCINIÁK 2006) olyan lelőhely volt, ahol megmaradtak az eredeti járőrszintek. Sajnálatos módon Polgár-Csőszhalom horizontális településének esetében ilyenekkel nem számolhatunk és hiányoznak az eredeti helyzetben feltárt beépített és

3. kép. Polgár-Csőszhalom, horizontális település — 1: kétszobátú ház kiegészítő épülettel (92. objektum), 2: a 92. objektum rekonstrukciója, 3: kétszobátú ház (30. objektum), 4: szuperpozícióban lévő két- és háromszobátú ház (928., 929. objektum) és a környezetükben lévő gödrök (932., 953., 916., 970., 971. objektum)

Fig. 3. Polgár-Csőszhalom, horizontal settlement — 1: two-roomed house with a structure built against its wall (Feature 92), 2: reconstruction of Feature 92, 3: two-roomed house (Feature 30), 4: a superimposed two and three-roomed house (Features 928 and 929) and the pits in their proximity (Features 932, 953, 916, 970, 971)

mobil berendezési elemek és tárgyak is; mindezekre csupán másodlagosan, a gödrök betöltéséből következethetünk. Mindez lényegileg hasonló tafonómiai viszonyokat jelent, mint ami a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának nagy településeivel kapcsolatban elmondható (BICKLE 2013, 155–157). Igaz ugyan, hogy a település másik helyszínén, a tellen 12 leégett házat ismerünk, azonban ezek háztartás-szintű meghatározása is első pillanatra nehéznek tűnik. A tellen folyó koncentrált és időszakonként nagyon intenzív házépítési és az ezt kísérő szándékos égetési tevékenység (RACZKY ET AL. in press) a rétegek rombolásával is járt, és így nem könnyű azonosítani az egy házhoz/háztartáshoz tartozó térbeli jelenségeket, tárgyakat. A képet csak tovább bonyolítja, hogy véleményünk szerint a tellen nem hétköznapi események folytak (RACZKY–ANDERS 2010a, 153–156), így nagy valószínűséggel az épületek sem kizárólag a mindennapi élet cselekvéseinek és tárgyhasználatának lenyomatát őrzik. Erre utalnak egyébként pl. az épületek kontextusában talált kerámiából és rézből készült különleges tárgye gyűttesek is (RACZKY–ANDERS 2010a, 149–151), valamint a harmadik építési fázisban az átlagos lakóépületektől méretben és alakban is eltérő, négyszögletes vagy kerek agyagépítmények is. Ráadásul ezek a különös „házutánszatok” kört alkotva veszik körül a tell központi részét (RACZKY–ANDERS–BARTOSIEWICZ 2011, 62–64).

A háztartások négy fő szinten elemezhetők, melyek további rétegekre bonthatók (lásd alább): morfológiain, tevékenységén, ideológiaiain valamint a szociális csoportok versengésében.¹ A Polgár-Csőszhalmon feltárt régészeti jelenségeket is a következőkben ezeknek a szinteknek megfelelően vizsgáljuk, bár tudatában vagyunk annak, hogy ezek sok esetben alig különíthetők el egymástól, határaik sokszor egymásba érnek, átfedések vannak közöttük és régészetiileg is gyakran nehezen felismerhetők (SOUVATZI 2008, 19; TRINGHAM 2012, 81).

Morfológia

A polgár-csőszhalmi településen több objektumtípust különítettünk el, melyek sajátos egymás mellé rendeződése határozza meg a település összképét (2. kép, 4. kép 1). Előfordulások a lelőhely két színterén nem azonos — házak/épületek, gödrök és sírok a tellen és a horizontális területen egyaránt megfigyelhetők, de kemen céket és árkokat csak a tellen, míg kutakat csak a külső településen tudtunk feltárni (RACZKY–ANDERS 2010a).

¹ Ezek az elemzési szintek részben megfelelnek R. R. Wilk és W. L. Rathje által a háztartások jellemzőjének tartott három összetevőnek: *social, material, behavioral* (WILK–RATHJE 1982, 618).

Az alábbiakban részletesebben csak a házakat érintjük, a többi objektumra csak a házakkal való összefüggéseikben térünk ki, hiszen a háztartások fő szervező ereje maga az épület, a ház (WHITTLE–BICKLE 2013, 388).

A ház

A tellen és a horizontális településen a házak közel hasonló méretűek és szerkezetűek voltak; kivételt csak a tellen feltárt kétemeletes épület jelentett (RACZKY–ANDERS 2010, 149–150), ill. a fentebb már említett különleges kerek építmények. A feltárt épületek hossza 8–15 m, míg szélessége 4–7 m között változott, tájolásuk ÉK–DNy-i. Az épületek belső struktúrája is jól vizsgálható a jól megfigyelt földbe mélyedő cölöphelyek alapján és így két vagy három részre osztott térrel számolhatunk (3. kép 1, 3–4). A bejárat a házak rövidebbik, ÉK-i oldalán volt (RACZKY–ANDERS–SEBŐK 2007). Számos esetben a házakhoz kiegészítő épületek is csatlakoztak (3. kép 1). Az épület alapterületéhez mindenképpen hozzá kell adnunk a padlástér területét is, így egy kétosztatú ház esetében a hasznos terület 90 m² (RACZKY–ANDERS–SEBŐK 2007, 40), s egy nagyobb épületnél akár 120 m² is lehetett. A lakóházak méretéből következtetéseket lehet levonni a benne élők számára és így a háztartás méretére vonatkozóan is. A külső település 3,6 ha nagyságú területének 80 épületéből, illetve a 4 házgeneráció 20 épületéből kiindulva, valamint épületenként 5–7 főt kalkulálva, ez egy időben e települési szegmensben 100–140 fő népességre enged következtetni. Ezt az eredményt a külső település egészének 34 ha nagyságú területére mechanikusan extrapolálva, közelítőleg 1000–1400 fő népességszámot kapunk, ami az első megítélésre meglehetősen nagynak tűnik a korábbi alföldi települések becsléseihez hasonlítva (KALICZ 2001). Ugyanakkor a boszniai Viszoko-régió korabeli Okolište településére kalkulált 2000-es lélekszám nagyságrendjével meglehetősen összhangot mutat (MÜLLER ET AL. 2011, 99). Ez utóbbi lelőhely környezetében olyan kisebb „szatelit-telepeket” azonosítottak, ahol a népességszám nem haladta meg a 300-at. Ez az egész jelenség azért érdekes, mert éppen a 200–300 főt tartják olyan küszöb-értéknek, amely alatt egy szokványos neolitikus közösség egalitárius elveken nyugvó, belső önszabályozás keretei közötti szociális harmóniát valósíthat meg. A települési integráció nyomán létrejövő 500–600 fős népességszám egyensúlyi állapotához már egy komplex, hierarchikus rendszer önszabályozó mechanizmusa szükségeltetett a görögországi topográfiai adatok szerint is (BINTLIFF 2007). A németországi vonaldíszes kerámia népességének nagyságára nézve a bizonytalanságok mellett is néhány száz és 1000 körül

li adatokat tartották valószínűnek (ZIMMERMANN ET AL. 2009, 362). Az összehasonlító vizsgálatok alapján, általánosságban az emberi csoport-formációk demográfiai küszöb értékeit 7–25–150–500–2500 főben határozták meg, ahol az 500-as csoport nagyság felett valószínűsíthetők a hierarchikus formációk (KOSSE 2001, Table 1–2). Mindezek ugyanakkor régészeti kalkulációinkhoz viszonyítási alapot, s a történeti folyamatok rekonstrukciójához általános keretet szolgáltatnak. Polgár-Csőszhalom késő neolitikus települése mindenképp egy nagyobb népesség koncentrációját jelzi természetes mikro-régióján belül, a 66–70 km² nagyságú Polgár-sziget területén. Ez a „geopolitikai” helyzet a középső neolitikum mintegy 500 éves időszaka alatt lejátszódó összetett folyamat eredményeként alakult ki, ami régészetiileg a korai szórványos kis települések integrációjában, s azok egyre koncentrálódó rendszerében fogható meg (RACZKY–ANDERS 2009c). A lezajlott komplex gazdasági-szociális átrendeződések végeredményeképpen a Kr. e. V. évezred elejére Polgár-szigeten Polgár-Csőszhalom és Polgár-Bosnyákdomb két nagy települési komplexuma jelent meg.² Jelen tudásunk szerint a késői neolitikum történetének tér-és időbeli kereteit ezek az említett nagy települések határozták meg az említett mikro-regionális környezetben.

A ház megformálása és díszítése, azaz építészet a háztartások morfológiájának megismerésében nagy segítséget nyújthat (ALLISON 2009; TRINGHAM 2012, 87, 94). Ez a megismerési folyamat szerencsés esetben kiegészülhet az épületek valós rekonstrukciójával, ahogyan ezt alkalmunk volt megtapasztalni a horizontális településen feltárt egyik épület felépítése és berendezése során (RACZKY–ANDERS–SEBŐK 2007) (3. kép 1–2). E „kísérlet” során szembesülhettünk a gyakorlatban olyan kérdésekkel, melyek a háztartások régészetének kérdéseivel is részben azonosak, mint pl. a házépítéshez kapcsolódó időráfordítás és befektetett munka mennyisége, a régészeti rekordban nem jelentkező építészeti elemek (pl. támasztó cölöpök) és tárgyak (pl. szerves anyagból készült tárolóeszközök) szükségessége és az építés folyamatában résztvevők egyénenként és csoportosan „konstituálódott” tér élménye.

Néhányszor megfigyelhettük a házak szuperpozícióját; több alkalommal kétszeres (pl. 928. és 929. objektum: 3. kép 4), míg néhányánál háromszoros egymásra, vagy részlegesen egymásra való építést dokumentálhattunk. Mindegyik esetben a ház főbb jellemzői — tájolás, méret, felosztás — csak kicsit módosul-

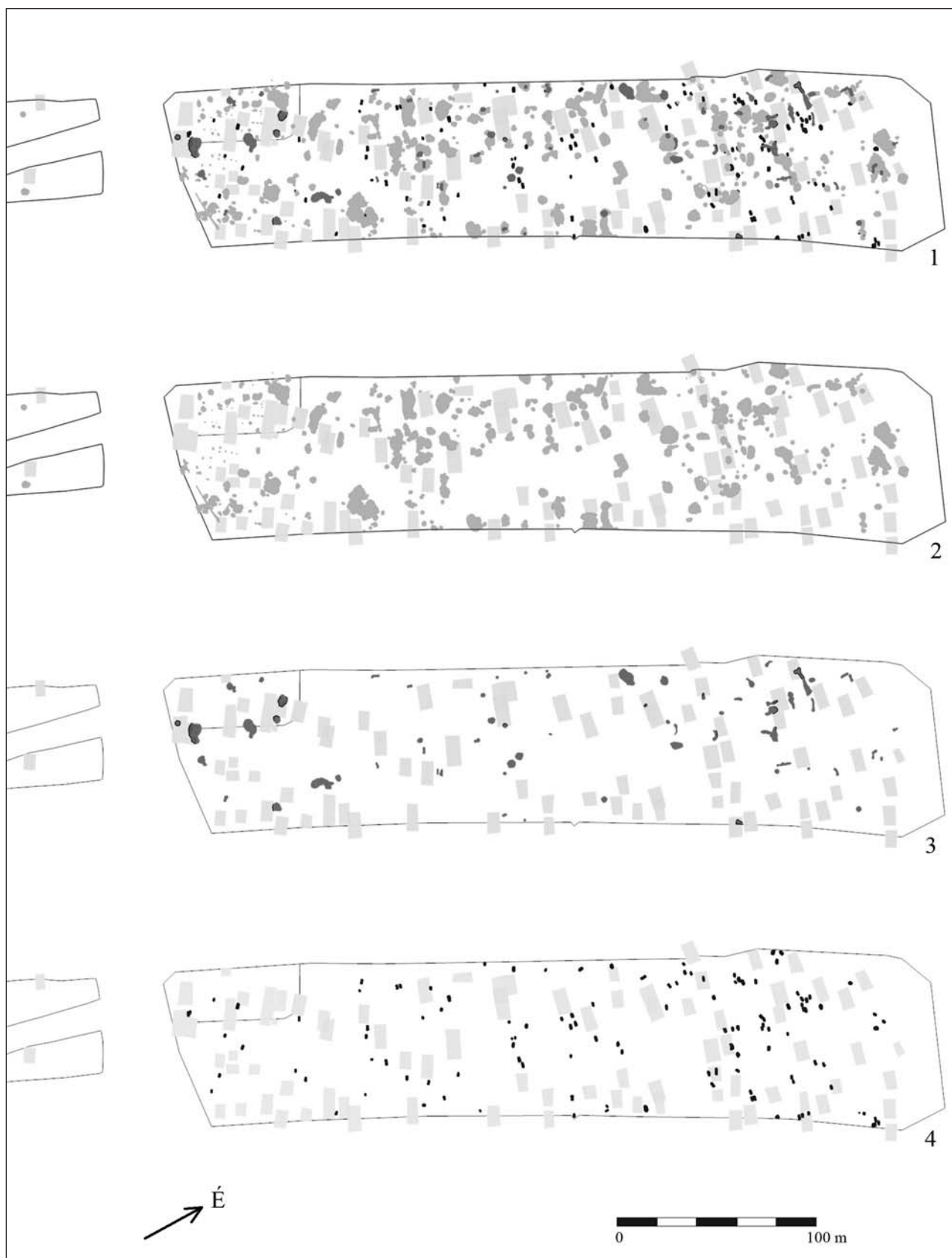
² A sziget déli ártéri pereméhez csatlakozó önálló kiemelkedésen egy harmadik élőhely is lehetett (Polgár-Kigyósdomb — Márkus Gábor topográfiai információi alapján).

tak. Az épületek egyhelyben való újraépítésében, azaz ugyanazon térszegmens használatában mindenképpen tudatos közösségi akarat nyilvánult meg, a ház helyével és az általa lefoglalt mikro-környezettel nemcsak a ház fizikai időtartamát (RACZKY ET AL. in press), hanem magának a háztartás használatának idejét is igyekeztek kiterjeszteni (TRINGHAM 2012, 93–94). Lényegileg hasonló törekvést mutat a körárokakkal körülvett nagyobb területen belüli házak egymás feletti újjáépítése is, amely ugyanakkor egy átfogóbb, a térszegmens egészét érintő horizontális és vertikális építési makro-tevékenység részét képezte. Tulajdonképpen ennek eredménye a mesterséges halom korpuszának folyamatos növekedése és horizontális terjeszkedése.

Gödrök és kutak

A házak mellett a gödrök és kutak határozták meg a polgár-csőszhalmi horizontális település képét (4. kép 2–3). (A házak és sírok összetett kapcsolatára a későbbiekben térünk ki.) A kérdés az, hogy ezekből a megismert struktúrákból melyek köthetők egy adott háztartáshoz és melyek nem. Ha a házak és a gödrök viszonyát tekintjük, akkor a korábban egyszerűnek tűnő alaphelyzetet (pl. LÜNING, 1991, 68–70) az újabb, főleg a közép-európai vonaldíszes kerámia körében végzett kutatások, több módszertani nehézséggel árnyalták (ZIMMERMANN 2012): Kérdéses, hogy a gödör betöltődése milyen hosszú folyamat volt, a ház használatának teljes ideje alatt használatban volt-e, szándékosan vagy természetesen töltődött-e föl (KVĚTINA-KONČELOVA 2011; RÜCK 2012, 23–26; Kalla Gábor tanulmánya e kötetben). Petr Květina és Markéta Končelova legutóbbi tanulmányukban arra hívják föl a figyelmet, hogy a leletanyag térbeli eloszlása nem feltétlenül egy adott ház egységét jelöli ki, összetartozó kerámiatöredékek a település egészén szóródhatnak egy adott kronológiai horizonton belül (KVĚTINA-KONČELOVA 2013, 5–6).

A polgár-csőszhalmi egyrétegű településsel összefüggésben eddig elvégzett esettanulmányunk szintén a kétségek számát növelte: Kiindulási hipotézisünk az volt, hogy a már említett szuperpozícióban lévő két épülethez (928. és 929. objektum) két külön gödör-komplexum tartozik, így a gödrök ¹⁴C adatai a két ház életét fogják meghatározni (4. kép 4). Azonban a két a minta AMS adata közel azonos eredményt hozott: a 916. objektum (POZ-45720) 4830 (68,2 %) 4720 cal BC, míg a 932. objektum (POZ-45721) 4830 (68,2 %) 4725 cal BC időszakra tehető. Ezzel a nyilvánvalóan két külön időszakban létezett ház életét nem tudtuk meghatározni, de az általuk használt terét, a gödrök által közvetve, igen. A két gödörkomplexum által közrezárt térben és

4. kép. Polgár-Csőszhalom, horizontális település — 1: feltárt objektumok, 2: házak és gödrök, 3: házak és kutak, 4: házak és sírok
 Fig. 4. Polgár-Csőszhalom, horizontal settlement — 1: the excavated features, 2: houses and pits, 3: houses and wells, 4: houses and burials

ezzel együtt időben létezett a két ház, melyek feltehetően egy háztartáshoz tartoztak. A két gödörkomplexum funkciójában is eltért egymástól: míg az egyiket eredetileg agyagkitermelésre használt, majd utána a település hulladékával fokozatosan betemetődő gödör, addig a másik egy függőleges kútaknából és a hozzá tartozó lejáróból állt (RACZKY ET AL. in press).

A polgári házak és kutak viszonya sem minden esetben egyértelmű: bár közel azonos számban tártunk fel épületeket és kutakat, szóródási képük mégis összetettebb használatot tételez föl (4. kép 4). A kutak egy része határozott kapcsolatot mutat egy-egy ház szűkebb fizikai környezetével, számos esetben azonban olyan területen találhatóak, ahol több épület is állt, így valószínűleg több háztartási közösséget szolgáltattak ki. A horizontális településen körvonalazott 79–80 lakóépülethez képest a 68 kút statisztikailag bizonyítja a kúthasználat általános voltát a településen. Mindez azt is jelenti, hogy a háztartásoknak igényük volt az ástott aknákból származó víz használatára, mivel a nyári időszakban elszennyeződő Tiszából már nem jutottak elég ivóvízhez. A szükséges vízmennyiséget döntően már nem nyerhették közvetlenül a folyóból, ebből következően a kutak szerepe fölértékelődött, használatuk nagyobb figyelmet kívánt. Ezzel párhuzamosan a víztől való fokozatos eltávolodás szintén a térhasználat újabb változatát, változatait igényelte. (SEBÖK ET AL. in press).

Település

A Polgár-Csőszhalmon megfigyelt objektumtípusok — ház, gödör, kút, sír — mintázata természetesen a horizontális településen jobban követhető. A feltárt terület objektumtípusai szinte teljesen lefedik a területet, bár megjelenésük nem nevezhető törvényszerűen ismétlődőnek és ritmikusnak (4. kép 1). Jól látható, hogy vannak olyan épületek, melyekhez egyáltalán nem tartozik pl. gödör, kút vagy sír, illetve olyanok is előfordulnak, melyek mellett mindegyik objektum típus megtalálható és ezek különböző kombinációkban is megjelenhetnek (4. kép 2–4). Ezt több módon is magyarázhatjuk:

1. az esetleges feltérési nehézségek miatt nem tártunk meg minden jelenséget — ez a lehetőség főleg a temetkezések esetében jöhet szóba, de semmiképpen sem akkora arányban, hogy lényegesen befolyásolhatná a képet.

2. a településen belüli térhasználat a késő neolitikum időszakában már csak főbb vonalaiban emlékeztet a vonaldíszes kör térrendezési elveinek szabályszerűségére, azaz a ház/*Langsgrube*/sír hármasságára, mely pl. mintaszerűen tanulmányozható pl. Domboróczki L. füzesabonyi feltérásain (DOMBORÓCZKI

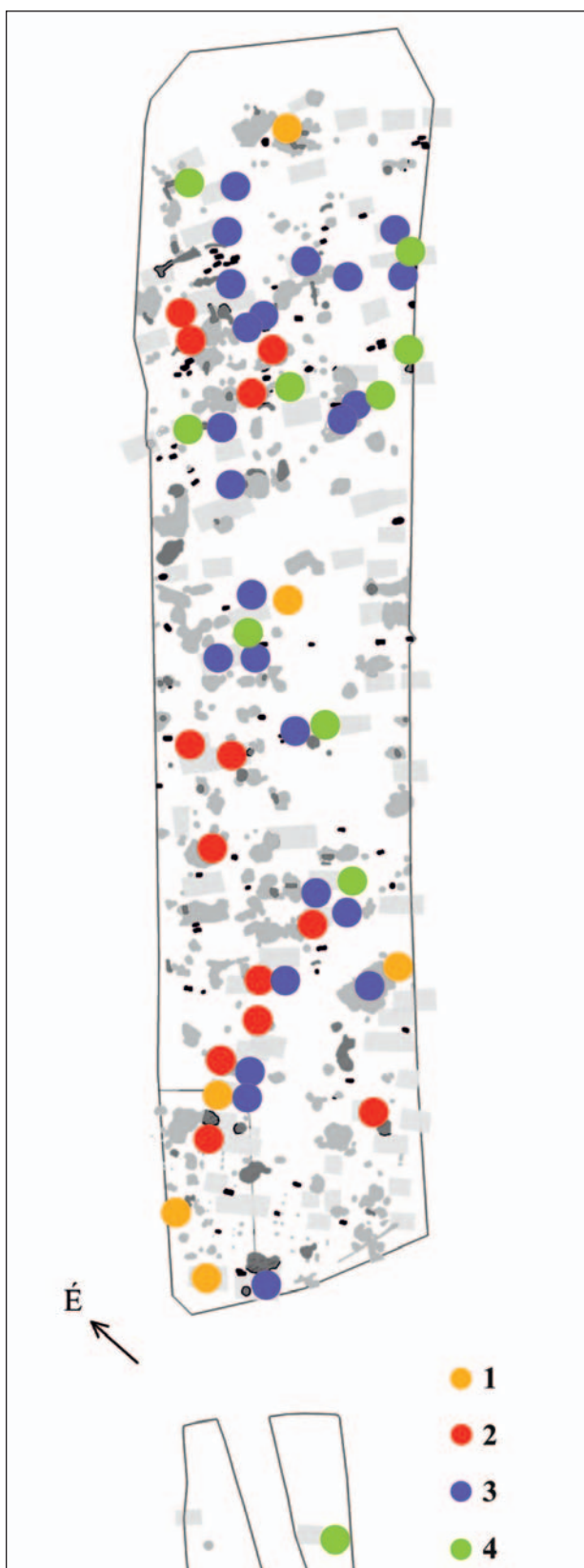
1997). Ennek a merev rendszernek felbomlását láthatjuk például a tiszai kultúra Korek József által feltárt és Raczy Pál által újraértelmezett kisköre-gáti településén is, ahol (KOREK 1989, 49–52, Abb. 3; RACZKY 1995, 82). A telkek esetében a háztartások térben való megjelenése is jóval bonyolultabb képet mutat: az oszlopos épületek hangsúlyosan koncentrált központi elrendezése miatt a gödrök és temetkezések a település peremén sűrűsödnek, mint ahogyan az pl. Öcsöd-Kováshalmon is megfigyelhető (RACZKY 2009), de ugyanezt a jelenséget rögzíti John Chapman is a balkáni telkek vonatkozásában (CHAPMAN 1989).

3. Esetünkben az is elképzelhető, hogy több lakóházhhoz tartozott egy-egy gödör vagy kút és így együttesen alkottak egy-egy háztartást gazdasági, szociológiai értelemben (ALLISON 1999, 4–5). Hasonló lehetőséget vázol föl Stella G. Souvatzi is görögországi neolitikus példák alapján (SOUVATZI 2012, 26–31).

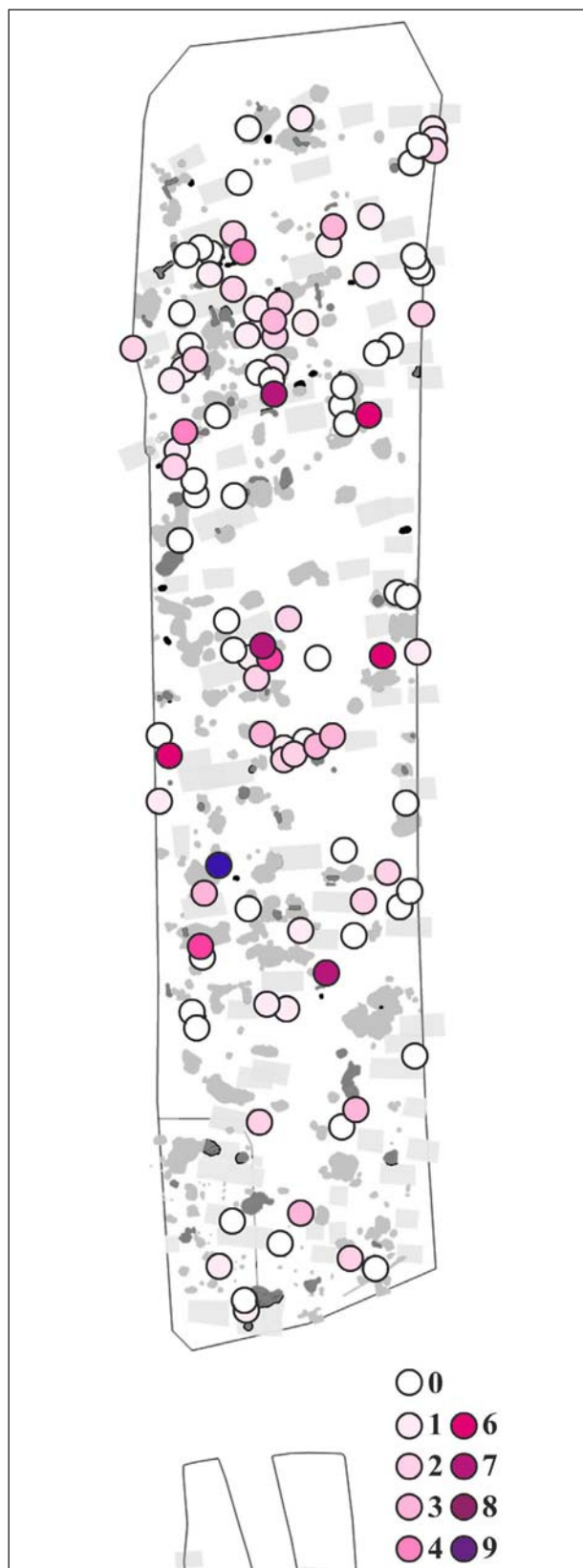
Bármilyen megközelítésből is indulunk ki, a háztartások legfontosabb alkotóeleme maga a ház, a lakóépület. Ha pusztán ezt az alapegységet vizsgáljuk Polgár-Csőszhalom horizontális településén (4. kép 1), akkor a következő megállapításokat tehetjük. A feltárt terület északkeleti harmadában, a vízparthoz közelebbi részén a házak jól kivehető, ÉNy–DK-i sorokat alkotnak, míg ettől délebbre a soros elrendezést az épületek kisebb-nagyobb csoportokba való elrendeződése váltja föl, és ezeket a csoportokat egymástól üres terek választják el egymástól. Korábbi tanulmányainkban azt tételeztük föl, hogy a lelőhely betelepülése a folyótól kiindulva kezdődött és fokozatosan népesültek be a víztől távolabbi területek (RACZKY–ANDERS 2010b, 374–375). Azonban az újonnan rendelkezésünkre álló ¹⁴C adatok nem támogatják ezt az elképzelésünket; egy jóval mozgalmasabb és bonyolultabb térhasználattal kell számolnunk — a lelőhely feltárt része a korai időszaktól kezdve teljes területén lakott volt, csak a betelepülés intenzitásában láthatunk különbségeket egy adott periódus tekintetében (RACZKY–ANDERS in prep) (5. kép).³

Horizontális települések ilyenfajta kettős elrendezésére ismét a vonaldíszes kultúrkörből hozhatunk példát: Az 1980-as évek elejének németországi *Hofplatz/house-yard* modellje elsősorban a házat és annak környezetét, mint fizikai objektum-együttest próbált megragadni a maga közel állandó térbeli helyzetében és generációnként ismétlődően újraépített időbeli

³ A jelenleg rendelkezésünkre álló 80 AMS adat alapján a feltárt horizontális településrészleten négy fázist tudtunk elkülöníteni: I. fázis: 4870 (68,2%) 4790 cal BC, II. fázis: 4790 (68,2%) 4715 cal BC, III. fázis: 4715 (68,2%) 4670 cal BC, IV. fázis: 4670 (68,2%) 4645 cal BC (RACZKY–ANDERS in prep.)

5. kép. Polgár-Csőszhalom, horizontális település —AMS dátumok eloszlása tér- és időbeli dimenziók szerint a 4 fejlődési fázissal
Fig. 5. Polgár-Csőszhalom, horizontal settlement — spatial and temporal distribution of AMS dates with the four occupation phases

6 kép. Polgár-Csőszhalom, horizontális település — a sírok melléklete által képviselt presztizs értékek térbeli elterjedése
Fig. 6. Polgár-Csőszhalom, horizontal settlement — the spatial distribution of the prestige embodied by the grave goods accompanying burials

egymásutánjában (BOELICKE 1982; LÜNING 1997). Ez a szemlélet lényegében a házak élettartamának 25–30 évét igyekezett megfeleltetni egy-egy emberi generáció és egy-egy kapcsolódó kerámia-stílus ciklusának 25 évével. Ezzel szemben a *Zeilen-Struktur* modell a házak sorát, mint egyidejűleg létező strukturális egységet tekinti a térbeli létezés meghatározottságának (RÜCK 2007), azaz a házak életének párhuzamos voltát, élettartamának akár 80–100 évét, s ráadásul a különböző kerámia stílusok időbeli párhuzamosságát állítja (ZIMMERMANN 2012). A példák azt valószínűsíthetik, hogy egy vonaldíszes településen belül egyszerre mindkét „mozgásmechanizmus” működött, tehát a házak helyhez kötött, egymás feletti ismétlődése, illetve azok egymáshoz kapcsolódó horizontális rendszeressége egyszerre képezhették a vonaldíszes települések belső dinamikáját (LINK 2012).

A Polgár-Csőszhalom-dűlőben feltárt terület össze-sítő alaprajzából (4. kép 1) kiindulva egy rendkívül tudatos, évszázadokon keresztül érvényesülő térrendezés, és ezzel együtt, térhasználat nyomát tudjuk felfedezni. Ez az egységes szemlélet érhető tetten a házak méreteiben, tájolásában, valamint abban, hogy csupán néhány esetben van szuperpozíció az épületeknél. A térnek ilyenféle kihasználása S. Souvatzi szerint a háztartások tevékenységének és az egymás közti együttműködésnek egyik fontos megnyilvánulása (SOUVATZI 2013, 49–51).

A településen az épületek mérete és felosztása nagy vonalakban egységesnek tekinthető, mégis ha közelebbről vesszük szemügyre, akkor kisebb-nagyobb különbségeket is fel tudunk fedezni, így elsősorban nagyságukban és tájolásukban. Ezt azzal magyarázzuk, hogy a település szintjén meglehetősen uniformizált volt az épületek formája és irányítása, azonban az egyes háztartások bizonyos határokon belül módosíthatták ezeket a kereteket, alkalmazkodva talán egyéni igényeikhez és szükségleteikhez, kapacitásukhoz. A térfelosztásnak ez a rendszere közel 500 évig sikeresen működött, éppen a kötöttségében beágyazott rugalmasságnak köszönhetően, továbbá illeszkedett egy európai általános adaptív kulturális változás ciklikus lépték-rendszerébe (ZIMMERMANN 2012; GRONENBORN ET AL. 2013).

Hasonlóan tudatos térszervezést mutatnak a polgár-csőszhalmi tell központi épületei, az árokkal határolt részen szorosan egymás mellett, egyszerre koncentráltan és koncentrikusan helyezkednek el és méreteik is kisebbek. Elképzelhető, hogy a tell ezen épületei megfeleltethetők a külső település háztartási egységeinek, azaz egy háztartásnak két lokusza és esetleg két funkciója (hétköznapi és ünnepi) lehetett, melynek használata időben és térben is elkülönült.

Tevékenység

Vizsgálatainkban elsősorban a megismerhető háztartási szintű tevékenységekre fókuszáltunk, de mintegy „melléktermékként” azon túlmutató cselekvéseket is rekonstruálni tudtunk, ami nem is meglepő, ha tudatában vagyunk annak, hogy a háztartás szociális és gazdasági kapcsolatok színtere, melyek dinamikus interakcióban állnak a nagyobb közösségi szerveződésekkel (HENDON 1996, 56). A tevékenységek egy részének elvégzésére a társadalmon belüli moduláris egységek társulásaiban van mód, így optimalizálva az elvégzendő feladat minőségét (CARBALLO–ROSCOE–FEINMAN 2012). A háztartások tevékenységei időben és térben egyaránt vizsgálhatók, mégis csak újabban kezd a statikus szemlélet helyett egy dinamikusabb, az időtényezőre is figyelmet fordító, több változót egyszerre figyelembe vevő kutatási irányzat elterjedni (HENDON 1996, 53; CUTTING 2006, 235–236; MLEKUŽ 2010; BICKLE 2013). A térhasználat időszakonként eltérhet, ciklikusan vagy szezonálisan is változhat. Pl. télen a cselekvések zöme a házban belülről és a ház közvetlen környezetére koncentrálódik, de tavasztól ősziig a házban kívüli, akár nagyobb távolságokban lévő területeken is folyhat. Ebben az időben és térben nemcsak a tevékenységek ritmusa változhat, hanem az elvégzett munkák is, pl. a növénytermesztés időszaka tavasztól ősziig terjed, de eszközöket, ruházatot télen is lehet készíteni. A tevékenységek elemezhetők egyrészt a háztartás és a lelőhely szintjén, és ezeken belül is hétköznapi és speciális kategóriákra oszthatók fel.

Háztartások szintje

Polgár-Csőszhalom lelőhelyén hatalmas mennyiségű leletanyagot tártunk fel, kb. 300 000 db kerámia, 125 000 db állatcsont, 25 000 db kőeszköz, valamint 7000 db csont- és agancseszköz vár feldolgozásra.⁴ Értelmezésüket nehezíti, hogy a korábban már említett tafonómiai helyzet miatt nem az eredeti járásokból, hanem egyéb objektumokból előkerült leletekkel tudunk csak dolgozni, azonban a gödrökből és kutakból származó tárgyak elemzése is sok információt ad a háztartások megismeréséhez (RACZKY ET AL. in press).

A háztartások egyik fontos jellemzője tárolókapacitásukban fejeződik ki (HENDON 1999). Mivel a lelőhelyen nem tártunk fel olyan objektumokat, gödröket, melyeket formájuk és betöltésük alapján élelemtárolóként határozhattunk meg, azt feltételeztük, hogy

⁴ A kerámia leletanyag feldolgozását Sebők Katalin, az állatcsontokat Csippán Péter, a kőeszközöket Faragó Norbert és Mester Zsolt, a csont- és agancseszközöket Tóth Zsuzsanna végzi.

a különféle terményeket részben a házon belül, nagy valószínűséggel a belső helyiségben és a felső szinten, ill. a külső, a tető által védett fal melletti részen raktározhatták (RACZKY–ANDERS–SEBŐK 2007, 41–42).

A hétköznapi tevékenységek egy része valószínűleg háztartási közegben zajlik, mint pl. az ételkészítés, szövés-fonás, kerámia-előállítás és eszközkészítés. Azonban arra nincsen bizonyítékunk, hogy egy adott tárgy elkészítésének a nyersanyagbeszerzéstől a felhasználásig tartó hosszú folyamatának minden eleme a háztartásokhoz köthető, valószínűsíthető, hogy bizonyos tevékenységek más szociális mintázatokat alkotó környezetben valósultak meg.

Ugyanígy nehéz a speciális termékek előállítását is háztartási vagy lelőhely, esetleg köztes szinthez kötni. Polgár-Csőszhalom esetében a tellen nagyobb számban előkerült rendkívül vékonyfalú, különleges fehér/sárga és vörös színű égetés utáni festéssel díszített csészék készítése speciális tudást és szakértelmet tételez föl.

A horizontális részen előkerült köeszközök eddigi vizsgálatai érdekes eredményre vezettek, jóllehet egyelőre csak a csiszolt eszközök száma és súlya került föl a lelőhely térképére ArcGIS segítségével. Szóródásuk nem egyenletes a feltárt területen, a központi részen alig fordulnak elő, míg az északi és déli részen koncentrálódnak, ugyanakkor az eszközök súlya kiegyenlített a teljes felületen. A jelenséget azzal is magyarázhatjuk, hogy bizonyos helyeket gyakrabban használták köeszközök készítésére és ezért találhatók a másikon a nagyobb, épebb darabok (FARAGÓ in press).

Lelőhely szintje

Fél Edit 1940-ben megjelent dolgozatában a házépítést a kútásással együtt osztott (párhuzamosan futó aktusokból álló, specializált, összetartó, időben prolongált) cselekedetnek tartja, melyet egy szűkebb család nem tud elvégezni (FÉL 2001, 180–185, 196–197). Nagy valószínűséggel így történhetett ez a neolitikumban is (HODDER 2013, 349–350), hiszen az épületek nagy mérete és a cselekvési sor összetettsége miatt (favágástól egészen a padló lesározásáig: FÉL 2001, 184–185; Timár Lőrinc tanulmánya ebben a kötetben) a családi szintnél nagyobb összefogásra volt szükség felépítésükhöz. Így lehetett ez a vonaldíszes kerámia kultúra idejében (BICKLE 2013, 159–160) és ezt tételezhetjük fel a polgár-csőszhalmi lelőhely esetében is.

Sümei Pál paleoökológiai vizsgálatai arra mutatnak rá, hogy a település lakói nagyon jól használták ki környezetük eltérő talajtípusokból, vízzel való ellátottságából, az eredeti növénytakaróból adódó mozaikosságát. Ennek megfelelően a gabonatermesztés is az

arra legalkalmasabb területeken, a 93 m tengerszint feletti, árvizektől elkerült, döntően csernozjomos talajon folyt kisebb egységekben, „kertekben”. Elképzelhető, hogy ezeknek az egymástól elkülönülő kicsiny szántóföldeknek, gabonakerteknek művelése is háztartási egységenként történt (SÜMEGI ET AL. 2002; SÜMEGI–GULYÁS–PERSAITS 2013). Az ilyenfajta földművelésnek egyik jelzője lehet a különféle ruderalis gyomtársulások (BOGAARD 2004, 44–45; GYULAI 2013, 888, 892) felbukkanása, melyek jelenlétét a polgár-csőszhalmi archaeobotanikai anyagban is sikerült kimutatni (GYULAI 2013, 888). A közép európai vonaldíszes kultúrkörre vonatkozóan általánosan elfogadott nézet az intenzív kertművelés feltételezése (BOGAARD 2004, 41–45; MLEKUŽ 2010). Egyébként nem archaeobotanikai, hanem pusztán elméleti megközelítésből kiindulva hasonló földhasználatot vázolt föl ezt megelőzően John Chapman is (CHAPMAN 1989, 38–39, 53).

Ideológia

Korábbi tanulmányainkban azt igazoltuk, hogy Polgár-Csőszhalom lelőhelyének két nagy térszégmensén különböző szimbolikus tevékenységek folyhattak. A horizontális településen inkább a háztartásokhoz vagy több háztartáshoz köthető cselekményeket tudunk rekonstruálni, míg a tellen a nagyobb szociális egységben történőket.

Egy település térhasználatának elemzésénél nemcsak a beépített, hanem a beépítetlen terek is fontos tényezők. Az üres terek közösségi cselekvések színterei is lehetnek, ahogyan azt Hajdú Zsigmond korábban feltételezte (HAJDÚ 2007, 107, 119–121), azonban eddigi adataink szerint ezek a tevékenységek Polgár-Csőszhalmon inkább a szimbolikus, mint a hétköznapi szférában folyhattak.

Figurális plasztikák, különleges ember- és állatábrázolások azonos típusai mindkét területi egységen előkerültek, bizonyítva, hogy a szimbolikus tevékenységek háztartások és a település, vagy esetleg szélesebb régió szintjén is meghatározóak lehettek (RACZKY 2002).

A horizontális településen feltárt kút és leletanyaga tipikus példája annak, hogy a háztartások működésének különböző oldalai (morfológiai, tevékenységi és ideológiai) milyen szoros kölcsönhatásban állnak egymással és milyen nehéz a határokat meghúzni és az egyes jelenségeket csak az egyik szempontból értelmezni. A különleges, 272. objektumszámú kút elsődlegesen víznyerő funkcióval rendelkezett. Egy későbbi fázisban a kút felső, hengeres részét és alsó, négyszögletes aknáját az aljáig kiásták, benne egy külső helyről származó tűz és égett csontok maradványait rendezték el, majd egy

126–133 edényből álló különleges együttest helyeztek el. Az edények környezetében néhány nyers kötődék, illetve eszköz is előfordult. A csőszhalmi kútba eltemetett tárgyi együttesről azt állítjuk, hogy azok egy komplex rituálé egykori kellékei (parafernália), illetve egyéb kísérő események maradványai voltak. A rituálé összetett cselekménysorából régészeti megfigyeléseink alapján csupán néhány — több helyszínen folyó — aktust tudunk azonosítani; így az étetést, a kísérő lakomát, a deponált tárgyak tudatos válogatását és elhelyezését, valamint a szertartás lezárását. A rituáléban a háztartási szintnél nagyobb közösség részvételét tételeztük fel (SEBŐK ET AL. in press). A kút maga egy több ház és temetkezés által körülvett „tér” szélén helyezkedett el, tehát nem volt köthető egyetlen ház szűkebb környezetéhez sem. A rekonstruálható rituális cselekmények szociális háttere láthatólag meghaladta a háztartási szintet, de valószínűleg nem ölelte fel a csőszhalmi népesség egészét (SEBŐK ET AL. in press).

Nagy lakomák, közösségi étkezések a tellen is voltak, erre utal a korábban már említett hatalmas mennyiségű vadállatcsont és a szintén említett különleges, nagyobb részt csak a tellen előkerült rendkívül töredékes állapotban előkerült festett csészék jelenléte. Mindezekből arra következtethetünk, hogy a csőszhalmi tellen alkalmanként kiemelkedően nagy népesség koncentrálódott, s az ilyen alkalmakkor nagy mennyiségű húst fogyasztott és speciálisan díszített edényeket használt, melyeket azután szándékosan eltört (KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 18–24) és ezzel a horizontális résztől eltérő fogyasztást reprezentált. Az is valószínűsíthető, hogy a feltárt nagyszámú szabadtéri kemencékben és tűzhelyeken készíthették el a lakomán elfogyasztott ételeket, az állatmaradványok egy részét, főként trófea jellegűeket pedig az égett házak környezetébe tapasztva helyezték el. Többek között ezekben az emlékrögzítő tárgyakban is a szociális memória építése, alakításának aktív folyamata jelenik meg, s így bennük a közösségi múlt tárgyi referenciáit fedezhetjük fel (RACZKY–ANDERS 2010a, 150; KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 23). Mindezek a cselekmények valószínűleg olyan összetett ünnepi performanszok keret-eseményeit képezték, amelyek viszonylag ritkábban, de nagy pszichológiai hatást keltve kerültek megrendezésre, hasonlóan a Çatalhöyük településén rekonstruált közösségi eseményekhez (WHITEHOUSE–HODDER 2010, 127–130).

Feltételezhető, hogy maga a tell testének folyamatos emelése, az árkok megásása és betemetése, majd egy újabb, szélesebb körben történő kiásása szintén szimbolikus cselekmény volt. Ugyanakkor ebben az építési tevékenységben hatalmas mennyiségű munkaerő is

megtestesült, mely mindenképpen egy nagyobb közösség — lelőhelyszintű vagy akár mikroregionális — részvételét jelenthette (RACZKY–ANDERS–BARTOSIEWICZ 2011, 59–65). Ráadásul a körárkokon belüli területen ez a közösségi munka töretlen kontinuitást mutat mintegy 500 év időléptékében,⁵ így tehát a csőszhalmi tell–körárok-együttes „tömegében” egy a hétköznapi dimenzióin messze túlmutató tér/idő vonatkoztatási rendszert valósít meg, s amely joggal értelmezhető közösségi emlékműnek, a kulturális memória megtestesülésének (FURHOLT–MÜLLER 2011, 16–17).

Lehetséges, hogy néhány szimbolikus tevékenység a tellen is kisebb, akár háztartási egységben folyt, mint például a házak tudatos étetése (RACZKY–ANDERS 2010a, 149). Csőszhalmon a házakat több alkalommal tudatosan leégették, elplanírozták, majd friss agyagrétegekkel elfedték. A hasonló délkelet-európai régészeti jelenségek nyomán az is felmerült, hogy e házakat kifejezetten az étetés céljaira emelték a telteken, s a bennük elhelyezett szokatlanul sok tárgy együttes megsemmisítése egy-egy átfogó szimbolikus eseménysor része lehetett (GHEORGHIU 2011). A csőszhalmi házak szervezett étetésének fontos meghatározottsága, hogy azok horizontjai a halom „építésének” kezdetére, illetve a halom életének legvégére tehetők (RACZKY ET AL. in press). A tell „megalapozásának” további különlegessége, hogy az itt emelt legkorábbi épület egy háromosztatú, emeletes konstrukció volt, melynek fala kívülről bekarcolt geometrikus mintával és vörös festéssel volt díszítve. A házétetések drámai keret-rendezvényei között eltelt időszakban a tellen közel 250–300 év békésebbnek tűnő építő, fejlesztő tevékenység nyomai rekonstruálhatók.⁶

A tellen különleges leletek kerültek elő lakóházak kontextusából, így a miniatűr tárgyakból álló együttes, ill. a réz és csontgyöngyökből fűzött nyaklánc elrejtése is valamilyen háztartási szinten végzett szimbolikus cselekmény körvonalait jelzi (RACZKY–ANDERS 2010a, 151).

Temetkezések

A szimbolikus tevékenységek másik arénája a temetkezésekben fogható meg. Polgár-Csőszhalom telljén 21, míg a külső településen 124 temetkezést tártunk fel. A település becsült lélekszámahoz képest a sírokból el-

⁵ A település egészének időtartama a jelenleg rendelkezésünkre álló 120 AMS dátum alapján 5125 (68,2%) 4860 és 4510 (68,2%) 4460 cal BC időszak közé tehető (RACZKY–ANDERS in prep.). A cikkben szereplő minden adat kalibrációját OxCal v 4.1.7 (BRONK–RAMSEY 2009) programmal készítettük.

⁶ A tell-település időtartama a jelenleg rendelkezésünkre álló 24 AMS dátum alapján 4865 (68,2%) 4765 és 4505 (68,2%) 4460 cal BC időszak közé tehető (RACZKY–ANDERS in prep.).

temetettek nem reprezentálják a teljes közösséget, sem számában, sem pedig a korcsoportoknak megfelelően. Az elhunytaknak csak kicsiny töredékét, számunkra ismeretlen válogatási szempontok alapján temették el a tellen — férfiakat és feltételezhetően kisfiúkat — és a horizontális településen — gyermekeket, nőket és férfiakat azonos arányban. A külső településen feltárt sírok a házak közvetlen környezetében, a feltételezett bejárat előtt, nagy többségében az épületek tájolásával megegyezően kerültek elő, magányosan vagy 2–4 fős csoportokat alkotva (ANDERS–NAGY 2007) (4. kép 4).

A temetkezések nemcsak térben, hanem időben is szigorúan ragaszkodtak a házakhoz. Ezt legjobban a horizontális településen feltárt 590. objektumszámú épület és az előtte megtalált 610. és 611. objektumszámú sírok illusztrálják (6 kép). Mindhárom objektumból rendelkezünk ¹⁴C adattal. A ház egyik cölöplyukából származó minta (POZ-50315) 4770 (68,2%) 4615 cal BC, a 610. sír (POZ-50316) 4720 (68,2%) 4615, míg a 611. sír (POZ-50317) 4790 (68,2%) 4720 cal BC időszakot körvonalaz (RACZKY–ANDERS in prep.). Ez alapján elsőként a 611. sírt ásták meg (szokatlan módon fordított tájolással) egy régészetileg nem megfogható házhoz irányítva, majd később újabb épületet emeltek és ekkor temették el a 610. sírban nyugvó egyént is. Úgy gondoljuk, hogy a temetkezésekben kifejeződő szimbolikus tevékenységben fogható meg leginkább a ház eszméje — a háztartást alkotó és egykor itt élt személyek, vagy pontosabban személyiségek (BUDJA 2010) szoros kötődését jelentik valószínűleg nem egyszerűen a fizikai épülethez, hanem a benne megtestesülő komplex együtteshez, a háztartáshoz is.

A sírokba helyezett viseleti és mellékleti tárgyak és a bennük kifejeződő presztízs sem segít abban, hogy a szelekció okára megtaláljuk a választ, hiszen a horizontális településen a temetkezések 38%-a melléklet nélküli (ANDERS–NAGY 1997, 86), mégis a házak kitüntetett környezetében hantolták el őket, tehát valamilyen, számunkra egyelőre láthatatlan presztízzsel vagy szimbolikus értékkel kellett rendelkezniük.

Polgár-Csőszhalmon egyelőre csak a temetkezésekben tudjuk megfogni a gender lenyomatát. Nagyon élesen elkülönülnek egymástól a férfiak és a nők. Míg a férfiakat jobb, addig a nőket bal oldalukra fektetve helyezik a sírba. Különbözik egymástól a női és férfi viselet: a nőké jóval több tárgytypusból áll (fejdísz, nyaklánc, karlánc és karperec, gyűrű, övlánc) és más anyagokból is készül, pl. a férfiaknál általánosnak tekinthető szarvas-szemfögből készült gyöngyöt gyakran helyettesítik ezen fogak csontból készült másolatával (ANDERS–NAGY 2007).

Szociális csoportok versengése

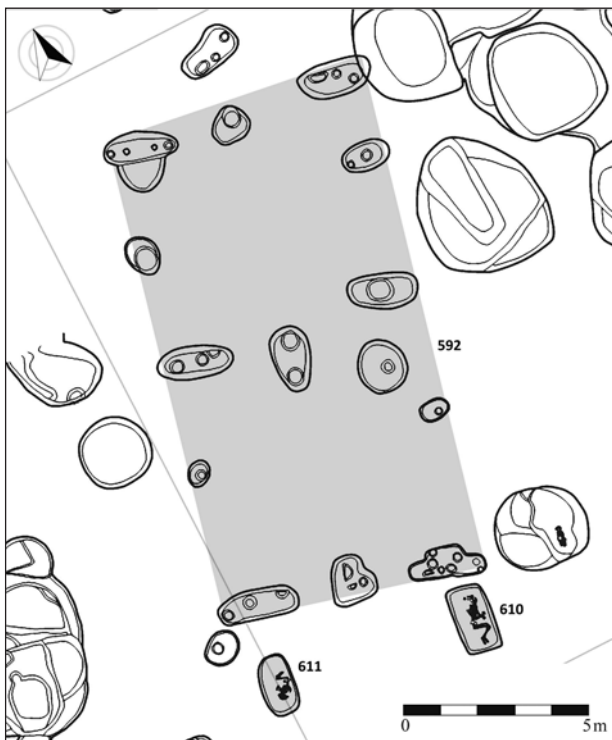
A versengés és a gazdagság megjelenése a régészeti forrásanyagban három formában lehetséges; a lakóépületek, a temetkezések és a háztartásban használt eszközök szintjén (SMITH 1987, 301).

A polgár-csőszalmi házak méretében nincsenek nagy különbségek (eltekintve a tell speciális épületeitől) — a kétosztatúak átlagosan 90, míg a háromosztatúak 120 m²-esek, így az azokat használó háztartások, családok is feltételezhetően azonos méretűek és fontosságúak lehettek (KALLA 2009, 147–174), a versengésnek tehát nem ez volt a színtere.

A sírok antropológiai és bioszociális elemzése az egyének táplálkozásbeli különbségeire szolgálhat bizonyítékokkal (SMITH 1987, 301; ZVELEBIL–PETTIT 2013). Sajnos, ilyen irányú vizsgálatokkal és elemzésekkel egyelőre nem rendelkezünk Polgár-Csőszhalom lelőhelyéről, azonban az átlagos neolitikus korfától eltérő, *Maturus* korcsoportba tartozó nők felülreprezentáltsága (RACZKY–ANDERS 2008, 48, Figure 10) valamilyen módon arra is utalhat, hogy esetleg jobb táplálékban, kíméletesebb életmódban részesülhettek.⁷

Presztízs- és státusztárgyakat főleg a sírokból ismerünk, melyek a csőszalmi településen *Spondylus*-ból készült ékszerek, szarvas-szemfog gyöngyök, csiszolt köeszközök, vaddisznóagyból készült lemez és vaddisznó állkapocs formájában jelennek meg. Egy korábbi tanulmányunkban ezeknek a tárgyaknak értékét pontoztuk (RACZKY–ANDERS 2008, 48, Figure 10) és most ezeket a pontszámokat rávetítettük a horizontális település alaprajzára. A sírok házakhoz szorosan kapcsolódó közös térben való elhelyezése alapján feltételeztük, hogy a temetkezésekben megtestesülő presztízs a háztartásokat is jellemzi, a magasabb presztízsű egyének révén a háztartás is megkülönböztetett státuszú lehetett (DÜRING 2005, 9, 22; DÜRING–MARCINIAK 2006, 178). Ez alapján is nagyon változatos, sokszínű kép bontakozik ki, vannak területek, melyek ebben a megközelítésben magasabb, míg mások alacsonyabb presztízs-értékeket képviselnek, ugyanakkor rendszeres ismétlődés nem figyelhető meg ebben (6. kép). Különösen érdekes ebből a szempontból 10 pontos 836. objektum (ANDERS–NAGY 2007), mely egyik házhoz sem köthető, és így egy nagyobb térnek, esetleg több háztartásnak

⁷ A vonaldíszes kerámia kultúrájának vedrovicei (Csehország) temetőjének biorégészeti elemzése során kimutatták, hogy a férfiak és nők táplálkozása jelentősen eltért egymástól — a férfiak inkább fehérjében, a nők pedig zöldegekben gazdag táplálékot fogyasztottak. Néhány esetben azonban a 30-as 40-es korosztályú nőknél is húsban gazdagabb vagy vegyes táplálkozásra utaló nyomokat találtak, azaz magasabb státuszú élelemben részesültek, mint fiatalabb korukban (ZVELEBIL–PETTIT 2013, 320).

7. kép. Polgár-Csőszhalom, horizontális település — ház (592. objektum) és sírok (610., 611. objektum) viszonya

Fig. 7. Polgár-Csőszhalom, horizontal settlement — relationship between a house (Feature 592) and two burials (Features 610 and 611)

határozza meg presztízsét. Mindezen felvetések a későbbiekben további elemzéseket igényelnek.

Összegzés

Penelope M. Allison egyik tanulmányában arra figyelmeztet, hogy a háztartások viselkedésével kapcsolatosan csak olyan kérdéseket tehetünk fel, melyek megválaszolására alkalmas régészeti forrásanyaggal is rendelkezünk (ALLISON 1999, 5). Polgár-Csőszhalom első, háztartás alapú elemzése során bebizonyosodott, hogy ez a későneolitikus lelőhely megfelelő mennyiségű és minőségű adatot képes biztosítani ehhez

a magyarországi őskorkutatásban eddig sajnálatosan mellőzött témakörben. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy tanulmányunkban csupán a lehetőségekre hívtuk föl a figyelmet; a leletanyag ilyen szempontú földolgozásának hosszú folyamatában még csak az első lépéseknél tartunk. Tanulságos volt számunkra az eddig elvégzett munka, hiszen a jól ismert elemek (építészet, térfelosztás és térhasználat, eszközkészítés, gender, gazdagság, kronológia stb.) a háztartások vizsgálati szintjén és szemszögéből nézve új megvilágításba kerültek. Ezzel együtt új értelmezési lehetőségekre, új asszociációkra találtunk rá, melyek segítségével mélységében ismerhető meg nem csak maga a régészeti lelőhely, hanem az egykor itt élők közössége, tevékenységei, hétköznapi és ünnepei. Ugyanakkor az is beigazolódt, hogy ahogyan a háztartások is egyedi arculattal rendelkeztek, úgy a lelőhelyek is sokfélék voltak; vizsgálatainkban figyelembe kell vennünk az egyedi vonásokat, a speciális környezeti viszonyok között létrejövő kulturális adaptációk helyi dinamikáját. Polgár-Csőszhalom településének egészét érintő korábbi vizsgálati felbontás a belső strukturális elemek meglehetősen homogén mintázatát képezte le, a közelebbi részletek azonban, például a háztartási egységek szintjén is, az objektumok, tárgyi emlékek sokszínű változatosságát mutatták meg. Remélhetőleg elemzéseink léptékének további finomításával az őskori események egyre részletgazdagabb képét, az egykori élet tempójának belső ritmusait vizsgálhatjuk fel.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány megírását az NK 101024 sz. OTKA pályázat (Polgár-Csőszhalom késő neolitikus településének komplex háztartás alapú hálózatelemzése) támogatása tette lehetővé. Kalla Gábornak köszönjük a témában folytatott gondolatébresztő beszélgetéseket, Sebők Katalinnak pedig az illusztrációk elkészítésében nyújtott segítségét.

Anders Alexandra

ELTE BTK Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
anders.alexandra@btk.elte.hu

Raczky Pál

ELTE BTK Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
raczky.pal@btk.elte.hu

Irodalom

- ALLISON, P. M. 1999: Introduction. In: Allison, P. M. (ed.): *The Archaeology of Household Activities*. London 1999, 1–18.
- ANDERS, A.–KULCSÁR, G. 2013 (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies 1, Budapest (with Kalla, G.–Kiss, V.–V. Szabó, G.)
- ANDERS, A.–NAGY, E. GY. 2007: Late Neolithic burial rites at the site of Polgár-Csőszhalom-dűlő. In: Kozłowski, J. K.–Raczky, P. (eds): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 83–96.
- BANNER J. 1930: A kökénydombi neolithkori telep – Die neolithische Ansiedlung von Kökénydomb. *Dolg* 6 (1930) 49–158.
- BANNER J. 1951: A harmadik ásatás a Hódmezővásárhely melletti Kökény-dombon – The third excavation on the Kökénydomb at Hódmezővásárhely (4th–30th August 1941). *ArchÉrt* 78 (1951) 27–36.
- BANNER J.–FOLTINY I. 1945: Újabb ásatás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon – Neuere Ausgrabung im Kökénydomb bei Hódmezővásárhely. *FolArch* 5 (1945) 8–34.
- BANNER J.–KOREK J. 1949: Negyedik és ötödik ásatás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. (1942. aug. 3–28. és 1944. aug. 2–szept. 8.) – Les campagnes IV et V des fouilles pratiquées au Kökénydomb de Hódmezővásárhely (3–8 Aout 1942, 2 Aout – Septembre 1944). *ArchÉrt* 76 (1949) 9–25.
- BICKLE, P. 2013: Of Time and the House: the Early Neolithic Communities of the Paris Basin and Their Domestic Architecture. In: HOFMANN–SMYTH 2013a, 151–181.
- BINTLIFF, J. 2007: Emergent Complexity in Settlement Systems and Urban Transformations. In: Fellmeth, U.–Guyot, P.–Sonnabend, H. (Hrsg.): *Historische Geographie der alten Welt. Grundlagen, Erträge, Perspektiven. Festgabe für Eckart Olshausen*. Hildesheim 2007, 43–82.
- BOELICKE, U. 1982: Gruben und Häuser: Untersuchungen zur Struktur bandkeramischer Hofplätze. In: B. Chropovský (Hrsg.): *Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Internationales Kolloquium Nové Vozokany 17.–20. November 1981*. Nitra 1982, 17–28.
- BOGAARD, A. 2004: *Neolithic farming in Central Europe: an archaeobotanical study of crop husbandry practices*. New York.
- BOGNÁR–KUTZIÁN, I. 1966: Das Neolithikum in Ungarn. *ArchA* 40 (1966) 249–280.
- BOURDIEU, P. 2009: *A gyakorlat elméletének vázlatja. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest.
- BRONK–RAMSEY, CH. 2009: Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51/1 (2009) 337–360.
- BUDJA, M. 2010: The archaeology of death: from ‘social personae’ to ‘relational personhood’. *Documenta Praehistorica* 37 (2010) 44–54.
- BUTTLER, W.–HABEREY, W. 1936: *Die bandkeramische Ansiedlung bei Köln-Lindenthal*. RGF 11, Berlin–Leipzig.
- CARBALLO, D. M.–ROSCOE, P.–FEINMAN, G. M. 2012: Cooperation and Collective Action in the Cultural Evolution of Complex Societies. *Journal of Archaeological Method and Theory* 2012, DOI 10.1007/s10816-012-9147-2
- CHAPMAN, J. 1989: The early Balkan village. In: Bökönyi, S. (ed.): *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*. Varia Archaeologica Hungarica 2, Budapest 1989, 33–53.
- CHAPMAN, J. 2000: ‘Rubbish-dumps’ or ‘Places of Deposition’? Neolithic and Copper Age Settlements in Central and Eastern Europe. In: Ritchie, A. (ed.): *Neolithic Orkney in its European Context*. Cambridge 2000, 347–362.
- CESSFORD, C. 2003: Microartefactual floor patterning: the case at Çatalhöyük. *Assemblage* 7 (2003) <http://www.shef.ac.uk/assem/issue7/cessford.html>
- CUTTING, M. 2006: More than one way to study a building: approaches to prehistoric household and settlement space. *Oxford Journal of Archaeology* 25 (2006) 225–246.
- CSÁNYI, M.–TÁRNOKI, J. 2013: A Dinner Set from a Bronze Age House in Level 2 of the Túrkeve-Terehalom Settlement. In: ANDERS–KULCSÁR 2013, 707–723.
- DOMBAY, J. 1963: *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony*. ArchHung 37, Budapest–Bonn.
- DOMBORÓCZKI L. 1997: Füzesabony-Gubakút. Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből – Füzesabony-Gubakút. Neolithic village from the 6th millenium B.C. In: Raczky P.–Kovács T.–Anders A. (szerk.): *Utak a múltba. Az M3-as autópálya leletmentései – Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway*. Budapest 1997, 19–27.
- DOMBORÓCZKI, L. 2001a: The excavation of Füzesabony-Gubakút. Preliminary report. In: Kertész, R.–Makkay, J. (eds): *From the Mesolithic to the Neolithic. Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok, September 22–27, 1996*. Archaeolingua 11, Budapest 2001, 194–214.
- DOMBORÓCZKI L. 2001b: Településszerkezeti sajátosságok a középső neolitikum időszakából, Heves megye területéről – Characteristics of settlement patterns in the middle phase of the New Stone Age from the area of Heves county. In: Dani J.–Hajdú Zs.–Nagy E. Gy.–Selmeczi L. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ I. „Fiatal Őskoros Kutatók” I. Összejövetelének konferenciakötete*. Debrecen 1997. november 10–13. Debrecen 2001, 67–94.

- DÜRING, B. S. 2005: Building continuity in the Central Anatolian Neolithic: Exploring the Meaning of Buildings at Aşıklı Höyük and Çatalhöyük. *Journal of Mediterranean Archaeology* 18/1 (2005) 3–29.
- DÜRING, B. S.–MARCINIAK, A. 2006: Households and Communities in the Central Anatolian Neolithic. *Archaeological Dialogues* 12/2 (2006) 165–188.
- FARAGÓ, N. in press: The space-time characteristics of the chipped stone industry in the Polgár-Csőszhalom horizontal settlement. Berlin.
- FÉL E. 2001: A társaságban végzett munkák Martoson. In: Hofer T. (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony 2001, 179–198. (= *NÉrt* 32 (1940) 361–381.
- FLANNERY, K. V. 1972: The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East. A comparative study. In: Tringham, R.–Ucko, P. J.–Dimbleby, G. W. (eds): *Man, settlement and urbanism*. Gloucester 1972, 23–53.
- FLANNERY, K. V. 1976 (ed.): *The Early Mesoamerican Village. Studies in Archaeology*. New York–San Francisco–London.
- FLANNERY, K. V.–WINTER, M. C. 1976: Analyzing Household Activities. In: Flannery, K. V.: *The Early Mesoamerican Village. Studies in Archaeology*. New York–San Francisco–London 1976, 34–47.
- FURHOLT, M.–MÜLLER, J. 2011: The earliest monuments in Europe – architecture and social structures (5000–3000 cal BC). In: Furholt, M.–Lüth, F.–Müller, J. (eds): *Megaliths and Identities. Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic. 3rd European Megalithic Studies Group Meeting 13th–15th of May 2010 at Kiel University*. Bonn 2011, 15–32.
- GEORGIEV, G. I. 1961: Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). In: Böhm, J.–De Laet, S. J. (eds): *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen*. Praha 1961, 45–100.
- GHEORGHIU, D. 2008: Built to Be Burnt: The Building and Combustion of Chalcolithic Dwellings in the Lower Danube and Eastern Carpathian Areas. In: Nikolova, L.–Merlini, M.–Comşa, A. (eds): *Circumpontica in Prehistory. Western Pontic Studies. Global Gratitude to Eugen Comşa for His 85th Birth Anniversary*. Oxford 2008, 55–68.
- GRONENBORN, D.–STRIEN, H.–CH.–DIETRICH, S.–SIROCKO, F. 2013: [‘Adaptive Cycles’ and Climate Fluctuations – A Case Study from Linear Pottery Culture in Western Central Europe](https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.03.015). *Journal of Archaeological Science* DOI: 10.1016/j.jas.2013.03.015
- GYULAI, F. 2013: Archaeobotanical Research of the Neolithic Sites in the Polgár Area. In: ANDERS–KULCSÁR 2013, 885–900.
- HAJDÚ Zs. 2007: *Rituális gödrök a Kárpát-medencében a Kr. e. 6000–3500 közötti időszakban*. PhD disszertáció, kézirat. ELTE BTK, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/hajduzsigmund/diss.pdf>
- HANSEN, S.–TODERAŞ, M. 2012: The Copper Age settlement Pietrele on the Lower Danube River (Romania). In: Hofmann, R.–Moetz, F.–K.–Müller, J. (eds): *Tells: Social and Environmental Space. Proceedings of the International Workshop “Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)” in Kiel. Vol. 3. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207, Bonn 2012, 127–138.*
- HEGEDŰS, K.–MAKKAY, J. 1987: Vésztő-Mágor. A settlement of the Tisza culture. In: TÁLAS–RACZKY 1987, 85–104.
- HENDON, J. A. 1996: Archaeological Approaches to the Organization of Domestic Labor: Household Practice and Domestic Relation. *Annual Review of Anthropology* 25 (1996) 45–61.
- HENDON, J. A. 2000: Having and holding: Storage, memory, knowledge, and social relations. *AmAn* 102 (2000) 42–53.
- HODDER, I. 2012: *Entangled. An archaeology of the relationships between humans and things*. Malden, Ma.
- HODDER, I. 2013: From Diffusion to Structural transformation: the Changing Roles of the Neolithic House in the Middle East, Turkey and Europe. In: HOFMANN–SMYTH 2013a, 349–362.
- HOFMANN, D.–SMYTH, J. 2013a (eds): *Tracking the Neolithic House in Europe. Sedentism, Architecture and Practice. One World Archaeology*. New York.
- HOFMANN, D.–SMYTH, J. 2013b: Introduction: Dwelling, Materials, Cosmology — Transforming Houses in the Neolithic. In: HOFMANN–SMYTH 2013a, 1–17.
- HOFMANN, R.–MÜLLER-SCHEESSEL, N.–MÜLLER, J.–RASSMANN, K. 2010: Sozio-politische Organisationsstrukturen und zentrale Institutionen des spätneolithischen Visokobeckens in Zentralbosnien (5500–4500 v. Chr.). In: Hansen, S. (Hrsg.): *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* 14, Bonn 2010, 189–213.
- HORVÁTH, F. 1989: A Survey of the Development of Neolithic Settlement Pattern and House Types in the Tisza Region. In: Bökönyi, S. (ed.): *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*. *Varia Archaeologica Hungarica* 2, Budapest 1989, 85–101.
- KALICZ N. 1970: *Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon*. Hereditas, Budapest.
- KALICZ N. 1985: *Kőkori falu Aszódon – Neolithischer Dorf in Aszód*. Múzeumi Füzetek (Aszód) 32, Aszód.

- KALICZ, N. 1986: Über das spätneolithische Siedlungswesen in Ungarn. *BÁMÉ* 13 (1986) 127–138.
- KALICZ, N. 2001: Zusammenhänge zwischen dem Siedlungswesen und der Bevölkerungszahl während des Spätneolithikums in Ungarn – Connections between modes of settlement and population size during the Late Neolithic period in Hungary. In: Lippert, A.–Schultz, M.–Shennan, St. (Hrsg.): *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa. Ergebnisse interdisziplinärer Zusammenarbeit zwischen Archäologie, Klimatologie, Biologie und Medizin*. Rahden/Westfalen 2001, 153–163.
- KALICZ, N.–RACZKY, P. 1984: Preliminary Report on the 1977–82 Excavations at the Neolithic and Bronze Age Tell Settlement at Berettyóújfalu-Herpály. Part I: Neolithic. *ActaArchHung* 36 (1984) 85–136.
- KALICZ, N.–RACZKY, P. 1987a: The Late Neolithic of the Tisza Region: A survey of recent archaeological research. In: TÁLAS–RACZKY 1987, 11–30.
- KALICZ, N.–RACZKY, P. 1987b: Berettyóújfalu-Herpály. A settlement of the Herpály culture. In: TÁLAS–RACZKY 1987, 105–125.
- KALICZ, N.–RACZKY, P.–ANDERS, A.–KOVÁCS, K. 2010: *Amit az ősi tűz megőrzött. Képek egy újkőkori falu feltárásáról. Berettyóújfalu-Herpály*. Budapest.
- KALLA, G. 2009: *Óbabilóni lakóházak és háztartások. Régészeti és írásos források*. Habilitációs dolgozat, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- KALLA, G.–RACZKY, P.–V. SZABÓ, G. 2013: Ünnepek és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: Déry B. (szerk.): *Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai*. AFION könyvek 2, Budapest 2013, 11–46.
- KNAPPETT, C. 2010: Communities of Things and Objects: a Spatial Perspective. In: Malafouris, L.–Renfrew, C. (eds): *The Cognitive Life of Things. Recasting the Boundaries of the Mind*. Cambridge 2010, 81–89.
- KOREK, J. 1984: Az újkőkortól az időszámítás kezdetéig. In: Nagy I. (főszerk.): *Hódmezővásárhely története I. Hódmezővásárhely 1984*, 111–187.
- KOREK, J. 1989: *Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend*. Inventaria Praehistorica Hungariae 3, Budapest.
- KOREK, J.–PATAY, P. 1956: A Herpályi-halom kőkorvégi és rézkori települése – The Settlement at Herpályhalom from the Late Neolithic and the Copper Age. *FolArch* 8 (1956) 23–42.
- KOSSE, K. 2001: Some Regularities in Human Group Formation and the Evolution of Societal Complexity. *Complexity* 6/1 (2001) 60–64.
- KVĚTINA, P.–KONČELOVA, M. 2011: Sherds on the Map. Intra-site GIS of the Neolithic Site of Bylany (Czech Republic). In: Verhagen, J. W. H.–Posluschny, A.–Danielisova, A. (eds): *Go Your Own Least Cost Path. Spatial technology and archaeological interpretation. Proceedings of the GIS session at EAA 2009, Riva del Garda*. BAR-IS 2284, Oxford 2011, 55–65.
- KVĚTINA, P.–KONČELOVA, M. 2013: Neolithic LBK Intrasite Settlement Patterns: A Case Study from Bylany (Czech Republic). *Journal of Archaeology* (Hindawi Publishing Corporation) 2013, Article ID 581607. <http://dx.doi.org/10.1155/2013/581607>
- KOESTLER, A. 2000: *Szellem a gépben*. Budapest. (*The Ghost in the Machine*. New York 1967.)
- LEMKE, J. L. 2001: Material Sign Processes and Emergent Ecosocial Organization. In: Andersen, P. B.–Emmeche, Cl.–Finnemann, N. O.–Christiansen, P. V. (eds): *Downward Causation. Minds, Bodies and Matter*. Århus 2000, 181–213.
- LICHTER, CL. 1993: *Untersuchungen zu den Bauten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*. Internationale Archäologie 18, Buch am Erlbach.
- LINK, TH. 2012: „Hofplatz” und „Zeilensiedlung”: konkurrierende Modelle oder zwei Seiten derselben Medaille? In: Wolfram S.–Stäuble, H. (Hrsg.): *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik. Beiträge der internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?!”*. Leipzig 23. bis 24. September 2010. Arbeits- und Forschungsbereiche zur sächsischen Bodendenkmalpflege 25, Leipzig 2012, 43–46.
- LÜNING, J. 1997: Haus, Hof, und Siedlung im Älteren Neolithikum am Beispiel der Aldenhovener Platte in der Niederrheinischen Bucht. In: Beck, H.–Steuer, H. (Hrsg.): *Haus und Hof in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Bericht über zwei Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas vom 24.–26. Mai 1990 und 20.–22. November 1991 (34. und 35. Arbeitstagung) (Gedenkschrift für Herbert Jankuhn)*. Göttingen 1997, 70–85.
- MAKKAY, J. 1978: Excavations at Bicske. I. The Early Neolithic. The Earliest Linear Band Ceramic. *Alba Regia* 16 (1978) 9–60.
- MAKKAY, J. 1982: *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései*. Budapest.

- MARTON, T. 2013: LBK Households in Transdanubia: a Case Study. In: ANDERS–KULCSÁR 2013, 159–172.
- MELLAART, J. 1967: *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London–Southampton.
- MILOJČIĆ, V. 1960: Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel. *Germania* 43 (1965) 261–273.
- MLEKUŽ, D. 2010: Bodies, houses and gardens: rhythm analysis of Neolithic life-ways. *Documenta Praehistorica* 37 (2010) 193–204. DOI: 10.4312/dp.37.17
- MÜLLER, J.–HOFMANN, R.–MÜLLER-SCHEESSEL, N.–RASSMANN, K. 2011: Zur sozialen Organisation einer spätneolithischen Gesellschaft in Südosteuropa (5200–4400 v. Chr.). In: Hansen, S.–Müller, J. (Hrsg.): *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007 in Kiel*. Archäologie in Eurasien 24, Darmstadt 2011, 81–106.
- MÜLLER, J.–HOFMANN, R.–MÜLLER-SCHEESSEL, N.–RASSMANN, K. 2013: Neolithische Arbeitsteilung: Spezialisierung in einem Tell um 4900 v. Chr. In: ANDERS–KULCSÁR 2013, 407–420.
- PATAY, P. 1985: Über die Bauten des Neolithikums und der Kupferzeit im Karpatenbecken. Puglisi, S. et al. (eds): *Studi di Paletnologia in onore di Salvatore M. Puglisi*. Roma 1985, 547–553.
- RACZKY, P. 1995: Late Neolithic Settlement Patterns in the Tisza Region of Hungary. In: Aspes, A. (ed.): *Symposium "Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd millennium B.C."*, Verona-Lazise 1992. Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona II/4, Verona 1995, 77–86.
- RACZKY, P. 2002: Evidence of contacts between the Lengyel and the Tisza–Herpály Cultures at the Late Neolithic site of Polgár-Csőszhalom (Relationship between Central European and Balkan ritual practice and sacral thought in the Upper Tisza Region) – A lengyeli és a tiszai–herpályi kulturális érintkezés régészeti emlékei Polgár-Csőszhalom késő neolitikus lelőhelyén (A rituális gyakorlat és szakrális gondolkodás közép-európai, illetve balkáni eredetű elemeinek összefüggései a Felső-Tisza-vidéken). *BudRég* 36 (2002) 79–92.
- RACZKY, P. 2009: Archaeological data on space use at a tell-like settlement of the Tisza culture (New results from Öcsöd-Kováshalom, Hungary). In: Draşovean, Fl.–Ciobotaru, D. L.–Maddison, M. (eds): *Ten years after: the Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research*. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 49, Timişora 2009, 101–123.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2008: Late Neolithic spatial differentiation at Polgár-Csőszhalom, eastern Hungary. In: Bailey, D. W.–Whittle, A.–Hofmann, D. (eds.): *Living Well Together? Settlement and materiality in the Neolithic of south-east and central Europe*. Oxford 2008, 35–53.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2009a: Tér- és időszemlélet az újkőkorban. Polgár Csőszhalom ásatási megfigyelései. In: Anders A.–Szabó M.–Raczky P. (szerk.): *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből. A 2008. évi Magyar Tudomány ünnepe keretében elhangzott előadások*. Budapest 2009, 75–92.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2009b: Régészeti kutatások egy késő neolitikus településen — Polgár-Bosnyákdomb (Előzetes jelentés) – Archaeological research at a Late Neolithic settlement — Polgár-Bosnyákdomb (Preliminary report). *ArchÉrt* 134 (2009) 5–21.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2009c: Settlement history of the Middle Neolithic in the Polgár micro-region (The development of the Alföld Linearband Pottery in the Upper Tisza Region, Hungary). In: Kozłowski, J. K. (ed.): *Interactions between different models of neolithisation north of the Central European agro-ecological barrier. Papers presented on the symposium organized by the EU project FEPRE*. Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU 5, Kraków 2009, 31–50.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2010a: Activity loci and data for spatial division at a Late Neolithic site-complex. (Polgár-Csőszhalom: a case study). In: Hansen, S. (Hrsg.): *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14, Bonn 2010, 143–163.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2010b: The times they are a-changin': revisiting the chronological framework of the Late Neolithic settlement complex at Polgár-Csőszhalom. In: Kalábková, P.–Kováč, B.–Pavúk, P.–Šuteková, J. (eds): *PANTA RHEI. Studies in Chronology and Cultural Development of the South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday*. Studia Archaeologica et Mediaevalia 11, Bratislava 2010, 357–378.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. in prep.: Space time correlations of a Late Neolithic settlement complex, Polgár-Csőszhalom (North-Eastern Hungary). Kiel.
- RACZKY, P.–ANDERS, A.–BARTOSIEWICZ, L. 2011: The Enclosure System of Polgár-Csőszhalom and its Interpretation. In: Hansen, S.–Müller, J. (Hrsg.): *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007 in Kiel*. Archäologie in Eurasien 24, Darmstadt 2011, 57–79.

- RACZKY P.–ANDERS A.–SEBŐK K. 2007: Újkőkori ház kísérleti rekonstrukciója Polgár-Csőszhalom településéről – Experimental reconstruction of a Neolithic house at the Polgár-Csőszhalom settlement. *Ősrégészeti Levelek/ Prehistoric Newsletter* 7 (2005 [2007]) 24–49. The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture. In: Kozłowski, J. K.–Raczky, P. (eds): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 49–70. FODOR I.–MESTER ZS. 2010: Régészeti kutatások Hajdúböszörmény-Pródi-halom – Archaeological research at Hajdúböszörmény-Pródi-halom, Hungary. *ArchÉrt* 135 (2010) 161–182.
- RACZKY, P.–ANDERS, A.–SEBŐK, K.–CSIPPÁN, P.–TÓTH, Zs. in press: Chronologies of human activities on the Polgár-Csőszhalom site. Berlin.
- RACZKY, P.–DOMBORÓCZKI, L.–HAJDÚ, Zs. 2007: The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture. In: Kozłowski, J. K.–Raczky, P. (eds): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 49–70.
- RACZKY P.–FODOR, I.–MESTER ZS. 2010: Régészeti kutatások Hajdúböszörmény-Pródi-halom – Archaeological research at Hajdúböszörmény-Pródi-halom, Hungary. *ArchÉrt* 135 (2010) 161–182.
- REINGRUBER, A. 2010: Wohnen und Wirtschaften auf dem Tell „Mägura Gorgana” bei Pietrele. In: Hansen, S. (Hrsg.): *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14, Bonn 2010, 107–124.
- REINGRUBER, A. 2012: Copper-Age House Inventories from Pietrele: Preliminary Results from Pottery Analysis. In: Hofmann, R.–Moetz, F.-K.–Müller, J. (eds): *Tells: Social and Environmental Space. Proceedings of the International Workshop “Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)” in Kiel. Vol. 3*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207, Bonn 2012, 139–151.
- ROSCOE, P. B. 2009: Social signaling and the organization of small-scale society. *Journal of Archaeological Method and Theory* 16 (2009) 69–116.
- RÜCK, O. 2007: *Neue Aspekte und Modelle in der Siedlungsforschung zur Bandkeramik. Die Siedlung Weisweiler 111 auf der Aldenhovener Platte*, Kr. Düren. Internationale Archäologie 105, Rahden/Westfalen.
- RÜCK, O. 2012: Vom Hofplatz zur Häuserzeile. In: Wolfram, S.–Stäuble, H. (Hrsg.): *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik. Beiträge der internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?!”*. Leipzig 23. bis 24. September 2010. Arbeits und Forschungsbereiche zur sächsischen Bodendenkmalpflege 25, Leipzig 2012, 20–35.
- SEBŐK K.–FARAGÓ N.–HAJDÚ Zs.–ANDERS A.–RACZKY P. in press: Egy különleges kút és leletei Polgár-Csőszhalom késő neolitikus településéről – An unusual well and its finds from the Late Neolithic settlement at Polgár-Csőszhalom. *ArchÉrt* 138.
- SHERATT, A. G. 1982: Mobile resources: settlement and exchange in early agricultural Europe. In: Renfrew, C.–Shennan, S. (eds): *Ranking, Resource and Exchange. Aspects of the Archaeology of Early European Society*. Cambridge 1982, 13–26.
- SIKLÓSI Zs. 2010: *A társadalmi egyenlőtlenség nyomai a késő neolitikumban a Kárpát-medence keleti felén*. PhD disszertáció, kézirat. ELTE BTK, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/siklosizsuzsanna/diss.pdf>
- SIKLÓSI, Zs.–PRANGE, M.–KALICZ, N.–ANDERS, A.–RACZKY, P. in press: New data for the provenience of early copper finds from the Great Hungarian Plain. Berlin.
- SIMON, H. A. 1962: The Architecture of Complexity. *Proceedings of the American Philosophical Society* 106/6 (1962) 467–482.
- SOUVATZI, S. G. 2008: *A Social Archeology of Households in Neolithic Greece. An Anthropological Approach*. Cambridge.
- SOUVATZI, S. G. 2012: Between the Individual and the Collective: Household as a Social Process in Neolithic Greece. In: Parker, B. J.–Foster, C. P. (eds): *New Perspectives on Household Archaeology*. Winona Lake 2012, 15–43.
- SOUVATZI, S. 2013: Diversity, Uniformity and the Transformative Properties of the House in Neolithic Greece. In: HOFMANN–SMYTH 2013a, 45–63.
- SMITH, M. E. 1987: Household Possessions and Wealth in Agrarian States: Implication for Archaeology. *JAA* 6 (1987) 297–335.
- STRIEN, H.-C. 2005: Familientraditionen in der bandkeramischen Siedlung bei Vaihingen/Enz. In: Lünig, J.–Friedrich, Ch.–Zimmermann, A. (Hrsg.): *Die Bandkeramik im 21. Jahrhundert. Symposium in der Abtei Brauweiler bei Köln vom 16.9.–19.9. 2002*. Rahden/Westfalen 2005, 189–197.
- STRIEN, H.-C. 2010: Demographische und erbrechtliche Überlegungen zur bandkeramischen Familienstruktur. In: Claßen, E.–Doppler, Th.–Ramming, B. (Hrsg.): *Familie – Verwandtschaft – Sozialstrukturen: Sozialarchäologische Forschungen zu neolithischen Befunden*. Fokus Jungsteinzeit, Berichte der AG Neolithikum 1 Kerpen-Loogh 2010, 71–80.

- SÜMEGI, P.–GULYÁS, S.–PERSAITS, G. 2013: The Geoarchaeological Evolution of the Loess-covered Alluvial Island of Polgár and its Role in Shaping Human Settlement Strategies. In: ANDERS–KULCSÁR 2013, 901–912.
- SÜMEGI, P.–MAGYARI, E.–SZÁNTÓ, ZS.–GULYÁS, S.–DOBÓ, K. 2002: Part II: Man and environment in the Late Neolithic of the Carpathian Basin – a preliminary geoarchaeological report of Polgár-Csőszhalom. In: Raczky, P.–Meier-Arendt, W.–Anders, A.–Hajdú, Zs.–Nagy, E.–Kurucz, K.–Domboróczki, L.–Sebők, K.–Sümege, P.–Magyari, E.–Szántó, Zs.–Gulyás, S.–Dobó, K.–Bácskay, E.–T. Biró, K.–Schwartz, C.: Polgár-Csőszhalom (1989–2000): Summary of the Hungarian–German Excavations on a Neolithic Settlement in Eastern Hungary. In: Aslan, R.–Blum, S.–Kastl, G.–Schweizer, F.–Thumm, D. (Hrsg.): *Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann*, Vol. 2. Greiner, Remshalden–Grunbach 2002, 833–860.
- TÁLAS, L.–RACZKY, P. 1987 (eds): *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsó, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály*. Budapest–Szolnok.
- TOMPA, F. 1937: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *BRGK* 24–25 (1934–1935 [1937]) 27–127.
- TRINGHAM, R. 2001: Household Archaeology. In: Smelser, N. J.–Baltes, P. B. (eds): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam 2001, 6925–6929.
- TRINGHAM, R. 2012: *Households through a Digital Lens*. In: Parker, B. J.–Foster, C. P. (eds): *New Perspectives on Household Archaeology*. Winona Lake 2012, 81–120.
- VASIĆ, M. 1932–1936: *Praistoriska Vinča I–IV*. Beograd.
- VICZE, M. 2013: Middle Bronze Age Households at Százhalombatta-Földvár. In: ANDERS–KULCSÁR 2013, 757–769.
- WHITEHOUSE, H.–HODDER, I. 2010: Modes of religiosity at Çatalhöyük. In: Hodder I. (ed.): *Religion in the emergence of civilization. Çatalhöyük as a case study*. Cambridge 2010, 122–145.
- WHITTLE, A.–BICKLE, P. 2013: Performing LBK lifeways. In: Bickle, P.–Whittle, A. (eds): *The First Farmers of Central Europe. Diversity in LBK lifeways*. Oxford 2013, 385–401.
- WILK, R. R.–RATHJE, W. L. 1982: Household Archaeology. *American Behavioral Scientist* 25/6 (1982) 617–639.
- ZIMMERMANN, A. 2012: Das Hofplatzmodell – Entwicklung, Probleme, Perspektiven. In: Wolfram S.–Stäuble, H. (Hrsg.): *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik. Beiträge der internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?!“*. Leipzig 23. bis 24. September 2010. Arbeits und Forschungsbereiche zur sächsischen Bodendenkmalpflege 25, Leipzig 2012, 11–19.
- ZIMMERMANN, A.–HILPERT, J.–WENDT, K. P. 2009: Estimations of population density for selected periods between the Neolithic and AD 1800. *Human Biology* 81/2–3 (2009) 357–380.
- ZVELEBIL, M.–PETTIT, P. 2013: Biosocial archaeology of the Early Neolithic: Synthetic analyses of a human skeletal population from the LBK cemetery of Vedrovice, Czech Republic. *Journal of Anthropological Archaeology* 32/3 (2013) 313–329.

The relation between households and settlement units at the Late Neolithic settlement of Polgár-Csőszhalom

The modelled structure of the settlement at Polgár-Csőszhalom reflects a unique spatial and social configuration (Fig. 1), made up of the tell ringed by a multiple enclosures and the single-layer, horizontal settlement around it (Fig. 2). From a cultural perspective, the settlement combines several diverse elements: Polgár-Csőszhalom represents the northernmost Neolithic tell settlement of the Balkanic type, while the enclosure system is a hallmark of the Lengyel complex. The finds from this complex settlement are related to the material of the Tisza, Herpály and Csőszhalom cultures. The duration of the site's occupation can be precisely determined from the sixty conventional and the eighty AMS radiocarbon dates. The excavations conducted between 1989 and 2005 have provided an unusually rich corpus of data on the settlement's households, in part as a result of the large size of the site's investigated area and in part owing to the diversity of the unearthed finds and settlement features.

The relations between households can be analysed on four main levels: morphology, activities, ideology and competition between social groups.

Morphology

We distinguished several feature types at Polgár-Csőszhalom, whose configuration essentially determined the settlementscape (Fig. 2, Fig. 4. 1). Their presence in the two main areas of the settlement is not identical: while houses/buildings, pits and burials were found on both the tell and the horizontal settlement, ovens and ditches were only documented on the former and wells solely on the latter.

The houseplans uncovered on the tell and on the horizontal settlement had a similar size and structure, the only exception being the two-storied building unearthed on the tell settlement. The length of the excavated buildings varied between 8 m and 10 m, their width between 4 m and 7 m, and they were invariably north-east to south-west oriented. Houses were divided into two or three rooms (*Fig. 3. 1, 3–4*). The entrance lay on the shorter, north-eastern side. Very often, the houses has smaller structures built against them (*Fig. 3. 1*). The construction and adornment of a house often provides important clues on the morphology of households and in exceptionally lucky cases, this process of cognition can be complemented with an accurate reconstruction of the buildings (*Fig. 3. 1–2*). In a few cases, we could observe the superposition of houses: we found that most houses had been generally rebuilt twice in the same spot (*Fig. 3. 4*), while a few buildings had been renewed thrice. The repeated rebuilding of a house in the same location, in the same segment of space, can most definitely be interpreted as the expression of a deliberate community choice. The same deliberate decision is reflected in the rebuilding of the houses one over the other in the area encircled by the enclosure, which, at the same time, was also part of a larger macro-activity affecting the entire area of the spatial segment. This concentration of human resources was obviously performed on a larger scale than was necessary for the renewal of one or two houses on the horizontal settlement. Moreover, this community activity was unbroken for some five hundred years on the tell settlement and thus the constellation of the tell and the enclosure embodied a reference system of space and time pointing well beyond the dimensions of the quotidian and it can therefore be interpreted as a community monument. Another unusual element is that the houses at Csőszhalom were intentionally set to fire on several occasions, raising the possibility that these houses, located on the tell settlement, had been specifically constructed for burning and that the joint destruction of the unusually high number of artefact assemblages deposited in them was part of an overall series of symbolic events.

In addition to houses, the other prominent features of the settlementscape were pits and wells on the horizontal settlement at Polgár–Csőszhalom (*Fig. 4. 2–3*). The main question in this respect is which of these features can be associated with a particular household and which cannot. The relationship between the houses and the wells is not always clear, although the presence of 68 wells on the horizontal settlement alongside the 79–80 residential buildings in itself provides statistical proof for the general use of wells on the settlement (*Fig. 4. 4*).

The pattern of feature types observed at Polgár–Csőszhalom (houses, pits, wells and burials) can obviously be better observed on the horizontal settlement (*Fig. 14. 1*). It is quite clear that there were some buildings unassociated with either pits, wells or burials, while some buildings had all three feature types associated with them, and various combinations between houses and feature types could be discerned as well (*Fig. 4. 2–4*).

The single most important component of a household is the house, the residential building. The houses formed north-west to south-east running rows in the north-eastern third of the excavated area of the horizontal settlement, while in the area to its south, the buildings formed smaller or larger clusters instead of rows. The radiocarbon dates indicated that the excavated area of the settlement was occupied simultaneously from the earliest occupation phase (*Fig. 5*), reflecting a close to five hundred years long continuity in the settlement's spatial organisation (*Fig. 4. 1*).

Activities

Enormous quantities of finds were brought to light during the excavation of the Polgár–Csőszhalom site: these include some 300,000 pieces of pottery, 125,000 animal bones, 25,000 stone implements and 7000 bone and antler tools.

None of the features uncovered on the site could be interpreted as storage pits for foodstuffs, and thus we assumed that cereals and other produce were stored inside the houses, either on a raised floor serving as a loft or outside the house, but immediately next to the house walls, in an area protected by the roofing. A part of the daily activities such as cooking, weaving and spinning, potting and tool manufacture was probably performed in a household context. However, there is no proof that every phase in the production of a particular artefact can be associated with a particular household. For example, ethnographic analogies have shown that the construction of houses or the digging of wells called for such immense labour, which can hardly be performed by a single family, and it seems likely, that this was also the case during the Neolithic at Polgár–Csőszhalom. Palaeoecologic studies indicate that the community occupying the settlement fully exploited the diversity offered by the mosaic patterning of the environment around them. It seems likely that cereal cultivation was practiced in small, separate “gardens” according to household units.

Ideology

We have already demonstrated in our earlier studies that different symbolic activities were performed in the two large spatial segments of the Polgár–Csőszhalom settlement. The deposit in Well 272 and the social

background of the reconstructed ritual activities leading to the deposits apparently exceeded the household level, but did not involve the entire Csőszhalom community. Great feasts and community feasts were also held on the tell, as reflected, for example, by the huge amounts of wild animal remains. It would appear that a large population congregated on the Csőszhalom tell on certain occasions and that these events involved the consumption of huge quantities of meat. It also seems likely that the foods consumed during the feasts were prepared in the open-air ovens and hearths found in great number on the tell settlement. It is also possible that some symbolic activities on the tell settlement such as the deliberate burning of houses were performed on the household level.

The other arena of symbolic activities is represented by the burials. A total of 21 burials were uncovered on the tell settlement and 124 burials on the horizontal settlement. Compared to the estimated population of the Polgár-Csőszhalom settlement, the individuals interred on the settlement hardly represent the entire community regarding either their number or their age groups. Only a small fraction of the deceased, selected according to some criteria unknown to us, were buried on the tell settlement (males and children, probably boys) and on the horizontal settlement (men, women and children, in roughly equal proportion). The burials on the horizontal settlement lay in the immediate environs of the houses, in front of the assumed entrance, and generally had the same orientation as the houses. Burials were either solitary affairs or formed clusters of two to four graves (*Fig. 4. 4*). Burials were strictly associated with houses both spatially and temporally. This is best illustrated by a house (Feature 590) and the two burials (Features 610 and 611) in front of it (*Fig 6*). Burials reflect a clear differentiation according to sex: men were laid on their right side, women on their left side, and there were also differences between the male and the female costume.

Competition between social groups

Competition and wealth are reflected in the archaeological record in three possible forms: on the level of houses, burials and the implements used in households.

Disregarding the special buildings on the tell, there were hardly any differences between the houses of the Polgár-Csőszhalom settlement, suggesting that the families or communities inhabiting the buildings were of roughly the same size or rank, meaning that houses did not represent arenas of competition.

Prestige items and artefacts reflecting wealth and status were principally recovered from burials: at Csőszhalom, these were jewellery items made from Spondylus, deer tooth beads, polished stone implements, boar tusk plates and boar mandibles. In an earlier study, we assigned a score to each artefact type expressing their value. We plotted the scores on the plan of the horizontal settlement. Based on the location of the burials in a spatial segment shared with the houses, we assumed that the prestige embodied by the burials would also reflect on the prestige of the households (*Fig. 6*). It is possible that at Polgár-Csőszhalom, the burials themselves represented one arena of competition.

The household-based analysis of the Polgár-Csőszhalom settlement has shown that this Late Neolithic site offers a sufficient quantity of good-quality data for an analysis of this type, a field that has been regrettably reflected in Hungarian prehistoric studies. However, it must be repeatedly emphasised that this study only highlights the many potentials of household archaeology and that we have only taken the first few tentative steps in this direction.

Házkultusz — házzal kapcsolatos rítusok a lengyeli kultúrában

Kulcsszavak: házkultusz, neolitikum, lengyeli kultúra

Keywords: cult, house, Neolithic, Lengyel culture

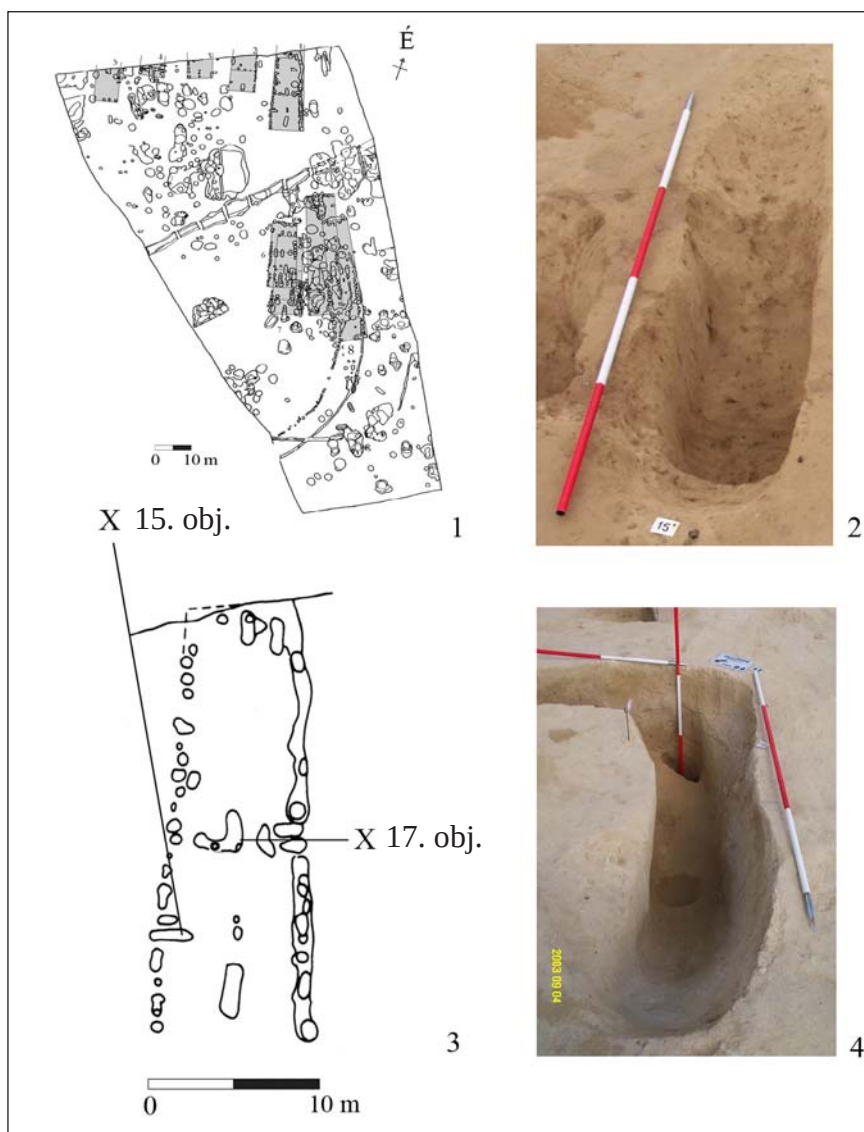
Néprajz és régészet

A házkultusz néprajzi szakkifejezés, a házhoz kapcsolódó mágikus hiedelmek, szokások összefoglalására szolgál. Nem a ház kultuszáról van tehát szó, ahol a ház maga lenne a kultusz tárgya, hanem a háznak, mint hajléknak a kultikus vonatkozásairól. A néprajzi fogalom régészetbe vonása keretet ad ahhoz, hogy bizonyos neolitikus telepjelenségeket értelmezni, egyáltalán szavakkal leírni tudjunk. A néprajzi példák egyrészt irányt mutatnak a régészeti jelenségek értelmezésében felmerülő sokirányú lehetőségek között, másrészt eszközül szolgálnak a tradicionális viselkedésminták teljesebb megértéséhez, inspirációt adnak ahhoz, hogy megértsük azt a múltat, mely gyökeresen különbözik mindattól, amit a jelenben ismerünk. A néprajzi analógia eszköz, hatékony eszköz a megismerés határainak tágítására. Hozzá kell tennünk, a néprajz sosem ad direkt válaszokat a régészet számára, sőt inkább a nehézségeket teszi világossá. Az őskori viselkedési formák megismerési lehetősége korlátozott, az anyagi kultúra alig ad bizonyítottan tudható támpontot. A néprajzi analógia alkalmazása éppen ezért indirekt módon történik, a cél olyan néprajzi fogalmakat felkutatni, melyeket használva a régészeti jelenségek adott kereteken belül értelmezhetővé válnak.

Esetünkben ember és ház viszonyát látjuk élő néprajzi példán és ezt a mintát keressük a neolitikus telepletekben. Tény, hogy a paraszti társadalmakban rendkívül gazdag és sokrétű a házzal kapcsolatos hiedelemanyag. Az első feltevés ebből a tényből indul ki, a paraszti társadalom és a házzal kapcsolatos gazdag hiedelemrendszer összefüggését érvényesnek tekintjük a múltban is, valamint feltételezzük, a neolitikus agrártársadalmak teremtették meg annak az agrárkultusznak a kereteit, melynek gazdag népi hiedelemvilágát számos európai nép folklórjából ismerjük. A néprajztudomány is azon az állásponton van, hogy az agrárkultuszhoz kapcsolódó szokások és rítusok nyilvánvalóan a földművelés kialakulásával

együtt jelentek meg és folyamatosan formálódtak az évezredek során (UJVÁRY 1981, 153). Abból kiindulva, hogy a kulturális jelenségek jórészt az emberi gondolkodási struktúra külső megjelenései, ezt a folyamatot a következőképpen írhatjuk le: a földművelés rendszerét követő gondolkodásmód a szellemi és cselekvési technikáknak egy sajátos körét hozta létre, ami évezredekken keresztül élő paraszti hiedelemvilágot eredményezett. A földművelés ciklikus rendjét követő gondolkodás szerkezetét szintén a ciklikusság jellemzi. Kialakulásában a letelepedésnek van meghatározó szerepe, mert a letelepültségből adódó állandó természeti környezet azonos szituáció típusokat produkál (BEREZNAI 1994, 94).

Arra a kérdésre, hogy miért éppen a neolitikus házzal kapcsolatban merül fel a népi hiedelmekkel való magyarázat lehetősége, a válasz az, hogy a neolitikus háznak a régészeti megközelítés is ad egyfajta spirituális tartalmat. Tudjuk, hogy az építkezés, elsősorban a vázszerkezet elkészítése nagyobb erőfeszítést igényelt. Az erőfeszítés, a közösség munkaerejét erősen igénybevevő feladat önmagában is indokolja, hogy az építkezéssel kapcsolatban rituális tevékenységek végzésére gondoljunk. A ház egyrészt a tájat alakító jel, másrészt hajlék értelemben szintén jel, a lakói számára. Az épített ház fogalmának ez a spirituális megközelítése a neolitizáció problémájának megfejtésére tett kísérletek elemeként a korai vonaldíszes kultúra házainak kapcsán bukkant fel a régészeti szakirodalomban. A vonaldíszes kultúra hosszúházának szimbolikus tartalmát talán a legjellemzőbben az a megállapítás fejezi ki, hogy ezek a házak nemcsak lakóhelyek voltak, hanem a korai földművelő közösségek történetét a tájban rögzítő ún. „emlékművek” is, amennyiben a tájolásuk látványosan a közösség eredetére mutatott rá (BRADLY 2001). Hasonló értelemben a vonaldíszes közösségek számára központi metaforaként szolgáltak a házak, az eredetnek ebben az esetben nem az irányára, hanem a történéseire utalva, különböző identitású csoportok integrációját szimbolizálva (WHITTLE 2003, 136–138).

1. kép. Veszprém-Jutasi út — a feltárás alaprajza (1) és az 1. ház (2–4)
 Fig. 1. Veszprém-Jutasi út — plan of the excavated area (1) and House 1 (2–4)

Ugyancsak értelmezhetőek a házak csoportidentitást meghatározó szimbólumokként is (BÁNYFY 2004, 71). A házra tehát úgy tekinthetünk a kora neolitikumtól kezdve, mint lakói számára az élet fizikai és spirituális központjára. Utóbbi nem kizárólag a szakrális tevékenységek tereként értendő, hanem a ház építészeti funkcióját tekintve a természet kozmikus terének lehatárolásaként is (BEREZNAI 1994, 93).

A ház kultikus vonatkozásai régészetiileg elsősorban a ház építésével kapcsolatos leletekben mutatkoznak meg. A ház építésének szokásai és hiedelmei széles körben ismertek nem csupán a néprajzi szakirodalomból (BEREZNAI 1999), de a magunk tapasztalatából is. A házhely kiválasztásához, az építkezés megkezdéséhez, befejezéséhez, az új házba való beköltözéshez

kapcsolódó közösségi rítusok gyakorlása — minden bizonynyal feltételezhető a neolitikumban is —, de a régészet számára nehezen érzékelhető. Ugyanez a helyzet a házzal kapcsolatos, a családi élet nagy eseményeihez köthető termékenység- és bőségvarázsló, rontást elhárító szokásokkal. Ez utóbbiak talán nem teljesen múltak el nyom nélkül, hiszen a neolitikus telepletelekre jellemző a kultikusként meghatározott tárgyak nagyszámú jelenléte. Az, hogy mi számít a kultuszgyakorlás során használt tárgynak és mi bírt a maga korában különleges erővel, nehéz biztonsággal megállapítani. A lengyeli kultúra esetében az egész hatalmas elterjedési területen mindenütt megtalálható a leleteknek egy meghatározott köre, melyet egyöntetűen ide sorol a kutatás (agyag oltárok, antropomorf edények, antropomorf és zoomorf figurák). A gazdag tárgyi anyag egyrészt a rituális cselekmények gyakoriságára utal, másrészt erősen a házakhoz kötődik (BÁNYFY 1991). Éppen ez utóbbi tulajdonsága engedi meg, hogy e tárgyakkal képviselt jelenségeket a házkultusz kifejezéssel foglaljuk össze. A kultuszgyakorlásnak ez a csala-

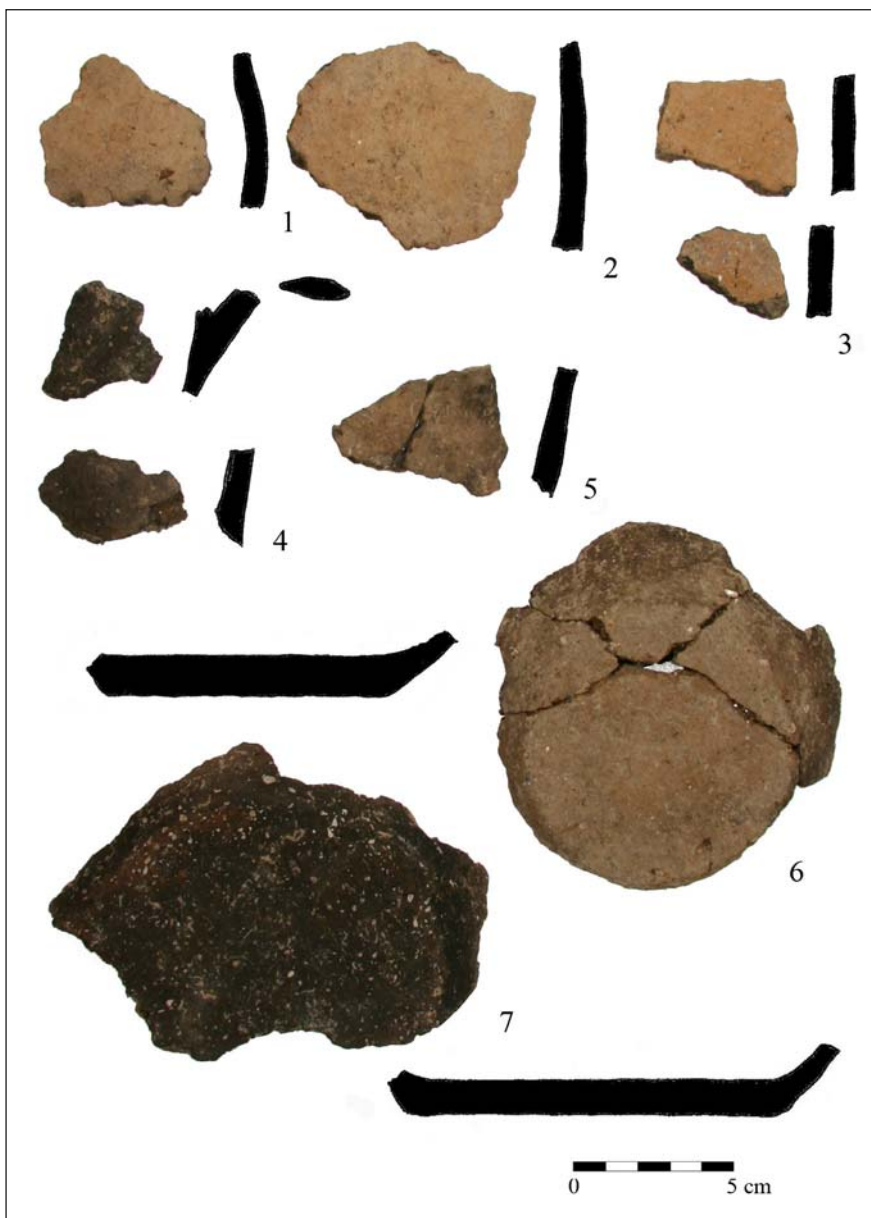
di, vagy ha úgy tetszik háztartási környezetben megfigyelt szokása nem korlátozódik a lengyeli kultúrára (RACZKY–ANDERS 2006, 24).

Veszprém-Jutasi út, 1. ház

A neolitikus településeknek gyakori jelensége a ház és a benne lakók védelmét szolgáló rítusoknak egy csoportja, melyet alapítási vagy építési áldozat néven foglalhatunk össze. A veszprémi késő lengyeli lelőhelyen az 1. ház feltárásakor talákoztunk ebbe a körbe sorolható jelenségekkel (REGENYE 2004) (1. kép). A ház északnyugat–délkeleti tájolású, oszlopszerkezetes építmény, formája kissé trapéz alakú, hossza 20 m, szélessége északon 6,5 m, délen 8 m. Az épület

2. kép. Veszprém-Jutasi út — kerámia leletek a 17. objektumból
 Fig. 2. Veszprém-Jutasi út — ceramic finds from Feature 17

3. kép. Veszprém-Jutasi út — kerámia leletek a 17. objektumból
Fig. 3. Veszprém-Jutasi út — ceramic finds from Feature 17

kétosztatú, a válaszfal nem pontosan középen húzódik, a déli helyiség némileg kisebb. Két igen mély, L alakú cölöplyuk jelzi a válaszfal helyét. A déli fal vonalában hiányoznak a cölöplyukak, csak középen találunk egyetlen igen mély objektumot. Két helyen találtunk különleges leletet a ház feltárása közben. Az egyik az osztófál alapárka (17. obj.), a másik a nyugati falat alkotó oszlophelyek sorában a déli helyiség közepén az egyik cölöplyuk (15. obj.), mely erőbben benyúlik az épület belsejébe, mint a többi. Az osztófál alapárkában egy valószínűleg utólag beásott gödörben voltak a leletek. Jellemző az ilyen típusú épületekre az osztófál vázát alkotó oszlopoknak az altalajba való mély beásása.

Az oszlophelyek többnyire három párhuzamos, hosszúkás ovális cölöplyuk formájában találhatók meg. Itt két L alakú árkot találtunk, a nyugatiban két cölöplyukkal, tehát három oszlophellyel számolhatunk. A nyugati L alakú árok vízszintes ágában a következő leleteket találtuk:

Kerámia

1. Enyhén kihajló peremű fazék perem- és oldaltöredéke, barna-szürke foltos, belül sötétszürke, kavicssal és kerámiazúzalékkal soványított. H.: 7,1×5,7 cm, Szé.: 5,2×3,2 cm, V.: 0,7 cm (2. kép 1).

2. Kihajló peremű csonka kúpos tál perem- és oldaltöredéke, világosbarna, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 6,2×3,5 cm, Szé.: 6,5×2,5 cm, V.: 0,8 cm (2. kép 2).

3. Csonka kúpos tál egyenes falú, profilált peremtöredéke, barna színű, fehér kavicszemcsékkel soványított. H.: 3,3 cm, Szé.: 2,7 cm, V.: 0,7 cm (2. kép 3).

4. Csonka kúpos tál egyenes falú perem- és oldaltöredéke, világosbarna, szürke foltos, a külső oldal vörösre festett, az oldaltöredéket belül festett meander minta díszíti, homokkal soványított. H.: 4,8×7,5 cm, Szé.: 3,7×6,4 cm, V.: 0,6–0,7 cm (2. kép 4).

5. Csonka kúpos tál enyhén kihajló, profilált peremtöredéke, sötét-

szürke színű, kívül-belül vörösre festett, a perem alatt fehér nyomokkal, kavicssal soványított. H.: 4,2 cm, Szé.: 4,8 cm, V.: 0,8 cm (2. kép 5).

6. Csonka kúpos tál enyhén kihajló peremtöredéke, szürke, belül világosbarna, kívül-belül vörösre festett, fehér kavicszemcsékkel soványított. H.: 6,3 cm, Szé.: 1,9 cm, V.: 0,7 cm (2. kép 6).

7. Oldaltöredék, világosbarna, szürke foltos, kívül vörös festéssel, fehér kavicszemcsékkel soványított. H.: 5,9 cm, Szé.: 4,4 cm, V.: 0,8 cm (2. kép 7).

8. Oldaltöredék, táltöredék, szürkésbarna, belül sárga, fehér kavicszemcsékkel soványított. H.: 5,6 cm, Szé.: 4,5 cm, V.: 0,8 cm (2. kép 8).

9. Oldaltöredék, egyenetlen felületű kis hastöredék, szürkés sárga, kerámiazúzalékkal és fehér kavicszemcsékkel soványított. H.: 4,9 cm, Szé.: 3,8 cm, V.: 0,6 cm (2. kép 9).
10. Aljtöredék, kopott felületű kis töredék, világosszürke, homokkal soványított. H.: 2,9 cm, Szé.: 2,2 cm, V.: 0,5 cm (2. kép 10).
11. Oldal- és aljtöredék, kis edény töredékei nyomokban vörös festéssel, sötétszürke, homokkal soványított. H.: 2,7×1,7 cm, Szé.: 1,8×1,5 cm, V.: 0,2 cm (2. kép 11).
12. Kis edény vékony hastöredéke nyomokban vörös festéssel, szürke, homokkal soványított. H.: 2,6 cm, Szé.: 3,1 cm, V.: 0,2 cm (2. kép 12).
13. Oldaltöredék, sárga-szürke foltos, kaviccsal és kerámiazúzalékkal soványított. H.: 5,2×3,8 cm, Szé.: 3,9×2,9 cm, V.: 0,7 cm (2. kép 13).
14. Oldaltöredék, enyhén ívelt hastöredék, sárga, kerámiazúzalékkal és fehér kavicszemcsékkel

- soványított. H.: 5,3 cm, Szé.: 4,9 cm, V.: 0,7 cm (3. kép 1).
15. Oldaltöredék, nagyobb, ívelt hastöredék, sárga, belül sötétszürke, kerámiazúzalékkal és fehér kavicszemcsékkel soványított. H.: 7,4 cm, Szé.: 6,3 cm, V.: 0,8 cm (3. kép 2).
16. Oldaltöredék, egyenes falú oldalak, sárga, belül szürke, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 4,7×3,8 cm, Szé.: 3,6×2,5 cm, V.: 0,7 cm (3. kép 3).
17. Oldaltöredékek, az egyiken fül indítása, sötétszürke, kaviccsal soványított. H.: 4,5×3,9 cm, Szé.: 2,3×3,6 cm, V.: 0,7 cm (3. kép 4).
18. Oldaltöredék, szürke, belül sárga, homokkal és fehér kavicszemcsékkel soványított. H.: 5,2 cm, Szé.: 4,3 cm, V.: 0,6 cm (3. kép 5).
19. Aljtöredék, barna, belül sötétszürke, kaviccsal soványított. Á.: 9 cm (3. kép 6).
20. Aljtöredék, barnásszürke, fehér kavicszemcsékkel soványított. Á.: 12 cm (3. kép 7).

Állatcsont¹ (4–7. kép)

FAJ	TÖREDÉK
Kutya (<i>Canis familiaris</i> , Linné 1758) (7. kép 1)	1 db teljes <i>cranium</i> (az I1,I2,I3, a <i>caninus sin. et dex.</i> , a P1 <i>dex.</i> és az M1 <i>sin.</i> hiányoznak) 1 db <i>scapula collum</i> töredéke, kalcinálódott 1 db <i>costa</i> töredék
Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i> , Linné 1758) (6. kép 1, 3–12)	1 db <i>processus cornualis sin.</i> töredék <i>cranium</i> töredékkel és egyéb <i>cranium</i> töredék 1 db <i>astragalus sin.</i> 1 db <i>pelvis</i> töredék 2 db <i>humerus</i> töredék 1 db <i>radius proximalis</i> vége 1 db <i>metacarpus sin. distalis</i> vége 3 db <i>costa</i> töredék
Sertés (<i>Sus domesticus</i> , Erxleben 1777) (7. kép 2)	1 db <i>mandibula sin. corpus</i> és a <i>pars molaris</i> töredéke P3-M2-vel
Juh (<i>Ovis aries</i> , Linné 1758) (6. kép 2)	1 db <i>humerus distalis dex.</i> vég töredéke
Gímszarvas (<i>Cervus elaphus</i> , Linné 1758) (7. kép 3)	1 db <i>mandibula dex. pars molaris</i> töredéke M2-M3-mal

4. kép. Veszprém-Jutasi út — a 17. objektumban feltárt állatcsontok
Fig. 4. Veszprém-Jutasi út — animal bones from Feature 17

¹ Az állatcsontok meghatározásáért Kiss Róbertnek tartozom köszönettel. A méréseket Angela von den Driesch (1976) munkája alapján végezte.

ÁLLATCSONT	MÉRETEK (MM)
Kutyakoponya	
A-P	174,0
B-P	152,5
B-S	42,6
S-P	109,9
A-F	79,0
N-P	84,5
F-P	105,4
St-P	82,3
St-Po	28,9
Molaris fogak hossza (<i>dext.</i>)	19,4
Premolaris fogak hossza (<i>sin.</i>)	45,8
Ot-Ot	60,2
Foramen magnum legnagyobb szélessége	18,4
B-O	15,6
Eu-Eu	55,8
Ect-Ect	52,5
Ent-Ent	37,6
A-B	42,8
Szarvasmarha csigacsont	
Gli	75,0
GLm	68,4
Bd	50,0
Szarvasmarha szarvcsap	
legkisebb átmérő	49,4

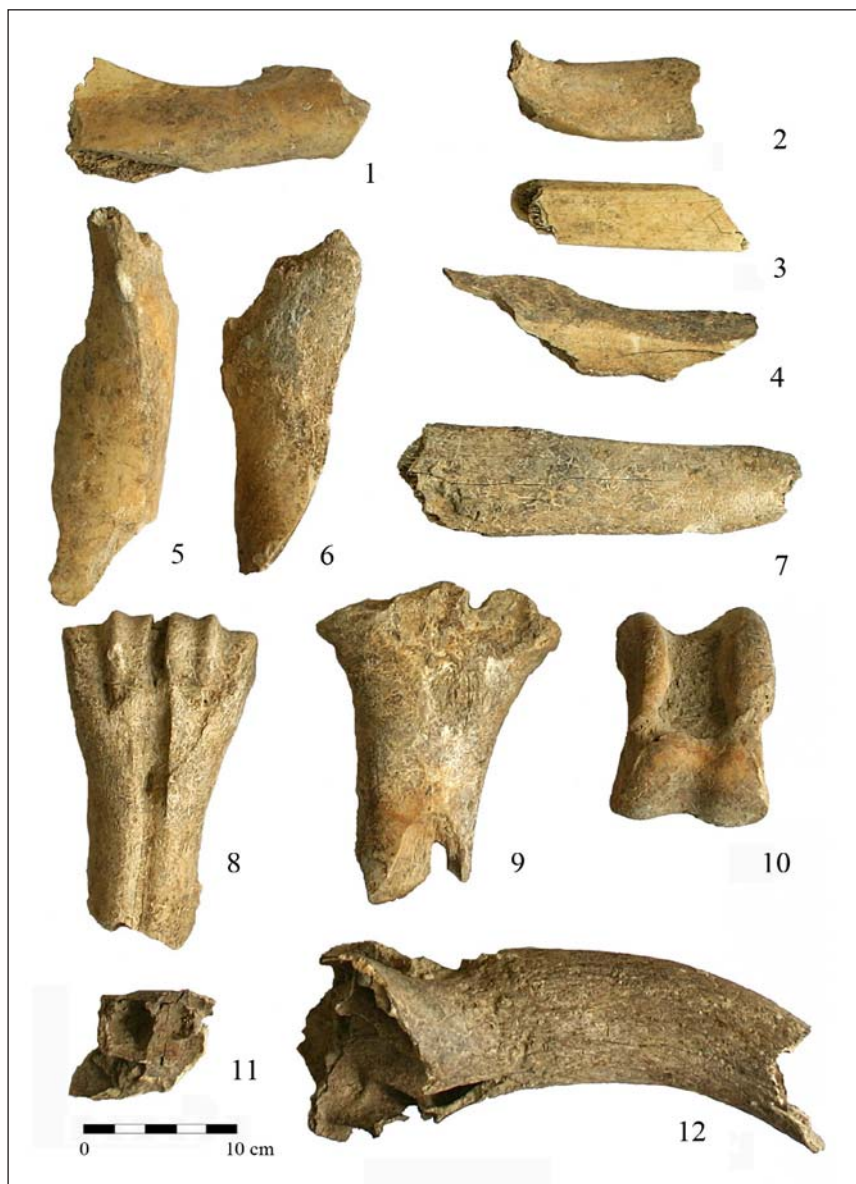
5. kép. Veszprém-Jutasi út — állatcsontok méretadatai (17. objektum)
Fig. 5. Veszprém-Jutasi út — állatcsontok méretadatai (Feature 17)

A kerámia- és állatcsont-töredékek mellett 5 db pattintott kőeszköz (4 szilánk, 1 penge), 2 bazalt örlőkő-töredék, 3 megmunkálatlan kötőredék, valamint 9 db paticstöredék, köztük tűzhely darabjai is napvilágra kerültek.

A kerámia leletanyag jól beleilleszthető a késő lengyeli formavilágba. A peremek alapján egy kivétellel csonka kúpos tálakat azonosíthattunk. Három vékony falú kis edény töredékei mellett két nagyobb edény aljtöredéke tartozik a gödör anyagába. Meglepően magas a festett darabok aránya. A tálak, a kis edények, a festett díszkerámia arra utal, hogy inkább a tálalás, mint a főzés edénykészletéből származnak a leletek. Az örlőkődarabok és a tűzhely-omladék viszont az utóbbi tevékenységhez köthetők.

Értelmezés

A ház osztófalanak nyugati alapárkába tett állatcsontok, edénytöredékek a kutyakoponya miatt érdemelnek különös figyelmet. A jelenség értelmezésénél nyilvánvalóan befolyással bír a kutyának az antik mitológiában elfoglalt helye, bár nem zárható ki teljesen az sem, hogy a többi állatcsonttal együtt a kutyakoponya is az étkezés maradványa, a kutyahús fogyasztására ugyanis vannak neolitikus adatok (BARTOSIEWICZ 1994, 59). A kutyát intelligenciája és az első domesztikált állatként az ember életében játszott szerepe (BARTOSIEWICZ 1994) minden mitológia fontos állatává tette. Általában a halállal, a lélek vezetésével áll kapcsolatban, de szerepel istenek segítőjeként, áldozati állatként, halotti démonként is (MARINGER 1981; VÖRÖS 1991). A földművelés kezdeteitől vannak régészeti adatok a kutyával kapcsolatos rítusokra (MAKKAY 1987, 245), egészen a néprajzi adatokig (BARTHA 1984, 20). A kutyának a lengyeli kultúrában kitüntetett szerep jutott, a mórágyi, zengővárkonyi és egyéb kutyatemetkezések az általános tendenciát

6. kép. Veszprém-Jutasi út — állatcsont leletek a 17. objektumból (1, 3–12: szarvasmarha, 2: juh)
Fig. 6. Veszprém-Jutasi út — animal bones from Feature 17 (1, 3–12: cattle, 2: sheep)

követve a kutyát a halotti kultusszal hozzák kapcsolatba (ZALAI-GAÁL 1994). Van azonban a lengyeli kultúra kutyaleleteinek egy másik köre, ahol az áldozati jelleg dominál. Előfordulnak kutyakoponyák temetkezéstől függetlenül, sőt ezek egyáltalán nem ritkák (ZALAI-GAÁL 1994, 51). Az áldozati kategóriába tartoznak a körárkok (Künzing, Bučany) bejáratánál elásott kutyavázak (PETRASCH 2004), valamint Bernhardstahl kutyatemetkezése (BAUER–RUTTKAY 1974) és Džbánice kutyakoponyát tartalmazó tömegsírja (PODBORSKÝ 1993, 136, Obr. 79, 528). Bučany esetében, ahol az egyik bejárat közepén volt a kutyaváz, nem kizárt az alapozási áldozatként való magyarázat sem (PETRASCH 2004, 306).

7. kép. Veszprém-Jutasi út — állatesont leletek a 17. objektumból (1: kutya, 2: sertés, 3: gímszarvas)
Fig. 7. Veszprém-Jutasi út — animal bones from Feature 17 (1: dog, 2: pig, 3: red deer)

A veszprémi lelet értelmezésénél meghatározó a kutya mitikus szerepköre. Az áldozati szokás és az áldozatra szánt állat kultusza ugyan két különböző dolog, de az áldozat szempontjából fontos lehet az áldozati állat mitikus ereje. Emellett az értelmezés fontos tényezője az előkerülés helye. A ház középtengelyében, a statikai szempontból kiemelten fontos osztófal alapozási árkába, a helyiség sarkához közel volt beásva a lelet. Megjegyzendő, hogy a mestergerenda alátámasztására beépített, idegágasnak vagy másutt boldoganyának nevezett középoszlophoz — statikai szerepe miatt — a néphagyományban kultikus képzetek fűződnek (VAJDA 1951). A lengyeli kultúrában tipikusnak mondható az oszlop számára kiásott gödörbe letett áldozat (MAKKAY 1986). Fontos szempont a veszprémi lelet értelmezésénél, hogy az árok vége kissé kiszélesedik, ez alapján úgy rekonstruálható az esemény, hogy az osz-

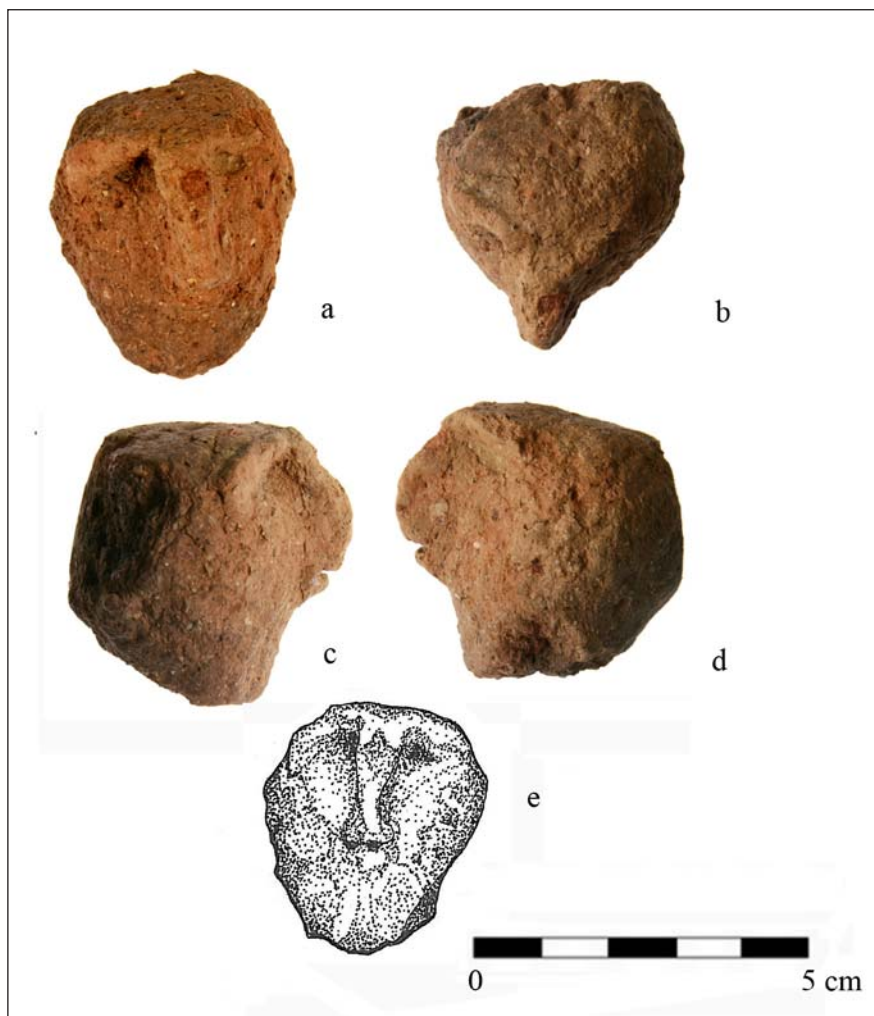
lopok beállítása után mellé, közvetlenül az árok vonalában egy sekélyebb gödröt ástak és abban helyezték el — a feltehetően áldozati lakoma maradványait és a kutyakoponyát. A helyzet építési áldozatra utal, bár nem bizonyítja azt. A néprajztudomány építőáldozat néven ismeri a fogalmat, mely némileg tágabb a régészetben használatnál. Régészeti lelőhelyeken általában a házépítés előtt ásott rituális gödröket határozzuk meg így. A néprajzi fogalomba az építés közben és az új ház felavatásakor végzett cselekmények is beletartoznak. Alapvetően két formája ismert, az első a házfalba beépített áldozat, de gyakori az olyan áldozati jellegű szokás is, melynek lényege nem az állat befalazása, hanem leölése. Az építőáldozat másik formája, amikor mágikus erejű tárgyakat alkalmaznak a ház lakóinak védelmére (BARTHA 1984, 15). A veszprémi esetben teljesül az áldozat fontos kritériuma, az élet kioltása. Az ásatáskor megfigyeltek alapján nem a ház helyén, az építkezést megelőzően ásott gödörben voltak a leletek, hanem a már álló házszerkezet mellé ásták a göd-

rőt. A néprajztudomány gazdag szokásanyagot ismer az új ház birtokbavételére. Egy jellemző példa: az új házban bárányt vagy malacot öltek, vérért kifolyatták, az beivódott a földbe, aztán közösen elfogyasztották az áldozatot és előfordult, hogy csontjait elásták a ház tövében (BARTHA 1984, 13–25). Ilyen esemény anyagi maradványai hasonlóak lehetnek az 1. ház itt bemutatott leletéhez, ha feltételezzük, hogy az áldozattal (kutya) együtt elásták a lakoma maradványait is. A paraszti gondolkodás irányát követve, az etnográfiai analógiát használva életszerű megvilágításba kerülhetnek neolitikus kultikus jelenségek — bár ez utóbbi példa illusztráció, nem bizonyítás.

Nem ez volt az egyetlen, kultuszhoz kötődő lelet az 1. ház feltárása közben. A déli helyiség nyugati falának középső cölöplyukában találtunk egy kis, agyagból készült fejtörödéket (1. kép, 8. kép). A cölöplyuk

nyugat–keleti tengelyű, ovális, keletről nyugat felé mélyül. Hossza 240 cm, szélessége 58 cm, nyugati felében egy 54 cm átmérőjű oszlophely mélyül le benne. A cölöplyukak változatos formájúak ebben a sorban, ez az említett objektum a helyiség belseje felé határozottan jobban benyúlik, mint a többi. A szoborfej a sekély keleti részből került elő, méretei: 3,5×4 cm. A nagyjából kerek fej teteje feltűnően lapos, a fej a nyak felé keskenyedik. Törésfelülete a nyaknál szabálytalan. Színe barna, hátul szürke, felülete durva. Az arc igen markáns, a szemöldök erősen kiemelkedik és a határozott, ívelt orral összeköttetésben áll, a szemeket bebökődés jelzi, a száját pedig az orr alatt egy határozott bevágás. Feltáráskor a fej hátsó része megsérült.

A lelet több szempontból is figyelmet keltő. Érdekes a portrészzerű fej megmintázása, mert nem követi a lengyeli kultúra klasszikus szobrainak fejformáját, bár egyes elemei levezethetők azokból. Szembetűnő a fejtető lapossága, ez ismert vonás, megfigyelhető a bikónikus fejű idoloikon (egy jellegzetes darab Szombathely-Oladi plató lelőhelyről: ILON 2007, 183, Kat. 106). A plasztikusan megmintázott szemöldök a hozzá kapcsolódó erősen kiálló orral elsősorban a vonaldíszes arcos edények jellegzetessége, ez szóba jöhet előzményként. A morva festett kerámiában szintén vannak portréfejek kiugró, horgas orral (PODBORSKÝ 1985, 212). A fej egészében erősen emlékeztet egy győrei fejtöredékre (ZALAI-GÁÁL 1996, 59, Abb. 17–18). A hasonlóság azért is feltűnő, mert a délkelet-dunántúli idoloik és a nyugat-dunántúliak között eddig nem sok közös vonás mutatkozott. A lelet érdekességét legfőképpen az adja, hogy a késő lengyeli időszakra nem jellemző az antropomorf ábrázolás. Zalaszentbalázsról ismert egy szobortöredék, továbbá idollábak ugyanonnan (BONDÁR 2007, 248). A kultikus tárgyak mennyiségében a lengyeli kultúra idején területi és időbeli hullámváltozást figyelhetünk meg.

8. kép. Veszprém-Jutasi út — antropomorf plasztika töredéke (15. objektum)
Fig. 8. Veszprém-Jutasi út — fragment of an anthropomorphic figurine (Feature 15)

Közismert a korai időszakban különösen a Dunántúl nyugati részén a leletsűrűség (ILON 2007). A késő lengyeli kultikus rendeltetésű tárgyak száma ezzel szemben kifejezetten kevés, különösen az antropomorf ábrázolás igen ritka (BONDÁR 2007; KALICZ 2007, 16–17). A rézkorba való átmenet e kortünete (PATAY 1988–89, 34) első pillantásra azt sugallja, hogy változott a kultikus gyakorlat. Az előfordulási gyakoriságon kívül tapasztalunk továbbá változást a formai kifejezésben is. Ismert, hogy a lengyeli idoloik kanonizált ábrázolások (KALICZ 2007, 13). Ez a jelenség úgy jöhet létre, ha az egész lengyeli területen élők azonos hiedelemvilággal bírtak, mely arra készítette őket, hogy a kis szobrokat meghatározott módon készítsék el. A szobrok készítése valamennyi készítő által jól ismert és értett szabályok szerint folyt (BIEHL 1996, 155). Az eltérések abból adódnak, hogy ezek helyi készítmények, nem specialisták termékei. A késői korszak kevés ábrázolása

markánsan eltér a koraiaktól. A korai szobrok statikusak, később a kartartás cselekvés közbeni ábrázolást mutat. Eltérően mintázták meg az arcot is, mint a jelen példa mutatja. A stílusváltás bekövetkezett az egész lengyeli területen, nagyjából egy időben. A megjelenítésbeli változásnak összefüggésben kell állnia a figura jelentésével, de mindenképpen többről van szó, mint a divat alakulásáról. A megjelenés változásán túl maga az a tény, hogy háttérbe szorulnak az antropomorf ábrázolások, valamiféle fordulatra utal a szakrális gondolkodásban. A szobrok száma csökkent ugyan, de a használat módja megmaradt (továbbra is településeken, a házak környezetében kerülnek elő a szobrok, töredékesen). A hiedelemrendszer nem alakult át, talán inkább csak a kommunikációs rendszer módosult.

A veszprémi fejtöredék esetében a használat módjában nincs semmi újdonság, az előkerülés körülményei alapján az építési áldozatok körébe látszik sorolhatónak. A kis töredék cölöplyukból került elő, nem házomladékból vagy gödörből, amint az az idolk esetében gyakori. A cölöplyuknak szánt árok meghosszabbítása tudatosan történhetett a szobortöredék befogadására. Ebben az esetben is a már felállított oszlop mellé elhelyezve képzelhető el a letétel. Az áldozati jelleg mellett szólna az a népszerű feltételezés, hogy a szobrok esetleg az emberáldozat helyettesítői lehettek (HÖCKMANN 2000–2001; KAUFMANN 2003), de ez a kérdés még koránt sem tekinthető megoldottnak (KALICZ 1998, 71) és esetünkben semmi sem szól mellette. Ha építési áldozatként értelmezzük mind a kutyakoponyát, mind az idolvejet, akkor azzal a problémával szembesülünk, hogy nem jellemző, hogy egy háznál az építési áldozatnak két ilyen különböző cselekményével találkozunk. Lehetséges, hogy a második esetben mégsem áldozattal van dolgunk, hanem bőséget, egészséget biztosító varázslattal. A helyiség belseje felé való elhelyezés mindenképpen a lakókra mutat. Kézenfekvőnek tűnik ez a feltételezés, ha tekintetbe vesszük, hogy a néphagyományban a lakóházzal kapcsolatos szokások között jelentős számban jelen vannak a családi élet nagy eseményeivel kapcsolatos rítusok (BARTHA 1984, 53). Az új ház építése vélhetően generációváltással esett egybe, a földbe helyezett fejtöredéknek talán az új családdal, az

életkezddéssel lehetett dolga. A néprajz tanúsága szerint az ismétlődés természetes velejárója az építkezést követő szokásoknak. Az építkezés minden szakaszánál ugyanazok az áldozati cselekmények és áldozati tárgyak ismétlődnek (BEREZNAI 1999, 135).

A veszprémi kis agyag szoborfejnek a házzal kapcsolatos, feltételezetten mágikus szerepe felidézi, hogy az európai népek legtöbbjének szokás- és hiedelemanyagában megtalálható a gyakran antropomorf háziszellem kultusza (BARTHA 1984, 64). Ha hozzátesszük, hogy a ház kultusza a néprajz szerint a ház szellemeire épül és az őskultusszal áll kapcsolatban (BARTHA 1984, 110), akkor reálisnak tűnik a szobrokat az ősök szellemeiként felfogó, egyébként széles körben elterjedt vélemény (KALICZ 1998, 27). Egy szemléletes megállapítás az ősök szellemeiként értelmezett szobrok töredékeinek felhasználását a múlt újrashatásának nevezi (GHEORGHU 2001, 83).

Ahogy a néprajzban csak részleges az átfedés a háziszellem és az ősök szelleme között, úgy a régészetben a neolitikus idolkat illetően is csak részleges lehet az ősök szellemével való azonosítás. A különböző típusú, korú és környezetű szobrok értelmezésekor számos egyéb lehetőséggel kell számolnunk.

Összefoglalás

A házépítéssel kapcsolatos — feltehetően — rituális cselekmény kétszeri előfordulását láttuk a veszprémi késő lengyeli telep egyik házában. Ezek a jelenségek a házkultusz körében értelmezhetők. Nem tudjuk, hogy egyidejű volt-e a kettő, valószínűleg mindkettő az építkezés idején történt. A neolitikus ház építését a megjelenés pillanatától nyilvánvalóan kísérték kultikus szokások. Ezek közül régészetileg az építési áldozat azonosítható leginkább, erre vonatkozik a legtöbb ismert adat. A néprajzi analógia azt sugallja, hogy az építkezés közbeni és utáni cselekmények nyomait is keresnünk kell, és nem hagyhatjuk figyelmen kívül a termékenységet, bőséget varázsló eljárásokat sem, amikor házzal összefüggésbe hozható különleges lelettel találkozunk, mert a házépítés minden mozzanatát végigkísérik az áldozattal és az áldással kapcsolatos tevékenységek (BEREZNAI 1999, 128).

Regenye Judit

Laczkó Dezső Múzeum
8200 Veszprém, Erzsébet sétány 1.
regenyej@vmmuzeum.hu

Közreműködött:

Kiss Róbert, Laczkó Dezső Múzeum, 8200 Veszprém, Erzsébet sétány 1., krobort@vmmuzeum.hu

Irodalom

- BARTHA E. 1984: *Házkultusz*. Studia Folkloristica et Ethnographica 14, Debrecen.
- BARTOSIEWICZ, L. 1994: Late Neolithic dog exploitation: chronology and function. *ActaArchHung* 46 (1994) 59–71.
- BAUER, K.–RUTTKAY, E. 1974: Ein Hundefopfer der Lengyel-Kultur von Bernhardsthal, NÖ. *ANhM* 78 (1974) 13–27.
- BÁNFFY, E. 1991: Cult and archaeological context in Central and South-Eastern Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. *Antaeus* 19–20 (1990–1991 [1991]) 83–249.
- BÁNFFY, E. 2004: *The 6th millennium BC boundary in western Transdanubia and its role in the central European Neolithic transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement)*. Varia Archaeologia Hungarica 15, Budapest.
- BEREZNAI Zs. 1994: A ház és az ember. *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1992* [1994] 92–97.
- BEREZNAI Zs. 1999: A házépítés hiedelem- és szokáskörének funkcionális vizsgálata – Funktionelle Untersuchung der Volksaberglauben im Thema Hausbau. *Cumania* 16 (1999) 115–172.
- BIEHL, P. 1996: Symbolic communication systems: symbols on anthropomorphic figurines of the Neolithic and Chalcolithic from south-eastern Europe. *Journal of European Archaeology* 4 (1996) 153–176.
- BONDÁR M. 2007: Zalaszentbalázs, Szőlőhegyi mező. In: Ilon G. (szerk.): *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon – Die Wunderschönen. Menschendarstellung im urzeitlichen Westungarn – Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric western Hungary*. Szombathely 2007, 246–249.
- BRADLY, R. 2001: Orientations and origins: a symbolic dimension to the long house in Neolithic Europe. *Antiquity* 75/287 (2001) 50–56.
- DRIESCH, A. v. 1976: *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Peabody Museum Bulletin 1, Harvard University, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.
- GHEORGHU, D. 2001: The cult of ancestors in the East European Chalcolithic. A holographic approach. In: Biel, P. F.–Bertemes, F.–Meller, H. (eds): *The Archaeology of Cult and Religion*. Archaeolingua Main Series 13, Budapest 2001, 73–88.
- HÖCKMANN, O. 2000–2001: Bandkeramische Menschenbilder: Göttinnen – oder?? *MAG* 130–131 (2000–2001) 77–92.
- ILON G. 2007: Szombathely-Oldai plató. In: Ilon G. (szerk.): *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon – Die Wunderschönen. Menschendarstellung im urzeitlichen Westungarn – Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric western Hungary*. Szombathely 2007, 148–245.
- KALICZ, N. 1998: *Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns*. Archaeolingua Series Minor 10, Budapest.
- KALICZ N. 2007: Az őskori agyagszobrászat kezdetei a Nyugat-Dunántúlon – Die Anfänge der urgeschichtlichen Tonstauetten in West-Transdanubien – The beginning of prehistoric figurine making in western Transdanubia, Hungary. Ilon G. (szerk.): *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon – Die Wunderschönen. Menschendarstellung im urzeitlichen Westungarn – Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric western Hungary*. Szombathely 2007, 8–42.
- KAUFMANN, D. 2003: Menschenopfer bei den Bandkeramikern? In: Jerem, E.–Raczky, P. (Hrsg.): *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Archaeolingua Main Series 15, Budapest 2003, 193–205.
- MAKKAY, J. 1986: Bauopfer in der Lengyel- Kultur und seine Beziehungen zu den Bauopferformen der Körös-Kultur und der Linienbandkeramik. In: Chropovský, B.–Friesinger, H. (Hrsg.): *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5 – 9. November 1984*. Nitra–Wien 1986, 169–175.
- MAKKAY, J. 1987: Zwei neuere Opfergruben der Körös-Starčevo Kultur. In: Rulf, J. (ed.): *Bylany Seminar 1987: Collected papers*. Praha 1987, 243–248.
- MARINGER, J. 1981: Der Hund in der Mythologie der vorgeschichtlichen Menschen. *APA* 11–12 (1980–81 [1981]) 37–41.
- PATAY, P. 1988–89: Beiträge zur Kunst der Kupferzeit. *MAG* 118–119 (1988–89) 33–43.
- PETRASCH, J. 2004: Von Menschen und Hunden: Befunde aus Kreisgrabenanlagen der Oberlauterbacher Gruppe und der Lengyel Kultur und deren Interpretationen. In: Studeníková, E.–Hänsel, B. (Hrsg.): *Zwischen Karpaten und Ägäis: Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavúková*. Internationale Archäologie–Studia honoraria 21, Rahden/Wesfalen 2004, 295–308.
- PODBORSKÝ, V. 1985: *Těšetice-Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou – Die figurale Plastik des Volkes mit Mährischer bemalter Keramik*. Brno.
- PODBORSKÝ, V. 1993 (ed.): *Vlastivěda Moravská Země a lid. Pravěké dějiny Moravy*. Brno.

- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2006: Social dimensions of the Late Neolithic settlement of Polgár-Csőszhalom (Eastern Hungary). *ActaArchHung* 57 (2006) 17–33.
- REGENYE J. 2004: Háztípusok és településszerkezet a késői lengyeli kultúrában veszprémi és szentgáli példák alapján – House types and settlement structure in the Late Lengyel culture based on the examples at Veszprém and Szentgál. *VMMK* 23 (2004) 25–47.
- UJVÁRY Z. 1981: *Agrárkultusz*. Folklor és Etnográfia 6, Debrecen.
- VAJDA L. 1951: Ritus-tanulmányok I. A ház középoszlopának szakrális szerepéhez. *Ethnographia* 62 (1951) 50–62.
- VÖRÖS I. 1991: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon II – Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary II. *FolArch* 42 (1991) 179–196.
- WHITTLE, A. 2003: *The Archaeology of people. Dimensions of Neolithic life*. London.
- ZALAI-GAÁL, I. 1994: Betrachtungen über die kultische Bedeutung des Hundes im mitteleuropäischen Neolithikum. *ActaArchHung* 46 (1994) 33–57.
- ZALAI-GAÁL, I. 1996: Neufunde der neolithischen anthropomorphen Idolplastik im südlichen Transdanubien. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 19 (1996) 57–87.

Cultic aspect of the house – Rituals connected with the house of the Lengyel Culture

The house was a central physical and spiritual fact in Neolithic; it was space for the daily practice and sacral activity together. The cultic aspects of the house can be traced archaeologically first of all in the finds relating the building process of houses. The most common communal rite in association with houses was the foundation sacrifice. The excavation of house No. 1 on the late Lengyel site Veszprém-Jutasi út produced 2 features considered to be the material remains of ritual behaviour of this kind. The one was a pit in the foundation trench of the partition wall, the other a post-hole. The pit in the trench contained pottery fragments, animal bones, stone implements, daub remains. A dog cranium suggests cultic interpretation, whereas dog played a very important mythical role in the belief system of the agrarian societies, mostly in association with death. Archaeological evidences of dog sacrifice are well known in the Lengyel culture. The other cultic feature was a post-hole, which contained a head fragment of an anthropomorphic figure. The post-hole of the western wall of house No. 1 has an elongated form. The clay head was inside the building; the position is central in defining it to work his/her? magic on the newly built house.

Material culture of the Neolithic provides only a modest number of reliable conclusions about the ritual practice, but ethnography is a powerful help for archaeology in explaining past human behaviour. Archaeology uses ethnographic data as a way of explaining certain practices, the behavioural variability and to guide archaeological expectations. It has long been recognised that ethnography presents a useful starting point to understand the lifestyles of the past. The rich belief system of the European ethnographic present rests upon the Neolithic basis. The source of analogy in interpretation of the cultic features of house No. 1 is the Hungarian ethnography.

Alapítástól a pusztulásig. Építési rítusok nyomai az Erősd-kultúra málnásfürdői településén

Kulcsszavak: rézkor, Erősd–Cucuteni-kultúra, alapítási rítusok, házépítés, házak felégetése

Keywords: Copper Age, Ariușd/Erősd–Cucuteni culture, foundation rites, house building and burning

Bevezetés

A konferencia tárgyát képező háztartásrégészet egyik feladata a házak és házcsoporthoz tartozó alapításának, építésének, működésének és pusztulási körülményeinek vizsgálata, az ezekhez kapcsolódó gyakorlati, „hét-köznapi” tevékenységek rekonstruálása, valamint a gondolkodásmódban és a hitvilágban gyökerező viselkedésformák, szimbolikus aktusok megismerése. Dolgozatunk ez utóbbi témakörbe illeszkedik, tárgyát a rézkori (eneolitikus, chalkolitikus) Erősd-kultúra málnásfürdői településén előkerült leletek és az ásatások során végzett megfigyeléseink képezik.

A település feltárása

Málnásfürdő/Malnaș Băi Erdélyben, a Háromszéki-medence északnyugati csücskében, a Felső-Olt völgyének a Baróti- és a Bodoki-hegység határolta szakaszában fekszik (1. kép). A Somos-patak és az Olt összefolyása fölé emelkedő Füvenyestető (2. kép 1–2) rézkori települése már a XX. sz. eleje óta ismert (LÁSZLÓ F. 1911, 177). Az 1976 és 1989 között megskatításokkal végzett ásatások eredményeképpen, a festett kerámia stílusjegyei alapján megállapítható, hogy a töltéssel, védőárokkaal és valószínűleg palánkkal erősített település a rokon (moldvai) Cucuteni-kultúra periodizációjára szerinti A-szakaszba sorolható. Az ásatások során négy egymást követő települési (építési) szintet sikerült elkülöníteni, ezeket alulról fölfelé haladva az I, II, IIIa és IIIb számokkal jelöltük (LÁSZLÓ A. 1988b; 1993a; 1993b; 1993c; 2009b) (3. kép 2). Az I–II. települési szintből származó mintákon végzett ¹⁴C-mérések alapján a település élete (vagy legalábbis annak korábbi szakasza) a 4450–4050 cal BC perióduson belül keltezhető (LÁSZLÓ A. 2006; 2009a). Ez nagyjából megfelel a magyarországi kora rézkor, a tiszapolgári kultúra időszakának (HORVÁTH–M. VIRÁG 2003, 126–127).

A szelvényben az ásatások során az I. és IIIa szintben tűzhelyek kerültek elő, a II. és a IIIb települési szintben pedig két, részben különböző építéstechniká-

1. kép. Az Erősd-kultúra elterjedési területe — 35–38: Málnásfürdő/Malnaș Băi (LÁSZLÓ A.–HAIMOVICI 1995, 517 (lelőhelyjegyzék) és fig. 3. nyomán)

Fig. 1. Distribution of the Ariușd culture – 35–38: Málnásfürdő/Malnaș Băi (after LÁSZLÓ A.–HAIMOVICI 1995, 517, list of sites, and fig. 3)

jú ház maradványait sikerült teljes egészében feltárni (L1, L2). A munkálatok során számos megfigyelést tudtunk tenni nemcsak a szorosabb értelemben vett építési technikákkal kapcsolatban, hanem a tervezésre, a munkafolyamatok megszervezésére és a kivitelezésre vonatkozóan is. Mindezek hozzájárultak az Erősd–Cucuteni–Tripolje-kultúra házainak építésével kapcsolatos számos, immár egy évszázada vitatott kérdés megválaszolásához, így például a házak falainak és tetőzetének szerkezete, a tartócölöpök rögzítési módja, a házpadlók kialakítása, különös tekintettel az egymás mellé fektetett fahasábokra tapasztott agyagpadlók (*ploșcadki*, *platforme*) kiegészének/kiegészésének problémájára stb. Ezekről a kérdésekről az évek során több tanulmányt közöltünk, így ezekre most nem térünk ki részletesebben (LÁSZLÓ A. 1988b; 2007; 2010; LÁSZLÓ A.–COTIUGĂ 2004–2005).

2. kép. 1: Málnásfűrdő/Malnaș Băi-Füvenyestető és környéke, műhold-felvétel, 2: Málnásfűrdő/Malnaș Băi-Füvenyestető ÉK felől (Fotó: Czajlik Zoltán 2010. június 27.)

Fig. 2. 1: Satellite photo of Málnásfűrdő/Malnaș Băi-Füvenyestető and its broader area, 2: view of Málnásfűrdő/Malnaș Băi-Füvenyestető from the north-east (photo by Zoltán Czajlik, June 27, 2010)

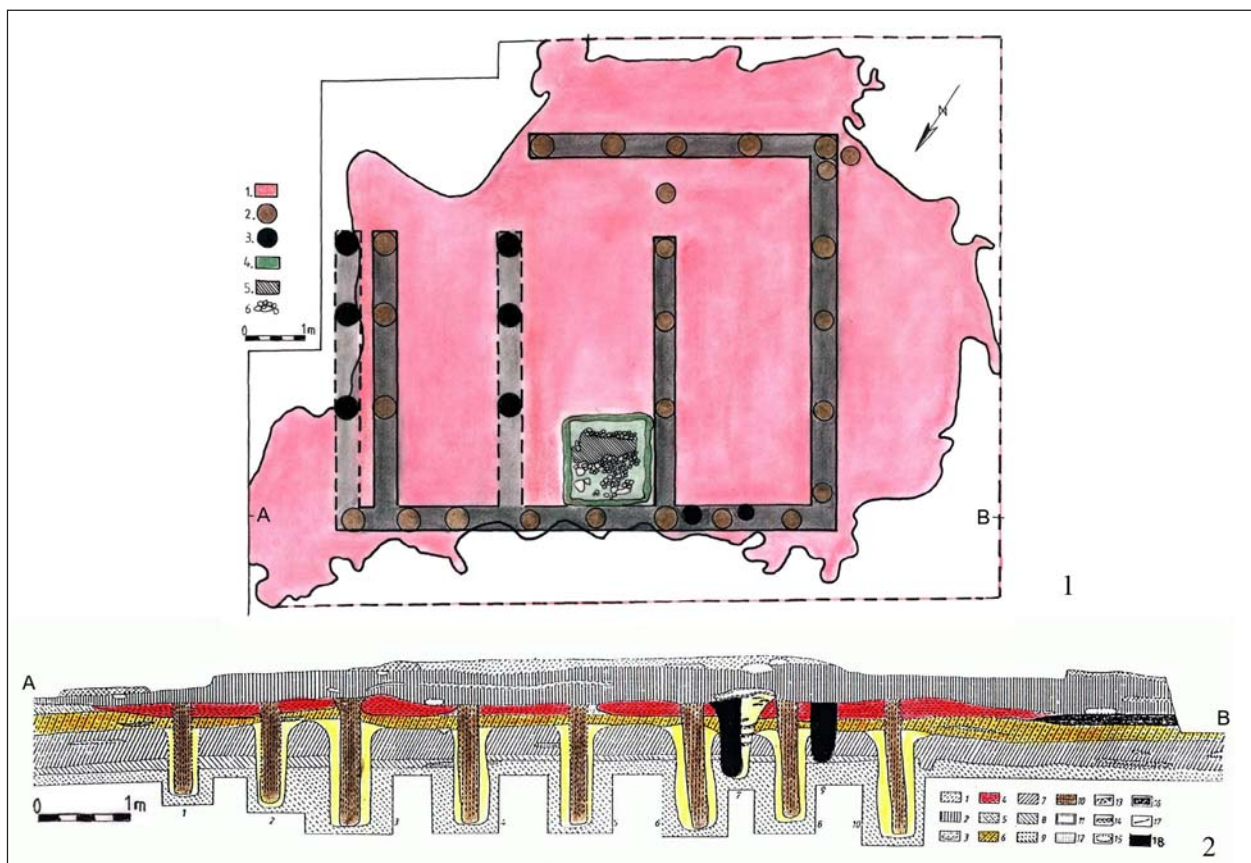
Inkább azokról a leletekről és megfigyelésekről szeretnénk röviden beszámolni, amelyek az őskortól napjainkig elterjedt változatos építési rítusok, alapítási áldozatok bizonyos formáinak a meglétéről tanúskodnak. Ezek a rítusok, amelyek bizonyos értelemben az ún. átmeneti rítusok (*rites de passage*) közé sorolhatók (VAN GENNEP 1996, 31–33), nem választhatók el magától az építés folyamatától, s úgy tűnik, végigkísérik a település egymást követő építkezéseinek mozzanatait, az egymás után és/vagy egymás mellett kialakuló háztartások történetét, alapításuktól pusztulásukig. Sajnos, ezeknek az aktusoknak nem minden részlete

fogható meg a régészet eszközeivel és magyarázatuk sem mindig egyértelmű. Ami előkerül, az többnyire az építési áldozat tárgya, a deponált áldozati adomány, illetve annak maradványai. Ezek lehetnek edények és egyéb tárgyak vagy élőlények (emberek és állatok), és ennek megfelelően beszélhetünk ún. vértelen és/vagy véres áldozatokról. A deponálás csak része a rítusnak, a többi, kapcsolódó aktust, bizonyára bonyolultabb szertartást nem ismerjük, legfeljebb elképzelhetjük. A málnásfűrdői településen mindkét, fentebb említett áldozattípus nyomai felismerhetőek. Az alábbiakban ezeket mutatjuk be, anélkül, hogy a szerteágazó régészeti és néprajzi párhuzamok felsorolására, elemzésére, vallás- és eszmetörténeti értelmezésére az adott keretek között vállalkozhatnánk.¹

A legelső (I.) települési szintből a feltárt felületen nem kerültek elő lakóházak *in situ* maradványai, sem olyan leletek, amelyeket egyértelműen alapítási/építési áldozatnak tekinthetnénk. De ha az építési rítusokat tágabban értelmezzük, említésre méltó az 1/1988 sz. gödör, amit az I. szint egykori felszínéről, az I. és II. települési szint határáról ástak be. A gödör hatalmas mennyiségű kiegészítő

fal- és padlótapasztás töredéket tartalmazott, minden bizonnyal egy (az I. települési szinthez tartozó) leégett ház összegyűjtött és elásott maradványait. A betöltött gödör fölé épült a II. szinthez tartozó L2 ház, úgy,

¹ A rítus és a mindennapi élet összefonódásáról az őskorban lásd BRADLEY 2008; a Kárpát-medencei neolitikus és rézkori alapítási áldozatokról, építési rítusokról összefoglalóan lásd MAKKAY 1983; 1986; 2005; LAZAROVICI Gh. 2009; az Erősd-Cucuteni-kultúra hasonló jelenségeiről: LÁSZLÓ A. 2000; LÁSZLÓ A.–COTIUGĂ 2004–2005; FRÎNCULEASA 2006; KOGĂLNICEANU 2008; BOGHIAN–IGNĂTESCU 2009; LAZAROVICI C.-M. 2009; a néprajzi párhuzamokról: PÓCS 1977; KRIZA 1980; GIOSANU 2009, további irodalommal.

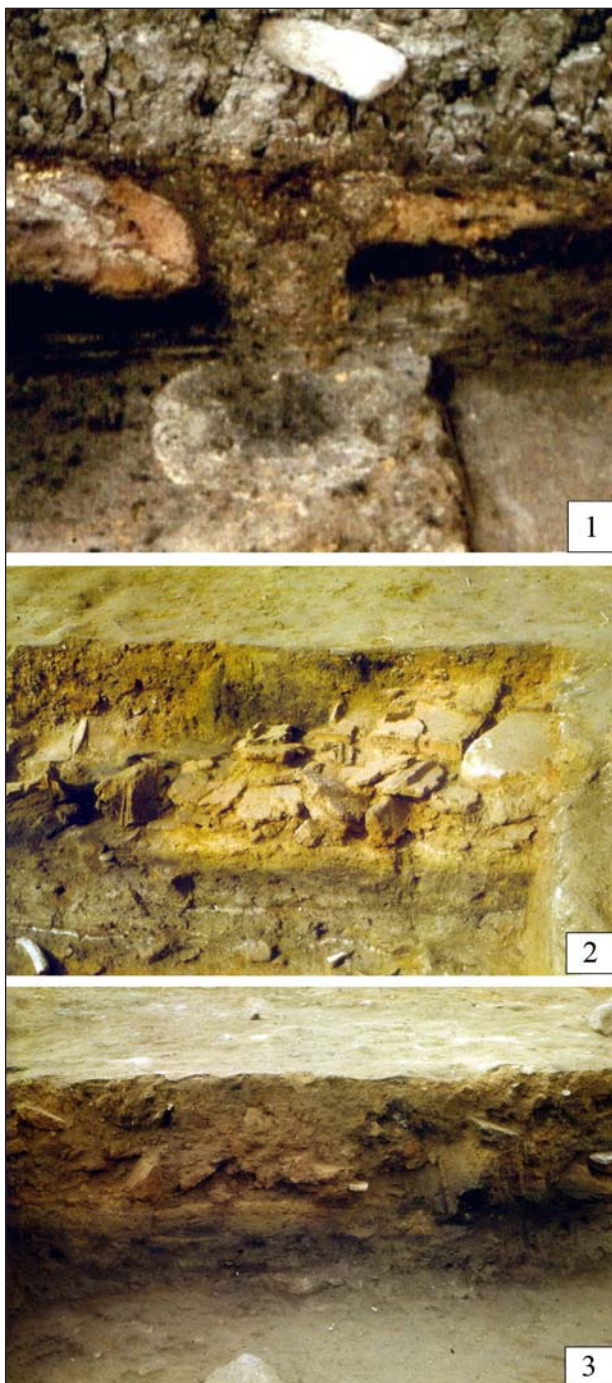
3. kép. Málnásfűrdő/Malnaş Băi-Füvenyestető — 1: az L2 ház alaprajza (1: a padló, 2: elsődleges cölöpök, 3: másodlagos cölöpök, 4: a tűzhely pereme, 5: a tűzhely tapasztása, 6: kövek a tűzhely szerkezetében) és 2: északi falának metszete (1: az L1 ház padlójának [IIIb települési szint] maradványai, 2: IIIa szint, 3–4: az L2 ház padlójának [II. szintig] maradványai, 5: II. szint, 6: egyengetési réteg, 7–8: I. szint, 9: őstalaj, 10: az elsődleges cölöpök helyének betöltése, 11: az elsődleges cölöpök gödreinek betöltése, 12: barnás színű betöltés, 13: égett tapasztás, 14: tűzhelytapasztás, 15: kövek, 16–17: égésnyomok, 18: a másodlagos cölöpök helyének betöltése)
 Fig. 3: Málnásfűrdő/Malnaş Băi-Füvenyestető — 1: Groundplan of House L2 (1: floor, 2: primary post-holes, 3: secondary post-holes, 4: rim of the hearth, 5: plastering of the hearth, 6: stones in the body of the hearth), 2: section of the house's northern wall (1: remains of the floor of House L1 (remains of Level IIIb), 2: Level IIIa, 3–4: remains of the floor of House L2 (down to Level II), 5: Level II, 6: layer of levelling, 7–8: Level I, 9: prehistoric humus, 10: fill of the primary post-holes, 11: fill of the pits of the primary post-holes, 12: brownish fill, 13: burnt plastering, 14: hearth plastering, 15: stones, 16–17: traces of burning, 18: fill of the secondary post-holes)

hogy a leendő épület helyét előbb agyagos földdel egyengették, mintegy elszigetelték. Felvetődik a kérdés, hogy a romok, épületmaradványok eltakarítása és az új ház helyén való elásása kizárólag gyakorlati, a régi ház(tartás) felszámolásához kapcsolódó aktusnak tekinthető-e, vagy ez maga is szimbolikus értékű, rituális cselekedet (deponálás?) volt az egykori lakosok részéről, ami hozzátartozott az újjáépítéshez. Egy ilyen aktus célja a tisztátalannak tekintett régi épületmaradványok eltávolítása, illetve az új építkezés helye tisztaságának biztosítása lehetett, de gondolhatunk a múlttal, az előző generációval való kapcsolat ápolásának szimbolikus kifejezésére is. Megjegyzendő, hogy a gödör nem tartalmazott edényeket, eszközöket vagy egyéb tárgyakat; ez arra utal, hogy a régi háztartás felszerelését nem deponálták, hanem bizonyára megmentették további használat céljaira.

Építési áldozatok

A következőkben azokat a leleteket és megfigyeléseket ismertetjük, amelyek a tulajdonképpeni építési (alapítási) áldozatok meglétéről tanúskodnak. Noha ezek pontosabb értelmezése vitatható, aligha lehet kétséges, hogy az áldozatok célja az építmények tartósságának és lakóik biztonságának, jólétének biztosítása volt, a világot, s benne az emberek életét kormányzó transzcendens erők, istenségek jóindulatának megnyerése révén.

A II. települési szinthez tartozó L2 lakóház építéséhez kapcsolódó rituális cselekedetek megértéséhez röviden utalnunk kell a ház építésének módjára és a maradványokból rekonstruálható „történetére” (LÁSZLÓ A. 1988b; 2007; 2010). Az I. települési szint felszínéről induló építkezés a falakat és a tetőszerkezetet tartó cölöpöket

4. kép. Málnásfürdő/Malnaş Băi-Füvenyestető — 1: az L2 házhoz tartozó cölöphely felső részének hossz- és keresztmetszete, 2–3: az L2 ház padlója bontás közben

Fig. 4. Málnásfürdő/Malnaş Băi-Füvenyestető — 1: longitudinal section and cross-section of the upper part of the post-hole of House L2, 2–3: floor of House L2 during excavation

löpök 1–1,10 m mély és mindössze 35–45 cm átmérőjű, keskeny, henger alakú gödreinek nagy hozzáértést igénylő megásásával kezdődött, a kb. 7,50×6,50 m méretű ház előre megtervezett alaprajza szerint (3. kép). A szabályos sorokban elrendezett, 18–20 cm átmérőjű

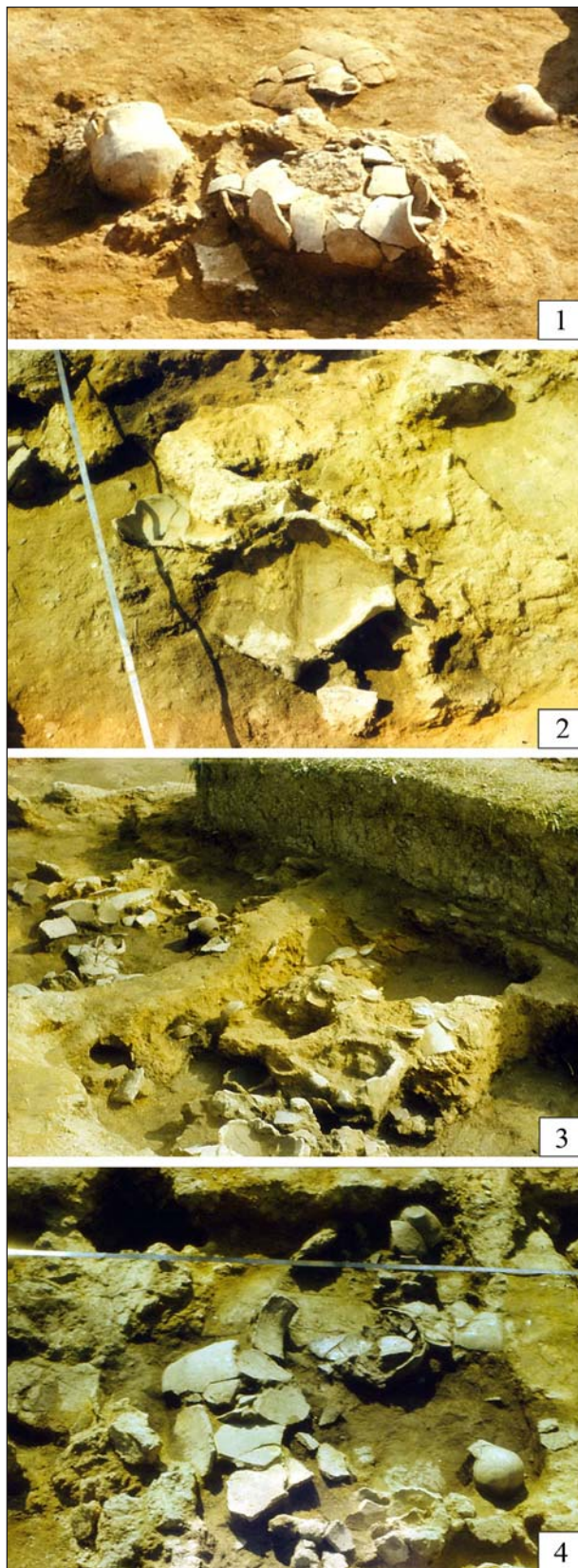
cölöpök behelyezése után a gödröket döngölt agyaggal (képlékeny agyagmasszával?) tökéletesen kitöltötték. A cölöpök így módon történt feszes rögzítése után a ház helyére agyagos földet hordtak, amit 10–15 cm vastagságban gondosan elterítettek. Ez után került sor a tulajdonképpeni ház (az ágfonásos, agyagtapasztásos falak és a tetőzet) megépítésére. A ház eredeti, 5–6 cm vastagságú agyagpadlóját közvetlenül az egyengetési rétegre tapasztották. A tapasztás a falakon kívül, a ház körül is megfigyelhető. A házpadló tapasztásakor a cölöpök már álltak és legtöbbjük megőrizte szerkezeti funkcióját a ház megújítása során, a másodlagos padló elkészülte után is, amikor szükségessé vált pótcölöpök behelyezése is. Az építés itt leírt menete világosan leolvasható a cölöpsorok mentén készített metszetekről (3. kép, 4. kép I, lásd még LÁSZLÓ A. 2007, fig. 9, 11). Az eredeti (elsődleges) cölöpök számára ásott, sárga agyaggal kitöltött gödrök metszik az I. települési szintet és nyílásukat fedi az egyengetési réteg, amit, akárcsak az eredeti padlótapasztást és a másodlagos padlót, csak a cölöpök törik át, illetve azok sötét színű földdel utólag kitöltődött helye (ürege). A pótcölöpöket, illetve a ház szerkezeti átalakítására utaló pótcölöpsorokat utólag ásták be, a másodlagos padló felszínéről. Ezek sötét színű földdel kitöltődött üregei (gödre) metszik mind a másodlagos, mind az eredeti padlót, valamint az egyengetési réteget és behatolnak az I. települési szint rétegébe.

A fenti rövid leírásból is kitűnik, hogy az L2 lakóház „életében” több szakaszt lehet megállapítani; a megfigyelt építési rítusok ezekhez kapcsolódnak. Mint már említettük, egy régebbi háztartás felszámolásával és az új ház alapításával hozható összefüggésbe az 1/1988 sz. gödör, ami deponálásként is felfogható. Külön figyelmet érdemel a ház padlójának szerkezete. Letisztításakor kiderült, hogy a padló jó megtartású, felszíne ép (csak a cölöpök helye töri át), tapasztása a hő hatására narancsszínűvé vált és többé-kevésbé megkeményedett, de nem égett át. Bontásakor kiderült, hogy a felszíni tapasztás egy kb. 30 cm vastagságú, elegyengetett házmaradványokból (fa- és áglyenyomatossal kiégett tapasztás-töredékekből) kialakított réteget takar, melyben számos ép vagy kiegészíthető edény és egyéb tárgy került elő. Ez a bonyolult struktúra, ami a ház életének egy későbbi szakaszában padlóként szolgált, magába zárta a ház két eredeti, az elsődleges padlóra épített tűzhelyét is, amelyek így funkciójukat veszítették (4. kép 2–3, 5–7. kép). A másodlagos padló kialakítására a ház megújítása vagy újjáépítése alkalomával került sor, rituális aktusok kíséretében. A ház építéstörténetére nyert, fentebb ismertetett adatokat

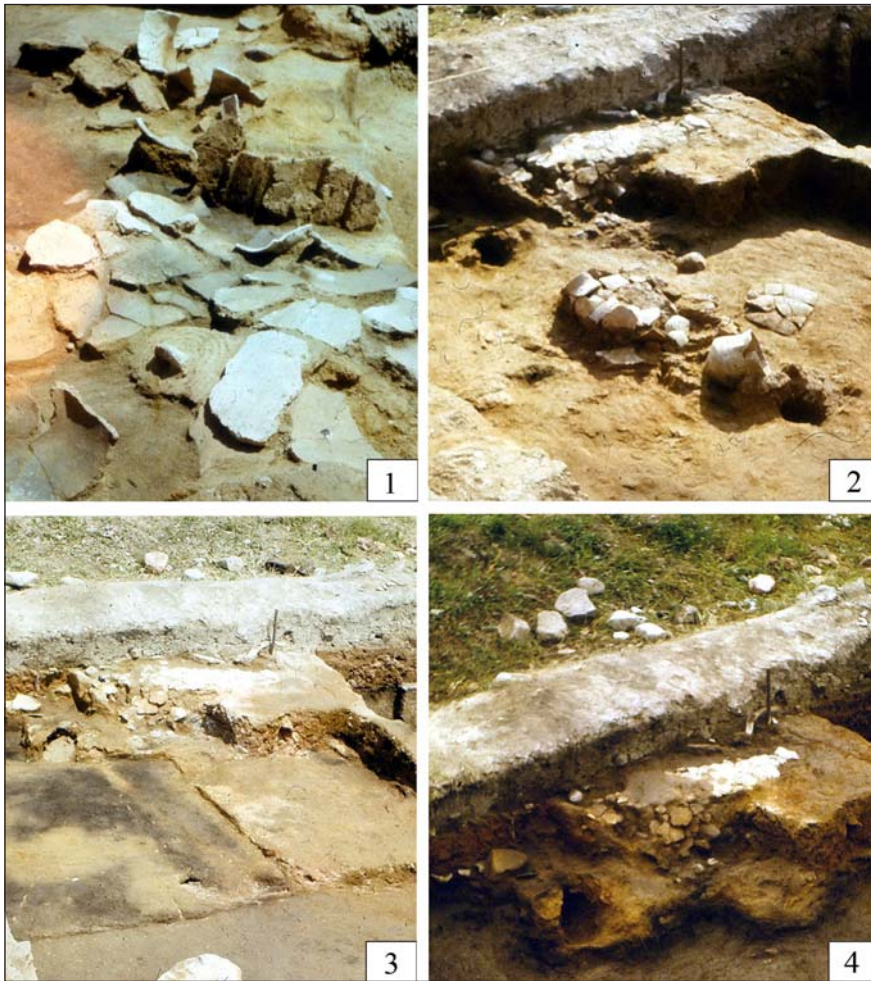
is figyelembe véve mindezt a következőképpen rekonstruálhatjuk. A ház megépítésekor eredeti padlóját egyenesen a fentebb már említett egyengetési rétegre tapasztották pelyvával kevert agyaggal. (Ez azt jelenti, hogy az Erősdön feltárt házakhoz hasonlóan ennek a málnásfürdői háznak sem volt a Cucuteni-kultúrában szokásos, fahasábokra tapasztott padlója.) A padlótapasztás vastagsága 5–6 cm, sima felülete különösen a ház Ny-i felében jó állapotban megőrződött a másodlagos padló alján (4. kép 2–3, 6. kép 3). A háznak eredetileg két tűzhelye volt, az északi fal melletti, jobb megtartású tűzhelyről (6. kép 2–4) meg lehetett állapítani, hogy legalább háromszor megújították. A ház tűz áldozata lett, de nem semmisült meg teljesen: a tetőszerkezet beomlott, az ágfonásos-agyagtapasztásos falak megrongálódtak és (legalábbis részben) összedőlhettek, de a tartócölöpök épen maradtak. (Ezt a „forgatókönyvet” a kísérleti régészet adatai is megerősítik: ehhez hasonló ment végbe pl. spontán égés szimulálásakor a Cucuteni-i régészeti parkban végzett kísérletek során, lásd alább.) Ennek döntő bizonyítéka az, hogy a cölöpök (illetve azoknak a metszeteiken látható helye, ürege) áttöri nemcsak az eredeti, hanem a ház megújításakor kialakított másodlagos padlózatot is, az eredeti cölöpök tehát (a fentebb említett pótcölöppökkel kiegészítve) megőrizték szerkezeti funkciójukat a ház újjáépítésekor is (3. kép). A ház megújítása során a romokat nem hordták el, hanem a törmelék helyben elegyengették és végül gondosan letapasztották, így keletkezett a másodlagos padló, melybe mintegy beépítették a tönkrement ház maradványait, a két, már említett tűzhellyel együtt. E művelet önmagában is szimbolikus aktusként, a régi és az új ház(tartás) közötti folytonosság kifejezéseként értelmezhető. Mindezen túlmenően külön figyelmet érdemelnek a padló szerkezetéből előkerült tárgyak, mindenek előtt az edények, amelyeket korábbi, rövid ismertetésük során is a padlóba helyezett alapítási áldozatokként értelmeztünk (LÁSZLÓ A. 2000, 249).

Alaposabban megvizsgálva a kérdést, a padló szerkezetéből előkerült leleteket több kategóriába sorolhatjuk.² Szembetűnőek mindenek előtt az ép edények. Egyik-másik megrepedezve, a föld nyomása alatt összetörve került elő, de nem kétséges, hogy eredetileg épek voltak (5. kép 1–2, 6. kép 2, 7. kép). Ezek közül

² Az alábbiakban elsősorban az ásati napló adataira és az ásati dokumentációra (rajzok, fényképfelvételek) támaszkodunk. A részben Iasi-ban, részben Sepsiszentgyörgyön található, nem mindig megfelelő körülmények között tárolt leletanyag feldolgozására, restaurálására mindeddig csak részben kerülhetett sor. Egy kiállításra kiválogatott tárgyak fényképét közli CAVRUC 1998, pl. IV; LÁSZLÓ A. 1998, pl. XIX–XXI.

5. kép. Málnásfürdő/Malnaș Băi-Füvenyestető, L2 ház — ép és szándékosan összetört edények a padlóban
Fig. 5. Málnásfürdő/Malnaș Băi-Füvenyestető, House L2 — intact and deliberately broken vessels on the floor

6. kép. Malnásföld/Malnaş Băi-Füvenyestető, L2 ház — 1: helyben, szándékosan összetört edények a padló alján, 2: ép és helyben, szándékosan összetört edények a tűzhely előterében, 3: a ház részlete, a másodlagos padló eltávolítása után, háttérben a padlóba ágyazott, még kibontatlan tűzhely, 4: a kibontott tűzhely

Fig. 6. Malnásföld/Malnaş Băi-Füvenyestető, House L2 — 1: Deliberately broken vessels at the base of the floor, 2: intact and deliberately broken vessels in front of the hearth, 3: detail of the house after the clearing of the secondary floor, with the unexcavated hearth embedded in the floor in the background, 4: the excavated hearth

10 (6 nagyobb és 4 kisebb) jó minőségű festett edény, 2 a durva házi kerámiához tartozik. Előkerült továbbá számos kiegészíthető, de már behelyezésekor sem teljesen ép edény. Ebbe a kategóriába 18 (7 nagyobb és 11 kisebb) jó minőségű festett edény tartozik, másik 8 (7 nagyobb és 1 kisebb) a durva házi kerámiát képviseli. Végül megfigyelhetők voltak helyben, szándékosan összetört edények (5. kép 3–4, 6. kép 1–2, 7. kép 3), közülük 2 jó minőségű festett, 3 a durva házi kerámiához tartozik. Összesen 43 edényről van szó, ezek közül 30 (15 nagyobb és 15 kisebb) jó minőségű, javarészt festett, 13 pedig durvább kivitelezésű, általában nagyobb méretű edény. Anélkül, hogy formai elemzésekbe és statisztikai becslésekbe bocsátkoznánk, elmondható, hogy az edények között képviselve

vannak a fontosabb edénytípusok és hogy közöttük a finom kerámia van túlsúlyban. A fentebb bemutatott edényeken (és a külön leltárba nem vett edénytöredékeken kívül) a másodlagos padlóból még a következő egyéb tárgyak kerültek elő: 4 (ép vagy töredékes) agyagkanál, 2 állat alakú szobrocska töredéke, 1 asztalka (oltármodell) töredék, 1 agyag amulett (miniatűr balta) töredék, 1 kiöntőcső vagy kiöntőcsöves edény töredéke, 3 lapos kőbalta, 2 tűzköpenge, 2 agancskapa töredék, 1 szarvasagancsból készült szigony (CAVRUC 1998, pl. IV. 1; LÁSZLÓ A. 1998, pl. XX. 13).

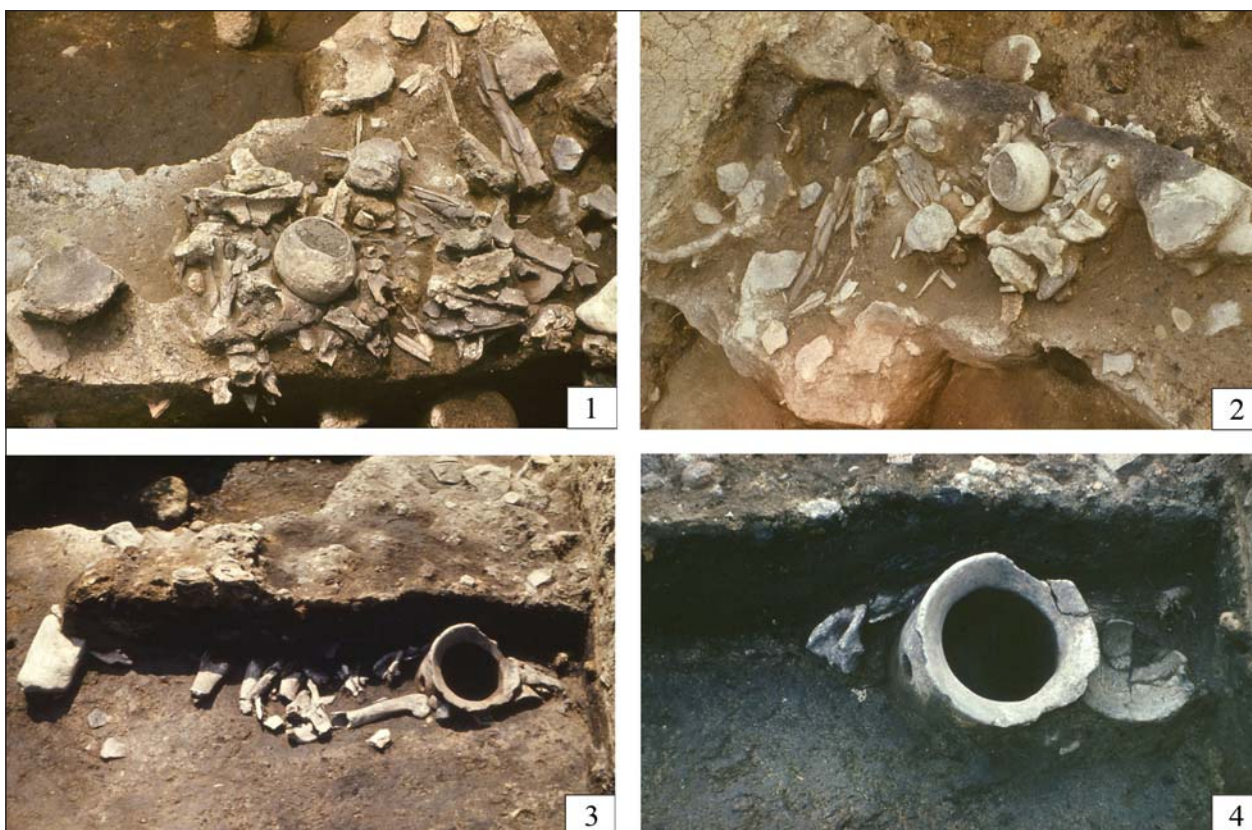
A másodlagos padlóban előkerült leletek származását illetően nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy ezek nem „kívülről” hozott tárgyak, hanem eleve a megrongálódott ház és lakóinak a felszereléséhez tartoztak. Feltehető a kérdés, hogy ezeket a tárgyakat egyszerűen eredeti helyükön hagyták-e, vagy az újjáépítési rítus során valamilyen módon elrendezték őket. Az apróbb, javarészt töredékes tárgyak, akárcsak az edénytöredékek, amelyek a házmaradványok törmelékével elkeveredve kerültek elő, minden

bizonytalán véletlenszerűen jutottak megtalálásuk helyére és nem egyenként helyezték el őket. Kivétel itt is előfordulhat: a mesterien megmunkált, szarvasagancsból készült szigony például függőleges helyzetben, hegyével lefelé besúrvva került elő, ennek elhelyezésénél méltán feltételezhető a szándékosság. Az összes ép edényt is szándékosan helyezték el, ötöt természetes, álló helyzetben, ötöt lefektetve, a két, durva kerámiához tartozó edényt pedig szájukkal lefelé, a kisebbiket a nagyobbbal letakarva deponálták. Ezt a szándékos elrendezést (s egyben a másodlagos padló kialakítását) jól szemlélteti az a 30 cm magasságú, az alapszínből kihagyással kialakított vörös meandermotívumokkal díszített edénytálp, amit a törmelékbe ágyazva az eredeti padlótapasztásra állítottak, s amit tökéletesen

7. kép. Málnásfürdő/Malnaş Băi-Füvenyestető, L2 ház — a padlóba ágyazott edénytalp, kibontás közben (1). Előtérben helyben, szándékosan összetört edények és kiégett tapasztás töredékek (2–3)

Fig. 7. Málnásfürdő/Malnaş Băi-Füvenyestető, House L2 — vessel base embedded in the floor, during excavation (1), with intentionally broken vessels and burnt plastering fragments in the foreground (2–3)

8. kép. Málnásföld/Malnaş Băi-Füvenyestető — 1–4: 8. sz. tűzhely, a bontás különböző szakaszaiban
 Fig. 8. Málnásföld/Malnaş Băi-Füvenyestető — 1–4: Hearth 8, during successive phases of excavation

fedett a másodlagos padló tapasztása (7. kép 1–3). Maga az edény is narancsvöröses színű, enyhén átégett tapasztással volt kitöltve, felső peremén másodlagos égésnyomok voltak megfigyelhetők, amik a megújított padló kiegészésével egyidőben keletkeztek. Hasonlóképpen deponálhatták a csak részben kiegészíthető, már behelyezésükkor sem teljesen ép edényeket. Elképzelhető, hogy ezeket, vagy ezek egy részét szándékosan rongálták meg, még elhelyezésük előtt. Külön kategóriát képeznek, illetve egy sajátos jelentőségű szertartást dokumentálnak a helyben, szándékosan összetört edények, melyeknek szemmel láthatóan is összetartozó darabjai az eredeti házpadlón szétterülve kerültek elő. Mindent összevetve megállapítható, hogy a megrongálódott házat úgy újítták meg, hogy nemcsak az épen maradt, strukturális szerepüket továbbra is betöltő elemeket (cölöpöket), hanem a beomlott falak és tetőzet maradványait is beépítették az új házba. A régi ház felszerelését úgyszintén a különlegesen kialakított padlóba ágyazták (majdhogynem „befalazták”, akár a későbbi délkelet-európai folklórból ismert építőáldozatokat). Figyelemreméltó, hogy ezek között sok az ép tárgy, különösen edény, ami tetemes anyagi értéket képviselhetett a ház lakói számára. Ezeket

mégsem mentették át a megújított háztartásban való további gyakorlati felhasználás számára, hanem hiedelmviláguk és vallási gyakorlatuk szellemében mint szimbolikus értéket feláldozták, építőáldozatként felajánlották a megújított ház maradandóságának biztosítása érdekében. Az sem kizárható, hogy egy ilyen aktusnak társadalmi háttere, presztízjszjelző szerepe is lehetett. Az elegyengetett házmaradványokból (fa- és áglyenyomatos, kiégett tapasztás-töredékekből) s a közéjük helyezett edényekből így kialakított padló vastagsága 28–30 cm, helyenként 33–35 cm. Ezt gondosan letapasztották, a tapasztás behatol a romok közé, a padlóba deponált edények közé. Némelyik edényben megőrződtek a kiszáradt (de nem kiégett) sárga színű tapasztásdarabok, ritkább esetben az edényekhez tapadó tapasztás salakszerűen kiégett és felvette az olykor másodlagos égésnyomokat mutató edények formáját. Általában véve azonban a padló csak enyhén, narancssárgás színűre volt kiégett, bontás közben szétesett, más szóval nem égett át téglakeménységűvé, ahogy az a Cucuteni-kultúra településeinek ásatása során a legtöbbször megfigyelhető. Mindez arra utal, hogy a másodlagos padló, s vele maga a felújított ház is spontán tűz áldozata lett. Mint alább látni fogjuk,

ezt már nem építették újjá, hanem a ház helyén egyéb építkezésekkel folytatódott a település élete.

A II. települési szint emlékeinél maradványok, az L2 ház északnyugati szomszédságában fekvő (és azzal feltehetően funkcionális kapcsolatban álló) 8. sz. tűzhely szerkezete, illetve a feltárás során végzett megfigyelések és az azt követő archaeozoológiai vizsgálatok eredményei arról tanúskodnak, hogy az építkezések során nemcsak vértelen, hanem véres áldozatok bemutatására is sor került. A tűzhelyet az I. települési szint felszínét jelző hamus rétegre építették. A tűzhely alapját vastag, égésnyomokkal (köztük nagyobb, akár 10–15 cm hosszúságú elszenesedett famaradványokkal, átégett, ágfonás lenyomatait őrző tapasztástörredékekkel, cserepekkel) teli földes réteg képezte, erre épült a tulajdonképpeni tűzhely agyagtapasztása. A tűzhely rossz megtartású, eredeti, kiégett felszíne megrongálódott, csupán déli részének tapasztása őrződött meg valamelyest jobb állapotban. A tűzhely keleti felének lebontása során két edény került elő. Egy kisebb, már behelyezésekor sem teljesen ép, jó minőségű, bögre-szerű edénykét a tűzhely aljába, a szenes réteg kialakításakor deponáltak. A tűzhely testébe továbbá egy meander-motívumokkal díszített festett talpcsőnek mintegy a felét képviselő töredékét helyezték el (8. kép 3–4) (LÁSZLÓ A. 1998, pl. XIX. 6). Az ÉK felé enyhén dőlt helyzetben előkerült edénytálcát kövekkel, edénytörredékekkel támasztották meg, alja egy nagyobb, átégett, lapos homokkőre támaszkodott, ami a szenes rétegben feküdt. A talpcsövet tökéletesen fedte a tűzhely tapasztása. A tűzhely nyugati felében egy további, a tűzhely testébe ágyazott ép kis edény feküdt (8. kép 1–2). A tűzhely maradványainak határán két női szobrocska töredék is előkerült. Mivel a tűzhely rossz megtartású, szélei töredezettek, nem állapítható meg pontosan, hogy a szobrocskák eredetileg is be voltak-e építve a tűzhely testébe, vagy csak utólag, véletlenszerűen kerültek a szomszédságába. Az edények deponálási módja (építmény, jelen esetben tűzhely testébe ágyazása) megfelel az L2 padlójába rejtett edények elhelyezésének, ami a két régészeti objektum eszmei rokonságáról és valószínű egyidejűségéről tanúskodik.

Az építőáldozat tárgyát azonban nemcsak edények képezték: a tűzhely tapasztása alatti szenes rétegben sok erősen töredékes, égésnyomokat mutató állatsont is előkerült, ami egy (rituális) lakoma maradványa lehet és az azt megelőző állattáldozásra utalhat. Az anatómiai kontextus nélkül, rendezetlenül fekvő csontokat főként a tűzhely délnyugati részében halmozták fel (8. kép 1–3). A csontokat eleve feltört állapotban deponálták, s a tafonómiai tényezők hatására azok tovább tö-

redezhettek. Állapotuk ellenére a csontok nagy részét meg lehetett határozni és az archaeozoológiai vizsgálatok szerint³ a maradványok a következő állatokból származnak: 4 vagy 5 szarvas (*Cervus elaphus*), legalább 2 őz (*Capreolus capreolus*), 3 juh vagy kecske (*Ovicaprinae*), 1 marha (*Bos taurus*), 2 sertés, amiből az egyik házi (*Sus scrofa dom.*), a másik valószínűleg vaddisznó (*Sus scrofa ferus*), 1 nyuszt (*Martes martes*). A csontok az állatok testének különböző részeiből származnak, semmi jele valamilyen tudatos szelekciónak, preferenciának. Látható, hogy a vadállatok részaránya nagyobb, mint a háziállatoké, és ez az összetétel (véletlenszerűen vagy nem) összhangban van azokkal a statisztikai adatokkal, amelyeket a málnásfürdői településen előkerült csontanyag korábbi elemzése alapján a különböző állatfajok gyakoriságáról, gazdasági szerepéről meg lehetett állapítani (LÁSZLÓ A.–HAIMOVICI 1995, 503–517). Ha eltekintünk a nyusztól (amelynek egyetlen állkapocstörredéke volt a csontok között), az is nyilvánvaló, hogy olyan állatokról van szó, amelyeket elsősorban húsként vadásztak, illetve tenyésztettek. A csontok összesen legalább 12 közepes- és nagy testű páros ujjú patás állatból származnak, ami hatalmas húsmennyiséget jelent. Hogy mindez egyszerre került-e terítékre, vagy nem, azt csupán találgathatjuk. Ami kikövetkeztethető, az az, hogy valamilyen, a közösség számára jelentős esemény (feltehetően: építkezés kezdése, befejezése, épület megújítása) során a cselekvés sikere érdekében állatokat áldoztak, a szertartásos lakoma maradványainak egy részét összegyűjtötték és a szertartáshoz használt egyéb kellékek (edények) reprezentatív darabjaival együtt az ez alkalommal épített tűzhely testébe ágyazták. A nem mindennapi bőség közszemlére tétele és megosztása révén egy ilyen lakoma akár versengés tárgyaként, társadalmi/közösségi szerepvállalás kifejezéséeként, egyfajta presztízsszimbólumként is értékelhető volna (amint arra az L2 épület padlójába deponált edényekkel és egyéb tárgyakal kapcsolatban már utaltunk), de ennek a szálnak a nyomon követése meghaladja jelen dolgozat kereteit. Az L2 épület szomszédságában fekvő és vele egykorú szabad tűzhely szoros funkcionális kapcsolatban állhatott a házzal és a velük kapcsolatban megfigyelt szimbolikus aktusok azt sugallják, hogy a két építménynek és/vagy azok építőinek megkülönböztetett szerepe lehetett a település közösségi életében.

Mint a dolgozat bevezető részében már említettük, a II. települési szintet követő IIIa szintet tűzhelyek jelzik. Figyelemre méltó, hogy a II. szinthez tartozó L2

³ Az állatsontokat Sergiu Haimovici határozta meg (LÁSZLÓ A. 2000, 249).

9. kép. Málnásfürdő/Malnaş Băi-Füvenyestető — 1–4: 7. sz. tűzhely és a mellé épített padka a bontás különböző szakaszaiban

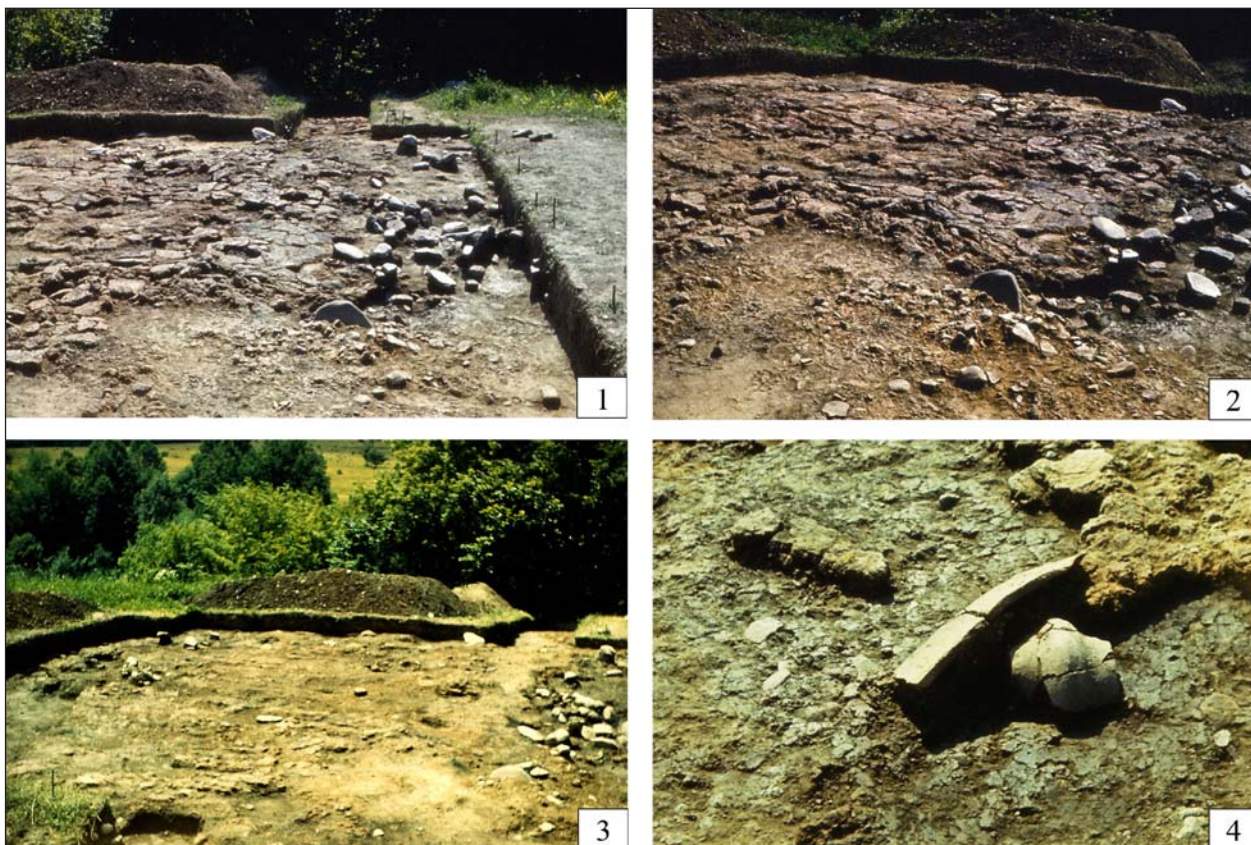
Fig. 9. Málnásfürdő/Malnaş Băi-Füvenyestető — 1–4: Hearth 7 and the bench beside it during the successive phases of excavation

ház másodlagos padlója „tisztán” került elő. Amikor a ház ismét tűz áldozatává lett és végleg használhatatlanná vált, a IIIa szint tűzhelyeinek megépítése előtt az L2 romjait eltakarították a ház megújításakor különlegesen kialakított, jól megőrződött padló kivételével. A ház berendezésének, falainak és tetőszerkezetének maradványait, a bizonyára tetemes mennyiségű kiégett agyagtapasztás-töredéket (a feltárt ásatási felületen kívül eső) gödörbe gyűjthették/temethették, ahhoz hasonlóan, ahogy a fentebb már említett 1/1988 sz. gödörbe rejtett házmaradványokkal eljárak. A padló ilyenformán elválasztotta, de egyben össze is kötötte a régebbi és újabb építkezéseket. Mielőtt ez utóbbiakra sor került volna, az L2 épület falain kívül is megfigyelhető egykori padlótapasztást „elszigetelték”, vékony agyagréteggel borították, ami befedte az L2 épület cölöpeinek helyét (a cölöplyukak nyílását) is. Ezen a mintegy 4 cm vastagságú kiszáradt (nem kiégett) sárga színű agyagrétegen fekszenek a IIIa települési szint építményei. A feltárt ásatási felületen ebben a szint-

ben nem kerültek elő házmaradványok, csak két, gondosan megépített tűzhely, amit több háztartás is használhatott, ill. aminek valamilyen közösségi szerepe lehetett.

Az egykori L2 épület térsége nyugati szélének maradványai fölött feltárt 7. sz. tűzhely déli és keleti oldalát L alakban padka övezte (9. kép 1–4). A tulajdonképpeni tűzhely négyszög alakú, felülete mintegy 90×70 cm nagyságú. Tagolt szerkezetét a II. és a IIIa szintet elválasztó, idáig kiterjedő vékony agyagrétegre építették. A tűzhely alját, különösen széléit, kőekkel rakták ki, amit egy 9–12 cm vastag, finom, „lisztes”, sárgásfehér színű homokréteggel borítottak. Ezt agyagos réteg követi, melynek felületét szorosan egymás mellé helyezett patakkövekkel rakták ki. Ezt borítja a tűzhely utólag kőkeményre kiégett agyagtapasztása. Az így, nagy hozzáértéssel kialakított, az „elraktározott” hőt bizonyára hosszú ideig megőrző tűzhely magassága 25–28 cm volt.

A tűzhely melletti, vele egybeépített padka szerkezete ennél egyszerűbb: a korábbi telepmaradványokból származó cserép- és tapasztástöredékekkel, kavicsokkal kevert, agyagos, hamus, rétegesen felhordott földből alakították ki. Felszínét cseréptöredékekkel rakták ki (ami eredetileg összefüggő felületet képezett, de a feltáráskor már csak nyomokban maradt meg), s végül a tűzhellyel együtt ezt is letapasztották. A feltáráskor a padka testében a következő tárgyak kerültek elő: 3 ép vagy töredékes női szobrocska, 3 kis edény, 1 csontár, 1 apró agyagtárgy. Ezek sorjában, az építési menete során kerültek helyükre, egyesek a padka aljában, mások közvetlenül az építést lezáró tapasztás alatt feküdtek. Úgy véljük, hogy ezek a tárgyak nem véletlenszerűen, az építőanyaggal elkeveredve kerültek a padka struktúrájába, hanem, magával a tűzhellyel összefüggésben, alapítási/építési áldozatként deponálták őket. Közvetlenül a tűzhely nyugati szélé mellett, annak felszíne alatt mintegy 10 cm-rel, oldalára fektetett edény került elő, benne széndarabokkal

10. kép. Málnásfűrdő/Malnaș Băi-Füvenyestető — 1–3: az L1 ház padlója a bontás különböző szakaszaiban, 4: a padló alá deponált edény
Fig. 10. Málnásfűrdő/Malnaș Băi-Füvenyestető — 1–3: floor of House L1 during successive phases of excavation, 4: vessel deposited under the floor

és egy állatsonttal, szájánál egy női szobrocskával. A tűzhely déli pereme mellett, a II és a IIIa szintet elválasztó vékony agyagrétegbe simuló kis, 18 cm átmérőjű mélyedésben egy helyben összetört, kiegészíthető edény, alatta egy állatborda meg egy salakosra égett edénytöredék feküdt. A tűzhely és a padka szélei töredeztettek, ezért nem állítható bizonyosan, hogy az itt említett tárgyak eredetileg is ezekbe az építményekbe voltak ágyazva, s hogy az építési áldozatok közé sorolhatók-e.

A IIIa szintben, az L2 épület északi széle fölött még egy, a fentiekben leírtéhoz hasonló szerkezetű, mestersen megépített tűzhely került elő. Ez is az egykori L2 épület padlóját a IIIa szinttől elszigetelő vékony agyagrétegen nyugodott. Alját finom, lisztes homokréteg alkotta, melybe egy nagy, lapos, 25×15 cm nagyságú követ helyeztek. Erre agyagos réteget tapasztottak, aminek felszínét tojásnyi-öklömnnyi patakkövekkel rakták ki. Ezt borította a tűzhely felületét képező, használata során kőkeményre égett tapasztás. A tűzhely testét agyaggal vastagon tapasztott ágfonás vette körül — úgy tűnik, ezt készítették el először, az így körülhatárolt térbe építették a tűzhelyet. Az egyetlen,

építőáldozatra utaló lelet egy ember alakú agyagszobrocska, melyet a tűzhely testének aljában helyeztek el.

Miután a IIIa szint tűzhelyei használhatatlannak váltak vagy más okból szerepüket veszítették, a helyet hulladékos földdel feltöltötték és a korábbi építkezések maradványai fölé újabb házat építettek. A IIIb települési szinthez tartozó L1 épületet (10. kép 1–4) más módszerrel építették, mint a már bemutatott L2-t. A moldvai Cucuteni- és az ukrainai Tripolje-kultúra házaikhoz hasonlóan vastag agyagpadlóját fahasábokra tapasztották és nem voltak megfigyelhetők cölöplyukak. Hiányuk arra utal, hogy a falak és a tető tartószerkezetét képező cölöpöket valószínűleg talpgerendákba illesztették (lásd pl. SCHMIDT 1932, 6–7; DUMITRESCU ET AL. 1954, 187; PETRESCU-DÎMBOVIȚA ET AL. 1999, 187). A padlószervezet fahasábjait (a tapasztásban megőrződött lenyomataik és a tapasztás hosszanti repedéseinek iránya alapján ítélve) merőlegesen helyezték el a ház megközelítőleg K–Ny-i tájolású hossz tengelyére. A rossz megtartású tűzhely a ház ÉK-i sarkában került elő. Figyelemre méltó, hogy alatta nincs padlótapasztás, ami arra utal, hogy eleve ide tervezték a ház tűzhelyét, melynek szerkezetét egyenesen a talajra építet-

ték (10. kép 1–3). A padló méretei alapján a ház 8×6 m nagyságú lehetett. Feltárásakor a padlót a beomlott falak és tetőszerkezet 11×8 méternyi felületen szétterülő, kiégett agyagtapasztás-maradványai borították. A ház pusztulása egyben a település végét is jelzi: romjait bizonyára azért nem takarították el és adták át az enyészetnek, mert lakosai többé már nem építkeztek a korábbi telepmaradványok fölé és elhagyták a települést. Az alapítási áldozatra utaló egyetlen biztos lelet az az összeilleszthető, helyben összetört edény, amit egy ferdén élére állított örlőkő töredék „oltalmában” deponáltak a padló alá, a ház építésének megkezdésekor (10. kép 4). Az edény eredeti tartalmát legfeljebb találghatjuk. A házpadló alatti agyagos földben egy fekete, fényezett felületű tálka töredékei is előkerültek, egyéb edénytöredékek társaságában. Szándékos deponálása kérdéses. Ugyanez mondható arról a nagyméretű tárolóedényről, melynek fenékmérője 26 cm, s melynek töredékei a ház nyugati szélé mellett kerültek elő.

Az L1 házzal kapcsolatos megfigyelések nemcsak az alapítási áldozatok meglétét tanúsítják, hanem valószínűsítik az építményeknek a település végleges elhagyása előtti szándékos, rituális elpusztításának hipotézisét is. Mint láthattuk, a leletek és ásatási megfigyelések arra utalnak, hogy a málnásfürdői település több generáción át nyomon követhető élete során többször is pusztított tűz, de végzetes csak az utolsó (IIIb) szinthez tartozó L1 házat is megsemmisítő tűzvész volt. Az I., II. és IIIa települési szint megrongálódott építményeit vagy újjáépítették, vagy helyükbe újakat építettek. A folyamatos építkezések egymásra halmozódó maradványaiból így jött létre a többrétegű, tell-szerű település. Ez a településtípus egyébként ritka az Erősd–Cucuteni–Tripolje-kultúrában, csupán néhány esetben figyelhető meg (pl. Erősd, Cucuteni, Izvoare, Bodești/”Frumușica”, Poduri). A települések nagy része egy rétegű, viszonylag rövid idő után (egy generáció?) elhagyták és a környéken újabb, letelepedésre alkalmas helyet kerestek. Ezzel is magyarázható a régészeti ismérvek alapján azonos periódusba (a Cucuteni A, A–B, B fázisba és azok alfázisaiba) sorolt települések nagy száma, sok esetben csoportos elhelyezkedése (1. kép).⁴ Ezek az egyazon fázisba sorolt települések azonban nem lehettek mind egyidejűek, hanem bizonyos (részleges időbeli átfedéseket sem kizáró) kronológiai rendben lakták őket, ám pontosabb időbeli viszonyukat csak kiterjedt ¹⁴C mérésekkel le-

hetne kideríteni. (A rendelkezésre álló ¹⁴C adatok a stílusperiódusok időbeli átfedéseire figyelmeztető értelmezéséről lásd LÁSZLÓ A. 2006; 2009a.)

Azon a már-már közhelyszerűen elterjedt nézeten túl, hogy a települések házai tűzvész martalékává váltak, az Erősd–Cucuteni-kultúra települései életének lezárulása, elhagyásának körülményei nem képezték speciális kutatás tárgyát. Vita főleg arról bontakozott ki, és folyik már egy évszázada, hogy a házak fahasábokra tapasztott agyagpadlóit azok szilárdabbá tétele, szigetelő képességének javítása érdekében szándékosan égették-e ki még a falak megépítése előtt, ahogyan azt pl. Tatjana Sz. Passzek és Vladimir Dumitrescu vélték, vagy kiégésük a házat is elpusztító tűz következménye volt, ahogyan pl. Mircea Petrescu-Dîmbovița is gondolta (DUMITRESCU ET AL. 1954, 182–187; DUMITRESCU 1968; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1963, 175; PETRESCU-DÎMBOVIȚA ET AL. 1999, 195). Az olyan szélsőséges nézetek, miszerint a padlóval együtt a vesszőfonásos-agyagtapasztásos házfalakat is szándékosan kiégették volna „ellenállóbbá tételük” érdekében (DRAGOMIR 1962), nem találtak követőkre.⁵ A régészek sokáig úgy vélték, hogy a tűz kitörését emberi gondatlanság, természeti csapás, esetleg ellenségeskedés (gyújtogatás) okozta, s csupán az utóbbi időben ötlött fel (néprajzi párhuzamokat is figyelembe véve) a házak, egész települések szándékos, rituális felégetésének, „felszámolásának” gondolata. Ezt a feltételezést a házak felégetésének körülményeire és az agyagtapasztás kiégésére vonatkozó kísérleti régészeti adatok is megerősítik.⁶

A málnásfürdői ásatások során tett megfigyelésekre visszatérve, a II. települési szinthez tartozó L2 ház építésével kapcsolatban már láttuk, hogy padlója megépítésekor a tartócölöpök már álltak, ami eleve elene szól a padló szándékos kiégetésének. Annak sincs semmi jele, hogy magát a házat szándékosan pusztították volna el. Az utolsó települési szint L1 házát eleve „tűzvédelmi” szempontok figyelembe vételével építették: tűzhelyét pl. nem a ház gyúlékony, faszervezetű padlójára, hanem az abból az eredeti tervek szerint „kikanyarított” helyre, egyenesen a talajra tapasztották. Szemmel láthatóan mindent megtettek, hogy a tüzeseteket elkerüljék. Ennek ellenére, a ház nemcsak hogy tűz martaléka lett, hanem padló- és faltapasztása

⁵ A kérdésről újabban, összefoglalóan lásd COTIUGĂ 2009, 304–308.

⁶ A kérdésről, a Cucuteni-kultúrával kapcsolatban lásd: MONAH ET AL. 2003, 36–41; COTIUGĂ 2009, 308–319; a kelet-magyarországi neolitikummal, különösen Polgár-Csőszhalom tell-településével kapcsolatban, lásd RACZKY–DOMBORÓCZKI–HAJDÚ 2007, 58–59. Tágabb, régészeti és kulturális antropológiai kitekin-téssel lásd Szeverényi Vajk cikkét ebben a kötetben.

⁴ A Cucuteni-kultúra településeiről általában lásd MONAH–CUCOȘ 1985. A délkelet-erdélyi, erődsi jellegű településekre vonatkozó adatok pontosítása: LÁSZLÓ A. 1988a.

tégla szilárdságúvá égett, amint az a Cucuteni-kultúra településein általában megfigyelhető. Ez szándékos ki- (pontosabban fel-) égetésre vall, ez azonban aligha lehet a ház építésével (pl. masszívabb házpadló létrehozásával) kapcsolatban, mint egyesek vélték, hanem inkább a ház megsemmisülésével/megsemmisítésével függhet össze. Ennek a következtetésnek a helyességét legkézzelfoghatóbban a kísérleti régészet adatai igazolják. A Poduri-i, Cucuteni-i és egyéb, más kulturális környezetben végzett házégetési kísérletek során végzett megfigyelések szerint a véletlen, spontán lefolyású tűzvész során, ill. a házba épített gyúlékony anyagok égése nyomán keletkező 500°C körüli hőmérsékleten nem ég ki sem a fal-, sem a padlótapasztás, s a ház tartószerkezetének meg padlózatának faanyaga jórészt épen marad. A házak csak akkor dőlnek romba, a tapasztás csak akkor ég át téglá keménységűvé, úgy ahogy az ásatásokból is előkerül, ha szándékos gyújtási gócot alakítanak ki és a házakat emésztő tüzet folyamatosan tüzelőanyag hozzáadásával táplálják, ilyen módon elérve az 1000°C feletti hőmérsékletet is (MONAH ET AL. 2003, 37–41; COTIUGĂ 2009, 309–319, fig. 1–21). Ezeknek az adatoknak a fényében nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az Erősd–Cucuteni-kultúra tűzvész áldozatául esett települései, köztük a

málnásfürdői őstelep végét is a házak szándékos, elhagyásuk előtti rituális felégetése jelzi. Ami a tell-szerű, több rétegű településeket illeti, külön kérdés, hogy minden települési szint vagy csak az utolsó életének a végét lehet egy ilyen „előre megfontolt” aktussal kapcsolatba hozni? A Precucuteni, Cucuteni A, A–B és B periódusokon át lakott Poduri-i településen végzett ásatások alapján úgy vélik, hogy az egyes települési szintek házait nemcsak hogy felégették, hanem ezt követően el is hagyták a helyet, majd egy idő után visszatértek, s ez így folytatódott a település végső elhagyásáig (MONAH ET AL. 2003, 36–41). A málnásfürdői ásatások során tett megfigyelések inkább arra engednek következtetni, hogy a települést folyamatosan lákták, újjáépítették és a házak szándékos felégetésére és a hely elhagyására csak az utolsó települési periódus végén került sor, ám ennek az elgondolásnak a helyességét további, kiterjedtebb telepfeltárásoknak kellene megerősíteniük. Annak a kérdésnek a behatóbb vizsgálata, hogy mi készítette a lakosokat a települések ideiglenes vagy végleges elhagyására (járványok, talaj kimerülése, bizonyos élet-ciklusokhoz való igazodás stb.), s hogy egy ilyen gyakorlati döntés végrehajtását milyen szimbolikus aktusok kísérték, ugyancsak külön tanulmányt érdemelne.

László Attila

Universitatea Alexandru Ioan Cuza
Departamentul de Istorie – Istorie veche și Arheologie
RO-700506 Iași, Bd. Carol I 11
arch_atticus@yahoo.com

Irodalom

- BODI, G. 2009 (ed.): *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis professoris Dan Monah oblata*. Iași.
- BOGHIAN, D.–IGNĂTESCU, S. 2009: Rites and rituals of founding the Cucuteni dwellings and domestic installations in Fetești-La Schit site (Adâncata commune, Suceava county). In: BODI 2009, 1–20.
- BRADLEY, R. 2008: *Ritual and domestic life in prehistoric Europe*. London–New York.
- CAMERON, C. M.–TOMKA, S. A. 1996 (eds): *Abandonment of settlements and regions. Ethnoarchaeological and archaeological approaches*. New York.
- CAVRUC, V. 1998 (ed.): *Repertoriul arheologic al județului Covasna*. Sfântu Gheorghe.
- COTIUGĂ, V. 2009: Experimental archaeology: the burning of the chalcolithic dwellings. In: Cotiugă, V. Teocariu, F. A.–Bodi, G. (eds): *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*. Iași 2009, 303–342.
- DRAGOMIR, I. T. 1962: Unele considerații cu privire la modul de construcție al locuințelor culturii Cucuteni-Tripolie. *SCIV* 13/2 (1962) 393–398.
- DUMITRESCU, VI. 1968: Cu privire la platformele de lut ars ale locuințelor unor culturi eneolitice. *ActaMN* 5 (1968) 389–396.

- DUMITRESCU, VL.–DUMITRESCU, H.–PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M.–GOSTAR, N. 1954: *Hăbășești, monografie arheologică*. București.
- FRÎNCULEASA, A. 2006: Complexele de cult descoperite în așezările Precucuteni și Cucuteni (cu privire specială asupra gropilor de cult). *Carpica* 35 (2006) 23–38.
- VAN GENNEP, A. 1996: *Riturile de trecere*. Iași. (Az 1909. évi francia kiadás fordítása.)
- GIOSANU, E. 2009: Practici rituale la fundarea casei și bisericii. In: BODI 2009, 161–182.
- HORVÁTH L. A.–M. VIRÁG Zs. 2003: A rézkor történeti vázlata. In: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 125–127.
- KOGĂLNICEANU, R. 2008: Dove sono gli uomini? Si può parlare di „pratiche funerarie” nella civiltà di Cucuteni? In: Ursulescu, N. (ed.): *Cucuteni. Tesori di una civiltà preistorica dei Carpazi. Atti del convegno italo-romeno Roma, 18 ottobre 2007*. Iași 2008, 201–216.
- KRIZA I. 1980: Kőműves Kelemenné. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Budapest 1980, 300–301.
- LÁSZLÓ, A. 1988a: Precizări în legătură cu corpusul așezărilor culturii Ariușd-Cucuteni. *Aluta* 17–18 (1985–1986 [1988]) 121–135.
- LÁSZLÓ, A. 1988b: Date noi privind tehnica de construcție a locuințelor neolitice. *ArhMold* 12 (1988) 23–31.
- LÁSZLÓ, A. 1993a: Așezări întărite ale culturii Ariușd-Cucuteni în sud-estul Transilvaniei. Fortificarea așezării de la Malnaș Băi. *ArhMold* 16 (1993) 33–50.
- LÁSZLÓ, A. 1993b: Le sud-est de la Transylvanie dans le néolithique tardif et le chalcolithique. Nouvelles données et considérations. In: Georgieva, P. (ed.): *The fourth millenium B.C. Proceedings of the International Symposium Nessebur, 28–30 August 1992*. Sofia 1993, 62–76.
- LÁSZLÓ, A. 1993c: Neue Angaben über die Befestigungsanlagen der Ansiedlungen der Ariușd-Cucuteni Kultur. In: Pavúk, J. (red.): *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1–7 Septembre 1991*. Bratislava 1993, 352–354.
- LÁSZLÓ, A. 1998: Malnaș Băi, com. Bodoc, jud. Covasna. In: Cavruc, V. (ed.): *Catalogul expoziției Cultură și civilizație din Carpații Răsăriteni în lumina noilor descoperiri arheologice*. Sfântu Gheorghe 1998, 21–23, 50–53.
- LÁSZLÓ, A. 2000: Some data on house-building techniques and foundation rites in the Ariușd-Cucuteni culture. *Studia Antiqua et Archaeologica* 7 (2000) 245–252.
- LÁSZLÓ, A. 2006: Az Erőd–Cucuteni kultúra időrendjéről – On the Chronology of the Ariușd–Cucuteni Culture. *Dolg* 1 (11) (2006) 9–28.
- LÁSZLÓ, A. 2007: Despre arhitectura culturii Ariușd-Cucuteni-Tripolie. Tipuri de case, tehnici de construcție. In: Ursulescu, N. (ed.): *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpatică*. Iași 2007, 103–130.
- LÁSZLÓ, A. 2009a: Radiocarbon dating of Malnaș Băi settlement and some problems of development and chronology of Ariușd-Cucuteni culture. In: BODI 2009, 205–222.
- LÁSZLÓ, A. 2009b: Malnaș Băi. In: Stratulat, L. (ed.): *Cucuteni. A Great civilisation of the Prehistoric World*. Iași 2009, 126–129.
- LÁSZLÓ, A. 2010: Sur l’architecture de la civilisation chalcolithique Ariușd-Cucuteni-Tripolye. Techniques de construction, types de maison. In: Gheorghiu, D. (ed.): *Proceedings of the XV. World Congress UISPP, Lisbon, 2006, vol. 48, Session C35: Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building Techniques and Spatial Organisation*. BAR-IS 2097, Oxford 2010, 109–115.
- LÁSZLÓ, A.–COTIUGĂ, V. 2004–2005: On the chalcolithic house-building. Archaeological observations and some experimental archaeological data. *Studia Antiqua et Archaeologica* 10–11 (2004–2005) 147–170.
- LÁSZLÓ, A.–HAIMOVICI, S. 1995: Nature et culture en Transylvanie orientale dans l’énéolithique. Contribution archéologiques et archéozoologiques à la connaissance du développement de la civilisation Ariușd-Cucuteni-Tripolie. In: *Nature et Culture. Actes du Colloque International de Liège, 13–17 dec. 1993*. 1. Études et Recherches Archéologiques de l’Université de Liège 68, Liège 1995, 499–528.
- LÁSZLÓ F. 1911: Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek – Stations de l’époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék. *Dolg* 2 (1911) 175–259.
- LAZAROVICI, C.-M. 2009: Ritualuri de fundare, ritualuri de abandonare din cultura Cucuteni. In: BODI 2009, 223–238.
- LAZAROVICI, GH. 2009: Ritualuri de fundare/întemeiere și abandonare în neolitic. In: BODI 2009, 239–287.
- MAKKAY, J. 1983: Foundation sacrifices in Neolithic houses of the Carpathian Basin. In: Anati, A. (ed.): *The intellectual expressions of prehistoric man: art and religion. Acts of the Valcamonica Symposium ’79*. Capo di Ponte–Milano 1983, 157–167.
- MAKKAY, J. 1986: Bauopfer in der Lengyel-Kultur und seine Beziehungen zu den Bauopferformen der Körös-Kultur und der Linienbandkeramik. In: Chropovský, B.–Friesinger, H. (Hrsg.): *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5 – 9. November 1984*. Nitra–Wien 1986, 169–175.

- MAKKAY, J. 2005: Ein Gründungsoffer der Tiszapolgár-Kultur von Vésztő-Mágor. In: Spinei, V.–Lazarovici, C.–M.–Monah, D. (eds): *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*. Honoraria 1, Iași 2005, 201–215.
- MONAH, D.–CUCOȘ, ȘT. 1985: *Așezările culturii Cucuteni din România*. Iași.
- MONAH, D.–DUMITROAIA, GH.–MONAH, F.–PREOTEASA, C.–MUNTEANU, R.–NICOLA, D. 2003: *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*. Piatra Neamț.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1963: Die wichtigsten Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen in der neolithischen Siedlung von Trușești (Moldau). *PZ* 41 (1963) 173–186.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M.–FLORESCU, M.–FLORESCU, A. C. 1999: *Trușești. Monografie arheologică*. București–Iași.
- PÓCS É. 1977: Építőáldozat. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. Budapest 1977, 697–698.
- RACZKY, P.–DOMBORÓCZKI, L.–HAJDÚ, ZS. 2007: The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture. In: Kozłowski, J. K.–Raczky, P. (eds): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 49–70.
- SCHMIDT, H. 1932: *Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von der Steinkupferzeit bis in die vollentwickelte Bronzezeit*. Berlin–Leipzig.

From foundation to destruction. Traces of building rituals at the Malnaș Băi settlement of the Copper Age Ariușd–Cucuteni culture

Malnaș Băi/Málnásfürdő lies in south-eastern Transylvania, in the upper basin of the Olt River. The fortified settlement of the Copper Age Ariușd–Cucuteni culture, which occupied the “Füvenyestető” plateau, has been known since the beginning of the 20th century. Following our excavations between 1976 and 1989, we were able to determine that the settlement was occupied during Phase A of the Cucuteni culture. Our excavations uncovered four occupation levels (I, II, IIIa and IIIb).

This paper presents the observations on certain traces of rituals and sacrifices related to the foundation of buildings. When House L2 in Level II was rebuilt, the remains were first levelled and then covered with clay, which became the floor of a new house. Several vessels and a few other artefacts were deposited on the new house floor during the levelling and before the final plastering with clay. These vessels and artefacts had originally probably been part of the inventory of the destroyed house and they were sacrificed to ensure the durability of the new house.

Two small vessels and the fragment of a cylindrical vessel pedestal were deposited under and in the “body” of Hearth 8. Broken and burnt animal bones were also discovered under the clay daub of the hearth. The bones deposited there may have been the remains of a (ritual) feast and may be indications of animal sacrifices. Thus, we perhaps have evidence that not only bloodless, but also bloody foundation sacrifices were presented on the settlement.

Two hearths were uncovered in occupation level IIIa. Small vessels and female figurines were also deposited as offerings in the body of the hearths and the bench beside them.

A small vessel was placed under the plastered clay floor of House L1 of the latest occupation level (IIIb). This symbolic act, which marked the beginning of the building process, was meant to ensure the durability of the house and the well-being of its occupants. The house was finally destroyed by a fire, after which the settlement was abandoned. It has been suggested that this may have been a deliberate act of destruction: the ritual destruction of the buildings or even of the entire settlement before their final abandonment.

Hajléktalan badeniek? Háztartások lokalizációjának lehetőségei Balatonkeresztúr-Réti-dűlő késő rézkori lelőhelyén

Kulcsszavak: késő rézkor, Baden, háztartás, régészeti állattan, ökológia

Keywords: Late Copper Age, Baden, household, archaeozoology, ecology

Bevezetés

Az ásatások során napvilágot látott települések belső szerkezetének kutatása a lelőhelyen feltárt objektumtípusok, épületnyomok térbeli kapcsolatának, és a fellelt tárgyak, szerves maradványok statisztikai eloszlásából, mintázatuk feltérképezéséből indulhat ki. Ezek segítségével határozható meg és elemezhető a települések legalapvetőbb gazdasági és szociális egysége: a háztartási egység (*household unit*).

A háztartási egység legtöbbször azon régészeti objektumok csoportosulásaként határozható meg, amelyek közvetlenül egy kézzelfogható régészeti jelenséghez, a lakóépülethez kapcsolódnak. A lakóépület szerkezetének azonosítása tehát jó kiindulópont az elemzések elvégzéséhez. Azokban a régészeti korszakokban azonban, amelyekben nem egyértelműen azonosíthatók a lakóépületek régészeti nyomai — így például a badeni kultúra időszaka —, a háztartási egység azonosításához egyfajta inverz gondolatmenetet kell követnünk. Ezeken a településeken a háztartási egységeket csak megfigyelt vagy statisztikailag bizonyított objektum-csoportosulások alapján lehet körvonalazni.

Az alább következő esettanulmány az objektumtípusok elemzésével, valamint a bennük talált leletanyag statisztikai vizsgálatával tesz kísérletet arra, hogy azonosítsa azokat a területeket, amelyeken a „badeniek hajléka” állott és definiálja a korabeli háztartási egységeket.

A háztartás fogalma a régészettudományban (Csippán Péter)

Ahhoz, hogy a háztartással, mint analitikai egységgel tudjunk foglalkozni, elengedhetetlen magának a háztartás fogalmának pontos tisztázása. A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a háztartás: „A családnak, v. magányosan élő személynek közvetlen, személyi és házi szükségleteiről (takarítás, mosás, beszerzés, főzés stb.) való gondoskodás, ezeknek kielégítése, ill. intézése az ezzel kapcs. teendők összessége.” (MÉK 192).

A fenti megállapítás szerint a háztartás hétköznapi értelemben a teendők összessége, amely az egyén életének szükségleteit van hivatott kielégíteni. Olyan ontológiai kategória, amely a család leképeződése (HENDON 2004, 272). Ez a megállapítás azonban bizonyosan hibás, pontosabban egyoldalú. A megfogalmazás egyértelműen a modern európai típusú háztartásra érvényes. Ezzel szemben az antropológiai kutatások számtalan olyan esettanulmányt kínálnak, melyekből egyértelműen kiderül, hogy az egy háztartásban élő egyéneknek egyáltalán nem kell rokonoknak lenniük, nem-rokonok is lakhatnak közös háztartásban (SOUVATZI 2008, 12). Latin-amerikai példák alapján megállapítható, hogy ott a háztartás, mint a nukleáris család kivetülése csupán formális jelenség. Néhány, egymással valamilyen rokonsági kapcsolatban lévő nő és gyermekeik alkotja a tényleges háztartást, míg a férfiak sokszor teljesen más helyen, vagy városban dolgoznak és élnek (SOUVATZI 2008, 13). A háztartás tehát sokkal inkább olyan emberek csoportja, akik a mindennapokban közös gazdasági tevékenységet végeznek (WILK–RATHJE 1982, 619). Tovább bonyolítja azonban a meghatározást, ahogy arra néhány kutatás rámutatott: az egy fedél alatt élő csoportok a valóságban több háztartási egységben is élhetnek és különböző gazdasági tevékenységet is végezhetnek a mindennapokban (WILK–RATHJE 1982, 620). Ez utóbbi megállapítás azt is jelenti, hogy a háztartás fogalma nem kötődik olyan erősen magához a házhoz sem. Mihez kötődik akkor hát?

Az Alan Barnard és Jonathan Spencer által szerkesztett *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* több oldalas szócikke rávilágít arra, hogy a háztartás, tudományos szempontból nem egyértelműen körbehatárolható jelenség: „Many keystrokes, have been registered, and much ink split, in attempts, to produce a universal, etic, one-size-fits-all definition of household. None exists.” (BARNARD–SPENCER 1996, 285).

A háztartást tudományos, analitikai szempontból talán úgy magyarázhatnánk legjobban, ha sorra vesszük a háztartás, mint analitikai egység kialakulásának

tudománytörténeti lépéseit, majd megvizsgáljuk azt, hogy milyen funkciók és milyen cselekvéstípusok társíthatók a háztartásokhoz, végül pedig megállapítjuk, hogy miből is áll egy háztartás.

A mindennapi élet alapvető tevékenységeivel és szükségleteivel (táplálkozás, reprodukció, testi kényelem, biztonság, pihenés, mozgás és növekedés) összeköthető intézmények (*domestic institution*; bővebben lásd: MALINOWSKI 1972, 405) kutatása már a XIX. század második felében kezdetét vette. A korszak jelentős társadalomtudósai, Lewis Henry Morgan, Johann Jakob Bachofen, Pierre Guillaume Frédéric Le Play és Friedrich Engels, egyaránt foglalkoztak a ház körüli tevékenységek szerveződésével (SOUVATZI 2008, 8).

A XX. század elején aztán a kérdés olyan kutatók szemszögébe került, mint Bronisław Malinowski, Robert Harry Lowie, vagy George Peter Murdock. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy egészen az 1960-as évekig a háztartás nem mint analitikai egység jelenik meg a kutatásban, csupán olyan integratív gyűjtőfogalom, amely a ház körüli tevékenységek kapcsán elsősorban a rokonsági rendszerek, az egyes családok története, vagy a házassági szokások vizsgálati területként volt jellemezhető (SOUVATZI 2008, 8).

Az evolucionista, funkcionalista és strukturalista elméletek és irányzatok kritikája világított rá a háztartások olyan tulajdonságaira, amelyek alapján nyilvánlávává vált, hogy a háztartás összetettsége folytán analitikai egységként is alkalmazható. Mindezt a háztartások olyan általános tulajdonságainak felismerése tette lehetővé, mint a diverzitás, a multi-dimenzionalitás és a történeti sajátosság, specifikusság. A marxista-feminista irányzat, valamint a feminista kritika az 1970-es évektől újabb lökést jelentett a háztartás jelenségének kutatásában. A nemi szerepek és a munkamegosztás kutatása olyan aldiszciplínák megjelenését eredményezte, amelyek figyelmének középpontjában a háztartás, mint az analízis egysége állt (*household studies, gender studies*) (SOUVATZI 2008, 9).

A szakirodalom olvasása közben világossá válik, hogy a háztartás sokrétű fogalom, így pl. szociális csoport, feladatok hálózata, felelősség, térbeli dimenzió, időbeli dimenzió, a cselekmény(ek) helyszíne. Továbbá összefoglaló rendszere a szociális kapcsolatoknak, gazdasági intézkedéseknek, kulturális jelentéseknek, morális és emocionális mintáknak és a háztartás szereplőinek összessége. Emellett kapcsolat, amely lehet internális és externális, valamint egyfajta mintázata a szociális, gazdasági és rituális cselekvéseknek.

Mindezekon felül a háztartás természetesen magába foglalja a háztartás tagjainak (*membership*), társas

viszonyainak (*partnership*) folyamatosságát és változását. Tartalmazza e kategóriák materiális és cselekménybeli dimenzióit is, valamint ezeken keresztül erősíti a háztartáson belüli és kívüli (*intra- and interhousehold*) szociális kapcsolatokat is (SOUVATZI 2008, 1).

Richard R. Wilk és William L. Rathje szerint a háztartás analitikai egység, amely olyan pontot jelenít meg a kultúra összefüggő rendszerének szövetén, ahol az egyes szociális csoportok direkt módon kapcsolódnak be a gazdasági és ökológiai folyamatokba (WILK–RATHJE 1982, 618). Vélekedésük szerint a háztartás alapvetően három részből tevődik össze (WILK–RATHJE 1982, 619): 1: társadalmi rész, mint demográfiai egység, a társadalom tagjai és a köztük lévő kapcsolat; 2: anyagi kulturális rész, mint élőhely, tevékenységi körzet és a személyes javak összessége, valamint 3: viselkedési rész, mint a cselekvés bizonyos módjai, társadalmi normák.

Más vélekedések szerint a háztartás olyan analitikai egység, amely csupán bizonyos viselkedésminták darabjait egyesíti (HENDON 2004, 272). Esetleg a nagyobb szociális egységek, struktúrák és az egyén közötti kölcsönhatás egyik megjelenési formája. Julia A. Hendon értelmezésében a háztartás olyan ontológiai kategória, amelyben a társadalmi identitás és a gazdasági termelés találkozik egy helyen. A háztartás tulajdonképpen a szociális viselkedéskészlet egyik alapvető darabja, amely kölcsönhatásokat is biztosít a nagyobb szociális egységek, és az egyén, mint individuum között (HENDON 2004, 272). Ezen nagyobb szociális egységek mibenlétét J. Hendon nem fejti ki bővebben. Mindezekon felül egy olyan „eloszláskészlet”, amivel az emberek nap, mint nap élnek és tevékenykednek.

A fentiek alapján tehát egy folyamatosan változó és sokrétű entitás képe tárul elénk, amelynek kutatása annak teljes egészében minden bizonnyal lehetetlen feladat. Szerencsénkre azonban a háztartás, mint entitás semmiképp nem értelmezhető monolitikus egészként (SOUVATZI 2008, 10), sokkal inkább egy változékony alapokon nyugvó szimbiotikus és kulturális (szimbiokulturális) jelenségként. Ezt a jelenséget azonban egy újabb listányi tényező befolyásolhatja, így pl. idő- és térbeli különbségek, kulturális ideák és a kulturális gyakorlat, szabályok és koncepciók, arra nézve, hogy mi is tartozik igazán egy háztartáshoz, továbbá forma és szabály a termelésben (*production*), a források eloszlásában (*resource allocation*), a munkamegosztásban (*labour participation*), a döntéshozatalban (*decision-making*), a tárgyalási stratégiában (*bargain strategies*), az örökösödésben (*changing inheritance*), a rokonságban (*kinship*), a házasságban (*marriage*), a szexuális mintákban (*sexual patterns*).

A problémát körbejárva egyre világosabbá válik az, hogy miért is merülhetnek fel kételyek a komparatív módszer háztartásokra való alkalmazása során. Továbbá rávilágít arra is, hogy miért nem sikerülhet egy általános, minden háztartásra jellemző definíciót létrehozni. Következik ebből, hogy el kell fogadnunk, miszerint a háztartás definíciója nem csupán a háztartást foglalja magába. Nem végződik magával a háztartással, csupán a háztartás, mint szociális (SOUVATZI 2008, 11), gazdasági és ideológiai folyamat vizsgálatának első lépése. Az adott háztartás kereteit tehát minden esetben a veleszületett (bennszülött) kategóriák határozzák meg (SOUVATZI 2008, 11). Ez lehet a legfőbb magyarázata annak, hogy minden háztartásra egyaránt alkalmazható általános definíciót létrehozni lehetetlen vállalkozás.

Az antropológiai definíció problémáját vizsgálva nem csodálkozhatunk azon, hogy a háztartás fogalma meglehetősen sokrétű a régészeti szakirodalomban, hiszen a háztartás régészeti fogalma alapvetően annak kulturális antropológiai értelmezéséből ered (WILK–RATHJE 1982; HENDON 2004).

A kutatás kérdése, a kutatói érdeklődés és régészeti iskola, amelyet az adott kutató képvisel, jelentősen befolyásolhatják nemcsak a kutatás menetét és módját, hanem magát az interpretációt is.

A sokféle megközelítésben rokon, hogy bizonyos kijelentéseket egyik sem vitat: A háztartás, mint alapvető antropológiai és régészeti analitikai egység kultúrafüggő. Tulajdonságai társadalmanként változóak, ezért a régészettudományban csupán az anyagi kultúra szűrőjén keresztül vizsgálható (WILK–RATHJE 1982, 619). W. L. Rathje és R. R. Wilk szerint ezért élesen szét kell választani a lakóhely egység (*domestic unit*) és a háztartási egység fogalmát (WILK–RATHJE 1982, 620). Míg az előbbi a ténylegesen egy fedél alatt élőket, addig a másik a fent említett módon közös háztartásban élőket foglalja magába (WILK–RATHJE 1982, 620). A szerzőpáros szerint a háztartások valós funkciója alapvetően négy síkon mutatható ki: (WILK–RATHJE 1982, 621): termelés, elosztás, továbbítás és reprodukció. Ez a négy fő funkció azonban további alfunkciók összességéből tevődik össze. Sorra végigjárva ezeket újabb és újabb listákat kapunk (WILK–RATHJE 1982, 621):

A termelés (production)

Jelentése a háztartások esetében tulajdonképp nem más, mint a felhasznált források megszerzése és ennek szervezése, menedzsmentje. Az alábbi felsorolás alapján jól látszik, hogy a termelés jelensége mennyire összetett és egyben dinamikus tevékenység (SOUVATZI 2008, 15; WILK–RATHJE 1982, 627). A termelés része az élelem

teljes körű előkészítése: a megszerzés, maga az előkészítés (állatok esetében a nyúzás, darabolás fázisai), az előkészítés (sütés, főzés), továbbá a ház, „fenn” tartás, ellátás (*sustenance*), a házi- és ház körüli munka, általában az önellátás (állattartás és növénytermesztés), a háztartáson kívüli javak és források megszerzése (gyűjtögetés), a ház körüli munka elosztása és megszervezése.

Az elosztás (distribution)

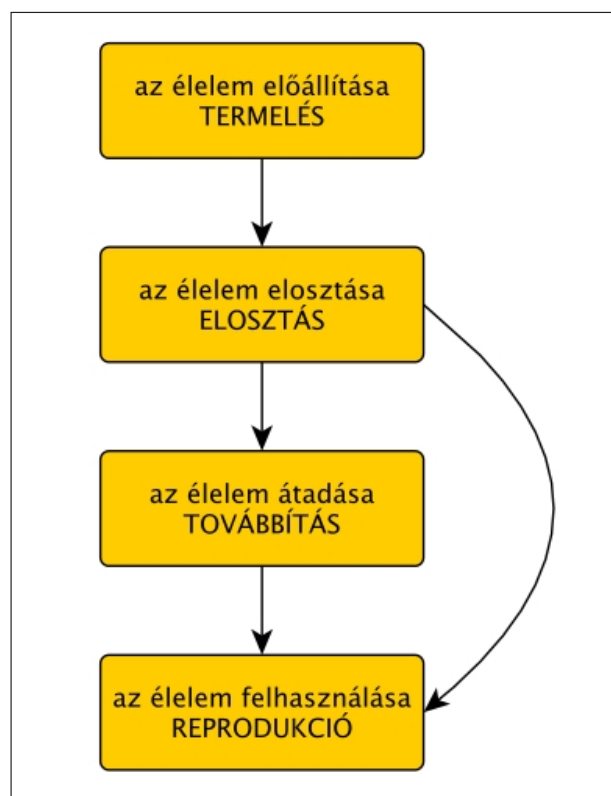
Az elosztás magában foglalja különböző háztartási szinteken (inter és intra) a termelt produktumok kiosztását, a termelt produktumok begyűjtését (*pooling*) és felhasználását (*consumption*).

A továbbítás (transmission)

Tulajdonképpen az elosztás egy speciális formájaként értelmezhető. A továbbítás a következő javak átadását jelentheti: tudás, különböző javak, privilégiumok és jogok, státuszok, presztízis.

A reprodukció (reproduction)

A fogalom lehet fizikai és szociális jellegű, mely jelenti a fiatalok és a közösség új tagjainak szocializációját, illetve a háztartási csoport szociális reprodukcióját is.

1. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a háztartások egyes funkcióinak kapcsolata

Fig. 1. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — the connections between the functions of the household

A háztartások fenti négy klasszikus funkciójának kapcsolata legkézenfekvőbbben az élelmezés példáján mutatható be. Ez a dialektikus kapcsolat egyszerre köti össze a termelésen (élelem előállítás), az elosztáson (az élelem elosztása) keresztül a továbbítást (az élelem átadása) és a reprodukciót (az élelem felhasználása).

Fontos azonban megjegyezni, hogy az elosztás jelensége az egyszerű szétosztási funkción jelentősen túlmutat, hiszen ez a funkció magába foglal olyan jelenségeket is, mint az ellentétes érdekek, a gazdasági és a nem gazdasági jellegű csererendszerek kapcsolatát, valamint az elosztási folyamatoknak azon részét, amelyek a javak, vagy források a háztartásba történő beérkezése pillanatában megindulnak (SOUVATZI 2008, 16) (1. kép).

A kutatás az utóbbi időben több jelentős kritikát is megfogalmazott a háztartásokkal kapcsolatban: (ALEXANDER 1999, 80). A háztartások azonosításának problémája: a sokszor eltérő definíciók egyeztetése (lásd lakóegység, termelési egység stb.), valamint ezek megjelenési formája. A háztartások régészeti nyomai elsősorban diakronikus tevékenységek eredményeképp maradnak ránk. A feltárások során csupán egy vagy több folyamat végeredményét, vagy végeredményeit láthatjuk. A probléma az, hogy: mennyiben lehetséges, vagy egyáltalán lehetséges-e a háztartások életciklusainak megfelelően szétválasztani az egyes fázisokat (ALEXANDER 1999, 81). A fenti meghatározó problémák mellett természetesen számos kisebb probléma is nehezíti a háztartások régészeti meghatározását. A háztartások egymáshoz viszonyított rendszere, a háztartásokhoz köthető ideológiai és profán cselekvések, a háztartások és az egyének kapcsolata, valamint a háztartások és a közösség kapcsolata (SOUVATZI 2008, 16). Ezen jelenségek pusztán régészeti eszközökkel, direkt bizonyítékok híján, sok esetben nem értelmezhetőek.

Ezekre a problémákra megoldást a háztartási egység (*household unit*) fogalmának bevezetése és annak pontos leírása jelenthet. A szakirodalomban a háztartás és a háztartási egység fogalma kissé összemosott. Egyértelművé kell tehát tenni: mit is jelent az egység (*unit*) kifejezés? Claude Lévi-Strauss munkáiban jelentős szerepet nyert a ház jelensége és fogalma (LÉVI-STRAUSS 1983). Ő a házat, mint szociális struktúrát értelmezte, amely struktúra számos ellentétes elvet, bináris oppozíciót sorakoztat fel, és amely ezáltal válik értelmezhetővé. Ennek értelmezésére vezet be C. Lévi-Strauss a házközösség (*house society*) fogalmát.

Per Cornell a háztartások valós ház egységét (*household house unit*) kiemelkedően fontosnak értékeli (CORNELL 1993). Szerinte a háztartás ház egységének

régészetiileg legmegfoghatóbb jelei: a tűzhely(ek), az ételmaradványok és a háztartási eszközök (házi kerámia stb.). Mindezek pedig kapcsolatban állnak a szociális státusszal, munkamegosztással (férfi–nő, illetve életkor szerint) (CORNELL 1993).¹ P. Cornell ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy léteznek olyan speciális, vagy általános tevékenységek, amelyek kívül esnek a háztartások határain, így régészeti eszközökkel csak közvetve vizsgálhatók (pl. aratás, földeken folytatott mezőgazdasági munka) (CORNELL 1993).

Régészeti szempontból a ház, illetve háztartás nem különíthető el egymástól. Ennek az egységnek, a ház, mint fizikai jelenség és a hozzá kapcsolódó szociális jelenségeknek és folyamatoknak, valamint ennek régészeti bizonyítékainak (tároló gödrök, struktúrák) leképeződése lehet a háztartási egység fogalma. Ez utóbbi képes összekapcsolni, kontextusba helyezni a gödröket, temetkezéseket, házmaradványokat illetve más régészeti objektumokat, és mindezeket az adott népesség egy bizonyos szegmensének megnyilvánulásaként együttesen értelmezni (CHAPMAN 2000, 63–64). Mindezekon felül pedig a kutatásnak mindenkor alkalmazkodnia kell az adott lelőhely specifikumához is (MEADOWS 1999, 103).

A háztartások régészeti azonosíthatósága tehát abból a feltételezésből kell, hogy kiinduljon, miszerint az a hely, ahol a mindennapi élet alapvető tevékenységei egy jól körülhatárolható, meghatározott területen és meghatározott ideig mentek végbe (WINTER 1976, 25; WILK–RATHJE 1982; RAPOPORT 1990; BLANTON 1994; HENDON 1996; JONGSMA–GREENFIELD 2003, 21).

Mindezek alapján a háztartási egység egy közbülső értelmezési szintet jelent a legkisebb elemezhető szint, a lakóház belső tere, és a nagyobb elemzési szintek, mint településszerkezetek, településhálózatok között (WILK–RATHJE 1982, 617–618; RAPOPORT 1990, 9–20; BAILEY 1996, 143).

A fentiekből jól látszik, hogy a háztartások régészeti kutatása egy folyamatosan változó, újabb és újabb módszereket és irányokat felhasználó koncepció, amely nek követése jelen tanulmánynak is célkitűzésévé vált.

A badeni házak kutatásának helyzete

(Fábián Szilvia)

Az utóbbi évek feltárásaival együtt, Magyarországon a badeni kultúra közel 2000 lelőhelyét ismerjük (BONDÁR 2002, 11), és ehhez képest valójában elenyésző a régészeti szakirodalomban fellelhető feltételezett

¹ P. Cornell ezen megjegyzését, az etnológiai példák alapján fenntartással kell kezelnünk.

épületnyomok száma. Ha áttekintjük a szakirodalomban fellelhető erről szóló közléseket, láthatjuk, hogy a kevés nyom nagy része is kérdéses. Banner János monográfiájában Kiskőrös-Vasútállomás környékéről, Szerencs-Hajdúrétről, Palotabozsokról valamint Fonyódról közölt házakat, de ezek igen megkérdőjelezhető jelenségek (BANNER 1956, 66–67, 104–105, 129–130, 215). Erdélyi István Keszthely-Fenépusztáról közölt két házat, de korát még ő is vitathatónak tartotta (ERDÉLYI 1983, 59–63).

Földbe mélyített házként publikáltak régészeti jelenségeket Csákvár-Széchenyi úti kertek (NÁDORFY 1983, 40; 1984, 47; 1993, 36), valamint Esztergom-Szentkirály lelőhelyekről (KÖVECSES-VARGA 1990, 12–15). Ennél az utóbbinál a gödörházak tapasztott padlóját is megtalálni vélték. A leírás alapján ezek a házak 1,3–2 méter átmérőjű, kör alakú épületek lehetnek, amelyek igen nehezen értelmezhetők lakóépületként.

Hahót-Szartóri I. lelőhelyen Bánffy Eszter tárt fel egy 3×5 méter kiterjedésű, négyszögletes omladékot, ahol az omladék alatt sem alapárok, sem komolyabb cölöpszerkezet nyoma nem került elő, a keleti végén azonban találtak két cölöplyukat, amelyek a szelemen-tartó gerenda alapozásainak vélhetők (BÁNFFY 1995, 42–43; 1996, 101). Az építmény funkcióját tekintve a feltáró maga is inkább szakrális tevékenység színtereként értelmezte a jelenséget, mint lakóépületként.

A Dél-Balaton mentén folyó nagyfelületű megelőző feltárások közül Balatonlelle-Országúti-dűlőről közöltek a badeni kultúrához köthető földbe mélyített, kemencével ellátott épületnyomot. Az ásatók leírása szerint az épület tetőszerkezete a felszínről indult, alján letaposott járószint volt (SÓFALVI–NAGY–SKRIBA 2007, 153).

Legutóbb Horváth Tünde publikált négy, félig földbe mélyített cölöpszerkezetes épületet Balatonöszödről. A szabálytalan alakú gödörkomplexumból induló számos cölöp által tartott felépítményeket a szerző nem hétköznapi épületeknek tartja, mivel a település méretéhez képest lakóépületként számuk elenyésző lenne (HORVÁTH ET AL. 2007, 65; HORVÁTH 2008, 82; 2012, 44–66). Néhány további badeni lelőhelyen is olvashatunk még földbe mélyített kisméretű lakóépületekről szóló leírásokat (HORVÁTH 2007, 59–62). Ezeken a lelőhelyeken igen sokszor háznakak vélték nagyobb gödröket és gödörkomplexumokat is, főleg ha tüzelőhelyek maradványai kerültek elő belőlük. A későbbi feldolgozások során azonban a legtöbbször elvetették a lakóépületként való értelmezést.

John Chapman feltételezésével egyetértve ezek a különféle tetőszerkezetekkel, esetleg tüzelőberendezéssel ellátott földbe mélyített építménynek tartott régészeti objektumok leginkább gazdasági rendeltetésűek vagy

munkaterület céljára kialakított fedett, rövid életű létesítmények lehettek (CHAPMAN 2000a, 86).

Föld fölé épített, cölöpszerkezettel rendelkező épületek nyomai ebből az időszakból Vučedol-Várhegyről (SCHMIDT 1945, 15–21; NIKOLIĆ 1996, 381), Sarvašról (DIMITRIJEVIĆ 1979, 199) és Gomolova IIIa rétegéből (PETROVIĆ–JOVANOVIĆ 2002, 75) ismertek, bár a vučedoli kétapszisos végződésű, cölöpszerkezetes épületet a kutatás most már a kostolaci kultúra időszakára helyezi (NIKOLIĆ 1996, 381). Felszínre épített gerendavázás épületek nyomai a badeni kultúrkörből a morvaországi Brno-Líšeň lelőhelyről (MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1964), illetve az alsó-ausztriai Ratzersdorfból (NEUGEBAUER 2002, 200; KRUMPEL 2009, Abb. 63) ismertek. Ez utóbbi ÉK–DNy-i tájolású, 16 m hosszú és 8,5 m széles hosszúháznak felel meg hármas oszlopsor-szerkezettel. Földbemélyített, de az oldala mellett cölöpökkel megerősített 3,92×3,64 m kiterjedésű épületnyomot tártak fel a klasszikus badeni időszakból Prag 9-Miškovice lelőhelyen 2004-ben (ERNÉE ET AL. 2007), de a badeni kultúrkomplexum elterjedésének nagyságához képest és a települések igen nagy száma mellett még ezek a nyomok is elenyészőek.

A lelőhely

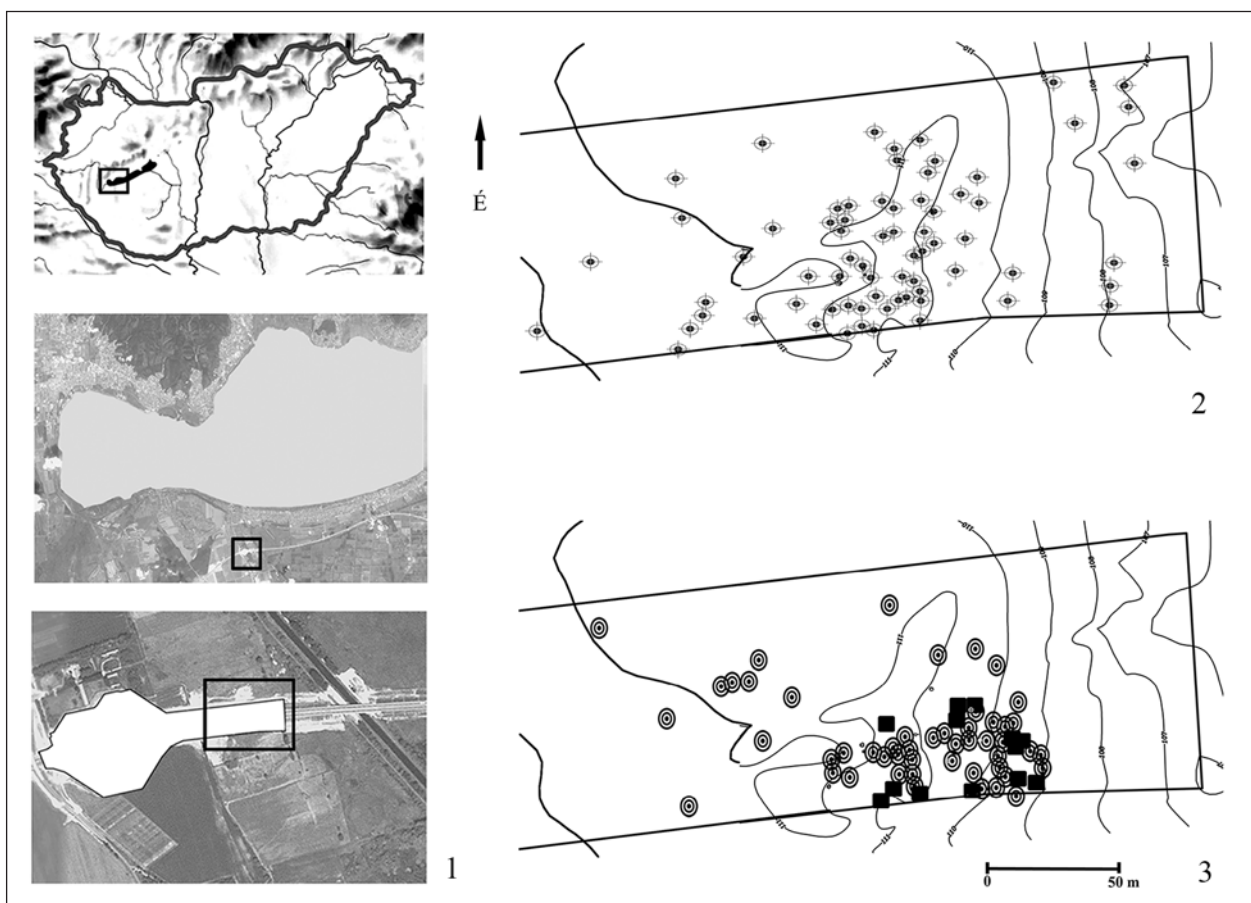
(Fábián Szilvia)

Jelen esettanulmány helyszíne, Balatonkeresztúr-Réti-dűlő lelőhely 2003. és 2004. folyamán került feltárásra az M7-es autópálya Somogy megyei nyomvonalán végzett megelőző feltárások során.² A lelőhely 3 km-re található a Balaton modern kori déli partvonalától, a Marcali-löszhát keleti szélén. A feltárt terület megközelítőleg 100 méter hosszan húzódott kelet–nyugati irányban, egészen le a Nagyberek nyugati széléig (2. kép).

Balatonkeresztúr-Réti-dűlőn közel 45 000 m² kiterjedésű területen több mint 3000 régészeti objektum került elő, melyek kilenc különböző régészeti korszakba sorolhatók (FÁBIÁN 2004, 10–15; 2007, 26–29). A lelőhely magasabban fekvő része egy horizontális plató, amelyen több régészeti időszak megtelepedési nyomait találtuk meg, többek között a késő rézkori badeni kultúra emlékanyagát (FÁBIÁN–SERLEGI 2009).

A badeni időszakhoz összesen 248 régészeti objektum volt köthető. A beásásokból előkerült leletanyagra alapozva, a klasszikus régészeti tipológia módszereit alkalmazva meghatározásra kerültek a lelőhely badeni megtelepedéseinek egymást követő fázisai. Ezek után került sor az abszolút kormeghatározásra.

² A lelőhely az MTA Régészeti Intézete és a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságának együttműködésével került feltárásra.

2. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — 1: a lelőhely elhelyezkedése, 2: bolerázi időszak objektumai, 3: a korai (◎) és a késői klasszikus (■) badeni kultúra objektumainak szóródása

Fig. 2. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — 1: location of the site, 2: the distribution of the Boleráz features, 3: distribution of the early (◎) and late classical (■) Baden features

A lelőhely késő rézkori horizontjáról jelenleg hét AMS ^{14}C mérés áll rendelkezésünkre, a vizsgálatok a Vienna Environmental Research Accelerator (VERA) laboratóriumában készültek. Radiokarbon elemzéseket állatsontokból vett mintákon végeztünk. A radiokarbon adatok és a kerámiatipológia alapján, a legtöbb elemzett magyarországi lelőhelyhez hasonlóan, teljes biztonsággal három nagy fázis — a bolerázi (3510–3360 cal BC), a korai klasszikus badeni (3360–3110 cal BC) és a késő klasszikus badeni (3090–2920 cal BC) — időszak azonosítható Balatonkeresztúr-Réti-dűlő badeni településén (FÁBIÁN–SERLEGI 2009, 211–213) (3. kép).

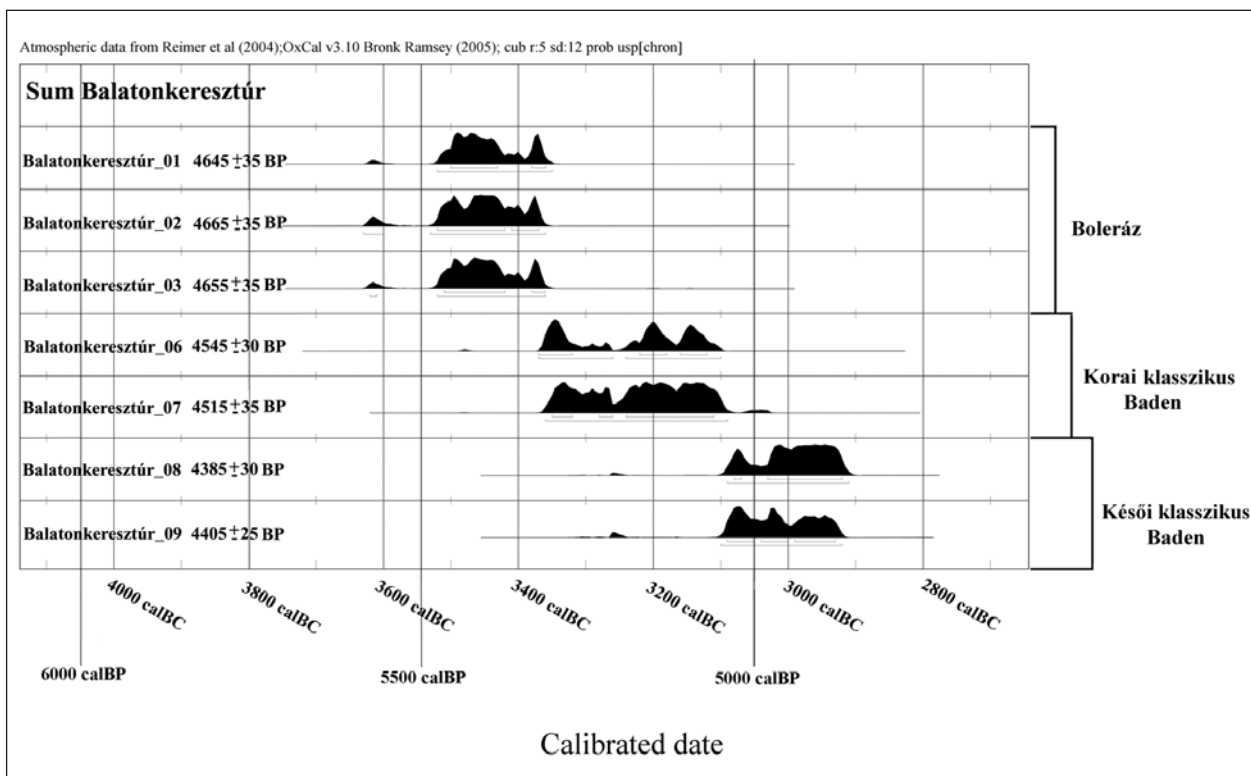
A háztartások meghatározásának módszerei (Fábián Szilvia)

A háztartások meghatározása az egyes gödörtípusok funkciója alapján

A háztartási egységek feltérképezésére sokkal kevesebb biztos kiindulási ponttal rendelkezünk olyan településszerkezetek esetében, ahol a lakóházak helyére és

szerkezetére utaló nyomokkal nem számolhatunk. Ezek hiányában tehát más forrásokból és/vagy nyomokból kell kiindulnunk. Amennyiben elfogadjuk azt az alapelvet, hogy a horizontális települések általában háztartási egységekre oszlanak, akkor feltételezhetjük, hogy az ezeken a területeken feltárt objektumok korabeli struktúrákat alkotnak, így kapcsolódva a korabeli terület-használathoz (CHAPMAN 2000, 63). Első lépésként tehát meg kellett határoznunk, hogy milyen típusú, funkciójú objektumok tartozhattak a ház körüli egységhez, mi lehetett a háztartások kiterjedésének térbeli és időbeli határa, valamint az egyes háztartások területein belül milyen tevékenységi körök emlékei őrződhettek meg. A horizontális településeken belül a háztartási egységek kutatásának és a településszerkezet-vizsgálatának első lépése a közel egy időben használt települési objektumok meghatározása.

Az egyidejűleg használt objektumok azonosítása után a régészeti objektumok elemzése következett. Alapvető feladat volt, hogy izoláljuk a régészeti jelenségekben a visszatérő mintákat, mintázatokat, ezáltal

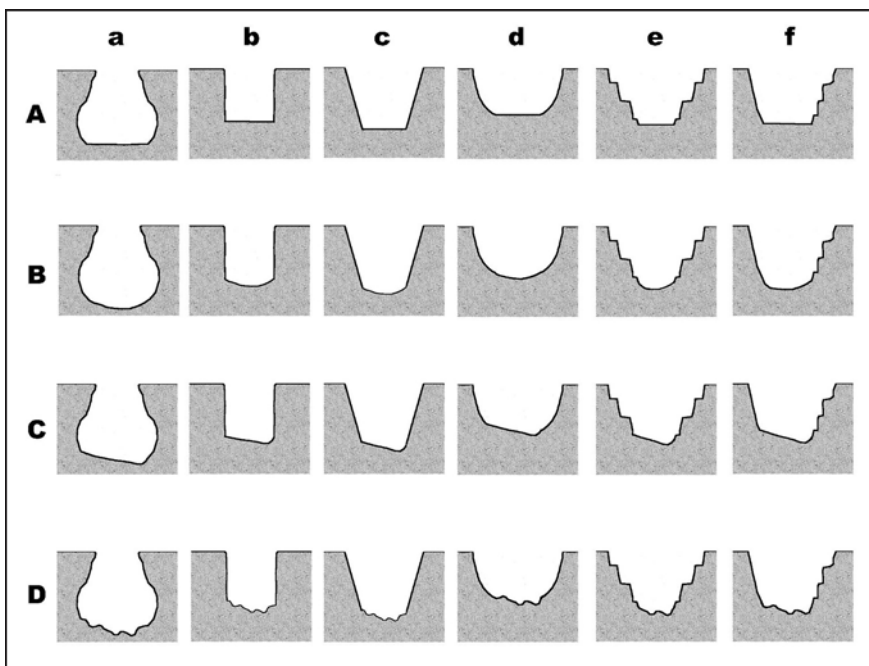
3. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — kalibrált radiokarbon dátumok
Fig. 3. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — calibrated ^{14}C dates

meghatározzuk a minimálisan egy házhoz tartozó egységet. Az objektumcsoportok szerkezetében feltételeztük, hogy kirajzolódnak olyan üres területek, amelyeket nagy valószínűséggel az adott háztartási egységhez tartozó lakóház foglalhatott el. Ezeken a helyeken a háztartási egységeket csak megfigyelt és/vagy statisztikailag bizonyított objektumcsoportosulások alapján lehet körvonalazni. A lakóépület helyére utalhatnak az azt körülvevő egyéb objektumok, mint a házhoz köthető különféle gödrök, kemencék, cölöplyukak és esetleg árkok.

A gödör a legáltalánosabban előforduló objektumtípus, minden lelőhelyen tömegesen fordul elő, ahol őskori település kerül feltárára. Balatonkeresztúron a gödrök az objektumtípusok 93%-át tették ki. Mivel a maradandó nyomokat hagyó gödrök emblematisztikus jelképei a lakóterületeknek, akkor is, ha a ház nyomai nem őrződtek meg (HENDON 2000, 43), a nagyszámú gödör és a belőlük előkerült leletanyag együttes elemzésével lehetőség nyílik a gödrök funkciójának meghatározására és az általuk körülvevő üres területek lokalizálására, amelyen a feltételezett lakóépületek állhattak. A háztartási egységekhez különböző funkciójú gödrök kapcsolódhattak, mint tároló gödör, munkagödör, agyaggyerő gödör, hulladékgödör, esetleg kultikus/szimbolikus

tevékenységeknél használatos gödrök és természetesen sok ismeretlen funkciójú gödör. A gödör csoportok összetételének meghatározása és jellemzőinek leírása fontos lépés az adott település értelmezéséhez. A gödrök összetétele számban és jellegben természetesen változhatott háztartásonként, de feltételezhető, hogy egyes gödörtípusok, mint tároló gödör, hulladékgödör minden háztartáshoz kapcsolódott, még ha számuk változott is. Agyaggyerő gödrök pedig a háztól kicsit távolabb, a háztartási egységek területei között helyezkedhettek el (WINTER 1976, 25–31; PAVLÚ–RULF–ZÁPOTOCKÁ 1986, 291; KUNA 1991, 335).

A gödrök formája, méretei, kialakítása és későbbi feltöltődése hasznos információt nyújthat a gödör eredeti funkciójának meghatározásához. A gödrök formai kialakítása sokban függött a talajtípustól és szorosan kapcsolódott a terület talajvíz viszonyaihoz (ŠUMBEROVÁ 1996, 63). Balatonkeresztúron a gödrök csoportosítása több kritérium (forma, méret, betöltés, belső kiképzés, feltételezett funkció) alapján történt meg. A forma az egyik, ha nem a legfontosabb jellemzője egy gödörnek, bizonyos esetben már ebből lehet következtetni az objektum eredeti funkciójára. Az alaprajzuk, a keresztmetszetben látható formájuk alapján a gödrök tovább bonthatók szabályos és szabálytalan formájú

4. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a gödör formák jellemzői
Fig. 4. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — characteristics of the feature types

gödrökre, azon belül méhkas alakú, nagy vagy kisméretű szabályos gödörre és nagy kiterjedésű, amorf gödörkomplexumra vagy szabálytalan beásásra (4. kép). A felvázolt szempontok alapján a következő gödörtípusok kerültek elő a lelőhelyen (1. függelék): tároló gödör (TG), nagyméretű szabályos gödör (NG), kisméretű szabályos gödör (KG), szabálytalan gödör (KSZG, NSZG) és gödörkomplexum (GK).

A forma az egyik legszembetűnőbb jellemző, de gödrök formai jellemzőinek elemzésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az objektumok megőrződött formája és főleg a mélysége a nagyfelületű feltárások módszerei miatt módosulhatott. A méhkas alakú gödröket feltételezhetően elsődlegesen tárolásra használták, illetve a kis és nagy szabályos gödrök elsődleges funkciója is hasonló lehetett. A szabálytalan gödrök esetében elképzelhető, hogy néhányuk akár természetes mélyedés volt, amelyet később hulladék tárolására használtak. A szabálytalan formájú beásások betöltése legtöbbször egy-két rétegnél nem volt összetettebb, ritkábban fordult elő bennük égett paticsos betöltés, azonban ezek nagyméretű, gödörkomplexumnak nevezhető variációi kapcsolódtak leggyakrabban kemencékhez vagy volt bennük tüzelőhely. A szabálytalan formájú gödör típusban megfigyelt lesározott járószintek egyes gödröknél vagy gödör-komplexumoknál felveti a munkagödörként való használatuk lehetőségét.

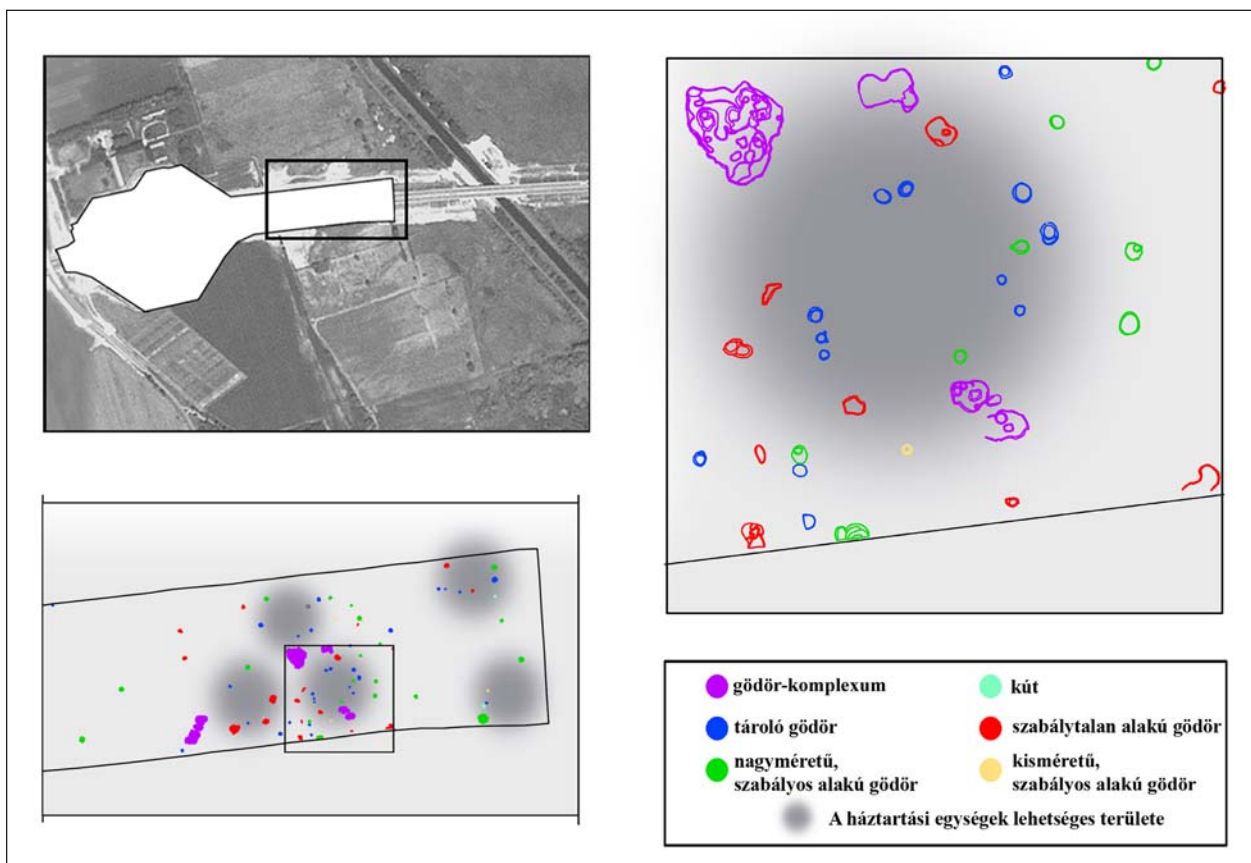
A formai jellemzők után elemzésünk következő lépése az egyes gödrök betöltéseinek vizsgálata volt,

amelynek célja, hogy a gödrök elsődleges és másod- vagy harmadlagos funkciójának meghatározásához közelebb kerüljünk. A betöltés legtöbbször a másodlagos, harmadlagos jelleget tükrözi, azaz a gödör elsődleges funkciójának felhagyását követő időszakot (LAMOTTA-SCHIFFER 1999, 21–25), de lehetnek elsődleges funkcióra utaló nyomok is, mint növényi maradványok, speciális rétegek, leletek, mint például tárolóedény összeroppant darabjai. A rétegzettség általában együtt járt a gödrök lehetőségével. Ez jelentheti egy gödör hosszabb használatát, azaz élettartama alatt több különböző réteggel és az ehhez kapcsolódó tevékenységek tárgyaival töltődhetett fel. A megfigyelések

alapján az egyrétegű betöltés sokszor egyúttal szegényes leletösszetételt is jelentett, amely azt mutathatja, hogy a gödör még elsődleges funkcióját töltötte be, azaz például tárolási célokkal csak azt helyezték bele, amire kialakították, egyéb hulladékkal nem töltötték fel. Erre utalhat néhány olyan egységes feltöltődésű tároló gödör, amelyben egy vagy több egész hombár összeroppant darabja feküdt. A gödör falának belső, speciális kiképzése az objektum konkrét céllal történő kiásására utalhat. Tárolásra kialakított gödrök esetében a gödör belső kiegészítése, esetleg agyaggal való beborítása egy lehetséges előkészítő eljárás lehetett (ŠUMBEROVÁ 1996, 64). A balatonkeresztúri lelőhelyen az objektumok belső kiképzésére utaló nyomokat nem tudtunk megfigyelni a feltárás során.

A betöltések vizsgálatával kiegészített gödörtípus-meghatározás utáni következő lépés a különböző gödörtípusok elhelyezkedésének feltérképezése volt a lelőhelyen. A tárológödrök elhelyezkedése fontos nyomokat jelenthet, mint például az egymás mellett sorakozó gödrök, amelyek esetleg egy üres terület vesznek körül, az agyaggyerő gödrök, amelyek egy-egy nagyobb objektumcsoport mellett találhatók, és természetesen hasznos információ a kemencék, tűzhelyek, kutak elhelyezkedése is (5. kép).

A gödrök funkciójának minél pontosabb meghatározása és a telepen belüli elhelyezkedésének elemzése után a megtelepedés más aspektusait is meg kellett vizsgálnunk, így például az objektumokból előkerült

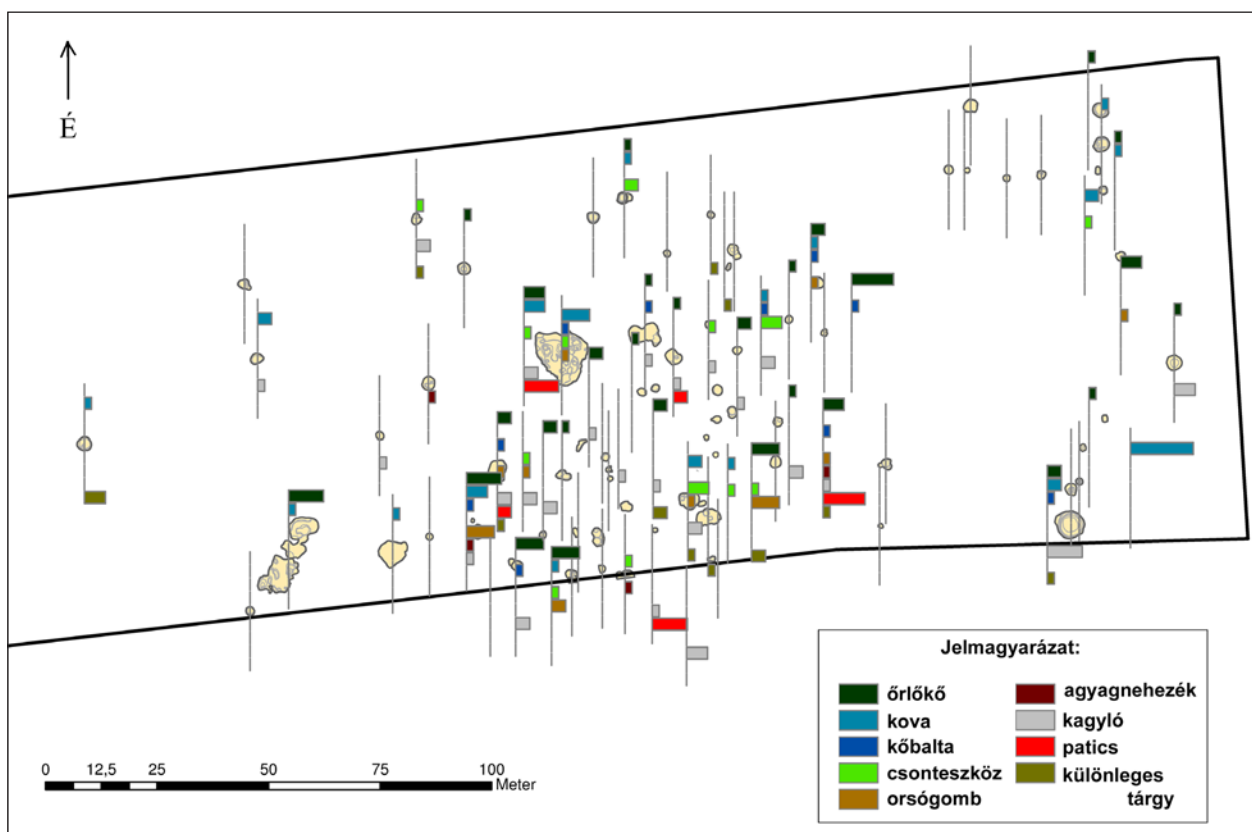
5. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a gödör típusok elhelyezkedése, a lehetséges háztartási egységek
Fig. 5. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — distribution of the feature types and the possible household clusters

leletanyagot. A házak közelében talált tárgyak összekapcsolhatók a háztartással — az olyan leletek, mint kerámia-, kő- és csonteszközök, állatsontok, patics, faszén felhalmozódása —, mind olyan maradványok, amelyek a háztartáson belül folyó tevékenységek nyomait őrizték meg (HENDON 1996).

A településeken belüli tárgykonzentrációk is sokat segíthetnek, ugyanis, ha azok a tárgyak a háztartási szinten készültek és a napi szintű létfenntartáshoz használták őket, akkor a házhoz vagy a lakóterhez közel tartották őket, hogy fenntartsák a kapcsolatot a tárgy és használója között (LAMOTTA-SCHIFFER 1999, 21–25; CHAPMAN 2000, 63–64). E társadalmi gyakorlat során jöttek létre a régész által megfigyelt „kulturális rétegeknek” nevezett betöltések a gödrökben. Tehát az objektumok forma és funkció vizsgálatát követően a belőlük előkerült leletanyag elemzése és a térbeli eloszlása szintén nagyon fontos információval bír. Épületmaradványok nélkül még nagyobb hangsúlyt kellett fektetnünk a telepen fennmaradt anyagi kultúra emlékeire.

Az elemzés folyamatának következő szakaszában a települési objektumokban talált leletanyagok szórdásának elemzése következett (6. kép). Elsőként a

paticsomladékos vagy paticsos, égett faszenes betöltésű, illetve emberi maradványokat tartalmazó gödrök kiválasztása történt meg. A paticsos omladék sok esetben a gödör legfelső rétegét képezte, mintegy lezárva azt. Őskori lelőhelyeken több esetben megfigyelték, hogy nagyobb mennyiségű patics- és tapasztásdarab a gödör felső rétegét alkotta, mely jelenség alapvető adat lehet a háztartási egységek azonosításánál, ahol a nagyobb mennyiségű paticsomladék és a paticsos-hamus betöltés a ház közelségére és annak elhagyása utáni törmelékeire is utalhat (TRINGHAM 1995; STEVANOVIĆ 1997; LAMOTTA-SCHIFFER 1999, 22–24). A gödrökből előkerült különleges leletek, mint például az embercsont, még inkább támogathatja az előbbi felvetést (CHAPMAN 2000a, 73; HENDON 2000, 47–48). A paticsomladék fontossága a balatonkeresztúri lelőhelyen is szembetűnő, főleg ha feltételezzük, hogy a badeni kultúrában, csakúgy, mint a legtöbb őskori településen, felmenő falú házakkal kell számolnunk. Mint fentebb már említettük, ez utóbbira számos badeni lelőhelyről előkerült épületszerkezet lenyomatait őrző paticsdarab, faltapasztás utal (BÁNYFY 1995, 42–43; BONDÁR 2002, 12; P. BARNÁ 2003, 113; PATAY-HERBICH-SÜMEGI 2008, 91–92).

6. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a leletanyag megoszlása a bolerázi időszak gödreiben
 Fig. 6. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — distribution of the finds in the Bolerazi features

A következő leletcsoport a háztartásban végzett egyik alapvető tevékenységéhez, az ételkészítéshez, étel előkészítéshez köthető. Ehhez szorosan kapcsolódtak a különféle magokat megőrlő kövek, őrlőlapon, marokkövek. Bizonyos kötőredékeket azonban nagy valószínűséggel háziipari tevékenységként végzett kerámiakészítéshez használhattak, mint például a dörzskövek, simító kavicsok; ezek ebben a csoportosításban nem jelennek meg. Fontos információval szolgálhatnak a gödrökből előkerült kerámiatöredékek, amennyiben beazonosítható formájuk és méretük, és kiszűrhetők közülük a főzéshez használatos edényformák.

A háztartási szinten végzett szövés-fonáshoz kapcsolható orsógombok, agyagnehezékek jelentik a következő csoportot. A lelőhelyen megjelenő legtöbb darab egy újfajta bikónikus, nehéz orsógomb típus.

A háztartások fontos eszközei lehettek a csont- és agancseszközök is, melyek több esetben bőrre/textilre használt kaparókat, vakarókat, árákat jelentettek, de három gödrökből amulett-szerű darabok is előkerültek, amelyek az emberek szakrális életének emlékeit őrizhették meg.

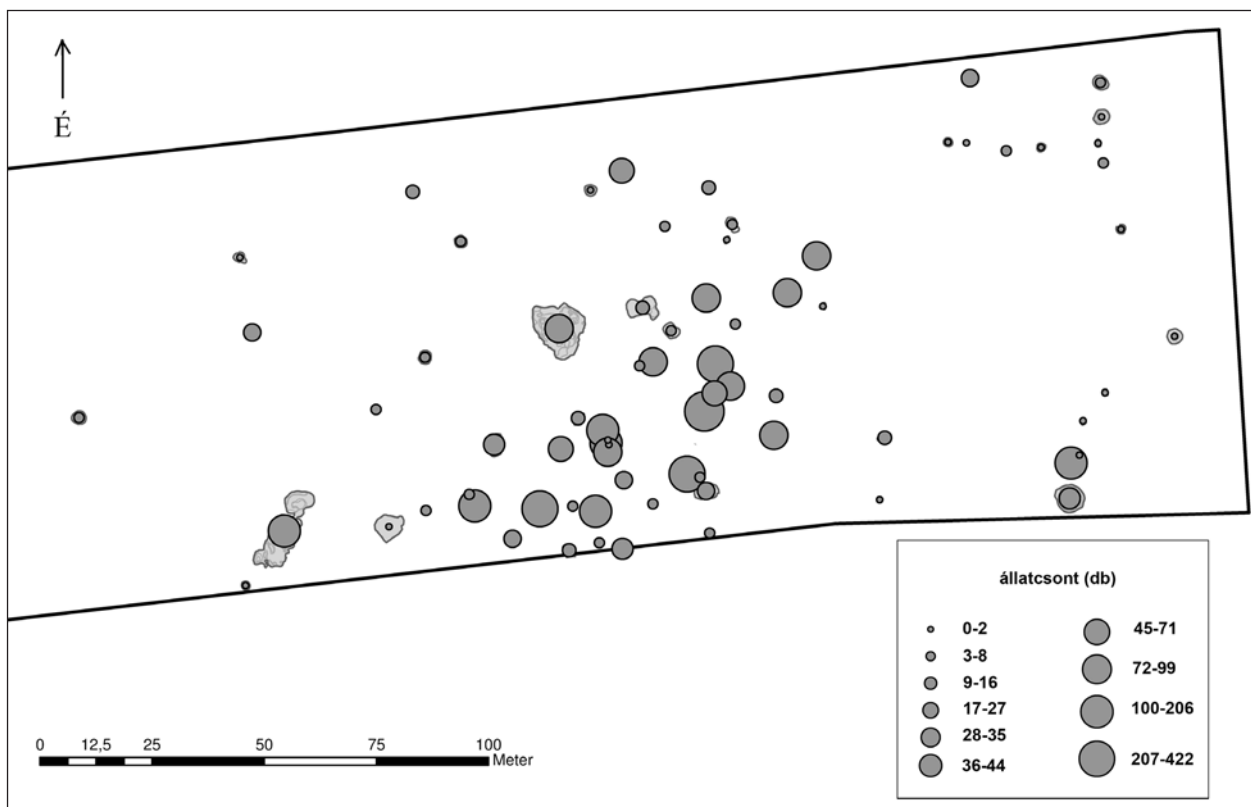
A következő csoportot a pattintott kőanyagot tartalmazó gödrök alkotják, melyekből sok esetben

sarlófényes kovapenge, több magkő, szilánk került elő. Néhány temetkezés mellől is kerültek elő pattintott kövek, az egyik sírból pedig retusált nyílhegyek. A nyersanyaguk főleg bakonyi, szentgáli és mecsei radiolarit volt.

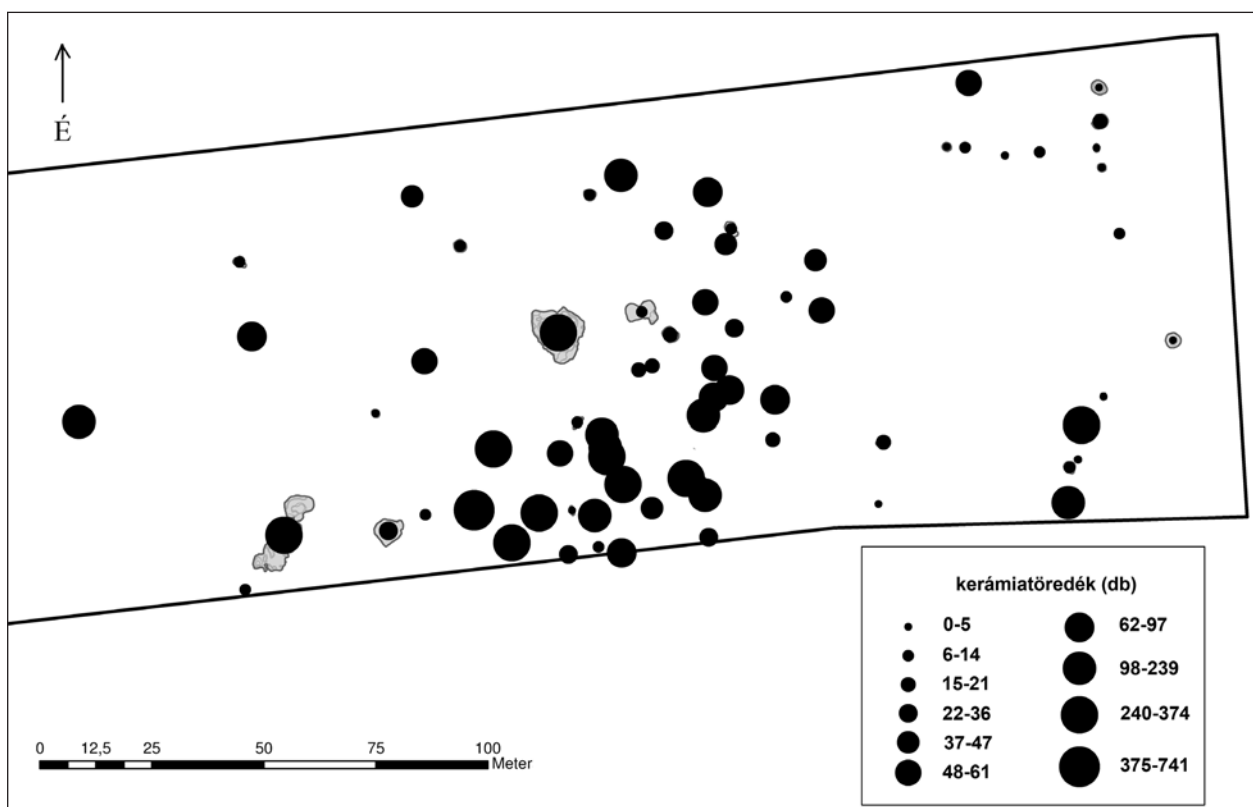
A kőbalták az élelem előkészítéshez és háziipari tevékenységekhez is kapcsolhatók, de jelképes jelentőségük is lehetett. Több esetben a sérült baltákat másodlagosan dörzskőként hasznosították, ami azt jelzi, hogy feltehetően nem volt könnyű könyersanyaghoz jutni a környéken.

Legvégül a gödrökből előkerült kerámiatöredékek és állatcsontok száma alapján kerültek csoportosításra a gödrök. Ezeken a szóródási térképeken a kerámiatöredékek és állatcsontok darabszám alapján kerültek megjelenítésre (7–8. kép).

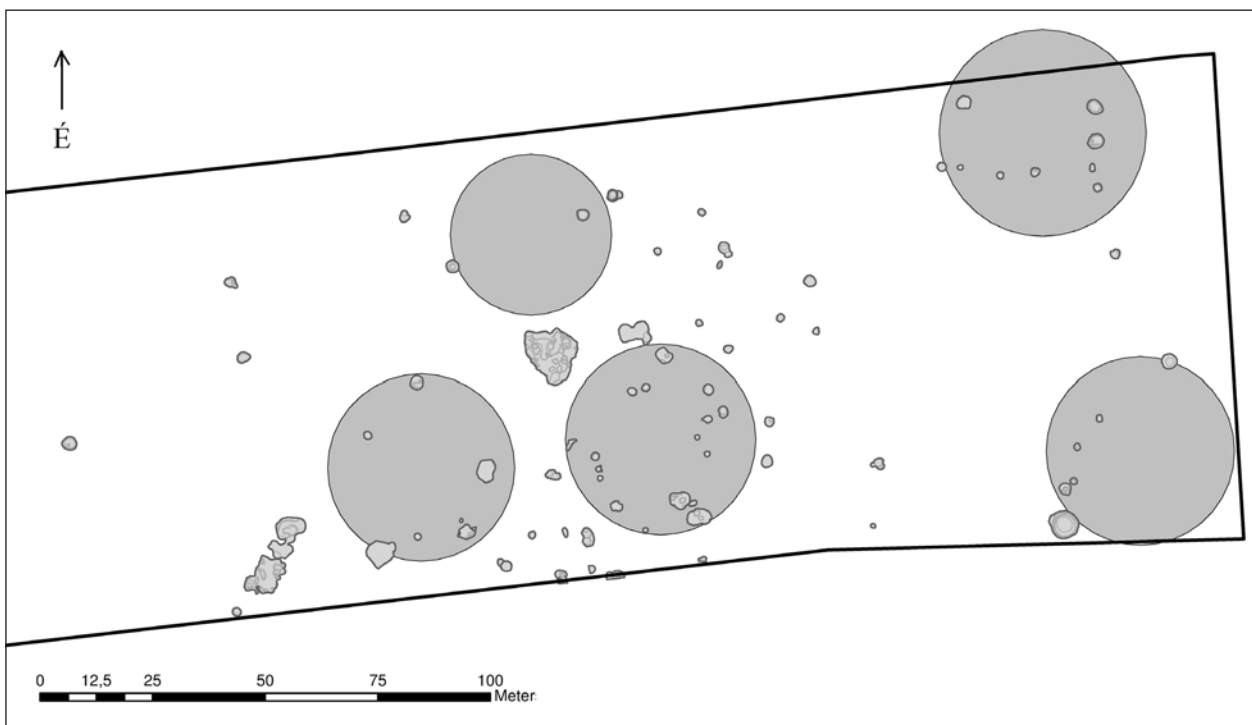
A különféle típusú gödrök elhelyezkedése és a lelet-szóródás alapján olyan területeket próbáltunk meghatározni a lelőhelyen, ahol egy nagyobb üres terület körül a legváltozatosabb gödörösszetétel volt felfedezhető, lehetőleg sokszínű leletanyaggal. A tárológödrök elhelyezkedését kiemelt figyelem kísérte, különösen, ha valamilyen csoportot vagy sort alkottak. Így a területek keresésének kiindulópontjai a tárológödrök, illetve a

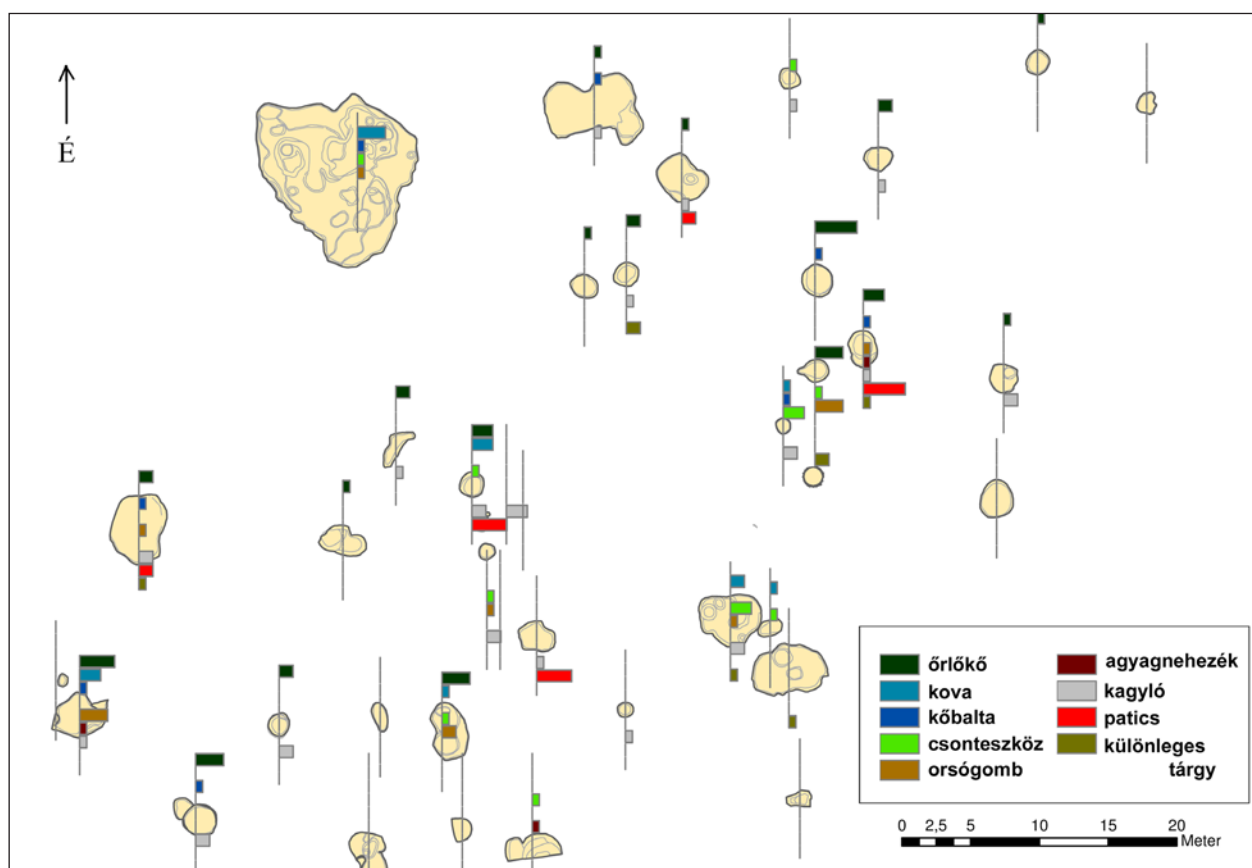
7. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — az állatsont leletanyag szóródása a bolerázi időszak gödreiben
 Fig. 7. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — distribution of the animal bones in the Bolerazi features

8. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a kerámiatöredékek szóródása a bolerázi időszak gödreiben
 Fig. 8. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — distribution of the pottery in the Bolerazi features

9. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a leletanyagok szóródása alapján feltételezett háztartási egységek
 Fig. 9. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — distribution of the presumed household clusters

10. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a leletek megoszlása a feltételezett 4. háztartási egységnél
 Fig. 10. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — distribution of the finds in the presumed household cluster No. 4

belőlük előkerült leletanyag volt. A jelenségek ezt a fajta kombinációját több esetben 15–20 m sugarú körrel lefedhető objektumcsoportként lehetett meghatározni.

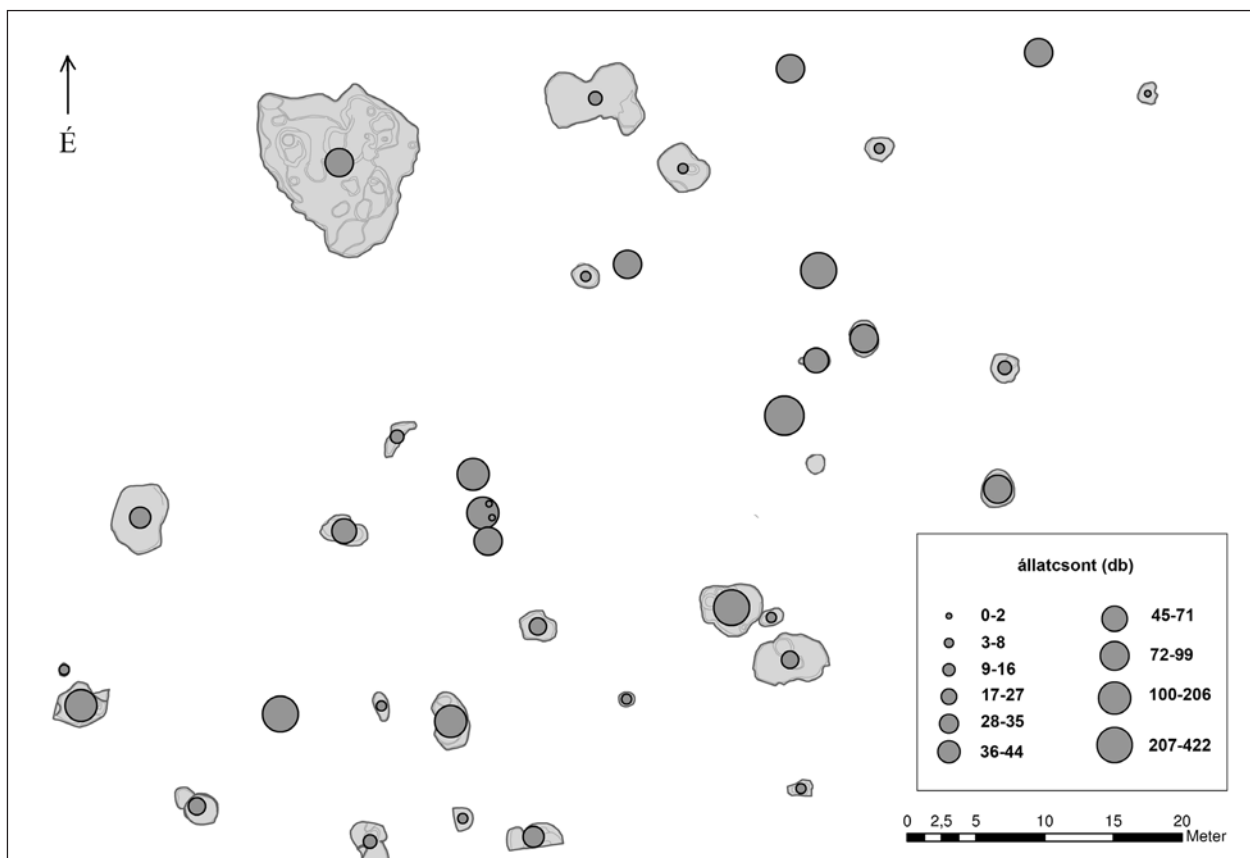
A háztartások lokalizációja

A település bolerázi időszakából több ilyen területet lehetett körvonalazni (9. kép). Ezek a helyek természetesen csak feltételesek, nem valószínű, hogy mind egy-egy háztartási egység nyomára utal, továbbá, több ilyen egység létezése esetén nem valószínű ezek egyidejű használata. A legnagyobb valószínűséggel azonosítható házhely és egyben háztartási egység nyoma a 4. egységként megjelölt gödör csoport. Az alábbi objektumokból álló 4. háztartási egység egy 15 m sugarú kör területére korlátozódott (10–12. kép): tárológödör (B-608., B-1829., B-2304., B-618., B-632., B-1768., B-1769.), kis gödör (B-2944.), nagy gödör (B-711.), szabálytalan gödör (B-2410.), gödörkomplexum (B-2485.), közelben gödörkomplexum (B-1493., B-1134.), közelben szabálytalan formájú gödörben emberi csonttöredékek (B-610., B-556.).

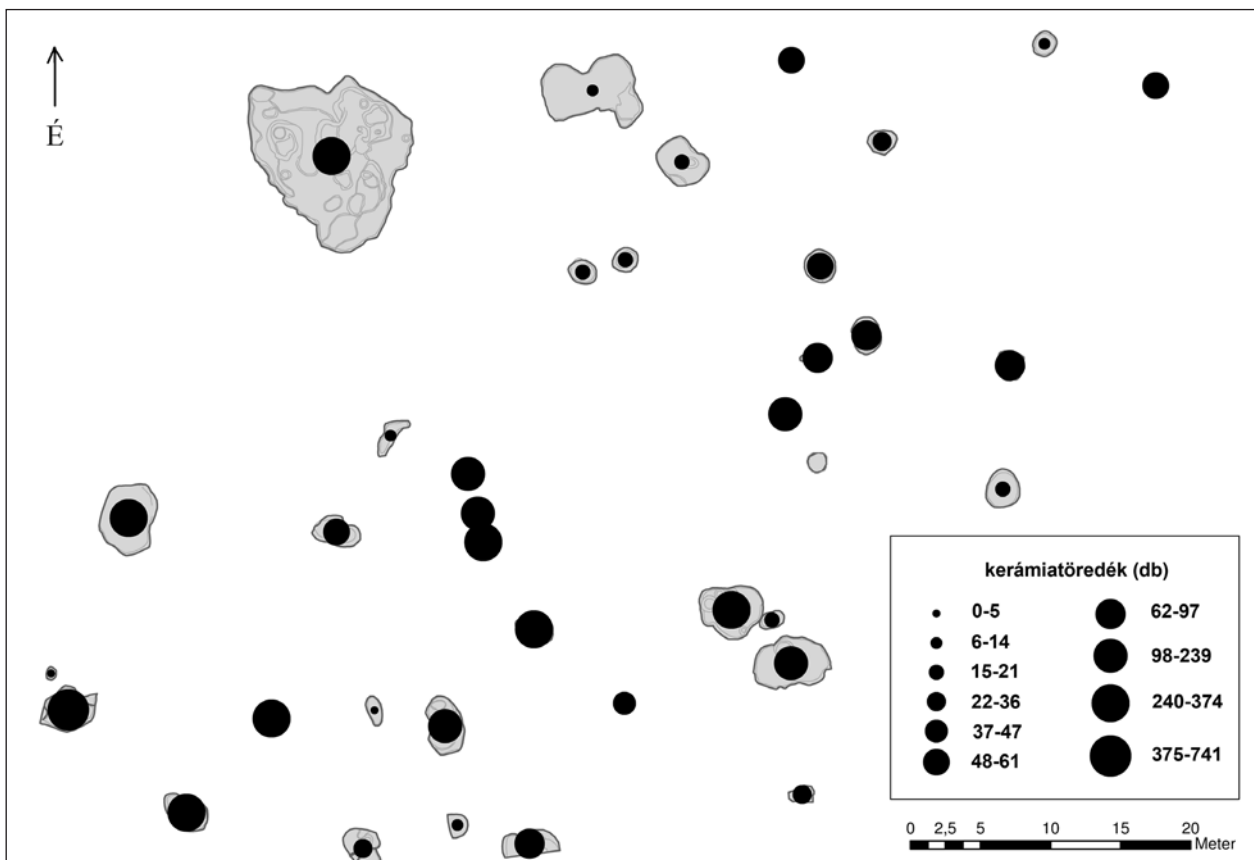
A tárológödörök sorokat alkotva három oldalról kerítették egy megközelítőleg 22×23 méteres területet. A nyugati oldalon a B-608., B-1829., B-2304., az északi

oldalon B-618., B-632. és a keleti oldalon a B-1768., B-1769. számú tároló gödör helyezkedtek el. Az északi és keleti oldal gödrei közül amíg az egyik gödör hamus, faszenes vagy paticsos betöltéssel és viszonylag változatos leletanyaggal jellemezhető, addig a másik méhkas alakú gödör homogénebb betöltésű, leletszegény volt. A keleti sorhoz közel eső B-711-es nagyobb, szabályos gödör szintén tartalmazott paticsos rétegeket, akárcsak a közelében lévő B-1769-es és B-632-es gödörök. Ez utóbbi gödörből is rengeteg házhoz köthető hulladék került elő. A nyugati oldalon elhelyezkedő három beásás közül a középső (B-1829.) egy szárnyékkal védett tárológödör volt, amelyben egy egész hombár összeroppant darabjait találtuk. Itt mindhárom gödör rétegzett betöltéssel és gazdag leletanyaggal rendelkezett. Ennél a feltételezett háztartási egységnél/gödör csoportnál egyértelműen tetten érhető az elhasználandó gödörök melletti újak kialakítása, a régiek korabeli hulladékkal való feltöltődésének folyamata, illetve talán a tárológödörök közötti funkcionális különbségek nyomai is.

Ez a feltételezett háztartási egység azért is figyelemre méltó, mert itt fedezhető fel legjobban az üres területet szabályosan körülölelő gödör gyűrűje. A B-2485-ös gödörkomplexum a tároló gödörök által

11. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — az állatcsont szóródása a feltételezett 4. háztartási egységnél
Fig. 11. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — distribution of the animal bones in the presumed household cluster No. 4

12. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a kerámiatöredékek szóródása a feltételezett 4. háztartási egységnél
 Fig. 12. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — distribution of the pottery in the presumed household cluster No. 4.

határolt területtől délre helyezkedett el. Paticsos feltöltést nem, de rengeteg háztartási hulladékot tartalmazott, kiegészíthető kerámiatöredékeket, rengeteg állatsontot, kova- és csonteszközöket, orsógombot, kagylót és a közepén egy szarvasmarha koponyát. A B-1134-es hatalmas gödörkomplexum homogénnek mondható feltöltéssel és viszonylag szegényes leletanyaggal az üres területtől északra helyezkedett el. Megfeleltethető agyaggyerőhelyként és esetleg későbbi munkaterületként is, amelyre főleg a kő- és csonteszközök megjelenése utal. A B-556. és B-610. szabálytalan alakú gödrök különlegessége, hogy többek között embercsont maradványok kerültek elő belőlük és a gödrökből előkerült különleges leletek, mint embercsont vagy a nagyobb mennyiségű paticsomladék és a paticsos-hamus betöltés a ház közelségére és esetleg annak elhagyására is utalhat (TRINGHAM 1995; CHAPMAN 2000a, 73; HENDON 2000, 47–48; LAMOTTA–SCHIFFER 1999, 22–24).

Összefoglalva, a feltételezett háztartási egység részei a következők lehettek: 2–6 tárológödör; 2–3 kisebb-nagyobb, szabályos gödör; 2–3 szabálytalan formájú gödör, vagy gödörkomplexum a közelben; tűzhely; kemence (nem minden háztartási egységnél volt

megfigyelhető). Legtöbb esetben gödörben kialakított tűzhely nyomai kerültek elő, amely arra utalhat, hogy a főzés inkább házon belül zajlott, esetleg több háztartás használhatott egy közös kemencét ilyen célokra. Ennek tisztázására azonban a balatonkeresztúri település-részlet nem nyújtott elegendő információt. Emberi maradványokat tartalmazó gödrök, esetleg temetkezések is kapcsolódhattak a háztartások területéhez.

Etnoarcheológiai példák alapján megfigyelték, hogy általában a kerámia- és állatsont-töredékek nagyobb felhalmozódása közvetlenül a bejárat felőli oldalon figyelhető meg (ALEXANDER 1999, 83), amely esetünkben a gödör csoport déli felén észlelhető. A tárológödrök a ház oldala mellett sorban helyezkedtek el, a hulladék tárolására használtak kicsit távolabb. A házhoz, háztartási egységhez tartozó agyaggyerő gödörkomplexum — melyet munkaterületként is használhattak — a ház mögött, esetünkben a háztól északra feküdt. Különálló kemence ennél a gödör csoportnál, csak úgy, mint a legtöbbször, nem került elő, így feltételezhető, hogy vagy ideiglenes kisebb tüzelőhelyeket használtak az épületen kívül főzésre, vagy a házon belül folyt az ételek elkészítése.

A feltételezett 4. háztartási egység gödrei megközelítőleg egy 23×22 méteres területet vettek körbe, amelyen elhelyezhető egy nagyobb vagy több kisebb épület. Mivel a megelőző régészeti kultúrákban a területen a felmenőfalú cölöpszerkezetes épületek hagyománya jellemző, feltételelesen egy nagyobb téglalap alaprajzú házzal számolhatunk, amely a régióban szokásos északnyugat–délkeleti szélirányra párhuzamosan állhatott és a bejárata dél felé nézhetett, amire a kerámia és az állatsont szóródása is utal. Feltételezhetjük tehát, hogy a badeni kultúra településein is felmenő falú házak lehettek a leggyakoribbak. Erre utal a számos lelőhelyen előkerült vesszőlenyomatos paticsdarab, és nagyobb mennyiségű paticsomladék, vagyis a neolitikumtól a középső rézkorig előforduló föld fölé épített házak nyomai. A késő rézkori épületek szerkezet-maradványainak hiánya inkább az építéstechnika fejlődésével magyarázható, miszerint a cölöpvázás szerkezetnek egy fejlettebb formája is létezik, a talpas vázszerkezet, amelyet elsősorban néprajzi párhuzamokból ismerünk, mivel a talpas-vázás épületek földre helyezett talpgerendáinak nyomai régészetileg nehezen vagy egyáltalán nem észlelhetők.

A háztartások lokalizációjának lehetősége statisztikai módszerek segítségével

(Csippán Péter)

A numerikus taxonómia és régészeti alkalmazása

A numerikus taxonómia olyan statisztikai módszer, melyet a biológiában elsősorban az evolúciós változások (fenetika) vizsgálatában alkalmaznak. A módszer kidolgozása Robert R. Sokal és Peter H. A. Sneath nevéhez fűződik. A két kutató 1963-ban megjelent munkája a *Principles of Numerical Taxonomy* az első részletes útmutató a statisztikai vizsgálatok ilyen alkalmazásában (SOKAL–SNEATH 1963; KORSÓS 1999, 13).

A numerikus taxonómia, mint klasszifikációs eljárás alapvetően a hierarchikus osztályzás statisztikai módszerein alapul. Lényege, hogy az egyes egyedeket, vagy közös tulajdonságokkal jellemezhető csoportokat sajátos tulajdonságaik alapján írjuk le, előre meghatározott, egy- vagy többszintű kódolási rendszerben, így összehasonlíthatóvá válnak más egyedekkel vagy csoportokkal. A numerikus taxonómia egyik kiváló tulajdonsága, hogy egyedek, vagy csoportok vizsgálatára egyaránt alkalmas. Az összehasonlítás alapjaként megállapított művelti taxonómiai egység (*Operational Taxonomical Unit* = OTU) bármilyen szintet képviselhet, és többféle tulajdonságot vonhat össze, ill. foglalhat magába. A biológiai vizsgálatokban az OTU-k általában

fajok, vagy magasabb szintű taxonok. A módszer alkalmazása a szerzőpáros szerint azért is kényelmes, mert a vizsgálatba elegendő minden faj egyetlen példányát bevonni, amennyiben az kellően reprezentálja az adott faj minden sajátosságát (KORSÓS 1999, 14).

A numerikus taxonómia összehasonlító vizsgálati módszerként már az 1970-es évek végétől ismert a régészeti kutatásban is. David L. Clarke 1968-as *Analytical Archaeology* című munkájának bővített kiadásában egész fejezetet szentel a numerikus taxonómia régészeti alkalmazhatóságának (CLARKE 1971, 512–567). D. L. Clarke az egyes tárgytípusok egyes példányait értelmezi OTU-ként, melyeket különböző metrikus és nem metrikus tulajdonságaik alapján sorol csoportokba, klaszterekbe (CLARKE 1971, 512). Az egyes tulajdonságok különböző dimenzióinak áthidalását a dichotóm változók bevezetésével (1 = van/igen; 0 = nincs/nem) küszöböli ki. Ennek a kettős (bináris), a szakirodalomban *presence/absence* névvel is illetett változórendszernek az előnye, hogy kellő számú változó bevezetésével akár többszintű tulajdonságok leírására is alkalmas (CLARKE 1971, 512).

A numerikus taxonómia tehát alapvetően olyan osztályozási eljárás, melynek segítségével — feltételezve, hogy az egyes tárgyak kellően reprezentálják az adott tárgytípusok a biológiai fajokkal egyenértékű fajtáit — alapvető fejlődési és rokonsági kapcsolatok állapíthatók meg az egyes tárgytípusok, vagy tárgyak között.

Egy hierarchikus osztályozási eljárás alkalmazása révén mindenképpen szót kell ejtenünk a tanulmányunkban ténylegesen használt statisztikai eljárásról is. Ez a klaszteranalízis. A klaszteranalízis olyan hierarchikus osztályozási módszer, amelynek során az elemzés alá vont esetek csoportját — meghatározott változók alapján — egyre kisebb csoportokra bontjuk. Az egyre szorosabb összefüggések ezáltal egyre kisebb csoportokat alkotnak (KORSÓS 1999, 20). A vizsgálat során használt Ward-féle homogenitás optimalizáló módszer olyan csoportok képzésére alkalmas, amelyeknek különbözősége minimális.

A háztartások elhelyezkedésének meghatározása az állatsont leletek szóródása alapján

A háztartások vizsgálata, pusztán a csontleletek numerikus taxonómiai elemzésével, több jelentős akadályba is ütközik. Ezek a következők: a csontleletek általános jelenléte és a kronodinamika jelensége.

Az archaeozoológiai feldolgozás során kapott fajeloszlási és csonttöredék listák önmagukban nem alkalmasak a numerikus taxonómiai vizsgálatra, bár

rendelkeznek mind metrikus (kvantitatív), mind pedig nem metrikus (kvalitatív) tulajdonságokkal. Az egyes lelőhelyekhez viszonyított jelentős mennyiségük és változóként használható, túlzottan homogén jellegük miatt nem képeznének jól körülhatárolt, értelmezhető csoportokat.

A leírható tulajdonságok szinte minden egyes csontra jellemzőek. A probléma tehát az állatsont, mint leletanyag e sajátos jellegében rejlik. Tovább fokozza ezt, hogy a főbb gazdasági haszonállatok nagy része szinte minden régészeti korszakban megtalálható, sokszor igen hasonló arányban, ami csak növeli az állatsontok, mint változók homogenitását. Jelenlétük kronológiai következtetésekre sem, vagy csupán nagyon ritka esetekben alkalmas, hiszen az állatok elfogyasztása minden régészeti korszakban mondhatni ugyanazt jelenti: tudniillik, hogy az állatokat megették. Ebből a szempontból tehát funkcióbeli különbséget sem tulajdoníthatunk az egyszerű háztartási hulladéknak. Bár bizonyos étkezési szokások ismeretében felfigyelhetünk ezek tükröződésére a leletanyagban, az őskori települések esetében azonban ezek a feltételezések nem bizonyíthatóak egyértelműen.

Adott tehát egy leletanyag típus, amelynek számba vehető jellemzői túlzottan is általánosak, mert a klaszterezési eljárás során túlzottan tág, vagy épp ellenkezőleg, túlzottan szűk csoportokat hoznának létre, ami miatt az elemzés végeredménye értékelhetetlen lenne. Az állatsontok önálló esetekként tehát nem használhatóak a numerikus taxonómiai alkalmazásokban.

Megoldást csupán az kínálhat, amennyiben nem az egyes csontokat tekintjük Clarke-i értelemben analitikai egységeknek (*OTU*), hanem az állatsontokat tartalmazó régészeti objektumokat. Természetesen ebben az esetben az egyes objektumoknak csupán azon tulajdonságait használhatjuk fel, melyek kizárólag az állatsont anyag ismerete és annak sajátosságai alapján kerülhetnek megállapításra. A teljes objektumok és a bennük felhalmozódott állatsont leletek kvalitatív és kvantitatív tulajdonságaik alapján olyan osztályozható tulajdonságokkal ruházzák fel az objektumokat, hogy azok analitikai egységként értelmezve minden szempontból megfelelhetnek a numerikus taxonómiai vizsgálatoknak.

A komolyabb problémát azonban a hulladékgödörök feltöltődése okozza. A numerikus taxonómiai vizsgálatok a megfigyelt biológiai objektumok (állatok, növények) egy adott időben, egy adott állapotban történő összehasonlítását teszik lehetővé. Ebből következik, hogy a módszer a régészetben kiválóan alkalmas az egyes tárgytípusok, leletegyüttesek összehasonlító

vizsgálatára. Figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy ezek a leletek, vagy leletdepók, sírok stb. — analitikai egységek lévén — pillanatképként értelmezhetőek, tehát nem érzékelhető bennük kronodinamikai változás. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a feltárt együttesben nem lehet kronológiai eltérés, azonban az együttes földbe kerülés ténye egyetlen pillanatot rögzít, amikor ezek a tárgyak egyszerre kerültek egyazon közegbe.

A háztartások vizsgálata során azonban ezzel a kedvező tulajdonsággal nem számolhatunk, hiszen az egyes háztartásokhoz tartozó hulladékok — amelyek egyébként predesztinálják magát a háztartást, hiszen azok működésének megfogható, régészeti bizonyítékai — felhalmozódása folyamatos. Tovább nehezíti ezt a kérdést az a probléma, hogy az egyes hulladékgödörök feltöltése általában nem jeleníti meg az egyes háztartások teljes élettartamát, csupán egy-egy — régészeti eszközökkel megfoghatatlan — időintervallumot jelent az adott háztartás életében. Kérdés, hogy miképpen hidalható át ez a módszertani probléma?

Ahhoz, hogy ezt a problémát ki tudjuk küszöbölni egy olyan logikai-módszertani bizonyításra van szükségünk, amely igazolja a numerikus taxonómia használatosságát ebben az esetben. Szükség van tehát néhány premissza megállapítására. A háztartási hulladékokat tartalmazó objektumok esetében feltételeznünk kell, hogy azok feltöltődése folyamatos, a bennük végbement változások általánosan érvényesek az összes objektumra valamint analitikai szempontból megfelelő mennyiségű dinamikus változót tartalmaznak.

Módszerünkben a hulladékgödörök folyamatos feltöltődése mellett a bennük végbement változások általánosságának hangsúlyozása is fontos. Feltételeznünk kell, hogy az egyes háztartásokhoz tartozó objektumok egymás után, de legalábbis hasonló körülmények között töltődtek fel, valamint azt is, hogy a településeken bekövetkező mikrogazdasági változások — az egyes haszonállatfajok éves szaporulatának mértéke — mindegyik háztartásban egyszerre és egyformán mutatkoztak. A haszonállatok felhasználásának tekintetében nyilvánvaló, hogy a nagyobb állatok vágása során a keletkeztetett húsmennyiség elfogyasztása korántsem egyetlen háztartásra korlátozódott, tehát a vágások eredménye, azaz az egyetlen állattól származó állatsontok, több háztartás hulladékában is megjelennek.

Amennyiben a fenti premisszákat és az azt követő megállapítást elfogadjuk, akkor azt is feltételeznünk kell, hogy a fogyasztásban bekövetkező változás, ha nem is teljesen egységesen, de egyaránt meg kell, hogy mutakozzon minden háztartásban, illetve az egyes háztartásokhoz tartozó hulladékot tartalmazó

objektumok valamelyikében. Az egységes változás elmélete tehát háztartásonként megjelenik a hulladék mennyiségében és/vagy minőségében. A háztartási egységek meghatározása mindezek alapján pusztán az állatsont leletek mennyiségi és minőségi eloszlásának vizsgálatával lehetségessé válik. A változás tehát minden egyes háztartási egységet kell, hogy érintsen, így a háztartási egységet a hozzá tartozó, vagy vélhetően hozzá tartozó objektumok összességben megfigyelhető változási trendek fogják meghatározni. Az egyes változási jelenségeket mutató objektumok ideális esetben kivétel nélkül minden háztartásban meg kell, hogy jelenjenek.

Az objektumok, analitikai egységenkénti (OTU) vizsgálata során az állatsontok alapján megfigyelhető eltérések, illetve jellemzők nyújtják a statisztikai vizsgálat változóit. A változók megállapítása és kiválasztása komoly mérlegelést és válogatást igényel. Számba kell venni, hogy az állatsont anyag megfelel-e az alábbi feltételeknek: 1: Az egyes változók értékének dichotómnak kell lennie (igen/nem; van/nincs); 2: Az egyes változóknak megfelelő csoportképző tulajdonságokkal kell rendelkezniük; 3: jól definiálható és értelmezhető csoportokat hozzanak létre; 4: ne legyen túl nagy, vagy túl kicsi a változók differenciálódási lehetősége; 5: ne legyen túl alacsony a változók differenciálódási lehetősége; 6: a változók számának optimálisnak kell lenni az esetszámok függvényében.

Ezeket túl a változókkal szemben követelményként fogalmazható meg az is, hogy többszintűek legyenek. Ez azt jelenti, hogy a könnyedén mérhető mennyiségi tulajdonságokat össze kell vonnunk a minőségi tulajdonságokkal, majd ezeket együttesen kell átalakítanunk dichotóm változókká. Tehát az elemzés során meghatározott változóknak rétegzett információtartalmat kell hordozniuk és lehetőség szerint kellően nagy különbségeket kell mutatniuk. Mindezeket figyelembe véve, az egyes objektumok esetében a következő változók határozhatóak meg azok állatsont anyagának minőségi és mennyiségi különbségei alapján:

1: A második leggyakoribb faj dominanciája az egyes objektumokban. Ennek magyarázata, hogy a leggyakoribb faj nagy valószínűséggel minden objektumban előfordul nagy számban, így túlságosan összemosza az esetleges lényegi különbségeket. Esetünkben ez a szarvasmarha és/vagy a sertés. Ezek objektumonkénti dominanciája különböző folyamatokra utalhat ez egyes háztartások, vagy akár az egész település életében.

2: A harmadik leggyakoribb faj jelenléte az egyes objektumokban. Ez többszintű változó, mivel nem csak a faj csontjainak meglétét jelzi, hanem önmagában a faj

harmadlagosságát is tartalmazza. Ez a meghatározás súlyozást is jelent.

3: A vadak megléte. Itt elsősorban a húsvadak jelenléte számottevő, azonban minden egyes vadászott faj jelentőséggel bír. A vadak összevontan jelennek meg, ezzel is mutatva szerepük általános kiegészítő jellegét.

4: Az objektumban a domináns faj csontjai által reprezentált leggyakoribb testrégió, vagy testrégiók, valamint e testrégiók megoszlása. Az objektumokban előforduló testrégiók faj szerinti elkülönítése azért fontos, mert a különböző állatfajoknak eltérő lehet a feldolgozása, illetve az adott népesség által preferált testrégiói (CSIPPÁN 2007, 92).

A lelőhely állatsont anyaga

(Daróczi-Szabó Márta)

A késő rézkori objektumokból előkerült 5406 darab csonttöredék közül 2469 darab keltezhető a bolerázi fázisra, a többi a kora és késő klasszikus badeni kultúra emléke. A bolerázi csontok kétharmadát (1658 db) lehetett faj, vagy legalább család szinten meghatározni. A többi esetében sokszor csak annyit lehetett megállapítani, hogy az adott töredék nagy- (szarvasmarhaló méretű), vagy kistestű (juh-sertés méretű) emlős maradványa volt-e, esetenként pedig csak a gerinces osztályok elkülönítésére nyílt lehetőség.

A töredékszámából felállított fontossági sorrend alapján a legfontosabb háziállat a juh és a kecske lehetett (a meghatározható fajú csontok 41%-a tartozott hozzájuk), majd a szarvasmarha (34%), és a sertés (14%) következett (13. kép).

A kutyák aránya mindössze 3,1%. Bökönyi Sándor szerint a Kárpát-medencében csak a bronzkoriban hagytak fel az ebhús fogyasztásával (BÖKÖNYI 1974, 320), így a megtalált maradványok konyhahulladéknak is tarthatóak. Tény, hogy a későbbi korszakokban széles körben elterjedt és a húsfogyasztást megcáfoló teljes vázak a lelőhelyen ebből az időszakból nem kerültek elő.

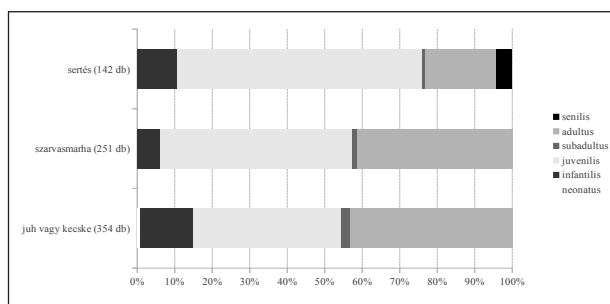
Jelenlegi tudásunk szerint a háziiasított lovak a rézkortól kezdtek megjelenni a Kárpát-medencében és csak a bronzkorban terjedtek el nagyobb mértékben (BÖKÖNYI 1974, 239–240). Azonban a vad őrs és a háziiasított leszármazott csontjainak méretbeli el nem különülése miatt (BARTOSIEWICZ 2006, 111) nehezen dönthető el, hogy a megtalált darabok melyik csoporthoz tartoztak.

A vadon élő állatok aránya nem túl magas, mindössze 5,9%, ami arra utal, hogy a vadászat ételmezésben betöltött szerepe jócskán háttérbe szorult az állattenyésztés fontossága mögött.

Fajok	Darab	%
Juh vagy kecske <i>Caprinae</i> Gray 1852	654	39,44
Juh <i>Ovis aries</i> L. 1758	35	2,11
Kecske <i>Capra hircus</i> L. 1758	2	0,12
Szarvasmarha <i>Bos taurus</i> L. 1758	571	34,43
Sertés <i>Sus domesticus</i> Erxl. 1777	237	14,29
Kutya <i>Canis familiaris</i> L. 1758	52	3,13
Háziállat	1551	93,5
Vaddisznó <i>Sus scrofa</i> L. 1758	25	1,5
Gímszarvas <i>Cervus elaphus</i> L. 1758	18	1,08
Európai őz <i>Capreolus capreolus</i> L. 1758	4	0,24
Őstulok vagy bölény <i>Bos primigenius</i> Boj. 1827 seu <i>Bison bonasus</i> 1758	3	0,18
Őstulok <i>Bos primigenius</i> Boj. 1827	1	0,06
Mezei nyúl <i>Lepus europaeus</i> L. 1758	1	0,06
Vadmacska <i>Felis silvestris</i> Schreb. 1777	1	0,06
Mezei hörcsög <i>Cricetus cricetus</i> L. 1758	1	0,06
Vadon élő emlős	54	3,2
Harcas <i>Silurus glanis</i> L. 1758	20	1,2
Mocsári teknős <i>Emys orbicularis</i> L. 1758	9	0,54
Ponty <i>Cyprinus carpio</i> L. 1758	1	0,06
Csuka <i>Esox lucius</i> L. 1758	1	0,06
Hal és hüllő	31	1,86
Nyári lúd <i>Anser anser</i> L. 1758	8	0,48
Vadmadár	8	0,48
Vadon élő állat	93	5,6
Házi- vagy vadló <i>Equus caballus</i> L. 1758 seu <i>Equus przewalskii</i> Pol. 1881	14	0,84
Meghatározható	1658	100%
Szarvasmarha-ló méretű emlős (<i>Mammalia</i>)	392	—
Juh-sertés méretű emlős (<i>Mammalia</i>)	388	—
Madár (<i>Aves</i>)	15	—
Kagyló (<i>Bivalvia</i>)	8	—
Hal (<i>Pisces</i>)	6	—
Macska-nyúl méretű emlős (<i>Mammalia</i>)	1	—
Béka (<i>Anura</i>)	1	—
Nem meghatározható	811	—
Összesen	2469	—

13. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — az állatcsontok faj szerinti eloszlása

Fig. 13. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — list of the animal species

14. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a főbb háziállatok életkor szerinti eloszlása

Fig. 14. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — age distribution of the main domestic species

Az előkerült fajok jellemzése

(Daróczi-Szabó Márta)

Háziállatok

Juh (*Ovis aries*) és kecske (*Capra hircus*)

A töredékszám alapján felállított fontossági sorrendben a kiskérődzők álltak az élen, ide tartozott a fajra/családra meghatározható csontok 41%-a.

A Kárpát-medencében nem őshonos juhok és kecskék első megjelenése a Körös-kultúra idejére tehető. A rézkor végén, illetőleg a bronzkor elején a Mediterráneum keleti részéből és Délnyugat-Ázsiából érkező népcsoportokkal ismét fellendült a juhtartás. A rézkor végén megjelenő állatok nagyobb termetűek voltak, mint elődeik, és a korszak elejére jellemző 57–60 cm-es átlagos marmagasság a korszak folyamán növekedésnek indult (BÖKÖNYI 1974, 169–171).

Az azonos alcsaládba tartozó juhok és kecskék csonttani felépítésükben olyan nagyfokú hasonlóságot mutatnak, hogy elkülönítésük inkább csak a koponyák és a metapodiumok alapján lehetséges. Ez összesen 37 csont esetében sikerült, amelyből 35 db csont juhokhoz, kettő pedig kecskékhöz tartozott. Az aránypár alapján joggal feltételezhetjük előbbieket túlsúlyát a pontosan nem meghatározó kiskérődzők kategóriájában is.

A töredékek legalább 24 egyedből származtak. Marmagasság-becslésre 18 db hosszúcsont bizonyult alkalmasnak, amelyek Manfred Teichert számításai alapján (TEICHERT 1975) 54,5 és 61,5 cm közötti, átlagosan 58,1 cm-es állatokat mutatnak. Ezek az értékek inkább a rézkor eleji átlagnak felelnek meg. Bökönyi S. szerint ez idő tájt kezdték felfedezni a juhok gyapjában rejtőző lehetőségeket (BÖKÖNYI 1974, 171), de a fiatal korban elpusztult egyedek 50% feletti aránya a másodlagos hasznosítások mellett a húsfogyasztás fontosságát is mutatja (14. kép)

Csontok	Juh vagy kecske	Juh	Kecske	Szarvasmarha	Sertés	Kutya	Ló (vad vagy házi)
<i>Atlas</i>	7	–	–	2	4	3	–
<i>Epistropheus</i>	6	–	–	5	2	–	–
<i>Vertebra cervic.</i>	12	–	–	10	9	2	–
<i>Vertebra thorac.</i>	39	–	–	12	9	1	–
<i>Vertebra lumb.</i>	22	–	–	5	4	1	–
<i>Vertebra indet.</i>	–	–	–	1	–	–	–
<i>Scapula</i>	32	–	–	18	19	–	–
<i>Humerus</i>	29	–	–	20	8	1	–
<i>Pelvis</i>	32	–	–	20	3	–	1
<i>Sacrum</i>	3	–	–	2	–	–	–
<i>Femur</i>	16	–	–	18	4	–	1
A húserték	198	0	0	113	62	8	2
<i>Cranium</i>	14	3	–	23	11	–	1
<i>Maxilla</i>	7	–	–	4	6	2	–
<i>Mandibula</i>	64	4	–	41	40	7	3
<i>Os hyoideum</i>	1	–	–	2	–	–	–
<i>Costa</i>	139	–	–	62	26	10	–
<i>Sternum</i>	–	–	–	–	1	–	–
<i>Radius</i>	47	–	–	39	6	6	1
<i>Ulna</i>	23	–	–	23	10	6	1
<i>Patella</i>	1	–	–	2	–	–	–
<i>Tibia</i>	56	–	–	16	15	1	–
<i>Fibula</i>	–	–	–	–	7	–	–
B húserték	352	7	0	212	81	32	6
<i>Vertebra caud.</i>	–	–	–	–	–	–	–
<i>Calcaneus</i>	12	–	–	16	1	–	1
<i>Astragalus</i>	6	–	–	15	–	–	–
<i>Metacarpus</i>	12	16	2	50	7	3	2
<i>Ossa carpi</i>	1	–	–	10	–	–	–
<i>Metatarsus</i>	35	10	–	39	7	–	–
<i>Ossa tarsalia</i>	2	–	–	15	–	4	–
<i>Metacarpus vagy metatarsus</i>	–	–	–	1	7	1	–
<i>Phalanx I.</i>	6	–	–	21	5	–	–
<i>Phalanx II.</i>	1	–	–	19	1	–	–
<i>Phalanx III.</i>	–	–	–	9	1	–	–
<i>Os sesamoideum</i>	–	–	–	–	–	–	2
<i>Dens</i>	21	–	–	42	24	4	1
<i>Cornus</i>	2	2	–	8	–	–	–
C húserték	98	28	2	245	53	12	6
<i>Os longum indet.</i>	6	–	–	1	–	–	–
Összesen	654	35	2	571	237	52	14

15. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a háziállatok faj és anatómiai részek szerint az Uerpmann-féle húsmínőségi kategóriák jelölésével
Fig. 15. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — The taxonomic and anatomical distribution of the domestic mammals
with the Uerpmann's meat value categories

A 15. képen a megtalált állatcsontok anatómiai eloszlásán kívül az Uerpmann-féle (UERPMANN 1973) húsmínőségi osztályokba sorolás is látható. A kiskérődzőknél a közepes, B értékű húsokat hordozó részekből fordult elő a legtöbb, ezt követték az értékes A, majd a C, azaz a hússzegény régiót képviselő csontok.

Szarvasmarha (*Bos taurus*)

A töredékszám alapján felállított fontossági sorrendben a kiskérődzőket a szarvasmarhák követték a maguk 34%-os arányával. A csontok legalább kilenc egyed maradványai.

Bár az őstulok háziasítása akár helyben is megtörténhetett, úgy tűnik, az első szarvasmarhák egy része

	Tehén	Tehén vagy ökör	Ökör	Bika
Marmagasság (cm)	111, 113, 116, 118	126,5	129	135

16. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a becsülhető marmagasságú és nemű szarvasmarhák

Fig. 16. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — sex and withers height of cattles

a juhval és a kecskével együtt az első földműves népeséssel érkezett hazánk területére (BARTOSIEWICZ 2006, 102). A korszak szarvasmarháinak marmagassága 122 cm körüli lehetett, de a rézkor végén (feltételezhetően a badeni kultúra idején) ismét elérték a Kárpát-medencét a kisebb termetű „törpemarhák” (BÖKÖNYI 1974, 117–119). A csontok töredezettsége olyan mértékű volt, hogy mindössze hét metapodium maradt épen, amelyek alapján el lehetett végezni az adott egyedek nem- (NOBIS 1954) és marmagasság-becslését (CALKIN 1960, 119). A kapott értékek (16. kép) megfeleltek a korszak átlagának. Bökönyi S. szerint a szarvasmarhák kasztrálásával is a rézkortól kezdve számolhatunk (BÖKÖNYI 1974, 116). Két lábközépcsont mutatott az ökrökre jellemző arányokat, az egyik azonban akár nagyobb tehéné is lehetett. (Pusztán a méret és az arányok alapján a kasztrált egyedek nem minden esetben különíthetők el a nagyobb tehenektől, illetve a bikák egy részétől.)

Noha az Uerpmann-féle kategóriák sorrendje C, B és A, azaz a legtöbb töredék a húsban szegény szárazvégtagokhoz kapcsolódott, amelyet a közepes, majd a húsminőségi szempontból legértékesebb részek követtek (15. kép), a fiatalon elpusztult egyedek 50% feletti aránya ez esetben is arra utal, hogy a másodlagos hasznosítások (ld. tejtermelés, igavonás) mellett jelentős szerep jutott az állatok húshasznának is.

Sertés (*Sus domesticus*)

A töredékszámot tekintve a kérődzők után a sertések következtek a maguk 14%-os arányával. A csontok legalább 12 egyedből származtak. A sertés abban különbözik a többi gazdasági haszonállattól, hogy kizárólag elsődleges hasznosítással rendelkezik, ami a fiatal korban leölt állatok magas arányában is megmutatkozik. Ahogy az a 14. képen is látható, ez az érték az itteni anyagban 76%.

A sertések húshasznával függ össze az is, hogy maradványaik még a kérődzőcsontoknál is töredékebben szottak előkerülni. Emiatt, ép hosszúcsontok híján, marmagasságot M. Teichert módszerét használva (TEICHERT 1969) mindössze három rövidcsontból lehetett számolni. A kapott értékek egy 71,7 cm, egy 83,6 cm, és egy 83,8 cm-es egyedről tanúskodtak. Utóbbi kettő

mérete alapján akár vaddisznóval párosodott házi sertés utódjáról is árulkodhat.

A megmaradt szemfogak két koca, és négy kan disznó esetében tették lehetővé a nemek elkülönítését.

A sertéseknél a húsminőségi osztályokba sorolás ugyanazt az eredményt hozta, mint a kiskérődzők maradványainak esetében, azaz a legtöbb csont a közepes értékű húsokat jelölő B kategóriába tartozott, majd — sorrendben — az értékesebb A, és a legkevésbé értékes C kategória következett (15. kép)

Kutya (*Canis familiaris*)

A kutyák aránya a meghatározható fajú állatok között alig több, mint 3%. Maradványaik, ahogy fentebb már említettük, konyhahulladéknak is tarthatóak.

A csontok legalább két fiatal és két kifejlett példánytól származtak. Töredezettségük mindössze az egyik kifejlett egyed esetében tette lehetővé marmagasság számítását. Az adott egyed Florian Koudelka módszerét használva (KOUDELKA 1885) 46 cm-es lehetett.

Az Uerpmann-féle húsminőségi osztályokba sorolás a kutyáknál ugyanazt a sorrendet mutatta, mint a kiskérődzők és a sertések esetében, azaz B, A és C. (15. kép)

Ló (*Equus caballus*)

A töredékszám alapján a meghatározható fajú állatoknak mindössze 0,8%-át alkották a lovak, amelyek vad vagy házi voltát nem lehetett eldönteni. Előbbieknel, mint zsákmányállatoknál ez egyértelmű, de ebben az időszakban utóbbiakat is minden valószínűség szerint húsuk miatt tartották (BÖKÖNYI 1974, 248).

Az előkerült csontok legalább két (valószínűleg kifejlett) egyedből származtak, amelyek marmagassága (a metacarpusok alapján) Ludwig Kiesewalter módszerét alapul véve (KIESEWALTER 1888) 141,6, illetve 149,5 cm lehetett. Mindkét érték meglehetősen nagy állatról tanúskodik, hiszen a korszak átlaga Bökönyi S. szerint 135 cm körüli volt (BÖKÖNYI 1974, 270).

Vadállatok

A vadállatok aránya a halakkal és a kétélűekkel együtt 5,9%. Ez a mennyiség tovább csökken, ha figyelembe vesszük, hogy az egyetlen őz- és a 15 darab szarvasagancs egy részéhez akár az állat elejtése nélkül, gyűjtögetés révén is hozzájuthattak, illetve, hogy a teknős-, béka- és a hörcsögcsontok akár a későbbi korok állatai is lehettek, amelyek belefürve magukat a lazább régészeti kultúrrétegekbe, pusztulásuk után tafonómiai növekményként jelenhettek meg.

A vademlősök között a legtöbb töredék (26 db) a vaddisznókhoz (*Sus scrofa*) köthető. A maradványok

Csontok	Őstulok	Őstulok vagy bölény	Vaddisznó	Gímszarvas	Őz	Vadmacska	Mezei nyúl	Mezei hórcsög
Scapula	–	–	1	1	1	–	–	–
Humerus	–	–	3	–	–	–	–	1
Pelvis	–	–	1	–	–	–	1	–
Femur	–	1	–	–	–	–	–	–
A húserték	0	1	5	1	1	0	1	1
Maxilla	–	–	1	–	–	–	–	–
Mandibula	–	–	5	1	–	1	–	–
Radius	–	–	1	1	–	–	–	–
Tibia	–	1	2	–	–	–	–	–
Fibula	–	–	1	–	–	–	–	–
B húserték	0	1	10	2	0	1	0	0
Calcaneus	–	1	2	–	–	–	–	–
Astragalus	1	–	2	–	–	–	–	–
Metacarpus	–	–	3	–	2	–	–	–
Metatarsus	–	–	3	2	–	–	–	–
Cornus	–	–	–	13	1	–	–	–
C húserték	1	1	10	–	3	0	0	–
Összesen	1	3	25	18	4	1	1	1

17. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a vademlősök faj és anatómiai részek szerint az Uerpmann-féle húsminőségi kategóriák jelölésével
Fig. 17. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — The taxonomic and anatomical distribution of the wild mammals with the Uerpmann's meat value categories

alapján legalább négy egyeddel számolhatunk, amelyek marmagassága M. Teichert sertésekre kidolgozott szorzószámai alapján (TEICHERT 1969) 92 cm, 101 cm, 105 cm és 109,5 cm-re becsülhető. Mivel a vaddisznó őshonos a Kárpát-medencében, háziasítása akár helyben is megtörténhetett. A vad ős és a háziasított utód szabad párosodása révén számos átmeneti méretű egyed keletkezhetett, amelyek elkülönítése szinte lehetetlen a nagyobb házi kanoktól, és a kisebb vaddisznó kocáktól. (Ld. a házi sertéseknél említett két nagyobb méretű példányt.)

Töredékszámukat tekintve a vaddisznók után a gímszarvasok (*Cervus elaphus*) következtek. Öt vázcsont és 14 agancs tartozott hozzájuk. Utóbbiakhoz az állat elejtése nélkül, gyűjtögetés révén is hozzá lehetett jutni, de az agancsok töredékessége miatt csak két esetben látható, hogy valóban vetett darabban állunk szemben. Az agancs, a csonttól eltérő szerkezete és tulajdonságai miatt, évezredek óta kedvelt eszközkészítési alapanyag. Ezt igazolja, hogy hat darabon is látszódtak megmunkálás- és/vagy használati kopásnyomok.

Az őzek (*Capreolus capreolus*) vadászatára mindössze három vázcsont és egy agancsból készített eszköz utalt.

Az őstulok (*Bos primigenius*) egykori jelenlétét mindössze egy csont igazolja. Három másik darab a mérete alapján egyaránt származhatott bölényből és őstulokból is.

A mezei nyúl (*Lepus europaeus*) nemcsak húsa, de prémje miatt is kedvelt zsákmányállatnak számított, és valószínűleg utóbbi miatt ejthették el a vadmacskát (*Felis silvestris*) is. Mindkét állatra egy-egy csont utalt. (A vademlősök maradványainak húsminőségi osztályokba sorolását ld. a 17. képen.)

A meghatározható madárcsontok (9 db) mind nyári lúdtól (*Anser anser*) származtak. E faj rendszeresen fészkel a Kárpát-medencében, de csak februártól novemberig tartózkodik nálunk. Költőterületein a legváltozatosabb vizes élőhelyekhez kötődik (FARAGÓ 2007, 48).

A kézi gyűjtés miatt a halcsontok száma minden valószínűség szerint alulreprezentálja a korabeli halfogyasztás mértékét, mivel az emlősök csontjainál általában kisebbek és törékenyebbek, ezáltal pedig tafonómiai veszteségeknek is jóval nagyobb mértékben vannak kitéve. A fajra meghatározható töredékek között a harcsák (*Silurus glanis*) domináltak (20 db), míg pontyhoz (*Cyprinus carpio*) és csukához (*Esox lucius*) mindössze egy-egy csont tartozott. A harcsacsontok nagyobb mennyisége ízlésbeli különbségeken kívül tafonómiai okokkal is magyarázható, hiszen a hozzájuk köthető maradványok jóval nagyobbak voltak, mint a többi halhoz tartozó töredék.

Betegségek nyomai

Bár csak hat esetben lehetett a csontokon patológiás elváltozásokat megfigyelni, nem szabad elfelejteni, hogy

a traumás sérüléseken kívül kevés az olyan betegség, amelynek annyi ideje van kifejlődni, hogy az egyed pusztulása vagy kényszervágása előtt még a csontszöveten is nyomot hagyjon. Mivel számos betegségnek lehetnek hasonló tünetei, a patológiás elváltozások egy részét nem lehet pontosan diagnosztizálni.

Négy esetben jelentkeztek fogazati rendellenességek: egy kutya és egy szarvasmarha állkapcsán foghiányt (*oligodontia*) lehetett megfigyelni (előbbi esetében a harmadik és a negyedik, utóbbi esetében a második előzáfog hiányzott), egy kiskérődző állkapcsán pedig egy plusz fog nőtt ki (*polyodontia*) az állat negyedik előzáfoga és az első nagyőrlője között. Ezek az elváltozások kevésbé lehettek kihatással az állatok mindennapi életére. Nagyobb fájdalmat okozhatott az a gyökérhártya-gyulladás, amely egy juh állcsontján jelentkezett. Ugyanennek az egyednek a szarvcsapjain horpadások látszódtak, amelyeket azzal is lehet magyarázni, hogy az anyajuh ellés után az utód érdekében akár a saját csontvázából is kioldhat kalciumot azért, hogy az anyatej optimális összetételét fenntartsa.

A leggyakoribb csontozatot érintő elváltozásoknak a traumás sérülések tekinthetők, amelyet jelen anyagban mindössze egy kiskérődző-sértés méretű, fajra nem meghatározható emlős bordáján megfigyelhető gyógyult törés képviselt.

Az egyik juh kézközépcsontján (feltehetőleg ízületi) gyulladás okozta csontkinövés látszódtak.

Agancs- és csonteszközök

Az anyagból hat megmunkált agancs-, és 14 csonteszköz került elő. Előbbiek közül ötöt szarvas-, egyet pedig őzagancsból készítettek. A szarvasagancsból kialakított eszközök változatos formákat mutattak: volt közöttük kalapács, ár, készítési hulladék, és egy nehezen beazonosítható félkész tárgy is, amelyet formája alapján feltehetőleg nyélnek szántak. Az egyik ágcsúcs töredékén látható nyomról nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy használati kopásnyom-e, vagy az állat életében, természetes módon alakult ki, emiatt ezt a darabot csak kérdőjelesen lehet az eszközök közé sorolni. Az őzagancsból nyelet készítettek. Ehhez, akárcsak a korábban említett kalapáchoz, vetett agancsot használtak fel.

A csonteszközök között az árak fordultak elő leggyakrabban. Az előkerült öt darabból kettőt egy-egy nagytestű emlős hosszúcsont szilánkjából, egyet egy kiskérődző lábközépcsontjából, egyet egy kutya orsó-, egy másikat pedig ugyanannak az állatnak a könyökcsontjából készítettek. Két simító is előkerült, mindkettőt egy-egy kiskérődző sípcsontjából formálták meg.

Két szarvasmarhacsontból készült kaparó is napvilágot látott, az egyiket lábközépcsontból, a másikat bordából alakították ki. Az egyik gödörből egy csüngőként hordott átfúrt kutyaszemfog került elő. Egy kistestű emlős bordájának megmunkálását félbehagyták, így nem lehet megállapítani, mit akartak belőle készíteni.

Az eszközöket két nyílhegy is gazdagította. Az egyik egy gondosan megmunkált darab volt csekély mértékű használati nyommal, amely azonban eltért egy „szokványos” nyílhegy kopásnyomától. Ez a tény, valamint a kidolgozás finomsága és a csont felszínének tökéletes állapota miatt feltételezhető, hogy nem egy vadászathoz használt darabbal, hanem egy amulettel állunk szemben. Ez a funkció a másik nyílhegy esetében is felmerült, amely azonban félkész maradt. A csont felszínének kitűnő állapota ez esetben is arról árulkodik, hogy a tárgy nem sokat hevert a felszínen, hanem hamar betemetődött vagy betemették. Szintén rituális tárgynak tűnik az a (feltehetőleg) őstulok csontjából készített, gondosan megformált és szintén igen jó állapotú lándzsahegy, amelyen, bár megfigyelhető egy kevés használati nyom, azt nem lehet összefüggésbe hozni a tárgy eredeti funkciójával. A kopásnyomok tanúsága szerint a hegyet eredetileg egy nyélre húzták rá. Mindhárom tárgy esetében feltételezhető a rituális célból való elföldelés (CHOYKE–DARÓCZI–SZABÓ 2010, 244, Fig. 12b).

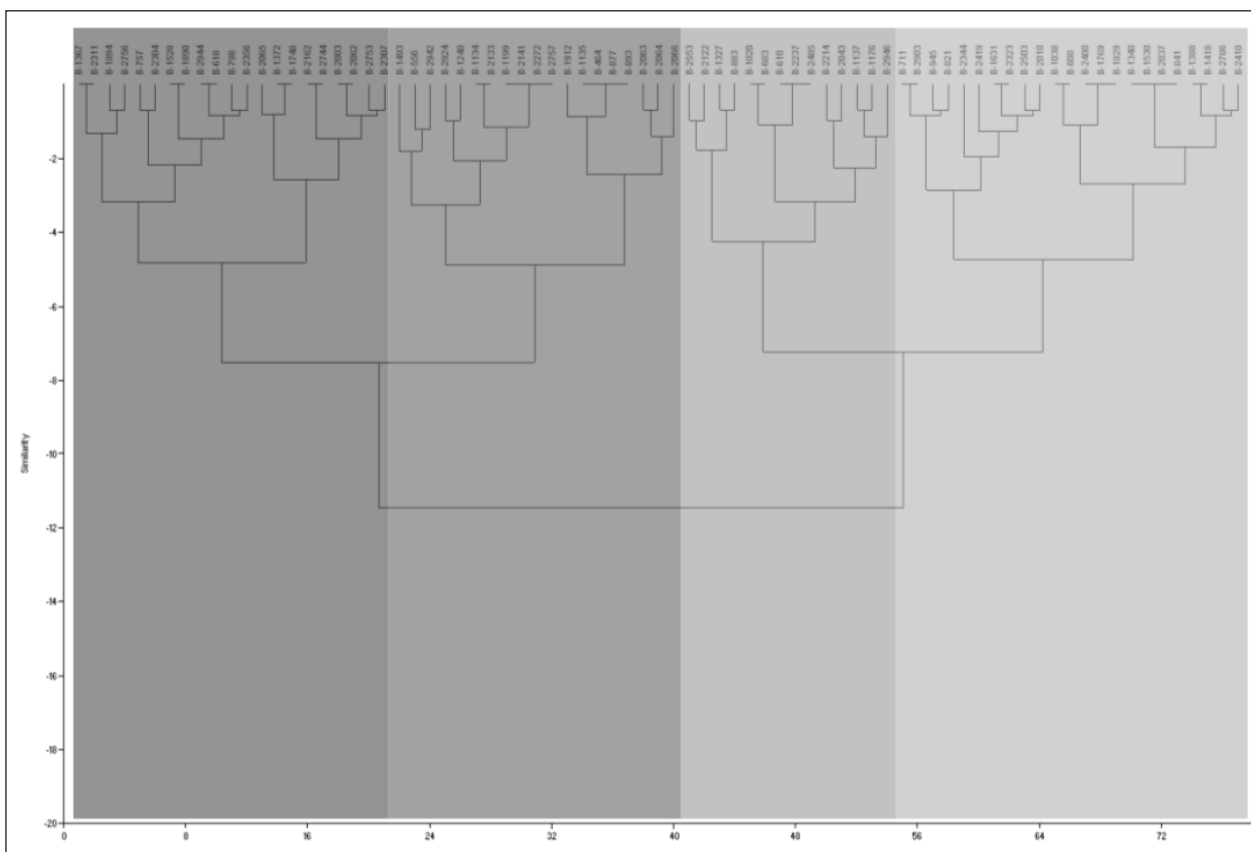
Vágás- és égésnyomok

A vágás- és égésnyomok viszonylag csekélyebb száma ellenére (előbbi 15, utóbbi 36 esetben³ lehetett megfigyelni), az állatcsontok túlnyomó többsége konyhahulladéknak tartható. A csontok töredezettségét a konyhai feldolgozással, illetve a velő kinyerésével együtt járó darabolások egyaránt okozhatták. A fiatalon elpusztult egyedek magas aránya (amely nemcsak az egyoldalúan húshasznú sertéseknél, de a kérődzők esetében is több, mint 50%-os) szintén az állatcsont anyag konyhahulladék jellegét erősíti.

62 darab csonton lehetett megfigyelni kutyák rágásnyomait. A töredékek darabszámát tekintve ez a mennyiség nem túl nagy, ami egyaránt magyarázható az ebek csekélyebb számával, és/vagy a csontok gyors betemetődésével.

Bár ebben az időszakban egyaránt számolhatunk a ló- és a kutyahús fogyasztásával, a töredékszámok alapján a legfontosabb háziállatok a kiskérődzők (ezen belül is inkább a juhok), a szarvasmarhák és a sertések voltak. A háziállatok 94%-os aránya a fajra meghatározható

³ Ezek egy része akár a csontanyag utólagos átégése során is keletkezhetett.

18. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — az állatsont eloszlás klaszteranalízisének eredménye (Ward módszer)
Fig. 18. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — result of the clusteranalysis (Ward's method) of the distribution of animal bones

állatok között egyértelműen mutatja az állattenyésztés fontosságát a vadászattal szemben.

A háztartások elhelyezkedése az állatsont leletek alapján

(Csippán Péter)

Balatonkeresztúr-Réti-dűlő lelőhely késő rézkori, állatsontokat tartalmazó objektumainak klaszterezési eljárása során összesen 77 db állatsont leletet tartalmazó objektumot lehetett bevonni az elemzésbe.

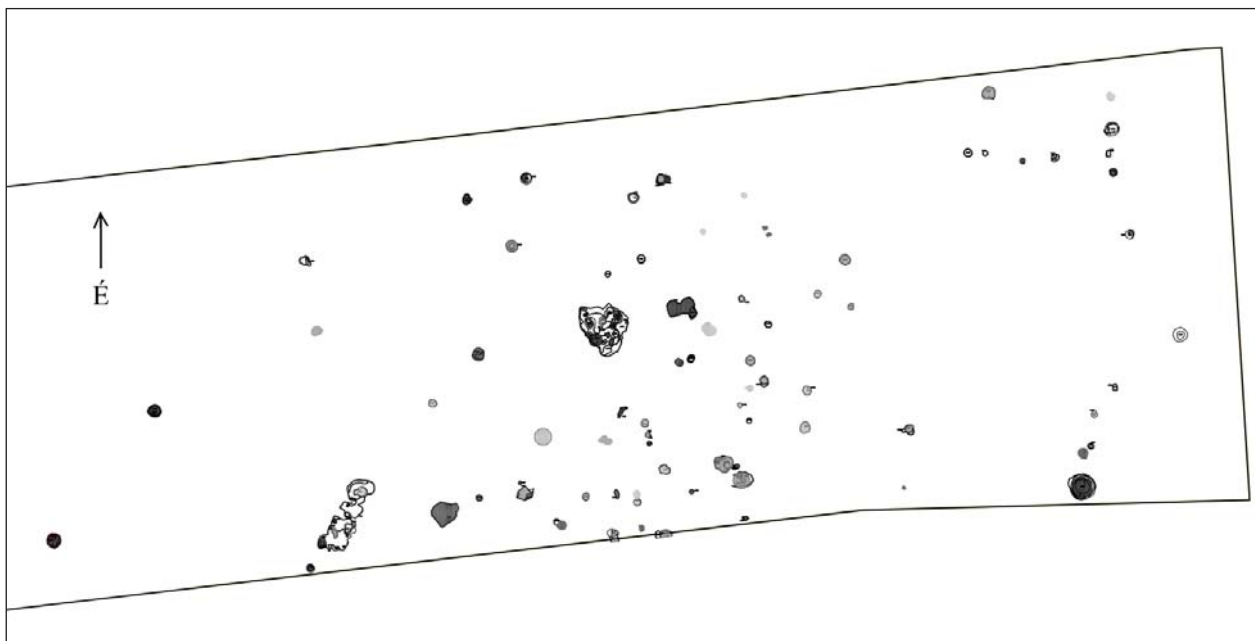
A klaszterezési eljárás, az objektumok nagy számának köszönhetően is igen szerteágazó dendrogramot eredményezett. A hasonlósági indexet ez esetben 3,5 és 5 közötti értékben állapíthatjuk meg, így négy nagyobb csoportot kapunk 18–19. kép).

Az első (sötétszürke színnel jelölt) objektumcsoport jellemzőit vizsgálva az látszik, hogy az ilyen jellegű objektumok kevésbé jellegzetes hulladékfelhalmozódást, illetve közvetve húsfogyasztást mutatnak. Ebben az esetben a szarvasmarhacsontok nem túl meggyőző dominanciájával, valamint az alacsonyabb húsertéket képviselő testrégiók csontjainak nagyobb arányával kell számolni.

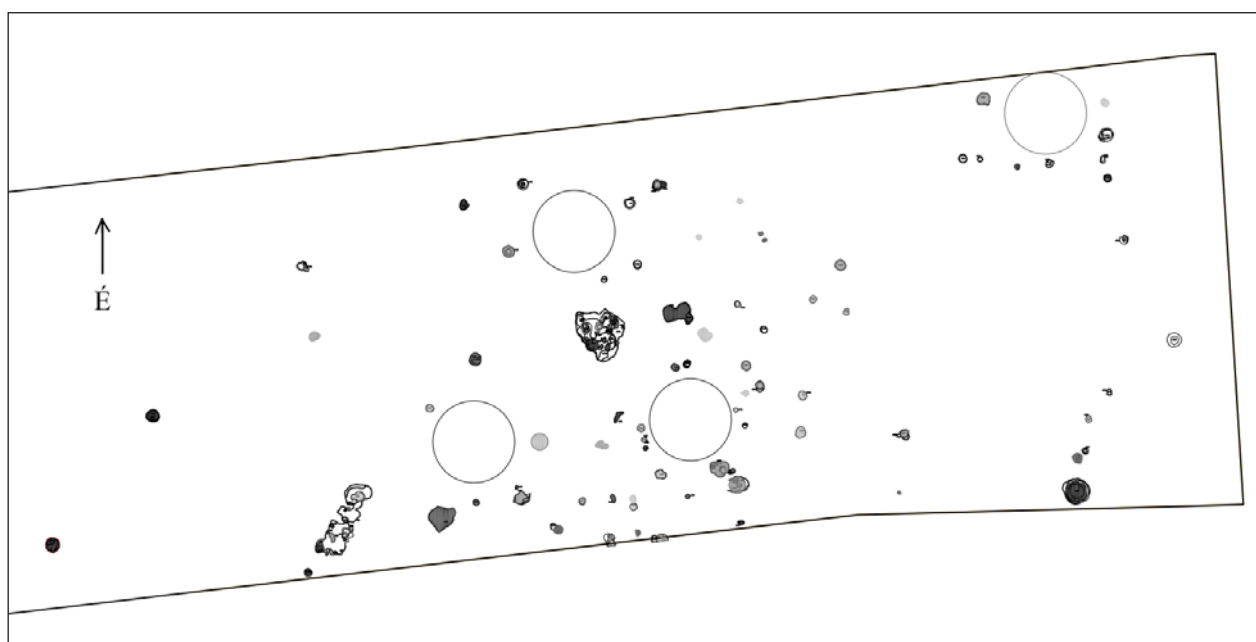
A második (középszürke színnel jelölt) objektumcsoport már sokkal markánsabb jellegzetességeket mutat. Az ebbe a csoportba tartozó objektumokban a szarvasmarhacsontok dominanciája egyértelműen meghatározó. Fontos jellemzőjük továbbá a *cranialis* és a fejrégiók nagyjából azonos jelentősége. Ez az objektumcsoport egyértelműen sajátos húsfogyasztási szokáshoz köthető, illetve az ehhez kapcsolható felhalmozódási folyamatokat jelez.

A harmadik (világosszürke színnel jelölt) objektumcsoport kifejezett trendet mutat, amelyet a szarvasmarhacsontok dominanciája, a sertés- és a vadcsontok feltűnése, valamint a fejrégió gyakorisága jellemez. Az előbbiekhöz képest ez jelentős változást mutat az előbbi húsfogyasztási és felhalmozódási trendekhez képest.

A negyedik (halványszürke színnel jelölt) objektumcsoport annyiban hasonlatos az előző művelési taxonómiai egységekhez, hogy a sertécsontok előfordulása minden a csoporthoz tartozó gödörben megtalálható, és a vadak előfordulása is jelentős. Fontos különbség azonban a szarvasmarhacsontok dominanciájának hiánya az egyes objektumokban, valamint a *cranialis* testrégió kiemelt szerepe.

19. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — az állatsontok eloszlásának alapján megállapított objektumcsoportok
 Fig. 19. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — feature groups based on the distribution of animal bones

20. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — az állatsontok eloszlása alapján feltételezett háztartási egységek
 Fig. 20. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — presumed household clusters based on the distribution of animal bones

Az eredmények felületre vetítése után a területi eloszlások meglehetősen szórtak és nem rajzolnak ki egybefüggő területeket, hiszen egyes húsfogyasztási fázisok elszórtan, de azonosképpen jelentkeznek az összes feltételezett háztartásnál. Az egyes háztartási egységek diakronikus és szinkron kapcsolatai az egyes objektumtípusok háztartáson belüli gyakoriságával

jellemezhetők. Ezek az arányok az adott háztartás teljes élettartamának lenyomatát adják a húsfogyasztás tekintetében. Ez magyarázza, hogy a háztartási egységek eltérő „objektum-készletekkel” rendelkeznek.

A fenti eljárással négy, megközelítőleg 15 méter átmérőjű körrel lefedhető háztartási egységet lehetett felvázolni (20–24. kép).

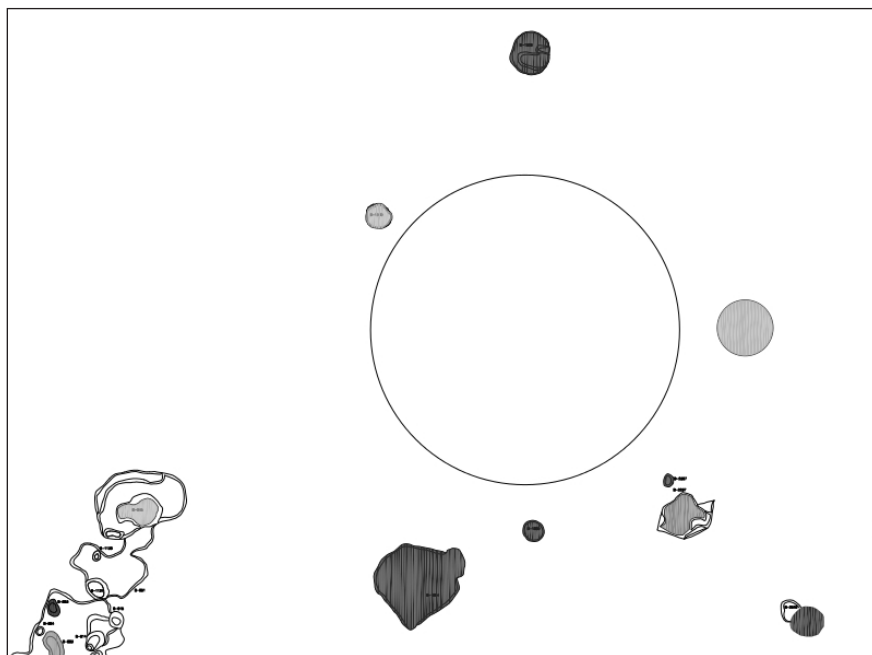
Összefoglalás

Tanulmányunkban kísérletet tettünk arra, hogy pusztán a leletanyag és a telepjelenségek alapján megpróbáljuk lokalizálni a Balatonkeresztúr-Réti-dűlőn feltárt több fázisú késő rézkori telep egykori háztartásait.

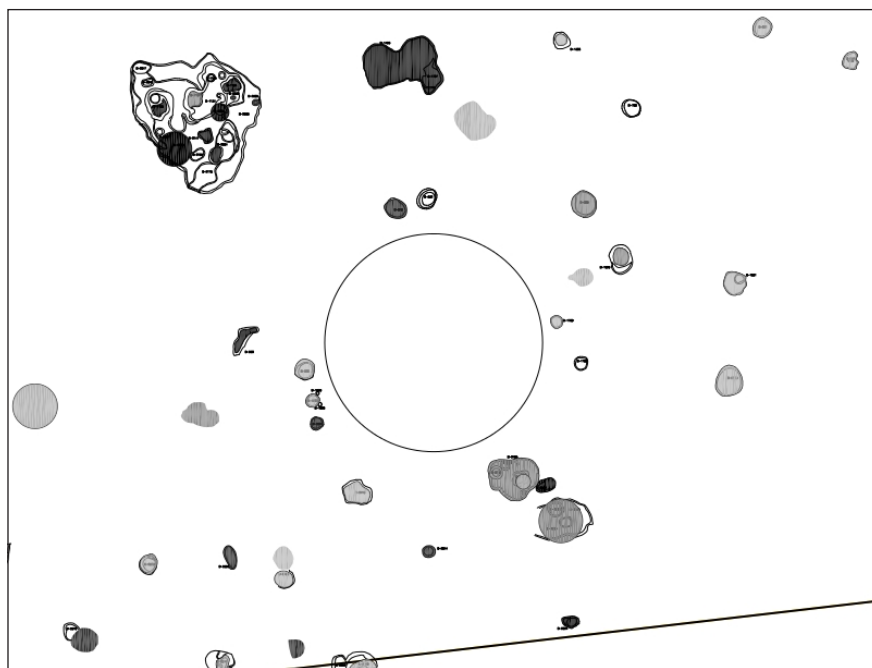
Munkánk kapcsán szükséges volt egyfelől a háztartás, illetve a háztartási egység, mint régészeti fogalmak tisztázása, valamint egy sajátos, a leletanyagot és a telepjelenségeket alapul vevő módszertan kidolgozása. A háztartási egység, régészeti szempontból, legtöbbször azon objektumok csoportosulása-ként határozható meg, amelyek közvetlenül egy kézzelfogható régészeti jelenséghez, a lakóépülethez kapcsolódnak. Azokban a régészeti korszakokban azonban, amelyekben nem egyértelműen azonosíthatók a lakóépületek régészeti nyomai — így például a késő rézkori badeni kultúra időszaka — a háztartási egység azonosításához egyfajta inverz gondolatmenetet kell követnünk. Ezeken a településeken a háztartási egységeket csak megfigyelt vagy statisztikailag bizonyított objektumcsoportosulások alapján lehet körvonalazni.

Tanulmányunkban a háztartási egységek lokalizációját két oldalról közelítettük meg. Egyfelől a háztartáshoz tartozó tároló vermek és gödrök funkciójának szempontjából, másfelől pedig a mindennapi húsfogyasztás arcualata felől. Feltételezhetjük, hogy a háztartási egységekhez különböző funkciójú gödrök kapcsolódtak úgy mint: tároló gödör, munkagödör, agyaggyerő gödör, hulladékgödör, esetleg kultikus/szimbolikus tevékenységeknél használatos gödrök és természetesen sok ismeretlen funkciójú gödör. A gödrök funkciójának meghatározásában természetesen elengedhetetlen lépés volt a gödörből előkerült leletanyag

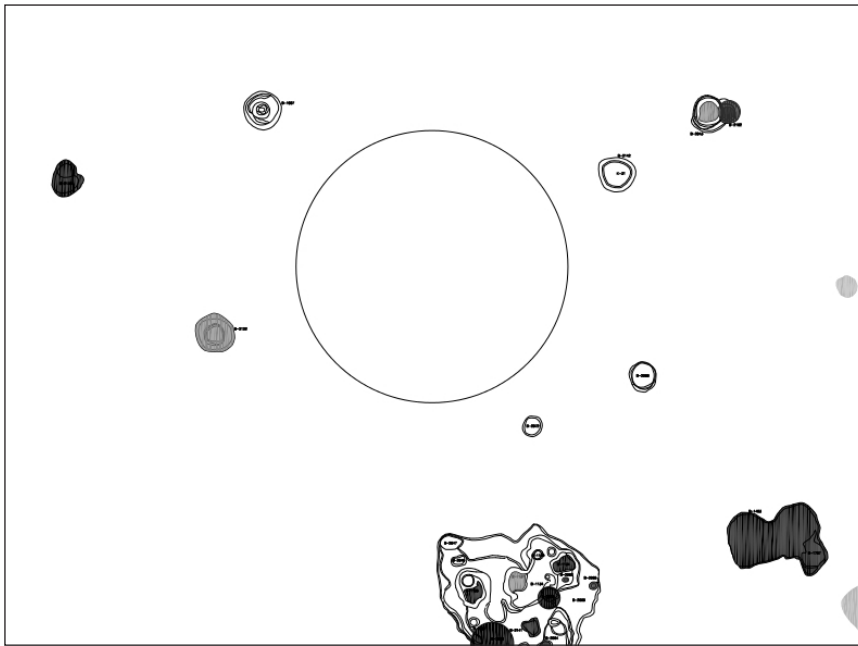
minőségi és mennyiségi vizsgálata. A gödör csoportok összetételének meghatározása és jellemzőinek leírása tehát igen fontos lépés az adott település értelmezésében, valamint a háztartások lokalizációjában. A gödrök összetétele számban és jellegben természetesen változhatott háztartásonként, de feltételezhető, hogy az egyes gödörtípusok, mint tárológödör, hulladékgödör, minden

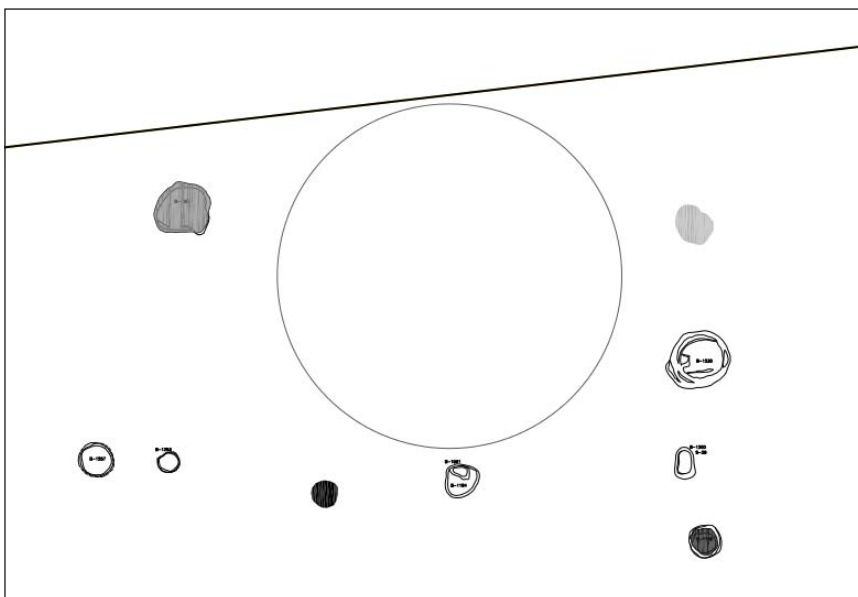
21. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — 1. számú háztartási egység
Fig. 21. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — household cluster No. 1

22. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — 2. számú háztartási egység
Fig. 22. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — household cluster No. 2

23. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — 3. számú háztartási egység
Fig. 23. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — household cluster No. 3

24. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — 4. számú háztartási egység
Fig. 24. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — household cluster No. 4

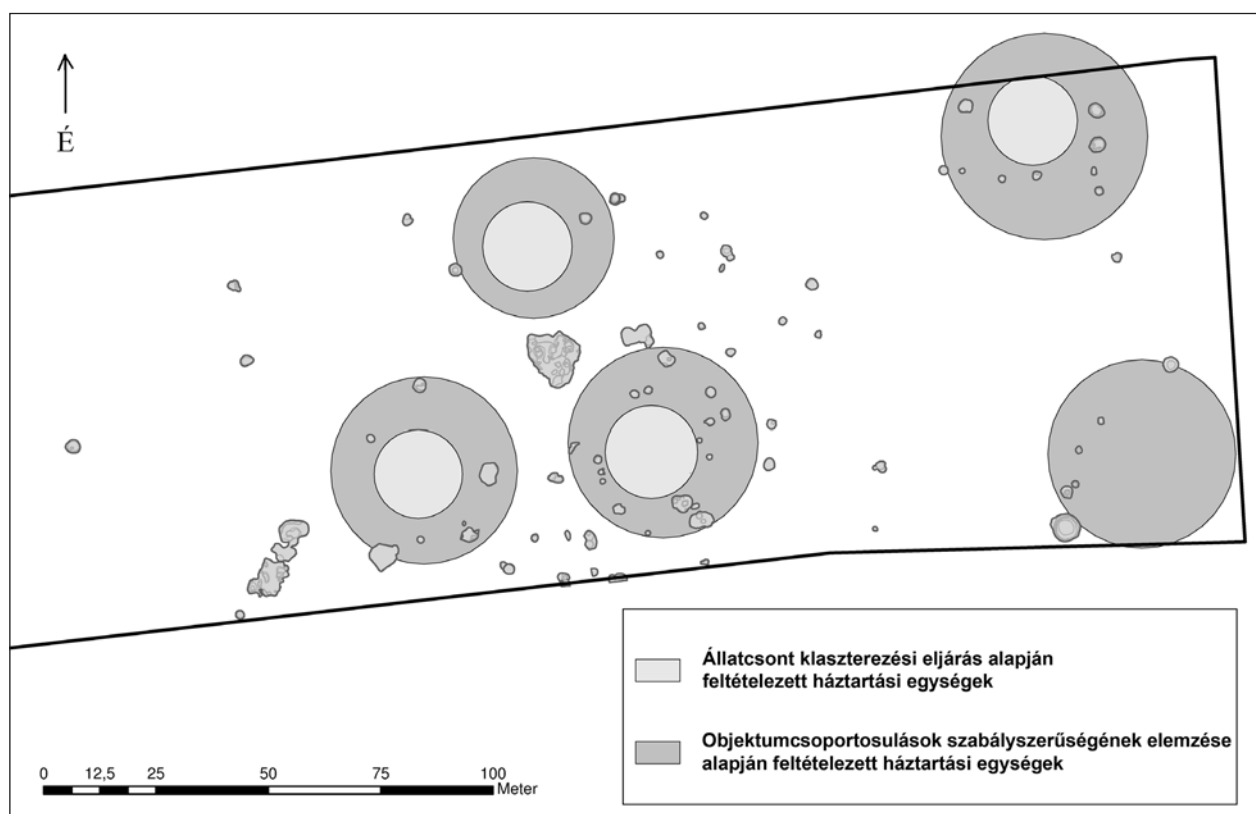
háztartásban megtalálhatóak voltak. Mindezek alapján sikerült a fenti lokalizációs módszerrel öt háztartási egységet meghatározni.

A korabeli háztartások mindennapi húsfogyasztásának vizsgálta kapcsán elsődleges lépésként az állatcsontok meghatározására volt szükség. Ezek alapján a Balatonkeresztúr-Réti-dűlő lelőhelyen megfigyelhető húsfogyasztási trendek a korszaknak megfelelő, a badeni népességre jellemző kiskérődző–szarvasmarha–sertés

gyakorisági sort követik. Az objektumcsoportok meghatározásánál az állatcsontok esetében is, csakúgy, mint a gödörtípusok csoportosításánál statisztikai, klaszterezési eljárást használtunk. A módszer régészeti alkalmazása, illetve az összevont jellemzőkből álló művelti taxonómiai egységek (OTU) alkalmazása már D. L. Clarke 1971-es munkájából is ismert. Művelti egységnek tehát az egyes gödröket tekinthetjük a feltárt leletanyagok mennyisége és minősége alapján. Az állatcsontok esetében azok minőségi és mennyiségi vizsgálata még összetettebb. Feltételeznünk kell azonban, hogy bár a hulladékok kezelése nem okvetlenül tudatos rendszer alapján történt, azonban az étkezésbeli trendek egyaránt meg kell, hogy mutatkozzanak minden egyes háztartásban. A rendelkezésre álló készletek (nyáj) fogyasztásában bekövetkező változások tehát az egész településen nyomot kellett, hogy hagyjanak. Feltételeznünk kell továbbá azt is, hogy egy-egy nagyobb testű állat elfogyasztása nem korlátozódott egyetlen háztartásra, így az adott állatnak különböző részeit meg lehet találni a település több háztartásában is. E tekintetben a gödrökből előkerült csontok által képviselt állatfajok előfordulása, sorrendisége, valamint a csontok által képviselt testrégiók alul-, vagy felülprezentáltsága olyan változóként értelmezhetőek, amelyek alkalmasak az egyes

gödörobjektumok OTU-ként való jellemzésére, így a statisztikai vizsgálatok elvégzésére. Az állatcsontok klaszterezési eljárása eredményeképp négy darab háztartási egységet sikerült meghatározni.

Összevetve a két háztartás-lokalizációs eljárás eredményét megállapíthatjuk, hogy a két vizsgálat külön utakat járva, de hasonló eredményekre jutott. A lokalizált háztartások többé-kevésbé fedik egymást, amely a két analitikai módszer helyességét bizonyítja (25.

25. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a két eltérő módszer alapján feltételezett háztartási egységek területei
 Fig. 25. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — the results of the different methods and the presumed household clusters

kép). A statisztikák fényében az eredmény korántsem meglepő, hiszen a korabeli háztartások a korabeli igényekre minden bizonnyal hasonló válaszokat adhattak. A hasonló igények kielégítése pedig minden bizonnyal hasonló eszközökkel történhetett. Jóllehet nem ismerjük a badeni népesség társadalmi hierarchiáját, bizonyosnak tűnik, hogy ezeken az alapvető gazdasági, szociális és társadalmi szinteken, amelyeket az egyes háztartások hús fogyasztási szokásai képviselnek lényegi különbség az egyes háztartási egységek között — a fenti elemzés kapcsán — nem bizonyítható.

A mindennapi életben, elsősorban az élelmezés terén fellépő igények kielégítése az egyes gödörfunkciókban is megmutatkozik, hiszen a tároló funkciók ellátása és a hulladékgazdálkodás is elsősorban ezzel hozható összefüggésbe.

Elemzésünkben igyekeztünk pusztán a leletanyag, a funkció, valamint a háztartások definíciójának oldaláról megközelíteni magukat a háztartási egységeket, meghatározni a lokalizációra alkalmas paramétereket, valamint statisztikai eljárásokkal bizonyítani ezek csoportosíthatóságát és térképre vetíthetőségét.

Fábián Szilvia

Magyar Nemzeti Múzeum
 Nemzeti Örökségvédelmi Központ
 1113 Budapest, Daróci út 3.
 szilfab@gmail.com

Csippán Péter

ELTE BTK Régészettudományi Intézet
 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
 csippan79@gmail.com

Daróczi-Szabó Márta

Systema Bt.
 1108 Budapest, Bányató utca 28.
 martidsz@gmail.com

Függelék 1. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a gödrök jellemzői. Gödörformák: tároló gödör (TG), nagyméretű szabályos gödör (NG), kisméretű szabályos gödör (KG), szabálytalan gödör (KSZG, NSZG), gödörkomplexum (GK); Betöltés: humusz (h), lösz (l), patics (p), égett – faszenes-hamusz (f), vastagabb égett hamusz- vagy paticsréteg található benne (z)

Appendix 1. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — characteristics of the features/pits. Feature/Pit types: storage pit (TG), big regular feature (NG), small regular feature (KG), irregular feature (KSZG, NSZG), feature complex (GK); Filling: of the features from the Boleraz phase: humus (h), loess (l), daub (p), burned, with charcoal and ash (f), burned, with ash and daub (z)

Objektum szám	Típus	Méret (cm)	Forma (alaprajz, metszet, alj)	Betöltés
B-461	gödör TG	Á.: 130, Mé.: 60	I.b.A	2-h, l, f
B-464	gödör NG	360×330, Mé.: 30	I.c.A.	2-h, l
B-556	gödör SZG	310×90, Mé.: 20–30	IV.d.B.	2-h, l
B-608	gödör TG	Á.: 130, Mé.: 120–130	I.a.A.	2-h, l, p
B-610	gödör SZG	340×210, Mé.: 30–60	IV.f.B.	2-h, l
B-618	gödör TG	Á.: 160, Mé.: 50–60	I.a.A.	1-h
B-632	gödör TG	Á.: 120, Mé.: 120	I.a.A.	1-h, p
B-683	gödör TG	Á.: 190, Mé.: 80	I.a.A.	2-h, l
B-711	gödör NG	230×160, Mé.: 10–20	II.d.A	1-h, p
B-735	gödör TG?	Á.: 160, Mé.: 50–60	I.b.A	1-h, l
B-798	gödör NG TG?	Á.: 160, Mé.: 40	I.b.B.	1-h
B-821	gödör NG TG?	Á.: 180, Mé.: 20–30	I.c.A.	1-h, l
B-841	gödör KSZG	Á.: 150, Mé.: 10	IV.c.D	1-h, p
B-877	gödör GK (893, 894, 914, 915, 1929)	870×550, Mé.: 20–40	IV.f.D.	2-h, l
B-883	gödör SZG	240×110, Mé.: 30	IV.f.D.	2-h
B-893	gödör GK (877)	Á.: 110, Mé.: 40	I.d.B.	2-h, l
B-914	gödör GK (877)	Á.: 130, Mé.: 30	I.f.D.	1-h
B-915	gödör GK (877)	160×120, Mé.: 60	II.d.B.	1-h
B-945	gödör GK (951, 1124, 1130)	1120×570, Mé.: 20–70	IV.d.D.	1-h
B-951	gödör GK (945)	–	IV.d.A.	1-h, l
B-1020	gödör TG	Á.: 160, Mé.: 120	I.a.A.	2-h, l, p, f
B-1038	gödör SZG	490×370, Mé.: 70	IV.d.B.	2-h, l, p
B-1078	gödör NG TG?	Á.: 190, Mé.: 150	I.e.B.	2-h, l
B-1134	gödör GK (1135, 1159, 2046, 2047, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2141, 2155, 2175)	1350×1080, Mé.: 20–50	IV.f.D.	2-h, l
B-1135	gödör GK (1134)	–	IV.d.B.	2-h, f, z
B-1137	gödör GK (1134)	–	IV.c.B.	1-h
B-1176	gödör TG?	Á.: 210, Mé.: 30–40	I.a.A.	2-h, l
B-1194	gödör SZG (1591)	200×190, Mé.: 20	IV.d.D.	1-h
B-1199	gödör NG kút?	Á.: 180, Mé.: 120–130	I.e.A.	2-h, l
B-1200	sírgödör S-29	180×100, Mé.: 40	III.b.A	1-h
B-1230	gödör TG?	Á.: 210, Mé.: 110	I.e.A.	2-h, l
B-1240	gödör TG?	Á.: 150, Mé.: 110–120	I.b.A.	1-h, l
B-1253	gödör TG	Á.: 120, Mé.: 70	I.a.A.	1-h
B-1257	gödör TG	Á.: 180, Mé.: 50	I.a.A.	1-h
B-1327	gödör SZG	330×280, Mé.: 30–40	IV.c.D	2-h, l
B-1340	gödör NG	370×300, Mé.: 110	I.e.A.	2-h, l
B-1367	gödör NG	Á.: 240, Mé.: 10–20	I.d.D	2-h, l, p
B-1369	cölöplyuk	Á.: 70, Mé.: 30	I.d.B.	1-h
B-1372	gödör KG	170×130, Mé.: 10	II.b.A.	2-h, l

Objektum szám	Típus	Méret (cm)	Forma (alaprajz, metszet, alj)	Betöltés
B-1388	gödör TG	Á.: 130, Mé.: 50–60	I.a.A.	2-h, l, f
B-1418	gödör SZG	350×270 Mé.: 20–30	IV.f.D.	1-h
B-1493	gödör GK (1707)	660×270, Mé.: 20–30	IV.f.D.	1-l
B-1528	gödör NG	300×260, Mé.: 40–50	I.d.A.	1-h, l
B-1530	gödör TG	Á.: 160, Mé.: 70–80	I.a.A.	1-h, f
B-1591	gödör SZG (1194)	–	IV.c.A	1-h
B-1600	gödör KG	Á.: 80, Mé.: 20	I.d.B.	1-h, l
B-1631	gödör NG	220×200, Mé.: 20–40	I.b.D.	2-h, l, p
B-1707	gödör GK (1493)	–	IV.f.D.	1-h
B-1769	gödör TG	Á.: 100, Mé.: 80–90	I.b.A.	2-h, l, p, f, z
B-1828	cölöplyuk	Á.: 40, Mé.: 20	I.d.B.	1-h
B-1829	gödör TG	Á.: 90, Mé.: 110	I.b.A.	2-h, l, p
B-1830	cölöplyuk	Á.: 40, Mé.: 30	I.d.B.	1-h
B-1890	gödör TG alja	Á.: 150, Mé.: 20	I.b.A.	1-h
B-1894	gödör NSZG	610×600, Mé.: 10	IV.b.A.	1-h, l
B-1912	gödör TG	Á.: 140, Mé.: 100	I.a.B.	1-h
B-2010	gödör NG	Á.: 160, Mé.: 30	I.c.A.	1-h, l
B-2037	gödör KG	Á.: 150, Mé.: 20	I.c.A.	1-h, l
B-2043	gödör TG	Á.: 150, Mé.: 110–120	I.a.A.	2-h, l, p
B-2063	gödör GK (1134)	1300×1050 Mé.: 10–60	IV.d.D.	1-h
B-2064	gödör GK (1134)	–	IV.d.D.	1-h
B-2066	gödör GK (1134)	–	IV.d.D.	1-h
B-2122	gödör TG	Á.: 150, Mé.: 100,	I.a-e.A.	2-h, l
B-2133	gödör SZG	270×230, Mé.: 10–40	IV.b.D.	1-h, l, p
B-2141	gödör GK (1134)	–	IV.d.B.	1-h
B-2142	kemence K-31	Á.: 260	I.	1-h, l
B-2155	gödör GK (1134)	–	IV.d.D.	1-h, l
B-2162	gödör KG	170×120, Mé.: 20–30	II.d.A.	1-h
B-2175	gödör GK (1134)	–	II.d.D.	1-h
B-2213	gödör SZG	300×250, Mé.: 30–50	IV.c.D.	1-h
B-2214	gödör SZG	290×230, Mé.: 50	IV.f.D.	1-h, p
B-2237	gödör NG	280×300, Mé.: 50–60	I.f.A.	2-h, l, p, f
B-2272	gödör NG	Á.: 240, Mé.: 40–50	I.d.B.	1-h, l
B-2304	gödör TG	Á.: 90, Mé.: 70–80	I.a.A.	2-h, f, z
B-2307	gödör KG	Á.: 80, Mé.: 50	I.d.B.	2-h, p, f
B-2310	gödör KG	Á.: 130, Mé.: 20	I.b.D.	1-h, p
B-2311	gödör TG	Á.: 210, Mé.: 80	I.a.B.	2-h, l, p
B-2323	gödör TG	Á.: 110, Mé.: 110	I.a.A.	2-h, l, p, f
B-2344	gödör SZG	300×250, Mé.: 30–80	IV.f.D.	2-h,p
B-2356	gödör KSZG	210×100, Mé.: 20	IV.b.A.	1-h, p
B-2400	gödör TG?	Á.: 170, Mé.: 30	I.b.A.	1-h
B-2410	gödör SZG	240×220, Mé.: 20	IV.c.D.	1-h, p, z
B-2419	gödör (kút?)	Á.: 250, Mé.: 200	I.c.B.	2-h, l
B-2485	gödör GK (2903, 2904, 2905)	440×390, Mé.: 30–110	IV.f.D.	1-h, l
B-2503	gödör NG	270×240, Mé.: 20	I.b.A.	1-h, l
B-2553	gödör NG (2552)	180×220, Mé.: 50	I.b.A.	2-h, l
B-2629	gödör NG	Á.: 330, Mé.: 100–120	I.e.A.	2-h, l
B-2645	sírgödör S-43	150×120, Mé.: 30–40	III.b.A	1-h
B-2650	gödör KG	Á.: 150, Mé.: 100	I.c.B.	2-h, l
B-2744	gödör KG	Á.: 110, Mé.: 20	I.f.B.	1-h, p
B-2753	gödör kút?	Á.: 270, Mé.: 200	I.e.A.	2-h, l, p
B-2756	gödör TG	Á.: 170, Mé.: 40	I.a.B.	1-h, p

Objektum szám	Típus	Méret (cm)	Forma (alaprajz, metszet, alj)	Betöltés
B-2757	gödör NG	Á.: 590, Mé.: 140	I.e.A.	2-h, l, p, f
B-2786	gödör NG	Á.: 210, Mé.: 30–40	I.b-D.	2-h, l, p
B-2850	gödör NG	210×140, Mé.: 30	II.c.A.	1-h, p
B-2903	gödör GK (2485)	–	IV.d.B.	2-h, l, p, f
B-2904	gödör GK (2485)	–	IV.d.B.	1-h, f
B-2905	gödör GK (2485)	–	IV.d.B.	1-h
B-2911 S-42	gödör TG?	Á.: 150, Mé.: 100	I.b.A.	1-h
B-2924	gödör KSZG	160×110, Mé.: 10	IV.f.D.	2-h, l, p
B-2942	gödör NG	190×110, Mé.: 50	II.e.D.	1-h, l
B-2944	gödör KG	Á.: 80	I.c.A.	1-h, l
B-2946	gödör SZG	610×350, Mé.: 50–60	IV.f.D.	1-h, p
B-2965	gödör KG	110×90, Mé.: 30	I.d.B.	1-h, p
B-2966	gödör KG	Á.: 140, Mé.: 70	I.f.D.	1-h, l

Függelék 2. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — a leletanyag eloszlásának táblázata

Appendix 2. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — table of the distribution of the finds

Objektum	Kerámia- töredék (db)	Állat- csont (db)	Őrlő- kő	Kova	Kő- balta	Csont- eszköz	Orsó- karika	Agyag- nehezék	Kagyló	Patics	Külön- leges tárgy
B-461	14	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
B-464	47	1	0	0	1	0	1	1	0	0	0
B-556	12	14	2	0	0	0	0	0	1	0	0
B-608	215	74	3	3	0	1	0	0	2	5	0
B-610	54	38	1	0	0	0	0	0	0	0	0
B-618	16	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0
B-632	17	55	2	0	0	0	0	0	1	0	2
B-683	51	169	6	0	1	0	0	0	0	0	0
B-711	75	40	4	0	0	1	4	0	0	0	2
B-735_1038	261	32	2	0	1	0	1	0	2	2	1
B-798	34	3	2	0	0	0	0	0	1	0	0
B-821	11	54	1	0	0	0	0	0	0	0	0
B-841	55	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-883_945_951	267	83	5	1	0	0	0	0	0	0	0
B-1020	83	61	3	0	1	0	1	1	1	6	1
B-1078	11	1	3	0	0	0	1	0	0	0	0
B-1134_1135	374	71	0	4	1	1	1	0	0	0	0
B-1176	46	67	2	1	1	0	1	0	0	0	0
B-1194_1591	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-1199	2	8	1	1	0	0	0	0	0	0	0
B-1200	1	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0
B-1230	21	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
B-1240	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-1253	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-1257	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-1327	56	23	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-1340	2	7	1	0	0	0	0	0	0	0	0
B-1367_1372	13	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Objektum	Kerámia- töredék (db)	Állat- csont (db)	Őrlő- kő	Kova	Kő- balta	Csont- eszköz	Orsó- karika	Agyag- nehezék	Kagyló	Patics	Külön- leges tárgy
B-1369_1600	43	2	0	0	0	0	0	0	0	0	1
B-1388	61	55	0	0	0	1	0	0	1	0	0
B-1418	20	6	1	0	0	0	0	0	1	2	0
B-1493_1707	14	12	1	0	1	0	0	0	1	0	0
B-1528	60	4	0	0	0	0	0	1	0	0	0
B-1530	3	5	0	0	0	0	0	0	1	0	0
B-1631	97	13	1	0	0	0	0	0	2	0	0
B-1769	239	422	0	1	1	3	0	0	2	0	0
B-1828	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-1829	209	85	0	0	0	0	0	0	3	0	0
B-1830	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-1890	13	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-1894	36	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
B-1912	7	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2010	71	10	0	0	0	0	0	0	0	0	1
B-2037	36	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2043_2162	148	44	1	1	0	2	0	0	0	0	0
B-2122	8	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2133	44	10	0	0	0	1	0	0	2	0	1
B-2142	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2213	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2214	73	22	0	2	0	0	0	0	1	0	0
B-2237	741	99	5	3	1	0	4	1	1	0	0
B-2272	179	5	0	1	0	0	0	0	0	0	3
B-2304	361	53	0	0	0	1	1	0	2	0	0
B-2307	5	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2310_2311	321	24	4	0	1	0	0	0	2	0	0
B-2323	319	143	2	0	0	0	0	0	2	0	0
B-2344	29	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2356	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2400_2786	202	73	4	1	0	1	2	0	0	0	0
B-2410	247	27	0	0	0	0	0	0	1	5	0
B-2419_2850	71	34	0	0	0	1	0	1	0	0	0
B-2485	303	206	0	2	0	3	1	0	2	0	1
B-2503	19	56	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2552_2553	19	16	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2629	2	1	1	0	0	0	0	0	3	0	0
B-2645	1	0	0	9	0	0	0	0	0	0	0
B-2650	246	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2744	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2753	10	96	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2756	8	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2757	153	35	2	2	1	0	0	0	5	0	1
B-2911	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2924	32	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B-2942	16	5	0	1	0	1	0	0	0	0	0
B-2944	40	6	0	0	0	0	0	0	1	0	0
B-2946_2965_2966	137	24	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Összesen	6427	2427	59	37	11	16	19	5	40	20	13

Irodalom

- ALEXANDER, R. T. 1999: Mesoamerican house lots and archaeological site structure: Problems of inference in Yaxcaba Yucatan, Mexico, 1750–1847. In: Allison, P. M. (ed.): *The Archaeology of Household Activities*. London–New York 1999, 78–100.
- ALLISON, P. M. 1999 (ed.): *The Archaeology of Household Activities*. London–New York.
- BAILEY, D. W. 1996: The life, times and works of House 59, Tell Ovcharovo, Bulgaria. In: Darvill, T.–Thomas, J. (eds): *Neolithic Houses in Northwest Europe and Beyond*. Neolithic Studies Group Seminar Paper 1, Oxbow Monograph 57, Oxford 1996, 143–156.
- BLANTON, R. E. 1994: *Houses and households: a comparative study. Interdisciplinary contributions to archaeology*. London–New York.
- BANNER, J. 1956: *Die Pécelér Kultur*. ArchHung 35, Budapest.
- BÁNYFY, E. 1995: Neolithic and Copper Age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs (Zalaszentbalázs-Pusztatető, Hahót-Szartóri I–II.). *Antaeus* 22 (1995) 35–50.
- P. BARNA J. 2003: Késő rézkori település Nagykanizsa-Billa lelőhelyen – Late Copper Age Settlement in Nagykanizsa-Billa. *Zalai Múzeum* 12 (2003) 97–142.
- BARNARD, A.–SPENCER, J. 1996: *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge.
- BARTOSIEWICZ L. 2006: *Régenvolt háziállatok*. Bibliotheca Archaeologica, Budapest.
- BŐKÖNYI, S. 1974: *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest.
- BONDÁR M. 2002: A badeni kultúra kutatási helyzete Magyarországon (Vázlat) – Der Forschungsstand der badener Kultur in Ungarn (Abriss). *MFMÉ–Studia Archaeologica* 8 (2002) 7–30.
- CALKIN, V. 1960: Цалкин, В. И.: Изменчивость метаподии и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности. *Бюлл. М. о-ва исп. природы. Отд. биологии* 65:1 (1960) 100–126.
- CHAPMAN, J. 2000: Pit-digging and Structural Deposition in the Neolithic and Copper Age. *PPS* 66 (2000) 61–87.
- CHOYKE, A. M.–DARÓCZI-SZABÓ, M. 2010: The Complete & Usable Tool: Some Life Histories of Prehistoric Bone Tools in Hungary. In: Legrand-Pineau, A.–Sidéra, I.–Buc, N.–David, E.–Scheinsohn, V. (eds): *Ancient and Modern Bone Artefact from America to Russia. Cultural, technological and functional signature*. BAR-IS 2136, Oxford 2010, 235–248.
- CLARKE, D. L. 1971: *Analytical Archaeology*. London.
- CORNELL, P. 1993: *Early centres and the households: A theoretical and methodological study on Latin America cases*. GOTARC. Series B, Gothenburg archaeological theses 3, Gothenburg.
- CSIPPÁN P. 2007: Ökológiai módszerek a régészetben. Esettanulmány a Dunakeszi-Székes-dűlő őskori településeiről előkerült állatmaradványok kapcsán – Ecological methods in archaeology. Case study of the animal remains from Dunakeszi-Székes-dűlő. *ArchÉrt* 132 (2007) 81–103.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979: Badenska kultúra. In: Tasić, N. (ed.): *Praistorija jugoslavenskih zemalja 3. Eneolitsko doba*. Sarajevo 1979, 183–234.
- ERNÉE, M.–DOBEŠ, M.–HLAVAČ, J.–KOČÁR, P.–KYSĚLÝ, R.–ŠÍDA, P. 2007: Zahloubená chata ze středního eneolitu v Praze 9 – Miškovicích. Eine jungneolithische eingetiefte Hütte in Prag 9 – Miškovice. *PA* 98 (2007) 31–108.
- ERDÉLYI I. 1983: A fenékpusztai régészeti kutatások rövid története – Kurze Zusammenfassung der archäologischen Forschungen bei Fenékpuszt. *ZGy* 18 (1983) 59–67.
- FÁBIÁN SZ. 2004: Balatonkeresztúr-Réti-dűlő (M7/S-35) lelőhely. In: Honti Sz.–Belényesy K.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú A. D.–Hansel B.–Horváth T.–Kiss V.–Koós I.–Marton T.–Németh P. G.–Oross K.–Oszás A.–Polgár P.–P. Szeőke J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sófalvi A.–Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III – Preliminary Report III. The preceding archaeological excavations (2002–2003) of the M7 highway in Somogy County. *SMK* 16 (2004) 10–15.
- FÁBIÁN SZ. 2007: Balatonkeresztúr-Réti-dűlő (M7/S-35 lelőhely). In: Honti Sz.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú A. D.–Hornok, P.–Koós I.–Mersdorf Zs.–Molnár, I.–Németh P. G.–Polgár, P.–P. Szeőke, J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sipos C.–Somogyi K.: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005). Előzetes jelentés IV – Archaeological research on the Somogy county of the M7 highway and Route No. 67 (2004–2005). Preliminary report IV. *SMK* 17/A (2006 [2007]) 26–29.
- FÁBIÁN, SZ.–SERLEGI, G. 2009: Settlement and environment in the Late Copper Age along the southern shore of Lake Balaton in Hungary. In: Thurston, T.–Salisbury, R. B. (eds): *Reimagining Regional Analyses: The Archaeology of Spatial and Social Dynamics*. Newcastle 2009, 199–231.

- FARAGÓ S. 2007: *Vadászati állattan*. Budapest.
- HENDON, J. A. 1996: Archaeological Approaches to the Organization of Domestic Labor: Household Practice and Domestic Relations. *Annual Review of Anthropology* 25 (1996) 45–61.
- HENDON, J. A. 2000: Having and Holding: Storage, Memory, Knowledge, and Social Relations. *AmAnt* 102:1 (2000) 42–53.
- HENDON, J. 2004: Living and Working at Home: The Social Archaeology of Household Production and Social Relation. In: Preucel, R.–Meskell, L. (eds): *A Companion to Social Archaeology*. Oxford 2004, 255–272.
- HORVÁTH, T.–GHERDÁN, K.–HERBICH, K.–VASÁROS, Zs. 2007: Häuser der Badener Kultur am Fundort Balatonöszöd-Temetői-dűlő. *ActaArchHung* 58 (2007) 43–105.
- HORVÁTH, T. 2008: Balatonöszöd – an Unusual Baden Settlement? In: Furholt, M.–Szmyt, M.–Zastawny, A.–Schalk, E. (eds): *The Baden Complex and the Outside World. Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19-24th September 2006*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 4, Bonn 2008, 71–87.
- HORVÁTH T. 2012 (szerk.): *Balatonöszöd-Temetői dűlő őskori településrészei*. <http://real.mtak.hu/2959/>
- JONGSMA, T.–GREENFIELD, H. J. 2003: The Household Cluster Concept in Archaeology. In: Nikolova, L. (ed.): *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*. BAR-IS 1139, Oxford.
- KIESEWALTER, L. 1888: *Skelettmessungen an Pferden als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferdes*. Inaugural Dissertation, Universität Dissertation, Leipzig.
- KORSÓS Z. 1999: *Zooszisztematikai gyakorlatok. A fenetikus és kladisztikus osztályozás alapjai*. Budapest.
- KOUDELKA, F. 1886: Das Verhältniss der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugethieren. *Verhandlungen des naturforschenden Vereins in Brünn* 24(1885 [1886]) 127–153.
- KÖVECSÉS-VARGA, E. 1990: Grubenhäuser mit verschmiertem Boden in einer Siedlung der Badener (Pécelér) Kultur. In: Chropovský, B. (Hrsg.): *Die Ergebnisse der archäologischen ausgrabung beim Aufbau des Kraftwerk-systems Gabčíkovo-Nagymaros*. Nitra 1990, 11–15.
- KRUMPEL, J. 2009: Vier Gräber der Badener Kultur aus Ratzersdorf, Niederösterreich. Eine Neubewertung der Bestattungssitten der Badener Kultur in ihrer österreichischen Verbreitung. *FÖ* 47 (2008 [2009]) 99–150.
- KUNA, M. 1991: The structuring of prehistoric landscape. *Antiquity* 65 (1991) 332–347.
- LAMOTTA, V. M.–SCHIFFER, M. B. 1999: Formation processes of house floor assemblages. In: Allison, P. M. (ed.): *The Archaeology of Household Activities*. London–New York 1999, 19–29.
- LÉVI-STRAUSS, C. 1983: *The Way of the Mask*. London.
- MALINOWSKI, B. 1972: *Baloma. Válogatott írások*. Budapest.
- MEADOWS, K. 1999: The appetites of households in Early Roman Britain. In: Allison, P. M. (ed.): *The Archaeology of Household Activities*. London–New York 1999, 101–120.
- MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ, A. 1964: Eneolitické vysinné sídlisko Stare Zámky v Brne-Lisni – Äneolithische Höhensiedlung Staré Zámky in Brno-Lisen. *PA* 55 (1964) 91–155.
- MÉK 1960: *Magyar Értelmező Kéziszótár III. H–Kh*. Budapest.
- NÁDORFY G. 1983: Csákvár-Széchenyi úti kertek. *RégFüz* Ser. I. 36 (1983) 40.
- NÁDORFY G. 1984: Csákvár-Széchenyi úti kertek. *RégFüz* Ser. I. 37 (1984) 47.
- NÁDORFY G. 1993: Csákvár-Széchenyi úti kertek. *RégFüz* Ser. I. 45 (1993) 36.
- NEUGEBAUER, J.-W. 2002: Rettungsgrabungen im Unteren Traisental in den Jahren 2000 und 2001. 16. Vorbericht über die Aktivitäten der Abteilung für Bodendenkmale des Bundesdenkmalamtes im Raum St. Pölten-Traismauer. *FÖ* 40 (2001 [2002]) 191–300.
- NIKOLIĆ, D. 1996: Architecture of the Kostolac Settlements. In: Nikolova, L. (ed.): *Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates)*. Reports of Prehistoric Research Project 1, Nos. 2–4, April–December 1995, Part 1–3. Sofia 1996, 373–383.
- NOBIS, G. 1954: Zur Kenntnis der ur- und frühgeschichtlichen Rinden Nord- und Mitteldeutschlands. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 63 (1954) 155–194.
- PATAY, R.–HERBICH, K.–SÜMEGLI, P. 2008: Late Copper Age Settlement of Ecser (County Pest, Hungary): Archaeological and Environmental Archaeological Investigations. In: Furholt, M.–Szmyt, M.–Zastawny, A.–Schalk, E. (eds): *The Baden Complex and the Outside World. Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19-24th September 2006*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 4, Bonn 2008, 89–94.
- PAVLŮ, I.–RULF, J.–ZÁPOTOCKÁ, M. 1986: Theses on the neolithic site of Bylany. *PA* 77 (1986) 288–412.
- PETROVIĆ, J.–JOVANOVIĆ, B. 2002: *Gomolova. Naselja Kasnog Eneolita*. Novi Sad–Belgrad.
- RAPOPORT, A. 1990: System of Activities and Systems of Settings. In: Kent, S. (ed.): *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdisciplinary Cross-Cultural Study*. Cambridge 1990, 9–20.

- SCHMIDT, R. R. 1945: *Die Burg Vučedol*. Zagreb.
- SÓFALVI A.–NAGY B.–SKRIBA P. 2007: Balatonlelle-Országúti-dűlő és Balatonlelle-Felső-Gamász. In: Belényesy K.–Honti Sz.–Kiss V. (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között – Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi*. Budapest 2007, 151–166.
- SOKAL, R. R.–SNEATH, P. H. A. 1963: *Principles of Numerical Taxonomy*. San Francisco.
- SOUVATZI, S. G. 2008: *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece. An Anthropological Approach*. Cambridge.
- STEVANOVIĆ, M. 1997: The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction. *JAA* 16 (1997) 334–395.
- ŠUMBEROVÁ, R. 1996: Neolithic Underground Storage Features. *PA* 87 (1996) 61–103.
- TEICHERT, M. 1975: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: Clason, A. T. (ed.): *Archaeozoological studies*. Amsterdam–New York 1975, 51–69.
- TRINGHAM, R. 1995: Archaeological Houses, Households, Housework and the Home. In: David, N. B. (ed.): *The Home: Words, Interpretations, Meanings and Environments*. Avebury 1995, 79–107.
- UERPMAAN, H-P. 1973: Animal bone finds and economic archaeology: A critical study of „osteo-archaeological” method. *WA* 4 (1973) 307–322.
- WILK, R.–RATHJE, W. 1982: Household Archaeology. *American Behavioral Scientist* 25 (1982) 617–639.
- WINTER, M. C. 1976: The archaeological household cluster in the valley Oaxaca. In: Flannery, K. V. (ed.): *The early Mesoamerican village*. New York–San Francisco–London 1976, 25–31.

Homeless Baden people? The possibilities of the localization of households on a Late Copper Age site at Balatonkeresztúr-Réti-dűlő

The basis of research into the structure of prehistoric settlements is mapping the distribution of and the connections between archaeological features, building remains, artefacts, bones, etc. Through this method, the household — the most basic economic and social unit — becomes identifiable. In archaeological contexts, the household can be correlated with a group of features, sometimes called the household cluster, that actually connect parts of a concrete archaeological phenomenon: the house. Thus, the detection of building structures and related features is a good starting-point for the analysis of the households. In the case of archaeological periods (or cultures) when building structures are not readily identifiable, we have to use an alternate methodology. In this type of settlement, the household cluster can be clarified by identifying feature types and feature groups that should be associated with a building.

Our study considers two possible ways of the locating the “missing” households at the Late Copper Age site on Balatonkeresztúr-Réti-dűlő. The first method is the observation and distribution analysis of the different feature types, considering the prehistoric function of the features. In many cases, function may be related to patterns of everyday meat eating at the settlement. The authors hypothesize that each household had several features relating to different functions, such as working pits, clay extraction pits, rubbish pits, ritual pits etc. Further, each household had to have features for each — or most — of these functions. Therefore, the main step of the analysis of features was the identification of the different functions through qualitative and quantitative analysis of the archaeological finds.

Defining feature-groups, which may represent individual households, can also be achieved through the statistical analysis of the animal bone dispersion. For this method, the identification of the animal bone finds was necessary. This identification work showed that the site of Balatonkeresztúr-Réti-dűlő, had a meat-eating pattern characteristic of the Late Copper Age Baden Complex. The rank order of the main domestic species was small ruminants–cattle–pigs. Feature-groups were defined using cluster analysis (Ward’s method). During our analysis, we interpreted the different features as single Operational Taxonomical Units (OTU), recording many different variables on the basis of the qualitative and quantitative characteristic of the finds.

Analysing animal bones required a complex method, because we have to consider that while the management of rubbish was not a conscious system, meat consumption in the households shows specific patterning. Trends in animal exploitation had to be reflected in each “kitchen” of the settlement. After butchering large animals such as cattle (yielding approximately 250 kg of beef), the meat was probably distributed among households, because

techniques for preserving this quantity of meat does not seem to have been known in this period. As a result of distribution, almost all of the animal's body parts are represented in each household in the site. The frequencies of species, and therefore over- or under-representation of body parts, provide measurable variables of OTUs, and can be used in the statistical analysis.

By applying these methods, we were able to detect the archaeological remains of four households. The results indicate that these methods complement each other, because although the identified households are more or less overlapping, we were able to separate them based on their feature groups.

Domb tetején kicsi ház — egy kora bronzkori házbelső edénykészletének vizsgálata Dunaújváros-Rácdomb tell-telepéről

Kulcsszavak: kora bronzkor, tellek, nagyrévi kultúra, háztartás, edénykészlet

Keywords: Early Bronze Age, tells, Nagyrév culture, household, domestic assemblage

Poroszlai Ildikó emlékére

Bevezető

Tanulmányomban a nagyrévi kultúra szigetszentmiklósi fázisához tartozó, Dunaújváros-Rácdombon feltárt házrészlet *in situ* edénykészletének rövid összefoglalását tűztem ki célul. A bemutatandó kerámiaegyüttes közvetlenül a ház leégése előtti pillanatot reprezentálja. A szelvény szerencsés pozíciója és az ásatás szűk, de fókuszált keretei a feltárt kerámia tipokronológiai vizsgálatán keresztül lehetőséget nyújtott a házrészlet eltérő jellegű használatának felvázolásához. A nagyrévi kultúra kerámiatípusai elsősorban temetőkből ismertek (MOZSOLICS 1942; BÓNA 1960; 1963; BÁNDI 1966; KALICZ-SCHREIBER 1995; PÁSZTOR 1997; CSÁNYI 1999; VICZE 2011). Ezekkel párhuzamosan néhány kisebb településrészlet került feltárássra (PATAY–PATAY 1965; SCHREIBER 1963; 1981; 1984), melyek az utóbbi évtizedben további részletekkel egészültek ki (BALOGH 1997; H. HANNY 1997; TÓTH 1997; 1999). Az 1970-es évek Duna-menti nagy tell ásatásai értékes információval szolgáltak a kultúra telepeit illetően, még akkor is, ha az edénykészlettel csak általánosságban foglalkoztak (BÓNA 1991; 1992a; 1992b; POROSZLAI 1992a; 1992b; VICZE 1992). Tell-településről származó kerámiaegyüttes részletes, tipokronológiai vizsgálatára ezidáig csak néhány esetben került sor (POROSZLAI 1992c; 2000a; SZABÓ 1992). Jelen tanulmány a nagyrévi háztartás és a háztartásban használatos tárolóedények témaköréhez járul hozzá újabb adalékkal.

A lelőhely bemutatása

Dunaújváros-Rácdomb települése Budapesttől 60 km-re délre, a Duna jobb partján futó löszplató tetején helyezkedik el. E kisterületű kiemelkedést minden oldalról természetes vízmosások völgyei és a Duna határolják, erődítésnek látható nyoma nincsen. Az 1950-es évek Sztálinvároshoz köthető nagyberuházásai a Rácdombot

megkímélték; a terület 1991 óta műemléki és régészeti védelmet élvez. A Duna mentén az innen 4 km-re délre fekvő, a rácdombi telephez számos szállal kötődő Dunaújváros-Duna-dűlő és Kosziderpadlás lelőhelyei már nem voltak ilyen szerencsések, az előbbit a Vasmű, az utóbbit a Szivattyútelep építési munkálatai semmisítették meg (VICZE 2011). A rácdombi magaslat a maradványok tanúsága szerint a neolitikum óta szinte folyamatosan lakott volt. Az első jelentősebb leletmentést Bónáné Horváth Jolán végezte 1991-ben (B. HORVÁTH 1997), aki az Intercisa Múzeum munkatársaként egy családi ház építéséhez vonult ki. Sajnos, kiérkezése idejére az épület alapjait már kiásták, így csak a kitermelt föld átnézésére volt lehetősége, amelyből újkőkori (zselizi), bronzkori (Nagyrév, Vatyá), és törökkori kerámiatöredékek voltak dokumentálhatók. Keszi Tamás 1999-es leletmentése az ugyanezen a telken épülő úszómedence (12×5,5 m) építését előzte meg (KESZI 2000). Az ásatás során 50 objektumot és 10 települési szintet sikerült feltárnia. A szintekből 9 tartozott a bronzkor időszakába, amelyeket egységes, 20 cm vastag mesterségesen felhordott agyagréteg választott el a legelső, neolitikus szinttől. Az objektumok között kora újkori gyümölcsaszaló, török- és Árpád-kori gödrök, két római sír és 15 középső bronzkori, vatyai kultúrához köthető gödör került elő. Az ásatás legjelentősebb objektumának, az enyhén északnyugat–délkelet tájolású nagyrévi házrészletnek kb. kétharmada esett a szelvénybe (1. kép 1). Sajnos a jelenség teljes feltárására az ásatás keretei nem adtak lehetőséget.

A nagyrévi házbelső-részlet és *in situ* edénykészlete

Az objektum északkeleti, enyhén lekerekített sarka már a bontás korai fázisában is jól kivehető volt. Elszenesedett famaradványok, hamus foltok, 20–30 cm-es átégett és át nem égett agyagomladék jelezték az épület

1. kép. Dunaújváros-Rácdomb — 1: a nagyrévi házrészlet bontása, 2: kemence
Fig. 1. Dunaújváros-Rácdomb — 1: excavation of the Nagyrév house-section, 2: hearth

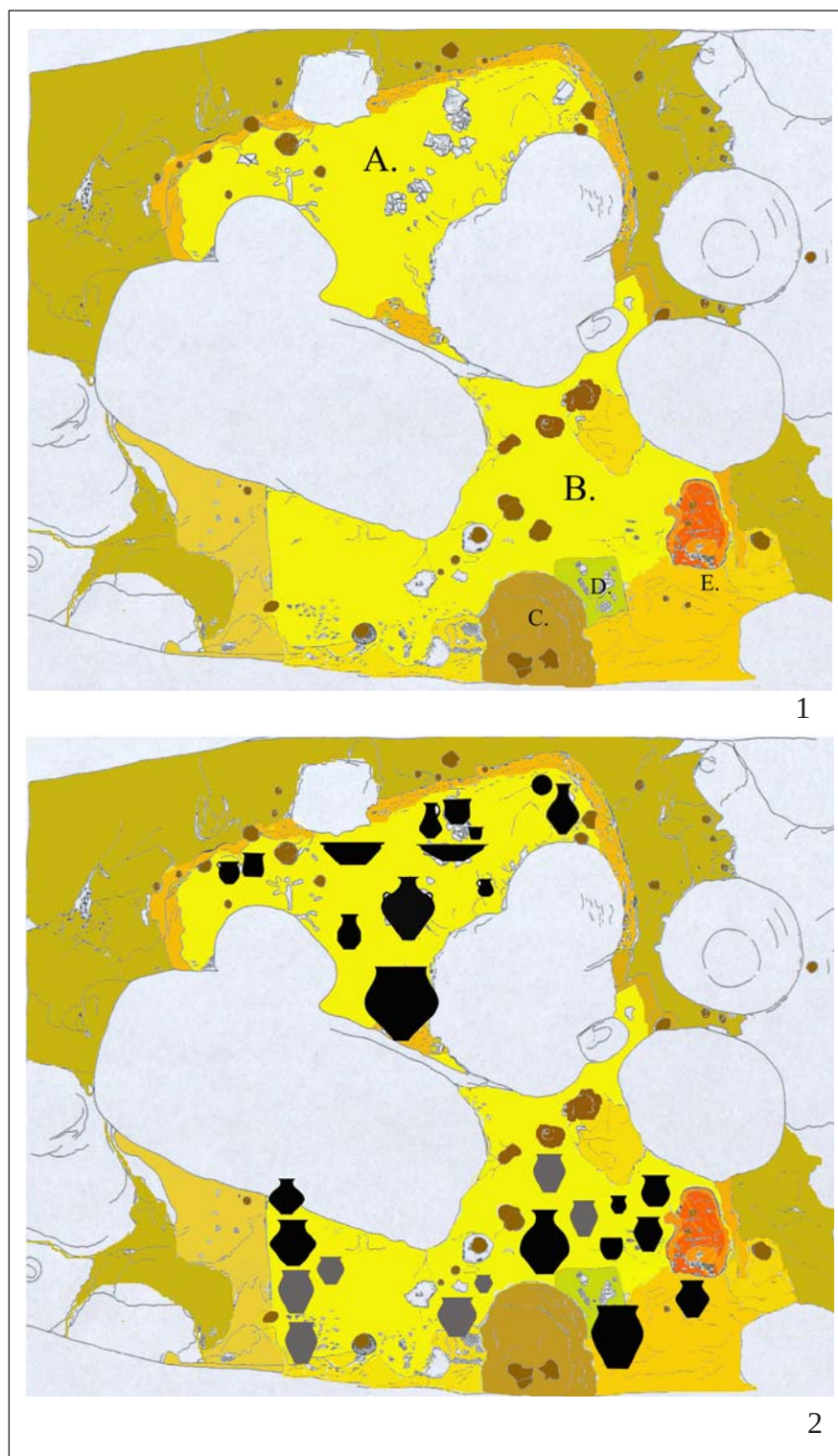
körvonalait (4×5 m). Az omladékréteg szisztematikus, kisebb ásatási egységekre koncentrálnak elbontása után rajzolódott ki az épület kéthelyiséges, cölöpös, paticsfalú, döngölt agyagpadlójú szerkezete (2. kép). A külső, felmenő falak az ásató megfigyelése szerint 50–60 cm vastag, döngölt agyagból álltak, alapozásuk csak pár centiméterrel futott a járószint alá. Kezdetben csak kisebb 10–15 cm átmérőjű cölöplyukak kerültek elő, majd a falak és a környező omladék teljes kibontása után tűntek elő a nagyobb, 25–30 cm átmérőjű, 30–45 cm mély cölöplyukak, többnyire a házfalakon kívül, néhol agyagtapasztással. Bejáratra és a falak meszelésére utaló

házainál (Tiszaug: CSÁNYI–STANCIK 1982, 243–244; Százhalombatta: POROSZLAI 2000b, 19–20; Bölske-Vörösgyír: POROSZLAI 1992c, 15). A bontás során az északi helyiségben egy, a déli helyiségben két padló-megújítási szint volt elkülöníthető. A déli helyiségben, a szelvényfal közvetlen közelében ovális munkagödör bontakozott ki (2. kép 1. C; vö. POROSZLAI 1992c, 16; 2000b, 19). Az objektum alja körülbelül 30 cm-rel volt alacsonyabban a környező járószintnél, innen örlő és égett gabonamagvak kerültek elő (*Triticum monococcum*/alakor). A munkagödör északkeleti széléhez négyszög alakú, 10 cm vastag, vízszintes felületű,

nyomot nem sikerült megfogni. Az épületen belül két helyiség megfigyelésére nyílt lehetőség, ezeket vékony, belső fal választotta el egymástól. Ezen a ponton a jelenségek értelmezése nehézségekbe ütközik; a felsőbb szintekből induló gödrök éppen itt vágják az objektumot. Említésre méltó azonban, hogy a két belső járószint találkozásánál, az elválasztó fal feltételezett helyén egy körülbelül 25 cm-es hiány mutatkozik a padlók tapasztásában. Az elválasztó fallal párhuzamosan, a déli helyiség területén belül háromtagú cölöplyuk sor fut, mely komolyabb tetőszerkezetre, padlásra utalhat. Míg a ház nyugati oldalán meglehetősen problematikus volt a padló és az omladékréteg elválasztása, addig a keleti oldalon az omladék a ház oldalánál majdnem egy méterrel tovább nyúlt. Itt a bontást követően valamiféle tapasztott járófelület volt megfogható, ami esetleg a ház tornácaként lehetne értelmezhető (POROSZLAI 1992c, 17–18). Mindkét helyiségben egységes, döngölt, szürke agyagpadló szolgált járófelületül, az épület északkeleti részében az ásató a padló és a fal kapcsolódását is meg tudta figyelni. Az északi helyiség padlója 10–15 cm-rel volt magasabban, mint a déli helyiségé, ami nem példa nélküli a nagyrévi kultúra

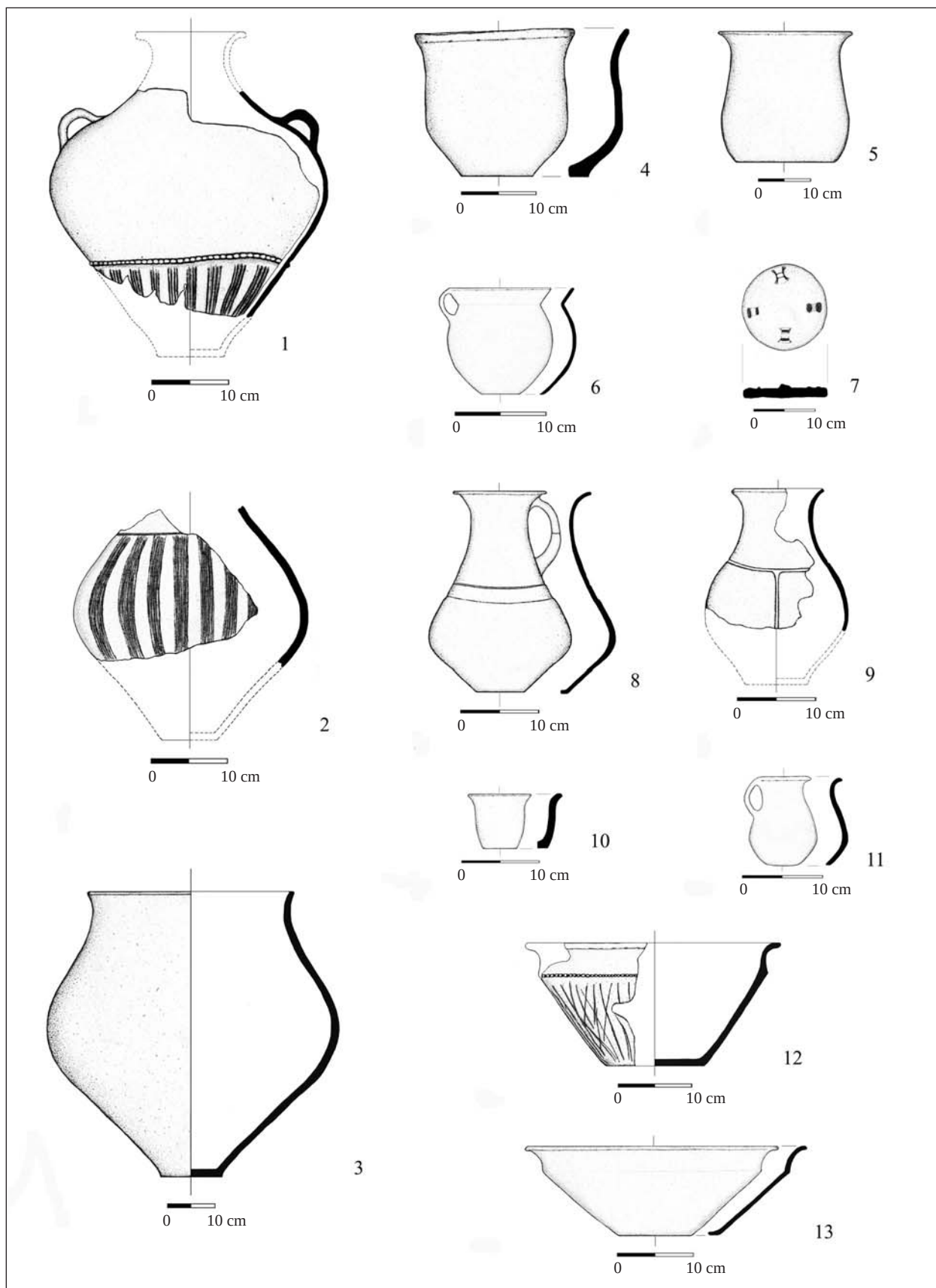
gondosan letapasztott munkafelület kapcsolódott (2. kép 1. D; vö. POROSZLAI 2000b, 19). A munkafelületről néhány centiméterre északkeletre, a ház tűzhelyének alapjai kerültek kibontásra (1. kép 2; 2. kép 1. E). A megfigyelések alapján a tűzhelyet közvetlenül a ház elkészülte után építhették, majd köré tapasztották a padlósínteket. A tűzhely nyugati oldaláról, egy mélyedésből égett gabona maradványok kerültek elő. Az objektum két szerkezeti egységre tagolódott. Az északi egység tapasztott agyagplatinis, boltozatos kenyér vagy lepénysütő kemenceként rekonstruálható, ezen a részen a boltozat falainak indítása is megmaradt. A jelenség délkeleti-keleti részén a kis, kb. 10–15 cm mély „tűztér” köré emelt peremen intenzív hőhatásra utaló nyomok mutatkoznak — ez az egység főzőtűzhelyként funkcionálhatott. Peremes tűzhelyek (SZATHMÁRI 1992, Abb. 93), boltozatos kenyér- vagy lepénysütő kemencék (CSÁNYI–STANCIK 1992, 118) és rostélyos tűzhelyek (LAKATOS-PAMMER 2005; SOFAER 2010, 219) több kora és középső bronzkori telepéről előkerültek, de a rácdombihoz hasonló kombinált főző-, sütőalkalmatosság eddig csak Százhalombattáról ismert (SØRENSEN 2010, 142–143; vö. Vicze Magdolna tanulmánya ebben a kötetben). A ház leégését követő megújítására az adott szelvényen belül nem volt nyom, de az omladékréteggel egyidős és az afeletti rétegek a telep folyamatos, intenzív használatát mutatják a vatyai kultúra időszakába nyúlóan.

A jó megtartásnak és az ásatás alaposságának hála, a ház utolsó fázisának edénykészlete viszonylag jól rekonstruálható. Az északi helyiség padlóján több

2. kép. Dunaújváros-Rácdomb — 1: a nagyrévi házrészlet felszínrajza. A: északi helyiség, B: déli helyiség, C: munkagödör, D: tapasztott munkafelület, E: kemence, 2: az *in situ* edények megoszlása (fekete jelzés: rekonstruálható edények; szürke jelzés: pontosan nem rekonstruálható edények)

Fig. 2. Dunaújváros-Rácdomb — 1: the plan of the Nagyrév house-section. A: northern room, B: southern room, C: working pit, D: plastered work-surface, E: hearth, 2: distribution of the *in situ* vessels (black symbols: reconstructed vessels, grey symbols: uncertain vessel shapes)

3. kép. Dunaújváros-Rácdomb — 1–13: az északi helyiség *in situ* edénytípusai
 Fig. 3. Dunaújváros-Rácdomb — 1–13: *in situ* vessel types of the northern room

edény maradványa feküdt töredékes, de *in situ* helyzetben (1. kép 1, 2. kép 2). Egy csoportban került elő egy kis fazék (3. kép 4), egy finom kivitelű tál (3. kép 13), és egy nagyrévi típusú korsó (3. kép 8), nem messze a ház északi felmenő falától. A helyiség északnyugati sarkából egy finom kivitelű fazék (3. kép 5) és egy kisapostagi típusú csupor (3. kép 6) volt dokumentálható egy örlőkövel egyetemben. Egy urna töredékeire (3. kép 2) és egy kis agyagfedőre (3. kép 7) a keleti fal mellett bukkantak, ezen a helyen a padlón egy liternyi égett gabona is napvilágot látott. A karcsú, kétfülű amfora (3. kép 1) és egy nagyméretű hombár (3. kép 3) az elválasztó fal közelében állhattak. Egészben került elő egy kisbögre (3. kép 11), egy félbetört kis pohár (3. kép 10) társaságában, valamint egy töredékes korsó (3. kép 9) és egy szépen kivitelezett tálfazék (3. kép 12) az északi helyiség padlójáról. A déli helyiségben már jóval kevesebb edény helye volt pontosan meghatározható. A felszedés alapján egy sor edény rekonstruálható a nyugati fal mentén: két kiegészíthető (4. kép 1–2) és egy töredékes urna, egy fazék és egy pácedény. Egy kislefű (4. kép 6) és egy átlagos méretű fazék (4. kép 5) a kemence mellől, egy kisméretű urna (4. kép 7) ettől délre került elő. Egy urna (4. kép 3) és egy nagyméretű fazék (4. kép 4) a munkagödör közelében állhatott. A helyiség padlójáról további fazekak, egy kis urna, egy kis csupor, és egy szűrőedény (4. kép 8) valamint egy kisapostagi bögre (4. kép 9) töredékeit sikerült feltárni.

Fazekak

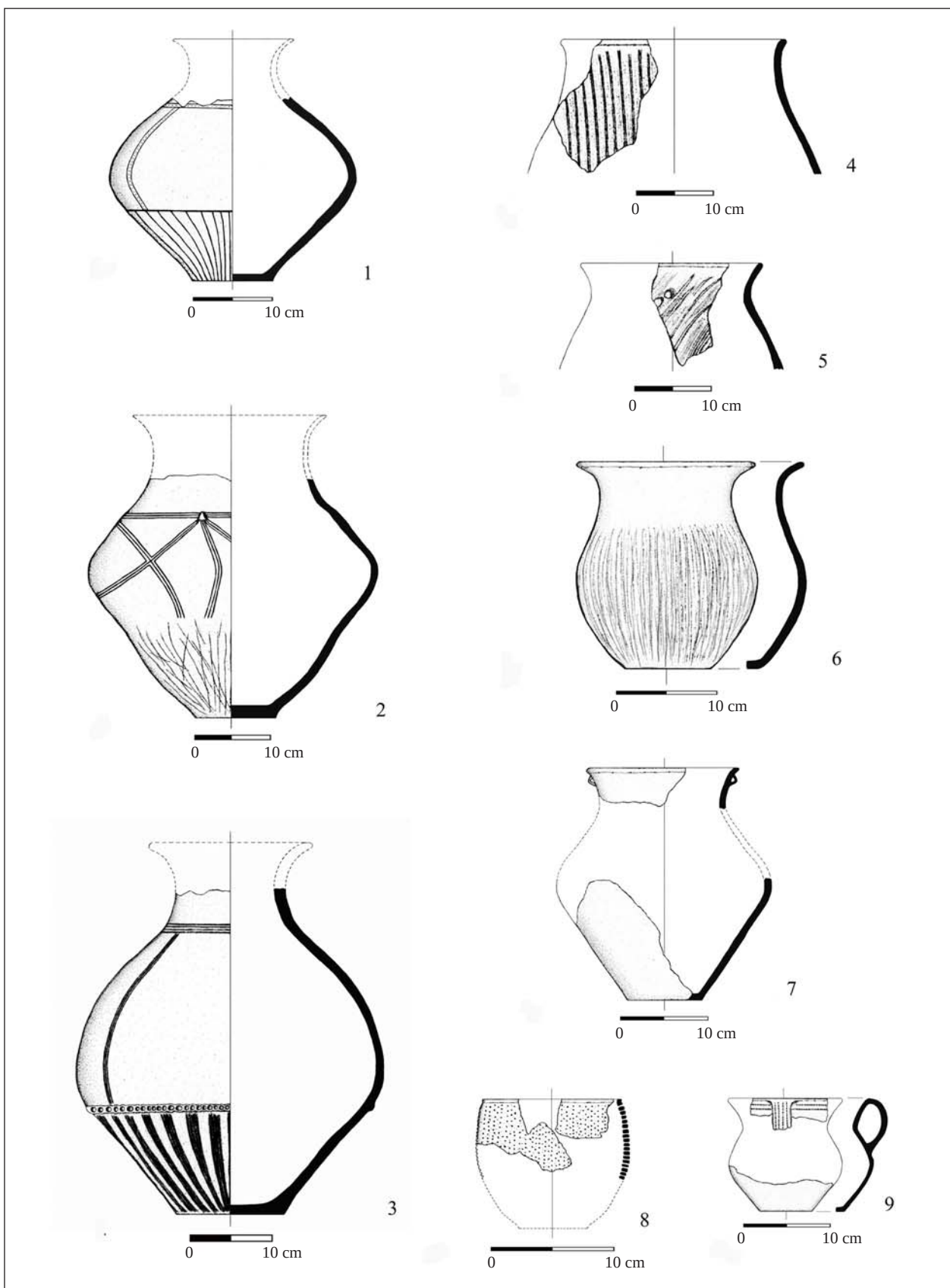
A Rácdombon talált fazekak nagy része általános kora bronzkori formát képvisel. Az ovális testű, szűkülő aljú, kihajló peremű, nagyméretű típus már a kultúra legkorábbi lelőhelyeiről ismert, telepekről (Dunaföldvár-Kálvária: SZABÓ 1992, LX. t. 3; Bölske-Vörösgyír: POROSZLAI 2000a, Abb. 17. 1, Abb. 18. 1, 3), temetőkből (Tiszainoka: CSÁNYI 1982–83, 9. kép 9; Tószeg-Ökörhalom: CSÁNYI 1982–83, 12. kép 2; Nagyrév: BÓNA 1963, Pl. IX. 8) és áldozógödörökből egyaránt (Budapest-Csepel-Hollandi út: KALICZ-SCHREIBER 1981, Abb. 5. 5–6; Buda-Várhegy: H. HANNY 1997, 6. kép). A fazekak általában sötét színűek, kerámiaüzalékos soványításúak, felszínük az esetek többségében seprűzött vagy befésült. A kutatás ezt a felületkezelési technikát korjelzőnek tekinti: a kultúra klasszikus, szigetszentmiklósi fázisában a fazekak felső negyede bordadísszel elválasztott és simított (SCHREIBER 1963; 1981), míg a késői, kulcsi fázisban a seprűzés egészen az edények pereméig húzódik fel (BÓNA 1960). A rácdombi, nagyméretű, töredékes fazekakon is ez utóbbi felületkezelési típus dominál (4. kép 4), de úgy tűnik, hogy a telepeken a

két technika egymás mellett is létezik (POROSZLAI 1992c; 2000a). Hasonló darabok ismertek Szigetszentmiklós-Felsőtagról (KALICZ-SCHREIBER 1995, 38. t. 6, 39. t. 4) és Dunaújváros-Duna-dűlőből (VICZE 2011, Pl. 8. 5, 7). A nagyméretű fazekakat — az elnevezéssel ellentétben — feltehetőleg inkább tárolásra, mint főzésre használták, az edények széles szája szemestermény vagy egyéb szilárd táplálékfésülés könnyű, mindennapi hozzáférését tette lehetővé. Kulturanropológiai példák is hasonló összefüggéseket mutatnak az edények arányai és használatuk szempontjából (HENDRICKSON-MCDONALD 1983, 632–633).

A fazekak másik csoportját a kisméretű főzőfazekak adják. Ezek alakja, felépítése és felületkezelése megegyezik a nagyobb variánsaikkal. Egy átlagos kivitelű kislefű (3. kép 4) az északi helyiség padlójáról került elő, legközelebbi párhuzamai Dunaújváros-Duna-dűlő temetőjéből láttak napvilágot (VICZE 2011, Pl. 4. 4, Pl. 11. 1). Egy másik kislefű (4. kép 5) a déli helyiség edénye, seprűzött felülettel, a peremen rátett átlós bordadísszel (Dunaújváros-Duna-dűlő: VICZE 2011, Pl. 1. 14; Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995, 32 t. 7). A kisméretű fazekaknak finom, jól kivitelezett változatait is ismerjük. Egy gondosan fényezett és jól iszapolt alapanyagú kislefű (3. kép 5) az északi helyiség lelete volt. Formai analógiái Budafokon (SCHREIBER 1963, 4. kép 5–6; füles és díszített változatban) és Bölskén (POROSZLAI 1992c, LV. t. 3) lelhetők fel. Majdnem teljesen épen feltárt kislefűket (4. kép 6) ismerünk az épület déli helyiségéből (Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995, 26. t. 1). Főzésre való elsődleges használatuk mellett egyéb rövidtávú tároló, ételmelegítő és főzést előkészítő funkciót is betölthettek.

Tálfazekak

A főzőedények másik nagy csoportját a tálfazekak képviselik. Az edényeket a tűzhely rostélyára helyezve használhatták. A Rácdombon előkerült tálfazék töredékek jelentős része égésnyomokat mutat. A felületkezelésben ezeknél az edényeknél is a durvítás, seprűzés dominál, belső felszínük általában simított. Az északi helyiségben talált *in situ* tálfazék (3. kép 12) azonban egységesen feketére égetett, belső felülete gondosan fényezett. Az edény alját finom bekarcolások borítják, vállán ujjbenyomkodásos bordadísz fut körbe. Kivitelezését tekintve ez a rácdombi darab inkább tálaló, mint főzőedény lehetett. Ez a táltípus nem csak telepeken, hanem az egykorú temetőben is igen gyakran előfordul, mint az urnák borítótálya (Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995,

4. kép. Dunaújváros-Rácdomb — 1–9: a déli helyiség *in situ* edénytípusai
 Fig. 4. Dunaújváros-Rácdomb — 1–9: *in situ* vessels of the southern room

38. t. 7; Dunaújváros-Duna-dűlő: VICZE 2011, Pl. 7. 6, nagyobb méretben) ebből feltételezhető a háztartásban betöltött jelentősebb szerepe.

Hombár

A rácdombi leletanyag egyetlen, nagy meretű hombárra (3. kép 3) enged következtetni. Maradványainak (összesen 244 db töredék) szóródása alapján helye az északi helyiség elválasztó fala mellett rekonstruálható. A hombár közepes kivitelű, széles szájú, szűkülő aljú formát képvisel (Tiszaug-Kéménymető: CSÁNYI-TÁRNOKI 1992b, Kat. Nr. 117). Az edény rekonstruált méretei alapján kb. 40–50 liter befogadását tette lehetővé, a széles szájnyílás szilárd ételféleségek, gabona tárolását valószínűsíti. Ahogyan arra korábban Szathmári Ildikó rámutatott, a hasonló formájú hombárok a szűkülő aljból adódóan meglehetősen instabilak lehettek, feltételezhetően részben földbe ásva használták őket (SZATHMÁRI 2009). Hasonló jelenségre utaló mélyedés Bölcskéről, Poroszlai Ildikó leírásából ismert (POROSZLAI 1992c, 16).

Amfora

Az amforák az urnáknál kecsesebb megjelenésű edénytípusok, ívelt nyakkal, kihajló peremmel és szűkülő aljjal. A rácdombi lakóház északi helyiségéből egy darab amfora (3. kép 1) töredékes maradványai kerültek elő, hangsúlyos vállrésszel, a vállon ülő két szalagfüllel, szűkülő aljjal és nyakkal. Alsó harmadán ujjbenyomkodásos bordadísz fut, alatta a felület vonalkötegekkel bekarcolt. Az edény másodlagosan égett, erősen deformálódott, de így is megállapítható, hogy finom kivitelű, gondosan fényezett darabról van szó. A korai nagyrévi fázisokból ez a kerámiatípus nem ismert, a klasszikus, szigetszentmiklósi periódusban jelenik meg először elsősorban telepeken, de a kulcsi fázisban sem gyakori forma. Párhuzama Diósd-Szidóniahegyről, Patay Pál leírásából (PATAY-PATAY 1965, 1. kép), valamint ugyanerről a lelőhelyről a Schreiber Rózsa 1968-as ásatásának anyagából származik (SCHREIBER 1981, 15. kép 12b). Patay P. az innen előkerült belső és külső felületén irdalt, átfűrt nyakú darabot erjesztőedényként határozta meg (PATAY-PATAY 1965, 166). Eltérő formájú, de nagy valószínűség szerint azonos funkciójú edények kerültek elő Kiskunfélegyháza-Izsáki út lelőhelyéről is (BALOGH 1997, 51). A bemutatott edényekkel ellentétben a rácdombi darab belső felülete simított és az edények alsó harmadán elhelyezett kis alagútfülek is hiányoznak. Az amfora töredékessége miatt a nyak esetleges átfűrásáról, illetve az alj kereszt alakú bordás kiképzéséről nincsen elérhető adat (Gerjen-Váradpuszta: SZABÓ 1992, LXXXV. t. 1; Budafok: SCHREIBER 1963, 10. kép

5–8), így ebben az esetben inkább folyadéktároló, mint erjesztő funkció feltételezhető. Lényeges különbség, hogy míg a rácdombi amfora lakóházi környezetből származik és a mindennapi élet szerves tartozéka lehetett, a diósdí és a kiskunfélegyházi darabok a leírás alapján áldozógödörből láttak napvilágot, melybe a mindennapi élet keretein túlmutató esemény által kerülhettek (KALICZ-SCHREIBER 1981; SCHREIBER 1981, 149; BALOGH 1997).

Urnák

A nagyrévi urnatípusok már a korai, ökörhalmi fázis óta folyamatosan jelen vannak jellegzetes gömbös vagy tojástesttel, szűkülő nyakkal és gyakran a vállon körbefutó besimítással, mely a kultúra jellegzetessége (Tószeg-Ökörhalm: BÓNA 1963, Pl. III. 10; CSÁNYI 1982–83, 13. kép 1, 6–7; Szanda: BÓNA 1963, Pl. IV. 6, 8–9; Szolnok-Szőlősi halom: CSÁNYI 1982–83, 10. kép 2, 5). A szigetszentmiklósi–kulcsi fázisban az enyhe hastörésű, kettőskónikus forma válik meghatározóvá (VICZE 2001, Pl. 2. 4). A Dunaújváros-Rácdombon előkerült urnák is hasonló típust képviselnek, az edények többsége a ház déli helyiségében került feltárássra. Az urnák alsó harmadának ujjbenyomkodásos bordadísszel való elválasztása és a felület seprűzése, bekarcolása igen gyakori, míg az edények felső része szépen fényezett, díszített. A munkagödör közeléből előkerült urna (4. kép 3) felső harmadán fényezett, vonalkötegekkel díszített, az edény alsó harmadát ujjbenyomkodásos bordadísz hangsúlyozza, alatta függőleges, bekarcolt vonalkötegek futnak. Legközelebbi formai párhuzama Dunaújváros-Duna-dűlőből (VICZE 2011, Pl. 2. 5) és Szigetszentmiklós-Felsőtagról (KALICZ-SCHREIBER 1995, 32. t. 1) ismert. A nyugati fal mentén előkerült urna (4. kép 2) hangsúlyos vállú típust képvisel, enyhén szűkülő aljrésszel. Az edény válla felett vízszintes vonalkötegdísz fut, melyből kereszt alakban további vonalkötegek ágaznak el, csomópontjaikat bütyökdísszel emelték ki. Az urna alsó harmada bekarcolással borított. Analógiái Szigetszentmiklós-Felsőtagról (KALICZ-SCHREIBER 1995, 42. t. 7) és Dunaújváros-Duna-dűlőről dokumentáltak (VICZE 2011, Pl. 8. 13). A szintén a nyugati fal mentén előkerült urna (4. kép 1) ugyancsak kettőskónikus változat. Nyakán két párhuzamosan bekarcolt vonal között pontsor fut, ez a minta ismétlődik függőlegesen a hason is egészen az edény alsó harmadáig, ahol párhuzamos, bekarcolt vonalas díszítés található. Formai, díszítetlen párhuzama Dunaújváros-Duna-dűlő temetőjéből került elő (VICZE 2011, Pl. 2. 5). A kemencétől délre feltárt kisméretű urna (4. kép 7) az éles hastörésű, tölcseres nyakú változatot

képviseli. Közvetlenül az edény pereme alatt két kis, háromszög alakú fül ül, míg a dunaújváros-Duna-dűlői (VICZE 2011, Pl. 11. 2) és a kisapostagi (PÁSZTOR 1997, Abb. 35. 46) analógiák esetében a fül a vállon található. Az északi helyiségből egy további urna (3. kép 2) darabjai voltak dokumentálhatók, legközelebbi variánsa szintén Dunaújváros-Duna-dűlőből ismert (VICZE 2011, Pl. 5. 9). A Rácdombon előkerült urnák, a töredékeket is beleértve, méretük alapján két csoportba sorolhatóak: a nagyobbak magassága kb. 30–40 cm, űrtartalmuk 10–15 liter, míg a kisebbek magassága 25–30 cm, 7–8 liter befogadására lehettek alkalmasak.

Tálak

A rácdombi tálak nagy része sajnos csak töredékekből ismert, legtöbbjük a csonka kúpos, a kora bronzkorban általánosan elterjedt típust képviseli. Ezek a formák a korai, ökörhalmi fázisban jelennek meg, legtöbbször négy füllel, hangsúlyozott aljjal (Szolnok-Szőlősi halom: CSÁNYI 1982–83, 11. kép 8–9; Tószeg-Ökörhalom: BÓNA 1963, Pl. II. 9, Pl. III. 6–7; Dunaföldvár-Kálvária: SZABÓ 1992, LXXVIII. t. 1, 3–5). Ez a variáns gyakorlatilag változatlanul továbbél a kultúra végéig, két füllel vagy fül nélküli változatban (Szigetszentmiklós: BÓNA 1963, Pl. XIV. 3; Százhalombatta: POROSZLAI 2000b, Pl. XXXI. 14; Kulcs-Császártanya: BÓNA 1960, Pl. II. 7, 12, 14). Az északi helyiségben talált csonka kúpos tál (3. kép 13) a rácdombi edénykészlet egyik legszebb darabja, egységesen feketére égetett, fényezett felülettel. Legjobb párhuzama Dunaújváros-Duna-dűlőben (VICZE 2011, Pl. 2. 9) és Diósdon (SCHREIBER 1981, 7. kép 6–7) került elő. Ugyan *in situ* helyzetből csupán ez az egy darab volt dokumentálható, a táltöredékek jelentős hányadát adják a leletanyagnak (5. kép 2). A rácdombi tálak három mérettartományba sorolhatók. A nagy tálak peremátmérője 25–30 cm körül mozog, legtöbbjük simított felületű, de akadnak szépen fényezett darabok is. Az általános, közepes méretű tálak peremátmérője 15–20 cm között változik, jó kivitelben készültek. A harmadik csoportot a miniatűr tálak adják, 5–15 cm-es peremátmérővel, magasságuk nemigen haladja meg az 5–6 cm-t. Ezek a formák szintén már az ökörhalmi periódus óta jelen vannak, ekkor gyakran egyenes vagy enyhén csonka kúpos fallal, vízszintes vagy behúzott peremmel, talppal vagy anélkül ismertek (Rákóczi-falva-Kastélydomb: CSÁNYI 1982–83, 9. kép 1, 4; Tószeg-Ökörhalom: CSÁNYI 1982–83, 12. kép 5). A szigetszentmiklói fázisban jelennek meg a csonka kúpos nagyobb tálak miniatűr változatai (BÓNA 1963, Pl. XVII. 1, 6, 20; SCHREIBER 1981, 6. kép 7), melyek

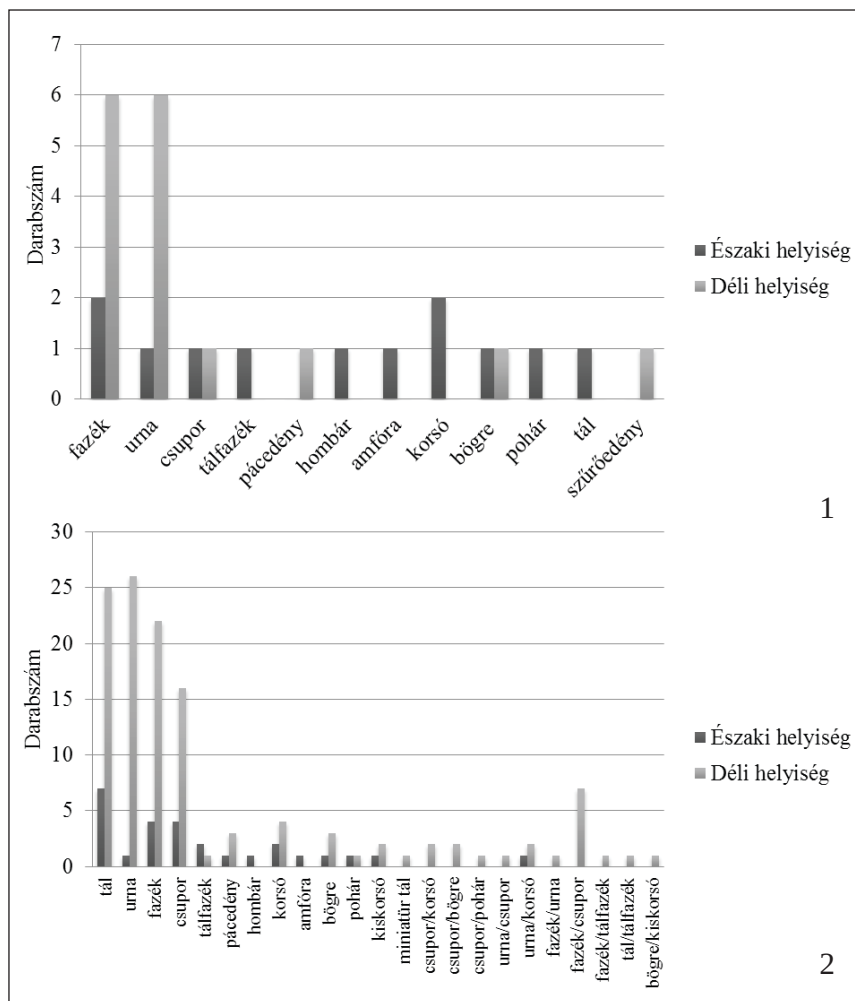
nagy számban képviseltetnek a Dunaújváros környéki temetőkben, helyi jellegű hagyományra utalva (BÓNA 1960, Pl. 2. 12, Pl. 3. 7; VICZE 2011, Pl. 1. 18, Pl. 7. 9, 11). A miniatűr tálak kis mennyiségű folyadék, esetleg fűszer tárolására szolgálhattak, de elképzelhető, hogy világítóeszközként is használták őket.

Csuprok

A rácdombi csuprok zöme szintén csak nagy mennyiségű töredékből volt dokumentálható, a kiegészített rekonstrukciók számos forma meglétét sugallják. Az északi helyiségben feltárt csupor (3. kép 6) formája alapján kisapostagi eredetről tanúskodik, de kivitelét tekintve inkább nagyrévi fazekas munkája lehetett. Mindkét kultúra lelőhelyén előfordul (Balatongyörök: TORMA 1972, 13. kép 16; Diósd: PATAY–PATAY 1965, 4. kép 2; Dunaújváros-Duna-dűlő: VICZE 2011, Pl. 6. 9, díszítéssel) és a kultúra szigetszentmiklói időszakára datálható (TORMA 1972; 1978; HONTI–KISS 1996; KISS 1996).

Korsók

A korsók már a legkorábbi nagyrévi periódus óta a kultúra jellegzetes edénytípusainak számíthatnak. Ebben az időszakban két fő változatuk létezik. Az egyik a kettőskónikus testű, éles hastörésű, alsó részén hangsúlyos, egyfűlű típus (Tószeg-Ökörhalom: BÓNA 1963, Pl. II. 1, 3; Szanda: BÓNA 1963, Pl. IV. 3; Rákóczi-falva-Kastélydomb: CSÁNYI 1982–83, 8. kép 1). Ezzel egyidőben létezik az enyhén kettőskónikus változat, lekerekített ívekkel, kecses nyakkal és kihajló peremmel (Nagykörös: BÓNA 1963, Pl. VI. 10, 14; Mártély-Üdülőtelep: TÓTH 2003, 3. kép 1). Ez utóbbi válik általános formává a klasszikus szigetszentmiklói periódusban, megtalálható telepeken és temetőkben egyaránt (Bölcske-Vörösgyír: POROSZLAI 1992c, LVIII. t. 3, LIX. t. 1; Budafok: SCHREIBER 1963, 2. kép 1, 3; Dunaújváros-Duna-dűlő: VICZE 2011, Pl. 9. 11, 13). Dunaújváros-Rácdombon a legszebb korsó (3. kép 8) az északi helyiség padlójáról *in situ* került elő. Az edény szürkés-narancsos színű, fényezett felületű, kihajló peremű, a perem alól induló és a nyakra támaszkodó szalagfüllel. Hasa kiöblösödő, enyhén kettőskónikus, a vállat bekarcolt vonaldísz és besimítás hangsúlyozza. Legközelebbi analógiái hasonló korú temetőkben ismertek (Dunaújváros-Duna-dűlő: VICZE 2011, Pl. 11. 9; Kulcs-Császártanya: BÓNA 1960, Pl. IV. 3 — a 37-es sír nagy valószínűséggel inkább a szigetszentmiklói fázisra tehető, vö. VICZE 2011, 66). Egy másik, szintén az északi helyiségben feltárt korsóval (3. kép 9)

5. kép. Dunaújváros-Rácdomb — 1: az *in situ* edények megoszlása a két helyiség között, 2: a töredékes edénytípusok megoszlása a két helyiség között
Fig. 5. Dunaújváros-Rácdomb — 1: distribution of *in situ* vessel types within the two rooms, 2: distribution of fragmented vessel types within the two rooms

kapcsolatban hasonló besorolás feltételezhető. A has kidolgozása lekerekített, vállán bekarcolással díszített, mely függőlegesen az edény hasán is folytatódik (POROSZLAI 1992c, LX. t. 5 VICZE 2011, Pl. 9. 12).

Bögrék

A rácdombi lakóház északi helyiségéből egy teljesen ép kis bögre került napvilágra (3. kép 11). Az edény enyhén nyomott gömbtestű, ívelt nyakú variáns, a kihajló peremből induló, nyakra támaszkodó szalagfüllel. Sötétszürke, szépen fényezett, gondosan kivitelezett darab. Jó párhuzamai találhatók Szigetszentmiklós-Felsőtagon (KALICZ-SCHREIBER 1995, 30. t. 4), Dunaújváros-Dunadűlőn (VICZE 2011, Pl. 1. 7, Pl. 6. 8), Kulcs-Császártanyán (BÓNA 1960, Pl. IV. 9, Pl. VI. 14). A déli helyiségből egy töredékes, kisapostagi, feltehetően import kis bögre darabjai kerültek elő (4. kép 9). Az edénynek kettőskónikus

teste, rövid, tölcséres nyaka, peremből indított szalagfülle rekonstruálható. A nyakon és a fülön tekerceszt pálcikás díszítés látható, melyet nem tölt ki mészbetét (TORMA 1972, 13. kép 3–4, 8). Ez a kisapostagi kultúra első fázisára keltezhető darab megerősíti a rácdombi ház utolsó fázisának szigetszentmiklósi időszakra való datálását (TORMA 1972; HONTI-KISS 1996).

Pohár

Egy félbetört kis pohár (3. kép 10) szintén az épület északi helyiségéből ismert. Az edény egyenes falú, fényezett, fekete felületű, enyhén kihajló peremmel. Pontos párhuzama Dunaújváros-Dunadűlőn (VICZE 2011, Pl. 9. 10) került elő, további analógiákkal Szigetszentmiklós-Felsőtagonról (KALICZ-SCHREIBER 1995, 31. t. 7), és Bölske-Szentandráspusztáról (BÓNA 1963, Pl. XVII. 4).

Összegzés

A grafikonok (5. kép 1–2) és a feltárás adatainak összevetése során a következők állapíthatók meg a rácdombi házrészlet *in situ* kerámiaanyagával kapcsolatban.

Az északi helyiségből 13, a déliből 16, tehát összesen 29 edény köthető a ház leégésének pillanatához.

Az északi helyiség *in situ* edényei többé-kevésbé épek, helyük jól rekonstruálható, szóródásuk szűk területre korlátozódik. A kerámia kis csoportokban való előkerülése valamilyen tartószerkezet, polc meglétére utalhat a keleti, északi és nyugati falak mentén. Az ásatók véleménye szerint hasonló konstrukció feltételezhető Százhalombattán, a nagyrévi kultúrához tartozó házrészletben (POROSZLAI 2000b), valamint Túrkevény a középső bronzkori gyulavarsándi kultúra lakóházában (CSÁNYI-TÁRNOKI 1992a). A rácdombi kerámiakészlet nagy részét — egy fazék (3. kép 4) és a hombár (3. kép 3) kivételével — jó minőségű, finoman iszapolt edények adják, melyek funkciója egyenletesen oszlik meg a tálaló- (korsók, csuprok, tálak, bögre, pohár) és tárolóedények (urna, amfóra) között. A szűkülő

szájú urna (3. kép 2) és az amfora (3. kép 1) folyadék, a hombár szemestermény tárolására szolgálhatott. A padló egyszeri megújítása, valamint a töredékes kerámia alacsony száma a helyiség kevesbé intenzív használatára utal. Két különleges edénytípus, a hombár és az amfora jelenléte az északi helyiségben a „szoba” megkülönböztetett funkcionális jellegét valószínűsíti. Mindezek mellett a helyiségből őrlő és elszenesedett gabonamagvak is előkerültek, így nem zárható ki, hogy az épületrész az elsődleges tároló funkció mellett egyéb, étel-előkészítési tevékenységeknek is helyet adott.

Az északi helyiség leletgyűjtésével összevetve a déli helyiség kerámiakészlete mind mennyiségében, mind típusaiban — ha nem is szignifikánsan — de eltérő képet mutat. Az 5. kép 2 grafikon a tálak, az urnák, a fazekak és a csuprok jelentős számát szemlélteti az északi házrészhez képest. A nyugati fal mentén egy sorban tárolóedények rekonstruálhatók, míg a kerámia másik része a munkagödör és a kemence környékére koncentrálódik. Ez utóbbi jelenségek, valamint a padló kétszeri megújítása és a nagy mennyiségű töredékes kerámia a házrész rendszeres, aktív használatára utal. A munkagödörből előkerült őrlő és a kemence közvetlen környezetéből dokumentált gabonamagvak megerősítik azt a feltételezést, mely szerint a főzés és a főzést előkészítő tevékenységek ebben a térben zajlottak (SØRENSEN 2010, 144; K. BERZSÉNYI é.n.). Külön figyelmet érdemelnek a Rácdombon előkerült urnák (5. kép 2), melyek zöme jó minőségben készült, legtöbbjük gondosan fényezett, díszített. A gondos és kevesbé gondos kidolgozású tárolóedények arányából feltételezhető, hogy a házon belüli tárolás meghatározó szerepet játszott a kora bronzkori háztartás működésében (ld. 5. kép 1 grafikonon az *in situ* fazekak és urnák aránya). A tény, hogy a nagyrévi fazekas a durva kivitelű tárolóedények mellett jó minőségű urnák repertoárját is előállította — melyek elkészítése jelentős technikai tudást, befektetett energiát és időt igényelt (KREITER–SOFAR–BUDDEN 2004; MICHELAKI 2006; 2008; KREITER 2007; BUDDEN–SOFAR 2009) — a háztartás további aspektusaira világít rá. A két edénytípus kidolgozását összevetve adódik a feltételezés, hogy a durva kivitelű edényekben eltérő természetű élelmiszert tárolhattak, mint az urnákban. A korábban már említett kultúrantropológiai tanulmányok összefüggést látnak az edények arányai és a tárolt anyagok milyensége, valamint a tárolás időtartama között (HENDRICKSON–MCDONALD 1983). Legújabb Kostalena Michelaki kutatásai szolgáltattak értékes adatokkal a tároló- és főzőedények felületkezelését illetően (MICHELAKI 2006). A külső felület seprűzése és a szűkülő alj, az edények gyakori mozgatására utal. A seprűzés

a mechanikai funkció mellett az edény áteresztő képességét is növeli, melyben a tárolt szilárd élelmiszer jobban szellőzik, a folyadék hűvös marad, ezzel szemben a fényezéses felületkezelés az edény vízállóságát segíti elő. Az urnák felépítésével és soványításával kapcsolatban a közelmúltban több alapos tanulmány született, rámutatva a különböző fazekastechnikák kombinált és nagy hozzáértést igénylő alkalmazására az edénykészítés folyamataiban, valamint a formakincs mellett az edények „receptjeinek” átörökítésére a Duna-menti tell-kultúrák körében (KREITER–SOFAR–BUDDEN 2006; KREITER 2007; BUDDEN–SOFAR 2009). Mindezekből feltételezhető, hogy az urnák speciális és/vagy jelentős élelmiszerféleségek, termékek befogadására készültek, melyet a bronzkori népesség fontosnak látott esztétikai szinten is kifejezni, és ezt ennek megfelelően a kerámiakészleten keresztül demonstrálni (kultúrantropológiai analógia Délkelet-Ázsiából: HARRISSON 1990). A fentieket szélesebb tipokronológiai kontextusba helyezve a következő tendencia állapítható meg: a nagyrévi kultúra szigetszentmiklósi fázisát követően a hangsúly a jellegzetes nagyrévi edénytípusnak számító korsókról lassan, de biztosan az urnákra helyeződik át, melyek dominanciája a vatyai kultúra időszakában csúcsosodik ki. Ez a folyamat nem csak a Duna-menti tell-telepeken (Százhalombatta: POROSZLAI 2000b; Bölcske: POROSZLAI 1992c; 2000a), de a szintén folyamatos átfejlődést mutató temetőben is tettenérhető (Dunaújváros-Dunadűlő: VICZE 2011; Kulcs-Császártanya: BÓNA 1963; Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ–SCHREIBER 1995). Hangsúlyoznám, hogy a telepeken nem a tárolóedények visszaszorulásáról van szó, hanem a tárolóedényeken keresztül a háztartások egy másik, élelmiszer- vagy terméktárolási aspektusa válik szembevetővé.

Az edények *in situ* jellege a ház leégésének folyamatára is rávilágíthat. A kerámia töredezettsége alapján a déli helyiség intenzívebben éghetett, a tetőszerkezet roncsai és a házfalak omladéka erre a területre koncentrálódtak, az északi házrészletet kevésbé érintve. A házak szándékos vagy véletlen leégése a neolitikum és a bronzkor időszakában a feltárások kezdete óta foglalkoztatja a kutatókat (RACZKY 1982–83; RUOFF 1992; Szeverényi Vajk tanulmánya ebben a kötetben). Legújabb John Chapman, Mirjana Stevanović és Dragos Gheorghiu (CHAPMAN 1999; STEVANOVIĆ 1997; CAVULLI–GHEORGHIU 2008; GHEORGHIU 2008) érveltek amellett, hogy a házak leégése kulturális tradíció keretében történik, és az épületeket meghatározott koreográfia szerint, szándékosan pusztítják el. Ha ez igaz a rácdombi házra is, felvetődik a kérdés, hogy az épületben talált edénykészlet mennyire reprezentatív a nagyrévi kultúra

életét illetően. (Az az értelmezési lehetőség is elképzelhető, hogy a bemutatott kerámiaegyüttes kifejezetten a ház elpusztításához szolgált kellékül.) Ha a rácdombi lakóház esetében mégis egy valódi, működő háztartás edényeivel van dolgunk, az adatok még így is fenntartásokkal kezelendők, ugyanis az épület pontos méretei nem ismertek, így az itt talált edények sem egy teljes háztartás kerámiakészletét reprezentálják. Ezenfelül a bronzkori háztartás szerves anyagokból készült berendezési tárgyairól ezeddig csak minimális adatok birtokában van kutatás (Százhalombatta-Földváról deszkázat, gyékénnyel kibélelt gödrök: SOFAER 2010, 200; SØRENSEN 2010, 143; Bölcskéről kosár, gyékénypadló: POROSZLAI 1992c, 21, 23; Tiszaugról gyékénypadló, deszkázat: CSÁNYI–STANCIK 1982, 244). A háztartások régészeti kutatásához a kerámiatipológia hasznos eszköz nyújthat, de önmagában nem elegendő. A lakóházakon belül és közvetlen közelében zajló folyamatok megértéséhez, az épületeken belüli aktivitási zónák, és a helyhasználat körvonalazásához mikromorfológiai, archaeobotanikai és archaeozoológiai vizsgálatok együttesére van szükség. Szerencsére, ehhez hasonló interdiszciplináris kutatásra már Magyarországon is van

példa (Százhalombatta: VRETEMARK–STEN 2005; KOVÁCS 2008; 2011; SØRENSEN 2010; K. BERZSÉNYI é.n.). A kora bronzkori nagyrévi kultúra társadalma és az általa létrehozott anyagi kultúra mindennapi szintű interakciója elsősorban a telepeken, ezen belül is a háztartásokban fogható meg és értelmezhető a régészet számára. A jövőben remélhetőleg a telteken kívüli, egyrétegű települések és ezek háztartásainak megismerésére is lesz lehetőség, ezáltal árnyalva a nagyrévi kultúráról eddig kialakult képet.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném ismételtlen megköszönni Keszi Tamásnak a rácdombi anyag feldolgozásának lehetőségét, valamint a dunaújvárosi Intercisa Múzeum restaurátorának, Haraszi Gabriellának és gyűjteménykezelőjének, Rajnai Zsuzsannának, hogy segítségemre voltak a kutatás időtartama alatt. Berzsényi Brigittának köszönöm a magvak archaeobotanikai vizsgálatát, valamint hálával tartozom Vicze Magdolnának, hogy munkám során az ő és Poroszlai Ildikó doktori kéziratát megismerhettem.

Nyíri Borbála

University of Leicester
School of Archaeology and Ancient History
LE1 7RH Leicester, University Road
bn29@le.ac.uk

Irodalom

- BALOGH Cs. 1997: Előzetes jelentés egy kora bronzkori település feltárásáról Kiskunfélegyháza-Izsáki út lelőhelyen. Régészeti problémák egy objektum értelmezése körül – Preliminary Report on the Excavations at Kiskunfélegyháza-Izsáki Road. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1995–96* [1997] 49–53.
- BÁNDI, G. 1966: The Cemetery of Ercsi-Sinatelep. *Alba Regia* 6–7 (1965–66 [1966]) 11–25.
- K. BERZSÉNYI, B. év nélkül: *Household activities within a Bronze Age tell settlement in Hungary. Different crop-processing stages and storing activities at Százhalombatta-Földvár*. Benyújtott PhD disszertáció, kézirat. University of Cambridge. Cambridge.
- BÓNA, I. 1960: The Early Bronze Age Urn Cemetery of Kulcs and the Kulcs Group of the Nagyrév Culture. *Alba Regia* 1 (1960) 7–15.
- BÓNA, I. 1963: The Cemeteries of the Nagyrév Culture. *Alba Regia* 2–3 (1961–62 [1963]) 11–23.
- BÓNA I. 1991: A Nagyrév-kultúra településeiről – Über die Siedlungen der Nagyrév-Kultur. *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) 73–82.
- BÓNA, I. 1992a: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In: MEIER-ARENDT 1992, 9–41.
- BÓNA, I. 1992b: Dunapentele-Dunaújváros-Koziderpadlás. In: MEIER-ARENDT 1992, 149–152.
- BUDDEN, S.–SOFAER, J. 2009: Non-Discursive Knowledge and the Construction of Identity of Potters, Potting and Performance at the Bronze Age Tell of Százhalombatta, Hungary. *Cambridge Archaeological Journal* 19 (2009) 203–220.
- CAVULLI, F.–GHEORGHIU, D. 2008: Looking for a Methodology Burning Wattle and Daub Housing Structures. Preliminary Report on an Archaeological Experiment. *Journal of Experimental Pyrotechnologies* 1 (2008) 37–43.
- CHAPMAN, J. 1999: Deliberate house-burning in the prehistory of central and eastern Europe. In: Gustaffson, A.–Karlsson, H. (eds): *Glyfer och arkeologiska rum: En vänbok till Jarl Nordbladh*. Gotarc Series A (3), Göteborg 1999, 113–126.

- CSÁNYI M. 1982–83: A nagyrévi kultúra leletei a Közép-Tiszavidékről – Finds of the Nagyrév Culture in the Middle Tisza Region. *SzMMÉ* 1982–83, 33–65.
- CSÁNYI M. 1999: Hitelesítő ásatás Tószeg-Ökörhalmon – Nachgrabung am Fundort Tószeg-Ökörhalom. *Savaria* 24 (1998–1999 [1999]) 179–192.
- CSÁNYI M.–STANCIK I. 1982: Előzetes jelentés a tiszaug-kéménýtetői bronzkori tell-telep ásatásáról – Vorbericht über die Ausgrabungen der bronzezeitlichen Tellsiedlung von Tiszaug-Kéménýtető. *ArchÉrt* 109 (1982) 239–254.
- CSÁNYI, M.–STANCIK, I. 1992: Tiszaug-Kéménýtető. In: MEIER-ARENDT 1992, 115–119.
- CSÁNYI, M.–TÁRNOKI, J. 1992a: Túrkeve-Terehalom. In: MEIER-ARENDT 1992, 159–165.
- CSÁNYI, M.–TÁRNOKI, J. 1992b: Katalog der ausgestellten Funde. In: MEIER-ARENDT 1992, 175–181.
- GHEORGHIU, D. 2008: Cultural landscapes in the lower Danube area. Experimenting tell settlements. *Documenta Praehistorica* 35 (2008) 167–178.
- H. HANNY E. 1997: A nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen – Die Opfergrube der Nagyrév Kultur in der Budauer Burg. *BudRég* 31 (1997) 199–210.
- HARRISSON, B. 1990: *Pusaka. Heirloom jars of Borneo*. Singapore–Oxford–New York.
- HENDRICKSON, E.–MCDONALD, M. 1983: Ceramic form and function: an ethnographic and an archaeological application. *AmAn* 85 (1983) 630–643.
- HONTI SZ.–KISS V. 1996: Középső bronzkori leletek Somogy megyéből – Funde aus der Mittelbronzezeit im Komitat Somogy. *SMK* 12 (1996) 17–37.
- B. HORVÁTH J. 1997: Dunaújváros-Pentele, Rácdomb 1991. Ásatási jelentés. *Alba Regia* 26 (1997) 193–194.
- KALICZ-SCHREIBER, R. 1981: Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest. *SLA* 29 (1981) 75–86.
- KALICZ-SCHREIBER R. 1995: *Bronzkori urnatemető Szigetszentmiklós határában – Das bronzezeitliche Urnengräberfeld von Szigetszentmiklós*. Ráckevei Múzeumi Füzetek 2, Ráckeve.
- KESZI T. 2000: Dunaújváros-Rácdomb, 2149. hrsz. 1999. Ásatási jelentés. *Alba Regia* 29 (2000) 177.
- KISS V. 1996: Megfigyelések a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája edénydíszítési technikájáról – Observations on the ceramic-decoration techniques of the Transdanubian Incrusted Ware Culture. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 65–76.
- KOVÁCS, G. 2008: *Geological investigations of Százhalombatta-Földvár Bronze Age settlement in Hungary*. PhD disszertáció, kézirat. University of Cambridge. Cambridge.
- KOVÁCS G. 2011: *Régészeti talaj-mikromorfológia. Antropogén rétegek talaj-mikromorfológiai vizsgálata*. Matrica Füzetek 3, Százhalombatta.
- KREITER, A. 2007: *Technological choices and material meanings in Early and Middle Bronze Age Hungary. Understanding the active role of material culture through ceramic analysis*. BAR-IS 1604, Oxford.
- KREITER, A.–SOFAER, J.–BUDDEN, S. 2006: Early and Middle Bronze Age storage vessel building techniques in Hungary. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 6 (2004 [2006]) 85–91.
- LAKATOS-PAMMER, G. 2005: Middle Bronze Age grated oven from Százhalombatta. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Report 2 – Field Seasons 2000–2003*. Százhalombatta 2005, 195–207.
- MEIER-ARENDT, W. 1992 (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main.
- MICHELAKI, K. 2006: *Household ceramic economies: production and consumption of household ceramics among the Maros villagers of Bronze Age Hungary*. BAR-IS 1503, Oxford.
- MICHELAKI, K. 2008: Making Pots and Potters in the Bronze Age Maros Villages of Kiszombor-Új-Élet and Klárafalva-Hajdova. *Cambridge Archaeological Journal* 18/3 (2008) 355–380.
- MOZSOLICS A. 1942: *A kisapostagi korabronzkori urnatemető – Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag*. ArchHung 26, Budapest.
- PATAY P.–PATAY Á. 1965: A nagyrévi kultúra leletei Diósdon – Funde der Nagyrév Kultur in Diósd. *ArchÉrt* 92 (1965) 163–167.
- PÁSZTOR, E. 1997: Frühbronzezeitliches Urnenfeld in der Flur von Kisapostag. *Alba Regia* 26 (1997) 13–59.
- POROSZLAI, I. 1992a: Bölcske-Vörösgyír. In: MEIER-ARENDT 1992, 141–145.
- POROSZLAI, I. 1992b: Százhalombatta-Földvár. In: MEIER-ARENDT 1992, 153–155.
- POROSZLAI I. 1992c: *Bölcske-Vörösgyűrű (Tolna megye). Egy réteges tell-telep feldolgozása*. Bölcsészdoktori értekezés, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- POROSZLAI, I. 2000a: Die Grabungen in der Tell-Siedlungen von Bölcske-Vörösgyűrű (Kom. Tolna) (1965–1967). *ActaArchHung* 51 (1999–2000 [2000]) 111–145.

- POROSZLAI, I. 2000b: Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár. I. 1989–1991, II. 1991–1993. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 1998*. Százhalombatta 2000, 13–73.
- RACZKY, P. 1982–83: Origins of the custom of burying the dead inside houses in South-East Europe. *SzMMÉ* 1982–83, 5–10.
- RUOFF, U. 1992: The Pfälzland exhibition, Zürich 1990. In: Coles, B. (ed.): *The wetland revolution in prehistory*. Exeter 1992, 135–146.
- SCHREIBER R. 1963: Korabronzkori lakógödör Budafokon – Жилая яма раннего бронзового века в Будафоке. *BudRég* 20 (1963) 223–240.
- SCHREIBER R. 1981: A nagyrévi kultúra telepe Diósdon – Die Siedlung der Nagyrév-Kultur in Diósd. *ArchÉrt* 108 (1981) 135–156.
- SCHREIBER R. 1984: A korabronzkori időrendi kérdései Budapest környékén és a Tisza vidéken – Chronologische Fragen der frühen Bronzezeit in der Umgebung von Budapest und in der Theissgegend. *BudRég* 26 (1984) 33–48.
- SOFAER, J. 2010: Technology and Craft. In: Earle, T.–Kristiansen, K. (eds): *Organising Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*. Cambridge 2010, 185–218.
- SOFAER, J. 2011: Human Ontogeny and Material Change at the Bronze Age Tell of Százhalombatta, Hungary. *Cambridge Archaeological Journal* 21/2 (2011) 217–227.
- SØRENSEN, M. L. S. 2010: Households. In: Earle, T.–Kristiansen, K. (eds): *Organising Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*. Cambridge 2010, 122–154.
- STEVANOVIĆ, M. 1997: The Age of Clay. The Social Dynamics of House Construction. *Journal of Anthropological Archaeology* 16 (1997) 334–395.
- SZABÓ G. 1992: A Dunaföldvár-Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora – Die Schichtenreihe der Tellsiedlung von Dunaföldvár-Kálvária zur frühen Bronzezeit. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 17 (1992) 35–182.
- SZATHMÁRI, I. 1992: Füzesabony-Öregdomb. In: MEIER-ARENDT 1992, 134–140.
- SZATHMÁRI I. 2009: Megjegyzések a bronzkori háztartások edénykészletéről – Anmerkungen zur Gefässensembles bronzezeitlicher Haushalten. *Tisicum* 19 (2009) 295–307.
- TORMA I. 1972: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön – Eine Siedlung der Kisapostag-Kultur in Balatongyörök. *VMMK* 11 (1972) 15–39.
- TORMA I. 1978: A balatonakali bronzkori sír – Das bronzezeitliche Grab in Balatonakali. *VMMK* 13 (1978) 15–27.
- TÓTH K. 1997: A késő rézkor és a kora bronzkor emlékei Kiskunfélegyháza-Kövágóéren. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1995–96 [1997] 55–59.
- TÓTH K. 1999: Kora bronzkori edénylelet Kecskemét-Csukáséren – Ein frühbronzezeitliche Gefässdepot auf dem Fundort Kecskemét-Csukásér. *MFME–Studia Archaeologica* 5 (1999) 27–49.
- TÓTH K. 2003: Kora bronzkori temetkezések Mártély-Üdülőtelepen – Eine frühbronzezeitliche Bestattung in Mártély-Üdülőtelep. *MFME–Studia Archaeologica* 9 (2003) 101–109.
- VICZE, M. 1992: Baracs-Földvár. In: MEIER-ARENDT 1992, 146–148.
- VICZE, M. 2011: *Bronze Age Cemetery at Dunaujváros-Duna-dűlő*. DissPann IV.1, Budapest.
- VRETEMARK, M.–STEN, S. 2005: Diet and animal husbandry during the Bronze Age. An analysis of animal bones from Százhalombatta-Földvár. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Report 2 – Field Seasons 2000–2003*. Százhalombatta 2005, 157–179.

Little house on the hilltop — analysis of a household ceramic assemblage from the tell settlement of Dunaújváros-Rácdomb

This paper presents a summary of the *in situ* ceramic assemblage discovered among the remains of an Early Bronze Age Nagyrév house at Dunaújváros-Rácdomb. The assemblage consists of 29 vessels, representing the ceramic equipment of the household prior to its destruction. Thanks to the unintentional, but fortunate positioning of the trench, two-thirds of a Nagyrév house was systematically excavated, revealing two rooms and its non-perishable contents with a few additional organic remains. Vessel typology of the Nagyrév culture is principally based on burial assemblages, with additional material known from small-scale settlement sites. The tell excavations along the Danube carried out in the 1970s provided valuable data regards settlement structure and pottery styles, although detailed typochronological studies of ceramics have only been completed in a couple of instances. This present paper aims to further the understanding of pottery types of a Nagyrév household, focusing upon its storage vessels specifically.

Dunaújváros-Rácdomb is a small-sized tell-site, located on the right bank of the Danube about 60 km south of Budapest and 4 km north of Kosziderpadlás and Duna-dülő. The site is situated on a loess hilltop and had been occupied since the Neolithic period. Although it is a residential area at present, the site is under heritage protection since 1991. In 1999, Tamás Keszi from the Intercisa Múzeum coordinated the rescue excavation prior to the construction of a swimming pool, therefore the dimensions of the trench were strictly limited (12 m×5.5 m). Among numerous features from various periods, occupational layers of the Early and Middle Bronze Age were documented as well. The most significant feature was a section of a building structure with *in situ* ceramic material (Fig. 1. 1) dating to the classical Szigetszentmiklós phase of the Early Bronze Age Nagyrév culture. The building itself measured 4 m×5 m within the trench, oriented NNW–SSE, and was divided into two areas: a smaller northern, and a larger southern room (Fig. 2. 1. A–B). The walls were constructed of compressed clay, strengthened by posts, some of them so substantial so as to indicate the presence of some sort of attic construction and a slanting roof. Both rooms had compacted clay floors (renewed once in the northern and twice in the southern room). The rooms were divided from each other by a thin partition wall. The majority of the *in situ* pottery was located in the northern room, while the southern room contained features like a so-called working pit (Fig. 2. 1. C), a plastered work-surface (Fig. 2. 1. D) and a presumably combined hearth-oven (Fig. 1. 2, Fig. 2. 1. E). Thanks to the systematic excavation methods many *in situ* vessels were found or could be reconstructed within the house area (Fig. 1. 1, Fig. 2. 2). In the northern room a small cooking pot (Fig. 3. 4), a fine bowl (Fig. 3. 13), and a Nagyrév type jug (Fig. 3. 8) were located close to the northern wall. In the SW corner of the room a fine cooking pot (Fig. 3. 5) and a Kisapostag type small jar (Fig. 3. 6) were discovered accompanied by a grinding stone. Fragments of an urn (Fig. 3. 2) and a little lid (Fig. 3. 7) lay near to the eastern wall together with a litre of charred grain (*Triticum monococcum* – einkorn). A slender, two-handled amphora (Fig. 3. 1) and a large storage vessel (Fig. 3. 3) stood nearby the partition wall. A complete cup (Fig. 3. 11), a little cup broken into half (Fig. 3. 10), a fragmented jug (Fig. 3. 9) and pieces of a fine cooking bowl (Fig. 3. 12) were also documented from the floor. In the southern room fewer vessels could be localised. A row of storage vessels could be reconstructed along the western wall: two relatively complete (Fig. 4. 1–2) and a fragmented urn, a cooking pot and a fermenting vessel. A small (Fig. 4. 5), and a medium-sized cooking pot (Fig. 4. 5) were located beside the hearth and a small urn (Fig. 4. 7) was found south of the feature. Another urn (Fig. 4. 3) and a large pot (Fig. 4. 4) could have stood close by the working pit. Further fragments of cooking and storage pots, a small urn, a small jar, a strainer (Fig. 4. 8), and a Kisapostag type cup (Fig. 4. 9) were also recorded. The ceramic assemblage bears the characteristics of the classical Szigetszentmiklós period of the Nagyrév culture, which dating is supported by the presence of the Kisapostag type cup with impressed “reeled-stick” decoration without white inlay.

Ceramic data exhibited in the charts (Fig. 5. 1–2) suggests that the proportions of serving and storage vessels are nearly equal in the northern room. The presence of special vessel types such as the large storage pot and the amphora might refer to the distinguished function of this space. The floor had only been renewed once implying a lower level of activity, therefore it is proposed that the purpose of this room was primarily storage, however burnt grains and a grinding stone indicate that some level of food preparation might also have been taken place here. The ceramic assemblage discovered in the southern room shows a slightly different picture. The number of

bowls, urns and cooking pots are higher compared to the northern room and concentrate along the western wall, around the working pit and close to the hearth. The presence of these features and the twice renewed floor implies that food preparation and cooking activities were carried out in this space. Storage pots, specifically good quality urns appear to have played an important role in everyday life. The fact that the Nagyrév potter produced a range of high quality urns which required technical skill, time and effort sheds light to other aspects of the household. Comparing the rough storage pots and the urns it seems feasible to assume that different goods were stored in the two vessel types. Recent studies of Nagyrév and Vatya ceramic assemblages show that high level of technical skill was involved in the construction of urns, suggesting that besides purely functional characteristics required by a storage vessel, cultural factors (clay recipes, vessel shapes, etc.) were equally important. From all this it can be concluded that foodstuffs or goods of special importance were stored in the high quality urns which were expressed aesthetically in the construction of the vessels, and demonstrated through the household equipment by the Nagyrév people. Putting this in a wider typochronological context it seems that from the Szigetszentmiklós phase onwards, the emphasis from the Nagyrév jugs is slowly but surely shifting to the urns, reaching its peak during the Vatya culture. This process can be followed not only on the Nagyrév–Vatya tell settlements along the Danube (Bölcske, Százhalombatta) but in the cemeteries as well (Kulcs-Császártanya, Szigetszentmiklós-Felsőtag, Dunaújváros-Duna-dűlő). However, it is important to emphasize that there is no sign of a decrease of table sets in these periods, rather, the importance of the storage aspect of household goods became more visible.

Although the typological analysis of ceramics serves as a major tool for archaeologists, the data retrieved from this particular assemblage has to be approached with caution. Partly because the complete dimensions of the house are unknown, and partly since the question remains: if the building was deliberately burnt how representative is the equipment found inside? To gain a more detailed picture about the daily life of the Nagyrév culture, a combined archaeobotanical, -zoological and micromorphological analysis of activity zones would be desirable not only on tell settlements but on the single-layered occupation sites as well.

Százhalombatta-Földvár néhány bronzkori háztartásáról

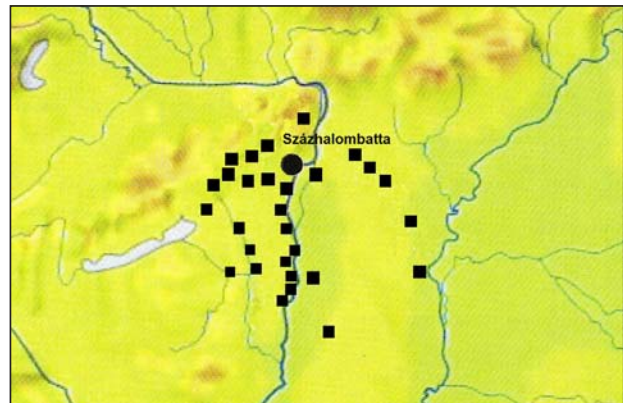
Kulcsszavak: tell-település, bronzkor, háztartás régészet, Százhalmombatta-Földvár

Keywords: tell settlement, Bronze Age, household archaeology, Százhalmombatta-Földvár

Bevezetés

A tanulmány Százhalmombatta-Földvár bronzkori tell-településén tíz éve folyó komplex, nemzetközi régészeti kutatás egyik tudományos aspektusát és annak eredményeit mutatja be. Az ásatás egyik fő célkitűzése a fennmaradt település központi részén elhelyezkedő házak, háztartások és terek használatának megértése, vizsgálata. A következetes és aprólékos feltérési módszerek bevezetésével és a szisztematikus mintavételezéssel jelentős új ismereteket szerezhetünk a bronzkori közösség háztartásairól, a különböző terek használatáról és mindennapi szokásairól. Válaszokat kaphatunk például a mindennapi élet terének méreteire, eltérő használatára, vagy a háztartási és az építési „hulladék”, illetve maradványok kezelési módjára, a különböző házak összetett belső berendezésére. Mindezek lehetővé teszik a társadalom, illetve a közösségi térhasználat további és részletesebb vizsgálatát.

Százhalmombatta-Földvár a középső bronzkori Vátia-kultúra egyik kiemelkedő erődített települése (1. kép). A Vátia-kultúra jellegzetességének tartható sajátos földvár-rendszere. Napjainkban egyre gyorsul ezen beazonosított erődítések száma. Míg az 1980–1990-es évekre 30 egynéhány volt ismert (NOVÁKI 1952; KOVÁCS 1982; VICZE 2000), addigra ma már 40 felett is lehet a számuk (VÁCZI 2007; VINICZAI 2010; SZENTPÉTERI 2010). Az erődített települések számának lassú, bár folyamatos növekedése ellenére ezek még mindig csupán kb. 10–15%-át teszik ki a teljes, ismert lelőhelyszámnak. A vátiai településstruktúrában és -hierarchiában — szemben az Alföldön található tell-alkotó kultúrák településeivel — nem csupán az a jelenség speciális, hogy nem minden telep erődített, hanem azok elhelyezkedése is. Minden esetben stratégiaileg kiemelkedő csomópontokon találhatjuk őket, úgymint például a kultúra elterjedési területének határain, vagy az észak–dél irányú Duna szakasz fontosabb gázlóinál, valamint a bronzkorban jelentősnek számító élővizek, kisebb-nagyobb folyók, patakok mentén, kiemelkedő központi helyeken.

1. kép. ■ a Vátia-kultúra erődített telepeinek elhelyezkedése, ● Százhalmombatta-Földvár (VICZE 2000, Fig. 2 nyomán, módosítva)
Fig. 1. Location of the major fortified settlements of the Vátia culture (marked with squares, the circle shows the location of Százhalmombatta-Földvár)

1999-ben, amikor belekezdünk a jelenleg is folyó nemzetközi kutatásba, viszonylag jól ismertük a Vátia-kultúra kialakulásának körülményeit, belső fejlődését (BÓNA 1975; 1992; KOVÁCS 1984). A magyarországi bronzkor kutatása általánosságban tisztában volt házaik építési technikájával (BÓNA–NOVÁKI 1982; POROSZLAI 1988; 1992; 1993; VICZE 1992). Ez nem különbözött a többi tell-alkotó kultúra paticsfalú, döngölt padlójú, egy-, két- vagy többosztatú házaitól (lásd a vonatkozó cikkeket: MEIER-ARENDT 1992).

Számos dologról viszont semmit nem tudtunk. Nem voltunk tisztában a települések belső szerkezetével, a házak egymáshoz és a körülöttük lévő kommunális térhez való kapcsolatával sem. Nem volt világos a többi tell-alkotó kultúra szokásától jelentősen eltérő gyakorlat, azaz a nagyszámú gödör településen belüli használatának értelmezése sem. Nem szabad elfelejteni, hogy a Vátia-kultúra 1999 előtti telepítéseinak szelvényei 5×5 m vagy 4–5×10 méteresek voltak. Nem lehetett tisztán látni a házakon belüli és kívüli térhasználat sajátosságait sem. Pedig ezzel összefüggésben számos kérdés merülhet fel, hiszen a ház olyan társadalmi interakciók tere, melyben a társadalom legkisebb egysége, a család rendszeresen ismétlődő

2. kép. 1: külső terek típusai, 2: feltételezett eltérő belső terek (a képek a „Matrica” Múzeum SAX Projekt eredményeit bemutató időszak kiállításán készültek 2012-ben)

Fig. 2. 1: Types of open spaces, 2: assumed different types of interior spaces (the photos were made in the temporary exhibition presenting the results of the SAX Project in the Matrica Museum in 2012)

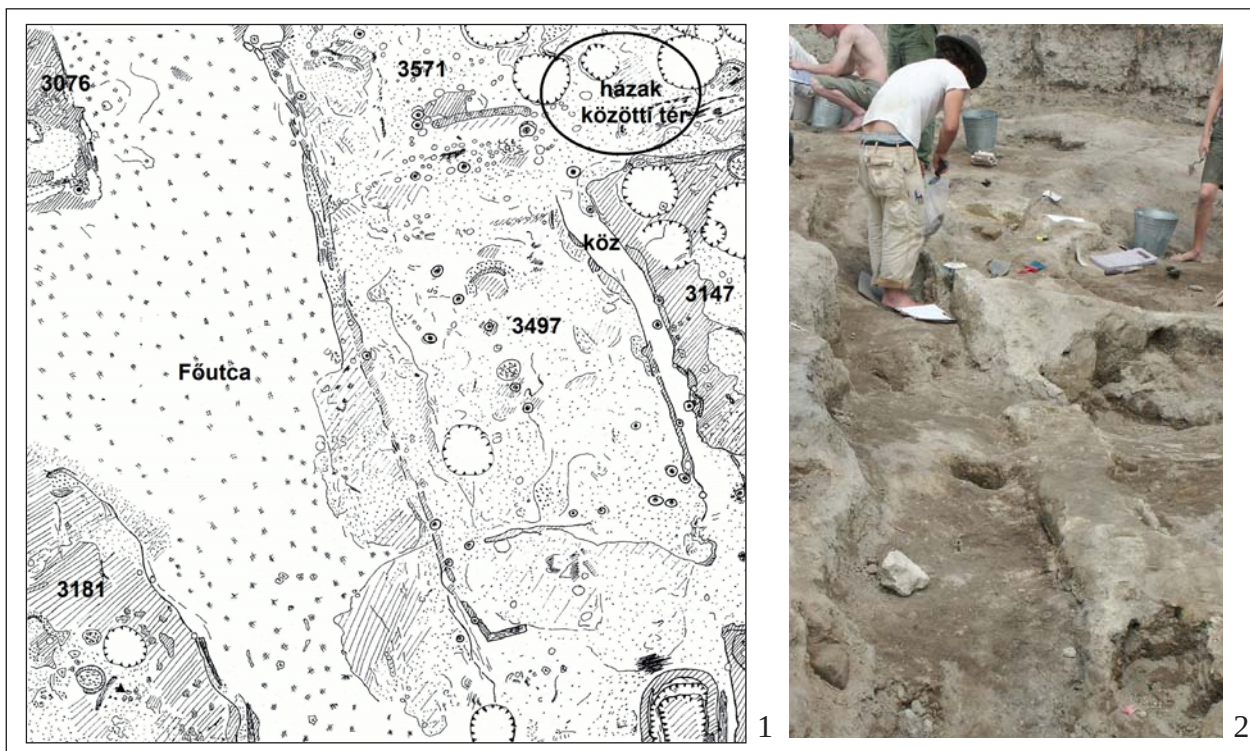
tevékenységeket végez: különböző termékeket, használati eszközöket készít, azaz a mindennapi élet egyik fontos helyszíne, színtere (HODDER 1990; KENT 1997b; SOUVATZI 2008). A 2. képen a sajátos térhasználatokhoz köthető fontosabb zónák láthatók, ahol egymástól eltérő leletösszetételeket feltételezhetünk és várhatunk a régészeti leletanyagban. A szorosan vett háztartásokon belüli és kívüli tevékenységekre utaló nyomokat próbáljuk azonosítani, összehasonlítani és rendszereket felismerni bennük.

Az 1999-ben elkezdett kutatásnak többek között ez a kérdés-csoport volt az egyik fő fókusz, de ezzel párhuzamosan számos egyéb kérdéskörre is keressük

a választ (KRISTIANSEN 2000). Ilyen például az egykor itt élt bronzkori közösség közvetlen környezetének rekonstrukciója (lásd SÜMEGI–BODOR 2000; FÜLEKY–VICZE–KOVÁCS 2002; VICZE 2003; FÜLEKY 2005; KALMÁR 2005; SOLYMOS–ELEK 2005; TERPÓ 2005). Ettől nem választható el a tágabb természeti környezet megismerése (SÜMEGI–BODOR 2005; FRENCH ET AL. 2010, 43–49). Önálló, de a mikrorégió őskori használatának feltérképezése miatt mégis kapcsolódó kutatás a közeli Benta-patak völgyének régészeti településkutatása (VICZE–CZAJLIK–TÍMÁR 2005; VICZE–EARLE–ARTURSSON 2005; EARLE ET AL. 2012). A tell-település belső struktúrájának vizsgálata elválaszthatatlan a háztartások pontosabb megértésétől (SØRENSEN ET AL. 2010; SØRENSEN–VICZE 2013), ugyanakkor a specifikus leletgyűttesek önálló kutatási programjai maximálisan hozzájárulnak az itt élt bronzkori társadalom mindennapjainak minél pontosabb megismeréséhez. Kiemelhetők ebből a kerámia-technológiai (KREITER–SOFER–BUDDEN 2006; SOFER 2006; 2011; BUDDEN–SOFER 2009) és az ahhoz kapcsolódó petrográfiai (KREITER 2007a; 2007b) vizsgálatok, valamint a folyamatos archaeobotanikai

(K. BERZSÉNYI é.n.), archaeozoológiai (VRETEMARK–STEN 2005; 2010; VRETEMARK ET AL. 2010, 164–169) és mikromorfológiai elemzések (KOVÁCS 2011; 2013; ld. még Kovács Gabriella tanulmányát ebben a kötetben).

Már a legelején tisztában voltunk vele, hogy a kutatások lehető legszélesebb területeinek akarunk lehetőséget biztosítani Százhalombattán. Éppen ezért az ásatási és dokumentációs módszereket úgy dolgoztuk ki, hogy megfelelően széleskörű, alapos, de ugyanakkor rugalmas, esetleg szükséges módosításokra is alkalmas legyen. Hasonlóan a mintavételezési stratégiát is a legszélesebb körű vizsgálódások figyelembevételével alakítottuk ki (POROSZLAI–VICZE 2004; VICZE 2004; 2005).

3. kép. Százhalombatta-Földvár — 1: a 6. szint első bontási fázisának rajza, 2: a házak között megfigyelt „köz”
 Fig. 3. Százhalombatta-Földvár — 1: Drawing of the first excavation phase of Level 6, 2: the “alley” between the houses

Bronzkori háztartások Százhalombattán

A háztartás régészet egyik alapvető kérdése annak tisztázása hogy „Mit is reprezentálnak, reprezentálhatnak a házak padlóin, házakban és azok környezetében talált leletegyüttesek?”. Kérdés, hogy kiolvasható-e a hátrahagyott kerámiatöredékek, edények, eszközök, mikromaradványok, stb. összetételéből az egykori *in situ* tevékenység, mint pl. a tárolás vagy használat (BLANTON 1994; CAMERON–TOMKA 1996; NEEDHAM–SPENCE 1996). Ezzel egy időben felmerül annak a lehetősége is, hogy a jelenségek inkább az aktív háztartás megszüntetésével, megszűnésével összekapcsolható eseményeket, cselekedeteket tükrözik. A ház el- illetve felhagyását követő emberi, mesterséges és/vagy természetes folyamatok is befolyásolhatják a jelenségek fennmaradását (BLANTON 1994; KENT 1997a; ALLISON 1999; SOUVATZI 2008). Nagy valószínűséggel állítható, hogy a megfogalmazott kérdések mindegyike hatott, illetve hathatott a régészeti megfogható maradványokra. Éppen ezért fontos már az ásatás, a bontás és a feldolgozás során is figyelembe venni ezen kérdések által megfogalmazott lehetőségeket. Egy tell-ásatás ebből a szempontból igen sokoldalú és eredményekben gazdag lehetőségek tárháza lehet. Hiszen lehetőség van egy folyamatosan hosszabb ideig egyhelyben élő közösség különböző házmaradványait feltárni és megfigyelni, legyen az tudatosan vagy

véletlenszerűen leégett ház, vagy azonos tulajdonos által újra és újra épített, kiegészített, módosított vagy teljesen felújított ház több fázisa. Találkozhatunk olyan házmaradványokkal, melyek területét felhagyták s az adott terület funkcióváltozáson ment keresztül. Ez csupán néhány lehetséges variáció felvillantása volt az amúgy számtalan lehetőség közül.

Százhalombattán a középső bronzkori tell-kutatások történetében először nyílt lehetőségünk arra, hogy egy viszonylag nagy, 20×20 m-es szelvényben kutathassuk egy tell-alkotó társadalom kis szegmensének térhasználati szokásait, településük belső szerkezetét, a privát és a kommunális terek lehetséges használatát. Az eddigi kutatási eredmények közül¹ a település 6. szintjén talált jelenségek egy részét kívánom bemutatni. Ezen a szinten sikerült az eddig legkomplexebb település struktúrát dokumentálni, a legtöbb szomszédos házzal. A felszínrajz áttekintésekor az első legszembetűnőbb jelenség az utcák, azaz a kommunális terek méretbeli különbsége, hierarchiája. A szelvényben felismerhető a szakirodalomból szinte toposzként ismert 50–60 cm széles utca/utcácska típus, melyet a százhalombattai

¹ Fontos itt megjegyezni, hogy az előzetes fúrások alapján tudjuk, hogy a tell telep rétegsor vastagsága meghaladja az öt métert (VARGA 2000; VICZE 2000). Az elmúlt tíz év részletes és aprólékos kutatásával a felső két métert, azaz a középső bronzkor utolsó évszázadát reprezentáló rétegeket tártuk fel.

4. kép. Százhalombatta-Földvár — a szelvény részlete észak felől: több utca találkozása és házak között található kis közösségi tér; a kép jobb oldalán a „főutca” egy részlete látható

Fig. 4. Százhalombatta-Földvár — detail of the trench from the north: the small public space at the intersection of several streets and between the houses, with the section of a “main street” on the right

telep ezen fázisa alapján inkább a házak közötti köz-
nek lehet nevezni (3. kép), ahol valószínűleg két ház
hátsó párhuzamos fala találkozott. Szintén tisztán ki-
rajzolódik és újdonságnak számít az a kisebb közösségi
tér, melyet néhány ház vesz körül, illetve határol le, s
bizonyára elsősorban annak a néhány háztartásnak a
lakói használták rendszeresen, akik ott éltek (4. kép).
Továbbá érdekes adat, hogy a valószínűleg a házak
rövidebb, déli oldalán található bejáratok felőli oldalon
a közösségi közlekedési utak általában 1–1,5 m-esek
voltak. A településrészlet számunkra egyik legérdeke-
sebb új jelensége a települési rétegektől függően 4–5,
6–8, de akár 10 m széles „főutca”, közösségi terület
megléte (3. kép 1). A házak északnyugat–délkeleti fő tá-
jolása változatlan maradt — ez volt észlelhető a korábbi
ásatások alkalmával is (POROSZLAI 1993; 2000) — de a
pontos alapterületük helye rétegről rétegre (generáció-
ról-generációra) enyhén eltolódott. Megfigyelhető volt,
hogy a házak falai nem pontosan egymás alatt, illetve

felett helyezkedtek el, hanem 30–40 cm-rel, vagy néha
1–2 m-rel „eltolták” őket kelet–nyugat vagy észak–dél
irányban. Ezzel egy igen érdekes lüktető, kismértékben
ugyan, de folyamatosan változó település képe jelenik
meg. Ám annak ellenére, hogy a házak helye a ren-
delkezésre álló térben valamelyest változik, elsődleges
elhelyezkedésük a „főutca” viszonylatában megmaradt.
Más szóval ezen kommunális tér a település életében
változatlan maradt, az ásatás legfelső rétegétől kezdve
közösségi térként funkcionált és élesen elvált a házak ál-
tal használt területektől. Összegezve elmondható, hogy
a százhalombattai telepen a közösségi terek méreteiben
különbségek figyelhetők meg, melyek valószínűleg
szoros összefüggésben állnak az azokat használó közös-
ségek nagyságával és az adott terület funkciójával. Ez a
megfigyelés a bronzkori tell-telepek belső struktúrájáról
alkotott általános elképzeléseinket jelentősen megvál-
toztatta. Emellett a széles „főutca” állandósult helye
kiegészítő információt nyújtott a gödrök háztartásokhoz

5. kép. Százhalombatta-Földvár — a képen jól látható, hogy a „főutcán” (a kép felső részén) nem találhatók gödörfoltok, míg a házak által elfoglalt területeken (a kép előterében) tisztán kirajzolódnak a több generációs gödrök körvonalai

Fig. 5. Százhalombatta-Földvár — the drawing clearly shows that there are no soilmarks indicating the presence of pits in the “main street” (upper part of the picture), while the contours of several multi-generation pits can be seen in the area occupied by houses (in the foreground)

való viszonyához. Az ún. „főutcán”, azaz a szélesebb közösségi téren nem találtunk a Vátya-kultúra telepére oly jellemző, az adott települési réteghez tartozó gödröket (5. kép). A „főutca” folyamatos használata és a gödrök hiánya rávilágított arra, hogy a) a gödrök általában minden bizonnyal az aktív háztartások részét alkották (nem kizárólag későbbi szemétgödrök csupán), valamint valószínűleg a házakon belül helyezkednek el; b) hogy a főutcának nevezett kommunális teret nagyobb forgalmú közlekedésre is rendszeresen használták.

A gödrök funkciójának és elhelyezkedésének ilyen módon történő meghatározásával a házakon belüli térhasználat egy igen jelentős elemét azonosítottuk, melyet a belső tér használata és a házban belüli közlekedés koordinációjának megértése szempontjából folyamatosan figyelembe kell venni. Nagyon valószínű, hogy egy házban belül egy háztartáshoz több gödör is tartozhatott. Tell esetében ezek közeli vagy azonos térbeli elhelyezkedése és használati ideje miatt

a többszörösen egymást vágó gödrök és a hozzájuk kapcsolható rétegek azonosítása igazi kihívás, és sajnos sok esetben nem is valószínűsíthető meg maradéktalanul. Eddig néhány esetben tudtunk biztosan házhoz/háztartáshoz gödröt kötni, már a feltáráskor. Ezeket két típusra, egy nagyra és egy kisebbre lehet osztani. A nagyobb gödrök általában a kétszobás házak déli, nagy helyiségében a tűzhelyektől távol, inkább a feltételezett bejáráshoz közel helyezkedtek el. Ezek falán némely esetben szervesanyag-maradványokat találtunk, amelyet a gödör kibélelésére használtak (VICZE 2013, 763, Fig. 7). Az archaeobotanikai elemzések ezekből a gödrökből még nem készültek el, de az indirekt régészeti leletek, mint a nagyobb tároló edények és a szerves anyagú „bélelés” az élelemtárolás funkciójára engednek következtetni. Ezt a feltételezést támasztja alá a gödör tetők, vagy fedők jelenléte a lelőhelyen. Eddig két esetet találtunk, illetve tudtunk minden kétséget kizáróan azonosítani. Az egyik egy fonott rács, vagy inkább vesszőfonat, a másik

6. kép. Százhalombatta-Földvár — a padlón talált több irányban fonott, vékony agyaggal bevont gödör-fedő

Fig. 6. Százhalombatta-Földvár — woven pit cover plastered with a thin layer of clay found on the floor

kiégetetlen agyagfedő, mellyel a gödör összeszűkülő száját fedhették le (VICZE 2013, 764, Fig. 8). Fontos itt megjegyezni azonban, hogy az agyagfedő egy házön kívüli objektumhoz, valószínűleg ciszternához köthető (POROSZLAI–VICZE 2005a). A fonott rács-szerű gödörfedő alkalmatosságot finom agyaggal is betapasztották, s egy ház padlószintjének alsó rétegében, közvetlenül egy gödör fölött találtuk (6. kép). A házön belüli azonosított gödörtípusok közül a kisebb, általában tiszta agyaggal kitapasztott, sekélyebb változat volt, mely gyakran az ételfeldolgozás utolsó fázisához, azaz a főzéshez köthető területen, közel a tűzhelyekhez került elő. Feltételezhető, hogy használatuk az étel előkészítés valamelyik folyamatához köthető.

A tellen jelenleg két alap háztípust tudtunk elkülöníteni egy kisebb, egyhelyiséges (5×7–8 m-est) és egy nagyobb kéthelyiségest (5×12 m-est), melynél az északi szoba egy kis 2–2,5×5 m-es helyiség, mely az eddigi adatok alapján a ház padlófelszín feletti tárolóhelyisége lehetett. Három ház esetében megtaláltuk a bejáratot is, mely alapján kijelenthető, hogy az ezekben az esetekben kivétel nélkül a házak rövidebb déli oldalán és annak is a nyugati felében helyezkedett el.

A háztartások és az azon belüli társadalmi, családi valamint funkcionális térelosztás jelentős eleme a tűzhely, kemence, illetve sütőplatni elhelyezkedése. Eddigi eredményeink alapján sikerült néhány azonosítható rendszerességet megfigyelnünk a Vátya-kultúra háztartásain belül található tűzhelyek elhelyezkedésében. Ugyanakkor természetesen látni lehet az egyes háztartások sajátosságait és egyedi különbségeit is. Körvonalazódni látszik egy rendszer, miszerint minden háztartásnak minimum kettő, de inkább három

vagy több tűzhelye, kemencéje, főzésre/sütésre alkalmas „berendezése” volt használatban egyszerre. Ezek általában a kétszobás házak esetében a déli, nagyobb helyiség északi fala mentén, vagy ahhoz közel szinte egy bokorban, vagy sorban helyezkedtek el.² Ugyanez az elrendezés figyelhető meg az egyhelyiséges házak esetében is, ahol szintén az északi fal mentén találjuk a tűzhelyeket, kemencéket. Ami az érdekesség, hogy ezek különböző méretűek és szerkezetűek lehetnek. Egyszerű morfológiai és típuselemzés alapján is egyértelmű, hogy eltérő funkciójú főző-sütő alkalmatosságokról lehet szó (7. kép). A szisztematikus földminta-vételezésnek köszönhetően a tűzhelyek, kemencék közvetlen környezetét a makro-leleteken keresztül is megvizsgálhattuk. Az analízis alapján kiderült, hogy a legnagyobb méretű kemencék közvetlen környezetéből a lehető legkisebb méretű, már megőrölt gabonatormelék kerül elő. Az ásatás archaeobotanikusa, K. Berzsényi Brigitta doktori disszertációjának témája az itt tárgyalt és bemutatott háztartásokon belüli ételfeldolgozás folyamatainak, azok térbeli eloszlásának tanulmányozása és meghatározása volt. Ezek alapján kimutatta, hogy a házön belüli gabonaalapú étel előkészítés és feldolgozás legutolsó fázisára közvetlenül a kemence környezetében került sor (K. BERZSÉNYI é.n.). Ugyanakkor ugyaninnen a nehéz frakció vizsgálata szinte nulla mennyiségű állatsont- és kerámialeletet mutatott ki. Amikor analizáltuk a 3181-es számú ház rostélyos tűzhelyének és nyitott tüzelőplatnijának közvetlen környezetéből felvett nehézfrakció mintákat, meglepő eredményt kaptunk. A rostélyos tűzhely körül nagyobb mennyiségű, de nagyon apró darabokra tört állatsont maradványok (jól megfőtt csontszilánkok) kerültek elő, míg az egyszerű nyitott platnik közelében kisebb mennyiségű, viszont jóval nagyobb csontdarabokat találtunk. Mindezek arra a következtetésre vezettek, hogy feltehetően a nagy kemencéket elsősorban gabonatermékeken alapuló ételek sütésére, míg a rostélyos tűzhelyeket főzésre, a nyitott platnikat egyszerű nyílt tűzes, főként húsok sütésére használhatták (7. kép 2). Ez mindenképpen sajátos ételkészítési specializálódásra enged következtetni. Mind K. Berzsényi Brigitta eredményei, mind a továbbiakban még megemlítésre kerülő vizsgálatok azt mutatják, hogy az adott házakon illetve háztartásokon belül azonosítani lehetett a klasszikus értelemben vett konyhaterületet.

Mielőtt rátérnénk a kerámialeletek néhány térhasználat szempontú vizsgálatának ismertetésére, mindenképpen

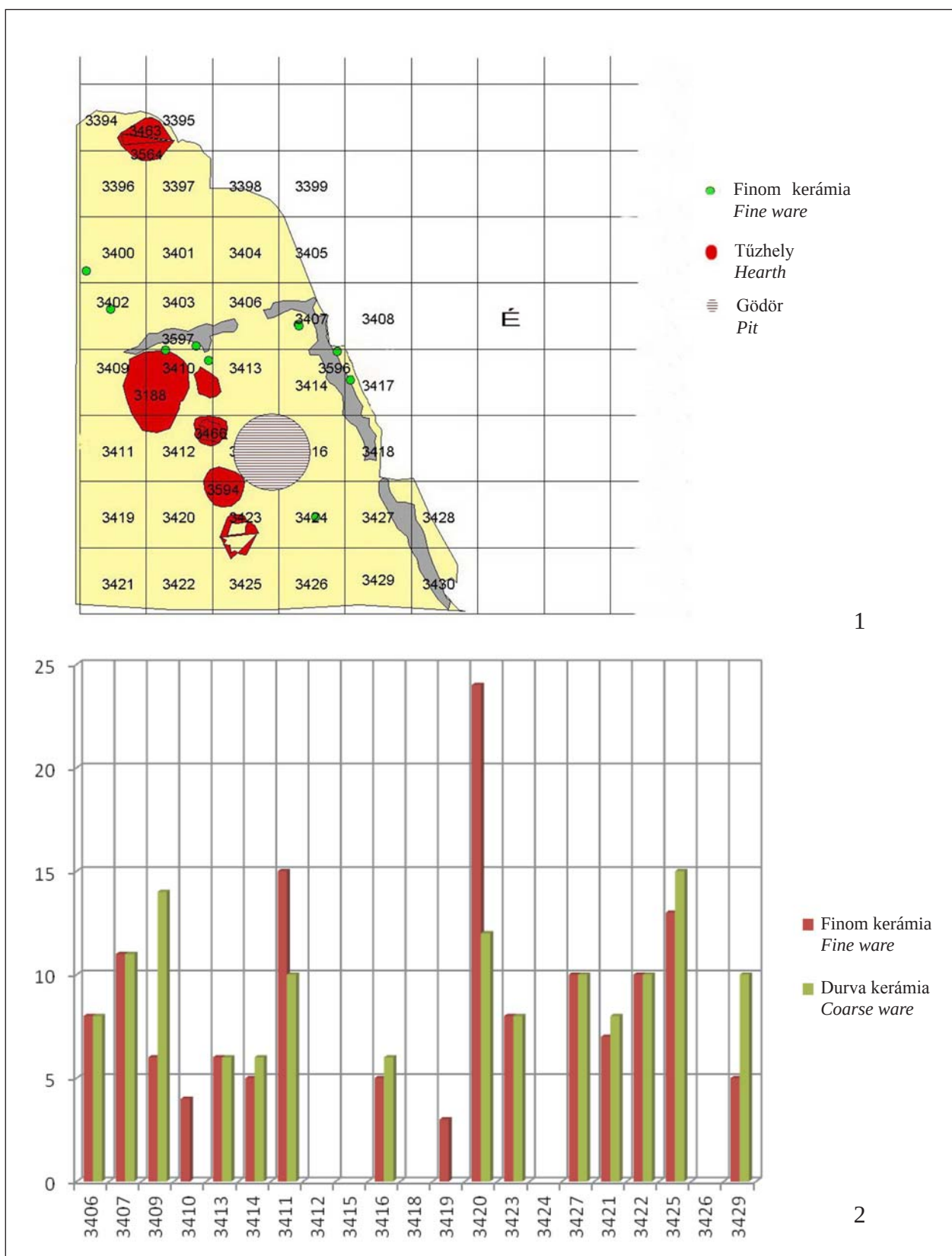
² Jelen cikk előzményét jelentő előadásom időpontjában, 2011-ben valóban ez látszott az általános szokásnak, az azóta eltelt újabb ásatási szezon alapján megállapítható, hogy a tűzhely-bokor nem feltétlenül a helyiség északi falának közelében helyezkedik el.

7. kép. Százhalombatta-Földvár — különböző tűzhely-típusok egy csoportban a 3181. ház déli helyiségében
Fig. 7. Százhalombatta-Földvár — 1–2: cluster of different hearth types in the southern room of House 3181

szót kell ejteni arról, hogy az ezekben a házakban/ház-tartásokban talált kerámia leletanyag mit reprezentál, illetve mit reprezentálhat (CAMERON 1996). Miután egy 6 méter vastag rétegsorral rendelkező tell-telep egyik köztes lakószintjéről van szó, logikus és biztonsággal állítható, hogy tudatosan fel- vagy elhagyott háztartásokkal van dolgunk. Általában az új háztartási egység, illetve család ugyanazon a helyen marad és építi fel következő házát. Ezért az előkerült kerámia leletanyag nem adhat megbízható képet a háztartás vagy annak konyhája edénykészletéről és az edények abszolút számáról, valamint nem lehet térbeli használatukra egyenes következtetést levonni. Azonban a hátramaradt töredékek aránya és eloszlása a nagyszámok törvénye alapján mégiscsak hordozhat valamennyire megbízható információt az egykori használat helyére, főleg akkor, ha a kerámia anyagot összevetjük a makro-leletek eredményeivel (NEEDHAM 1996; LAMOTTA–SCHIFFER 1999, 21). Természetesen az ilyen jellegű analízisek nem lehetnek egy- vagy kéttényezős egyenletek, ezért szükséges ezeket egybevetni az archaeobotanikai, archaeozoológiai, és lehetőség szerint mikromorfológiai vizsgálatokkal. Ezért az alábbiakban vázolandó térhasználatra utaló interpretációra, mint az egyik leletanyagból következtethető felvetésre kell tekinteni.

Százhalombattán a kerámialeleteket három csoportban szedjük fel, analizáljuk és dokumentáljuk. Elsőként, már az ásatás közben az ún. speciális kerámiákat a különleges, díszített, vagy nagyobb összetartozó finomkerámia leleteket a helyszínen bemérjük, és ennek megfelelően csomagoljuk el. A projektben használatos *Intrasis* program segítségével (VICZE 2004) a felvett pontos koordináták alapján, azonnal kapunk egy elsődleges, finomkerámia szóródási képet (VICZE 2013, 766, Fig 10). A tömeganyagot négyzetméterenként tartjuk külön, és finom illetve durva, azaz más szóval asztali és főző/tároló edények nagyobb egységére választjuk szét. A harmadik elemzési és leletanyag szint az ún. nehézfrakció/vagy töredék anyagból származó kerámiatöredékek, amit minden négyzetméter általános talajmátrixából vett 10 liternyi földmintából nyerünk ki (POROSZLAI–VICZE 2004; VICZE 2005). Egy-egy terület kerámiaanyagát e háromszintű adatállomány összevetésével vizsgáljuk. A helyszíni bemérések kimutatták, hogy a tűzhelyek északkeleti közvetlen környezetében kimagasló arányban találhatók a finom, illetve az „asztali” kerámiák. A tömeganyagban a finomkerámia számaránya szintén a tűzhelyek melletti, északkeleti négyzetekben a legmagasabb. Ugyanakkor a főzőedények jó része és a tároló edények egy része a tűzhelyek

8. kép. Százhalombatta-Földvár — 1: a 3181. ház alaprajza négyzetszámokkal, 2: a kerámia számadatok aránya a tűzhelyek környezetéből és a déli helyiség négyzeteiből

Fig. 8. Százhalombatta-Földvár — 1: groundplan of House 3181 with the square numbers, 2: pottery frequencies from the area of the hearths and the squares of the house's southern room

másik, nyugati–északnyugati oldalán található meg nagyobb számban (8. kép), mintegy két oldalról alátámasztva azt az elképzelést, hogy a tűzhelyek közvetlen környezete nem csupán az ételkészítés primer színtere lehetett, hanem az ételek feltárolásának és elfogyasztásának is. Meg kell jegyezni, hogy a tárolóedények másik, azaz nagyobb részét rendszeresen a háztartáshoz tartozó tároló gödörben találhatjuk meg. Érdekes megfigyelés, hogy a nehéz frakció anyagban a legnagyobb mértékű felszíni kopást, kopottságot a tűzhelyek előtti négyzetekből előkerülő leleteken találni, ami annak a területnek rendszeres tisztántartására enged következtetni, összhangban az archaeobotanikai eredményekkel (K. BERZSÉNYI é.n.). Talán még érdekesebb információ az, hogy az ún. 3181. házban belül több négyzetet találunk kis-leletanyag mentesen, melyeknek az alaprajzra való vetítése az adott ház két helyisége közötti átjáráshoz vezető útvonalat jelölte: feltehető hogy a területet rendszeresen „söpörték”, illetve az útba eső apró leletek elmozdultak a szokásos közlekedési útból.

Ősi háztartásokról, illetve azok napi rutinjának megismeréséről szóló cikkben talán nem kifogásolható, ha néhány szó esik az ásatás során eddig feltárt házak méretéről, belső beosztásukról. A tellen jelenleg két alap háztípust tudtunk elkülöníteni egy kisebb, egyhelyiség (5×7–8 m-es) és egy nagyobb kéthelyiségest (5×12

m-es), melynél az északi szoba egy kis 2–2,5×5 m-es helyiség, mely az eddigi adatok alapján a ház padló felszín feletti tároló helyisége lehetett. Három ház esetében megtaláltuk a bejáratot is, mely alapján kijelenthető, hogy az ezekben az esetekben kivétel nélkül a házak rövidebb déli oldalán és annak is a nyugati felében helyezkedett el.

Összegzés

Összefoglalásként elmondható, hogy a Vátia-kultúra tell-telepeire oly jellemző, azok jelenségeit nagy részben roncsoló gödröket nem utólag a házak felhagyásakor ásták a település és házak belső terébe, hanem azok az aktuális háztartások szerves részei voltak. A bejárat, az attól lehető legtávolabb elhelyezett tűzhelyek, valamint a gödrök egy-egy házban belül eleve befolyásolták és meghatározhatták a házban belüli mozgás- és tevékenységi tereket, valamint az alapvető napi rutin és interakciók jellegét és folyamatát. Az épített szerkezeti elemekből levont következtetéseket a kerámia és apró leletek analízise alátámasztotta, illetve további interpretációs lehetőségek felvázolását is lehetővé tette. Mindezek további és részletesebb társadalmi illetve közösségi térhasználatok vizsgálatát segítik elő, melyen keresztül közelebb kerülhetünk az egykori társadalom struktúrájának és mindennapjainak megismeréséhez.

Vicze Magdolna

„Matrica” Múzeum és Régészeti Park
2440 Százhalombatta, Gesztenyés utca 1–3.
vicze@matricamuzeum.hu

Irodalom

- ALLISON, P. M. (ed.) 1999: *The Archaeology of Household Activities*. Routledge: London.
- K. BERZSÉNYI, B. év nélkül: *Household activities within a Bronze Age tell settlement in Hungary. Different crop-processing stages and storing activities at Százhalombatta-Földvár*. Benyújtott PhD értekezés. Kézirat. University of Cambridge, Cambridge.
- BLANTON, R. E. 1994: *Houses and Households. A Comparative Study*. Plenum Press: New York.
- BÓNA, I. 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. ArchHung 49, Budapest.
- BÓNA, I. 1992: *Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn*. In: MEIER-ARENDT 1992, 9–39.
- BÓNA I.–NOVÁKI GY. 1982: *Alpár bronzkori és Árpád-kori vára – Alpár, eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg. Cumania 7 (1982) 17–117.*
- BUDDEN, S.–SOFAER, J. 2009: *Non-Discursive Knowledge and the Construction of Identity Potters, Potting and Performance at the Bronze Age Tell of Százhalombatta, Hungary*. *Cambridge Archaeological Journal* 19 (2009) 203–220.
- CAMERON, C. M. 1996: *Abandonment and archaeological interpretation*. In: Cameron, C. M.–Tomka, S. A. (eds): *Abandonment of settlements and regions. Ethnoarchaeological and archaeological approaches*. New Directions in Archaeology. Cambridge University Press: Cambridge 1996, 3–7.

- EARLE, T.–ARTURSSON, M.–POLÁNYI, T.–VICZE, M. 2012: Rapid Assessment of Bronze Age Settlement Studies in the Benta Valley, Hungary: A Micro-regional Approach – Bronzkori települési kutatások gyors és hatékony kiértékelése a Benta-völgyben: Mikro-regionális szemlélet. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 12 (2010 [2012]) 84–93.
- EARLE, T.–KRISTIANSEN, K. 2010 (eds): *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared*. Cambridge University Press: Cambridge.
- FRENCH, C. A. I. with contributions by Heinzel, C., Sümegi, P., Ling, J., Ayala, G., Gulyás, S., Kolb, M. J., Kovács, G., Severa, C. 2010: The Palaeo-Environments of Bronze Age Europe. In: EARLE–KRISTIANSEN 2010, 34–56.
- FÜLEKY, Gy. 2005: Soils of the Bronze Age tell in Százhalombatta. In: POROSZLAI–VICZE 2005b, 89–110.
- FÜLEKY Gy.–VICZE M.–KOVÁCS G. 2002: A százhalombattai bronzkori tell-település és környezetének változásai. In: Füleky Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Az épített környezet változása. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Szent István Egyetem: Gödöllő* 2002, 9–12.
- HODDER, I. 1990: *The Domestication of Europe. Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Blackwell Press: Oxford.
- KALMÁR, J. 2005: Geological background of the tell-type site from Százhalombatta. In: POROSZLAI–VICZE 2005b, 81–88.
- KENT, S. 1997a (ed.): *Domestic architecture and the use of space. An interdisciplinary cross-cultural study. New Directions in Archaeology*. Cambridge University Press: Cambridge.
- KENT, S. 1997b: Activity areas and architecture: an interdisciplinary view of the relationship between use of space and domestic built environments. In: KENT 1997a, 1–8.
- KOVÁCS G. 2011: *Régészeti talaj-mikromorfológia. Antropogén rétegek talaj-mikromorfológiai vizsgálata. Matrica Füzetek III, Százhalombatta*.
- KOVÁCS, G. 2013: Soil of the Household at Százhalombatta-Földvár Bronze Age Tell Settlement, Hungary. In: Madella, M.–Kovács, G.–Berzsényi, B.–Briz i Godino, I. (eds): *The Archaeology of Household*. Oxbow Books, Oxford 2013, 179–216.
- KOVÁCS, T. 1982: Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v. u. Z. in Mittelungarn. In: Chropovsky, B.–Herrmann, J. (Hrsg): *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin–Nitra 1982, 279–291.
- KOVÁCS, T. 1984: Die Vátya-Kultur. In: Tasić, N. (Hrsg): *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 219–233.
- KREITER, A. 2007a: *Technological Choices and Material Meaning in Early and Middle Bronze Age Hungary: Understanding the Active Role of Material Culture Through Ceramic Analysis*. BAR-IS 1604, Archeopress: Oxford.
- KREITER A. 2007b: Kerámia technológiai tradíció és az idő koncepciója a bronzkorban. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 8–9 (2006–2007 [2007]) 146–166.
- KREITER, A.–SOFAER, J.–BUDDEN, S. 2006: Early and Middle Bronze Age storage vessel building techniques in Hungary. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 6 (2004 [2006]) 85–91.
- KRISTIANSEN, K. 2000: The Emergence of European Communities: household, settlement and territory in Later Prehistory (2300–300 BC). In: POROSZLAI–VICZE 2000, 7–12.
- LAMOTTA, V. M.–SCHIFFER, M. B. 1999: Formation processes of house floor assemblages. In: Allison, P. M. (ed.): *The Archaeology of Household Activities*. Routledge: London 1999, 19–29.
- MEIER-ARENDT, W. 1992 (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main.
- NEEDHAM, S. 1996: The study of occupation refuse and deposits. In: Needham, S.–Spence, T. (eds): *Refuse and Disposal at area 16 East, Runnymede*. Runnymede Bridge Research Excavations 2, British Museum Press: London 1996, 19–26.
- NOVÁKI Gy. 1952: Fejér megye őskori földvárjai – Старинные земляные фортификационные сооружения в комитате Феер. *ArchÉrt* 79 (1952) 3–17.
- POROSZLAI, I. 1988: Preliminary Report about the Excavation at Nagykőrös-Földvár (Vatya culture): Stratigraphical Data and Settlement Structure. *CommArchHung* 1988, 29–39.
- POROSZLAI, I. 1992: Százhalombatta-Földvár. In: MEIER-ARENDT 1992, 153–155.
- POROSZLAI I. 1993: Százhalombatta bronzkori története. In: Poroszlai I. (szerk.): *4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből*. Százhalombatta Város Önkormányzata: Százhalombatta 1993, 9–22.
- POROSZLAI, I. 2000: Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I: 1989–1991; II. 1991–1993. In: POROSZLAI–VICZE 2000, 13–74.
- POROSZLAI, I.–VICZE, M. 2000 (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition, Annual Report 1 — Field Season 1998*. Százhalombatta.
- POROSZLAI, I.–VICZE, M. 2004: Methodological background of a modern tell excavation in Hungary. In: Batora, J.–Furmánek, V.–Veliacik, L. (eds): *Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag*. Nitra 2004, 231–240.

- POROSZLAI I.–VICZE M. 2005a: Százhalombatta, Földvár. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 – Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Budapest 2004, 283.
- POROSZLAI, I.–VICZE, M. 2005b (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 2 – Field Seasons 2000–2003*. Százhalombatta.
- SOFAR, J. 2006: Pots, Houses and Metal. Technological Relations at the Bronze Age Tell at Százhalombatta, Hungary. *OJA* 25 (2006) 127–147.
- SOFAR, J. 2011: Human Ontogeny and Material Change at the Bronze Age Tell of Százhalombatta, Hungary. *Cambridge Archaeological Journal* 21 (2011) 217–227.
- SOLYMOS, P.–ELEK, Z. 2005: Preliminary results on the environmental reconstruction of the Százhalombatta-Földvár Bronze Age tell-site. Recent influences in the invertebrate animal material (molluscs and insects). In: POROSZLAI–VICZE 2005b, 181–186.
- SOUVATZI, S. G. 2008: *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece. An Anthropological Approach*. Cambridge University Press: Cambridge.
- SØRENSEN, M.-L. with contributions by Beck, J.-H.–Kulcsarne-Berzsenyi, B.–Kristiansen, K.–Mühlenbock, C.–Prescott, C.–Vicze, M. 2010: Households. In: EARLE–KRISTIANSEN 2010, 122–154.
- SØRENSEN, M.-L.–VICZE, M. 2013: Locating Household Activities on a Bronze Age Tell. In: Madella, M.–Kovács, G.–Berzsenyi, B.–Briz i Godino, I. (eds): *The Archaeology of Household*. Oxbow Books, Oxford 2013, 159–178.
- SÜMEGI, P.–BODOR, E. 2000: Sedimentological, pollen and geoarchaeological analysis of core sequence at Tököl. In: POROSZLAI–VICZE 2000, 83–96.
- SÜMEGI, P.–BODOR, E. 2005: Geoarchaeological and archaeobotanical investigations in the valley of the Benta creek. In: POROSZLAI–VICZE 2005b, 209–236.
- SZENTPÉTERI J. 2010: Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről – Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 – Archaeological Investigations in Hungary 2009*. Budapest 2010, 53–80.
- TERPO, A. 2005: Vegetation changes in the landscape of Százhalombatta-Földvár Herbaceous plants. In: POROSZLAI–VICZE 2005b, 111–124.
- VÁCI G. 2007: Fehérvárcsurgó-Kisvár-domb (Vár-hegy) szerepe középső bronzkorunk földvárkutatásában. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 8–9 (2006–2007 [2007]) 125–129.
- VARGA, A. 2000: Coring results at Százhalombatta-Földvár. In: POROSZLAI–VICZE 2000, 75–81.
- VICZE, M. 1992: Baracs-Földvár, In: MEIER-ARENDT 1992, 146–148.
- VICZE, M. 2000: Background to the Benta-valley field survey. In: POROSZLAI–VICZE 2000, 119–130.
- VICZE M. 2003: Százhalombatta, Szőlőskert. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001 – Archaeological Investigations in Hungary 2001*. Budapest 2003, 217.
- VICZE, M. 2004: Excavation methodology on the Százhalombatta Project. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002 – Archaeological Investigations in Hungary 2002*. Budapest 2004, 131–146.
- VICZE, M. 2005: Excavation methods and some preliminary results of the SAX Project. In: POROSZLAI–VICZE 2005b, 65–80.
- VICZE, M. 2013: Middle Bronze Age Households at Százhalombatta-Földvár. In: Anders, A.–Kulcsár, G. with Kalla, G.–Kiss, V.–V. Szabó, G. (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. *Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies I*, Budapest 2013, 757–769.
- VICZE, M.–CZAJLIK, Z.–TÍMÁR, L. 2005: Aerial and topographical research of the Benta-valley. In: POROSZLAI–VICZE 2005b, 251–254.
- VICZE, M.–EARLE, T.–ARTURSSON, M. 2005: Bronze Age Site Gazetteer: Benta-valley, Hungary. In: POROSZLAI–VICZE 2005b, 237–250.
- VINICZAI F. 2010: *A vatyai kultúra örökösei telepei*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- VRETEMARK, M.–STEN, S. 2005: Diet and animal husbandry during the Bronze Age. An analysis of animal bones from Százhalombatta-Földvár. In: POROSZLAI–VICZE 2005b, 157–180.
- VRETEMARK, M.–STEN, S. 2010: Skeletal manipulations of dogs at the Bronze Age site of Százhalombatta-Földvár in Hungary. In: Campana, D.–Crabtree, P.–deFrance, S. D.–Lev-Tov, J.–Choyke, A. (eds): *Anthropological Approaches to Zooarchaeology. Complexity, Colonialism, and Animal Transformations*. Oxbow Books, Oxford 2010, 210–212.
- VRETEMARK, M. with contributions by Stika, H.-P.–Kulcsarne-Berzsenyi, B.–Henriksen, P. S. 2010: Subsistence Strategies. In: EARLE–KRISTIANSEN 2010, 155–184.

Some aspects of households from the Bronze Age tell of Százhalombatta-Földvár

Households are important arenas for everyday practises, therefore their detailed study is essential for the modern archaeologist attempting to understand and reconstruct prehistoric societies. The way space was constructed and used within a settlement and its households can be revealing to the cultural, social and economic bounds and norms of the given community. The archaeological investigation of the Százhalombatta Bronze Age tell-settlement is an ongoing project, but some interesting results can already be inferred. For example a surprisingly large number of diversity in use of public space could be observed. During the excavation special attention is given to the collection of different groups of data in order to be able to address different aspects of inquiry. An example is given here with various ceramic data-set. The argument about the position, size and type of hearths affecting the primary activities and food consumption practices within the household is also discussed here.

Régészeti talaj-mikromorfológia a háztartásrégészetben

Kulcsszavak: bronzkor, tell-település, háztartásrégészet, régészeti talaj-mikromorfológia, mindennapi élet

Keywords: Bronze Age, tell settlement, household archaeology, archaeological thin section soil micromorphology, everyday life

Bevezetés

A talaj-mikromorfológiai vizsgálatok régészeti alkalmazása a régészeti talaj-mikromorfológia kialakulásához vezetett. A talaj-mikromorfológia olyan talajtani módszer, amely bolygatatlan talajok/üledékek mikroszkópos vizsgálatával foglalkozik. A különféle talajok/üledékek komponenseinek vizsgálatán keresztül tesz megfigyeléseket, melyek a későbbi interpretáció alapját képezik (SZENDREI 2000). A régészeti talaj-mikromorfológia szintén ezen az elven alapul, de ebben az esetben a vizsgálat tárgya nem feltétlenül természetes talaj, hanem úgynevezett antropogén réteg. Míg a talaj-mikromorfológia a természetes talajok leírására, az azokban megfigyelhető folyamatok feltérképezésére szolgál, addig a régészeti talaj-mikromorfológia az emberi jelenlét következtében kialakult rétegeket vizsgálja. Talaj-mikromorfológiai vizsgálatokat főként az úgynevezett eltemetett talajok felderítése során alkalmaznak, azaz a környezetrégészeti kutatásokban. A régészeti talaj-mikromorfológia pedig a településrégészeti kutatások egyik kiegészítő módszere.

Bár a régészeti kutatásokban számos mikroszkópos eljárás használatos (pl. archaeobotanikai, pollen, fitolit, malakológiai, faszén és kerámia petrológiai vizsgálatok), ezek közös jellemzője, hogy az információt hordozó maradványokat eredeti közegükből kimozdítva vizsgálja. Ennek következtében a mikro-kontextussal, a lerakódás körülményeivel, illetve a maradványokat ért hatásokkal kapcsolatban csupán korlátozott mennyiségű információval rendelkezünk. Ezzel ellentétben a talaj-mikromorfológiai és régészeti talaj-mikromorfológiai vizsgálatok során a közeget alkotó összetevőket, azok eredeti mikro-kontextusában vizsgálhatjuk, mely a módszer egyik legfontosabb jellemzője. Ily módon olyan adatokat nyerhetünk, melyeket egyéb módszerek segítségével nem. A vizsgálat során úgynevezett mamut vékonycsiszolatokat (kb. 7×14 cm) készítünk, amit mikroszkóp alatt vizsgálunk (1. kép).

A háztartásrégészeti kutatások és a régészeti talaj-mikromorfológiai kutatások középpontjában is az emberi élet áll. A régészeti talaj-mikromorfológusnak feltett kérdések így érthető módon a régészeti kérdésekből gyökereznek. Míg a régészeti feltárások során a történeti és a történelem előtti korok makroszkopikus maradványait vizsgálva rekonstruálhatók a korabeli élet mindennapjai, addig ugyanez történik a régészeti talaj-mikromorfológiai vizsgálatok során is, csupán a mikroszkopikus tartományban.

A régészeti talaj-mikromorfológia eredményei

A régészeti talaj-mikromorfológiai vizsgálatok széleskörű és szisztematikus alkalmazása Magyarországon elsőként Százhalombatta-Földvár lelőhelyen (2. kép) valósult meg (VICZE 2005). A 2000 óta zajló folyamatos mintavételezés és elemzés számos adatot szolgáltatott a bronzkori élettel kapcsolatban (KOVÁCS 2005; 2009; 2012). A terepi megfigyelésekhez hasonlóan a mikroszkóp alatt is vizsgálhatók a különféle emberi tevékenységek nyomai. A régészeti talaj-mikromorfológiai vizsgálatok egyrészt a mindennapi tevékenységekkel (pl. ételkészítés, tárolás, pihenés,

1. kép. Mamut vékonycsiszolat
Fig. 1. Mammoth soil thin section

2. kép. Százhalombatta-Földvár lelőhely elhelyezkedése
Fig. 2. Location of Százhalombatta-Földvár site

takarítás, karbantartás, hulladékkezelés, tűzhasználat, kézművesség, állattartás, építéstechnika), másrészt pedig az épített környezettel (pl. házak, épületek, bútorkészítés) kapcsolatban hordozhatnak információt.

Az étkezéssel, ételkészítéssel és az étrenddel kapcsolatban a csiszolatban megfigyelhető szerves anyag maradványok (3. kép) vizsgálata során juthatunk adatokhoz (EXALTUS–MIEDEMA 1994; MATTHEWS ET AL. 1994; MATTHEWS 1995; WALLACE 2000). Bár Százhalombatta-Földvár esetében az archaeobotanikai eredmények rengeteg információval szolgálnak (K. BERZSÉNYI é.n.) ezeket a területeket illetően, a vékonycsiszolatokon tett megfigyelések további bizonyítékkal egészítik ki tanulmányainkat. A gabonafélék feldolgozása és fogyasztása a csiszolatokból is jól látható. Mivel a csiszolatok csupán kétdimenziós vizsgálatot tesznek lehetővé, a különféle növények meghatározása problematikus. Azonban nem is ezt a célt szolgálja ez a módszer. Bár a gabonaszemek megfigyelése a csiszolatokban igen egyszerű feladat, az elemzések egy sokkal fontosabb dologra hívták fel a figyelmet, mégpedig az úgynevezett fitolitok tömeges jelenlétére. A fitolitok olyan kovakristályok, melyek a szerves anyag elbomlása után is a talajban maradnak megfelelő körülmények között (PIPERNO 1988). Mivel a fitolitok a szabad szemmel nem látható mérettartományba esnek, mennyiségük megbecslése (ezáltal pedig a lebomlott növényi maradványok mennyiségének meghatározása) nem lehetséges. Természetesen ezekre az adatokra éppúgy szükség van, mint a szenült maradványokból származókra ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk az adott településen folyó növénytermesztésről és növényfelhasználásról. A csiszolatok további előnye a mikro-kontextus vizsgálat, mely információt adhat a különféle növényi maradványokat ért hatásokról (pl. *in situ* égetés, másodlagos depozíció, helyben történt lebomlás stb.).

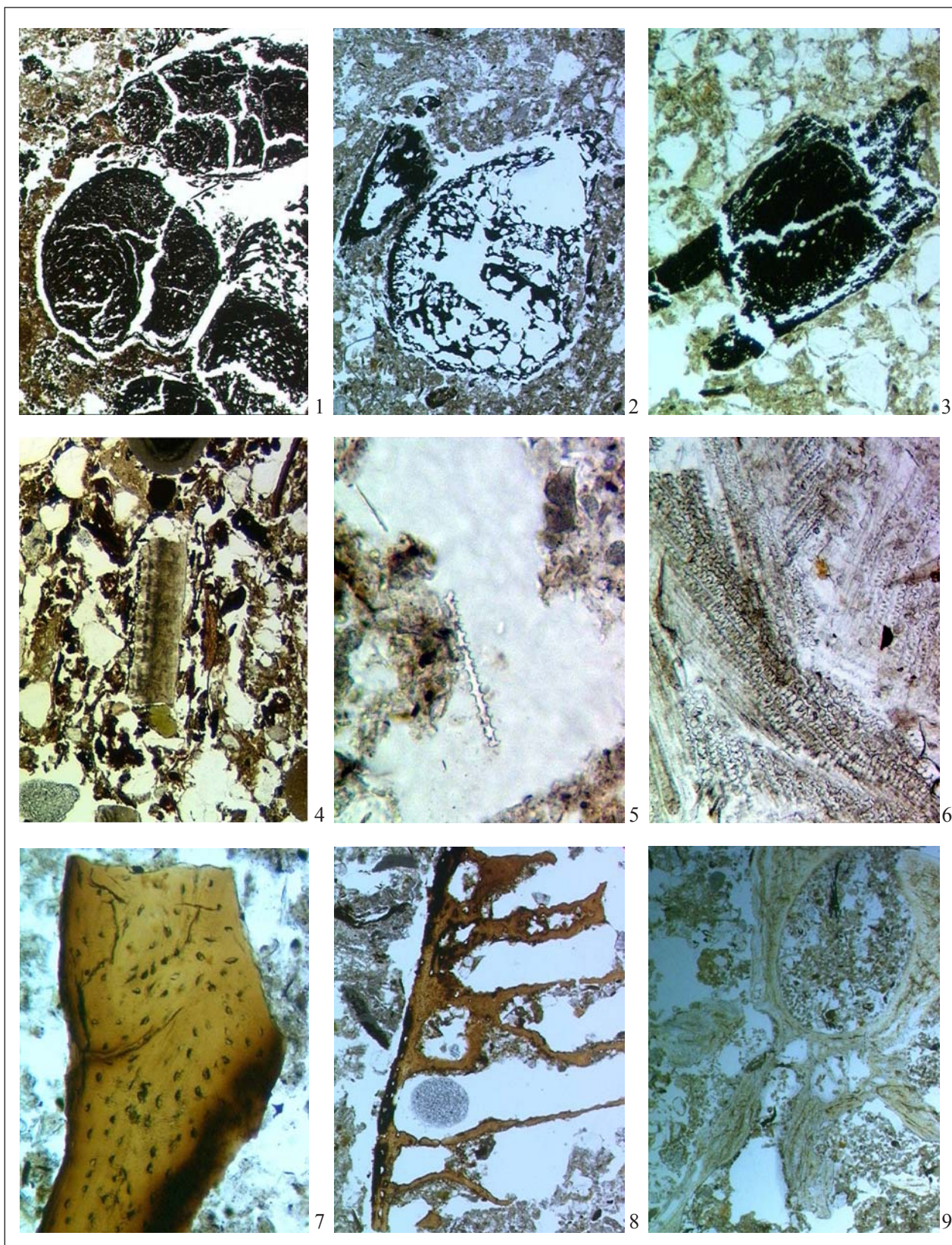
A csiszolatokban természetesen nem csupán a növényi, hanem az állati eredetű táplálékok mikro-maradványai is megfigyelhetők. A csont, a tojáshéj, a halszállkák szintén jól határozhatók a mikroszkóp alatt. Hasonlóan a növényi maradványoknál említettekhez itt is fontos szerepet kap a mikro-kontextus. A csont és az égett csont meghatározása, az *in situ* égésnyom, illetve az áthalmozott égett anyag más-más történetet mond el. Míg az apró csontszilánkok jelenlétét egyrészt ételkészítéssel, másrészt pedig kézműves tevékenységgel (nyersanyag feldolgozás, megmunkálás) magyarázhatjuk, addig például az *in situ* égésnyomokat nem mutató csonttöredéket a takarítással, hulladékkezeléssel lehet összefüggésbe hozni.

A tárolással kapcsolatban szintén a szerves maradványok és a fitolitok szolgáltathatnak információt az archaeobotanikai vizsgálatokhoz hasonlóan.

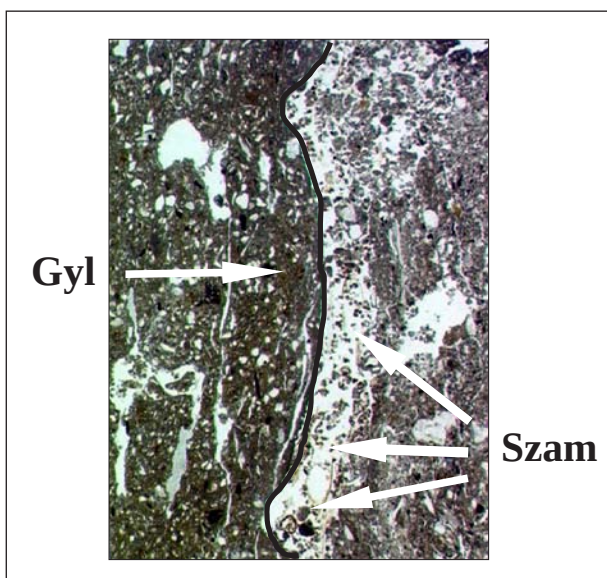
A pihenéssel, alvással összekapcsolható leletek a gyékénymaradványok, melyek nyomait fellelhetjük a vékonycsiszolatokban is (MATTHEWS ET AL. 1994; 1996; 1997a; MATTHEWS 1995; TSATSKIN–NADEL 2003). Bár kedvező feltételek között ezek megmaradása lehetséges, sok esetben azonban szerves mivoltukból adódóan szabad szemmel nem találjuk meg a nyomait. Százhalombatta-Földvár 127-es középső bronzkori házpadlójának mikromorfológiai vizsgálata érdekes eredményt hozott. Bontáskor ugyanis nem lehetett gyékénymaradványt megfogni, de a vékonycsiszolat kimutatta annak meglétét. Mivel a szerves anyag elbomlott (ezért nem lehetett a terepen megfigyelni), „csupán” a gyékény által hátrahagyott lenyomatot és néhány fitolitot lehetett azonosítani (4. kép).

A takarítás, seprés és karbantartás folyamatait is hatékonyan vizsgálhatjuk a mikroszkóp alatt (5. kép; COURT-Y–GOLDBERG–MACPHAIL 1989; MATTHEWS 1995; MATTHEWS ET AL. 1997b). A mikro-komponensek lekerített felülete (a makro maradványokhoz hasonlóan) takarítási, seprési tevékenységekre utal. A takarítás meglétére, illetve hiányára utalhatnak a padlókon fellelhető vagy fel nem lelhető felhalmozódási rétegek.

A komponensek körüli idegen közeg áthalmozást mutat akárcsak a korábban említett *in situ* égésnyomokat nem mutató égett anyag és hamu. Az épületek karbantartása szintén bizonyítható a százhalombattai Földvár területén, ugyanis a padlók és a falak egy része is folyamatos karbantartás jeleit mutatja. Sok esetben szabad szemmel is megfigyelhetők ennek a tevékenységnek a nyomai, mégis a vékonycsiszolatokban számos esetben találkozunk olyan vékony újrasarazási rétegekkel, melyeket szabad szemmel nem lehet elkülöníteni. Ebben az esetben természetesen fő jelentősége

3. kép. Étkezés, ételkészítés, étrend mikroszkopikus maradványai Százhalombatta-Földvár lelőhelyen — 1–2: szenült gabona/mag, 3: szenült „villa”, 4: tojáshéj (McBurney Lab referencia kollekción), 5–6: fitolit (kovakristály), 7: csont, 8: égett csont, 9: hal csigolya
 Fig. 3. Micro remains of consumption, food preparation and diet at Százhalombatta-Földvár — 1–2: charred grain/seed, 3: charred “fork”, 4: eggshell (McBurney Lab reference collection), 5–6: phytolith (silica crystal), 7: bone, 8: burnt bone, 9: fish vertebra

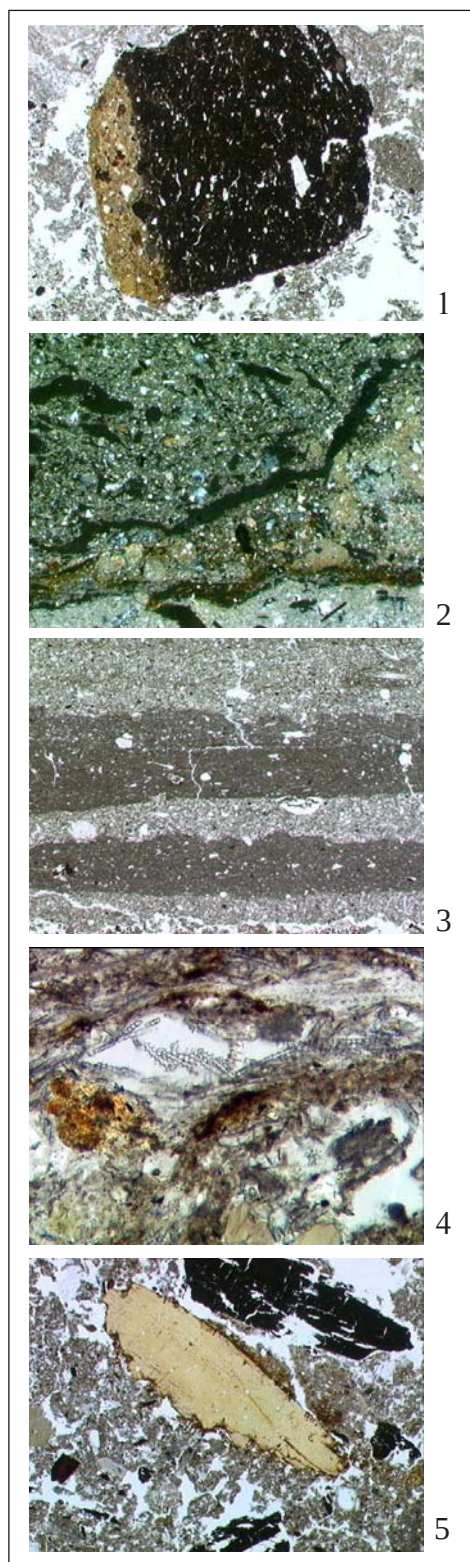
4. kép. Százhalombatta-Földvár — gyékény (Gyl: gyékénylenyomat; Szam: szerves anyag maradványa)

Fig. 4. Százhalombatta-Földvár — matting (Gyl: imprint of matting; Szam: remain of organic matter)

az abszolút számadatoknak van, hisz ezeket összevetve, a különféle épületek közti karbantartási különbségek vizsgálhatók, melyeknek minden bizonnyal oka van (pl. funkcionális vagy társadalmi különbség).

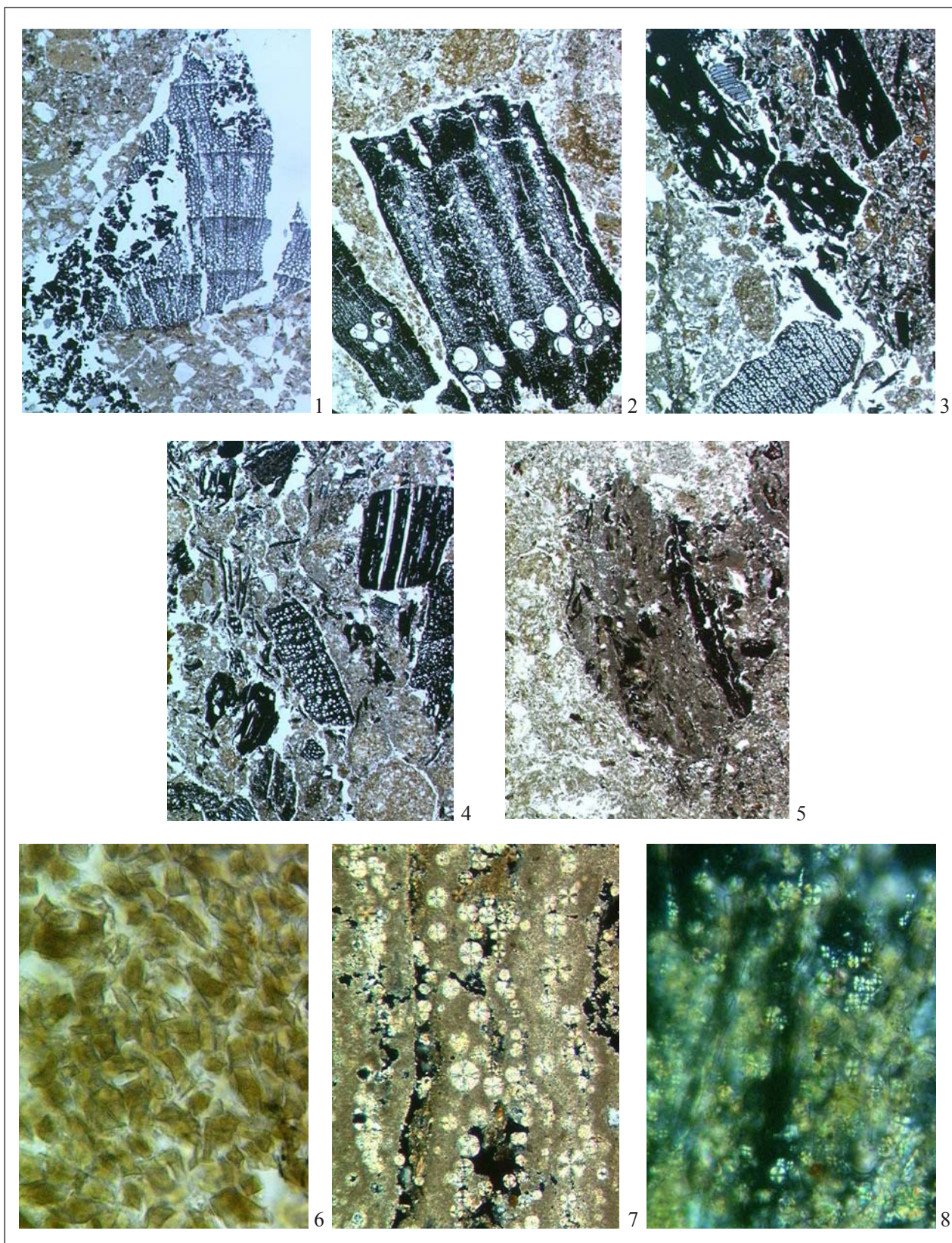
A tűzhasználat és az égetés is a mindennapi tevékenységek közé sorolható és mikroszkóp alatt vizsgálható (COURTY–GOLDBERG–MACPHAIL 1989; MACPHAIL–COURTY–GEBHARDT 1990; MATTHEWS 1992; 2003; MATTHEWS ET AL. 1994; 1997b; ALBERT ET AL. 1999; 2000; 2003; GEBHARDT–LANGOHR 1999; CANTI 2003; SCHIEGL ET AL. 2003; SIMPSON ET AL. 2003; SHAHACK-GROSS ET AL. 2004). A vékonycsiszolatokban (bár korlátozott minőségben) lehetőség van a különféle tüzelőanyagok meghatározására (pl. fa, fűfélék, trágya) (6. kép). *In situ* égetés esetén megfigyeléseket tehetünk a tűz intenzitásával kapcsolatban (talajszemcsék rubifikációjának mértéke). Az égetés eredeti helyéről eltávolított égett anyagok és hamu elkülönítése minden kétséget kizáróan bizonyítható.

Az égetéssel kapcsolatban szép példákat találhatunk Százhalombatta-Földvár lelőhelyen, melyek jól szemléltetik a régészeti talaj-mikromorfológiai vizsgálatok információszolgáltató képességét. Az 1818. számú középső bronzkori ház esetében egy úgynevezett „tisztítási” vagy „fertőtlenítési” égetés nyomait sikerült felfedezni a mikroszkóp segítségével. A 1818. ház teljes egészében leégett (VICZE 2004). A ház falához applikált agyag installáció azonban egy korábbi kis intenzitású tűz nyomait is megőrizte számunkra (7. kép). Az elemzés során nyilvánvalóvá vált, hogy az installáció megépítését

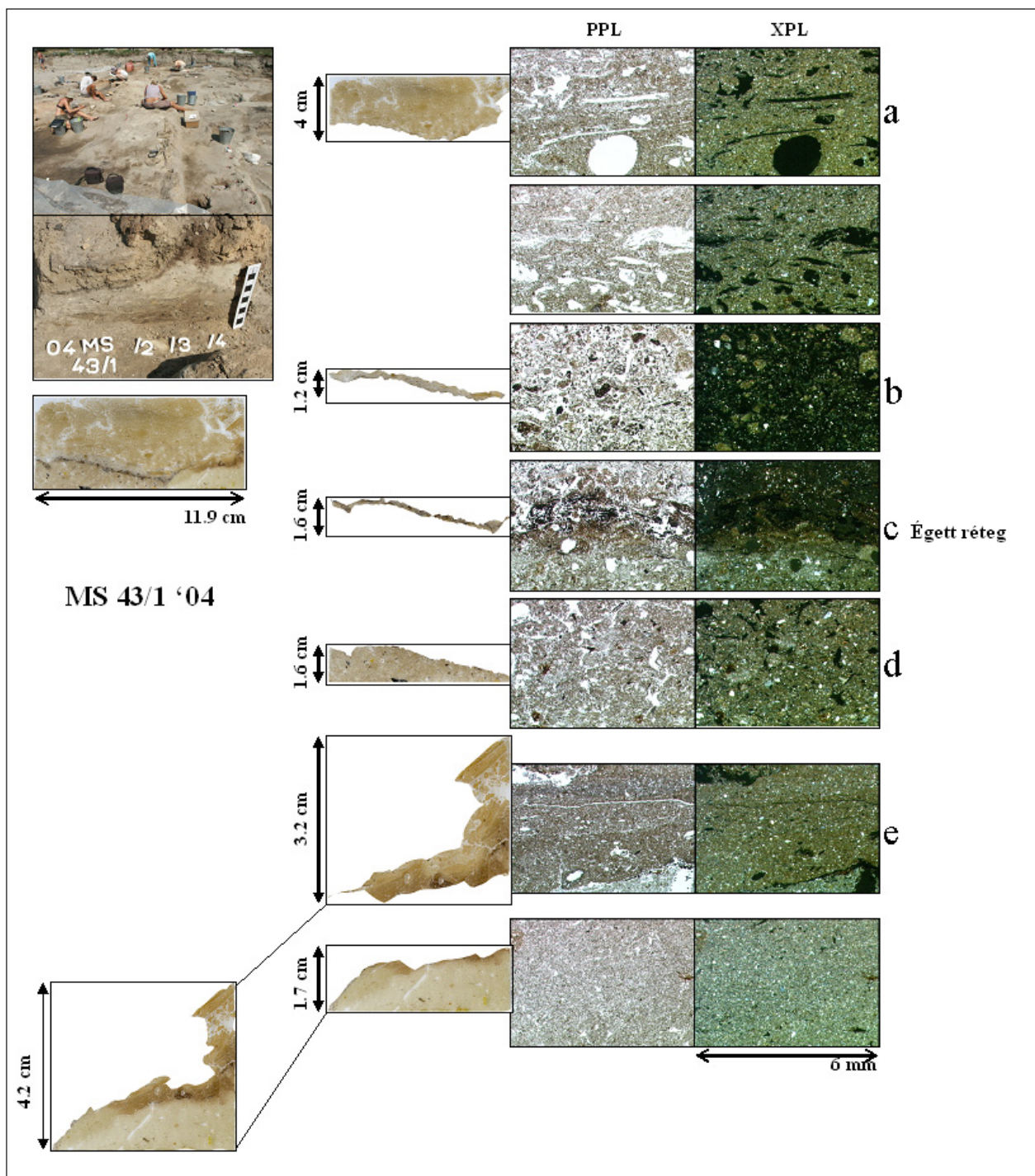
5. kép. Takarítás, seprés, karbantartás és hulladékkezelés mikroszkopikus maradványai Százhalombatta-Földvár lelőhelyen — 1: kerámiatöredék, 2: padló megújítás, 3: falszarazások sora, 4: lebomlott szerves anyag – másodlagos depozíció, 5: csont és hamu

Fig. 5. Microscopic remains of cleaning, sweeping, maintenance and discard at Százhalombatta-Földvár — 1: ceramic fragment, 2: floor renovation, 3: series of wall plasterings, 4: decayed plant matter – secondary deposition, 5: bone and ash

6. kép. Tűzhasználat és égetés mikroszkopikus maradványai Százhalombatta-Földvár lelőhelyen — 1–4: szenült famaradvány, 5–7: hamu, 8: trágya

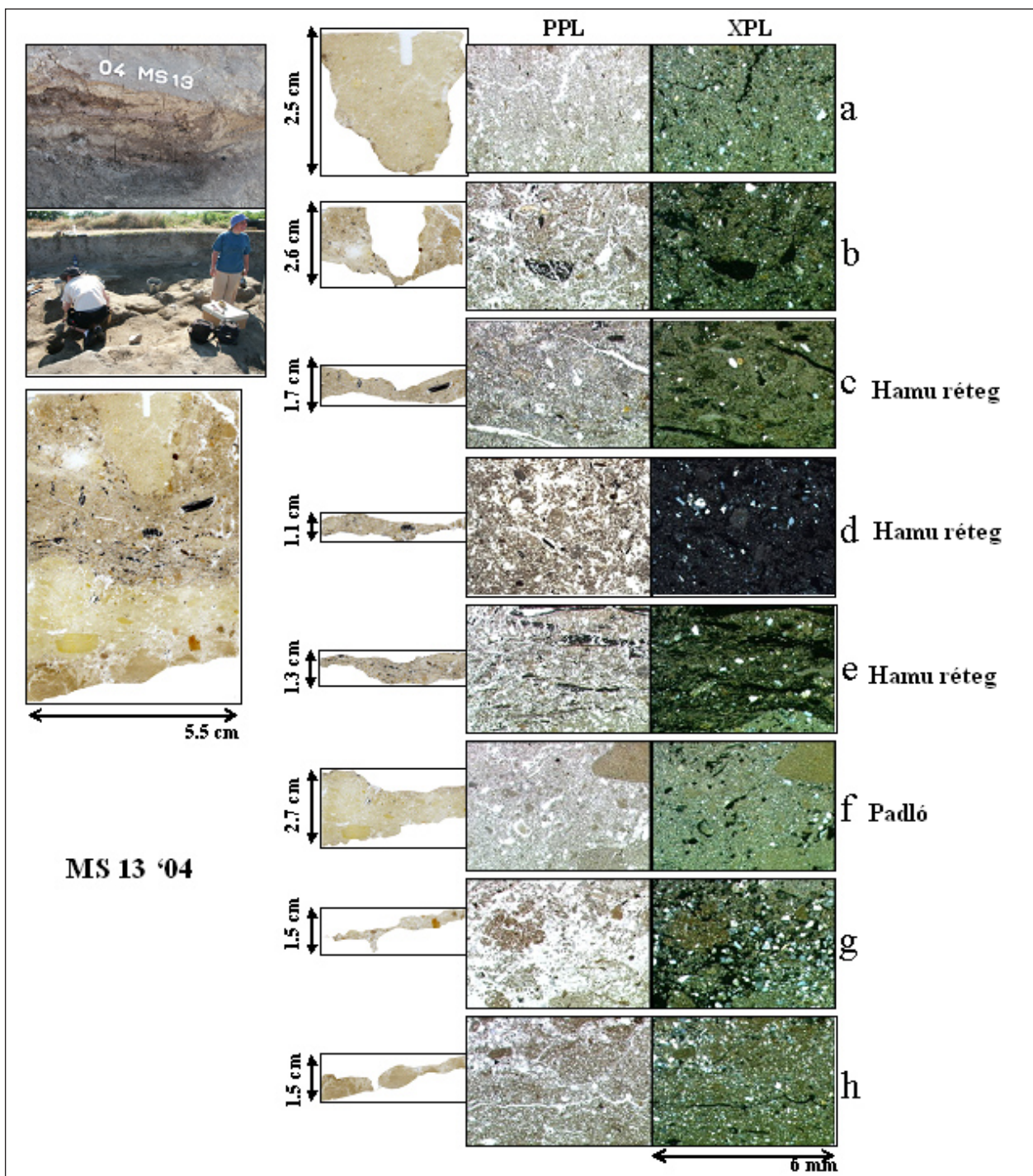
Fig. 6. Microscopic remains of firing and burning at Százhalombatta-Földvár — 1–4: charcoal, 5–7: ash, 8: dung

7. kép. Százhalombatta-Földvár — égetés nyomai a 1818. házban
 Fig. 7. Százhalombatta-Földvár — remains of burning in House 1818

megelőzően a házban tűz volt. Az égési nyomok egy rövidebb ideig tartó kisebb intenzitású tűz meglétét mutatják, mely célja minden bizonnyal a ház megtisztítása lehetett. A másik példa a 3147. házban megfigyelt szándékos hamuáthelyezés (8. kép). Ebben az esetben a ház északi részében csupán kis mennyiségű hamu jelenléte volt megfigyelhető. Mivel ebben a részben helyezkedett

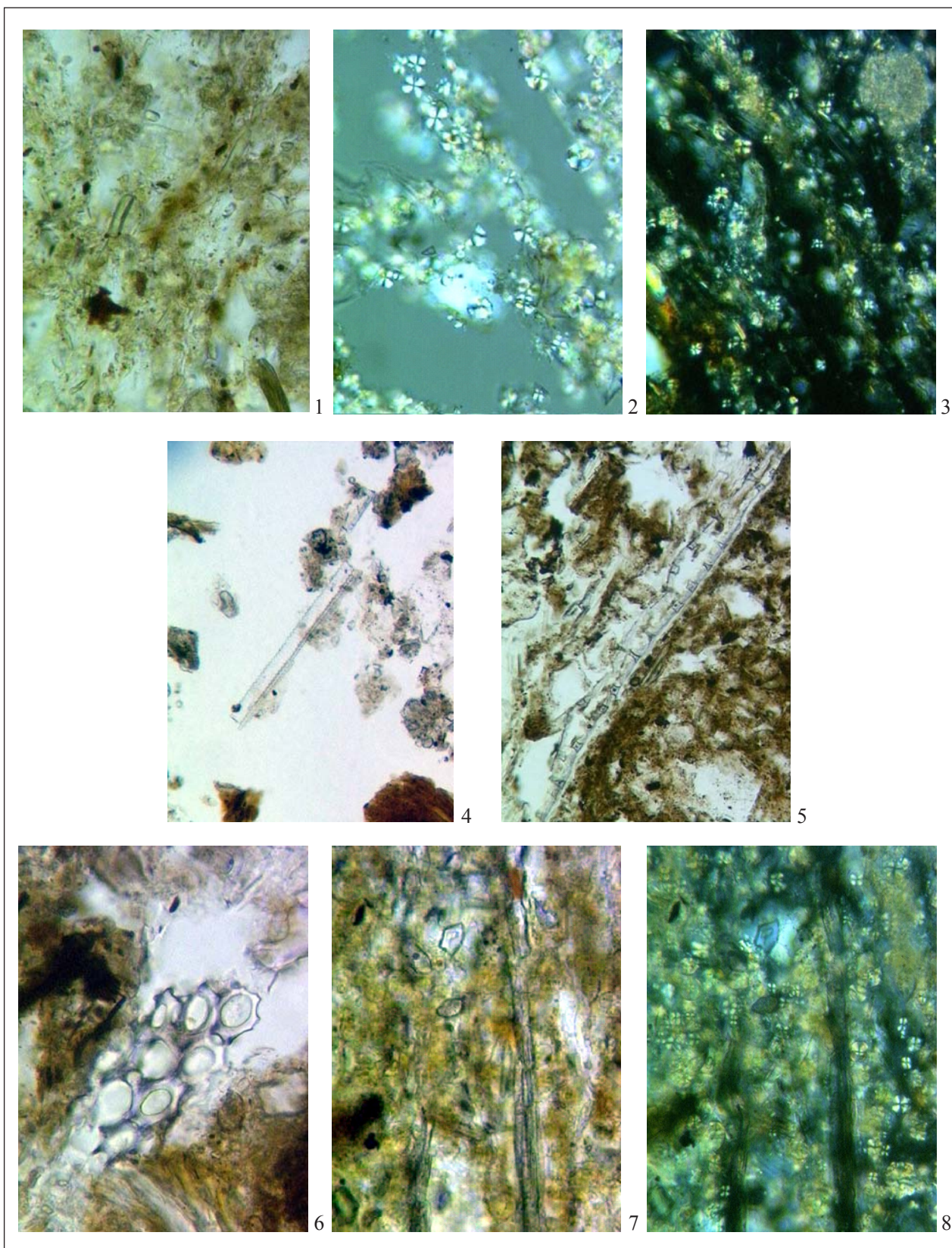
el a kemence, minden bizonnyal annak használatából adódóan került a hamu lerakódásra. Ezen a részen továbbá szintén az igen kis mennyiségű hamu jelenlétéből takarítási folyamat meglétére következtethetünk. Ezzel ellentétben a ház déli részében három egymáson elhelyezkedő hamuréteget lehetett megfigyelni. Ezen a részen *in situ* égésnyomokat nem találtunk és a hamu

8. kép. Százhalombatta-Földvár — hamu rétegek sora a 3147. házban
 Fig. 8. Százhalombatta-Földvár — ash layers in House 3147

szándékos elterítésére utalt a benne lévő komponensek vízszintes orientációja is. Bár a mikromorfológiai vizsgálatok segítségével nem fejthető meg ennek a szándékos hamu elhelyezésnek az oka, talán fertőtlenítésre használhatták, hisz a hamu lúgos tulajdonságú. Emellett a hamu képes a nedvességet magába szívni, így lehet, hogy a nedvesség megkötését szolgálta.

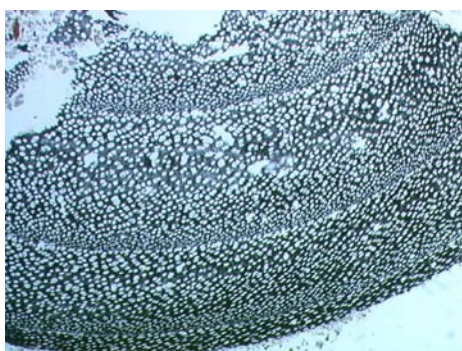
A Százhalombatta-Földvár lelőhelyen vett mikromorfológiai minták az állattenyésztéssel kapcsolatban is tudtak új információt szolgáltatni. A telepen feltárt hatalmas mennyiségű állatsont nyilvánvalóan fejlett állattartást mutat (VRETEMARK–STEN 2005). A csontok megléte azonban nem feltétlenül jelenti az állat tartását az adott helyen, hisz az például egy távolabbi helyről

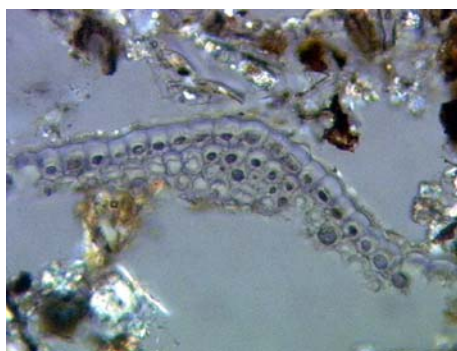
9. kép. Állattartáshoz kapcsolható mikroszkopikus maradványok Százhalombatta-Földvár lelőhelyen — 1–3: trágya, 4–6: fitolit (kovakristály), 7–8: trágya (istállózás/karámozás)

Fig. 9. Microscopic remains related to animal husbandry at Százhalombatta-Földvár — 1–3: dung, 4–6: phytolith (silica crystal), 7–8: dung (stabling/penning)

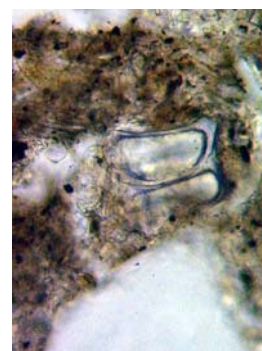
Tető

1

2

3

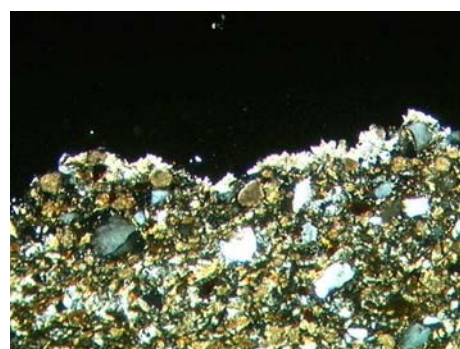
Fal

4

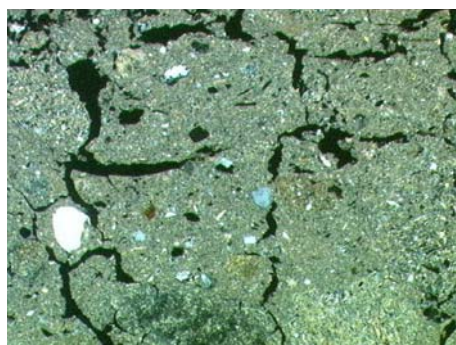

5

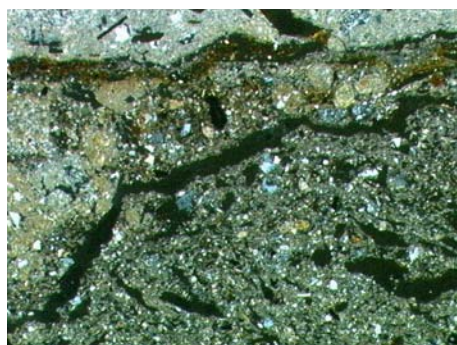

6

Padló

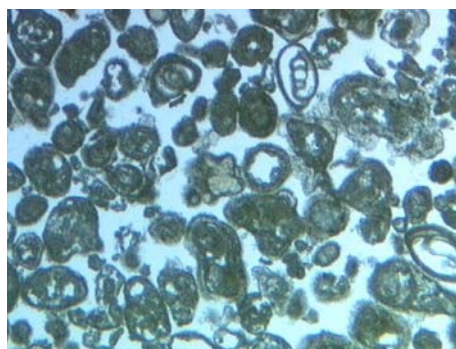

7

8

Helyi / import

9

10

10. kép. Építkezéssel kapcsolatos mikro-maradványok Százhalombatta-Földvár lelőhelyen — 1: faszén, 2–3: fitolit; 4: falsarazások sora, 5: patics, 6: meszelés, 7: agyagpadló, 8: padlómegújítás, 9: mészkő, 10: galukonit

Fig. 10. Microscopic remains of construction at Százhalombatta-Földvár — 1: charcoal, 2–3: phytolith; 4: series of wall plasterings, 5: daub, 6: whitewash, 7: clay floor, 8: floor renovation, 9: limestone, 10: glauconite

(pl. külső telep) feldolgozás után is bekerülhet a telep központi részére. Az állatok tényleges tartózkodási helyének azonban mindenképp fontos bizonyítéka az ürülék. A lelőhelyet mintázó vékonycsiszolatokban (bár egyelőre még nem túl nagy mennyiségben) sikerült trágyamaradványokat és kutyaürüléket is meghatározni (9. kép). A vékonycsiszolatok elemzése során felmerült annak a lehetősége is, hogy valahol a telep közelében karám meglétével kell számolni, ugyanis a trágya és az alom egymást felváltó rétegekben, és nagyfokú tömörödtséget mutatva került elő (mikro-fragmentumok formájában), ami az állatok hosszabb időn keresztül egy helyen tartása (istállózás) esetén figyelhető meg. Sajnos az ilyen jellegű minták száma még igen csekély, ezért ezt minden kétségt kizáróan bizonyítani a kutatás jelenlegi állása szerint nem lehet.

A különféle építőanyagok és az építési technikák (10. kép) is hatékonyan vizsgálhatók a mikroszkóp segítségével (COURTY–GOLDBERG–MACPHAIL 1989; BOIVIN 2000; MATTHEWS 1995; MATTHEWS ET AL. 1996). A százhalombattai Földvár Váti korszakhoz sorolható házaiból készített csiszolatok számos új adatot szolgáltatnak mind az építőanyagokat, mind pedig az építéstechnikákat illetően. A korábbi kutatásokból már

jól ismert paticsfalak megléte mellett egyéb falépítési technikák nyomait is meg tudtuk figyelni. Bizonyos esetekben úgynevezett „szendvics falak” megléte volt rekonstruálható. Ebben az esetben a fal fő tömegét a telep általános betöltésének tömörített anyaga adja, és csupán a fal lakótér felé eső része van sárral tapasztva. A paticsfalak esetében a rendszeres karbantartás megléte bizonyítható, ugyanis időről időre finom sárrétegekkel újjították meg, frissítették fel a falak felületét. A padlók esetében szintén megfigyelhetők a folyamatos megújítás, azaz a karbantartás nyomai, melyek gyakorisága között különbségek figyelhetők meg. Ilyen módon könnyen meg tudunk különböztetni rendszeresen karbantartott és „elhanyagolt” épületeket, épületrészeket.

Bár a régészeti talaj-mikromorfológiai vizsgálatok sem képesek minden kérdésre választ adni, a módszer olyan adatokat szolgáltat, melyeket egyéb természettudományos vizsgálatok nem. Más természettudományos vizsgálatokkal együttesen alkalmazva mindenképp a régészeti ismeretek bővülését szolgálja. A Százhalombatta-Földvár lelőhelyen zajló vizsgálatoknak köszönhetően a módszer hatékonysága már magyarországi viszonyok között is bizonyítottan eredményes.

Kovács Gabriella

„Matrica” Múzeum és Régészeti Park
2440 Százhalombatta, Gesztenyés utca 1–3.
antropologus@yahoo.com

Irodalom

- ALBERT, R. M.–LAVI, O.–ESTROFF, L.–WEINER, S. 1999: Mode of occupation of Tabun Cave, Mt Carmel, Israel during the Mousterian Period: a study of the sediments and phytoliths. *JAS* 26 (1999) 1249–1260.
- ALBERT, R. M.–WEINER, S.–BAR-YOSEF, O.–MEIGNEN, L. 2000: Phytoliths in the Middle Palaeolithic deposits of Kebara Cave, Mt Carmel, Israel: study of the plant materials used for fuel and other purposes. *JAS* 27 (2000) 931–947.
- ALBERT, R. M.–BAR-YOSEF, O.–MEIGNEN, L.–WEINER, S. 2003: Quantitative phytolith study of hearths from the Natufian and Middle Palaeolithic levels of Hayonim Cave (Galilee, Israel). *JAS* 30 (2003) 461–480.
- K. BERZSÉNYI, B. év nélkül: *Household activities within a Bronze Age tell settlement in Hungary. Different crop-processing stages and storing activities at Százhalombatta-Földvár*. Benyújtott PhD disszertáció, kézirat. University of Cambridge. Cambridge.
- BOIVIN, N. 2000: Life rhythms and floor sequences: excavating time in rural Rajasthan and Neolithic Çatalhöyük. *WA* 31 (2000) 367–388.
- CANTI, M. G. 2003: Aspects of the chemical and microscopic characteristics of plant ashes found in archaeological soils. *Catena* 54 (2003) 339–361.
- COURTY, M. A.–GOLDBERG, P.–MACPHAIL, R. I. 1989: *Soils and micromorphology in archaeology*. Cambridge.
- EXALTUS, R. P.–MIEDEMA, R. 1994: A micromorphological study of four Neolithic sites in the Dutch Coastal Provinces. *JAS* 21 (1994) 289–301.
- GEBHARDT, A.–LANGOHR, R. 1999: Micromorphological study of construction materials and living floors in the Medieval Motte Werken (West Flanders, Belgium). *Geoarchaeology: An International Journal* 14 (1999) 595–620.

- KOVÁCS, G. 2005: Reconstruction of the former environment and investigation of human activity at Százhalombatta-Földvár Bronze Age tell settlement. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Report 2 – Field Seasons 2000–2003*. Százhalombatta 2005, 125–134.
- KOVÁCS, G. 2009: A talajmikromorfológia környezettörténeti és régészeti alkalmazása, In: Kázmér M. (szerk.): *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest 2009, 381–397.
- KOVÁCS, G. 2012: A talajmikromorfológiai vékonycsiszolatok régészeti alkalmazásának lehetőségei Százhalombatta-Földvár bronzkori tell településen – Potentials of the archaeological application of soil micromorphological thin sections at Százhalombatta-Földvár Bronze Age tell settlement. In: Kreiter A.–Pető Á.–Tugya B. (szerk.): *Környezet–Ember–Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde – Environment–Human–Culture. Dialogue between applied sciences and archaeology*. Budapest 2012, 99–106.
- MACPHAIL, R.–COURTY, M. A.–GEBHARDT, A. 1990: Soil micromorphological evidence of early agriculture in North West Europe. *WA* (1990) 53–69.
- MATTHEWS, W. 1992: *The micromorphology of occupational sequences and the use of space in a Sumerian city*. Doktori disszertáció, kézirat. University of Cambridge. Cambridge.
- MATTHEWS, W. 1995: Micromorphological characterisation and interpretation of occupation deposits and microstratigraphic sequences at Abu Salabikh, Iraq. In: Barham, A.–Macphail, R. I. (eds): *Archaeological sediments and soils: analysis, interpretation and management*. Archetype Books, London 1995, 41–76.
- MATTHEWS, W. 2003: Microstratigraphic sequences: indications of uses and concepts of space. In: Matthews, R. (ed.): *Excavations at Tell Brak, Vol. 4: Exploring an Upper Mesopotamian Regional Centre, 1994–1996*. McDonald Institute Monographs, British School of Archaeology in Iraq, London 2003, 377–388.
- MATTHEWS, W.–POSTGATE, J. N.–PAYNE, S.–CHARLES, M. P.–DOBNEY, K. 1994: The imprint of living in an early Mesopotamian city: questions and answers. In: Luff, R.–Rowley-Conwy, P. (eds): *Whither environmental archaeology?* Oxbow Monograph 38, Oxford 1994, 171–212.
- MATTHEWS, W.–FRENCH, C. A. I.–LAWRENCE, T.–CUTLER, D. F. 1996: Multiple surfaces: the micromorphology. In: Hodder, I. (ed.): *On the surface: Çatalhöyük 1993–95. Vol. 22*. British Institute of Archaeology at Ankara, McDonald Institute, Cambridge 1996, 301–342.
- MATTHEWS, W.–FRENCH, C. A. I.–LAWRENCE, T.–CUTLER, D. F.–JONES, M. K. 1997a: Activities inside the Temple: the evidence of microstratigraphy. In: Crawford, H.–Killick, R.–Moon, J. (eds): *The Dilmun Temple at Saar. Bahrain and its archaeological inheritance*. London–New York 1997, 31–46.
- MATTHEWS, W.–FRENCH, C. A. I.–LAWRENCE, T.–CUTLER, D. F.–JONES, M. K. 1997b: Microstratigraphic traces of site formation processes and human activities. *WA* 29 (1997) 281–308.
- PIPERNO, D. R. 1988: *Phytolith analysis: an archaeological and geological perspective*. London.
- SCHIEGL, S.–GOLDBERG, P.–PFRETZSCHNER, H.-U.–CONARD, N. J. 2003: Paleolithic burnt bone horizons from the Swabian Jura: distinguishing between *in situ* fireplaces and dumping areas. *Geoarchaeology: An International Journal* 18 (2003) 541–565.
- SHAHACK-GROSS, R.–MARSHALL, F.–RYAN, K.–WEINER, S. 2004: Reconstruction of spatial organization in abandoned Maasai settlements: implications for site structure in the pastoral Neolithic of East Africa. *JAS* 31 (2004) 1395–1411.
- SIMPSON, I. A.–VÉSTEINSSON, O.–ADDERLEY, W. P.–MCGOVERN, T. H. 2003: Fuel resource utilisation in landscapes of settlement. *JAS* 30 (2003) 1401–1420.
- SZENDREI, G. 2000: *Talaj-mikromorfológia*. Budapest.
- TSATSKIN, A.–NADEL, D. 2003: Formation processes at the Ohalo II submerged prehistoric campsite, Israel, inferred from soil micromorphology and magnetic susceptibility studies. *Geoarchaeology: An International Journal* 18 (2003) 409–432.
- VICZE, M. 2004: Százhalombatta-Földvár (MRT 7. k. 27/2 lelőhely). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 – Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Budapest 2004, 290–293.
- VICZE, M. 2005: Excavation methods and some preliminary results of the SAX project. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 2 – Field Seasons 2000–2003*. Százhalombatta 2005, 65–80.
- VRETEMARK, M.–STEN, S. 2005: Diet and animal husbandry during the Bronze Age. An analysis of animal bones from Százhalombatta-Földvár. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Report 2 – Field Seasons 2000–2003*. Százhalombatta 2005, 157–180.
- WALLACE, G. 2000: *A microscopic view of Neolithic lakeside villages on the Northern rim of the European Alps*. Doktori disszertáció, kézirat. University of Cambridge. Cambridge.

Thin section soil micromorphology in household archaeology

Thin section soil micromorphology is one of the numerous techniques of soil sciences. This method investigates undisturbed soils and sediments. During the analysis soil and sediment components are investigated under the microscope. Once this technique is used in archaeological research, the only difference is that instead of natural soils and sediments, anthropogenic sediments are looked at. The aim of thin section soil micromorphology is to describe natural soils and sediments and to understand their formation and transformation processes. Archaeological thin section soil micromorphology is interested in sediments that are formulated and/or transformed by human influence.

Although many microscopic techniques are used in archaeology (e.g. archaeobotany, pollen, phytolith analysis, ceramic petrology) all of them investigates the various remains (seeds, pollen phytolith and ceramics) out of their original medium. As a consequence, very little is known about their micro-context or the factors influencing them. These are the details thin section soil micromorphology is capable of providing.

Similarly to household archaeology, archaeological thin section soil micromorphology aims to investigate everyday life of ancient cultures. While macro remains are used to reconstruct the past in the case of household archaeology, microscopic evidences are sought by thin section micromorphologists.

In the present paper the results of thin section soil micromorphology in household archaeology will shortly be highlighted and examples of its Hungarian application will also be presented. The examples of Százhalombatta-Földvár Bronze Age tell settlement will show how successfully can this technique be employed in Hungarian household archaeology.

Bronzkori házak tájolása a Kárpát-medencében

Kulcsszavak: Kárpát-medence, bronzkor, házak tájolása, környezeti és nem-környezeti tényezők

Keywords: Carpathian Basin, Bronze Age, orientation of houses, environmental and non-environmental factors

„The house is one of the best modes available to a preliterate society to encapsulate ideas...”
(CUNNINGHAM 1973)

Bevezetés

A bronzkori házak tájolásának lehetséges okai vagy törvényszerűségei eddig nem keltettek mélyebb érdeklődést a szakemberek körében. A tájolások okát az ásató régészek általában nem kutatják, vagy ha a szabályosság szembeötlő, az esetek nagy többségében az uralkodó szélirányban látják a magyarázatot. Akad azonban kivétel is. A tell-telepeken a hely szűkössége miatt nem várható, hogy a házak elhelyezésében, tájolásában más is szerepet játszik, mint egy esetleges hierarchia és a térrel való gazdálkodás. Tiszaug-Kéménymező lelőhely azonban megcáfolta ezt a gazdaságossági szempontot. A házak hármas csoportban, egységesen É–D-i irányba tájoltan álltak. A megtalált külső házdíszítés szigorú geometrikus rendezettsége megerősíti azt a feltevést, hogy a mindennapi élet, a lakókörnyezet megteremtése elválaszthatatlanul összefonódott a hit világával (CSÁNYI 2003, 144).

A brit és az ír neolitikus házak tájolásával kapcsolatos kutatási eredmények szerint a tájolások okai a következők lehetnek (TOPPING 1996, 162):

Környezeti tényezők

1. szélirányba mutat a főtengely, hogy nagyobb szerkezeti stabilitást adjon az épületnek az uralkodó széliránnyal szemben;
2. napsugárzás – közvetlen hőelnyelés: ha a főtengely megközelítőleg K–Ny irányú, az épület teteje a lehető legnagyobb felülettel fordul a Nap felé, amikor az a leghosszabb utat teszi meg az égen;
3. az ajtónyílások elhelyezése és tájolása a természetes fény optimális behatolását szolgálja.

Nem-környezeti tényezők

A szokatlan háztájolások, változó ajtónyílás pozíciók, áldozati gödrök, kultikus tárgyak a házon belül jelezhetnek társadalmi és/vagy szimbolikus elvárás-

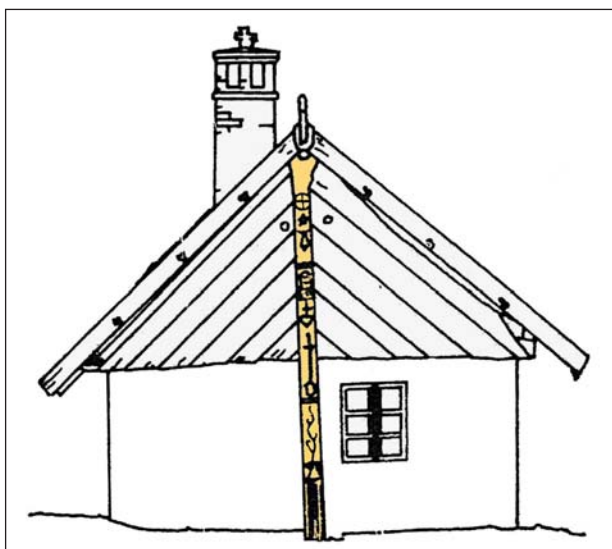
sokat is. Ennek a tényezőnek a jelenlétére hívhatja fel a figyelmet, pl. az is, ha egy lelőhelyen különböző korú telepeknél különböző tájolású házak fordulnak elő, vagy ha több rétegű telepek esetében előfordul, hogy megváltozik a házak tájolási rendszere.

A nem-környezeti tényezők szerepét egy ház, vagy akár az egész település felépítésében a néprajzi kutatások is igazolják. Az emberi lét alapvető funkciói szorosan kötődnek a házhoz. A ház egésze és kisebb szerkezeti elemei képezik a szokások és hiedelmek tárgyát. A ház szokás- és hiedelemanyagában — a ház békéjének, a család összetartozásának, az egészség, a termékenység biztosításának különböző formáiban — az általános életfunkciók fogalmazódnak meg (BEREZNAI 1999, 117).

A természettel szoros kapcsolatban élő ember nem tudja elhatárolni magát a természettől, a hozzá való kapcsolódás tudatának szerves összetevője (GUREVICS 1974, 38–39). A korai gondolkodási mechanizmus jellemző vonása az analógiateremtés, melyben az ember a külvilág sajátosságait a házra teszi át. Pl. a földi világ és a túlvilág közti átjárás funkcióját láthatják el a ház esetében a nyílások, különösen a kémény. A jövőbeli dolgok szimbolikus elővezetése a házepítés minden mozzanatában jelen van, de a transzcendens világból a ház világába küldött előjelek is jellemző csoportját alkotják a ház hiedelemkörének (BEREZNAI 1999, 117–119).

A házhely kijelölésére és pontos tájolására csak kevés adat áll rendelkezésre a hazai néprajzi irodalomból, mivel az utóbbi évszázadokban a birtokviszonyok állandósultak, nem voltak szabad foglalású területek és a településeken a már kialakult rendhez kellett igazodni (BEREZNAI 1999, 122).

A moldvai csángók hitvilágában a Nap fontos szerepet töltött be, és ez tükröződik a népi építkezésben is. A régi csángó falvak olyan völgyekben helyezkednek el, amelyek keletről nyugat felé nyúlnak (Magyarfal, Lábnik, Pokolpatak, Klézse, stb.). A falvakban az utak

1. kép. A tápiószecsői faragott, ágas oszlopú ház (NOVÁK 1985 nyomán)

Fig. 1. A house of carved purlin decorated with symbols (after NOVÁK 1985)

„napjövetről napszentületre” tartanak a falun keresztül (kivéve az utolsó században épült falvak esetében) (DUMA-ISTVÁN 2005, 15). Fontos volt, hogy merre fekszik a ház nyílása, hol van az ablaka, és hogyan süt be a nap (DUMA-ISTVÁN 2005, 12). „A házak is a déli fekvést keresik, ha a déli világot hegy takarja, a ház eleje az utat követi, mivel az út keresi a Nap menetit.” (DUMA-ISTVÁN 2005, 26).

A néprajzi kutatások azt is jelzik, hogy vannak közösségek, akik számára a ház kettős szerepet töltött be. Egyrészt a mindennapi élet színtere volt, másrészt viszont meghatározott alkalmanként részben vagy egészben a szentély szerepét öltötte magára. Így amikor szükség volt rá, a házi rítusok segítségével a profán teret szakrálissá változtatták. Finnugor területről említendő példa is erősíti ezt az állítást. A házi bálványokat az osztjákok, vogulok a saját lakásukban tartották, legyen az jurta vagy ház. A legmegtisztelőbb, azaz a legbelső zugban, egy polcon, egy dobozban. Előttük tartóedény állt az áldozatoknak. A votjákoknál minden családnak volt külön *kualája* az istentisztelet számára, de az nyáron főző- és étkezőhelyül is szolgált, télen pedig benne tartották az élelmiszereket. Itt elsősorban a család boldogsága felett örködő házi istennek mutattak be áldozatot (KROHN 1908, 82–84, 8. ábra).

Az épületen belüli belső tér elemzése során egyes kutatók arra a feltevésre jutottak, hogy ez az elhatárolt tér olyan mikrokozmoszként is felfogható, amely a tulajdonosok világról alkotott elképzelését tükrözi vissza. Így a tájolás, a konstrukciós elemek, a funkcionális tevékenységek elrendezése e térben mind ennek a

kozmológiának egyes elemeit jelenítik meg (PEARSON–RICHARDS 1994).

Úgy tűnik, hogy ezt az állítást támasztják alá, pl. az ún. „bálványos házak” a Nyírségben. E házak durván faragott, hatalmas méretű, gyakran 50–60 cm széles, 270–280 cm magas tölgyfa oszlopaikat (az ún. Bálványokat) tövestől ásták le a földbe, és ezek tartották a mester- és sárgerendákat, valamint a tetőt. Ilyen házak voltak Anarcs, Mándok és Komoró településeken (PÁLL 1988, 52, 3–4. kép). A Tápió-vidéki népi építkezés jellegzetes eleme a díszített ágasfa, amely a ház homlokzatát osztja ketté. A Tápiósülyön 1821-ben épült ház ágasfája számos szimbólumot — köztük több ősi kozmikus jelet is — hordozott. Hasonló állítható egy tápiószecsői faragott ágas oszlopról is (1. kép; NOVÁK 1985).

Tájolás és régészeti adatok

Eddig elsősorban neolitikus házak tájolási sajátosságait vizsgálták. Pápua Új-Guineában végzett antropológiai terepmunka eredményeként Alistair Marshall a trapéz alakú alaprajzzal rendelkező európai neolitikus hosszú házak tájolásának alapvető okát az uralkodó szélirányhoz való igazodásban látja. A trapéz alakú hosszú házak tengelye a keskenyebb végén a bejáratnál, az uralkodó szélirányban áll, a forma visszatartja a hőt, de mégis szellőzteti a házat és kiviszi a füstöt. Feltételezése alapján ugyanez lehetett az oka a legtöbb, általa tanulmányozott neolitikus ház tájolásának is, habár a bejárat nem mindig a rövidebb végén van és a jelenlegi uralkodó szélirányokkal sincs mindig összhangban (MARSHALL 1981, 112–118).

A közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának házait tanulmányozva kiderült, hogy a tájolások elsődleges oka valószínűleg nem az volt, hogy csökkentse a nyári uralkodó szélirány hatását, vagy a káros környezeti hatásokat. Bizonyára lehetett kapcsolat ezek között is, de ez nem igaz a Duna menti csoportok elterjedési területének egészére (COUDART 1998, 84–89).

A közép-európai neolitikus hosszú házak tájolását tanulmányozva Ian Hodder is megállapítja, hogy egyes közösségek esetében a környezeti/topográfiai tényezők csak másodlagos jelentőségűek lehetnek. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szimbolikus vagy társadalmi/közösségi hatás fontosabb lehetett, mert korreláció mutatható ki a hosszú házak és az egykorú síremlékek között (HODDER 1990, 170–172). Richard Bradley még ennél is jobban hangsúlyozza a tájolás fontosságát. Állítása szerint a vonaldíszes kerámia kultúrájához tartozó települések népessége házait abba az irányba tájolta, ahonnan őseik jöhettek (BRADLEY 2001).

A bronzkori házak vizsgálata során kimutatták, hogy az ebbe a korszakba tartozó házak esetében jobban törekedtek arra, hogy minél több természetes napfényt befogadhassanak, mint a vaskori épületeknél. A homlokzatokon a tető alatti háromszög nyitottsága is talán épp a természetes fény beengedésére szolgált (TOPPING 1996, 162).

Dél-Anglia középső bronzkori kerek házait tanulmányozva Johanna Brück elfogadja Michael Parker Pearson állítását, miszerint a házakat az adott közösség a világegyetem kicsinyített modelljeként, mikrokozmoszként foghatta fel. Így nagyon valószínű, hogy az ilyen épületek jellemző vonásai többet rejtenek pusztán adatoknál. Pl. a bejárat gyakran gondosan elkészített és mérete nagyobb, mint a ház többi részében; közelében gyakran vannak különös „áldozati” gödrök, melyeknek „feladata” az idő múlásának ellenőrzése és megemlékezése. Talán a bejáratok következetes tájolása, pl. a téli napforduló felé, ugyanazt a szerepet játszotta, mint az áldozati gödrök, számon tartották az idő múlását és megemlékeztek róla. Így ha a bronzkori házakat a kozmológiai és társadalmi rend fizikai megtestesülésének fogjuk fel, természetesnek fogadhatók el az épületen belüli áldozati gödrök is (BRÜCK 1999, 158–159).

A Kárpát-medencében a késő bronzkori háztípusok részletes vizsgálata azt mutatja, hogy jelenleg nem ismerünk a településekről olyan építményeket, amelyeket a formájuk, vagy a bennük talált leletanyag alapján szentélynek, közösségi épületnek vagy főnöki háznak tarthatnánk (V. SZABÓ 2004, 147), így feltételezhető, hogy a lakóépület maga lehetett időnként a színtere a szakrális tevékenységnek.

Az angliai vaskori kerek házak tanulmányozása során a bejáratok tájolásának szándékosságát fogadták el, mivel a vizsgálatok során felfedezték, hogy a nyílások következetesen kelet vagy délkelet felé néznek (FITZPATRICK 1997; OSWALD 1997). A bejárat nyílás átveheti a vezető szerepet a hitvilágban, ezáltal a tájolás fontossági súlypontja az épület hossztengeletről áttevődhet a bejárat irányára. Ennek legjobb bizonyítékát Izrael vaskori település szerkezetének és épületeinek vizsgálata szolgáltatta (FAUST 2001). A vaskor II. időszakában kevés kivételtől eltekintve az épületek bejáratai következetesen kelet felé tájoltak. Erre a nagyfokú preferenciára sem az éghajlati, sem pedig a funkcionális elvárások nem adnak magyarázatot. A néprajzi kutatások a régészeti adatokat igazolták. További megerősítést szolgáltatott a szerző feltevésére a Biblia is, mert a kelet értelemben használatos héber szónak, pozitív mellékjelentése van, míg a nyugat szónak negatív (FAUST 2001).

E rövid és nem teljes áttekintés alapján is állítjuk azonban, hogy a Kárpát-medencei bronzkori házak tájolásának részletes tanulmányozása nyújthat további ismereteket arról, hogy milyen kapcsolat fűzte a bronzkori embert a természeti környezetéhez. A természeti környezet számukra azonban nemcsak a földi, hanem az égi „tájat” is magában foglalta, elválaszthatatlan egységet alkotva.

Bronzkori házak tájolási sajátosságai

A kutatás nehézségei

Mivel az építmények, házak tájolásait sokáig érdektelen információnak tartották, ezért a korábbi régészeti feltárások során nem fektettek hangsúlyt az alaprajzok külön bemérésére az ásatások alkalmával. Így az esetlegesen, és sokszor nem eléggé gondosan elkészített összesítő-térképek szolgálhattak forrásként az értékek megállapításához. Ezek hiányában csak a publikált alaprajz állt rendelkezésre. A házakkal kapcsolatosan gyakran csak az égtáj volt megadva (vagy az sem). Mi alapján dönti el az ásató pl., hogy K vagy DK egy építmény tájolása? Nagy hibalehetőséget rejtett magában a túlságosan kicsi, inkább csak jelképes északi irány megjelölése is, amelyet a méréshez meg kellett hosszabbítani. Az emberi tényezőkön alapuló hibalehetőségek mellett még számos más probléma is nehezíti a feldolgozást, pl. bár vannak megfogható padlószintek, de nincs mérést biztosító falrészlet; előkerül falrészlet, de nem határozható meg egyértelműen a tengely; több kultúra esetén nem mindig egyértelmű a ház hovatartozása; a cölöplyukakon alapuló rekonstrukció nem mindig megbízható, stb.

Jelentős változást hozott és hoz majd a nagy felületű leletmentő ásatások feldolgozása, amelyek remélhetőleg tartalmazzák az objektumok (házak, sírok) lehetőségekhez képest pontos tájolási értékeit is, hiszen ezt a legmegbízhatóbban a terepmunka alkalmával lehet megmérni, illetve tisztázni.

Jelen tanulmány esetében a mérés így legtöbb esetben a megadott alaprajz alapján és a feltüntetett északi nyíl segítségével történt; kivételt az Endrődi Anna és Szilas Gábor által átadott anyag jelentett (2. kép).

A különböző profilokban található házak tájolási vizsgálata azt mutatja, hogy az egyes horizont-profilokon a házak tájolása sokszor egységes. A különböző profilok összehasonlítása is azt mutatja, hogy az egyes szinteken lévő házak tájolása között sok esetben nincs jelentős eltérés. Így feltételezhetjük, hogy valószínűleg egységes tájolási elv vezérelhette ebben az esetben az építőket. Az égtajak gyakoriságában az É–D és az ÉNY–DK vezet (3. kép). Érdeklődéssel jegyzendő

Lelőhely	Házak száma	Szórás	Átlag tájolás	Világítáj
Tószeg-Laposhalom „Horizontal profil 2”	6	± 19	31°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom „Horizontal profil 3”	7	± 5	27°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom „Horizontal profil 4”	3	± 4	33°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom „Horizontal profil 5”	3	± 7	28°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom „Horizontal profil 6”	5	± 7	19°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom „Horizontal profil 7”	6	± 4	22°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom „Horizontal profil 8”	4	± 4	22°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom „Horizontal profil 9”	4	± 6	21°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom „Horizontal profil 11”	4	± 6	31°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom Összes ház:	52	± 10	26°	ÉK–DNy/É–D
Tószeg-Laposhalom (merőlegesek egymásra?)	4 7		54° 144°	ÉK–DNy/K–Ny ÉNy–DK
Ároktő-Dongóhalom	6	± 12	140°	ÉNy–DK
	7	± 5	3	É–D
Košice-Barca/Kassa-Bárca	13	± 2	É–D	É–D
Békés-Várdomb	18	± 13	11	É–D
(merőlegesek egymásra?)	8	± 11	107	ÉNy–DK/K–Ny
Berettyóújfalú-Herpály-Földvár	2/8	nem számolható	ÉK–DNy 29°	ÉK–DNy/É–D
(merőlegesek egymásra?)	3	± 4	100°	K–Ny
Bölcske-Vörösgyűrű	8	± 8	143°	ÉNy–DK
	3	nem számolható	133°	ÉNy–DK
Bratislava-Rusovce/Pozsony-Oroszvár	3	± 7	28°	ÉK–DNy/É–D
(merőlegesek egymásra?)	8	± 7	137°	ÉNy–DK
Budapest-Albertfalva	12	± 10	141°	ÉNy–DK
Bükkszentlászló-Nagysánc	1	nem számolható	13°	É–D
(merőlegesek egymásra?)	1	nem számolható	101°	K–Ny
Csongrád-Sertéstelep	1	nem számolható	155°	ÉNy–DK
Csongrád	1	nem számolható	11°	É–D
Dunakeszi-Székesdűlő	59	± 14	357°	É–D
Felsőtárkány-Várhegy	4/6	nem számolható	0°	É–D
Mošorin-Feudvar	7 (Vattina)	± 8	40°	ÉK–DNy
	6	± 3	22°	ÉK–DNy/É–D
	8/9	± 5	22°	ÉK–DNy/É–D
Füzesabony-Öregdomb	1/2	nem számolható	46°	ÉK–DNy
Jászdózsá-Kápolnahalom	2	nem számolható	45°	ÉK–DNy
(merőlegesek egymásra?)	2	nem számolható	130°	ÉNy–DK
Klárafalva-Hajdóva	7/9	± 8	9°	É–D
Mátraszentimre-Ágasvár	?	nem számolható	5°	É–D
Nitriansky Hrádok/Kisvárad	29	nem számolható	házcsoportok	nem számolható
Pécsvárad-Aranyhegy	5	± 3	118°	ÉNy–DK/K–Ny
Poroszló-Aponhát	7	± 3	73°	ÉK–DNy/K–Ny
Százhalombatta-Földvár	3	± 5	127°	ÉNy–DK/K–Ny
	3	0	347°	É–D
Szigetszentmiklós-Üdülősor	1	nem számolható	114°	ÉNy–DK/K–Ny
Tiszlóc-Dankadomb	13	± 11	74°	ÉK–DNy/K–Ny
Tiszaug-Kéménytető	3/8	nem számolható	357°	É–D

2. kép. Lelőhelyenkénti összegzés az alaprajzon mért vagy publikált/kapott adatok alapján

Fig. 2. Chart of the sites with measured or published data (number of houses, statistical dispersion, mean orientation, cardinal directions)

É–D	ÉK–DNy	K–Ny	ÉNy–DK
10/16	3/10	2/9	8/12

3. kép. Égtájak gyakorisága az összes vizsgált ház tájolására
Fig. 3. Frequency of cardinal directions for investigated sites

Kultúra	Lelőhely	Házak száma	Tájolás	Világtáj
Dunántúli mészbetétes kerámia	Szentlőrinc-Strandfürdő	1	143°	ÉNy–DK
	Kaposvár 61. út-1. lelőhely	1	160°	É–D
Füzesabony	Barca/Bárca	1	175°	É–D
	Ároktő-Dongóhalom	5	142°	ÉNy–DK
	Tószeg-Laposhalom	1	26° 144°	ÉK–DNy/É–D ÉNy–DK
	Füzesabony-Öregdomb	2	46°	ÉK–DNy
Gyulavarsánd	Berettyóújfalu-Herpály-Földvár	4	ÉK–DNy	ÉK–DNy/É–D
	Békés-Várdomb (merőlegesek egymásra?)	28	átlag (8): 107° átlag (16): 10° (É,ÉK– DNy+ 4)	ÉNy–DK/K–Ny É–D
Halomsíros	Dunakeszi-Székesdűlő	59	357°	É–D
Harang alakú edények	Budapest-Albertfalva	12	141°	ÉNy–DK
	Szigetszentmiklós-Üdülősor	1	114°	ÉNy–DK/É–K
Hatvan	Ároktő-Dongóhalom	7	4° de van 77° és 145°	vegyes
	Jászdózsa-Kápolnahalom (merőlegesek egymásra?)	2 2	45° 130°	ÉK–DNy ÉNy–DK
	Tiszaug-Kéménytető	1	É–D	É–D
	Tószeg-Laposhalom	2	26° 151°	ÉK–DNy/É–D ÉNy–DK
	Tiszalúc-Dankadomb	13	74°	ÉK–DNy/K–Ny
	Berettyóújfalu-Herpály-Földvár	6	23°, 35°, 95°, 101°, 105°	vegyes
Kyjatice	Bükkszentlászló-Nagysánc	2	merőleges 101°	É–D ÉNy–DK/É–K
	Felsőtárkány-Várhegy	6	0–180°	É–D
	Mátraszentimre-Ágasvár	1	5°	É–D
Maďarovce/Magyarád	Nitriansky Hrádok/Kisvárad	29	–	vegyes
Makó	Csongrád	1	11°	É–D
Nagyrév	Bölcske-Vörösgyűrű	7	142°	ÉNy–DK
	Tiszaug-Kéménytető	3	177°	É–D
	Százhalombatta-Földvár	3	127°	ÉNy–DK/É–K
	Tószeg-Laposhalom (merőlegesek egymásra?)	7	26° 54° és 137°	ÉK–DNy/É–D ÉNy–DK
Ottomány	Békés-Várdomb	2	12°	É–D
	Košice-Barca/Kassa-Bárca	13	0°–180°	É–D
Perjámos	Klárafalva-Hajdova	9	5°	É–D
Proto-Gáva/Gáva	Jánoshida	1	38°	ÉK–DNy
	Doboz-Faluhely	3	55°, 78°, 155°	K–Ny ÉNy–DK
	Poroszló-Aponhát	7	73°	ÉK–DNy/K–Ny
Urnamezős	Pécsvárad-Aranyhegy	5	118°	ÉNy–DK/K–Ny
Vattina	Mošorin-Feudvar	7	40°	ÉK–DNy
Vatya	Bölcske-Vörösgyűrű	2	133°	ÉNy–DK
	Százhalombatta-Földvár	3	167°	É–D
	Tószeg-Laposhalom		26°	ÉK–DNy/É–D

4. kép. A mért tájolási adatok régészeti kultúránkénti összegzése

Fig. 4. Data summarized for different archaeological cultures in the Carpathian Basin (name of the culture, name of the site, number of houses, orientation, cardinal directions)

Kultúra	Világtáj
Dunántúli mészbetétes kerámia	ÉNy-DK: 140° É-D
Füzesabony	vegyes
Gyulavarsánd	É-D K-Ny
Halomsíros	É-D
Harang alakú edények	ÉNy-DK: 140°
Hatvan	vegyes
Kyjatice	É-D
Nagyrev	ÉNy-DK: 140° É-D
Ottomány	É-D
Perjámos	É-D
Proto-Gáva/Gáva	ÉK-DNy/K-Ny
Vattina	ÉK-DNy
Vatya	ÉNy-DK: 133° É-D

5. kép. A leggyakoribb égtájak különböző régészeti kultúrák esetében
Fig. 5. The most frequent directions for Bronze Age archaeological cultures in the Carpathian Basin

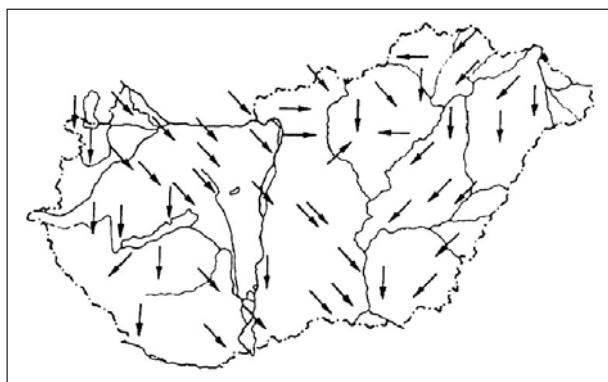
meg, hogy ha a tájolás ÉNy-DK-i, a hozzátartozó érték 140° körüli. Több esetben előfordul egymásra közel merőleges csoportok léte egy-egy lelőhelyen. Az egy lelőhelyen található különböző tájolású csoportok jelenléte azt jelzi, hogy a környezeti tényezők elsődlegessége háttérbe szorulhat. Különösen igaz lehet ez az É-D-i tájolású elhelyezésekre.

A bronzkori házak tájolási vizsgálata (4–5. kép) azt mutatja, hogy

1. a legtöbb esetben a szórás elég alacsony, ami azt jelzi, hogy a tájolás — célponttól függetlenül — szándékos lehetett;
2. a tájolás egy-egy településen belül sokszor kisebb szórást mutat, még ha különböző kultúrákhoz tartozik is, mint az egy kultúrához tartozó különböző települések között;
3. vannak esetek, amikor a tájolási csoportok világosan elkülöníthetők és a környezeti tényezőket nagy valószínűséggel felülírják a nem-környezeti szempontok a lakóhelyek létrehozásában.

Környezeti tényezők vizsgálata: uralkodó szélirány

A telepásatások alkalmával, ha az ásató régész hasonló-ságot vesz észre a házalaprajzok irányában, általában az uralkodó széliránnyal magyarázza a szabályszerűséget. Jelen fejezetben azt vizsgálom, hogy a rendelkezésre álló mérési adatok vajon milyen egyezést mutatnak az egyes nagyobb tájegységek uralkodó szélirányaival.

6. kép. A Kárpát-medence központi területein uralkodó szélirányok
Fig. 6. The prevailing winds in the central region of the Carpathian Basin (Hungary)

A Kárpát-medence a mérsékelt éghajlati övben fekszik. A mérsékelt övezetben zajló meridionális hőcsere következménye, hogy ezen övezet szélirányai nem olyan stabilak, mint a trópusokon, vagy a sarkvidéki területeken. Így míg a passzát övezetben az esetek 70–80%-ában az uralkodó (leggyakoribb) szélirányból fúj a szél, addig a Kárpát-medencében ez az arány maximum 15–35%.

Az uralkodó szélirányok tekintetében négy jellegzetes régió van Magyarországon (6. kép):

1. A Kisalföldön, a Dunántúli-középhegység nagy részén és a Duna-Tisza-közén az általános légcirkuláció északnyugatias fő irányának megfelelő szélirány alakul ki. Ez a Dévényi-szélkapun át beáramló légtömegek mozgási iránya, amit a DNy-ÉK-i csapású Dunántúli-középhegység sem módosít.
2. Az Alpokalján és a Zalai-dombság területén északias szélirány jellemző. Ez a Dévényi-szélkapun át belépő ÉNy-i alapáramlás szétterülésével alakul ki. A Zalai-dombság területén a meridionális völgyhálózat tovább erősíti a felszín közeli szél É-i irányát.
3. Az Északi-középhegység területén nem határozható meg egyetlen uralkodó szélirány. A Börzsöny és a Cserhát területén Ny-i, a Mátrában É-i, a Bükkben ÉNy-i, az Aggteleki karsztvidéken K-i, a Zempléni-hegységben ÉK-i szél a jellemző. A Mátraalján a DNy-i, a Bükkalján a DK-i szél a leggyakoribb. A folyóvölgyek (Zagyva, Hernád) mentén É-i szélirányok a jellemzőek.
4. A Tisántúlon ÉK-i szélirány uralkodik, mellette a DNy-i jellemző még. Ennek a Tisántúli-szélcsatorna az oka. Az ÉK-i Kárpátok 1000 m körüli vonulatán átkelő kontinentális légtömegek a Zempléni-hegység és az Erdélyi-szigethegység tömbje közötti szélcsatornába kerülnek.

Lelőhely	Házak száma	Átlagtájolás	Világtáj	Kapcsolat a szélirány és tájolás között
Ároktő-Dongóhalom	6	140°	ÉNy-DK	nem
	7	3°	É-D	téli-nyári
Békés-Várdomb (merőlegesek egymásra?)	18	11°	É-D	nem
	8	107°	ÉNy-DK/K-Ny	nem
Berettyóújfalú-Herpály-Földvár (merőlegesek egymásra?)	2/8	ÉK-DNy 29°	ÉK-DNy/É-D	igen
	3	100°	K-Ny	nem
Bölcske-Vörösgyűrű	8	143°	ÉNy-DK	igen
	3	133°	ÉNy-DK	–
Bratislava-Rusovce/Pozsony-Oroszvár (merőlegesek egymásra?)	3	28°	ÉK-DNy/É-D	nem
	8	137°	ÉNy-DK	igen
Budapest-Albertfalva	12	141°	ÉNy-DK	igen
Bükkszentlászló-Nagysánc (merőlegesek egymásra?)	1	13°	É-D	igen
	1	101°	K-Ny	igen
Csongrád-Sertéstelep	1	155°	ÉNy-DK	igen
Csongrád	1	11°	É-D	nem
Dunakeszi-Székesdűlő	59	357°	É-D	nem
Felsőtárkány-Várhegy	4/6	0°	É-D	nem
Füzesabony-Öregdomb	1/2	46°	ÉK-DNy	nem
Jászdózsá-Kápolnahalom (merőlegesek egymásra?)	2	45°	ÉK-DNy	igen (téli?)
	2	130°	ÉNy-DK	igen (nyári?)
Košice-Barca/Kassa-Bárca	13	É-D	É-D	nem
Klárafalva-Hajdóva	7/9	9°	É-D	igen (téli?)
Mátraszentimre-Ágasvár	?	5°	É-D	nem
Mošorin-Feudvar	7 (Vattina)	40°	ÉK-DNy	nem
	6	22°	ÉK-DNy/É-D	nem
	8/9	22°	ÉK-DNy/É-D	nem
Nitriansky Hrádok/Kisvárad	29	házcsoportok	nem számolható	–
Pécsvárad-Aranyhegy	5	118°	ÉNy-DK/K-Ny	igen
Poroszló-Aponhát	7	73°	ÉK-DNy/K-Ny	igen
Százhalombatta-Földvár	3	127°	ÉNy-DK/K-Ny	igen
	3	347°	É-D	nem
Szigetszentmiklós-Üdülősor	1	114°	ÉNy-DK/K-Ny	igen
Tiszalúc-Dankadomb	13	74°	ÉK-DNy/K-Ny	téli (?)
Tiszaug-Kéménytető	3/8	357°	É-D	nem
Tószeg-Laposhalom	52	26°	ÉK-DNy/É-D	téli (?)
	4	54°	ÉK-DNy/K-Ny	
	7	144°	ÉNy-DK	téli (?)

7. kép. A Kárpát-medencében uralkodó szélirányok és a vizsgálható tájolások összehasonlítása

Fig. 7. The relation of the prevailing winds to orientation of houses (number of houses, statistical dispersion, cardinal directions, wind)

A szél másik fontos jellegzetessége a sebesség. Ennek vonatkozásában országunk medence fekvése nyilvánul meg: az évi átlagos szélesség (10 m magasságban) 2–4 m/s között mozog, ami európai viszonylatban gyengének mondható. Mindezek alapján a Kárpát-medence valójában szélvédettnek tekinthető (www.tankonyvtar.hu alapján).

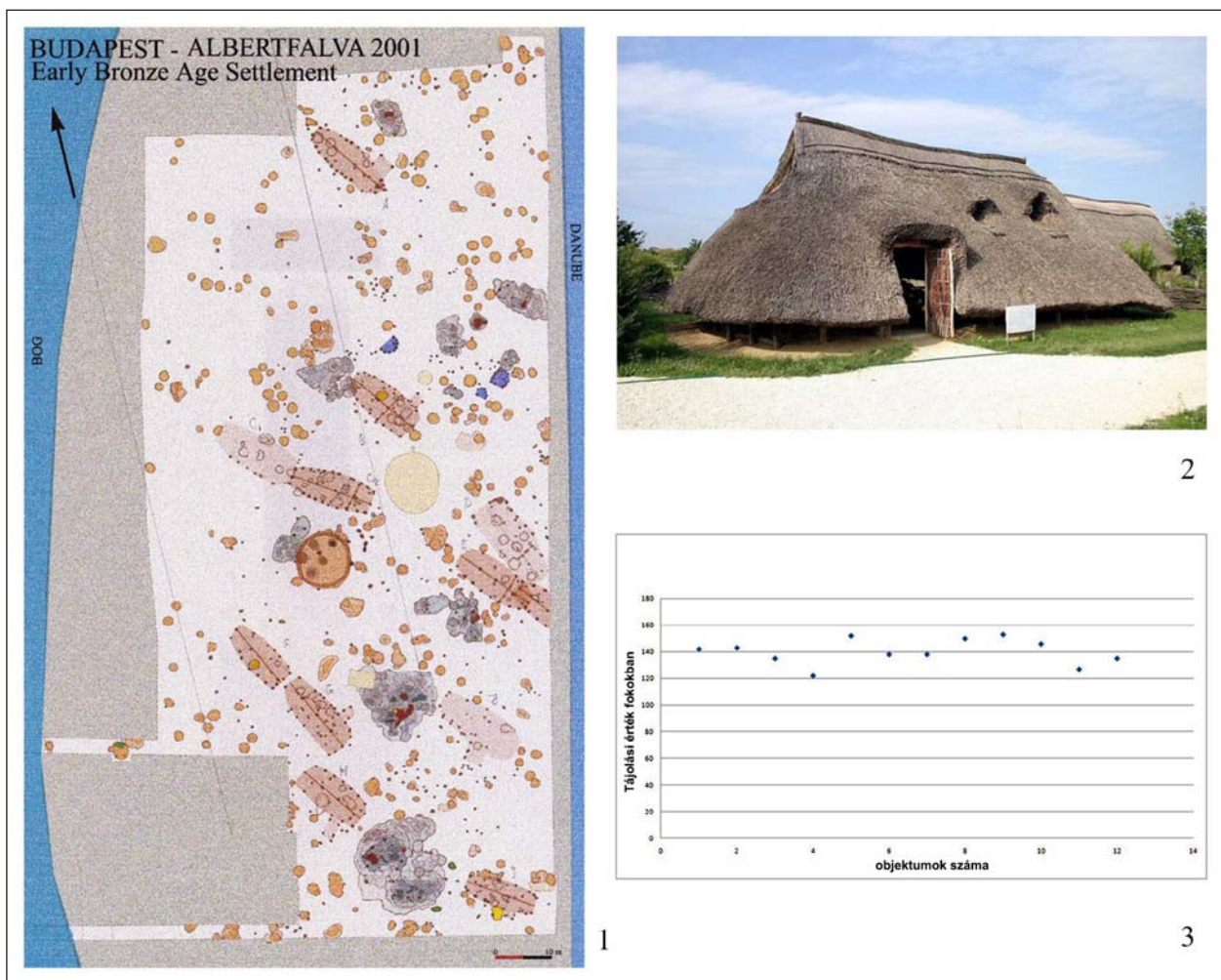
A Kárpát-medence rendelkezésre álló bronzkori lelőhelyeinek adatait összefoglaló táblázat egyértelműen mutatja, hogy a 35 megvizsgált lelőhelyből 17 esetben,

azaz közel 50%-ban, nincs egyezés az uralkodó széliránnyal (7. kép).

Esettanulmányok a nem-környezeti tényezők esetleges hatására

1. Harangedény–Csepel-csoport

A csoport lelőhelyei, kb. 50 lelőhely a Duna mentén, közel a folyóhoz vagy a szigetek, gyakran természetes átkelőhelyekhez kötődnek. Telepeik sűrűn követik egymást.

8. kép. A Harangedény–Csepel-csoport házainak tájolása — 1: Budapest-Albertfalva település alaprajza, 2: korabeli ház rekonstrukciója a százhalombattai Régészeti Parkban, 3: a házak tájolása Endrődi Anna ásatása alapján

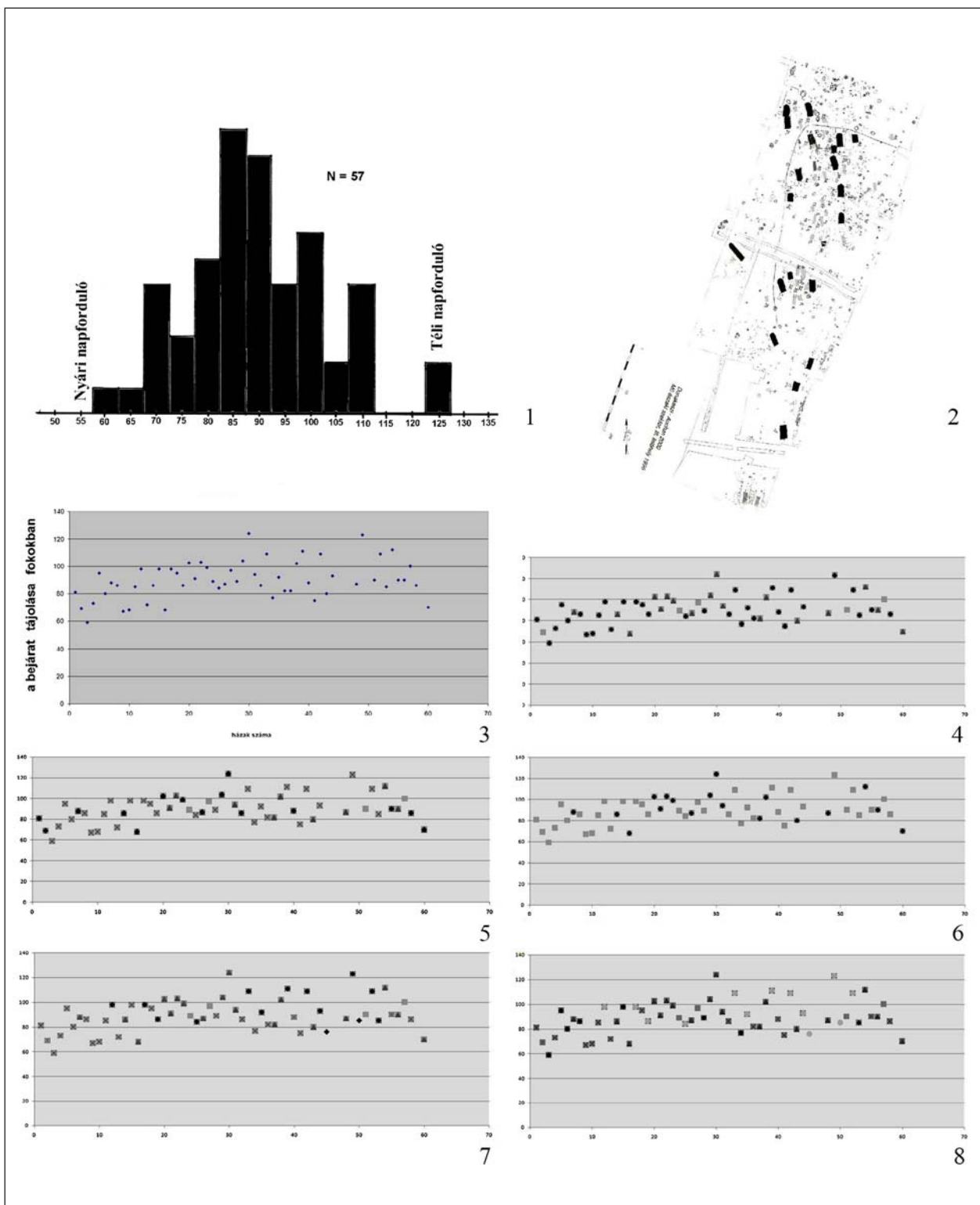
Fig. 8. Orientation of houses of Bell Beaker-Csepel group — 1: groundplan of Budapest-Albertfalva site, 2: reconstruction of a Bell Beaker house in the Archaeological Park, Százhalombatta, 3: the orientation of the houses, data from Anna Endrődi's excavation

A legújabb telepásatások során feltárássra került 12 ház is (8. kép 1), melyek a Harangedény–Csepel-csoport letelepült életmódjára utalnak. A feltárt házak analógiái a Kárpát-medencétől északra és nyugatra eső elterjedési területen nem ismertek (ENDRŐDI 1998; 2003).

Budapest-Albertfalva esetében a házak tengelye majdnem párhuzamos a 141°-os (DK-i) átlagos tájolás-sal, a statisztikai szórás csak $\pm 10^\circ$, ami alacsonynak tekinthető. Ez az átlagos irány mindössze 13° -kal van délebbre attól a ponttól a horizonton, ahol ezen a szélességi körön a Nap felkel a téli napforduló hajnalán. Ha a házak tájolását és egy tetszőleges egyeneshez (pl. az ásatási terület főtengele) viszonyított elhelyezkedésüket grafikonon ábrázoljuk, a 8. kép 3 szerinti képet kapjuk. A diagram mutatja, hogy a házak tájolása nem függ az elhelyezkedésüktől, ami azt jelenti, hogy a tájolások célpontja igen távoli, feltehetően egy égitest

lehetett. Ha ez a tájolási célpont közelebb lett volna a településhez, tegyük fel, hogy pl. egy hegy tetején egy építmény, az egyes pontok a grafikonon egy ferde vonal mentén helyezkedtek volna el, ellentétben azzal, amit a grafikonon most láthatunk. A Szigetszentmiklós-Üdülősoron feltárt egyetlen ház tengelye is közel van a téli napforduló napkeltjének irányához, csak attól 12° -kal észak felé mutat.

A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy a Harangedény–Csepel-csoport házainak tájolásában a környezeti tényezők mellett szerepe lehetett a szimbolikus elemeknek is. Az uralkodó szélirány aligha olyan erős a Kárpát-medencében, hogy a házak tájolását alapvetően és szigorúan meghatározná. Ha pedig az elsődleges cél a minél nagyobb tetőfelület nap felé fordítása lett volna, a házak főtengele a K–Ny irány körüli szórást mutatna. Mivel a házak tengelye a téli

9. kép. A halomsíros kultúra Dunakeszi-Székesdűlő lelőhelyen feltárt házainak tájolása — 1, 3: a házak főbejáratának irányának elemzése (átlag tájolás: 89,7), 2: a házak elhelyezkedése az összesítő rajzon, 4–8: a különböző háztípusok tájolásának elemzése (4: két cölöpsoros – átlag tájolás: 88,5; 5: félköríves záródású – átlag tájolás: 89,1; 6: három cölöpsoros – átlag tájolás: 91,5; 7: 2×3 cölöpsoros, 8: 2×4 cölöpsoros)

Fig. 9. Orientation of houses, Tumulus culture, Dunakeszi-Székesdűlő — 1, 3: orientation of main entrances (mean orientation: 89,7), 2: groundplan of the excavation, 4–8: charts of the orientations for different house types (4: post-holes in two rows – mean value: 88,5; 5: house with apsis — mean value: 89,1; 6: post-holes in three rows – mean value: 91,5; 7: post-holes 2×3, 8: post-holes 2×4)

napforduló napkeltjének irányához van közel, ez azt jelzi, hogy a Nap talán fontos szerepet játszhatott a házak kitűzésében, vagyis e kora bronzkori népesség hitvilágában. A Budapest-Albertfalva lelőhelyen feltárt 11 ház további megerősítést is szolgáltat erre a feltevésre. A százhalombattai Régészeti Parkban rekonstruált ház méreteit (8. kép. 2) alapul véve a következő érdekes jelenségre hívjuk fel a figyelmet. A téli napforduló körüli időszakban, kb. 10–12 napon át a Nap 9 óra tájban éri el azt a magasságot az égbolton, hogy sugaraival képes behatolni a homlokzat tető alatti nyitott háromszögén át a házak belsejébe. Az év leghidegebb és legsötétebb időszakában az ablak nélküli házak belső félhomályában megjelenő-látható fénysugarak mély benyomást gyakorolhattak a telep lakóira.

Szigetszentmiklós-Üdülősor és Budapest-Albertfalva esetében is a házak talán többet jelentettek egyszerű menedéknél a lakóik számára. Ezt a feltevést erősítik a házakban található áldozati gödrök is. Így az elvégzett rituálék a profán teret, illetve annak egy részét, szakrálissá változtatták, amikor szükség volt rá (PÁSZTOR 2005; ENDRÖDI–PÁSZTOR 2006).

2. Halomsíros kultúra

Dunakeszi-Székesdülő lelőhely a Duna által létrehozott ÉÉK–DDNy irányú zátonysziget, mocsaras területen található (HORVÁTH ET AL. 2001; 2003). Szilas Gábor által itt feltárt 59 ház különösen értékes adatokat szolgáltat a háztájolásos vizsgálatához, hiszen egy településen belül egy korszakhoz tartozóan, a megfelelő statisztikai értékelések elkészítéséhez elegendő számú adat áll rendelkezésre (9. kép 2).

Az épületeket két vagy három párhuzamos cölöpsor alkotta. Az előbbiekből többsége 2×3 és 2×4-es cölöplyuk-rendszerből állt össze, míg az utóbbiakat gyakran északról vagy északnyugatról egy félköríves fal zárta le.

Az építménynek legjellemzőbb vonása volt a fentiekén kívül, hogy az alaprajz főtengelye feltűnő korrelációt mutatott az É–D iránnyal. Ha az ásató által jelzett szerkezeti osztályozásokra külön-külön diagramot állítunk, nem találunk jelentős eltérést, ami azt jelzi, hogy az egyes építmények tájolását feltehetően ugyanaz az elv vezérelte (9. kép 3–8). Az É–D irány nem tartozik azon irányok közé, melyeket a környezeti tényezők generálnak. Így ebben az esetben nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy azok háttérbe szorulva, a nem-környezeti tényezők élveztek elsőbbséget az épületek elhelyezésében.

A statisztikai szórás a főtengely irányára nézve 13,5° volt, ami nem tekinthető nagyknak. Ez azt jelzi, hogy

a házak főtengelyének kitűzésekor a célpontot, lehet, hogy egy égítést szolgáltatott. A célpont semmi esetben sem lehetett földi, topográfiai alakzat, mert ebben az esetben a parallaxis jelentősebb eltérést okozott volna. A déli irányt a legkönnyebben a delelő nap segítségével lehet kitűzni, akár szerepet játszik a hitvilágban, akár nem. Bár minden égítést a déli irányban éri el látszólagos pályájának csúcát, mégis ezzel az iránynyal elsősorban a delelő Napot szokták azonosítani. A következőket É–D tájolásban talán az ereje teljében lévő Nap irányának szimbóluma ölt fizikailag felfogható, látható formát. A néprajzi kutatások azonban azt jelzik, hogy a természetben élő emberek szinte tökéletesre fejlesztették a Nap mozgásával (napmagasság, irány viszonyítása, árnyékok mozgásának iránya, sebessége, stb.) kapcsolatos becsléseiket. Ehhez a kifinomult gyakorlati tudáshoz képest a tájolás fenti szórása a pontos déli irányhoz képest mégis túl nagyknak tekinthető. Így a telepen feltárt építmények tájolásának értelmezésére másik lehetőséget kell számba venni.

Az ásató tapasztalata szerint a főbejárat általában a keleti oldalon volt észlelhető. A főbejárat irányára elkészített diagram, így 90 fokos elforgatottja a főtengelyének (9. kép 1, 3). A diagram azonban jól jelzi, hogy ebben az esetben a keleti irány az, ami jelentőséget kap. Így a delelő Napról a hangsúly a felkelő Napra tolódik. A bevezetőben említett kutatások szerint az építmények bejáratának iránya is elsődleges szerepet játszhat az épület tájolásában. Így lehet, hogy ennek a Dunakeszi-Székesdülőn feltárt település közösségének életében is jelentősége volt. Ha a keleti irány kitűzéséhez a felkelő Napot használták fel, a diagram azt is jelzi, hogy egyetlen ház sincs, amelyik ne esne egy felkelő napi irányba. Jelzi a diagram azt is, hogy legtöbb házat a tavaszi vagy őszi napéjegyenlőség körüli időszakban tűzhatték ki. Akár a déli, akár a valódi keleti irány kitűzésére törekedtek az építők, mindkét esetben rendelkezniük kellett bizonyos gyakorlati tapasztalatokból levont elméleti következtetésekkel is ahhoz, hogy a diagramon ábrázolt állapot létre jöhessen (PÁSZTOR 2009).

Dunakeszi-Székesdülő esetében Szilas G. ágasfás, szelemenés házépítési szokásokat feltételez a három cölöpsoros maradványok alapján (HORVÁTH ET AL. 2003, 8). A nyírségi, Tápió-vidéki népi építkezés emlékei az ágasfák kozmikus szerepéről tanúskodnak, ennek ismeretében elfogadhatónak tűnik a feltételezés, hogy a házhomlokzatot a delelő Naphoz, vagy a bejáratot a felkelő Naphoz tájolták.

Mindezek az állítások természetesen nem zárhatják ki a tájolások okának egészen eltérő értelmezését sem, melyeket régésztileg lehetetlen igazolni. Antropológiai

kutatásokból tudjuk, pl. hogy a hagyományos japán házakat dél felé tájolták, pontosabban homlokzatukkal igyekeznek elkerülni az északot, amelyhez negatív, rossz hatást társítanak (HENDRY 1981, 217). Az indonéziai Toraja falu házai pedig észak felé néznek, ahol a folyók erednek (WATERSON 1994, 97).

Néprajzi analógiák szerepe

A házak által képviselt kulturálisan kötött szimbólumrendszer létezésére és összetettségére analógiát a néprajzi kutatások szolgáltatnak. Ezek nyújthatnak segítséget a régészeti adatok értelmezéséhez is. Két jól ismert antropológiai kutatás eredményének a bemutatásával azonban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy milyen eltérő módon materializálódhatnak a hitvilág összetevői, még közel azonos elemek esetében is.

A berber ház

A felkelő nap iránya szent. Kelet felé fordulnak az áldozati állat leölésekor, ha kezdik a szántást, az aratást, stb. Így a bejárat kelet felé tájolt. Bár magát a házat igyekeznek kissé lejtősen úgy elhelyezni, hogy a velük együtt élő állatoktól származó szennyvíz kifolyjon a helyiségből. A külső (természeti) és a belső (házon belüli) világban való eligazodás eltér egymástól, mindkét térnek megvan a maga rendszere, de a közös referencia pont az emberi test, amelyhez a külső térben arccal a felkelő nap felé fordulva kapcsolják hozzá a világtájakat, és ezt a kapcsolatot a test a belső térben is megtartja úgy, hogy a felkelő nap által megvilágított nyugati fal felé fordul az arc. A külső szolgálat elválasztó határként. Ugyanakkor két mozgási irány bír jelentőséggel a belső térben való tájékozódáskor, illetve a belső tér elrendezésekor, a küszöbtől a tűzhely felé és a küszöbtől a külvilág felé. A vezérelvet a felkelő napfény iránya jelenti. Bejövethet a belső fény felé kell fordulni — a nyugati fal felé, amely visszatükrözi a felkelő napfényt, ezért pl. a szövőszék is a kelettel szembeni fal előtt áll, hogy a felkelő nap megvilágíthassa. Kijövethet az ajtón át a fény felé lépnek ki (BOURDIEU 1973).

Az atoni ház (indonéz timorok)

A felkelő nap iránya szent. Így a tájolásnál a vezérirány: arccal kelet felé. A bejárat azonban dél (jobb) felé tájolt, mert tilos a háznak közvetlenül kelet–nyugat felé nézni, hiszen az a Nap útja, az ő saját, külső világában. Ugyanakkor a Napnak tilos belépnie a házba, mert az a „lakók” külön, belső tere. A déli irányt a jobb kézzel és a jóval, az északi irányt a bal kézzel és a rosszal azonosítják. A fő világtájának színszimbolizmusa is van: K:

fehér, D: vörös, Ny: fekete, É: sárga. Alapvető tárgyak a házon belül: ajtó, vizes korsó, tűzhely, dobogók/emelvények, melyeknek elrendezésekor elsősorban az emberi testet használják referenciaként. A házon belül a tájolás vezériránya: arccal az ajtó felé (CUNNINGHAM 1973).

Robert Kelly és munkatársai által Madagaszkáron végzett etnoarchaeológiai kutatások a régész számára „kitalálhatatlan” vezérelvet találtak egy település szerkezetének a tanulmányozásakor. Az élelem megosztás — a letelepedett életmód — inspirál olyan építészeti megoldásokat, amelyben az elkülönülés — az élelem elrejtése a többiek elől — is jelentős hangsúlyt kap. A települések elnyúlt alakjának oka lehet a láthatóság csökkentése, a források (eszköz, élelem) elrejtése. Így pl. a Kalahari, Ituri erdei gyűjtögetők nagy mértékben megosztják egymással az ételmet, így a házak köralakban épülnek, bejáratukkal a középpont felé, nincs mit eltitkolni egymástól. Mikea erdei falucskában (Madagaszkár) viszont csak akkor lehet belátni más házába, ha északra állnak attól (és az ajtó nyitva van). Az idősek háza mindig a legészakabbra van, így ők beláthatnak a szomszédok (fiaik) házába és láthatják, mit csinálnak. A ház mérete, elhelyezkedése jelezheti az elkülönülési/elrejtési szándékot is (KELLY–POYER–TUCKER 2005).

A néprajzi adatok alapján levonható következtetések:

1. a tájolás szempontjából a ház homlokzata (főbejárata) mérvadó;
2. a ház belsejében mindig megváltozik a külső tájolási rend
 külső tájolás $\Rightarrow$ emberi test, referencia $\Rightarrow$ belső tájolás;
3. mindig van szakrális irány, de a házak tájolása nem mindig egyértelműen követi azt;
4. a környezeti tényezőket mindig felülírják az adott kultúra alapelvei, „a rend, a hagyomány”;
5. az irányokhoz gyakran társul színszimbolika;
6. egyértelmű kapcsolat a közösség gazdasági tevékenysége és a település komplexitása között;
7. a térrendezés vezérelvét gyakran a hitvilág/vallás szolgáltatja.

Összegzés

Mivel az antropológiai kutatások azt igazolják, hogy a környezeti tényezők mellett nagyon összetett, kultúrafüggő okok is szerepet játszhatnak egy ház elhelyezésében, illetve a hitvilág materiális megnyilvánulásai még azonos/hasonló hiedelmek esetében is nagyon különbözőek lehetnek, ezért az egyik fontos célkitűzés

egy település feltárásakor, hogy a lehetséges környezeti tényezőket minél jobban tisztázzuk az ásatás során.

A jelenleg kapott képet biztosan felülírja, ha a jelentős leletmentések, az autópálya ásatások nagy felületen kibontott házegyüttesei publikálásra kerülnek. Egy jelentősebb számú házzal rendelkező település messze pontosabb és megbízhatóbb információt szolgáltat, mint a jelen tanulmányban összegyűjtött, egy-egy lelőhelyről sokszor csak 2–3 ház adatainak felhasználása. Ekkor majd lehetővé válik egyes kultúrák településszerkezetének alaposabb tanulmányozása is.

Így a tanulmány elsődleges célja az, hogy felhívja a figyelmet a tájolások, mint értékes információ források létezésére, amelyek megérdemlik, hogy ne hanyagoljuk el pontos méréseiket és rögzítésüket az adatbázisban.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Bereznai Zsuzsanna, Endrődi Anna és Szilas Gábor kollégáknak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott értékes segítségért.

Pásztor Emília

7020 Dunaföldvár, Sóház utca 4.
emipasztor@freemail.hu

Irodalom

- BEREZNAI ZS. 1999: A házépítés hiedelem- és szokáskörének funkcionális vizsgálata – Funktionelle Untersuchung der Volksaberglauben im Thema Hausbau. *Cumania* 16 (1999) 115–172.
- BOURDIEU, P. 1973: The Berber house or the world reversed. In: Douglas, M. (ed.): *Rules and Meanings: The Anthropology of Everyday Knowledge*. Harmondsworth 1973, 98–110.
- BRADLEY, R. 2001: Orientations and origin: a symbolic dimension to the long house in Neolithic Europe. *Antiquity* 75 (2001) 56–62.
- BRÜCK, J. 1999: Houses, lifecycles and deposition on MBA settlements in Southern England. *PPS* 65 (1999) 145–166.
- CUNNINGHAM, C. E. 1973: Order in the Atoni house. In: Needham, R. (ed.): *Right and left: Essays in dual symbolic classification*. London 1973, 204–238.
- COUDART, A. 1998: *Architecture et société néolithique L'unité et la variance de la maison danubienne*. Documents d'archéologie française 67, Paris.
- CSÁNYI M. 2003: Bronzkori települési góc a Tiszazugban – Tiszaug-Kéménytető. In: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 143–144.
- DUMA-ISTVÁN A. 2005: *Csángó mitológia*. Kézdivásárhely.
- ENDRŐDI, A. 1998: Results of settlement archaeology in Bell Beaker culture research in Hungary. In: Benz, M.–van Wiligen, S. (eds): *Some New Approaches to The Bell Beaker 'Phenomenon'*. BAR-IS 690, Oxford 1998, 141–161.
- ENDRŐDI, A. 2003: The Late Phase of the Bell Beaker–Csepel Group in Hungary. In: Czebreszuk, J.–Szmyt, M. (eds): *The Northeast Frontier of Bell Beakers*. BAR-IS 1155, Oxford 2003, 265–276.
- ENDRŐDI, A.–PÁSZTOR, E. 2006: The role of symbolism and tradition in the society of Bell-Beaker Csepel group. *ArchÉrt* 131 (2006) 7–25.
- FAUST, A. 2001: Doorway orientation, settlement planning and cosmology in ancient Israel during Iron Age II. *OJA* 20/2 (2001) 129–157.
- FITZPATRICK, A. P. 1997: Everyday Life in Iron Age Wessex. In: Gwilt, A.–Haselgrove, C. (eds): *Reconstructing Iron Age Societies*. Oxbow Monograph 71, Oxford 1997, 73–86.
- GUREVICS A. J. 1974: *A középkori ember világképe*. Budapest.
- HENDRY, J. 1981: *Marriage in Changing Japan*. London.
- HODDER, I. 1990: *The Domestication of Europe*. Oxford.
- HORVÁTH L. A.–SZILAS G.–ENDRŐDI A.–HORVÁTH M. A. 2001: Őskori telepek és sírok feltárása Dunakeszi határában – Excavation of prehistoric settlements and graves in Dunakeszi. *Aqunicumi Füzetek* 7 (2001) 115–127.
- HORVÁTH L. A.–SZILAS G.–ENDRŐDI A.–HORVÁTH M. A. 2003: Előzetes jelentés a Dunakeszi, Székesdülőn végzett őskori településről – Vorbericht über die Ausgrabung der urzeitlichen Siedlungen von Dunakeszi, Székesdülő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000 – Archaeological Investigations in Hungary 2000*, Budapest 2003, 5–19.

- KELLY, R.–POYER, L.–TUCKER, B. 2005: An Ethnoarchaeological Study of Mobility, Architectural Investment, and Food Sharing among Madagascar's Mikea. *AmAn* 107/3 (2005) 403–441.
- KROHN Gy. 1908: *A finnugor népek pogány istentisztelete*. Bán Aladár (Ford). Budapest.
- MARSHALL, A. 1981: Environmental Adaptation and Structural Design in Axially-Pitched Longhouses from Neolithic Europe. *WA* 13/1 (1981) 101–121.
- NOVÁK L. 1985: A Tápió vidékének hagyományos építkezése. *StComit* 15 (1985) 417–448.
- OSWALD, A. 1997: A Doorway on the Past. In: Gwilt, A.–Haselgrove, C. (eds): *Reconstructing Iron Age Societies*. Oxbow Monograph 71, Oxford 1997, 87–95.
- PÁLL I. 1988: Az Észak-Nyírség népi építészete kutatásának eredményei – Die Ergebnisse der Erforschung der Volksbaukunst im Nord-Nyírség. *JAMÉ* 21–23 (1978–80 [1988]) 43–75.
- PÁSZTOR, E. 2005: Sunshine in Bell Beaker's houses: On the Orientation of the Houses of the Bell Beaker–Csepel Group. In: Zedda, M. P.–Belmonte, J. A. (eds): *Lights and Shadows in Cultural Astronomy*. Isili 2005, 116–124.
- PÁSZTOR, E. 2009: The Connection between the Terrestrial and Celestial Landscape during the Bronze Age in the Carpathian Basin: Orientation of houses. In: Dimitriadis, G. (ed.): *Landscape in Mind: Dialogue on Space between Anthropology and Archaeology*. BAR-IS 2003, Oxford 2009, 45–51.
- PARKER PEARSON, M.–RICHARDS, C. 1994: Ordering the World: Perceptions of Architecture, Space and Time. In: Parker Pearson, M.–Richards, C. (eds): *Architecture and Order*. London–New York 1994, 1–38.
- TOPPING, P. 1996: Structure and ritual in the Neolithic house: Some example from Britain and Ireland. In: Darvill, T.–Thomas, J. (eds): *Neolithic Houses in Northwest Europe and Beyond*. Oxbow Monograph 57, Oxford 1996, 157–170.
- V. SZABÓ G. 2004: Ház, település és településszerkezet a késő bronzkori (BD, HA, HB periódus) Tisza-vidéken – Houses, Settlements, and Settlements Structures in the Tisza region of the Late Bronze Age (Periods BD, HA, HB). In: Nagy E. Gy.–Dani J.–Hajdú Zs. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ II. Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete*. Debrecen 2000. november 6–8. Debrecen 2004, 137–170.
- WATERSON, L. 1994: *The Living House, an Anthropology of Architecture of South-East Asia*. Singapore.

Orientation of Bronze Age houses in the Carpathian Basin

The investigation of the possible reasons determining the orientation of Bronze Age houses has been rather neglected in settlement archaeological research in the Carpathian Basin. The regularity in the positioning of houses in a settlement is generally attributed to the prevailing wind direction. The positioning of a house is mostly influenced by environmental factors such as solar radiation, the prevailing wind direction or the need for natural light. Archaeological and ethnographical research, however, has argued for the significance of non-environmental factors as well. Several case studies support deliberateness in orientation.

Twelve unique houses of a settlement of the Early Bronze Age Bell Beaker culture were aligned to the midwinter sun. At the time of the winter solstice, lasting about 10–12 days, the sunrays penetrated the houses through the gables at around 9 a.m. A Late Bronze Age settlement of fifty-nine houses at Dunakeszi-Székesdűlő site in Hungary is another good example for deliberate orientation. The long axes of the houses show a highly consistent alignment with the north to south direction. The same can be said for the main entrances to the houses in connection with the eastern direction because the main doorways were generally found on the eastern side of the houses, close to its southern end. The alignment towards the south (for the main axis) or towards the rising sun (for the main entrances) may have had a strong symbolical meaning involving the movement of the Sun. If the houses were oriented at all, there seems to have been a preference for aligning the main entrances towards east, and/or the long axes towards north–south. While the orientation of the entrances is probably astronomical, that of the main axis seems to be cosmological in nature and related to the belief system.

The examination of house orientations on other sites based on the published data indicated that variation is quite low, supporting deliberate orientation, and that variation at sites occupied by different cultures is often lower than at different sites of one particular cultural group: clusters of certain directions could be identified, with a slightly higher preference for N–S/S–N orientations. This direction, however, can more likely be derived from cosmological beliefs than from astronomy.

The primary purpose of the study is to draw attention to how valuable information can be gained from the investigation of the orientation of houses. Thus, data of this type should also be recorded and published.

Bronzkori „háztűznéző”: szándékos házégetés és anyagi metaforák a Kárpát-medence kora és középső bronzkorában

Kulcsszavak: Kárpát-medence, bronzkor, tell-települések, szándékos házégetés, hamvasztás, anyagi metaforák
Keywords: Carpathian Basin, Bronze Age, tell settlements, deliberate house-burning, cremation, material metaphors

Jelen cikk célja az őskori házak és háztartások ideológiai, szimbolikus aspektusainak vizsgálata. Még konkrétabban: a házak, kerámiaedények és az emberi test közötti szimbolikus viszony elemzése a Kárpát-medence kora és középső bronzkorában. Amellett szeretnék érvelni, hogy mindezek között egy sor metaforikus kapcsolat létezett, amelyeket a tűz mint a transzformáció médiuma, valamint az agyag szimbolikus tulajdonságai fűznek egységbe. E metaforikus kapcsolatok egyben fontos szerepet játszottak a kulturális emlékezet bizonyos formáinak kialakulásában is. Mind az emlékezés ezen formája, mind pedig a metaforikus kapcsolatok segíthették a bronzkori embereket abban, hogy jelentéssel és értelemmel tölthessék fel az őket körülvevő világot.

Tanulmányom célja az, hogy néhány olyan régészeti jelenséget, amelyet hagyományosan magától értetődőnek, különösebb magyarázatra nem szorulóknak gondolunk, más megvilágításba helyezzek, és ezen keresztül felhívjam a figyelmet arra, hogy sokkal fontosabb szerepet játszhattak az őskori közösségek társadalmi életében, a valóságuk társadalmi konstruálásában, mint azt korábban gondoltuk volna. Ezek a jelenségek egyrészt alapvetően meghatározhatták azt, hogy a bronzkori emberek hogyan gondolkodhattak múltjukról, az őseikhez való viszonyukról, illetve azok szerepéről a saját életükben; másrészt fontos támpontokat adhattak nekik ahhoz, hogy társadalmi és kulturális jelentéssel tölthessék fel az őket körülvevő világot, és ezen keresztül azt „társadalmivá”, azaz emberek számára élhetővé tegyék. Ennek vizsgálatához két fő társadalomelméleti szempontot kell figyelembe vennünk, amelyeket itt csupán röviden tárgyalnék: 1. a kulturális emlékezet, és ehhez kapcsolódóan a kulturálisan kiemelkedően fontos helyeknek a kulturális emlékezetben betöltött szerepe, 2. a kognitív metaforaelmélet.

Hely, múlt és kulturális emlékezet

„A társadalmak azáltal formálják önelképzelésüket s teszik nemzedékeken át folytonossá identitásukat, hogy kialakítják az emlékezés kultúráját” (ASSMANN 1999, 18). Az elmúlt néhány évtizedben több társadalomtudományban is kiemelkedő fontosságú helyet kapott a kulturális vagy kollektív emlékezet, valamint annak identitásformáló szerepe (HALBWACHS 1985; CONNERTON 1989). Ez a tendencia a — főként angolszász — régészetben is megfigyelhető (pl. BRADLEY 2002; VAN DYKE–ALCOCK 2003; WILLIAMS 2003a; 2006; JONES 2007).

A kulturális emlékezetet mint a kulturális értelem hagyományozását Jan Assmann az emlékezet négy külső dimenziója egyikeként írja le a mimetikus, a tárgyi és a kommunikatív emlékezet mellett (ASSMANN 1999, 20). Alapja az „emlékezés kultúrája”, az igény a „közösségalapító emlékezetre”, valamint a „múltra vonatkozás”, a múlttal való valamiféle viszony kialakítása. E jellegzetességek emberi univerzáléknak tekinthetők, azaz minden társadalomban megvannak, és az adott közösség csoportidentitásának egyik legfontosabb alapját képezik.

A kulturális emlékezethez szorosan kapcsolódik a helyhez köthető identitások fogalma, és a kulturális emlékezet és a kiemelt helyek közötti kapcsolat fontossága. Az ezzel a témával foglalkozó társadalomelméleti szerzők, antropológusok, régészek szerint (CHAPMAN 1997a, bőséges további irodalommal) ugyanis szoros kapcsolat van az emberek identitása és az őket körülvevő, az általuk belakott helyek között. Először is fontos kiemelni egy különbségtételt a „tér” (*space*) mint semleges fogalom, és a „hely” (*place*) mint a tér társadalmi jelentéssel megtöltött pontja között (CHAPMAN 1988).

Az emberek hellyel kapcsolatos identitásai nem csupán e helyek jellegzetességeinek a tükröződései,

hanem az egyének és a helyek közötti ún. tárgyalásos folyamat (*negotiation*) eredményeképp jönnek létre. Ezek a helyek valójában a térnek azok a pontjai, ahol az emberek identitása és szubjektivitása kialakul, létrejön az egymással és a helyekkel való kölcsönhatás, „tárgyalás”, a mindennapi gyakorlatok során. Ezek során az egyes egyének eltérő jelentéseket és értékeket kapcsolhatnak az adott helyekhez, többértelművé, poliszemikussá téve azokat.

Fontos hangsúlyozni, hogy a tájak és helyek bizonyos részei sokszor nagyon erős időbeli komponenssel is rendelkeznek, sokszor a történelem „anyagiasult” formájának tekinthetők, nem csupán a múltban történt események helyszínének (CHAPMAN 1997a; 1997b; KNAPP–ASHMORE 1999). Ez az anyagiasulás tulajdonképpen a helyekhez köthető narratívákban, mesékben, mítoszokban nyilvánul meg, amelyek verziói különféleképpen kombinálódnak aszerint, hogy a helyek milyen aspektusához, milyen szintjéhez köthetők.

Anyagi metaforák

Az utóbbi években az anyagi kultúra bizonyos aspektusainak metaforaként való értelmezése egyre nagyobb hangsúlyt kapott a társadalomrégészetben (pl. BRÜCK 1999; 2001a; 2001b; 2004; 2006; TILLEY 1999; GHEORGHIU 2001a; 2001b). Az irányzat háttérében a kognitív pszichológia és nyelvészet azon felismerése áll, miszerint a metafora jóval több, mint a klasszikus retorika költői képe, a költői nyelv díszítőeleme, össze-sűrített hasonlat. A George Lakoff és Mark Johnson által kidolgozott (LAKOFF–JOHNSON 1980; JOHNSON 1987; LAKOFF 1987), majd sokak által továbbfejlesztett kognitív metaforaelmélet szerint (pl. GIBBS 1994; KÖVECSES 2000; 2002; 2005a; 2005b) a metafora az emberi gondolkodás alapvető folyamata. Az emberek nem csak metaforákat alkotnak és használnak, hanem azokon keresztül gondolkodnak és élnek. A metaforák átszövik a teljes nyelvet és nyelvhasználatot, nem csak a „költői nyelv” részei; sőt a nyelvben csak másodlagosan jelennek meg. A metaforák alapvető szerepe a fogalomalkotásban van. Alapja két jelentéstartomány, egy konkrét forrástartomány és egy absztrakt céltartomány összekapcsolása, amely során az utóbbinak jelentést ad, illetve annak jelentését érthetővé, átélhetővé, elgondolhatóvá teszi. Igen gyakori forrástartományok az emberi test, az épületek, a tűz, a mozgás, az irányok, stb., míg gyakori céltartományok az érzelmek, a gondolatok, az idő, az absztrakt komplex rendszerek (pl. társadalom, kultúra. stb.), az élet és halál, stb. (KÖVECSES 2005b, 31–44).

Egy fontos aspektusa a kognitív metaforaelméletnek az ún. „testesültségi” hipotézis (*embodiment*). Eszerint az emberi test, az emberi testben való létezés és tapasztalás kitüntetett szerepet játszik a metaforák keletkezésében és a jelentés kialakulásában. Ennek során konkrét, észlelhető tapasztalatok segítségével jutunk el absztrakt fogalmakhoz, mint pl. a növekedés, amelyből a TÖBB → FENT metafora keletkezett, vagy a különböző érzelmekhez társuló fiziológiai elváltozások segítségével értelmezzük az érzelmeket, mint pl. a „forr a düh-től” metaforában (KÖVECSES 2005b, 169–178).

Egy további fontos kérdés, hogy az egyes metaforák, illetve az általuk használt fogalmi tartományok mennyire kultúra-specifikusak vagy univerzálisak. Az egyik érdekes metaforatípus, amely univerzálisnak tűnik, az ún. orientációs metafora. Ez általában elvont fogalmakat, értékeket kapcsol össze különböző irányokkal, és szinte mindenhol az jellemző, hogy a pozitívnak tekintett értékeket, mint pl. a vidámság, boldogság, jóság, élet, egészség, a felfelé mutató iránynyal, ezek ellentéteit, a negatív értékeket a lefelé mutató iránnyal kapcsolja össze (KÖVECSES 2005b, 51–52).

Érdemes kiemelni továbbá, hogy igen gyakoriak minden nyelvben azok a fogalmi metaforák, amelyeknek a céltartománya az absztrakt komplex rendszerek (pl. társadalom, gazdaság, politika), és forrástartománya vagy az emberi test, vagy pedig valamiféle épület. Ezek a metaforák e rendszerek állapotát, szerkezetét, illetve stabil, hosszan tartó voltát segítenek értelmezni (KÖVECSES 2005b, 135–138). Az emberi testet mint a metaforák fontos forrását már régóta felismerte az antropológiai kutatás is (DOUGLAS 1966; 1970; MAUSS 2000, 425–446). Az antropomorfizmus a kisméretű társadalmak egyik legfontosabb metaforikus folyamata, és a testrészek hatalmas referencia-rendszerként szolgálhatnak a bonyolultabb fogalmak megértéséhez (TILLEY 1999, 38). Az ún. anyagi metaforák azonban nemcsak az emberi testre vonatkoznak, hanem az anyagi kultúra rengeteg más elemére is, amelyek közül az épületeket, házakat lehet még kiemelni. A házak is egy olyan koherens nyelvezettel szolgálnak, amely segíthet a társadalmi valóság rendszerezésében (TILLEY 1999, 40–49).

A szándékos házégetés rítusa

Az első vizsgálandó bronzkori jelenség a telltelepülések kialakulása. Mint közismert, a tellek a leégett, összeomlott házak maradványainak több száz éven át tartó egymásra halmozódása során jöttek létre. Úgy keletkeznek, hogy egy ház elpusztulása (általában

leégése) után az ott lakók a maradványokat elegyengetik, majd a helyére felépítenek egy új házat. A tell az eurázsiai őskor jellegzetes településtípusa, Indiától a Közép- és Közel-Keleten, Anatólián és a Balkánon át a Kárpát-medencéig figyelhető meg elterjedésük, a korai neolitikumtól a Kr. e. II. évezredig (CHAPMAN 1997a; ROSENSTOCK 2009). A Kárpát-medencében a késő neolitikus előzmények után a kora bronzkor során jelennek meg újra, és a középső bronzkor közepére, második felére Magyarország nyugati részétől eltekintve a Kárpát-medence majdnem teljes területén megtaláljuk őket (GOGÁLTAN 2002; 2005). Az utóbbi időben mind a tér-, mind az időbeli keretek kiterjedni látszanak: egyrészt a németbányai tell-település a késő bronzkorra datálható (ILON 1996), másrészt a németországi Niederröblingenben, az Alpoktól északra is felfedeztek egy tell jellegű őskori települést, és feltételezik, hogy továbbiak is léteznek (LUBOS ET AL. 2011).

A kutatók jelentős része a tell településforma kialakulását a fokozottan letelepült életforma és az intenzív földművelésen alapuló gazdasági rendszer következményének gondolja. Ezt a gazdasági-társadalmi berendezkedést a legtöbbször délkeleti (balkáni, égei, anatóliai) eredetűnek tartották illetve tartják, amely vagy valamilyen migráció, vagy egyéb, erőteljes kulturális hatás következtében terjedt el a Kárpát-medencében (pl. BÓNA 1975; 1992).

Véleményem szerint azonban a hosszú ideig való egy helyben élés nem elégséges magyarázat a tellek kialakulásra. Ezt megerősíteni látszik jó néhány, a bronzkori tellekkel egykorú, hosszú ideig lakott település is, ahol nem alakult ki település halom. Egy jól ismert példa Dél-Lengyelországból Iwanowice-Babia Góra, a Kárpátoktól északra (KADROW 1991a). A leletanyag relatív kronológiai elemzése és a számos radio-karbon adat alapján a település kb. Kr. e. 2300–1600 között volt lakott (KADROW 1991b; KADROW–MACHNIK 1993), amely megegyezik sok magyarországi bronzkori tell létezésével. Az iwanowicei település környezete és a közösség feltételezett gazdasági rendszere nem tér el különösebben jó néhány Kárpát-medencei tell-településtől, láthatóan növénytermesztésre és állattenyésztésre egyaránt támaszkodó, letelepedett életmódot folytattak. Bár házak nem kerültek elő, a kutatók itt is felszín feletti, felmenő falú, faszervezetes, paticsfalú épületekkel számolnak. E hasonlóságok ellenére ezen a vidéken nem alakultak ki tellek.

Talán hasonló helyzettel állunk szemben a kora bronzkor végi, középső bronzkori Dunántúlon is. A korszakból csupán az utóbbi időkben nőtt meg az

ismert települések száma, bár végleges publikációk hiányában egyelőre korlátozottak az információink. Kiss Viktória és Somogyi Krisztina a Kaposvár, 61-es elkerülő út nyomvonalán előkerült bronzkori település kapcsán foglalta össze a dunántúli középső bronzkori településekről az ismereteinket (KISS–SOMOGYI 2004; ld. még KISS 2012, 205–216). A település a késő kispostagi/korai mészbetétes átmeneti fázistól volt lakott a fiatal mészbetétes időszakig. A településen árok, edénydepó, tárológödrök, kisebb gazdasági épületként értelmezhető, félig földbe mélyített építmények, és lenyomatos patics- és vakolatdarabok kerültek elő, ami bizonyítja a felszín feletti, faszervezetes, paticsfalú házak létezését. Bár az itteni megtelepedés is több száz évig tartott, itt sem keletkezett településhalom. A gazdasági életet tekintve kevesebb információ áll rendelkezésünkre, bár a korábbi, mobilabb, nagyobb településeket nem hagyó, nagyállattartó gazdálkodásra berendezkedett életmód feltételezésének (pl. BÓNA 1975) sem az állatsont-anyag elemzése volt az alapja. Amennyit tudunk például Ménfőcsanak-Szeles és Dunaalmás lelőhelyek állatsont-anyagáról, az nagyjából megegyezik — a háziállatok arányát illetően — azzal, ami a kelet-magyarországi tell-telepekről ismert (BARTOSIEWICZ 1996; KISS 2012, 216–217).

Ezekből a negatív példákban tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hosszú ideig való egy helyben lakás és az intenzív, kevert, állattartásra és földművelésre egyaránt épülő életmód nem elégséges feltétele a tellek kialakulásának. A házak leégése sem elegendő önmagában, hiszen a dunántúli középső bronzkorból és az őskor sok más fázisából is ismerünk olyan lelőhelyeket, ahol égett paticsdarabok igazolják a felszín feletti, paticsfalú házak meglétét és leégését, de ezeket elplanírozták, illetve a maradványokat az eredeti helyükről eltakarították.

Ez elvezet bennünket a telleken a házak leégésének, illetve leégetésének kérdésköréhez. A témát az utóbbi évtizedekben több kutató is részletesen vizsgálta, többek között Marija Stevanović, John Chapman, Ruth Tringham és Dragoş Gheorghiu; leginkább a délkelet-európai neolitikum és rézkor szempontjából (CHAPMAN 1997a; 1999; STEVANOVIĆ 1997; 2002; TRINGHAM 2005; GHEORGHU 2007; 2008). A korábbi irodalomban többféle magyarázat is megjelent a telleken lévő házak leégésére vonatkozóan (ld. CHAPMAN 1997a, 115–116 összefoglalóan, további irodalommal). Az egyik a hagyományos inváziós elmélet: a házak egy ellenséges támadás következtében égnek le, emiatt a településeken ún. égési horizontokat találunk, amelyek egyrészt jelzik ezeket a támadásokat, másrészt kronológ-

giai szempontból fontos kiindulópontot jelentenek. Hasonló elméletek gyakoriak mind a késő neolitikus, mind a bronzkori tell-településekkel kapcsolatban (pl. MOZSOLICS 1957; 1967; BÓNA 1958; 1984; 1992; stb.). Bár ez az interpretáció kétségtől elképzelhető bizonyos esetekben, azonban a „régészeti kultúra”, az etnikai identitás és a kulturális változás lehetséges okainak nagyon elavult, a XIX. századra visszavezethető elméletein alapul (ld. SIKLÓSI 2006; SZEVERÉNYI-KULCSÁR 2012, 288–293, további irodalommal).

Felmerülhet a véletlen tűzvész pusztítása. Bár ez is kétségtől egy lehetséges ok, azonban a kísérleti régészet eredményei azt mutatják, hogy egy paticsfalú ház csak nagyon nehezen ég le (erre később visszatérünk). Megemlíthetjük még azt is, hogy a tűz kultúrtörténetének kutatói szerint a preindusztriális korszakokban az emberek és a tűz között egy sokkal intímabb viszony volt, a tűz sokkal inkább eleme volt a mindennapi életnek, és a tűzzel való bánás a mindennapi gyakorlatok közé tartozott. A tűzzel kapcsolatos negatív attitűdök, a szinte kizárólag a pusztulással, pusztítással való összekapcsolás inkább a modern kor szüleménye (GOUDSBLOM 2002).

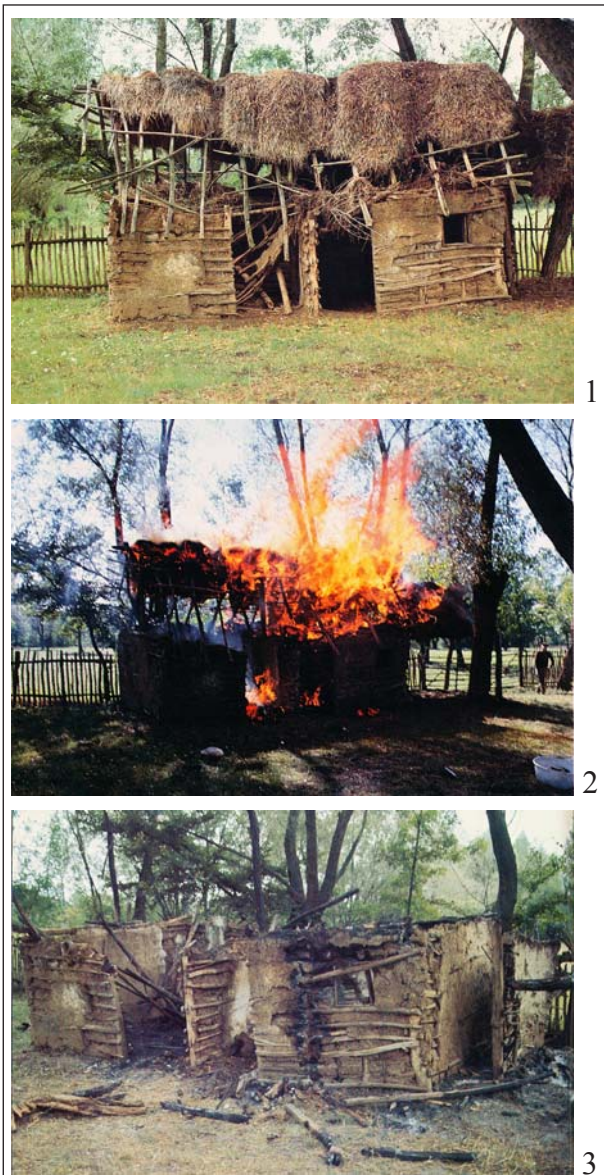
Három további vélemény — a falak megerősítése és vízhatlanná tétele, a régi házak megégetése és anyaguk újrahasznosítása más épületekben, valamint a fertőtlenítés, fűregtelenítés — kevésbé valószínű. Az első esetben az égetésnek a ház életének elején kellene történnie, és nem a végén. Ezen túl ez a három vélemény nem magyarázza meg, hogy miért találunk olykor kiemelkedő mennyiségű régészeti anyagot a leégett házakban. Ha ilyen okok miatt égetnék le azokat, akkor előtte feltehetőleg eltávolítanák belőle a berendezést, a tárgyakat (CHAPMAN 1997a, 116).

Az utolsó magyarázat, amely mellett én is érvelni szeretnék, a szándékos házégetés rituális okból, mellyel lezárják a ház életciklusát — feltételezhetően a lakók életében bekövetkezett változásokkal egy időben. Régészeti szempontból a szándékos égetés azonban nagyon nehezen megfogható, igazolható. M. Stevanović, J. Chapman és R. Tringham munkáikban több szempontot is felsorolnak, amelyek segíthetnek ennek megállapítását (CHAPMAN 1997a; 1999; STEVANOVIĆ 1997; 2002; TRINGHAM 2005). Ezek egy részét sajnos a magyarországi bronzkori telkek esetében a jelentős adathiány (a dokumentálás módja és a szegényes publikációk), valamint a feltárások kis mérete miatt egyelőre nem tudjuk vizsgálni.

1. Gyűjtési pontok megléte a házon belül. Ezek olyan, különlegesen magas hőmérsékleten kiégett részek, ahonnan a tűz indult. A paticsmaradványok és az égett házrészek részletes vizsgálata szükséges hozzá.

2. Égési nyomok és paticcs hiánya a házak között. Ez arra utal, hogy a házakat egyesével, külön égették le, és nem pedig egyszerre lettek a tűz — tűzvész vagy támadás — martalékává. Ez a kérdés kis felületű ásatások esetében általában nem vizsgálható, azonban néhány lelőhelyen már igen: Százhalombatta-Földváron az utóbbi évtized kutatásai során sikerült megállapítani, hogy a leégett házakból származó paticcs és égett omladék csak egy szűk helyen, közvetlenül a ház padlója felett helyezkedik el (VICZE 2013, 759). Ez mindenképpen arra utal, hogy az égés során a tüzet kontroll alatt tartották, és a ház összeomlását szabályozták — ez feltétlen szándékosságra enged következtetni.
3. A magas hőmérsékletre utaló jelek — pl. üvegesre égett paticcs, stb. — arra utalnak, hogy éghető anyagot tettek a házba, hogy az leégjen. Úgy tűnik, hogy véletlenszerű égéseknél a hőmérséklet az 1000 °C-ot nem érheti el, márpedig egyes, a leégett házakban talált anyagok állapota feltétlen erre enged következtetni. Ennek vizsgálata a bronzkori telkek esetében ismét az égett paticcsok részletes elemzését kívánja meg.
4. Arra utaló jelek, hogy a szomszédos házak különböző hőfokon égtek le, amely különböző égési epizódokra utal. Bár kevés a publikált adat, és a bronzkori telkek esetében a paticcsokat ebből a szempontból még sehol nem elemezték, némi új információval már rendelkezünk ezzel kapcsolatban. Elsősorban Százhalombattáról ismerünk egy rétegben, egymás közelében leégett, illetve le nem égett házakat (VICZE 2013, 759), amely ismét a tűz ellenőrzés alatt tartásával, a szándékos égetéssel magyarázható.
5. Az agyag és fa aránya az építkezésekben: Az agyag magas aránya nehezzé teszi a házak véletlenszerű leégését, és jelentősen hozzájárul a vastagabb rétegsorok kialakulásához is (ROSENSTOCK 2005, 230; 2006, 119–120; 2010, 4). Ez utóbbi három pont esetében különösen fontosak a kísérleti régészet eredményei.

Az 1970-es években két amerikai régész, Arthur Bankoff és Frederick Winter megvásároltak Szerbiában egy elhagyatott paticsfalú házat, és régészeti kísérletként felgyújtották, hogy megvizsgálják, hogyan ég le egy ilyen építmény (BANKOFF–WINTER 1979). A kísérlet „sikertelen” volt abból a szempontból, hogy csupán a tető égett le rendesen, a falak állva maradtak,

1. kép. 1–3: Elhagyott paticsfalú ház leégetése Jerinin grad mellett (BANKOFF–WINTER 1979 nyomán)

Fig. 1. 1–3: Burning of an abandoned wattle-and-daub walled house near Jerinin grad, Serbia (after BANKOFF–WINTER 1979)

akár kijavíthatók is lettek volna. A maradványok semmiképpen sem úgy néztek ki, ahogy egy tellen megtaláljuk a leégett paticsfalú házak omladékát (1. kép). A kísérlet kiemelkedő fontossága az, hogy rámutatott: egy ilyen szerkezetű házat csak hozzáadott éghető anyaggal lehet leégetni, ami egyértelműen szándékos-ságot feltételez.

Egy hasonló kísérletet a közelmúltban is elvégezték Romániában, a vadastrai régészeti parkban. D. Gheorghiu vezetésével egy Cucuteni–Tripolje korszakba tartozó házat rekonstruáltak majd égettek le (GHEORGHIU 2007; 2008). A kísérlet eredménye alapján

2. kép. 1–3: A Cucuteni–Tripolje-kultúra rekonstruált paticsfalú házának leégetése a vadastrai régészeti parkban (fotó: D. Gheorghiu)

Fig. 2. 1–3: Burning of a reconstructed Cucuteni–Tripolye house the archaeological park at Vădastra (photo: D. Gheorghiu)

beigazolódott, hogy különleges feltételek teljesülése szükséges a sikeres házégetéshez: a házakról a vakolat egy részét el kell távolítani, a házban belül huzatot kell biztosítani, amelyet legkönnyebben a falak átlukasztásával lehet elérni, és több fázisú égetésre van szükség ahhoz, hogy a ház megfelelő módon égjen le (2. kép).

Az utolsó három vizsgálható pont szorosan összekapcsolódik:

6. A ház különleges berendezése az égetés előtt (pl. oltárok, különleges tárgyak, stb.).
7. Rituális depók a házban, amelyek nem a tipi-

kus háztartási tárgykészlet részei. Az ilyen ún. strukturált depó (*structured deposition*) kategóriájába sorolhatjuk a településeken előkerült arany- és bronzkincseket, amelyekből többet is ismerünk a kora és középső bronzkor folyamán, bár pontos kontextusuk sajnos nem mindig tudott. Kiemelhető a jászdózsa-kápolnahalmi arany- és bronzkincs egy ház padlójába ásva (CSÁNYI–STANCIK–TÁRNOKI 2000). A kincs többek között 37 arany hajkarikát, 30 aranygombot, egy bronz szárnyas baltát, egy nyéllyukas baltát és borostyánt tartalmazott. Település kontextusából említhetjük még a Dunaújváros-Kosziderpadláson (MOZSOLICS 1957; BÓNA 1958) vagy a Százhalombatta-Földváron előkerült kincsleleteket is.

8. A hétköznapi háztartás számára szükségesnél nagyobb mennyiségű tárgy: Ez szintén arra utalhat, hogy a házat előkészítették az elégetésre, megsemmisítésre, és áldozatként az átlagosnál több tárgyat helyeztek el benne. Erre jó példa lehet Túrkeve-Terehalom 2. rétegének háza összesen kb. 100 edénnyel, ebből mintegy kéttucatnyi díszített tállal, díszes, különleges, hengeres edénnyel a ház közepére állítva, stb. (CSÁNYI–TÁRNOKI 2013).

Tellek és házak: metafora és kulturális emlékezet

A tellek keletkezésével kapcsolatban tehát megállapíthatjuk, hogy a házak leégésének legmeggyőzőbb magyarázata a szándékos házégetés, feltehetőleg rituális okokból. Ez az ok leginkább a házban lakók életciklusával való kapcsolat lehetett. Ez a megállapítás több irányba is továbbtereli értelmezésünket: mindegyik szorosan kapcsolódik a kulturális emlékezethez — egyrészt a kiválasztott helyekhez kapcsolódó identitáson, másrészt az ősök tiszteletén keresztül —, valamint az anyagi metaforák fogalmához.

A házépítés és házégetés ciklikus ismétlődése az a folyamat, amelyen keresztül létrejönnek a tell-települések. Több kutató, köztük M. Stevanović és J. Chapman, valamint kicsit más kontextusban Joanna Brück is úgy véli, hogy a házak szándékos leégése az ott lakók életciklusához kötődött (CHAPMAN 1997a; 1999; STEVANOVIĆ 1997; 2002; BRÜCK 1999; 2001a). Feltehető, hogy egy közösség vagy háztartás vezetőjének a halálakor a házat és annak tartalmát rituálisan „megölik” és „eltemetik”. Ez gyakorlatilag a rítusok ugyanazon kategóriájába tartozik, mint a temetkezés:

egy átmenet rítusa, amely során egy személy átesik egy komoly életfordulón, életének új szakaszába lép a rítus által létrehozott transzformáció során. A szándékos házégetéskor a tűz médiumán keresztül a ház átváltozik egy ősi helyé (*ancestral place*), és egy olyan társadalmi, ideológiai értéké és forrássá válik, amelyet a későbbiekben fel lehet használni. Ez az aktus egyszerre biztosítja egy ciklus lezárását, azaz törést okoz, és egy újabb ciklus megkezdését, azaz biztosítja a folyamatosságot. Bár a ház megsemmisül, a maradványok elplanírozása után egy új ház épül pontosan a régi helyére, így az ősök lakhelye folyamatos marad.¹

Fontosak a szempontunkból a helyekkel kapcsolatos identitások, illetve narratívák is, mivel fontos szerepet játszhattak annak a kiválasztásában, hogy mely helyek, mely települések váltak telleké. Mint arra Makkay János és John Chapman is utalnak (MAKKAY 1982; CHAPMAN 1997a), nagyon fontos szerepe van az adott település — mondjuk úgy — második generációjának döntésének, hogy ugyanazon a helyen építi fel háza- it, ahol ősei házai álltak, azok leégett maradványainak a tetején. Bár ennek több oka is lehet, egy fontos elem mindenképp a tágabb tájon belül az adott helyhez kapcsolt szimbolikus érték, a kulturális, csoportos emlékezet által megőrzött mitológikus narratívák, a múlt- hoz és a hagyományhoz való viszony.

Ezt nyilvánvalóan nagyon nehéz régészetileg vizsgálni, azonban talán megragadható néhány eset a Kárpát-medence bronzkorában is, ahol legalábbis spekulációkba bocsátkozhatunk ezeket illetően. „Bár soha nem ismerhetjük meg az ősi tájakról szóló történetek pontos tartalmát, egyre inkább kirajzolódnak az elbeszélésük kontúrjai és az általuk kiváltott társadalmi hatások” (KNAPP–ASHMORE 1999, 8).

Ilyenek például azok az esetek, ahol a bronzkori tellek neolitikus tellek tetején keletkeznek. Ezek a hal- mok már nyilván a bronzkorban is láthatóak voltak, a táj feltűnő részét képezték, amelyek megszakították az Alföld monoton, sík horizontját. Részévé válhattak az ott élő bronzkori közösségek mitológiájának, és talán összekapcsolták őket valós vagy képzelt őseikkel. A Berettyó-vidéken négy olyan bronzkori tell-települést ismerünk, amely neolitikus előzményekre épült. Berettyóújfalú-Herpály-Földvár esetében a megtelepedés a késő neolitikum teljes időtartamát lefedi, és a proto-tiszapolgári időszakban ér véget (KALICZ–

¹ A hasonló rítusok létezésére csak egy etnográfiai példát említenék: Madagaszkáron az antandroy-ok között szokás, hogy a halottaknak nagyméretű, kőből készült sírpítményeket emelnek, és a temetés után az elhunyt személy faszervezetes házat leégetik vagy lebontják (ld. PARKER PEARSON 2003, 128, 151, Fig. 12).

RACZKY 1984; 1990a; 1990b). Egy hosszabb hiátus után a kora bronzkor közepén újra letelepedtek a lelőhelyen (SZ. MÁTHÉ 1984; 1992b; DANI–P. FISCHL 2009, 106, 4. kép). Hasonló lehetett a helyzet a közelben fekvő Berettyóújfalu-Szilhalom telljével, ahol a terepbejárás során neolitikus cserepek is előkerültek, amelyek egy neolitikus telep meglétére utalnak, míg az ástások a bronzkori település — viszonylag vékony — rétegsorát vizsgálták (SZ. MÁTHÉ 1988, 32–36; 1992a). A csupán terepbejárásból ismert Berettyóújfalu-Bertadomb esetében is kerültek elő mind késő neolitikus, mind kora bronzkori leletek (DANI–P. FISCHL 2009, 106). Esztár-Fenyvesdomb esete egyértelműbb: itt a tell legalján középső, illetve késő neolitikus rétegek találhatók, míg a bronzkori rétegek a középső bronzkor utolsó fázisaiba datálhatók (SZ. MÁTHÉ 1988, 36–37; DANI–P. FISCHL 2009, 107). A Körös-vidéken megemlíthető Vésztő-Mágor, ahol a jelentős rétegvastagságú neolitikus települést (HEGEDŰS–MAKKAY 1990) rövid rézkori megtelepedés, majd vastagabb bronzkori réteg is követte (MAKKAY 2004, 12, 82–84).

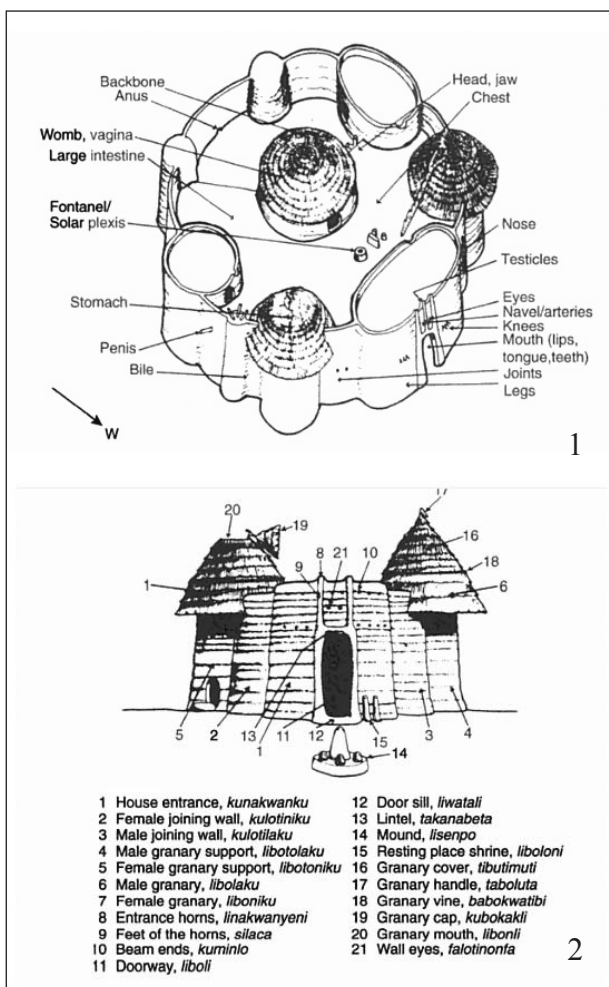
Hasonlóképpen értelmezhető néhány más esetben az, hogy a legalsó rétegek alatt korábbi, kora bronzkori sírok kerültek elő. Az itt eltemetettek emléke is talán fennmaradhatott, képzelt vagy való ősként tisztelhatték őket, amely szintén különleges, szimbolikus értéket adott a helynek. Egy példa erre Gáborján-Csapszékpart, szintén a Berettyó mentén. A terepbejárások során előkerültek kora rézkori leletek is, de a megtelepedés fő időszaka a bronzkorba tehető. A legkorábbi településrétegek a kora bronzkor 2., illetve 3. szakaszába datálhatók (Nyírség és Szaniszló típusú leletanyaggal). Ezt követi a kora és középső bronzkori megtelepedés (Ottomány és Gyulavarsánd típusú anyaggal). Ezeket azonban megelőzi egy, az altalajba ázott urnasír. A maradványokat egy tárolóedénybe helyezték (SZ. MÁTHÉ 1988, 38, Pl. 46. 7) egy kis, egyfülű bögre töredékével. Bár a leletegyüttest különböző kutatók más-más „kultúrába” sorolták (SZ. MÁTHÉ 1986, 153; 1988, 38; Makó vagy Nyírség; BONA 1993, 79, 91. l.j.: Gyula-Roşia), a legelfogadottabb nézet szerint a kora bronzkor 2. fázisának elejére tehetjük (DANI 1997, 56–57; 1998, 58–60; DANI–KULCSÁR 2000, 45). A már említett Berettyóújfalu-Szilhalmon három hamvasztásos sír — kettő szórt és egy urnás rítusú (SZ. MÁTHÉ 1988, Pl. 27. 5–6) — került elő „a települési rétegektől függetlenül” (SZ. MÁTHÉ 1988, 35–36). A településrétegek a középső bronzkor utolsó fázisára datálhatók, a sírok viszont a kora bronzkor 3. fázisára (SZ. MÁTHÉ 1988, 36, 42). Végül megemlíthetjük még Jászdózsza-Kápolnahalom lelőhelyet is, a Tarna-folyó

völgyében. A legkorábbi rétegeket itt a korai Hatvan stílusú leletanyag jellemzi, amelyet a kora bronzkor 3. fázisára datálhatunk. A későbbi, középső bronzkori rétegekből klasszikus Hatvan, Hatvan–Füzesabony és a középső bronzkor utolsó fázisában tartozó Hatvan–Koszider típusú leletanyag került elő (STANCIK 1982; 1988; STANCIK–TÁRNOKI 1992). A temetkezés a tell alján a kora bronzkor elejére keltezhető (DANI–KULCSÁR 2000).

A kulturális emlékezettel kapcsolatos John Chapmannek az a felvetése is, hogy a telteken a gödrök ásása során az ott lakók mindig az őseik tárgyi emlékeibe, maradványaiba ütköztek, azokat egy gödör ásása során ki kellett emeljék, majd a gödör használata és betemetése során a saját kulturális termékeikkel töltötték meg, mintegy „ajándékcsere” végrehajtva saját őseikkel (CHAPMAN 2000a; 2000b). Talán ez is magyarázza azt, hogy miért kerülnek elő a telteken gyakran kronológiailag „kilógó” tárgyak bizonyos rétegekből, mint pl. nagyrévi bögrék koszideri rétegből Százhalombattán, nyírségi edények késő hatvani/füzesabonyi kontextusból Tószegen, vagy — kicsit már más kontextusban és korszakban — egy nagyrévi áttört talpas tál egy halomsíros sírból Százhalombattán.

A kulturális emlékezet fontosságát kell kiemelnünk magának a házátetésnek az aktusában is. Ezek nem mindennapi, erőteljes, drámai, katartikus élmények lehettek, amelyek segítették megőrizni bizonyos fontos események és személyek emlékét (CHAPMAN 1997a; 1999). Egy ilyen égetés multiszenzorikus mnemonikus esemény (WILLIAMS 2004b): több érzékszervre hat, erőteljes látvány, szag és hanghatás kíséri, amely segíti az esemény bevérsődését az emlékezetbe — ez a szó szerinti „háztűznéző”.

A kulturális emlékezet létrehozása mellett a házak és az emberek életciklusainak ez a fent leírt szinkronizálása arra enged következtetni, hogy egy metaforikus kapcsolat is létezett közöttük (ld. még BRÜCK 1999; 2001a; 2001b; 2004; 2006). Számos etnográfiai példa is ismert erre, hiszen — mint azt korábban már említettem — mind az emberi test, mind a házak és épületek jelentős forrásai a fogalmi metaforáknak. Egy jó etnográfiai példa a nyugat-afrikai batammalibák háza (TILLEY 1999, 41–49). A batammalibáknál komplex metaforikus kapcsolat alakult ki a kozmogóniai elképzelések és a házaik kialakítása között. A házak tulajdonképpen az elvont, kozmogóniai narratívákat fordítják le anyagi és térbeli formává. Ezen túl a házak antropomorf formák is, és metaforikus módon megfelelnek az embereknek, illetve a részek az emberi testrészeknek (3. kép).

3. kép. A batammaliba ház (1) részei és (2) azonosításuk emberi testrészekkel (TILLEY 1999 nyomán)
 Fig. 3. Parts of the Batammaliba house (1) and their identification with human body parts (2) (after TILLEY 1999)

A fenti elgondolások arra kell késztesse nek min ket, hogy átgondoljuk a tellek eltűnéséről és a közép-ső bronzkori településszerkezet radikális átalakulá sáról alkotott véleményeket. A hagyományos felfogás szerint ennek fő oka a „halomsíros népesség” meg jelenése, bevándorlása volt északnyugati irányból (pl. MOZSOLICS 1957; 1967; BÓNA 1957; stb.). Az utóbbi időben ezt a megközelítést többen is megkérdője lezték (legutóbb ld. SZEVERÉNYI–KULCSÁR 2012), és előtérbe került a gazdasági-társadalmi összeomlás gondolata. Ennek fő oka klimatikus változás lenne az Kr. e. II. évezred közepén, amely miatt a központok mezőgazdasági hátországa nem tudta ellátni a lakos ságot, és a hosszan tartó letelepedett életmódot fel kellett adni (pl. REMÉNYI 2003a; 2003b; 2005). Az itt megfogalmazott vélemény szerint azonban a tellek létrejöttének előfeltétele a helyek létrehozásának és a róluk való gondolkodásnak egy különleges formája,

valamint a valós vagy vélt ősökkel való kommuni káció és kapcsolat egy speciális stratégiája, és ennek a kapcsolatnak a felhasználása egy adott közösség társadalmi hatalmának növelésére. Ennek fényében a tellek megszűnése azt jelenti, hogy ezek az attitű dök és stratégiák változtak meg. Bár ez kétségtelenül megtörténik egy újabb népesség bevándorlásakor, azonban számos más folyamatnak is lehet a végered ménye, amely nem kívánja meg, hogy egy biológiai törést feltételezzünk az adott terület népességében. A tellek megszűnésének további vizsgálatának ezt a rituális-szimbolikus aspektust, illetve annak középső és késő bronzkori változásait kell részletesebben ele meznie a jövőben.

Hamvasztás: metafora és kulturális emlékezet

Egy sor további metaforikus megfeleltetést lehet fel tételezni a házak, edények és emberek között a te metkezés kontextusában is. Ez a kapcsolat a Kárpát medence kora és középső bronzkorában a hamvasztá sos temetkezési rítust gyakorló közösségekre lehetett igaz. A hamvasztásos temetkezési forma előtörténete igen hosszú, gyakorlatilag egyidős az első emberi temetkezések megjelenésével, azonban nagyon so káig csak ritkán, kivételként jelenik meg. Bár a kora bronzkor elején már egyre inkább elkezd dominálni a temetkezési rítusokban (DANI 1998; KULCSÁR 2002; 2009), a kora bronzkor közepét tarthatjuk annak a fá zisnak, amikor a nagy sírszámú, formális hamvasztá sos temetők megjelennek (BÓNA 1963; CSÁNYI 1992; VICZE 1992; 2011). Ez időben nagyjából egybeesik a tell-települések megjelenésével, majd virágzásával a Duna és a Tisza mentén.

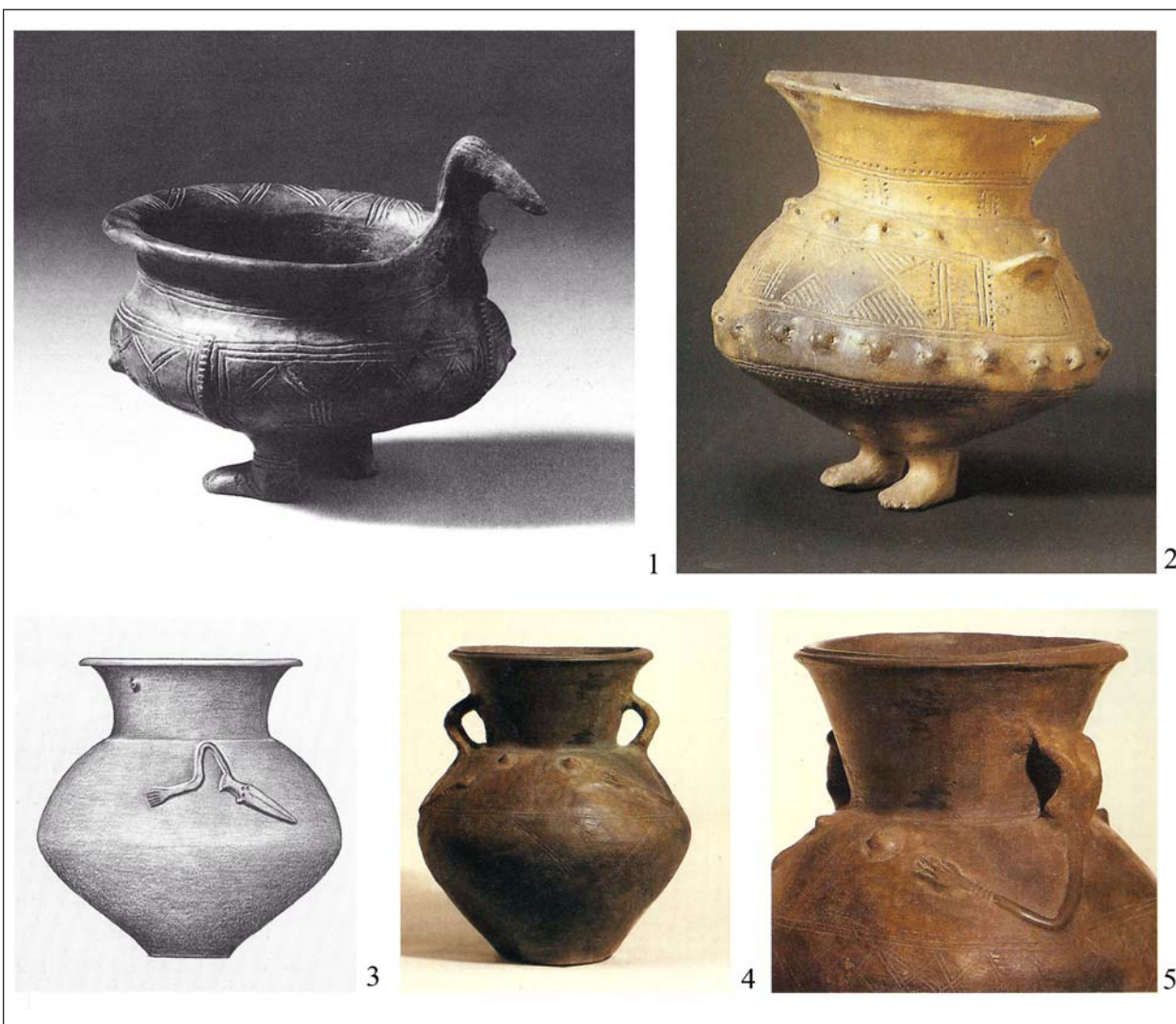
Témánk szempontjából a hamvasztásos temetke zési rítus széleskörű elterjedése e korszakban több szempontból is jelentős. Több olyan aspektusa is van, amelyet sokszor magától értetődőnek tartunk, azon ban a részletesebb vizsgálatok megmutatják e részle tek jelentőségét is (pl. MCKINLEY 1997; OESTIGAARD 1999; WILLIAMS 2003b; 2004a; 2004b; 2005; 2006; SØRENSEN–BILLE 2008; MACGREGOR 2008). Az urnás temetkezési rítus esetében maga a kerámiából készült urna használata sem magától értetődő, hiszen a ham vasztott maradványokat sokféleképp el lehet helyezni, és más anyagból készült tárolók is ugyanilyen alkal masak a célra (WILLIAMS 2004a, 417–418).

A hamvasztás rítusa a halott testének egy kü lönleges kezelési módja, amely — hasonlóan a ház égetéshez — a tüzet a transzformáció médiumaként használja fel az átmenet rítusa során. A házakhoz

hasonlóan az elhunyt testét szándékosan elégetik — fragmentálják, megsemmisítik (REBAY-SALISBURY 2010) —, majd urnába helyezik és eltemetik. E folyamat során a közösség élő tagjaiból átalakulnak őskké (*ancestor*). Egy másik hasonlóság a házégetéssel a már említett multiszenzorikus mnemonikus eseményként való értelmezés (WILLIAMS 2004b): a hamvasztás több érzékszervet érintő, katartikus társadalmi élmény, amely részévé válik a közösség kulturális emlékezetének, és segíti az elhunyt személyére való emlékezést.

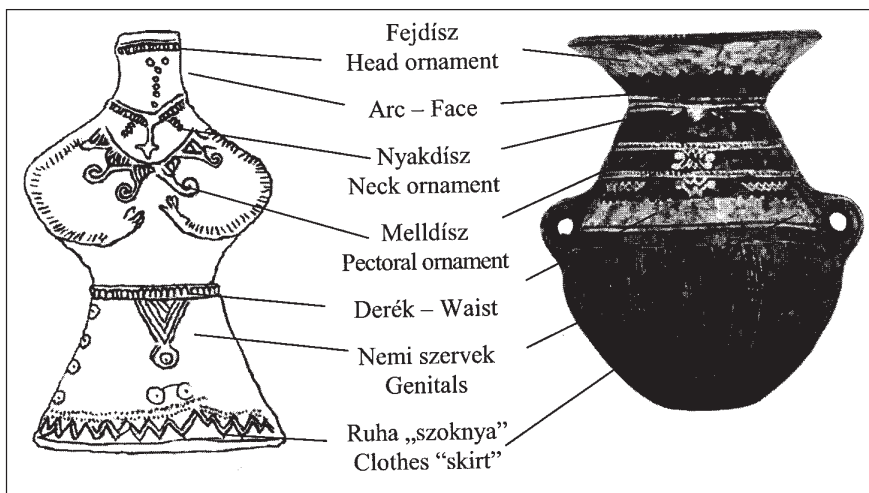
A hamvasztás mint mnemonikus gyakorlat azonban nem ér véget a temetkezéssel. Rengeteg etnográfiai és történeti példa van arra, hogy az elhamvasztott maradványokat nem mindig teszik bele (teljesen) az

urnába vagy a sírgödörbe, hanem esetleg a gyászolók magukkal hordhatják vagy kiállíthatják azokat valahol (WILLIAMS 2004a, 418, 422). Bár a bronzkori hamvasztásos temetkezések fizikai antropológiai vizsgálata csak az utóbbi időben kezd elterjedni a magyar kutatásban, már néhány adatunk van arra vonatkozóan, hogy több helyen is igen speciális másodlagos rítusokkal, az elhamvasztott maradványok másodlagos manipulációjával kell számolnunk. Északkelet-Magyarország kora bronzkori hamvasztásos temetkezéseivel kapcsolatban például felmerült, hogy az elégett maradványok összegyűjtésénél valamiféle tudatos szelekciót alkalmaztak a gyászolók, és nem minden maradvány került be az urnákba (SZATHMÁRY 1997; 2001). Budapest-Várhegyen (Szent György tér), egy gödörben kerámia

4. kép. Középső bronzkori antropomorf edények — 1: Kunszentmárton, 2: Iváncsa, 3: Dunaújváros-Duna-dülő, 4: Százhalombatta-Földvár (BÓNA 1992; KOVÁCS 1992; POROSZLAI 1992 nyomán)

Fig. 4. Middle Bronze Age anthropomorphic vessels — 1: Kunszentmárton, 2: Iváncsa, 3 Dunaújváros-Duna-dülő, 4: Százhalombatta-Földvár (after BÓNA 1992; KOVÁCS 1992; POROSZLAI 1992)

5. kép. Egy bonyhádi mészbetétes urna antropomorfizmusa (SZABÓ-HAJDU 2011 nyomán)
Fig. 5. The anthropomorphism of an Encrusted Ware urn from Bonyhád (after SZABÓ-HAJDU 2011)

és egyéb leletek mellett embercsontok és emberi koponya került elő (H. HANNY 1997), amely jelzi, hogy halottak csontjai, maradványai többször is bekerülhetnek különféle módon települési kontextusokba.

Kerámia: metafora, technológia és a múlt

Egy harmadik metaforikus kapcsolat bizonyos kerámiaedények kapcsán tételezhető fel. Ez nem feltétlenül meglepő, hiszen mint korábban már említettem, az egyik legelterjedtebb, ha nem is univerzális, fogalmi metafora AZ EMBERI TEST EGY TARTÁLY (JOHNSON 1987, 32; KÖVECSES 2005b).

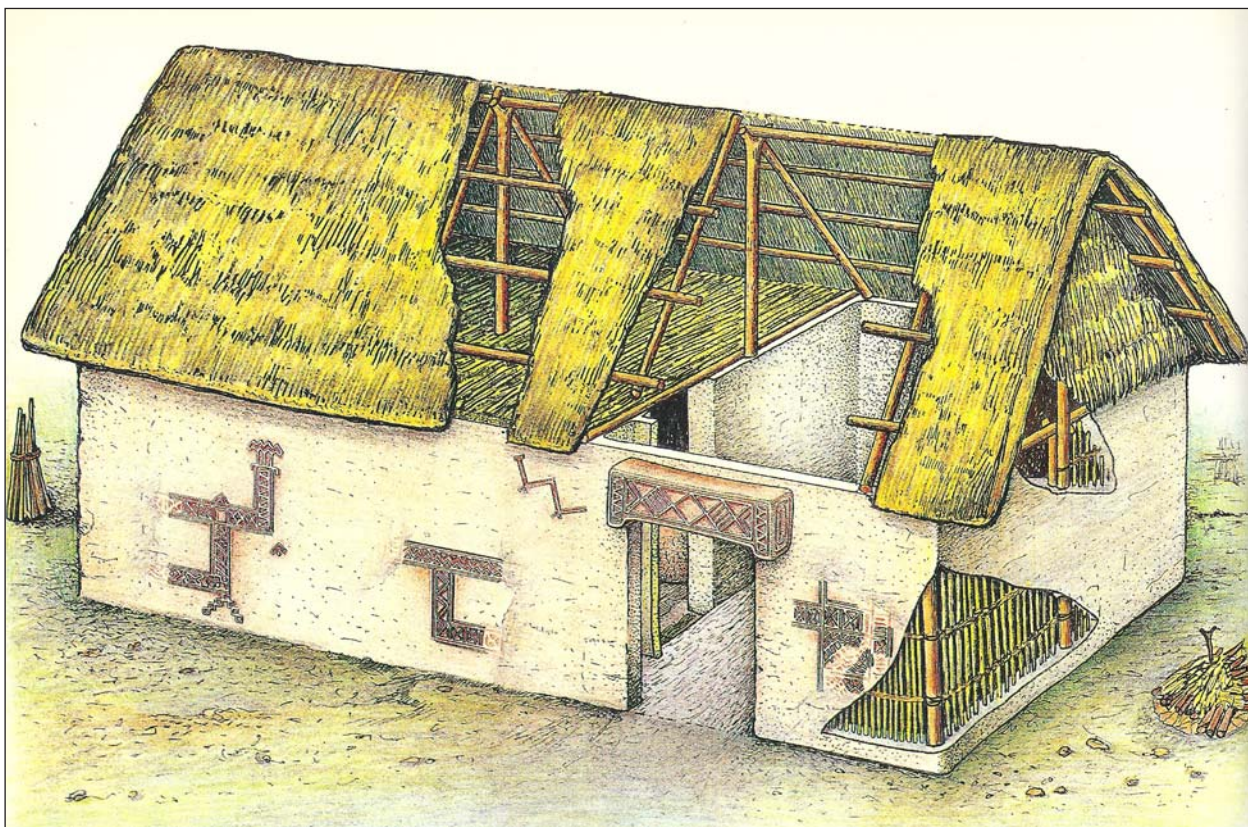
Igen sok néprajzi párhuzam ismert arra nézve, hogy bizonyos társadalmakban szoros összefüggés, szimbolikus azonosítás figyelhető meg az edények és az emberek, illetve emberi testek között. Például az észak-kameruni mafák és bulalay-ok között az edényeket rendszeresen emberekkel azonosítják, pedig az edényeknek nincs kifejezetten antropomorf alakja. Egyes edényeket lélekedénynek tartanak, másokat ősszel vagy istenekkel azonosítanak. Főleg a mafáknál az edények díszítése kifejezetten az emberek által használt díszeket, testfestést utánozzák. Hasonló kapcsolatot lehet találni az indiai hinduk vagy az Észak-Amerika délnyugati részén élő zuni indiánok között is (a sor folytatható, ld. DAVID–STERNER–GAVUA 1988). Egy további erre utaló megfigyelés, hogy rengeteg közösségben, nyelvben az edényekre, edények részeire vonatkozó kifejezések emberi testrészeket jelölnek. Ez a mai magyar régészek számára sem meglepő: az edényeknek nálunk is szája, nyaka, válla és hasa van.

A Kárpát-medence bronzkorában ezt a kapcsolatot a kifejezetten antropomorf edények teszik egyértelművé. Ezek kora és középső bronzkori kontextusból is ismertek, temetkezésekből és telepekről egyaránt. A legépebben megmaradt példány Százhalombatta-Földvár lelőhelyen került elő, a II. réteg 2. gödöréből (POROSZLAI 1992, 153, 155, Abb. 109–110; KREITER 2005, 13–16, Pl. 5. 3–4). Az edény egy kétfülvű tárolóedény tölcséres nyakkal és bikónikus testtel. A vállán két behajlított kar plasztikus ábrázolása látható, melyek között két kis bűtyök a női mel-

leket jelképezheti. „Férfi párja” Mende-Leányváron került elő: a gödörből napvilágot látott edénytöredéken egy tör és egy kar plasztikus ábrázolása látható (KOVÁCS 1988, 88, Fig. 5. 3; KREITER 2005, 14, Pl. 5. 4). Hasonló törábrázolás ismert Százhalombatta-Földvarról és Dunaújváros-Kosziderpadlásról is (KOVÁCS 1988, Fig. 5. 2). Több edény ismert Töszeg-Laposhalomról, melyeket emberi arc ábrázolásával díszítettek (KOVÁCS 1977, 42. tábla; 1988, 82, 88, Fig. 1. 1–2, Fig. 5. 1). A sor tovább folytatható rengeteg különféle edénytípussal, amelyek részben vagy teljesen egyértelműen antropomorf jellegűek (4. kép).

Különösen fontos talán a középső bronzkori Vatya stílusú antropomorf edények urnaként történő felhasználása, illetve az urnákkal megegyező formája. Ez arra utal, hogy az edény, amely az elhunyt elégett maradványait tartalmazza, feltehetőleg az elhunyt testét jelképezi, függetlenül attól, hogy kifejezetten antropomorf-e az edény. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy sok esetben az urnaként használt edények formailag azonosak azokkal, amelyeket településen tárolóedényként használhattak. Ezek az edények a telepeken azt az élelmiszert tartalmazták, amelyek elfogyasztásuk után az emberi testek részévé váltak. Életük végén ezeket az emberi testeket elégették, majd ugyanolyan típusú edényekben temették el, amelyek ráadásul sokszor nyilvánvalóan antropomorfak.

A temetkezéseknél használt urnák antropomorfizmusa megfigyelhető ugyanebben a korszakban a Dunántúlon is. Legutóbb Szabó Géza hívta fel a figyelmet a bonyhádi temető feltárása kapcsán arra, hogy az urnaként használt edények díszítése jól megfeleltethető a korszak ruházatának, illetve az embe-

6. kép. Geometrikus, festett, plasztikus minta egy kora bronzkori ház falán Tiszaug-Kéménymetetőn (CSÁNYI-STANCIK 1992 nyomán)
Fig. 6. Geometric, painted, plastic decoration on an Early Bronze Age house at Tiszaug-Kéménymetető (after CSÁNYI-STANCIK 1992)

rek által életük során használt ékszereknek (5. kép). Rámutattak arra is, hogy az edények egyes motívumai egyértelműen férfiakhoz, illetve nőkhez kapcsolhatók (SZABÓ-HAJDU 2011).²

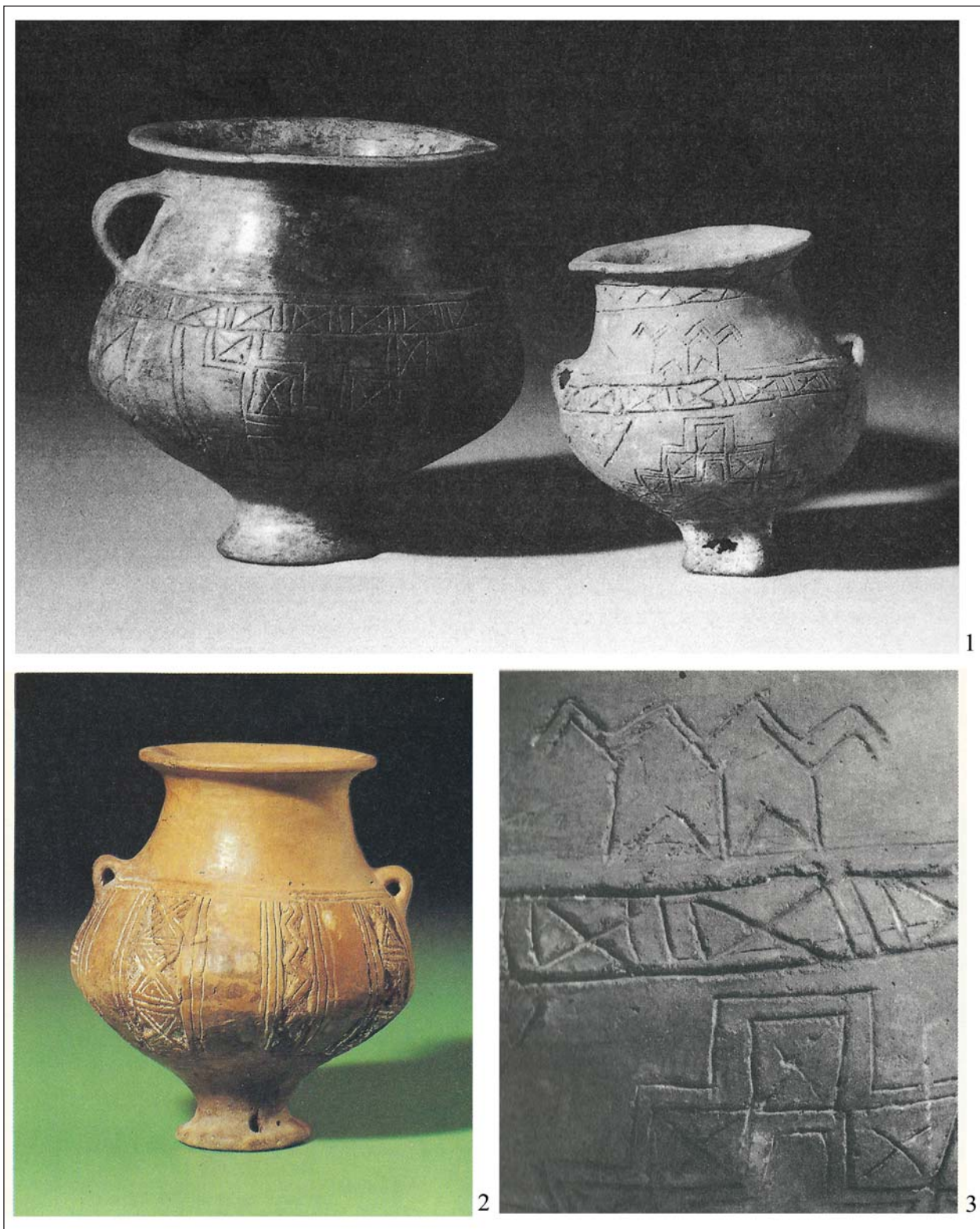
Az edényekkel kapcsolatban kimutatható egy további metaforikus kapcsolat is: a házakkal. Erre utalhat bizonyos esetekben a díszítések hasonlósága. Itt természetesen nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre, azonban a tisztaug-kéménymetetői kora bronzkori ház geometrikus mintázata (CSÁNYI-STANCIK 1982; 1992) (6. kép) és a nagyrévi edényeken található geometrikus minták (SCHREIBER 1984; KALICZ-SCHREIBER 1990; VICZE 2009) (7. kép) azonossága ilyen viszonyra utalhat.

Talán hasonló kapcsolatra utal az a középső bronzkorból ismert jelenség is, amikor a házak padlójához tapasztottak nagyobb tárolóedényeket. Ezekről el-

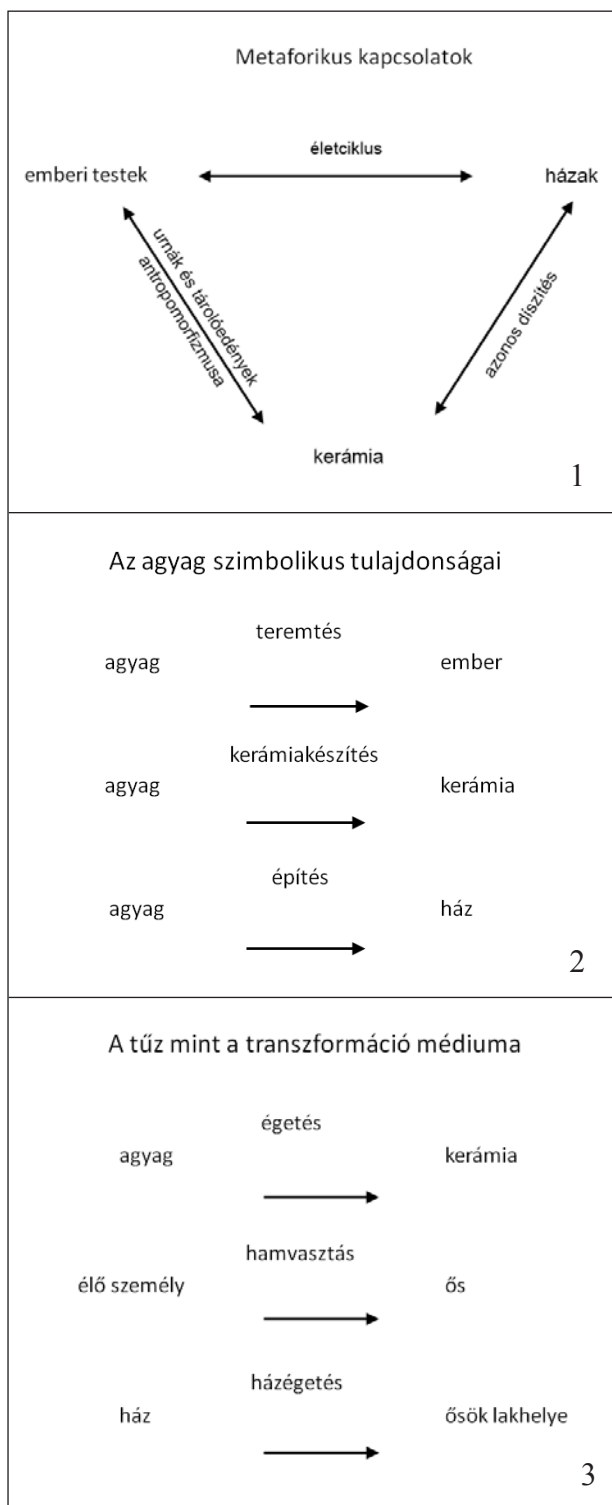
² Itt még megemlíthetünk egy történeti nyelvészeti spekulációt is, amely szintén az emberi test és a kerámia, illetve agyag közötti kapcsolatra enged következtetni. Több indoeurópai nyelvben ugyanis a „föld” (L *humus*, Gr *chthōn*) és az „ember” (IE **ghom-*, L *homo*) szavak közös eredetűek, a rekonstruált proto-indoeurópai „föld” (PIE **ghthem-*) jelentésű szóból származnak. Ez a kapcsolat esetleg olyan őskori teremtésmítoszokat tükrözhet, amelyekben az embereket egy felsőbbrendű lény földből vagy agyagból teremtette — erre sok példát találni ismert mitológiákból is.

mondható, hogy így fizikailag és szimbolikusan is a ház szövetének a részévé váltak. Mint arra Joanna Sofaer utal, egy további összekötő kapocs lehet bizonyos technológiai megoldások hasonlósága is, pl. a csapolás használata a házepítéskor a cölöpkonstrukciók rögzítésére, valamint a csapolás használata a kora és középső bronzkorban az edények fülének rögzítésére (SOFAR 2006).

Végezetül, talán az edénykészítés kapcsán is felmerülhet a kulturális emlékezettel való kapcsolat. Mint azt Kreiter Attila kimutatta (KREITER 2006; 2007a; 2007b), a kora és középső bronzkorra oly jellemző tört kerámiával való soványítás — a soványító anyag mennyisége és aránya miatt — nem okoz olyan minőségi változást az edényekben, amely alapján a soványítás e módját funkcionális érvekkel magyarázni lehetne. Lényeges elem viszont, hogy az új edények készítésekor az „ősök edényeit” használják fel saját edényeik készítésekor, amelyeket korábban szintén a korábbi ősök edényeit felhasználva készítettek. Ez arra utal, hogy az edénykészítésnek, az edénykészítés technológiájának is van egy erősen szimbolikus, a múlttal való kapcsolattartáshoz, a kulturális emlékezéshez köthető aspektusa.

7. kép. Nagyrévi szimbolikus díszű edények — 1: Rákóczifalva-Kastélydomb, 2: Nagyrév-Zsidóhalom (CSÁNYI 1992 nyomán)
 Fig. 7. Nagyrév style vessels with symbolic decoration — 1: Rákóczifalva-Kastélydomb, 2: Nagyrév-Zsidóhalom (after CSÁNYI 1992)

8. kép. Metaforikus kapcsolatok rendszere a kora és középső bronzkorban — 1: metaforikus kapcsolatok emberek, házak és kerámiaedények között, 2: az agyag szimbolikus tulajdonságai, 3: a tűz mint a transzformáció médiuma

Fig. 8. System of metaphors in the Early and Middle Bronze Ages — 1: metaphorical connections between humans, houses and ceramic vessels, 2: the symbolic properties of clay, 3: fire as a medium of transformation

A tűz mint a transzformáció médiuma

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a Kárpát-medence kora és középső bronzkorában egy sor szimbolikus, metaforikus kapcsolat létezett az emberek/emberi testek, a házak és a kerámiaedények között. Az emberi testek és a házak közötti metaforikus kapcsolat alapja az azonos, összehangolt élelciklus, valamint életük végén a tűz általi elpusztítás. Az emberi testek és a kerámiaedények közötti kapcsolat bizonyítéka az emberi táplálékot tartalmazó tárolóedények, valamint a hamvakat tároló urnák igen gyakori, olykor explicit, másszor csak implicit antropomorfizmusa. A házak és kerámiaedények közötti kapcsolatot legeggyértelműbben az azonos, feltehetőleg eleve szimbolikus tartalmú, figurális díszítések jelenléte mutatja, amelyet kiegészíthetünk még további, technológiai hasonlóságokkal is (8. kép 1).

Ezeket a kapcsolatokat két elem, a tűz és az agyag fűzi egységbe. Az agyag rengeteg kultúrában fontos szimbolikus tulajdonságokkal rendelkezik, és úgy tűnik, ez a Kárpát-medencei bronzkorban is így lehetett. Talán feltételezhetjük egy olyan kozmogónia meglétét, amelyben az embert valamely természetfeletti lény, istenség agyagból alkotta meg. Az emberek teremtő ereje által történő transzformációk ezzel szoros összefüggést mutatnak: az agyagból a kerámiakészítés során kerámiaedények készülnek, míg a paticsfalú házak építése során is rengeteg agyagot használnak fel (8. kép 2). A másik fontos elem a tűz mint a transzformáció médiuma. Ez a metaforacsoport mindhárom résztvevője esetében kiemelkedően fontos szerepet játszik, és összekapcsolja őket. Az agyagból az égetés során kerámiaedény készül, az élő személyből halála és elhamvasztása után ősz lesz, míg a házból a szándékos házégetés során az őszök lakhelye (8. kép 3).

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is köszönetet mondok Vicze Magdolnának, Julia Wagnernek és Polányi Tamásnak, amiért e cikk alapvető gondolatait megbeszélték velem még azok formálódása idején. Dragoş Gheorghiu, Kiss Viktória és Kreiter Attila további hasznos tanácsokkal segítette a cikk megírását.

Szeverényi Vajk

Móra Ferenc Múzeum

6720 Szeged, Roosevelti tér 1–3.

szvajk@yahoo.com

Irodalom

- ASSMANN, J. 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest. (*Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München 1992. fordítása)
- BANKOFF, H. A.–WINTER, F. A. 1979: A House-burning in Serbia. *Archaeology* 1979 Sept., 8–14.
- BARTOSIEWICZ, L. 1996: Bronze age animal keeping in Northwestern Transdanubia, Hungary. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 31–42.
- BÓNA, I. 1958: Die Chronologie der Hortfunde vom Koszider Typus. *ActaArchHung* 9 (1958) 213–243.
- BÓNA, I. 1963: The Cemeteries of the Nagyrév Culture. *Alba Regia* 2–3 (1961–62 [1963]) 11–23.
- BÓNA, I. 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. ArchHung 49, Budapest.
- BÓNA, I. 1984: A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon. In: Bartha A. (szerk.): *Magyarország története. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984, 117–180.
- BÓNA, I. 1992: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In: MEIER-ARENDT 1992, 9–39.
- BÓNA, I. 1993: A honfoglalás előtti kulturák és népek. In: Cserenyák L. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Történelem és kultúra*. Nyíregyháza 1993, 63–137.
- BRADLEY, R. 2002: *The Past in Prehistoric Societies*. London–New York.
- BRÜCK, J. 1999: Houses, Lifecycles and Deposition on Middle Bronze Age Settlements in Southern England. *PPS* 65 (1999) 145–166.
- BRÜCK, J. 2001a: Houses, Bodies, Pots, Quernstones: Meaning and Metaphor in the English Later Bronze Age. In: Gheorghiu, D. (ed.): *Material, Virtual and Temporal Compositions in the Relationships between Objects. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Fifth Annual Meeting in Bournemouth 1999*. BAR-IS 953, Oxford 2001, 63–73.
- BRÜCK, J. 2001b: Body metaphors and technologies of transformation in the English Middle and Late Bronze Age. In: Brück, J. (ed.): *Bronze Age Landscapes. Tradition and Transformation*. Oxford 2001, 65–82.
- BRÜCK, J. 2004: Material metaphors: The relational construction of identity in Early Bronze Age burials in Ireland and Britain. *Journal of Social Archaeology* 4 (2004) 307–333.
- BRÜCK, J. 2006: Fragmentation, Personhood and the Social Construction of Technology in Middle and Late Bronze Age Britain. *Cambridge Archaeological Journal* 16 (2006) 297–315.
- CHAPMAN, J. 1988: From “space” to “place”: a model of dispersed settlement and Neolithic society. In: Burgess, C.–Topping, P.–Mordant, D. (eds): *Enclosures and Defences in the Neolithic of Western Europe*. BAR-IS 403, Oxford 1988, 21–46.
- CHAPMAN, J. 1997a: The origins of tells in eastern Hungary. In: Topping, P. (ed.): *Neolithic Landscapes*. Oxbow Monographs 83, Oxford 1997, 139–164.
- CHAPMAN, J. 1997b: Places as Timemarks – the Social Construction of Prehistoric Landscapes in Eastern Hungary. In: Nash, G. (ed.): *Semiotics of Landscape: Archaeology of Mind*. BAR-IS 661, Oxford 1997, 31–45.
- CHAPMAN, J. 1999: Burning the ancestors: deliberate housefiring in Balkan prehistory. In: Gustafsson, A.–Karlsson, H. (eds): *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. Gotarc Series AB, Göteborg 1999, 113–126.
- CHAPMAN, J. 2000a: Pit-digging and Structured Deposition in the Neolithic and Copper Age. *PPS* 66 (2000) 61–87.
- CHAPMAN, J. 2000b: ‘Rubbish-dumps’ or ‘Places of Deposition’? Neolithic and Copper Age Settlements in Central and Eastern Europe. In: Ritchie, A. (ed.): *Neolithic Orkney in its European Context*. Cambridge 2000, 347–362.
- CONNERTON, P. 1989: *How Societies Remember*. Cambridge.
- CSÁNYI, M. 1992: Bestattungen, Kult und sakrale Symbole der Nagyrév-Kultur. In: MEIER-ARENDT 1992, 83–87.
- CSÁNYI, M.–STANCZIK, I. 1982: Előzetes jelentés a Tiszaug-kéménnytetői bronzkori tell telep ásátásáról – Vorbericht über die Ausgrabungen der bronzezeitlichen Tellsiedlung von Tiszaug-Kéménnytető. *ArchÉrt* 109 (1982) 239–254.
- CSÁNYI, M.–STANCZIK, I. 1992: Tiszaug-Kéménnytető. In: MEIER-ARENDT 1992, 115–119.
- CSÁNYI, M.–STANCZIK, I.–TÁRNOKI, J. 2000: Der bronzezeitliche Schatzfund von Jászdózsa-Kápolnahalom. *ActaArchHung* 51 (1999–2000 [2000]) 147–167.
- CSÁNYI, M.–TÁRNOKI, J. 2013: A Dinner Set from a Bronze Age House in Level 2 of the Túrkeve-Terehalom Settlement. In: Anders, A.–Kulcsár, G. with Kalla, G.–Kiss, V.–V. Szabó, G. (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies 1, Budapest 2013, 707–723.
- DANI, J. 1997: Neue Beiträge zu den Bestattungen der Nyírség-Kultur. *JAMÉ* 37–38 (1995–96 [1997]) 51–71.
- DANI, J. 1998: Die Urnengräber der Makó-Kultur aus Komitat Hajdú-Bihar (Ost-Ungarn). In: Ciugudean, H.–Gogâltan, F. (eds): *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997*. Bibliotheca Musei Apulensis 8, Alba Iulia 1998, 55–66.

- DANI J.–P. FISCHL K. 2009: A Berettyó-vidék középső bronzkori telljei (Topográfiai megközelítés) – Die mittelbronzezeitlichen Tellsiedlungen des Berettyó-Gebiets. Eine topographische Übersicht. *Tisicum* 19 (2009) 103–118.
- DANI J.–KULCSÁR G. 2000: Kora bronzkori temetkezés Jászdózsa-Kápolnahalomról – An Early Bronze Age grave from Jászdózsa-Kápolnahalom. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 2 (2000) 44–48.
- DAVID, N.–STERNER, J.–GAVUA, K. 1988: Why Pots Are Decorated? *CurrAnt* 29 (1988) 365–389.
- DOUGLAS, M. 1966: *Purity and Danger*. London.
- DOUGLAS, M. 1970: *Natural Symbols*. Harmondsworth.
- GHEORGHIU, D. 2001a: Tropes in Material Culture. In: Gheorghiu, D. (ed.): *Material, Virtual and Temporal Compositions in the Relationships between Objects. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Fifth Annual Meeting in Bournemouth 1999*. BAR-IS 953, Oxford 2001, 17–26.
- GHEORGHIU, D. 2001b: The Archaeology of Space: Ritual and Metaphor. In: Malm, G. (ed.): *Archaeology and Buildings. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Fifth Annual Meeting in Bournemouth 1999*. BAR-IS 930. Oxford 2001, 25–31.
- GHEORGHIU, D. 2007: A Fire Cult in South European Chalcolithic Traditions? On the Relationship between Ritual Contexts and the Instrumentality of Fire. In: Barrowclough, D.–Malone, C. (eds): *Cult in context. Reconsidering ritual in archaeology*. Oxford 2007, 269–284.
- GHEORGHIU, D. 2008: Built to Be Burnt: The Building and Combustion of Chalcolithic Dwellings in the Lower Danube and Eastern Carpathian Areas. In: Nikolova, L.–Merlini, M.–Comşa, A. (eds): *Circumpontica in Prehistory. Western Pontic Studies. Global Gratitude to Eugen Comşa for His 85th Birth Anniversary*. Oxford 2008, 55–68.
- GIBBS, R. W. 1994: *The Poetics of Mind. Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge.
- GOGÁLTAN, F. 2002: Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen. In: Rustoiu, A.–Ursuciu, A. (Hrsg.): *Interregionale und kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr./1. Jahrtausend n. Chr.)*. Ethnische und kulturelle Interferenzen im 1. Jahrtausend v. Chr./1. Jahrtausend n. Chr. 4, Cluj-Napoca 2002, 11–45.
- GOGÁLTAN, F. 2005: Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken: Chronologische Probleme. In: Horejs, B.–Jung, R.–Kaiser, E.–Teržan, B. (Hrsg.): *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 121, Bonn 2005, 161–179.
- GOUDSBLOM, J. 2002: *Tűz és civilizáció*. Budapest. (*Vuur en beschaving*. Amsterdam 1992 fordítása)
- H. HANNY E. 1997: A nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen – Die Opfergrube der Nagyrév Kultur in der Budaer Burg. *BudRég* 31 (1997) 199–210.
- HALBWACHS, M. 1985: *Das Gedächtnis und seine soziale Bedingungen*. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 538, Berlin.
- HEGEDŰS, K.–MAKKAY, J. 1990: Vésztő-Mágor. Eine Siedlung der Theiß-Kultur. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Ausgrabungen in: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály und Funde*. Frankfurt am Main 1990, 97–116.
- ILON G. 1996: A késő halomsíros-kora urnamezős kultúra temetője és tell-települése Nemetbánya határában – Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber-Frühurnenfelderkultur in der Gemarkung Nemetbánya. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 89–208.
- JOHNSON, M. 1987: *The Body in the Mind*. Chicago.
- JONES, A. 2007: *Memory and Material Culture*. Cambridge.
- KADROW, S. 1991a: *Iwanowice, stanowisko Babia Góra I. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu*. Kraków.
- KADROW, S. 1991b: Iwanowice, Babia Góra site: spatial evolution of an Early Bronze Age Mierzanowice Culture settlement (2300–1600 BC). *Antiquity* 65 (1991) 640–650.
- KADROW, S.–MACHNIK, J. 1993: Zur Chronologie der Frühbronzezeit: Iwanowice bei Krakau, Fundplatz „Babia Góra“. *PZ* 68 (1993) 201–241.
- KALICZ, N.–RACZKY, P. 1984: Preliminary Report on the 1977–82 Excavations at the Neolithic and Bronze Age Tell Settlement of Berettyóújfalú-Herpály. Part I. Neolithic. *ActaArchHung* 36 (1984) 85–136.
- KALICZ, N.–RACZKY, P. 1990a: Das Spätneolithikum im Theißgebiet: Eine Übersicht zum heutigen Forschungsstand aufgrund der neusten Ausgrabungen. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Ausgrabungen in: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály und Funde*. Frankfurt am Main 1990, 11–33.
- KALICZ, N.–RACZKY, P. 1990b: Berettyóújfalú-Herpály. Eine Siedlung der Herpály-Kultur. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Ausgrabungen in: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály und Funde*. Frankfurt am Main 1990, 117–139.

- KALICZ-SCHREIBER, R. 1990: Symbolic Representations on Early Bronze Age Vessels. *JIES* 18 (1990) 59–107.
- KISS, V. 2012: *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary*. *Varia Archaeologica Hungarica* 27, Budapest.
- KISS V.–SOMOGYI K. 2004: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrája telepeiről. Előzetes jelentés a Kaposvár-61. út 1. lelőhely középső bronzkori településéről – Recent Data on the Settlements of the Encrusted Pottery Culture: Preliminary Report on the Middle Bronze Age Settlement of Kaposvár-Route 61, Site No. 1. In: Nagy E. Gy.–Dani J.–Hajdú Zs. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ II. Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete*. Debrecen 2000. november 6–8. Debrecen 2004, 93–107.
- KNAPP, A. B.–ASHMORE, W. 1999: Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational. In: Ashmore, W.–Knapp, A. B. (eds): *Archaeologies of Landscapes. Contemporary Perspectives*. Malden, MA–Oxford 1999, 1–30.
- KOVÁCS T. 1977: *A bronzkor Magyarországon*. Hereditas, Budapest.
- KOVÁCS, T. 1988: A face pot with dagger representation from Tószeg. *FolArch* 39 (1988) 80–92.
- KOVÁCS, T. 1992: Glaubenswelt und Kunst. In: MEIER-ARENDT 1992, 76–82.
- KÖVECSES, Z. 2000: *Metaphor and Emotion. Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge.
- KÖVECSES, Z. 2002: *Metaphor. A practical introduction*. New York.
- KÖVECSES, Z. 2005a: *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge.
- KÖVECSES Z. 2005b: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest.
- KREITER, A. 2005: Middle Bronze Age ceramic finds from Százhalombatta-Földvár, Hungary. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Report 2 – Field Seasons 2000–2003*. Százhalombatta 2005, 9–25.
- KREITER A. 2006: Kerámia technológiai vizsgálatok a Halomsíros kultúra Esztergályhorváti-alsóbárándpusztai településéről: hagyomány és identitás – Technological examination of Tumulus culture pottery from Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta: tradition and identity. *Zalai Múzeum* 15 (2006) 149–170.
- KREITER, A. 2007a: *Technological choices and material meanings in Early and Middle Bronze Age Hungary. Understanding the active role of material culture through ceramic analysis*. BAR-IS 1604, Oxford.
- KREITER A. 2007b: Kerámiatechnológiai tradíció és az idő koncepciója a bronzkorban – Ceramic technological tradition and the concept of time in the Bronze Age. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 8–9 (2007) 146–166.
- KULCSÁR, G. 2002: Die Makó-Kosihy-Čaka Kultur im Spiegel einiger Bestattungen. *Antaeus* 25 (2002) 441–475.
- KULCSÁR, G. 2009: *The Beginning of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó-Kosihy-Čaka and the Somogyvár-Vinkovci Culture*. *Varia Archaeologica Hungarica* 23, Budapest.
- LAKOFF, G. 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago.
- LAKOFF, G.–JOHNSON, M. 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago.
- LUBOS, C. C. M.–DREIBRODT, S.–NELLE, O.–KLAMM, M.–FRIEDERICH, S.–MELLER, H.–NADEAU, M. J.–GROOTES, P. M.–FUCHS, M.–BORK, H.-R. 2011: A multi-layered prehistoric settlement structure (tell?) at Niederröblingen, Germany and its implications. *JAS* 38 (2011) 1101–1110.
- MACGREGOR, G. 2008: Elemental bodies: the nature of transformative practices during the late third and second millennium BC in Scotland. *WA* 40 (2008) 268–280.
- McKINLEY, J. 1997: Bronze Age ‘Barrows’ and Funerary Rites and Rituals of Cremation. *PPS* 63 (1997) 129–145.
- MAKKAY J. 1982: *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései*. Budapest.
- MAKKAY J. 2004: *Vésző-Mágor. Ásatás a szülőföldön*. Békéscsaba.
- MAUSS, M. 2000: *Szociológia és antropológia*. Budapest. (*Sociologie et anthropologie*. Paris 1993 fordítása)
- SZ. MÁTHÉ, M. 1984: Preliminary Report on the 1977–1982 Excavations at the Neolithic and Bronze Age Settlement of Berettyóújfalu-Herpály. Part II. Bronze Age. *ActaArchHung* 36 (1984) 137–149.
- SZ. MÁTHÉ, M. 1986: Mittelbronzezeitliche Tellsiedlungen im Berettyó-Tal. In: Chropovský, B. (Hrsg.): *Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten*. Nitra 1986, 151–155.
- SZ. MÁTHÉ, M. 1988: Bronze Age tells in the Berettyó valley. In: Kovács, T.–Stanczik, I. (eds): *Bronze Age Settlements of the Great Hungarian Plain. I. Inventaria Praehistorica Hungariae* 1, Budapest 1988, 27–122.
- SZ. MÁTHÉ, M. 1992a: Berettyóújfalu-Szilhalom. In: MEIER-ARENDT 1992, 168–169.
- SZ. MÁTHÉ, M. 1992b: Berettyóújfalu-Herpály-Földvár. In: MEIER-ARENDT 1992, 170–173.
- MEIER-ARENDT, W. 1992 (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main.
- MOZSOLICS, A. 1957: Archäologische Beiträge zur Geschichte der großen Wanderung. *ActaArchHung* 8 (1957) 119–156.
- MOZSOLICS, A. 1967: *Die Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Koszider*. Budapest.

- OESTIGAARD, T. 1999: Cremations as transformations: when the dual cultural hypothesis was cremated and carried away in urns. *European Journal of Archaeology* 2 (1999) 345–364.
- PARKER PEARSON, M. 2003: Materiality and ritual: the origin of stone tombs in southern Madagascar. In: Crossland, Z.–Sodikoff, Z.–Griffin, W. (eds): *Lova/Inheritance: Past and Present in Madagascar*. Michigan Discussions in Anthropology 14, Ann Arbor, 127–157.
- POROSZLAI, I. 1992: Százhalombatta-Földvár. In: MEIER-ARENDT 1992, 153–155.
- REBAY-SALISBURY, K. 2010: Cremations: fragmented bodies in the Bronze and Iron Ages. In: Rebay-Salisbury, K.–Sørensen, M. L. S.–Hughes, J. (eds): *Body Parts and Bodies Whole. Changing Relations and Meanings*. Oxford 2010, 64–71.
- REMÉNYI, L. 2003a: Megjegyzések a Kárpát-medence középső bronzkori „virágkorának” kérdéséhez. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 5 (2003) 51–64.
- REMÉNYI, L. 2003b: A gazdálkodás és életmód kérdései a bronzkori Kárpát-medencében. In: Viga Gy.–Holló Sz. A.–Cs. Schwalm E. (szerk.): *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*. Budapest 2003, 267–275.
- REMÉNYI, L. 2005: The Golden Age of the Carpathian basin and the Beautiful Warrior. In: Hjørungdal, T. (ed.): *Gender Locales and Local Genders in Archaeology*. BAR-IS 1425, Oxford 2005, 1–11.
- ROSENSTOCK, E. 2005: Höyük, Tumba and Mogila: a settlement form in Anatolia and the Balkans and its ecological determination 6500–5500 BC. In: Lichter, C. (ed.): *How did farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium BC*. BYZAS 2, Istanbul 2005, 221–237.
- ROSENSTOCK, E. 2006: Early Neolithic tell settlements of South-East Europe in their natural setting: A study in distribution and architecture. In: Gatsov, I.–Schwarzeberg, H. (eds): *Aegean–Marmara–Black Sea: the Present State of Research on the Early Neolithic*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 5, Langenweissbach 2006, 115–125.
- ROSENSTOCK, E. 2009: *Tells in Südwestasien und Südosteuropa: Verbreitung, Entstehung und Definition eines Siedlungsphänomens*. Urgeschichtliche Studien 2, Grunbach.
- ROSENSTOCK, E. 2010: Entstehen Siedlungshügel „von selbst“? Ein Versuch der Quantifikation des naturräumlichen Einflusses auf die Tellbildung. In: Hansen, S. (Hrsg.): *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*. Kolloquien zur Ur- und Frühgeschichte 14, Bonn 2010, 1–11.
- SCHREIBER R. 1984: Szimbolikus ábrázolások korabronzkori edényeken – Symbolische Darstellungen an frühbronzezeitlichen Gefäßen. *ArchÉrt* 111 (1984) 3–28.
- SIKLÓSI Zs. 2006: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall* 24–25 (2006) 73–88.
- SOFAER, J. 2006: Pots, houses and metal: technological relations at the Bronze Age tell at Százhalombatta, Hungary. *OJA* 25 (2006) 127–147.
- SØRENSEN, T. F.–BILLE, M. 2008: Flames of transformation: the role of fire in cremation practices. *WA* 40 (2008) 253–267.
- STANCIK, I. 1982: Befestigungs- und Siedlungssystem von Jászdózsza-Kápolnahalom in der Periode der Hatvan-Kultur. In: Chropovský, B.–Herrmann, J. (Hrsg.): *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin–Nitra 1982, 377–388.
- STANCIK, I. 1988: *Jászdózsza-Kápolnahalom (Bronzkori telep)*. Bölcsészdoktori értekezés, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- STANCIK, I.–TÁRNOKI, J. 1992: Jászdózsza-Kápolnahalom. In: MEIER-ARENDT 1992, 120–127.
- STEVANOVIĆ, M. 1997: The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction. *JAA* 16 (1997) 334–395.
- STEVANOVIĆ, M. 2002: Burned Houses in the Neolithic of Southeast Europe. In: Gheorghiu, D. (ed.): *Fire in Archaeology. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000*. BAR-IS 1089, Oxford 2002, 55–62.
- SZABÓ G.–HAJDU T. 2011: A mészbetétes edények díszítésének szimbolikája a bonyhádi vegyes rítusú bronzkori temető embertani leleteinek feldolgozása tükrében – Symbolism of the ornaments of encrusted pottery in the light of anthropological finds from the Bronze Age mixed-rite cemetery at Bonyhád. *AnthrK* 52 (2011) 85–108.
- SZATHMÁRY L. 1997: A Nyírség kultúra (korai bronzkor) három hamvasztott csontvázleletének vizsgálata – Three cremated human skeletons from Nyírség culture (Early Bronze Age). *JAMÉ* 37–38 (1995–96 [1997]) 73–76.
- SZATHMÁRY L. 2001: Kora bronzkori urnaleletek embertani vizsgálata – Anthropological examinations on Early Bronze Age cremated human skeletal remains. *JAMÉ* 43 (2001) 127–131.

- SZEVERÉNYI, V.–KULCSÁR, G. 2012: Middle Bronze Age Settlement and Society in Central Hungary. In: Jaeger, M.–Czebreszuk, J.–P. Fischl, K. (eds): *Enclosed Space–Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 9, Poznań–Bonn 2012, 287–351.
- TILLEY, C. 1999: *Metaphor and Material Culture*. Oxford.
- TRINGHAM, R. 2005: Weaving house life and death into places: a blueprint for a hypermedia narrative. In: Bailey, D. W.–Whittle, A.–Cummings, V. (eds): *(un)settling the Neolithic*. Oxford 2005, 98–111.
- VAN DYKE, R. M.–ALCOCK, S. E. 2003: Archaeologies of Memory: An Introduction. In: Van Dyke, R. M.–Alcock, S. E. (eds): *Archaeologies of Memory*. Malden, MA–Oxford 2003, 1–13.
- VICZE, M. 1992: Die Bestattungen der Vátya-Kultur. In: MEIER-ARENDT 1992, 92–95.
- VICZE, M. 2009: Nagyrév symbolism revisited: Three decorated vessels from Százhalombatta and Dunaújváros. *Tisicum* 19 (2009) 309–318.
- VICZE, M. 2011: *Bronze Age Cemetery at Dunaújváros-Duna-dűlő*. DissPann 4.1, Budapest.
- VICZE, M. 2013: Middle Bronze Age Households at Százhalombatta-Földvár. In: Anders, A.–Kulcsár, G. with Kalla, G.–Kiss, V.–V. Szabó, G. (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies 1, Budapest 2013, 757–769.
- WILLIAMS, H. 2003a: Introduction: The Archaeology of Death, Memory and Material Culture. In: Williams, H. (ed.): *Archaeologies of Remembrance. Death and Memory in Past Societies*. New York 2003, 1–24.
- WILLIAMS, H. 2003b: Material culture as memory: combs and cremation in early medieval Britain. *Early Medieval Europe* 12 (2003) 89–128.
- WILLIAMS, H. 2004a: Potted histories – cremation, ceramics and social memory in Early Roman Britain. *OJA* 23 (2004) 417–427.
- WILLIAMS, H. 2004b: Death Warmed Up: The Agency of Bodies and Bones in Early Anglo-Saxon Cremation Rites. *Journal of Material Culture* 9 (2004) 263–291.
- WILLIAMS, H. 2005: Keeping the dead at arm's length: Memory, weaponry and early medieval mortuary technologies. *Journal of Social Archaeology* 5 (2005) 253–275.
- WILLIAMS, H. 2006: *Death and Memory in Early Medieval Britain*. Cambridge.

Deliberate house-burning and material metaphors in the Early and Middle Bronze Age of the Carpathian Basin

The aim of this article is to examine the role of material culture as metaphor in the creation of meaningful social life in the Early and Middle Bronze Age of the Carpathian Basin through the study of various groups of archaeological phenomena from the formation of multilayered tell settlements through burial rites to ceramic forms and technology. I attempt to show that in certain EBA and MBA communities a metaphorical relationship existed between houses, ceramic vessels and human bodies. The various domains of these metaphors were connected through an analogic logic paved by the symbolic properties of clay and the concept of fire as a medium of transformation. The processes analyzed this way seem to have played a fundamental role in the social production and reproduction of culture and the creation of social memory and of relationships with the ancestors and the past.

A mészbetétes edények népe kerámiájának forma- és jelrendszere a temető- és a telepanyagok viszonylatában

Kulcsszavak: mészbetét, dunántúli mészbetétes edények népe, középső bronzkor

Keywords: encrustation, Transdanubian Encrusted Pottery culture, Middle Bronze Age

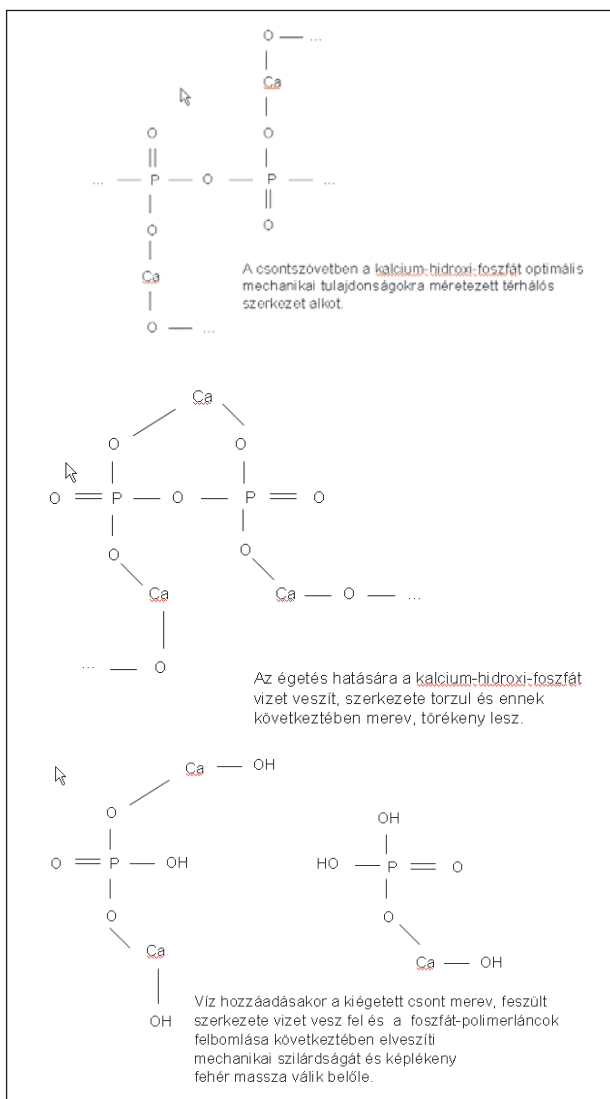
Bevezetés

A temető- és telepanyagok közötti esetleges különbségek kérdése már a kezdetek kezdetén foglalkoztatta a kutatókat. Wosinsky Mór *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete* című alapmunkájában felteszi a kérdést: „mi lehetett e mészbetétes edények rendeltetése?” (WOSINSKY 1904, 22). Megfigyelései szerint a mészbetétnek a víz ugyan nem árt, de az ilyen díszű edények a tűz mellé nem állíthatók, mert a mészbetét megrepedezik, kihull helyéről. Szerinte a gazdag díszítés mellett alakjuk és nagyságuk is kizárja, hogy ezeket a tárgyakat hétköznapi használatra készítették volna. Ásatási tapasztalatai alapján úgy látta, hogy a konyhai célokra készült nagyobb edényeken csak kivételes esetekben fordul elő mészbetét, s azok is emberi hamvakat tartalmaztak. A díszített edények, megfigyelése szerint, többnyire picinyek, mintha csak díszedények volnának, nem ritkán — különösen a tálaknál — belső részük is díszített, s gyakoriak az olyan kisméretű edények is, melyek legfeljebb csak gyermekjáték gyanánt használhatóak. Wosinsky M. szerint a tűzben könnyen pusztuló díszítésmód kizárja a hétköznapi célú használatot, s azt is elveti, hogy a bronzkorban pusztán minden gyakorlati ok nélkül, a fényűzés kedvéért készítettek volna ilyen edényeket. Végül is arra jutott, hogy: „E kedves emlékü halottaik földi maradványainak megőrzésére díszesebb edényeket tartott megfelelőbbnek a kegyelet s a játékszerek értékének emelésére is alkalmas mód volt e mészbetétes díszítés. Nem lehetetlen, hogy éppen nálunk Magyarországon — hol majdnem kizárólagosan csak hullaégetési sírokban fordulnak elő e csontporral készített szép edények — a hullaégetésnél nyert tapasztalatok vezették e népet a díszítő fehér anyag tökéletesítésére. Hisz itt láthatták annyiszor, hogy az égett csont törmeléke a legszebb fehér anyagot szolgáltatja.” (WOSINSKY 1904, 23).

Mészbetétes kerámia a sírokban

Wosinsky M. kérdéseit kutatók generációi fogalmazták újra, de azokra újabb válaszokat csak részben sikerült adni. Wosinsky M. szerint a mészbetét készítésekor a fehérre égetett csonthamu porát keverték össze égetett és utána vízzel oltott mézspéppel. Ezt ma is hasonlóan látjuk, bár a természettudományos vizsgálati lehetőségeknek köszönhetően jóval árnyaltabb a kép. A csontszövetben a kalcium-hidroxifoszfát optimális mechanikai tulajdonságokra méretezett térhálós szerkezetet alkot. Égetés hatására a kalcium-hidroxifoszfát vizet veszít, szerkezete torzul és ennek következtében merev, törekeny lesz. Víz hozzáadásakor a kiégetett csont merev, feszült szerkezete vizet vesz fel és a foszfátpolimerláncok felbomlása következtében elveszíti mechanikai szilárdságát és képlékeny fehér massa válik belőle (1. kép).¹ Ezt az elméleti folyamatot nagyon jól lehetett követni hamvasztási kísérleteinknél (SZABÓ 2004). Az eddigi kutatási eredmények alapján az is jól látható, hogy a mészbetét készítésére a különböző időszakokban több receptúrát is ismertek, de olykor még egy kultúrán belül is eltérés van a felhasznált elemekben (PARKINSON ET AL. 2010, 69). Vizsgálatunk szempontjából különösen fontos, hogy az égetett csont jelenlétére utaló hidroxiapatit tartalom sem figyelhető meg minden mészbetétben (SZIKI ET AL. 2002; GHERDÁN ET AL. 2003; KREITER–TÓTH 2010). Ahol megfigyelhető, ott sem lehet tudni, hogy az elégetett csont milyen fajból való, aminek tisztázása pedig a mi szempontunkból rendkívül fontos lenne. Stephen Roberts és munkatársai is csak annyit jegyeznek meg, hogy a vizsgált mintákban található hidroxiapatit feltehetően emlőscsontból származhat (ROBERTS ET AL. 2008, 329). Mivel a mészbetét lehetséges, de nem szükséges eleme a csonthamu, így az edények formáját, motívumait is

¹ Ezúton is köszönöm Lukács Zoltán tanácsait és a folyamatára elkészítését.

1. kép. A csont kémiai szerkezeti és szerkezeti átalakulása hő hatására (Lukács Zoltán alapján)

Fig. 1. The chemical composition of bone and the structural changes caused by fire (after Zoltán Lukács)

tekintve az összetételnél szakrális szempontok is felmerülnek. Így egyáltalán nem mindegy, hogy marha, vagy emberi csont maradványait keverték-e a fehér masszába. A továbbiakban a fő kérdés már nem az, hogy mi van a mészbetétben, hanem az, hogy ki?²

Kiss Viktória és Somogyi Krisztina a Somogy megyei újabb feltárások kapcsán áttekintették a dunántúli mészbetétes korú telepek szerkezeti kérdéseit, de a kerámiaanyag díszítésének, illetve a mészbetét össze-

² Hajdu Tamás és Márk László segítségével megkezdjük ennek a kérdésnek a vizsgálatát. Sajnos arra az egyszerűnek tűnő kérdésre, hogy állat- vagy embercsont van-e a mészbetétben, eddig nem találtunk megfelelő vizsgálati módszert, eszközt. A magas hőmérsékleten lebomló fehérjék és a porítással szétroncsolt szerkezet miatt a kérdés megválaszolása igazi szakmai kihívásnak tűnik.

tételének összehasonlító értékelésére csak néhány objektum kapcsán tértek ki (KISS–SOMOGYI 2004). Mi ezáltal teljesen más oldalról közelítve megpróbálkozunk egy telep és temető kerámiájának összehasonlításával.

A bonyhádi mészbetétes korszakbeli temető újabb részletének feltárása és anyagának feldolgozása során a régészeti megfigyelések és az embertani adatok együttesen arra utaltak, hogy az edénymellékletek összetétele jelentős mértékben összefügg az elhunyt személyével (SZABÓ 2010, 110). Az adatokat elsősorban a hamvak antropológus által meghatározott neme szerint csoportosítottuk, majd a motívumok elhelyezkedését, előfordulásuk gyakoriságát, egymással való kombinációjukat, stb. vizsgáltuk (SZABÓ–HAJDU 2011).

Az edények forma- és díszítésvilágának összehasonlító elemzéséhez a Christine Reich által kidolgozott rendszert a saját, illetve Kiss Viktória tipokronológiai megfigyeléseivel kiegészítve dolgoztuk fel a bonyhádi temető közel teljes anyagát (REICH 2006; KISS 2009). Eddig 858 esetből 113 különböző típusú edényen 2704 alkalommal 439 eltérő mészbetétes elemet figyeeltünk meg. A létrehozott adatbázist szándékunk szerint minden, a korszakkal foglalkozó kutatónak rendelkezésére bocsátjuk azzal az egyetlen kikötéssel, hogy az általa feldolgozott lelőhely adatait a későbbiekben töltsse fel a kialakított rendszerbe.

A bonyhádi temető anyagának elemzésekor már az első adatsoroknál markánsan kirajzolódott egy kör, amely következetesen a férfi, illetve a női sírokhoz kapcsolódott (HAJDU 2010).³ Más temetők anyagán is ellenőrizve adatainkat, egyértelművé vált: a nem és a becsült elhalálozási kor alapján a mészbetétes edények népe kultúrájának északi és déli területein a sírmellékletekben az edények méretében, formájában és díszítésében egyértelműen összefüggés mutatható ki. A motívumok elhelyezése az edényeken megfelel a testtájak szerinti elrendezésnek, azaz jelzéssel bírnak a halott neméről (2. kép). Ez azt jelenti, hogy az urnák például magát a halottat ábrázolják, a mészbetétes motívumok révén pontosan megjelölve, hogy férfi, vagy nő volt-e az elhunyt személy (3. kép). A régészeti és embertani elemzések eredményei alapján először sikerült kimutatni, hogy az edényeken az emberi testtájaknak megfelelő módon elhelyezett motívumok valójában nem egyszerűen csak díszítések, hanem azok pontos jelentést hordoznak: egy, a közösség által jól értelmezhető és következetesen használt jelrendszert alkotnak, az urna pedig magát a halottat jelképezi (SZABÓ–HAJDU 2011). Azonban óhatatlanul felmerül ismét a régi kér-

³ A sírok embertani meghatározását Hajdu Tamás végezte.

2. kép. Bonyhád-Biogázüzem (BBQ137J07) — 1: embert ábrázoló mészbetétes urna, 2: a kézfejek részletfotója
 Fig. 2. Bonyhád-Biogázüzem (BBQ137J07) — 1: urn decorated with lime-encrusted motifs and a human depiction, 2: detail of the urn showing the hands

dés: akkor mi a helyzet a korabeli települések területén talált mészbetétes díszű edényekkel? A telep- és temető anyagok részletes összehasonlító elemzését szinte lehetetlenné teszi, hogy a bonyhádihoz hasonló módon feldolgozott telepanyag nem áll rendelkezésünkre, az irodalmi adatok pedig elég nehezen értékelhetőek, s különösen a régi gyűjtésű együtteseknél még az sem mindig egyértelmű, hogy telep vagy temető leletanyagáról van-e szó.

Mészbetétes kerámia a telepeken

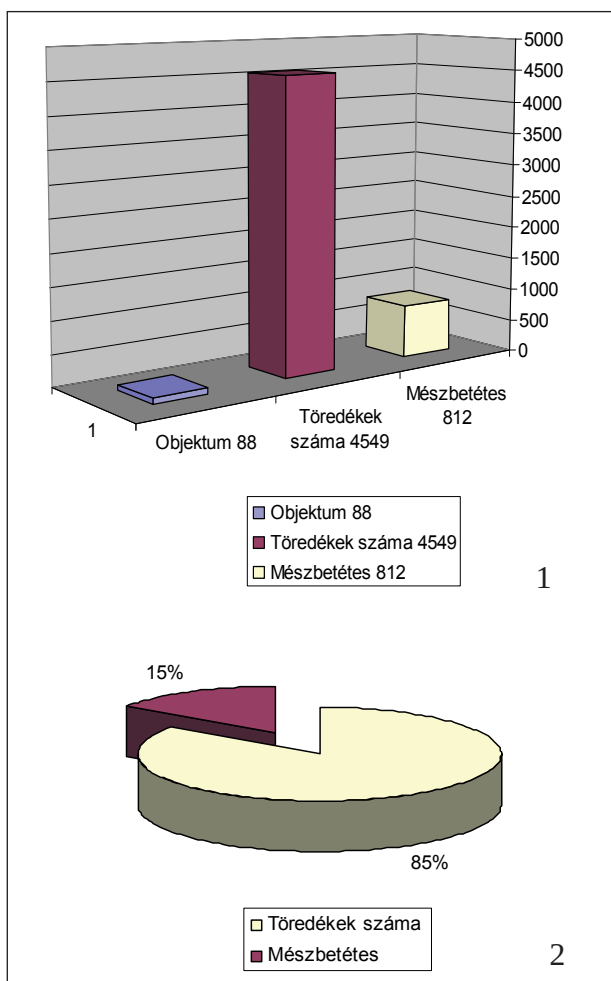
A temetkezések vizsgálatából nyert eredményeket összevethetjük az Alsónyék-Kanizsa-dűlő lelőhelyen feltárt középső bronzkori település kerámialeleteivel.⁴ A restaurált, a leltárkönyvi meghatározás szerint 88 objektum között megoszló, 4549 korszakunkba tartozó edénytöredéknek az alkalmazott nyilvántartási és raktározási rendszer anomáliái miatt sajnos csak mintegy felét sikerült összeválogatnunk és kézbe vennünk.⁵ A nyilvántartásba vett 821 mészbetétes töredék közül 412-t elemezhattunk, amelyek kilenc gödörből kerültek elő (1. függelék).

⁴ A feltárás középső bronzkori leletanyagába való betekintés lehetőségéért Oszás Anetnek, Zalai-Gaál Istvánnak és Kiss Viktóriának tartozom köszönettel.

⁵ Tapasztalataink szerint az objektumszámoktól független raktározási mód átláthatatlanná, esetlegessé teszi az egyes objektumok anyagának elérhetőségét. Ennek érzékeltetésére a 1. függelékben szereplő, mindössze kilenc gödörre vonatkozó adatainkat nem a logikus, az objektumok és töredékek nyilvántartási számának emelkedő sorrendje szerint, hanem a raktározás módjának megfelelő szórtságban adjuk közre.

3. kép. Alsónyék-Kanizsa-dűlő, 36. gödör — 1: edénytöredéken (Ltsz.: M6-2008.10/B36.220) látható csüngő-motívum, 2: a csüngő viseleti rekonstrukciója
 Fig. 3. Alsónyék-Kanizsa-dűlő, Pit 36 — 1: Pendant motif on a pottery sherd (inv. no. M6-2008.10/B36.220), 2: reconstruction of how the pendant was worn

4. kép. A mészbetétes díszű töredékek (1) száma és (2) aránya Alsónyék-Kanizsa-dűlő (M6 TO 10/B) lelőhely középső bronzkori telepén

Fig. 4. Number (1) and proportion (2) of the pottery fragments decorated with lime-encrusted patterns at the Middle Bronze Age site of Alsónyék-Kanizsa-dűlő (M6 TO 10/B)

Érdekes, hogy a kerámialeletek nyolcadát kitevő mészbetétes töredékek a telepobjektumok között nem egyenletes eloszlásban kerültek elő, hanem csak a beásások kisebb része tartalmazott fehérén díszített kerámiadarabokat. Ma még nem világos a jelentősége, de mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a mészbetétes edénytöredékeket tartalmazó gödrök betöltése szinte minden esetben jelentős mennyiségű paticst, faszenet, s gyakran folyami kagylóhéjat, égett csontokat tartalmazott.⁶ Ez a betöltés mindenképpen tűzzel járó tevékenységre utal, többszöri ismétlődése miatt nem magyarázható tereprendezéssel, összetétele miatt konyhai szemét tárolásával. Így felmerül annak lehetősége is, hogy ezeken a helyeken éppen a hamvasz-

⁶ A gödrök betöltésének értékelését, a kerámia leletekkel való együttes értékelését a feltáró Oszta Anett gondos és pontos megfigyelései és dokumentálása tette lehetővé.

táshoz, a temetési szertartáshoz kapcsolódó tevékenység folyt, s ez magyarázza a mészbetétes díszítésű edények telepen belüli előfordulását, meghatározott betöltéstípushoz való kapcsolódását.

A vizsgálatok során kiindulási alapnak számító bonyhádi temető edényeihez viszonyítva az az általánosnak mondható tendencia már az első pillanatban is jól érzékelhető volt, hogy a telepanyagban sokkal kisebb — szinte fordított — a díszített töredék aránya (4. kép), ugyanakkor a díszített edények egy részét magasabb hőmérsékleten égették ki, mint a sírkerámiát.

A sokszor meglehetősen apró töredékek miatt a telep anyagának formavilágára nem lehetett alkalmazni a statisztikai elemzésünket, de nagy vonalakban így is látható, hogy az nagyjából megfelel a bonyhádi temető 4–5. időszakában használt edényeknek (SZABÓ 2009, 111–112). Nem csak a „finomkerámia”, de a fazekak, kisméretű edények is mindkét anyag típusban megtalálhatóak, ami nem meglepő, hiszen a temetőben is a földi létet folytatják. Ami feltűnt a gödrökből kikerült mintegy 2000 töredék átnézése után, az az, hogy nem találtunk a közepes méretű urnatípushoz tartozó töredékeket, melyek a temetőben leginkább kötődtek az elhunyt személyéhez. A 245 mészbetétes töredéken 412 díszítés volt megfigyelhető, mely meglepően sok, 104 féle motívumot tartalmazott.

A telep edénytöredékein lévő mészbetétes motívumok feldolgozása lehetőséget adott — ha korlátozott mértékben is — egyfajta számszerű összehasonlításra (2. függelék).⁷ A motívumok előfordulási gyakorisága meglehetősen nagy szórást mutat, a legtöbbször, 44 esetben előforduló FI1a díszítőelem mellett a motívumok több mint 60%-a csak egy-egy töredéken figyelhető meg. Ugyanakkor a kilenc leggyakoribb motívum (AI1a, FI1a, FI1b, FI3a, FI3c, FII3a, FII3b, MVIII3a, MVIII2a) a töredékek több mint felén megfigyelhető (1. függelék). Hasonló arányokat találtunk a bonyhádi temető leleteinek elemzésekor is. Ez két dolgot is jelez: a motívumok besorolása túl részletes, nem a tényleges jelentéstartalomhoz igazodik, hanem az olykor egészen apró, egyedi ízt jelentő eltérések miatt eltérő csoportba sorolt rokon motívumokat a további kutatás során majd célszerű lesz együtt kezelni. Másrészt a telepen talált, de a kontrollként használt temető anyagával jelentős mértékben hasonlóságot mutató mészbetétes kerámiaanyag — a gödrök sajátos, égett betöltését is figyelembe véve — inkább a temetkezési szertartáshoz valamilyen módon kapcsolódó edények-

⁷ Ezúton is köszönöm Toronyi Alexandrának és Zsámboki-Tót Zsuzsannának a leletek feldolgozásához nyújtott segítségét.

5. kép. Alsónyék-Kanizsa-dűlő, 36. gödör — mészbetétes díszű töredékek
Fig. 5. Alsónyék-Kanizsa-dűlő, Pit 36 — pottery fragments with lime-encrusted decoration

nek, semmint háztartási eszközöknek tekinthetők.⁸ Ezt jól alátámasztja Wosinsky M. több mint egy évszázados azon megfigyelése is, hogy a mészbetétes edények díszítettségük, gyenge égetettségük miatt konyhai célokra használhatatlanok voltak (WOSINSKY 1904). Ugyanakkor mint látható, a mészbetét a sírkerámiákon konkrét jelentéstartalommal bírt és ezeket az edényeket nem használták a háztartás profán céljaira, a telepek konyhai edényei változatlan formában és funkcióval széles körben jelennek meg a sírmellékletek között. Ez természetesen egyáltalán nem meglepő, hiszen az étel-ital mellékletekhez — akárcsak a telepeken — a funkcionálisan leginkább megfelelő edények használata volt a legészérőbb.

A telepeken található mészbetétes leletek díszítésében nem találtunk lényeges eltérést a sírkerámiákhoz képest, de a leletkörülmények arra mutatnak, hogy ezeket a díszes, emberi vonásokkal felruházott edényeket nem konyhai célokra készítették, hanem valamilyen tűzzel járó szertartás során használták, s helyezték utá-

⁸ Ezúttal két konkrét lelőhely anyagát vizsgálva nem térünk ugyan ki rá, de szükségesnek tarjuk felhívni a figyelmet arra a kortól független általános jelenségre, hogy az eredetileg meghatározott jelentéstartammal bíró motívumok rendszere idővel feloldódva, pusztán díszítőelemként már a mindennapi élet tárgyain is megjelenik — mint az a középső bronzkori végi telepeink anyagában széles körben megfigyelhető.

na a földbe (5. kép). Ma még nem világos, hogy ezek a rendszerint paticsos, faszenes betöltésű gödrök a temetők területéről eddig hiányolt máglyák nyomával állnak kapcsolatban, vagy valami egyéb, de a halott személyével szorosan összefüggő szokást jeleznek. A mészbetétes edények alapvető szerepe, funkciója csak a megfelelő, célzott természettudományos vizsgálatok segítségével lesz majd tisztázható. Addig a rendelkezésünkre álló adatok, összefüggések alapján még sokáig inkább csak a kérdéseink szaporodnak, mint például: ha a díszítésük, égetettségük miatt mindennapi használatuk korlátozott volt, akkor milyen konkrét szakrális céllal készítették a mészbetétes kerámiákat; mi az az összekötő szál, ami miatt a sírokban és a háztartásokban is találkozunk ezekkel a leletekkel?

Remélhetően az újabb feltárások szerencsés leletösszefüggései rámutatnak majd arra, hogy Alsónyék-Kanizsa-dűlő középső bronzkori telepén az égett betöltésű gödrökben talált mészbetétes edénytöredékek a régóta keresett hamvasztóhelyekkel, vagy a temetési szertartás elföldelt maradványaival állnak-e kapcsolatban.

Szabó Géza

Wosinsky Mór Múzeum
7101 Szekszárd, Szent István tér 26.
kaladeaa@gmail.com

1. függelék

Mészbetétes motívumok Alsónyék-Kanizsa-dűlő lelőhely megvizsgált telepanyagában

Appendix 1.

Lime-encrusted patterns at the site of Alsónyék-Kanizsa-dűlő

Objektum száma	Töredék-azonosító	Töredék jellege	Díszítés típusa	Forma	Megjegyzés
13	361	oldal	FI3a		
13	363	oldal	MVIII3a		
13	371	oldal	FI3a		
13	372	oldal	FI1b		
13	373	oldal	FI3b		
13	387	fül	HI16a		
13	380	oldal	FI1a, FI13b		
13	382	oldal	FI1c		
13	384	oldal	FI3a		
13	385	oldal	FI3a		
13	389	oldal	FI1a, FI1b		
13	394	oldal	FI15d, MVIII3a, UI2a		
13	399	perem	FI15i		
13	400	oldal	MVIII3a		
6134	37	oldal	FI2a		
6134	40	fül	HI13c		2 db
6134	42	oldal	FI2a		
36	1	perem	FI3a		
36	3	oldal	FI3f, FI15q		
36	4	perem	?		
36	5	perem	FI3a		
36	8	perem	UI2d		
36	12	perem	MVIII11a (?)		
36	18	oldal	UI2a		
36	23	oldal	FVI1e, MVII5f, MVIII3a		
36	24	oldal	FI17a, ?		
36	25	oldal	UI3b		
36	26	oldal	FI4f, MV7e		
36	27	oldal	FI1b, FI13a		
36	28	oldal	FI1b, FI15d		
36	29	oldal	FI1a, SIV7b, FI13b		
36	32	oldal	?		
36	33	perem	AII1a, AI1e		
36	38	oldal	?		
36	48	oldal	FI1b		
36	190	oldal	MVIII3a, FI4b		
36	191	perem	AII1a		
36	192	perem	FI1b, FI16g		
36	193	perem	AI1a, MVIII3a, FI13f, FI1a		
36	194	perem	AII1a, FI12a, FI1a		
36	195	perem, nyak, fül	AI11a, FI16b, MVIII11a, HI4f	K-Ob(?)	
36	196	perem	MVIII11o		
36	197	perem	AI1a, ?		
36	198	perem	FI1a, FI12a, FI3a		
36	199	perem	AI1a, FI1a, FI12b, FI12a, SIV2a2		

Objektum száma	Töredék-azonosító	Töredék jellege	Díszítés típusa	Forma	Megjegyzés
36	200	perem	AI1a, FI1a, FIII2b, FIII2a, SIV2a3		36/199-hez tart.
36	201	perem	FI1c		
36	202	fül	HI4a		
36	203	perem	AI1a, FII3b, MVIII2a		
36	104	perem	FII3b		
36	205	perem	AI1a		
36	208	perem	FI1a, FI1b		
36	209	oldal	FI1a, FIII1c, FI2c, SIV14a v. SIV19I		
36	210	oldal	FI1b		
36	211	oldal	FI1b, FII3b		
36	212	oldal	FI3a		
36	213	oldal	FI1a, FIII1c, FII3b		
36	214	oldal	FI3a, FII3f		
36	215	oldal	MVII2a(?)		
36	216	oldal	FIII7a		
36	217	oldal	FI1a, FIII1c, MXI1k, FIII6d-nél vékonyabb		
36	218	oldal	FI1a, FII2c, FII4a		
36	219	oldal	FII3f, FII3b		
36	220	oldal	FI3a, MX2n(?)		
36	221	oldal	FI1a, FII2c		
36	223	oldal	FI1a, SIV19I,		
36	225	oldal	FI1a, FII4f		
36	226	oldal	FI1b		
36	227	oldal	FII3a, MVII6b		
36	228	oldal, fül	HMII4k(?), MII6b, SIII3b, több MXIII6a		
22	8	oldal	UI2a, FI1b, FIII4c		
22	18	oldal	MVIII1a		
22	24	oldal	FIII5g		
22	25	oldal	MVIII1o		2 db
22	31	oldal	UI2a		
22	32	oldal	MXI2c, FI1a, SIV7b, ?		
22	33	oldal	FI1a, MXI2c		
22	34	oldal	UI5a		
37	1	perem	AI1a, FII3b, MI2b,		
37	2	nyak	AI1a, MIV2d, FII3b, FII3a, FIII8d, MXI2I	K-Ra(?)	
37	3	perem	MVIII1o		
37	4	perem	AI1a, FI1a, FIII2a, FII3b, FII3a		2 db
37	5	perem	AI1a, FI1a, FIII2a, FII3b, FII3a		37/4-hez tart.
37	6	perem	AI1a, FI1a, FIII2a, FII3b, FII3a		37/4-hez tart.
37	7	nyak, has	FIII6f, FIII8d, FII3a	K-Rc(?)	
37	8	perem	FII3a, UI2a, AI2f	S-I(?)	
37	9	oldal	FI3a, FI1a, ?		37/14-hez tart.
37	10	oldal	FIII1c		
37	11	perem	AI1a, FI1a, FIII1c, FII3a, FII3b, ?		
37	12	perem	FI1a, fordított FII4h		
37	13	perem	FIII6a, MVIII1g		
37	14	oldal	FI1a, FI3a, ?		2 db, ide tart. a 37/9
37	15	oldal	MVIII1a, FI1a, FII3b, ?		
37	16	fenék	BII4a		
105	194	fül	III13a		

Objektum száma	Töredék-azonosító	Töredék jellege	Díszítés típusa	Forma	Megjegyzés
105	204	perem	FIII5i		
105	210	perem	AII1a, UI2a	T-Ab	
105	222	perem	FI3a		
105	240	nyak, has, fenék	FI3c, MXI2l, SIV19a	S-G(?)	105/329-hez tart., 2 db
105	260	oldal	FIII8d, FVI1eFII3e		
105	307	oldal	FIII6f		
105	310	perem	FIII5i		
105	312	oldal	FI3a		
105	329	oldal	MVII5b, MVIII3a, ?		
105	329	nyak, has, fenék	FI3c, MXI2l, SIV19a, MX1c(?)	S-G(?)	105/240-hez tart., 4db
105	356	oldal	FII3b		
105	362	oldal	FI1c, FI1b, SIV5c, ?		
105	364	oldal	MVIII3a		
105	374	oldal	MVIII3a		2 db
105	376	oldal	FI1b		
105	378	oldal	FI2c, 3db FIII6f		
12	87	oldal	UI2a, FII3f		
12	88	oldal	FII4c, FII4d, MVII5a2		
12	89	oldal	UI2a, FII3f, FII4h		
12	90	oldal	FIII6f		
12	91	oldal	MVIII3a		
12	92	fül	MXI2a s fülön!, MVIII1j, UI2a		
12	97	oldal	FI3a		
12	99	oldal	FI1b		
12	100	oldal	FII3b		
12	108	oldal	FI1a, HMI8b, SII1b, MVIII5a, MVIII3a	K-Og(?)	
12	109	perem	FI1a		
12	110	perem	MVIII4c, SIII4c(?)		
12	112	nyak	MVIII1n	K-Rc	
12	113	nyak	FI3a	K-Oc(?)	
12	125	oldal	FII3b		2 db
12	126	oldal	FI1a		
12	127	perem	FII4a		
12	129	perem	FI1a, MVIII2a		
22	43	oldal	FI3c, FII3e, UI3b		
22	48	nyak, fül	MVIII1a	K-Rc(?)	
22	49	oldal, fültöredék	MXII1d, FI1a, FII4f	K-Ra	
22	49	oldal, fenék	MXII1d, FI1a, FII4f	K-Ra	
22	53	perem	FI1b		
22	54	perem	FI3a		
22	62	oldal	MVII5f, FI3a		
22	88	oldal	FI4a, UI2a		
22	89	oldal	FI3c		
22	90	oldal	FI1b, FII3f		
22	92	oldal	FIII8e		
22	94	perem, oldal, fenék	UI2a	T-Aa	3 db, miniatűr edényke
22	96	oldal	FI1b, FI1c		
22	107	oldal	FI1a, FIII5a		
22	108	oldal	FI1a, FII2c, SIII1a		2 db
12	1	perem	MII1a, FIII1a		

Objektum száma	Töredék-azonosító	Töredék jellege	Díszítés típusa	Forma	Megjegyzés
12	2	perem	FII3b, FI1b		
12	3	oldal	FI1a, FII3b, SIV19I, ?		
12	4	perem	FI1a, FIII1c, FIII2a		
12	5	perem	FII3b, FI1b, SIII3e		
12	6	oldal	FI1c, FI1a, FIII1a		
12	7	oldal	FI1a, FII3a		
12	8	oldal	FI1a, FVI2a-hoz hasonló		
12	10	oldal	MII1a, ?		
12	12	oldal	FI1a, MXI1e, SV3f(?)		
12	13	oldal	FI1a, FII3b		
12	16	oldal	FIII7a		
12	17	fenék	MXI1e(?), BII4a		
12	18	oldal	FII3f		
12	19	oldal	FI1b, FI1c		
12	20	oldal	FI1a, SIV19I, SIV10i, FI1b		
12	129	oldal	FI1b		
13	2	perem	MVII6d, ?		
13	10	perem	FI3a		
13	18	perem	FI1a, MVIII2a		
13	27	oldal	MVIII3a		
13	30	oldal	FI3a		
13	32	oldal	FI3a		
13	33	oldal	FI3c		
13	34	oldal	FI1b		
13	35	oldal	FI1b		
13	36	perem	FI3a		
13	37	oldal	MVIII3a		
13	38	oldal	FI1b, FII3b		
13	42	oldal	FI3a		
13	183	oldal	MVIII3a		
13	193	oldal	FI3c, FII3f		
13	194	oldal	FII3b		
13	197	oldal	FI3a		
13	198	oldal	FI1a, FI2c		
13	199	oldal	FI3a		
13	200	oldal	MVIII3a		
13	201	oldal	MVIII3a		
13	202	oldal	FI3c		
13	203	oldal	MVIII3a		
13	204	oldal	FI3c		
13	205	oldal	MVIII3a		
13	206	oldal	FII3b, FI2c		
13	207	oldal	FII3b		
13	209	perem	FI1b		
13	211	perem	MVIII3a		
13	212	perem	FI3a		
13	213	perem	MVIII2a		
13	214	perem	MVIII2a, MVIII3a, FI1b, FI3a		
13	215	perem	FI3a		2 db
13	216	nyak	MVIII3a, MVII5f		

Objektum száma	Töredék-azonosító	Töredék jellege	Díszítés típusa	Forma	Megjegyzés
13	217	perem	AII1a, UI2a		
13	219	perem	MVIII3a, FI3a, MVIII2a, FVI1f1		
13	221	perem	FIII5i		
13	222	perem	FIII6c		
13	224	perem	FI3c, FIII5o		
13	225	perem	FI3c		
13	227	perem	FI3a		
13	228	perem	UI2a		
13	229	perem	MVIII3a, UI2a		
13	230	perem	FI3c		
13	231	perem	FI1c		
13	232	perem	FIII5d(?)		
13	232	perem	FI3c		
13	235	perem	FI3c		
13	235	perem	FI3a		
13	237	perem	FI3c		
13	238	perem	FI3c		
13	240	perem	FI3a		
13	241	perem	FI1a		
13	242	perem	MVIII3a		
13	246	perem	FIII5i		
13	247	perem	MVIII3a		
13	251	perem	FI1b		
13	252	perem	AII1a, FI13a, MVIII2a		
13	253	oldal	FI1b, MVIII3a		
13	254	oldal	FI1b		
13	255	oldal	FI1b		
13	257	oldal	MVIII3a		
13	258	oldal	MVII5f		
13	259	perem	MVIII3a		
13	260	oldal	FI3c		
13	262	oldal	FI3c, MVIII3a		
13	262	oldal	FI3a		
13	263	oldal	FI3a		
13	264	oldal	MVIII3a		
13	266	oldal	FI3c		
13	267	oldal	FI1c		
13	268	oldal	FI3a, MVIII3a, MVIII2a, MVI5f(?)		
13	268	oldal	FI3a		
13	269	oldal	FI3a		
13	270	oldal	MVIII3a		
13	426	edény	FI3b, FVI1e, MVIII3a, MVI5f, FI3c, UI2a, HII13a	B-Bc	rest
36	355	edény	FI3c, UI2a		rest
6350	1	oldal	FI2a		
6350	2	oldal	FI2a, MVIII2a		
6350	3	oldal	FI1a, FI3a vagy FI3c		
6350	4	fül	UI2a, HII4e zsinédisszel		
16	6	fül, oldal	FI3a vagy FI3c	K-Ra(?)	
16	7	perem	FI1b, FI4c		
16	8	perem	FI4c		

2. függelék

Mészbetétes motívumok előfordulási gyakorisága Alsónyék-Kanizsa-dűlő lelőhely megvizsgált telepényagában

Appendix 2.

Frequency of lime-encrusted patterns at the site of Alsónyék-Kanizsa-dűlő

Díszítés kódja	Díszítés rajza	Gyakoriság (db)	Gyakoriság (%)	Díszítés kódja	Díszítés rajza	Gyakoriság (db)	Gyakoriság (%)
AI1a		9	2,18	FIII1a		2	0,49
AI1e		1	0,24	FIII1c		6	1,46
AI2f		1	0,24	FIII2a		8	1,94
AII1a		9	2,18	FIII2b		2	0,49
BII4a		2	0,49	FIII4c		1	0,24
FI1a		44	10,68	FIII5a		1	0,24
FI1b		30	7,28	FIII5d(?)		1	0,24
FI1c		7	1,70	FIII5g		1	0,24
FI2a		4	0,97	FIII5i		5	1,21
FI2c		4	0,97	FIII5o		1	0,24
FI3a		37	8,98	FIII5q		1	0,24
FI3b		1	0,24	FIII6a		1	0,24
FI3c		20	4,85	FIII6b		1	0,24
FI4a		1	0,24	FIII6c		1	0,24
FI4c		2	0,49	FIII6d-nél vékonyabb		1	0,24
FII2c		3	0,73	FIII6f		6	1,46
FII3a		11	2,67	FIII6g		1	0,24
FII3b		24	5,83	FIII7a		2	0,49
FII3e		2	0,49	FIII8d		3	0,73
FII3f		8	1,94	FIII8e		1	0,24
FII4a		2	0,49	fordított FII4h		1	0,24
FII4b		1	0,24	FVI1e		2	0,49
FII4c		1	0,24	FVI1f1		1	0,24
FII4d		1	0,24	FVI2a-hoz hasonló		1	0,24
FII4f		3	0,73	HI4a		1	0,24
FII4h		1	0,24	HI4f		1	0,24
FII5d		1	0,24	HIII3a		2	0,49

Díszítés kódja	Díszítés rajza	Gyakoriság (db)	Gyakoriság (%)	Díszítés kódja	Díszítés rajza	Gyakoriság (db)	Gyakoriság (%)
HIII3c		1	0,24	MXI1d		2	0,49
HII4e zsinegdíszszel		1	0,24	MXI1e		2	0,49
HMI8b		1	0,24	MXI1k		1	0,24
HMII4k(?), több		1	0,24	MXI2a s fülön!		1	0,24
MI2b		1	0,24	MXI2c		2	0,49
MII1a		2	0,49	MXI2l		3	0,73
MII6b		1	0,24	MXIII6a		1	0,24
MIV2d		1	0,24	SII1b		1	0,24
MV7e		1	0,24	SIII1a		1	0,24
MVII2a(?)		1	0,24	SIII3b		1	0,24
MVII5a2		1	0,24	SIII3e		1	0,24
MVII5b		1	0,24	SIII4c(?)		1	0,24
MVII5f		6	1,46	SIV10i		1	0,24
MVII6b		1	0,24	SIV14a v		1	0,24
MVII6d		1	0,24	SIV19a		2	0,49
MVIII1a		5	1,21	SIV19l		4	0,97
MVIII1g		1	0,24	SIV2a2		1	0,24
MVIII1j		1	0,24	SIV2a3		1	0,24
MVIII1n		1	0,24	SIV5c		1	0,24
MVIII1o		3	0,73	SIV7b		2	0,49
MVIII2a		8	1,94	SV3f(?)		1	0,24
MVIII3a		31	7,52	UI2a		17	4,13
MVIII4c		1	0,24	UI3b		2	0,49
MVIII5a		1	0,24	UI5a		1	0,24
MX1c(?)		1	0,24	UII2d		1	0,24
MX2n(?)		1	0,24	Összesen:		412	100

Irodalom

- GHERDÁN, K.–T. BIRÓ, K.–SZAKMÁNY, GY.–TÓTH, M.–SÓLYMOS, K. G. 2003: Analysis of incrustrated pottery from Vörs, southwest Hungary. In: Prudêncio, M. I.–Dias, M. I.–Waerenborgh, J. C. (eds): *Understanding People Through Their Pottery. Proceedings of the 7th European Meeting on Ancient Ceramics (EMAC'03)*. Lisbon 2003, 103–108.
- HAJDU T. 2010: A bronzkori Dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának bonyhádi temetője feltárása és az embertani leletek vizsgálata során alkalmazott módszerek tanulságai – Freilegung der Kultur des Volkes der inkrustierten Gefäße im Bonyhádi Friedhof aus der transdanubischen Bronzezeit sowie Lehren der bei der Prüfung der anthropologischen Funde angewandten Methoden. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 32 (2010) 129–139.
- KISS V.–SOMOGYI K. 2004: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrája telepéről. Előzetes jelentés a Kaposvár-61. út 1. lelőhely középső bronzkori településéről – Recent Data on the Settlements of the Encrusted Pottery Culture: Preliminary Report on the Middle Bronze Age Settlement of Kaposvár-Route 61, Site No. 1. In: Dani J.–Hajdú Zs.–Nagy E. Gy. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ II. Fialat Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete*. Debrecen, 2000. november 6–8. Debrecen 2004, 95–112.
- KISS V. 2009: A bronzkori kerámia-készlet változásairól (A mészbetétes kerámia kultúrája tipológiai vázlata) – Über die Veränderung der bronzezeitlichen Keramik-Inventare (Typologischer Abriss der Inkrustierten Keramik). *Tisicum* 19 (2009) 155–174.
- KREITER A.–TÓTH M. 2010: Dunántúli mészbetétes kultúra kerámiáinak petrográfiai vizsgálata és az inkruztáció összetételének meghatározása röntgenpordiffrakciós vizsgálattal Mernye-Nagy-árok lelőhelyről – A petrographic analysis of ceramics of the Transdanubian Encrusted Pottery culture and the determination of the composition of encrustation by X-ray powder diffraction from the site of Mernye-Nagy-árok. *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2010, 299–319.
- PARKINSON, W. A.–PEACOCK, E.–PALMER, R. A.–XIA, Y.–CARLOCK, B.–GYUCHA, A.–YERKES, R. W.–GALATY, M. L. 2010: Elemental analysis of ceramic incrustation indicates long-term cultural continuity in the Prehistoric Carpathian Basin. *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 38 (2010) 64–70.
- REICH, C. 2006: *Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau*. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 13 (1–2), Berlin.
- ROBERTS, S.–SOFAR, J.–KISS, V. 2008: Characterization and textural analysis of Middle Bronze Age Transdanubian inlaid wares of the Encrusted Pottery Culture, Hungary: a preliminary study. *Journal of Archaeological Science* 35 (2008) 322–330.
- SZABÓ G. 2004: Ásatási megfigyelések és kísérleti régészeti adatok a hamvasztásos temetkezésekhez – Beobachtungen auf Ausgrabungen und experimentalarchäologische Daten zu den Brandbestattungen. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ III. Az Őskoros kutatók III. összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely–Bozsok, 2002. október 7–9. Szombathely 2004, 441–458.*
- SZABÓ G. 2009: *Pannónia kincse. A mészbetétes edények népének bonyhádi temetője – Schatz von Pannonien. Das Gräberfeld der inkrustierten Keramik von Bonyhád*. Szekszárd.
- SZABÓ G. 2010: A Dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának kialakulása és belső időrendje a Bonyhádon feltárt temetőrészlet tükrében – Ausgestaltung der Kultur und innere Zeitordnung des Volkes der inkrustierten Gefäße vom Transdanubien im Spiegel des in Bonyhád freigelegten Friedhofteiles. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 32 (2010) 101–128.
- SZABÓ G.–HAJDU T. 2011: A mészbetétes edények díszítésének szimbolikája a bonyhádi vegyes rítusú bronzkori temető embertani leleteinek feldolgozása tükrében – Symbolism of the ornaments of encrusted pottery in the light of anthropological finds from the Bronze Age mixed-rite cemetery at Bonyhád. *AnthrK* 52 (2011) 85–108.
- SZIKI, G. A.–T. BIRÓ, K.–UZONYI, I.–DOBOS, E.–KISS, Á. Z. 2002: Investigation of incrustrated pottery found in Hungary by m-PIXE method. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms* 210 (2002) 478–482.
- WOSINSKY M. 1904: *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete*. Budapest.

The symbolism of vessel forms and vessel decorations of the Encrusted Pottery culture on settlements and in cemeteries

The archaeological observations made during the excavation of a new section of the Encrusted Pottery cemetery at Bonyhád, the assessment of the finds and the analysis of the human skeletal remains suggested that the composition of the vessels deposited in the burials could be associated with the *persona* of the individual buried in the grave. We first separated the graves according to deceased's sex, based on the anthropological assessment of the cremated remains; next, we analysed the position of the decorative motifs on the pottery, their frequencies and their combinations. Using the decorative motif system elaborated by Christine Reich, complemented by our own and Viktória Kiss's typochronological observations, we were able to distinguish 2704 occurrences of 439 different lime-encrusted motifs on 113 different types of vessels in the ceramic material from the Bonyhád cemetery. We were also able to distinguish consistent patterns associated with men and women from the analytical data. The position of the decorative motifs on the vessel body conformed to human bodily parts, indicating that they symbolised the sex of the deceased. This would imply that the urns were depictions of the deceased and that the lime-encrusted motifs signalled whether the deceased was male or female.

We also had the opportunity to examine the pottery brought to light at the Encrusted Pottery settlement of Alsónyék-Kanizsa-dűlő and to compare it with the ceramic inventory from the Bonyhád cemetery. Although we did not find major differences in the ornamentation of the settlement pottery, the find circumstances nonetheless suggested that the ornate vessels exhibiting human features had not been made for daily use, but had been used during a ritual involving fire. It is unclear whether the pits with a fill containing burnt daub and charcoal can be identified with the locations of the funerary cremation that were lacking from the cemeteries or whether they had some other function that was somehow associated with the deceased person (they perhaps contained the buried remains of the funeral ceremony). The exact role and function of the vessels with lime-encrusted decoration can only be determined with future archaeometric analyses.

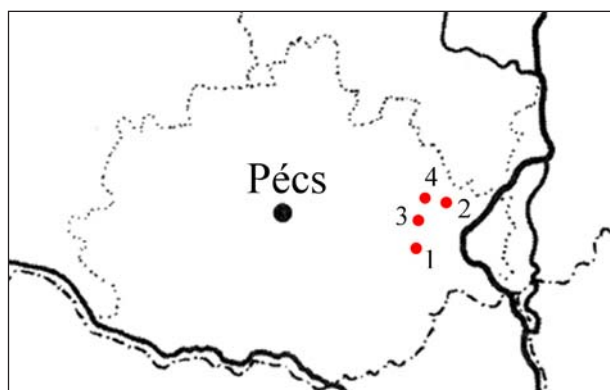
Újabb adatok a középső bronzkori fazekasság kérdéséhez Baranya megyéből

Kulcsszavak: középső bronzkor, dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája, település, fazekasság
Keywords: Middle Bronze Age, Transdanubian Encrusted Pottery, settlement, pottery

Bevezetés

A mészbetétes kerámia kultúrájának dél-dunántúli területét érintő kutatásokra visszatekintve megállapítható, hogy az első leletek említését (WOSINSKY 1904) követően csak viszonylag későn kezdődött a kultúra összefoglaló jellegű értelmezése (BÁNDI 1967; TORMA 1971; BÓNA 1975). Azonban ezeket az alapvető munkákat követően is csak időszakos hullámokban, több évtizedes kihagyással jelentek meg az újabb szintézisek, melyeknek mozgatórugói az időközben felgyülemlett nagy mennyiségű közöletlen anyagok, a csak részben közölt anyagokból levont téves következtetések (Szeremle-csoport/kultúra; BÁNDI–KOVÁCS 1970; 1974; KOVÁCS 1988), valamint a rendszerváltást követően beinduló nagy felületű ásatások voltak. A dél-dunántúli régióban Baranya megye az újabb feldolgozások tekintetében hátrányba került az 1990-es években, de az ezredfordulótól kezdve új lendületet kapott a kutatás Kiss Viktória munkássága révén (KISS 2001). Ez az új lendület nemcsak anyagközléseket (GÁTI 2009), hanem az eddigi ismereteket új rendszerbe helyező, a kultúra fejlődéstörténetét és belső kronológiáját megújító tanulmányokat is eredményezett (REICH 2006; SZABÓ 2010).

A megye mészbetétes anyagainak feldolgozását már a kezdetekben aránytalanság jellemezte, abban ugyanis elsődlegesen a temetkezések anyagait vették figyelembe, a telepek alulreprezentáltsága viszont elsősorban kutatási hiányosság volt (BÁNDI–ZOFFMANN 1966). A temetők vizsgálatának előtérbe helyezése a továbbiakban is fennmaradt, bár árnyalta a képet a Szentlőrinc-Strandfürdőn feltárt ház anyagának közlése (BÁNDI 1967), valamint az egyre több, hiteles ásatásból származó telepanyag (ECSEDY 1980; 1984). A térségben a nagyobb kiterjedésű, komplexen vizsgálható telepek feltárása csak a nagyberuházásokkal vált lehetővé, és ennek első eredményei hamarosan meg is jelentek (KISS–SOMOGYI 2004). Az elmúlt években már Baranya megyét is több nagyberuházás érintette (M6-M60-as autópálya, Horvát Transzit gázvezeték építése). Ezen

1. kép. A lelőhelyek elhelyezkedése — 1: Lánycsók-Gata-Csotola, 2: Palotabozsok-Szérűskertek, 3: Szűr-Völgyföldek, 4: Szebény-Szűri-oldal

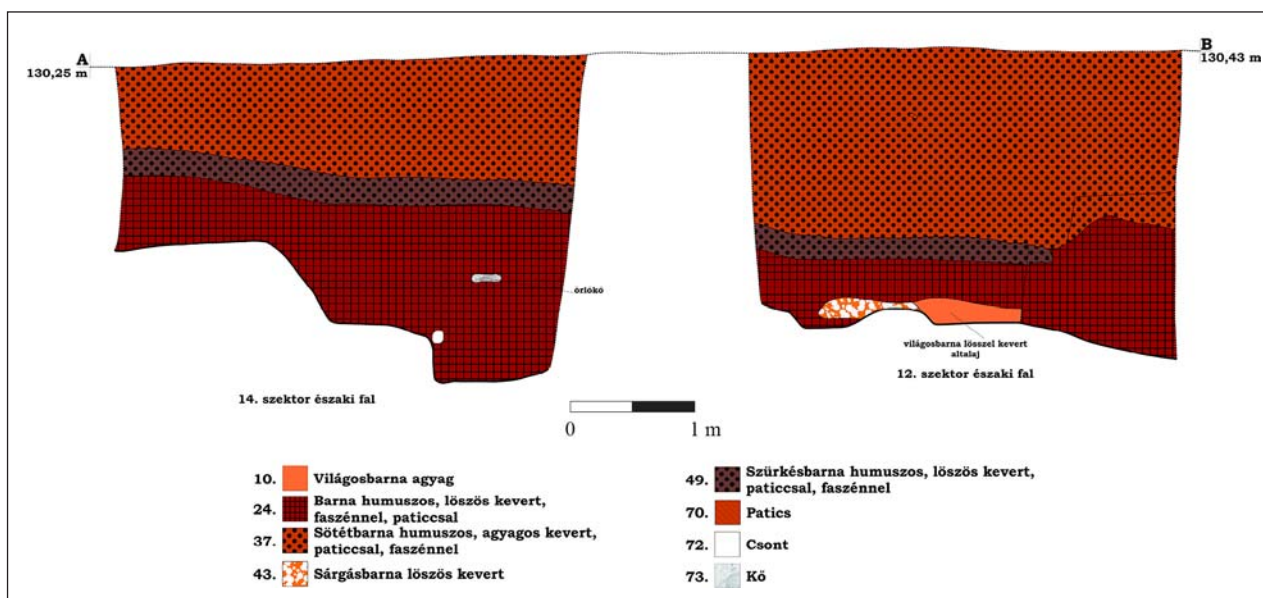
Fig. 1. Location of the sites — 1: Lánycsók-Gata-Csotola, 2: Palotabozsok-Szérűskertek, 3: Szűr-Völgyföldek, 4: Szebény-Szűri-oldal

projektek lebonyolítása során olyan lelőhelyek feltárása történt meg (1. kép), amelyek nem csak a feldolgozandó és értelmezésre váró telepek számát bővítették, de a címben szereplő kérdéskör vizsgálatában is újabb fontos információkat szolgáltathatnak.

Dolgozatomnak nem célja ezen lelőhelyek teljes közlése, mivel azok tudományos feldolgozása az esetek többségében folyamatban van. Kizárólag olyan objektumok kapcsán vetek fel gondolatokat, amelyek a mészbetétes kerámia kultúrájára általánosan elfogadottan jellemzők, de jelentőségük a kutatásban eddig háttérbe szorult: ezek a nagyméretű, szabályos vagy amorf alakú gördrök.

Lánycsók-Gata-Csotola (M6-os autópálya)

A lelőhelyet 2002-ben a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága által végzett terepbejáráson azonosították. A Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSZ) munkatársai folytatták a korábban megkezdett feltárást 2008–2009-ben (ásatásvezető: Voicsek Vanda). A lelőhely Lánycsók határában, Kisnyárad mellett található egy déli fekvésű domboldalon, az M6-os autópálya

2. kép. Lánycsók-Gata-Csotola — az 1715. objektum metszetrajza
Fig. 2. Lánycsók-Gata-Csotola — section of Feature 1715

nyomvonala É–D-i irányban szelte át. A teljes feltárt terület 34 861 m² volt, és mivel a mészbetétes kerámia kultúrájának objektumai az egész területen megtalálhatók, jelenleg ezt tekinthetjük a megye legnagyobb kiterjedésű telepének ebből a korszakból.

A csaknem kétszáz objektumból 8 db volt extrém nagy kiterjedésű, ezek a többnyire amorf gödrök 500–1500 m² felületűek voltak (VOICSEK 2010). A legnagyobb átmérője egyik gödörnek sem volt kevesebb 14 m-nél, a maximum pedig meghaladta a 25 m-t is. A gödrök pontos méretére vonatkozóan azonban nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni, hiszen több közülük az ásatási szelvényen túl is folytatódott, így teljes feltárásuk nem volt lehetséges. A gödrök általában 2,5–3 méter mélyek voltak, jellemzően fokozatosan vagy lépcsőzetesen mélyültek, aljuk nem egyenletes, hanem számos — sokszor szabályos kerek alakú — beásás található bennük. Az ilyen beásások vagy lemélyítések egyes esetekben egyértelmű funkciót jelölnek, mélységük és méhkas alakú profiljuk alapján tárológödörként értelmezhetőek. Az esetek túlnyomó többségében azonban ezek a szabályos kerek beásások csekély mélységűek, több térszinten is jelentkeznek, ezért kérdéses, hogy létrejöttek kizárólag az agyag kitermelésének következménye-e.

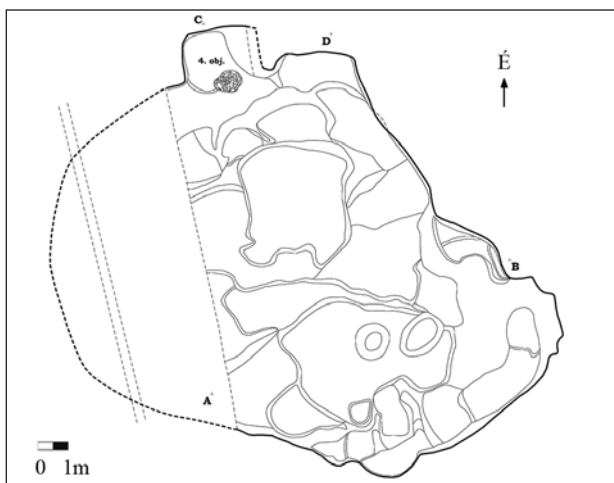
Az a tapasztalat, hogy a nagyberuházásoknál az ilyen nagy kiterjedésű objektumok esetében az idő- és sokszor munkaerőhiány miatt elsődleges cél a jelenség feltárása és dokumentálása; részletesebb megfigyelésekre nem mindig jut idő. Ebben az esetben is az ásatásvezető anyagnyerőhelyként értelmezte az objektumokat, azzal

a megjegyzéssel, hogy később munkagödörként, majd végül szemetesgödörként használták. Utóbbi funkciókra utaló nyomokat/jelenségeket viszont nem rögzítettek. Figyelemre méltó azonban, hogy ezeknek a nagy objektumoknak a feltöltődése viszonylag gyorsan ment végbe, méretükhöz és mélységükhöz képest ugyanis csekély a rétegezetheységük (2. kép), betöltésük több esetben teljesen homogén, leletanyaguk pedig túlnyomórészt kerámiatöredékekből áll. A kerámiaanyag elsődleges vizsgálata arra utal, hogy ezekben az objektumokban a mészbetétes kerámia kultúrájának összes fázisa (vö. REICH 2006; KISS 2009) keverten jelenik meg, sokszor egymás mellett találjuk a késő-kisapostagi–korai mészbetétes fázist, valamint a Szeremle-típusú vagy a koszideri váltást jelző típusokat, amely tény újabb kérdéseket vet fel az objektumok feltöltődését illetően.

A lelőhely jelentőségét a kerámiaanyag adja, az ugyanis nem csak a mészbetétes kerámia kultúrájának teljes időspektrumát öleli fel, de az edények kivitelezése, motívumgazdagsága és ábrázolásmódjának sajátosságai is méltán hívják fel magukra a kutatás figyelmét (GUCSI 2011).

Palotabozsok-Szérűskertek (M6-os autópálya)

Palotabozsok határában 2008-ban tártak fel a KÖSZ munkatársai (ásatásvezető: Kárpáti Zoltán, szakmai munkatárs: Gutay Mónika) az M6-os autópályához kapcsolódóan az 5606. számú út nyomvonalában egy kisebb településrészletet. A településről korábban már

3. kép. Palotabozsok-Szérűskertek — 4–6–8–10. objektum felszínrajza

Fig. 3. Palotabozsok-Szérűskertek — plan of Features 4–6–8–10

több mészbetétes lelőhely is ismert volt (Levente-tér és Rusteracher-dűlő: BÁNDI 1967), de a lánycsókival ellentétben ezt éppen csak érintette a beruházás. A feltárt településrészlet lényegében egy nagy gödörkomplexumból áll (4–6–8–10. objektum; 3. kép), amelyet három (leletanyag nélküli) árok határolt. A gödör legnagyobb kiterjedése 11 méter volt, de tényleges mérete itt sem állapítható meg, mivel a feltárási szelvényen túl is folytatódott. Sajnos a gödört metszette egy gázvezeték, így a nyomvonalba eső részt is csak részben lehetett feltárni.

A feltáráson tett megfigyelései alapján Gutay M. egyértelműen úgy gondolta, hogy ez a nagyméretű objektum nemcsak a kerámiakészítéshez szükséges alapanyag kitermelésére szolgált, de maga a feldolgozás és égetés is itt helyben zajlott, erre utalhat a 4. és 8. számú kemenceomladék (GUTAY–KÁRPÁTI 2010). Az objektum betöltését és leletanyagát megvizsgálva ugyanarra a következtetésre juthatunk, mint Lánycsók esetében: a feltöltődésben nincs lényeges rétegezethez, a kerámiaanyag a rétegenkénti feltárás ellenére sem mutat kronológiai folytonosságot (teljesen keverten jelentkeznek az objektum felsőbb szintjein és a legalján egyaránt). A leletanyag ebben az esetben is szinte csak kerámiából áll, bár lényeges különbség Lánycsókhoz képest, hogy itt megjelennek a hétköznapi használatos, kőből és csontból készült munkaeszközök is (vakarók, kaparók, tűk, árák, őrlőkövek stb.).

Szűr-Völgyföldek (M6-os autópálya)

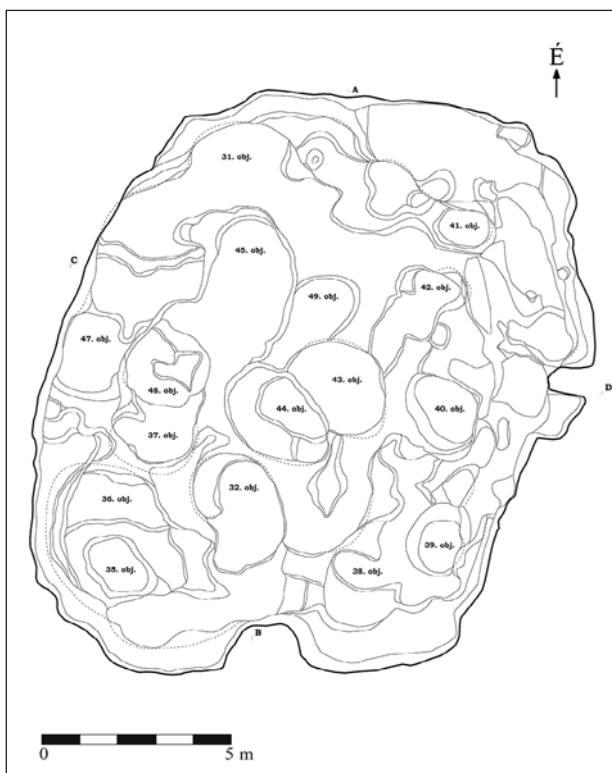
A 2008-ban feltárt lelőhelyen három hasonló léptékű, 15–20 méter átmérőjű objektum került napvilágra, melyből az egyik teljesen elkülönült a másik kettőtől

(4. kép). A lelőhelyről korábban megjelent rövid jelentés (LIGNER–VOICSEK 2010) méltán keltette fel a kutatás figyelmét, mivel ezek az objektumok az előzőekben bemutatottaktól lényegesen eltérnek. Itt a feltöltődés jóval lassabban (akár tervszerűen) ment végbe, erre utal a rétegezethez, illetve az egyes helyeken vékonyan elplanírozott kerámia- és paticsrétegek (21. objektum; 5. kép). A rétegeket követő feltárásnak köszönhetően sikerült az egyes szinteken önálló jelenségeket elkülöníteni, melyek szinte kivétel nélkül kemencék, kemencék omladékai, a kemencék helyét kialakító döngölt tapasztások, vagy az egykori kemencékhez tartozó hamusgödörök voltak.

A Lánycsók feltárással ellentétben itt az egyes térszinteken szinte minden szabályos kerek mélyedésben sikerült az egykori kemence maradványait azonosítani (a három nagy gödörben összesen 19-et), és ezekhez sok esetben a hamusgödört is hozzá tudtuk rendelni. Kivételt képez az 1. objektumban elhelyezkedő 32. obj. számú kemence, amely egy erősen átégett téglalap alakú, 2,5×3 méter nagyságú talapzaton állt. Ennek környezetében minden erősen hamus volt, és az innen összegyűjtött kerámiatöredékek szinte kivétel nélkül lencse alakú vagy csőri típusú bögrékhez tartoztak. Az edények fényezésének minősége, a díszítés kivitelezése, a máshol tömegével előforduló lerobbant szilánkok hiánya mind arra utal, hogy a kemencét egy igazi „mester” használhatta.

A lelőhely értelmezését nagyban nehezíti, hogy a három hatalmas méretű, bányaszerű objektum az autópálya nyomvonalának közepén magányosan állt; a mai napig kérdéses, hogy egyéb kisebb telepobjektumok lehettek-e körülötte, és amennyiben igen, akkor azok az autópálya-építés során semmisültek-e meg. A lelőhely feltárt részének megmenekülése a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága munkatársainak köszönhető. A Palotabozsokon feltárt lelőhelyhez hasonlóan itt még inkább kijelenthető, hogy a kitermelt agyagra építve olyan feldolgozó-központ működhetett, amely a helyi igényeknél lényegesen több kerámiát állított elő. A kerámiaanyag elsődleges vizsgálata alapján megállapítható, hogy a korábban ismert telepanyagokhoz képest relatíve kicsi a durva házi kerámia aránya, viszont kiugróan magas azon edénytöredékek száma, amelyet előkészítettek díszítésre, de a motívumokat már nem töltötték ki mészbetéttel (6. kép). Szintén fontos adat, hogy a kemencék környékéről származó kerámia között nagy mennyiségű szilánkos törmelék is volt, amelyek az égetés során robbanhattak le az edényekről.

Az objektumokban a többi említett lelőhelyhez hasonlóan itt is csak csekély számú egyéb lelet került

4. kép. Szűr-Völgyföldek — az 1., 31–32., 35–49. összetett objektum felszínrajza

Fig. 4. Szűr-Völgyföldek — plan of complex Features 1, 31–32, 35–49

5. kép. Szűr-Völgyföldek — a 21. objektum elplanírozott omladékrétegének *in situ* fényképe

Fig. 5. Szűr-Völgyföldek — *in situ* photo of the levelled debris layer in Feature 21

elő, de a háztartásban használatos általános eszközök mellett (agyagnehezék, orsógomb, csonttűk és árák; 7. kép) a fazekasok lehetséges munkaeszközei is felbukkannak, mint például a csiszolt csontsimítók, vagy az edények fényezéséhez használható kavicsok.

A tömeggyártás bizonyítása természetesen ennél

6. kép. Szűr-Völgyföldek — mészbetéttel történő díszítésre előkészített edény

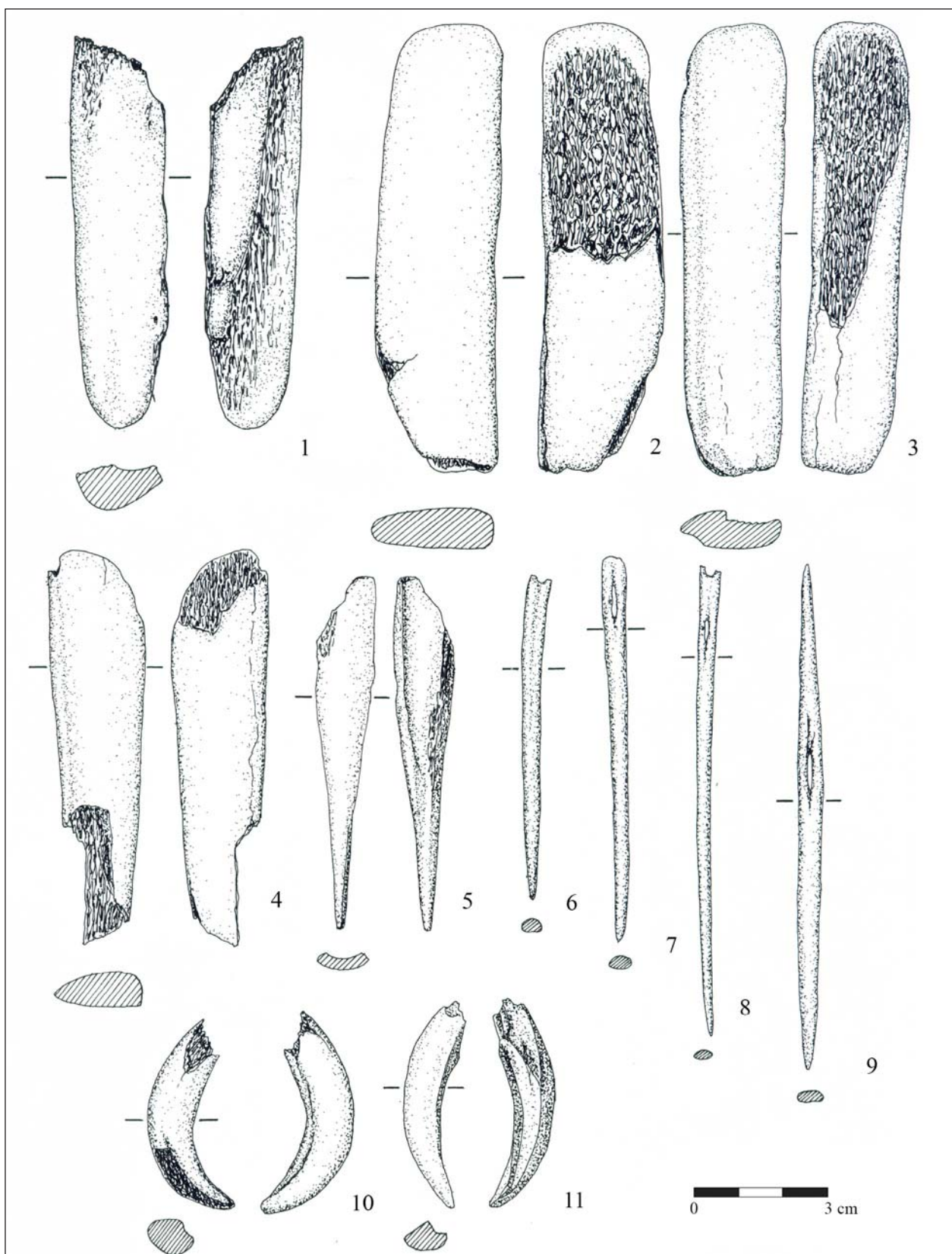
Fig. 6. Szűr-Völgyföldek — decorated vessel prepared for lime-encrustation

komplexebb vizsgálatokat követel, ezért a kerámiaanyagot egy nagy mintavételű makroszkópos és mikroszkópos analízisnek vetjük alá.¹ Szintén alkalmas az előke-
rült leletanyag a mészbetét összetételének vizsgálatára, mivel számos edénytöredéken több mm vastagságban maradt meg ez a díszítőanyag. A vizsgálatok végeztével a lelőhely teljes tudományos feldolgozását önálló kötetben jelentjük meg a közeljövőben.

Szebény-Szúri-oldal (Horvát Tranzit, HT-67. lelőhely)

A lelőhely a korábban már ismert Farkasluk-dűlő (Szebény-Farkaslik; BÁNDI–ZOFFMANN 1966) lelőhellyel szemközt lévő dombon található, légvonalban bő 1 km-re Szűr-Völgyföldről. Feltárására 2010-ben került sor egy gázvezeték építése miatt. Az 5 méter széles feltárási szelvény sok új adattal nem szolgált volna, azonban a nyomvonal itt is metszett egy nagyméretű objektumot. Az eddig bemutatottak közül ez a legnagyobb, a nyomvonalba eső része 35 méter hosszan nyúlt el (8. kép). Mélysége a 4 métert is meghaladta, amely szintén példátlan a környéken. Kialakítását tekintve a lánycsöki és palotabozsoki objektumokhoz hasonlít, lépcsőzetesen és viszonylag gyorsan mélyül. Nagy mérete miatt összesen 17, megközelítőleg egyforma szektorra osztottuk, leletanyagát rétegenként és szektoronként külön csomagoltuk. Mérete ellenére mindössze 2 kemencét, valamint egy hamusgödört azonosítottunk benne, valamint a legfelső rétegben egy kiterjedt hamus-faszenes réteget. Az objektum alja

¹ A komplex elemzést Kreiter Attilával és Gucci Lászlóval együttműködve végezzük.

7. kép. Szür-Völgyföldek — csiszolt csonteszközök (1: 499. obj., 2–4: 775. obj., 5: 478. obj., 6: 470. obj., 7: 701. obj., 8: 774. obj., 9: 847. obj., 10: 810. obj., 11: 762. obj.)

Fig. 7. Szür-Völgyföldek — 1–11: polished bone tools (1: Feature 499, 2–4: Feature 775, 5: Feature 478, 6: Feature 470, 7: Feature 701, 8: Feature 774, 9: Feature 847, 10: Feature 810, 11: Feature 762)

8. kép. Szébeny-Szűri-oldal — a 28. objektum fényképe
Fig. 8. Szébeny-Szűri-oldal — photo of Feature 28

ebben az esetben is egyenetlen, számos beásással tagolt. Feltöltődését, rétegeztségét tekintve a Lánycsók és Palotabozsokon megfigyeltékhez hasonló, a tekintetben is, hogy leletanyaga szinte kizárólag kerámiatöredék. A kerámiaanyag máshol megfigyelt kronológiai keveredése a lelőhely kapcsán még nem állapítható meg, mivel az elsődleges feldolgozás még nem fejeződött be.

Összefoglalás

A mészbetétes kerámia kultúrája népességét a kutatásban gyakran szokás a fazekasművesség mestereiként említeni. Az edények minősége, formai gazdagsága, a motívumok kidolgozottsága és kombinatív alkalmazása alapján indokolt is ez az elnevezés. Bóna István szerint a mészbetétes kerámiát fazekasközpontokban gyártották (BÓNA 1975, 222). A jelenlegi adatok (ROBERTS–SOFER–KISS 2008; KREITER–TÓTH 2010) azonban arra utalnak, hogy minden település magának készítette a kerámiáit, és ezt látszanak igazolni az elmúlt évek baranyai feltárásain előkerült anyagyerőhelyek is. Az utóbbi évtizedekben az egykori településeken folyó életről folyamatosan bővültek az információink, így

egyre többen tettek kísérletet a fazekasok tevékenységének rekonstruálására. Az egyes edénytípusok változása (KISS 2009), a motívumok megjelenítésének lehetséges indítékai és jelentése (SZABÓ–HAJDU 2011), a díszítés technikájával kapcsolatos megfigyelések (KISS 1996) mind közelebb visznek bennünket a fontos mesterség megértéséhez. A cikkben bemutatott települések kerámiaanyaga méreténél fogva alkalmas arra, hogy a rendelkezésre álló információk és elméletek létjogosultságát igazolja, vagy ezen túlmenően újabb ada-

tokkal gazdagítsa. Fontos lépésnek tarthatjuk ebből a szempontból a kerámia leképezésének és ábrázolásának (rekonstruálásának) olyan új módszereit (GUCSI 2011), amelyek hosszabb távon akár adott településen belül, vagy kisebb településkörzetekben is eredményezhetik egy-egy „iskola/műhely” stílusjegyeinek azonosítását.

A lelőhelyek rövid bemutatása alapján kijelenthető, hogy Szűr-Völgyfölk lelőhely objektumai több szempontból is jelentősen különböznek a többi lelőhelyen feltártaktól. Az agyagot a kitermelését követően valószínűleg minden esetben a helyszínen kezdték meg feldolgozni, de a teljes munkafolyamat helyben történő végigvitelére csak Szűr szolgáltat egyértelmű adatokat. Szintén csak ezen a lelőhelyen tapasztalható a kerámiakészítés „ipari” jellege, amely azonban még nem jelenti automatikusan azt, hogy az itteni igényen felül is gyártottak volna, ez csak feltételezés. Szűr esetében azonban fontos kérdés, hogy mely település szükségleteire gyártottak, mivel más objektum nem volt a környéken. Így felvetődik annak lehetősége, hogy itt egy (vagy akár több), a településtől elkülönülten dolgozó, edénykészítésre specializálódott család, vagy akár egy kisebb vándorfazekas közösség műhelye lehetett.

Ligner Jácint

Magyar Nemzeti Múzeum
Nemzeti Örökségvédelmi Központ
III. sz. Regionális Iroda, Pécs
H-7622 Pécs, Légszuszgár utca 17.
ljacint@freemail.hu

Irodalom

- BÁNDI G. 1967: *A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete – The extension and origin of the Incrusted Pottery Culture in southern Transdanubia*. DuDolg 4, Pécs.
- BÁNDI, G.–KOVÁCS, T. 1970: Die historische Beziehungen der bronzezeitlichen Szeremle-Gruppe. *ActaArchHung* 22 (1970) 25–39.
- BÁNDI G.–KOVÁCS T. 1974: Adatok Dél-Magyarország bronzkorának történetéhez (A Szeremle-csoport) – Beiträge zur Geschichte der Bronzezeit in Südungarn (Szeremle-Gruppe). *JPMÉ* 14–15 (1969–1970 [1974]) 97–111.
- BÁNDI G.–ZOFFMANN Zs. 1966: Középső bronzkori hamvasztásos temetők Baranyában – Brandgräberfelder der Mittelbronzezeit im Komitat Baranya. *JPMÉ* 11 (1966) 3–56.
- BÓNA, I. 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. ArchHung 49, Budapest.
- ECSÉDY I. 1980: Bronzkori leletek Lánycsókra – Bronzezeitliche Funde aus Lánycsók. *JPMÉ* 24 (1979 [1980]) 95–112.
- ECSÉDY I. 1984: Őskori leletek Dunaszekcső-Várhegyről – Prehistoric finds from Dunaszekcső-Várhegy. *JPMÉ* 29 (1984) 89–124.
- GÁTI Cs. 2009: Középső bronzkori tárológödör Pécsudvardról – Mittelbronzezeitliche Speichergrube aus Pécsudvard. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 11 (2009) 50–61.
- GUCSI L. 2011: A mészbetétes díszű kerámiák ábrázolásának nehézségei és lehetőségei – The difficulties and the possibilities of illustrating encrusted ceramics. *Archeometriai Műhely* 2011/3, 269–281. http://www.ace.hu/am/2011_3/AM-11-03-GL.pdf
- GUTAY M.–KÁRPÁTI Z. 2010: 10. Palotabozsok-Szerűskertek. *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2010, 19–20.
- KISS V. 1996: Megfigyelések a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája edénydíszítési technikájáról – Observations on the ceramic-decoration techniques of the Transdanubian Incrusted Ware Culture. *Acta Musei Papensis/Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 65–76.
- KISS V. 2001: *A mészbetétes kerámia kultúrája telepei és temetői a Közép- és Dél-Dunántúlon*. PhD disszertáció, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- KISS V. 2009: A bronzkori kerámia-készlet változásairól (A mészbetétes kerámia kultúrája tipológiai vázlata) – Über die Veränderung der bronzezeitlichen Keramik-Inventare (Typologischer Abriss der Inkrustierten Keramik). *Tisicum* 19 (2009) 155–174.
- KISS V.–SOMOGYI K. 2004: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrája telepeiről. Előzetes jelentés a Kaposvár-61. út 1. lelőhely középső bronzkori településéről – Recent data on the settlements of Encrusted Pottery culture: Preliminary report on the middle Bronze Age settlement of Kaposvár-Route 61, Site No. 1. In: Dani J.–Hajdú Zs.–Nagy E. Gy. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ II. Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete*. Debrecen 2000. november 6–8. Debrecen 2004, 95–112.
- KOVÁCS, T. 1988: Die topografische und chronologische Stelle der Szeremle-Kultur in der Bronzezeit des südlichen Karpatenbeckens. In: Tasić, N.–Petrović, J. (eds): *Gomolava. Hronologija i stratigrafija u praistoriji i antici podunavlja i jugoistočne Evrope. Međunarodni Simpozijum, Ruma 1986 – Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Internationales Symposium, Ruma 1986*. Gomolava 1, Novi Sad 1988, 155–167.
- KREITER A.–TÓTH M. 2010: A dunántúli mészbetétes kultúra kerámiáinak petrográfiai vizsgálata, és az inkrusztáció összetételének meghatározása röntgen pordiffrakciós vizsgálattal Mernye-Nagy-árok lelőhelyről – A Petrographic analysis of ceramics of the Transdanubian Encrusted Pottery culture and the determination of the composition of encrustation by X-ray powder diffraction from the site of Mernye-Nagy-árok. *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2010, 299–319.
- LIGNER J.–VOICSEK V. 2010: 12. Szür-Völgyföldek. *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2010, 21–22.
- REICH, CH. 2006: *Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau*. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Neue Folge Band 13, Berlin.
- ROBERTS, S.–SOFÁER, J.–KISS, V. 2008: Characterization and textural analysis of Middle Bronze Age Transdanubian inlaid wares of the Encrusted Pottery Culture, Hungary: a preliminary study. *JAS* 35 (2008) 322–330.
- SZABÓ G. 2010: A dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának kialakulása és belső időrendje a Bonyhádon feltárt temetőrészlet tükrében – Ausgestaltung der Kultur und innere Zeitordnung des Volkes der inkrustierten Gefäße vom Transdanubien im Spiegel des in Bonyhád freigelegten Friedhofteiles. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 32 (2010) 101–128.

- SZABÓ G.–HAJDU T. 2011: A mészbetétes edények díszítésének szimbolikája a bonyhádi vegyes rítusú bronzkori temető embertani leleteinek feldolgozása tükrében – Symbolism of the ornaments of encrusted pottery in the light of anthropological finds from the Bronze Age mixed-rite cemetery at Bonyhád. *AnthrK* 52 (2011) 85–108.
- TORMA, I. 1971: Das Gräberfeld von Szakály aus der mittleren Bronzezeit. *MittArchInst* 2 (1971) 35–44.
- VOICSEK V. 2010: 15. Lánycsók-Gata-Csotola. *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2010, 23–24.
- WOSINSKY M. 1904: *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete*. Budapest.

New data on Middle Bronze Age pottery production in County Baranya

Several large-scale construction projects were undertaken across Hungary during the past five years. The remains of several Middle Bronze Age settlements were examined during the excavations preceding the construction work. The archaeologists working on these excavations uncovered large pits among the settlement features dated to the Transdanubian Encrusted Pottery culture. These features are traditionally interpreted as clay extracting pits. This paper describes features of this type from several sites and the great degree of similarity between them in terms of their nature, their fill and the finds/artefact types recovered from them. Despite the many similarities, however, many variations can also be noted between them. Some of the most remarkable pits of this type were uncovered on the settlement investigated at Szűr-Völgyföldek. The pits at this site were stratified, and their fill often contained the remains of kilns and the associated ash pits. In view of the finds and the observations made during the excavation, these remains suggest areas of intensive pottery production. Based on the specific traits of the excavated finds (such as the high number of ceramic fragments coming from identical pots), we may assume serial production. However, this theory can only be proven after the pottery finds are submitted to archaeometric analyses and after the assessment of the features and their finds is completed.

„Ahány ház, annyi szokás”?

Specializált háztartások a Kárpát-medencei kora és középső bronzkorban

Kulcsszavak: bronzkor, Kárpát-medence, specializált háztartások, kézművesség, *chaîne opératoire*

Keywords: Bronze Age, Carpathian Basin, specialised households, craftsmanship, *chaîne opératoire*

Bevezetés

Tanulmányunkban a kora bronzkor végi és középső bronzkori (Kr. e. 2200–1600/1500) specializált vagy szakosodott háztartásokról rendelkezésre álló adatokat foglaljuk össze. Arra a kérdésre keressük a választ, voltak-e szakosodott kézművesek? Megállapíthatók-e eltérő nemi szerepek? Férfi vagy nő készíti-e a kerámiát, a bronztárgyak előállítása kizárólag férfimunka volt-e, hogyan vettek részt a gyerekek a különböző tevékenységekben? A településeken voltak-e műhelyek, ezek hogyan azonosíthatók? A településeken belül elkülönül-e a speciális háztartások helye? Kimutathatók-e specializált települések, és ha igen, ezek regionálisan elkülönülnek-e?

A nyersanyagok azonosításával, a készítési technológiával, illetve a kézművesség társadalmi kérdéseivel kapcsolatban a régészeti leletek mellett a kultúrantropológiai kutatások, a társadalmi nem (*gender*) kutatása, a kísérleti régészet, továbbá a természettudományok is fontos információt nyújtanak. Csak példaként említjük, hogy az újkőkori Körös-kultúra kerámiáján megfigyelt ujjlenyomatok dermatológiai vizsgálata azt állapította meg, hogy a fazekas férfi; rézkori agyag állatszobrocskákon pedig felnőttek és gyerekek ujjlenyomatai is megmaradtak (CSEPLÁK 1980; 1991; 2005; PUCHER–RUTTKAY 2006). Szintén érdekesek azok az adatok, melyek szerint az írországi és skóciai ércbányák, vagy a hallstatti sóbányák környezetében élő közösségek tagjai nemtől függetlenül részt vettek a kitermelésben, s a munkába a gyerekeket is bevonták (WAGER 2009; PANY–KUCERA–RESCHREITER–KERN 2010).

A Kárpát-medence különböző régióiból származó, ma rendelkezésre álló adatok összegyűjtéséhez fontos szempontokkal szolgáltak azok az újabb megközelítések, amelyek a fent említett módszerek kombinációjával vizsgálják a kerámia- és fémtárgyak, illetve a kő-

és csonteszközök készítésének technikáját. Mindezek segítségével a készítési technológia lépcsőit, vagyis a nyersanyagtól a kész tárgy elkészültéig lezajló teljes munkafolyamatot (*chaîne opératoire*) próbáljuk végigkövetni.

Kerámia

A Kárpát-medence teljes területére nem áll rendelkezésre átfogó, egységes őskori kerámiatechnológiai összefoglalás, de egyes régiók és korszakok esetében fontos vizsgálatok készültek (újkőkorból: pl. SZAKMÁNY–STARNINI 2007; rézkorból: GUCSI 2006; 2009; GHERDÁN ET AL. 2010; HORVÁTH 2010). A kora és középső bronzkori kerámia készítésével újabban több tanulmány is foglalkozott: Kreiter Attila munkái általában a tárolóedényeket, illetve a vatyai kultúra kerámiáját, Sandy Budden és Joanna Sofaer a Vátya-kultúra, Kostalena Michelaki a Maros-kultúra edényművességét, Gherdán Katalin és munkatársai, valamint Antoni Judit és munkatársai a kisapostagi kultúra kerámiáját elemezték. Ezek alapján a következők állapíthatók meg a nyersanyagtól a kész edény elkészültéig tartó munkafolyamatról.

A kerámia nyersanyagát etnográfiai példák alapján legvalószínűbben a lelőhely maximum 7 km-es körzetéből, leggyakrabban egy kilométeren belüli távolságból gyűjtötték (ez az ún. „távolság küszöb”: ARNOLD 1985, 35–57; KREITER 2007b, 125; 2010, 70). Ezt alátámasztja a kisapostagi kultúra Vörs-Máriaasszony-szigetről és Vörs-Tótok dombjáról származó kerámiájának elemzése: a röntgenfluoreszcens módszerrel készült geokémiai vizsgálat eredménye szerint a Máriaasszony-szigeti bronzkori kerámia nagyobb hasonlóságot mutatott a lelőhely talajából vett mintákkal, mint a tőle kb. 2 km-re fekvő vörs-battyánpusztai agyagbányából vett nyersanyagmintákkal (GHERDÁN ET AL. 2007, Figs 3–7; vö. még GHERDÁN 2009, 33). Százhalombatta-Földvár

nagyrévi és vatyai kultúrához tartozó edénytöredékei és a lelőhely környezetéből vett agyagminták vizsgálata szintén a helyi nyersanyag használatát bizonyította (KREITER ET AL. 2007, 44), csakúgy, mint a dunántúli mészbetűtes kerámia kultúrája Mernye-Nagy-árok lelőhelyén (KREITER–TÓTH 2010).

Ezt követően a nyersanyagot előkészítették az edények felépítéséhez: ennek során különféle nyersanyagokat keverhettek egymáshoz (KREITER 2010, 72, 5. ábra). A kerámia anyagában néha olyan összetevőket (pl. karbonátszemcséket, agyagos közettörmelék) is megfigyeltek, amik nem soványító anyagként, hanem a nyersanyag természetes „szennyeződéseként” voltak azonosíthatók. Ez arra utal, hogy a házi kerámia egy részénél az agyag előkészítése során iszapolás nem történt; ezt inkább csak a finomabb asztali áruk nyersanyagánál végezték el (KREITER–TÓTH 2010, 300–302; ANTONI–CSUPOR–UDVARDI 2011, 148).

A soványításhoz főleg tört kerámiát és homokot használtak (GHERDÁN 2009, 33). Kreiter A. megállapítása szerint a tört kerámia soványítás aránya az edények zöménél 1–7% közé tehető. Ez gyakorlatilag nem változtatja meg a kerámia fizikai tulajdonságait, vagyis a tört kerámia hozzáadása véleménye szerint nem magyarázható funkcionális okokkal, sokkal inkább a hagyományokkal, és az ősök által használt edényeknek az új kerámiába való átvételére irányuló kultuszszal (KREITER 2007a; KREITER–TÓTH 2010, 305).

Az edényeket szalag- vagy Morsel-technikával¹ készítették: az edény méretétől függően 5–15 cm széles, változó hosszúságú lapokból. A falvastagság tárolóedényeknél 0,6–0,9 cm, kisebb asztali edényeknél 0,2–0,4 cm (KREITER–SOFAR–BUDDEN 2004, 87; KREITER 2007b, 47; 2010, 77–78; KREITER ET AL. 2007; BUDDEN–SOFAR 2009, 209; ANTONI–CSUPOR–UDVARDI 2011, 146–147, 150). A formázást követte a szárítás, majd a kiégetés. Utóbbi általában oxigénhiányos, közepes minőséget adó égetés, melynek során a füst foltokban a

1. kép. Különböző minőségben megformált kerámia edények Százhalombatta-Földváról (BUDDEN–SOFAR 2009, Fig. 4. nyomán)

Fig. 1. Vessels of varying quality at Százhalombatta-Földvár (after BUDDEN–SOFAR 2009, Fig. 4)

kerámiában marad és ettől a felület különböző színűvé válik (szürke vagy barna, narancsos foltokkal; ANTONI–CSUPOR–UDVARDI 2011, 152). A kiégetés hőmérséklete 650–850°C között volt a százhalombattai, tószegi és berettyóújfalui adatok alapján. Alacsonyabb hőfokra utal pl. az edények anyagában megfigyelhető karbonát (kalcit, dolomit) szemcsék — amelyek 600–650°C körül átalakulnak — megléte (KREITER ET AL. 2007, 44; KREITER 2010, 69, 3. ábra). A Maros-kultúra kiszombori és klárafalvai leletein végzett vizsgálatok is 800°C alatti égetést bizonyítottak (MICHELAKI 2008). Mindezek alapján gödörben vagy boglyában való kiégetés valószínűsíthető (MICHELAKI 2008; KREITER 2010); ennek azonban kevés esetben ismerjük régészetileg megfigyelt nyomát (rézkorból: BONDÁR–HONTI–KISS 2000, 98). Ugyanezt támasztja alá az a tény, hogy a más területekről és korszakokból (pl. OATES–OATES 1983, 42, 32. kép; SZÖLLŐSI 2008) ismert, a kerámiaégetéshez legmegfelelőbb rostélyos tűzhelyek eddig nem kerültek elő a Kárpát-medence bronzkorból (a Százhalombatta-Földváron feltárt hasonló, középső bronzkori rostélyos tűzhely az újabb adatok szerint az ételkészítésben játszott szerepet; vö. LAKATOS–PAMMER 2005, Pl. 1; SØRENSEN 2011, 142,

¹ A laptechnika egyik változata; vö. KREITER 2007b, 96.

Pl. 5. 3; VICZE 2013, Figs 4–5; ld. még Vicze Magdolna és Nyíri Borbála cikkét ebben a kötetben). Az egyelőre kérdéses, hogy egyszerű, boltozatos kemencék használatával számolhatunk-e a kerámiaégetés terén (vö. ILON 1996, 143; HORVÁTH 2010, 54–58), ahogyan az a mészbetétes kerámia kultúrája néhány újabb település feltárása során előkerült objektumoknál felvetődött (Palotabozsok, Szűr-Völgyföldek, ld. alább).

Kevés adattal rendelkezünk a kerámiadíszítés készítéséről: egy-egy esetben sikerült a bemélyítések létrehozásához használt csonteszközt azonosítani, de a legtöbbször kavicsok, vagy mára elpusztult organikus anyag (faeszköz, fűfélék, állatszőr) felhasználását valószínűsíthetjük (MÉRI 1942; SANDOR-CHICIDEANU 2003, Pl. 111. 4; REICH 2006, 31; SZABÓ 2009, 34; ANTONI–CSUPOR–UDVARDI 2011, 151–152). A bemélyített díszítés mintáit a mészbetétes kerámia kultúrájánál égetett csontból, ill. égetett csont- és kagylópor keverékéből készült fehér anyaggal töltötték ki (GHERDÁN ET AL. 2005; ROBERTS–SOFER–KISS 2008; KREITER–TÓTH 2010, 306–310).

A specializált fazekasság felé mutatnak a funkcionak megfelelően szelektált összetevők, különböző edénytípusok és soványítóanyagok (ANTONI–CSUPOR–UDVARDI 2011, 148), és a különböző fazekasok által preferált, eltérő „receptek”. K. Michelaki véleménye szerint a Maros-kultúra korai időszakában a kerámiát készítő személyek nem teljes munkaidőben foglalkoztak fazekassággal; ezt támasztja alá a különböző kvalitással megformált edények (1. kép; MICHELAKI 2008, Fig. 13; BUDDEN–SOFER 2009, Fig. 4), és a valószínűleg gödörben végzett kerámiaégetés. Sandy Budden és Joanna Sofaer ugyanakkor felhívják a figyelmet a középső bronzkor végén, a koszideri korszakban megfigyelhető bonyolultabb, bikónikus formákra, speciális perem- és fülkiképzésekre (pl. *ansa lunata*), amik az égetés során erős termodinamikai feszültséget okoztak. Ez utóbbi korszak jellegzetes, fekete színű díszkerámiáját reduktív égetéssel állították elő (1. kép 4; BUDDEN–SOFER 2009, Fig. 3, Table 2; KREITER 2010; SOFAER ET AL. 2010, 195). A speciális formák és égetési mód azt támasztja alá, hogy ezen edények elkészítése komoly felkészültséget kívánt. Megjegyzendő, hogy a nagyrévi, vatyai, füzesabonyi, kisapostagi és Maros-kultúrájánál is van adat 40–50 cm, de olykor 70 cm magas, 100, ill. 150 liter űrtartalmú edényekre, amelyek készítése legalább egy munkanapot és nagy szaktudást igényelt (KREITER ET AL. 2007, 86; SZATHMÁRI 2009, 298; ANTONI–CSUPOR–UDVARDI 2011, 126). Az, hogy a nagyrévi, vatyai és a Maros-kultúrájánál is különböző kvalitású „kezeket”,

vagyis mestert és inast lehet elkülöníteni, véleményünk szerint inkább a specializáltságot bizonyítja, mint annak hiányát.

A specializált telepek esetleges regionális elkülönülésének kérdéséhez jelenthet adalékot a mészbetétes kerámia kultúrájának vizsgálata. Bóna István feltételezése szerint a kultúra gondosan készített, többnyire jól kiégetett és gazdagon díszített kerámiáját néhány nagyobb fazekascentrumban állították elő, és ezekből szállították a Dunántúl különböző térségeibe (BÓNA 1987, 159). A legutóbbi időkig nem álltak rendelkezésre e feltételezést bizonyító vagy cáfoló adatok, amit leginkább a nagy településfeltárások hiányával magyarázhatunk. Az utóbbi évek autópálya ásatásainak köszönhetően Palotabozsokon és Szűr-Völgyföldeken olyan telepeket is feltártak, amelyeket „fazekastelepként” írtak le az ásatók. A szűri lelőhelyen 3, egyenként csaknem 20 m átmérőjű, 2 m mély gödörkomplexumot találtak, amelyekben kemencék és hozzájuk tartozó hamusgödörök bonyolult rendszerre került elő (VOICSEK–LIGNER 2009; GUTAY–KÁRPÁTI 2010; LIGNER–VOICSEK 2010; ld. még Ligner Jácint cikket ebben a kötetben). E telepek teljes publikálásáig messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le; az egymástól csupán néhány km-re előkerült fazekasműhelyek azonban arra utalnak, hogy a települések szűkebb körzetük számára termeltek, nagyobb távolságra való szállításra nem volt szükség.

A Kárpát-medencében előkerült kiöntőcsöves és álkiöntőcsöves edények (2. kép) nagy területi szóródása és a kiöntők számos kultúra alapformáján való megjelenése alapján felmerült a vándormesterek feltételezése. A kiöntő, illetve álkiöntő használata ez esetben „mesterjegyként” került interpretálásra (HORVÁTH 2000). Az ilyen kialakítású edények vizsgálata azonban bebizonyította a kiöntők bronzkori rítusokban való szerepét és elvetette, hogy azokkal vándormesterek meglétét bizonyítsák (P. FISCHL 1999).

Az egykori fazekasok sírjaira kevés adat van. A Maros-kultúra mokrini lelőhelyén a temetkezésekben megtalálható — bár véleményünk szerint nem egyértelműen meghatározható funkciójú — simító kavicsok és csonteszközök alapján John O’Shea (1996, 229) kislányok és nők, illetve felnőtt férfiak sírjait fazekasok temetkezéseiként értelmezi.

Fémtárgyak

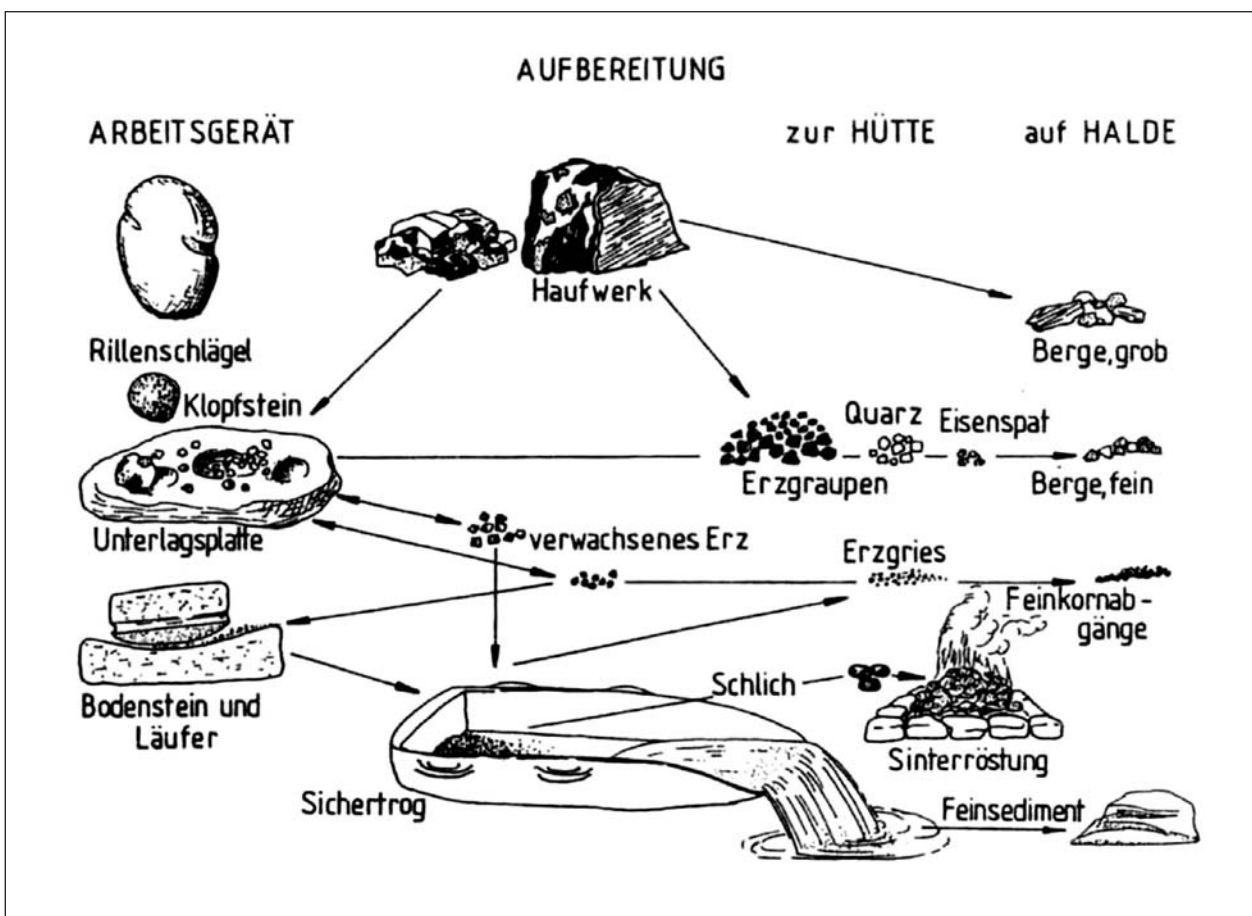
A korszak fémtárgyainak készítése munkafolyamata is a bányászattal kezdődik. A nyersanyag-vizsgálatok és az érctelepek geológiájából ismert adatok egyaránt

2. kép. Álkiöntőcsöves edény Túrkeve-Terehalomról (CSÁNYI–TÁRNOKI 2013, Fig. 9. 1. nyomán)

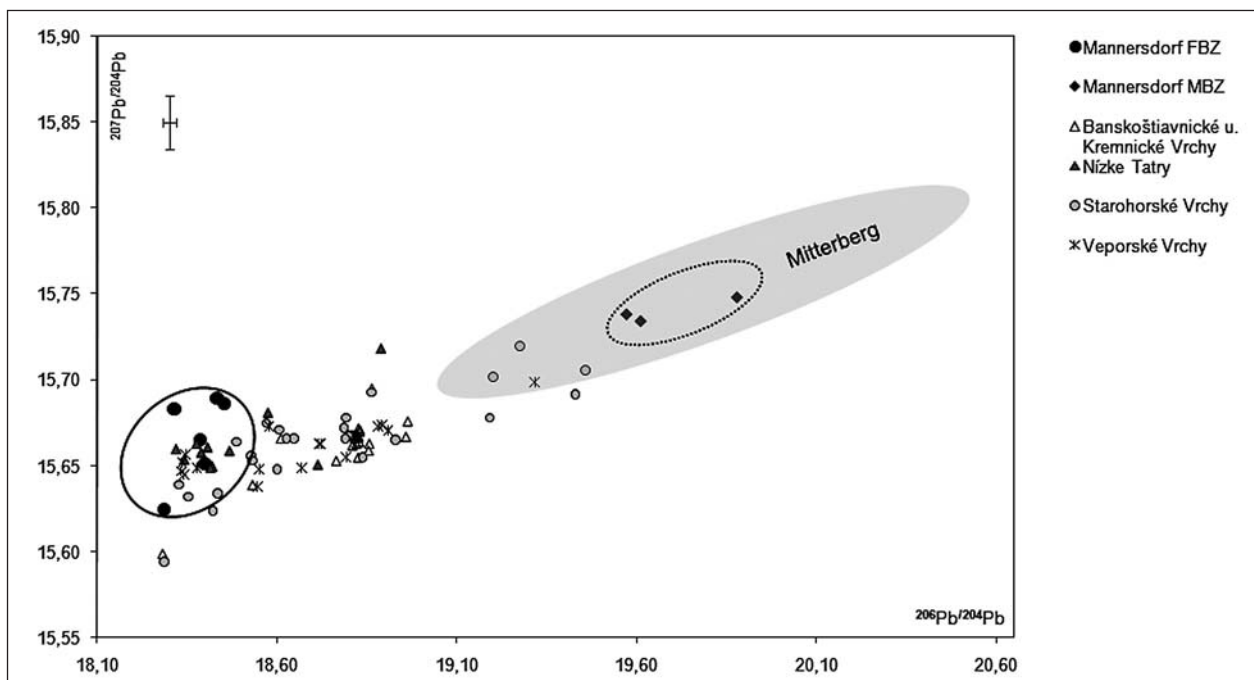
Fig. 2. Vessel applied with fake-spouts from Túrkeve-Terehalom (after CSÁNYI-TÁRNOKI 2013, Fig. 9. 1)

azt bizonyítják, hogy a rézkor végén, kora bronzkor elején kimerültek az ismert lelőhelyeken az oxidációs zóna ércei, ezért a mélyebb rétegekben folytatódott a bányászat, és a cementációs zóna érc típusait (a szulfidérceket, fakóérceket) kezdték kitermelni (BOROFFKA 1994, Kárte 3; STRAHM 1994, Abb. 25; SCHALK 1998, Abb. 3; RASSMANN–LUTZ–PERNICKA 2001; FURMÁNEK–VLADÁR 2002; RASSMANN 2005; MOLNÁR 2008, 1. ábra; LOCKHOFF 2009, Abb. 2). Néhány esetben — Mitterberg (Ausztria), Špania Dolina/Úrvölgy (Szlovákia) — magukat a bányákat is ismerjük (PITTIONI 1957; TOČÍK ŽEBRÁK 1987; ŽEBRÁK 1990; SHENNAN 1995; KRAUSE 2003, Abb. 7; SCHREINER 2007; vö. még CZAJLIK 1993; 2012). Az ércek pörkölése, kohósítása a bányahelyek közelében történhetett (3. kép; EIBNER 1982, Abb. 2; SHENNAN 1995). A fakóércek használata vélhetően amiatt is célszerű volt, hogy a bennük található szennyezőanyagoknak (pl. arzén, antimon) köszönhetően már 700–800 °C-on megolvaszthatók (szemben a tiszta réz magasabb, 1082 °C-os olvadáspontjával). Ezt követően a fém nyersanyag ún. formaöntött félkész termékek, ötvöztött bronz öntecsek formájában kerül

3. kép. Rézérc feldolgozásának folyamata (EIBNER 1982, Abb. 2. nyomán)

Fig. 3. Processing of ore (after EIBNER 1982, Abb. 2)

4. kép. A Gáta–Wieselburg-kultúra mannersdorfi temetőjében előkerült fém tárgyak $^{206}\text{Pb}/^{204}\text{Pb}$ és $^{207}\text{Pb}/^{204}\text{Pb}$ izotóp arányának összevetése a szlovákiai és mitterbergi ércbányák nyersanyagaival (DUBEROW–PERNICKA–KRENN–LEE 2009, Fig. 13 nyomán)
 Fig. 4. $^{206}\text{Pb}/^{204}\text{Pb}$ vs. $^{207}\text{Pb}/^{204}\text{Pb}$ lead isotope diagram for Mannersdorf metal artefacts of the Gáta–Wieselburg cemetery vs. Slovakian ore deposits and Mitterberg (after DUBEROW–PERNICKA–KRENN–LEE 2009, Fig. 13)

a cserekereskedelemben (MOZSOLICS 1984; LENERZ DE WILDE 1995; BUTLER 2002; KISS 2009b, 201–202).

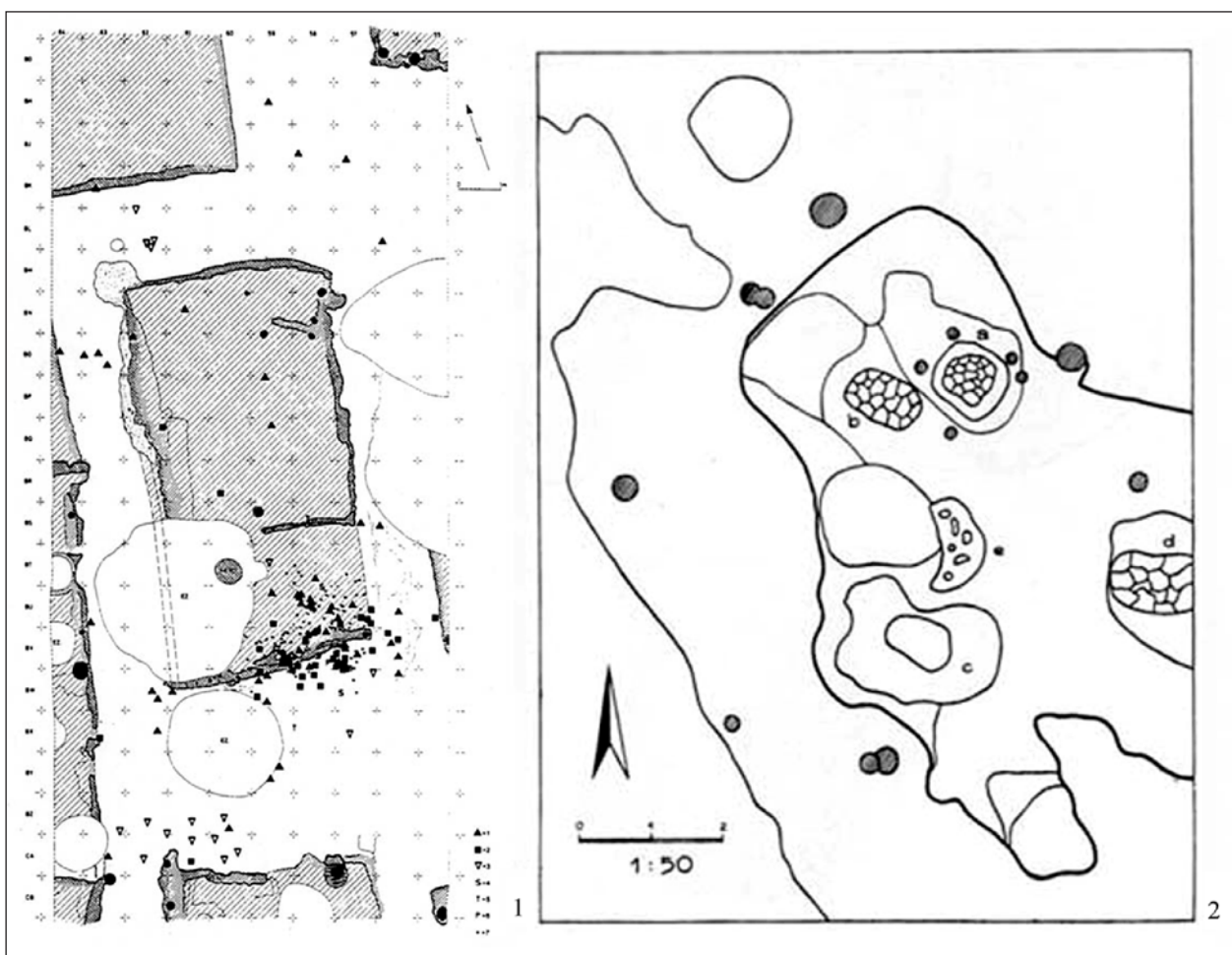
A nyersanyagok származási helyének azonosításában nagy előrelépést jelent az ólomizotóp-analízis. Példaként említhetjük, hogy a gátai kultúra temetőiben (Hainburg, Mannersdorf) talált középső bronzkori fém tárgyak elemzése a szlovákiai Alacsony-Tátrából származó rézércel mutatott egyértelműen kapcsolatot, míg az alpi térség bányáiból (Mitterberg) származó érc használata csak a középső bronzkor végétől, a koszideri korszaktól mutatható ki (4. kép; DUBEROW–PERNICKA–KRENN–LEE 2009; vö. még HÖPPNER ET AL. 2005).

A kész bronztárgy felé vezető munkafolyamat következő lépése a bronz megolvasztása és a kívánt formába valóöntése. A bronzolvasztást fújtatókkal működtetett, gödörszerű vagy a járószintre épített, esetleg rostélyos, illetve széltorlasztásos kohóban végezték. Kísérleti régészeti vizsgálatok is bizonyítják, hogy ezekben a kohókban a hőfok egyenetlenül oszlik meg (SZABÓ 1996, 269). A készítmény technológiára, pl. a tárgyak kalapálására, edzésére fontos információval szolgál a kész tárgyak metallurgiai és metallográfiai vizsgálata (MÖDLINGER 2004; KIENLIN–BISCHOFF–OPIELKA 2006; KIENLIN 2008; BARKÓCZY–KOVÁCS–P. FISCHL 2011; SZABÓ 2013).

Barbara S. Ottaway kísérletei bizonyították, hogy a rézkor és a kora bronzkor idején homoköntőfor-

mákkal is dolgoztak. Az ezekben készült tárgyak azöntőforma lassú hűlése miatt keményebbek, de törékenyebbek lettek, ezért ez a technika később háttérbe szorult (OTTAWAY–SEIBEL 1998; ECCLESTON–OTTAWAY 2002). A késő rézkor végén és bronzkor kezdetén jellemző nyéllyukas balták agyagöntőformákban készültek (ECSÉDY 1983; BÁTORA 2003). A kora bronzkor végén és a középső bronzkorban többnyire kő (főként homokkő)öntőformákat ismerünk, de szlovákiai adatok és a Várvolgy-Kis-Láz-hegyen feltárt település adatai alapján ezek mellett a késő bronzkorig használtak agyagöntőformákat is (SZABÓ 1996, 268–270; HORVÁTH 2004a; PÉTERDI 2004, 490–491; ILON 2006; MÜLLER 2006; BÁTORA 2009). Az agyagöntőformák belsejét fehér, meszes bevonóanyaggal töltötték ki (ECSÉDY 1983), salakképző anyagként és hőszigeteléshez. A kőből készültöntőformák belső felületét kormozó anyaggal (zsiradékkal) kezelték annak elérésére, hogy a fém ne ragadjon a formába. Az eltérő eljárás alkalmazása technológiai és talán kronológiai különbségre utal (ECSÉDY 1995, 34–35; HORVÁTH 2004a, 33).

A telepeken zajló bronzolvasztásra utalnak a fújtatók agyag végződése, azöntőkanalak, egy- és kétrészesöntőformák, és a fém-megmunkáláshoz használt szerszámok (kalapácsok, vésők, áruk). Ezek koncentrált jelenléte jelzi a műhelyeket. *In situ* műhely megfigyeléséről ugyanakkor csak néhány adat áll rendelkezésre.

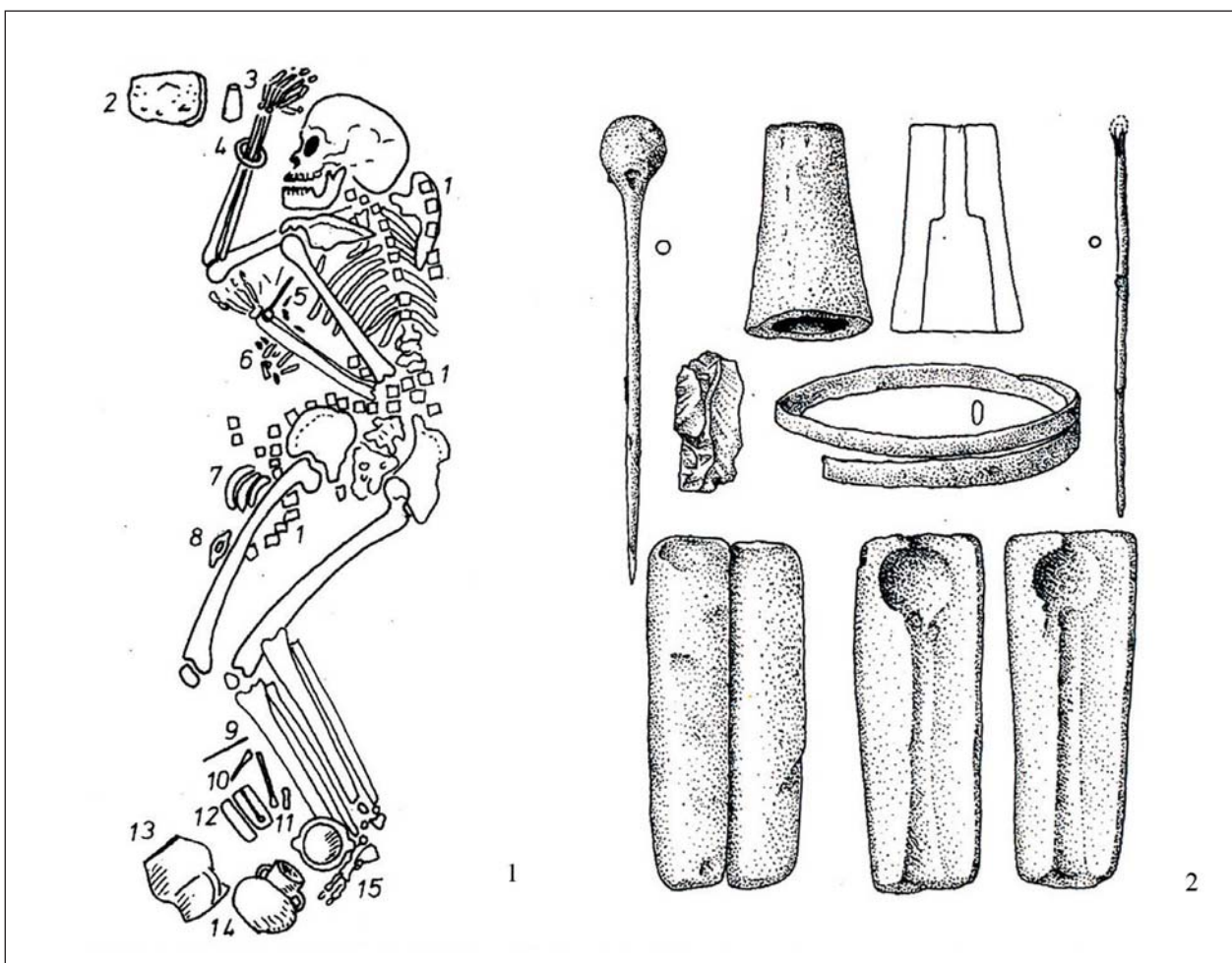

5. kép. Fémműves műhelyek nyomai — 1: Mošorin-Feudvar (HÄNSEL–MEDOVIĆ 2004, 89, Abb. 2), 2: Lovasberény-Mihályvár (F. PETRES–BÁNDI 1969, 6. kép)
 Fig. 5. Metalworking workshops — 1: Mošorin-Feudvar (after HÄNSEL–MEDOVIĆ 2004, 89, Abb. 2), 2: Lovasberény-Mihályvár (after F. PETRES–BÁNDI 1969, 6. kép)

kezésre. Ezek közül az egyik legfontosabb a Vattina-kultúra lelőhelye, Mošorin-Feudvar/Mozsor-Földvár, ahol egy 9,5×5 m-es átlagos, kétszlatú ház DK-i sarkában öntőtégelyek, öntőformák, fa vagy faszén maradványok kerültek elő (5. kép 1; HÄNSEL–MEDOVIĆ 2004; KIENLIN 2007). Hasonlóan értékelhető a vatyai kultúra lovasberény-mihályvári településén, a kisvár déli sarkában, közvetlenül a sáncárok belső oldalán feltárt 8,5×5,5 m-es épület, ahol tűzhelyeket, öntőkanalat, két öntőformát, valamint feltehetően félkész formák, ún. *barrenek* öntésére szolgáló földbe mélyített jelenségeket tártak fel (5. kép 2; F. PETRES–BÁNDI 1969, 174–175, 6. ábra; KOVÁCS 1995, 39, 18. kép). Néhány további lelőhelyet a nagyszámú öntőforma, fújtatócsövek és egyéb maradványok alapján szintén a fémöntés kiemelt területeiként tart számon a kutatás, ezek közül néhányat említünk. Százhalombatta-Földváron 7 db öntőforma utal műhely meglétére (HORVÁTH 2004a, 11, 13: további vatyai műhelynyomok elemzésével). A

magyarádi kultúra területén Veselé/Vígvár telepén is öntőműhelyet azonosítottak a 15 m-es körzetben megtalált 9 öntőforma alapján (rajtuk 17 tárgytypus öntéséhez szolgáló mintákkal). Nitriansky Hrádok/Kisvárad lelőhelyen nagyobb területen, a telep szélén 4 helyen koncentrálódva 14 agyag fújtatóvég és 8 öntőforma volt (BÁTORA 2009). A füzesabonyi kultúra településén, Nižna Myšľa/Alsómislyén a fiatalabb fázisban az idősebb telep már nem használt árkában folyt a féműves tevékenység (GANCARSKI 2002, 31, Fig. 4). Füzesabony-Öregdombon 10 öntőforma, Tiszafüred-Ásotthalmon 12 tárgytypus öntésére szolgáló 7 db öntőforma került elő (BÓNA 1960; HORVÁTH–FARKAS–PETŐ–FARKAS in press).

Az eddigi adatok alapján elsősorban erősített, központi telepekről, tellekről ismerjük a bronzöntés nyomait, de a magyarádi, a vatyai és a mészbetétes kerámia kultúrája esetében siktelepeken is előkerültek féműves tevékenységre utaló jelen-

6. kép. Fémműves mester sírja — 1: Nižna Myšľa 280. sír, 2: bronztárgyak és bronzművességhez köthető eszközök a sírból (OLEXA 1987, Abb. 3–4; KOVÁCS 1995, 19. kép nyomán)

Fig. 6. Metalworker's burial — 1: Nižna Myšľa Grave 280, 2: bronze objects and metalworking tools from the grave (after OLEXA 1987, Abb. 3–4; KOVÁCS 1995, 19. kép)

ségek (BÁTORA 2009, 209–210; KISS 2009a, Fig. 3; SZEVEŘÉNYI–KULCSÁR 2012, 336). Fontos szempont, hogy a magyarádi és a füzesabonyi kultúra területén helyben bányászott nyersanyagot használtak fel, míg a vatyai kultúra és a mészbetétes kerámia kultúrája fém nyersanyag importra szorult. Mindemellett a helyi fémműves tevékenység adatai és a speciális ékszertípusok (pl. mészbetétes kerámia kultúrája) arra utalnak, hogy a bronzműves mesterek helyben dolgoztak (KISS 2009a; 2009b). A bronz formába való öntésének a kisebb településeken is van nyoma, így a vándorkovácsokat feltételező elméletek (CHILDE 1958, 169) nem állják meg a helyüket (vö. még KIENLIN 2007; NØRGAARD in prep).

A specializált fémművességet bizonyítják a funkcionak megfelelően szelektált összetevők (pl. az eszközök, fegyverek anyagában az ékszerekéhez képest nagyobb öntartalom: LIVERSAGE 1994, 75–84, Figs 6–8, Table xviii), a bronz öntéséhez szükséges szak-

tudás és a fémműves mesterek sírjaiként értékelt temetkezések (6. kép; Dunaújváros-Duna-dűlő, 960. sír; Nižna Myšľa/Alsómislye, 280. sír; MOZSOLICS 1967, Taf. 19. 1–4; OLEXA 1987; KOVÁCS 1995, 40, 19. kép 1–2; BÁTORA 2002; HORVÁTH 2004a, 41, 47, 70. j.; VICZE 2011, Pl. 75. 11–14).

Pattintott és csiszolt kőeszközök

A csiszolt kőeszközök között az őrlés szerszámainak (őrlőköveket, marokköveket, mozsarakat), öntőformákat és eszközöket (pl. baltákat, fenőköveket), a pattintott kőeszközök között nyílhegyeket, illetve pengéket találunk. Füzesabony-Öregdombon a félkész balták nagy száma alapján Horváth T. és munkatársai műhelyre következtetnek. Ezt támasztja alá néhány, pattintással kinagyolt, még csiszolatlan forma és az, hogy több darabon meg lehetett figyelni félbemaradt fúróluk-kezdeményt, és a csiszolásra használható

örlő-csiszolókövek is előkerültek a telep anyagában (HORVÁTH–FARKAS–PETŐ–FARKAS in press).

Általában helyi (1–5 km) ill. regionális (5–20 km) nyersanyagok használatát sikerült kimutatni: pl. a füzesabony-öregdombi telep kőeszközei esetében a Mátra és előtere kőzeteit, a vatyai kultúra esetében elsősorban a budai szarukő, a mészbetétes kerámia kultúrájánál dunántúli radiolarit-változatok és süme-gi vagy teveli kovák alkalmazását (HORVÁTH–KOZÁK–PETŐ 2000a; 2000b; HORVÁTH 2004b; 2009; HORVÁTH–FARKAS–PETŐ–FARKAS in press). A füzesabony-öregdombi kő öntőformák Péterdi Bálint vizsgálatai szerint homokkőből, riolittufából és csillámpalából készültek; ezen kőzetek zöme a lelőhely közelében szintén begyűjthető volt (PÉTERDI 2004). A szlovákiai petrográfiai elemzések hasonlóan a települések körze-tében megtalálható kőzetek felhasználását mutatták ki (pl. Mýtina Nová Ves, Veselé; BÁTORA 1994; 2009, 207; HORVÁTH 2009, 416). Bár előfordulnak import kőzetek is, a kőnyersanyaggal kapcsolatos csere nehézségeit, vagy esetleg a kulturális hagyományok fontosságát mutatja az a megfigyelés, hogy a vatyai kultúra száz-

halombattai településén talált pattintott kőeszközök zöme (92%-a) a rosszabb minőségű, de a kultúra te-rületén fekvő budai szarukőből készült (HORVÁTH–KOZÁK–PETŐ 2000a; HORVÁTH 2004a; SOFAER 2010, 196–197).

Csonteszközök

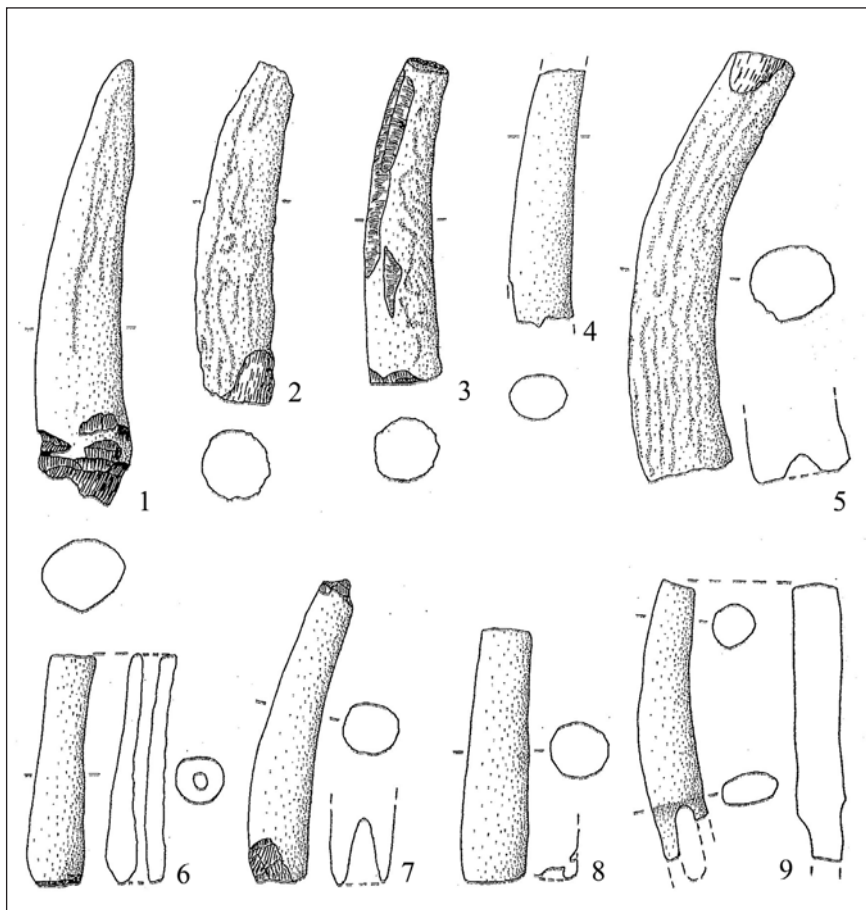
Csak röviden térünk ki a csont- és agancstárgyak készítésére. Ezek között a mindennapi élet kellékeit: tüket, baltákat, simítókat találunk, továbbá a korabeli lőszerszámzat elemeit: zabla-oldaltagokat, szíjelosztó-kat. A legtöbb esetben ezek *ad hoc* eszközök, különö-sebb szaktudás nélkül elkészíthető, „másodosztályú” darabok (Class II: CHOYKE–VRETEMARK–STEN 2004, 184–185, Figs 11–14; CHOYKE–BARTOSIEWICZ 2009, 360, Fig. 3).

A vésett díszű tárgycsoport (Class I: díszített csont-tégelyek, lőszerszámok, botvégek, kardmarkolatok) elkészítése azonban tervezést és gyakorlatot igényelt. Specializált tevékenységre utalhat a Cetea/Csáklya lelőhelyen műhelyhulladékként meghatározott lelet-

együttes (7. kép; BOROFFKA 1998; CHOYKE–VRETEMARK–STEN 2004, 184–185, Fig. 10; SOFAER ET AL. 2010, 198–200).

Specializált kézművesek, specializált települések?

A specializált háztartások egyes lelőhelyeken belüli elkülönü-lése mellett ismerünk adatokat a települések közötti differen-ciálódásra is. Ilyen kézmű-ves telepként tartják számon a Spišsky Štvrtok/Csütörtökhely lelőhelyen feltárt erődített tele-pülést is (8. kép), ahol az egyes mesterségek területileg elkülö-nültek egymástól és a szakrális funkciójú résztől. Az ilyen le-lőhelyek meglétére alapozzák a korszakban — elsősorban a koszideri időszakban — az ún. protourbánus településtí-pus, vagy más megközelítésben „központi hely” megjelenését (VLADÁR 1975; JOCKENHÖVEL 1990; a problémáról összefogla-lóan GOGÁLTAN 2010).

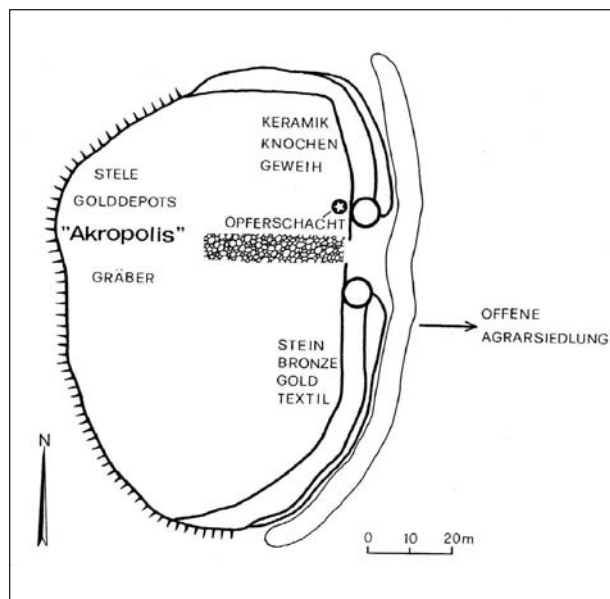

7. kép. Megmunkált agancseszközök Cetea lelőhelyről (BOROFFKA 1998, Abb. 2 nyomán)
Fig. 7. Byproducts of boneworking at Cetea (after BOROFFKA 1998, Abb. 2)

A fentiek alapján nem lehet kérdéses, hogy a tárgyalta kézműves tevékenységek, elsősorban a kerámia és bronzművesség adatai szakosodott mesterek létét támasztják alá. Erre utal a funkcionak megfelelően szelektált összetevők használata, a nagy szaktudást igénylő edények és bronztárgyak elkészítése, a „mester” és „inas” kezek megjelenése valamint a tevékenységek telepen belüli elkülönülése.

Arra a kérdésre jelenleg nem adhatunk egyértelmű választ, hogy a kézműves mesterek teljes munkaidőben, vagy részmunkaidőben üzték-e tevékenységüket (Sofaer 2010, Table 7.1, Table 7.2). Azonban az a tény, hogy a korszak embere a sírba is magával vitte munkája attribútumait — a bronzöntő mestereken kívül ld. a Maros-kultúránál feltételezett fazekasok és takácsok temetkezéseit (O'Shea 1996, 229) — arra utal, hogy a kézműves számára az élő társadalomban is fontos lehetett ez az identitás. Marcel Mauss megállapításai szerint a test az ember legelső és legtermészetesebben használt „szerszáma”, és a nem tudatos mozdulatok, amik egy gyakorlott kézműves tevékenységének elengedhetetlen részei, minden bizonnyal a teljes ember (*homme total*) társadalmi megjelenésének részeként foghatók fel (Mauss 2004, 423–446; Budden-Sofaer 2008, 207). A kézművesek speciális társadalmi szerepére következtethetünk Mircea Eliade a primitív társadalmakat vizsgáló gyűjtéséből származó jakut közmondás nyomán is, mely szerint: „Az első kovács, az első sámán és az első fazekas vértestvérek voltak” (Eliade 2004, 98).

Áttekintő tanulmányunkban a specializált tevékenységekről rendelkezésre álló információra és a további lehetséges kutatási irányokra hívjuk fel a figyelmet. A címben felvetett kérdésre, mely szerint „ahány ház annyi szokás?”, nemmel válaszolhatunk. Annak ellenére, hogy az eltérő mikrorégiókban a nyersanyagforrások megléte, illetve hiánya okozhat különbségeket a teljes munkafolyamat tekintetében, és magára a háztartásokon belüli munkamegosztásra kevés adatunk van, a kézművesség technológiai és szociális aspektusaiban is megfigyelhetők általánosság-

8. kép. Spišsky Štvrtok lelőhelyen rekonstruált kézműves település (JOCKENHÖVEL 1990, Abb. 4 nyomán)

Fig. 8. Spatial separation of specialised craft activities within the settlement of Spišsky Štvrtok (after JOCKENHÖVEL 1990, Abb. 4)

gok. A specializált háztartásokra utaló adatok nyomán a bronzkori társadalomról alkotott ismereteink is tovább bővíthetnek.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is szeretnénk megköszönni Antoni Juditnak, Csupor Istvánnak és Udvardi Baláznak, valamint Vicze Magdolnának, hogy a 2011-ben még megjelenés alatt álló (azóta megjelent) tanulmányaikat megismerhettük és eredményeiket előadásunkhoz felhasználhattuk. Köszönettel tartozunk Horváth Tündének, Farkas-Pető Annának és Farkas Istvánnak is, hogy „Interkulturális kapcsolatok a Közép-Duna medencében a bronzkorban” címmel 2008-ban Tatán megrendezett nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötetében megjelenés előtt álló cikkük eredményeit felhasználhattuk.

P. Fischl Klára

Miskolci Egyetem BTK
Óstörténeli és Régészeti Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros
fklari@gmail.com

Kiss Viktória

MTA BTK Régészeti Intézet
1014 Budapest, Úri utca 49.
kiss.viktoria@btk.mta.hu

Kulcsár Gabriella

MTA BTK Régészeti Intézet
1014 Budapest, Úri utca 49.
kulcsar.gabriella@btk.mta.hu

Irodalom

- ANTONI J.–CSUPOR I.–UDVARDI B. 2011: Régi fazekasok öreg cserepei (Adalékok a korabronzkori fazekassághoz) – Old sherds of ancient potters (Contributions to Early Bronze Age pottery). *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2011, 137–161.
- ARNOLD, D. 1985: *Ceramic Theory and Cultural Process*. Cambridge.
- BARKÓCZY P.– KOVÁCS Á.–P. FISCHL K. 2011: Réz és bronz leletek metallográfiai és metallurgiai vizsgálatai – Metallographical and Metallurgical Investigation of Prehistoric Copper and Bronze Finds. *Archeometriai Műhely* 8/4 (2011) 293–304.
- BÁTORA, J. 1994: Hunting in the Early Bronze Age in Slovakia. In: *Pamiatky a Múzeá. Bronze Age in Slovakia. Historical Monuments and Museums. The Cultural Heritage Review*. Bratislava 1994, 11–12.
- BÁTORA, J. 2002: Contribution to the problem of „craftsmen” graves at the end of Aeneolithic and in the Early Bronze Age in Central, Western and Eastern Europe. *SLA* 50 (2002) 179–228.
- BÁTORA, J. 2003: Kupferne Schaftlochhüte in Mittel-, Ost- und Südosteuropa (Zu Kulturkontakten und Datierung – Äneolithikum/Frühbronzezeit). *SLA* 51 (2003) 1–38.
- BÁTORA, J. 2009: Metallurgy and Early Bronze Age Fortified Settlements in Slovakia. *SLA* 57 (2009) 195–219.
- BÓNA, I. 1960: Bronzezeitliche Schmuckgiesserei in Tiszafüred-Ásotthalom. *AUBSH* 2 (1960) 261–270.
- BÓNA I. 1987: A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon. A bronzkor. In: Bartha A. (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. I/1. Budapest 1987, 148–168.
- BONDÁR M.–HONTI SZ.–KISS V. 2000: A tervezett M7 autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. – The preceding archaeological excavation of the planing M7 highway in County Somogy (1992–1999). Preliminary report I. *SMK* 14 (2000) 93–114.
- BOROFFKA, N. 1994: *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 19, Bonn.
- BOROFFKA, N. 1998: Bronze- und früheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen. Alte Funde aus dem Museum für Geschichte Aiud, Teil II. *Eurasia Antiqua* 4 (1998) 81–135.
- BUDDEN, S.–SOFAR, J. 2009: Non-discursive knowledge and the construction of identity. Potters, potting and performance at the Bronze Age tell of Százhalombatta, Hungary. *Cambridge Archaeological Journal* 19/2 (2009) 203–220.
- BUTLER, J. J. 2002: Ingots and insights: reflections on rings and ribs. In: Bartelheim, M.–Pernicka, E.–Krause, R. (Hrsg.): *Die Anfänge der Metallurgie in der Alten Welt*. Rahden/Westfalen 2002, 229–243.
- CHILDE, V. G. 1958: *The Prehistory of European society*. Hammondsworth.
- CHOYKE, A. M.–BARTOIEWICZ, L. 2009: Telltale tools from a tell: Bone and antler manufacturing at Bronze Age Jászdózsza-Kápolnahalom, Hungary – Egy tell település sokat mondó eszközei: Jászdózsza-Kápolnahalom bronzkori csont- és agancsmegmunkálása. *Tisicum* 19 (2009) 357–375.
- CHOYKE, A. M.–VRETEMARK, M.–STEN, S. 2004: Levels of social identity expressed in the refuse and worked bone from the Middle Bronze Age site of Százhalombatta-Földvár, Vátya culture, Hungary. In: O’Day, S. J.–Van Neer, W.–Ervynck, A. (eds): *Behaviour behind Bones. The Zooarchaeology of ritual, Religion, Status and Identity*. Oxford 2004, 177–189.
- CZAJLIK, Z. 1993: Exploration géoarchéologique du Mont Szent Vid. Recherches franco-hongroises a Velem. *ActaArchHung* 45 (1993) 317–347.
- CZAJLIK Z. 2012: *A Kárpát-medence fémnyersanyag-forgalma a későbronzkorban és a vaskorban*. Táltentum Könyvek, Budapest.
- CSÁNYI, M.–TÁRNOKI, J. 2013: A Dinner Set from a Bronze Age House in Level 2 of the Túrkeve-Terehalom Settlement. In: Anders, A.–Kulcsár, G. with Kalla, G.–Kiss, V.–V. Szabó, G. (eds): *Moments in Time: Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Órégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies I, Budapest 2013, 707–723.
- CSEPLÁK GY. 1980: Archeo-dermatológiai megfigyelések újkőkori edénytöredékeken. *MKCsM* 1980, 121–128.
- CSEPLÁK GY. 1991: A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája „Tapolcai csoportjának” kerámiájáról és annak archeodermatológiai vizsgálatáról – Die Keramik der „Tapolca-Gruppe“ der Transdanubischen Linienbandkeramik und ihre archäodermatologische Untersuchung. In: Töröcsik Z. (szerk.): *A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája „Tapolcai csoportjának” Balaton környéki lelőhelyei – Die Fundorte der zur Kultur der Transdanubischen Linienbandkeramik gehörenden „Tapolca-Gruppe“ in der Balatongegend*. Bibliotheca Musei Tapolcensis 1, Tapolca 1991, 241–266.

- CSEPLÁK GY. 2005: *Árulkodó ujjnyomok – Vallatóra fogott kőkori cserepek*. Budapest.
- DUBEROW, E.–PERNICKA, E.–KRENN-LEEB, A. 2009: Eastern Alps or Western Carpathians: Early Bronze Age Metal within the Wieselburg Culture. In: Kienlin, T. L.–Roberts, B. W. (eds): *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 169, Bonn 2009, 336–349.
- ECCLESTON, M.–OTTAWAY, B. 2002: Experimental casting of copper and bronze in sand moulds. In: Jerem, E.–T. Biró, K. (eds): *Archaeometry 98: Proceeding of the 31st Symposium, Budapest, April 26–May 3, 1998, Volume I*. BAR-IS 1043, Oxford 2002, 185–189.
- ECSEDY I. 1983: Ásatások Zók-Várhegyen (1977–1982). Előzetes jelentés – Excavations at Zók-Várhegy 1977–1982. Preliminary Report. *JPMÉ* 27 (1982 [1983]) 59–105.
- ECSEDY I. 1995: Rézkori hagyományok és a bronzkori technika kezdetei. In: Maráz B. (szerk.): *A bronzkor kincsei Magyarországon*. Pécs 1995, 31–37.
- EIBNER, C. 1982: Kupfererzbergbau in Österreichs Alpen. In: Hänsel, B. (Hrsg.): *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* Berlin 1982, 399–408.
- ELIADE, M. 2004: *Kovácsok és alkimisták*. Budapest. (*Forgerons et alchimistes*. Paris 1956. fordítása)
- P. FISCHL K. 1999: Szertartási edények a bronzkorból – Zeremoniegefäße aus der Bronzezeit. *HOMÉ* 37 (1999) 129–138.
- FURMÁNEK, V.–VLADÁR, J. 2002: Der Stand der Metallanalysentätigkeit in der Slowakei. In: Bartelheim, M.–Pernicka, E.–Krauß, R. (Hrsg.): *Anfänge der Metallurgie in der Alten Welt*. Forschungen zur Archäometrie und Altertumswissenschaft 1, Rahden/Westfalen 2002, 255–263.
- GANCARSKI, J. 2002 (ed.): *Miedzy Mykenami a Baltykiem. Kultura Otomani-Füzesabony – Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture*. Krosno–Warszawa.
- GHERDÁN K. 2009: 7000 év kerámiái – Vörs, Máriaasszony-sziget őskori kerámialeleteinek archeometriai összehasonlító vizsgálata területi kitekintéssel – Pottery sequence of 7000 years: archaeometrical study of pottery finds from Vörs, Máriaasszony-sziget. *Archeometriai Műhely* 6/4 (2009) 31–36.
- GHERDÁN, K.–T. BIRÓ, K.–SZAKMÁNY, GY.–TÓTH, M.–G. SÓLYMOS, K. 2005: Analysis of incrustrated pottery from Vörs, southwest Hungary. In: Prudencio, M. I.–Dias, M. I.–Waerenborgh, J. C. (eds): *Understanding people through their pottery. Proceedings of the 7th European Meeting on Ancient Ceramics, Lisbon, Portugal, (EMAC'03)*. Trabalhos de arqueologia 42, Lisbon 2005, 103–108.
- GHERDÁN, K.–SZAKMÁNY, G.–TÓTH, M.–T. BIRÓ, K.–KISS, V. 2007: Archaeometric studies on Early Bronze Age pottery from Vörs-Máriaasszony-sziget – Archeometriai vizsgálatok korabronzkori kerámián, Vörs-Máriaasszony-sziget. *Archeometriai Műhely* 4/2 (2007) 21–32.
- GHERDÁN K.–TÓTH M.–HERBICH K.–HAJNALOVÁ, M.–HLOŽEK, M.–PROKEŠ, L.–MIHÁLY J.–HORVÁTH T. 2010: Természettudományos megfigyelések a középső és késő rézkori kultúrák fazekasáruin Balatonőszöd-Temetői dűlő lelőhelyen – Analytical data on Middle and Late Copper Age pottery production at Balatonőszöd-Temetői dűlő. *Archeometriai Műhely* 7 (2010) 83–104.
- GOGÁLTAN, F. 2010: Die Tells und der Urbanisierungsprozess. In: Horejs, B.–Kienlin, T. (Hrsg.): *Siedlungen und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 194, Bonn 2010, 13–46.
- GUCSI L. 2006: Rézkori és kora bronzkori kerámiakon végzett technikai megfigyelések – Technical Observations on Ceramics of Copper and Early Bronze Age. In: Holló A. Sz.–Szulovszky J. (szerk.): *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest–Veszprém 2006, 7–18.
- GUCSI, L. 2009: The manufacturing techniques of the grave pottery from Budakalász. In: Bondár, M.–Raczky, P. (eds): *The Copper Age cemetery of Budakalász*. Budapest 2009, 450–456.
- GUTAY M.–KÁRPÁTI Z. 2010: Palotabozsok-Szérűskertek. *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2010, 19–20.
- HÄNSEL, B.–MEDOVIĆ, P. 2004: Eine Bronze gießerwerkstatt der frühen Bronzezeit in Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina. In: Hänsel, B. (Hrsg.): *Parerga Praehistorica. Jubiläumsschrift zur prähistorischen Archäologie. 15 Jahre UPA*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 100, Bonn 2004, 83–111.
- HORVÁTH, L. A. 2000: Eine besondere Gefäßform aus der mittleren Bronzezeit. *ActaArchHung* 51 (2000) 169–181.
- HORVÁTH T. 2004a: Néhány megjegyzés a vatyai kultúra fémművességéhez – Technológiai megfigyelések a kultúra köeszközein – Die Metallkunst der Vátya-Kultur – Technologische Beobachtungen an ihren Steingeräten. *CommArchHung* 2004, 11–64.
- HORVÁTH T. 2004b: Előzetes jelentés a Kaposvár-61. út 1. lelőhely középső bronzkori településének kőanyagáról. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΩΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely-Bozsok, 2002. október 7–9. Szombathely 2004*, 108–113.

- HORVÁTH T. 2009: Pattintással készült eszközök kronológiai szerepe a kora- és középső bronzkor folyamán – The Chronological Role of Chipped Stone Implements in the Early and Middle Bronze Ages. *Tisicum* 19 (2009) 413–433.
- HORVÁTH T. 2010: Megfigyelések a középső és késő rézkori kultúrák fazekasáruin Balatonöszöd-Temetői dűlő lelőhelyen. Készítéstechnikai vizsgálatok – Archaeological contribution to the study of the Middle and Late Copper Age pottery. Pottery manufacture. *Archeometriai Műhely* 2010/1, 51–82.
- HORVÁTH, T.–KOZÁK, M.–PETŐ, A. 2000a. The stone-tools of Százhalombatta-Sánchegy. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 1998. Százhalombatta 2000*, 103–119.
- HORVÁTH T.–KOZÁK M.–PETŐ A. 2000b: Újabb adatok a középső bronzkor köiparához: Bölske-Vörösgyír bronzkori tell-település kőanyagának komplex (petrográfiai, régészeti) feldolgozása – Neue Angaben über die Steinverarbeitung in der mittleren Bronzezeit. Die Aufarbeitung des Komplexes des Steinmaterials der bronzezeitlichen Höhensiedlung von Bölske-Vörösgyír (petrographisch–archäologisch). *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 7 (2000) 61–107.
- HORVÁTH T.–FARKAS-PETŐ A.–FARKAS I. in press: Füzesabony-Öregdomb bronzkori tell-település kőanyaga. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*.
- HÖPPNER, B.–BARTELHEIM, M.–HUIJSMANS, M.–KRAUSS, R.–MARTINEK, K.–P.–PERNICKA, E.–SCHWAB, R. 2005: Prehistoric copper production in the Inn Valley (Austria), and the earliest copper in Central Europe. *Archaeometry* 47 (2005) 293–315.
- ILON G. 1996: A késő halomsíros–kora urnenezős kultúra temetője és tell települése Németbánya határában – Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber–Frühurnenfelderkultur in der Gemarkung Németbánya. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 89–208.
- ILON, G. 2006: Bronzezeitliche Gussformen in dem Karpatenbecken. In: Kobal', J. (Hrsg.): *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehocky zum 175. Geburtstag. Ushhorod 5.-6. Oktober 2005. Usgorod 2006*, 273–301.
- JOCKENHÖVEL, A. 1990: Bronzezeitliche Burgenbau in Mitteleuropa. Untersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften. In: Schauer, P. (Hrsg.): *Orientalisch–Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums. Koll. Mainz 16.–19.10.1985. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 15, Bonn 1990*, 209–228.
- KIENLIN, T. L. 2007: Von den Schmieden der Beile: Zu Verbreitung und Angleichung metallurgischen Wissens im Verlauf der Frühbronzezeit. *PZ* 82 (2007) 1–22.
- KIENLIN, T. L. 2008: *Frühes Metall im nordalpinen Raum: Eine Untersuchung zu technologischen und kognitiven Aspekten früher Metallurgie anhand der Gefüge frühbronzezeitlicher Beile*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 162, Bonn.
- KIENLIN, T. L.–BISCHOFF, E.–OPIELKA, H. 2006: Copper and bronze during the Eneolithic and Early Bronze Age: a metallographic examination of axes from the Northalpine region. *Archaeometry* 48 (2006) 453–468.
- KISS, V. 2009a: The Life Cycle of Middle Bronze Age Bronze Artefacts from the Western Part of the Carpathian Basin. In: Kienlin, T.–Roberts, B. (eds): *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 169, Bonn 2009, 328–335.
- KISS V. 2009b: A fém nyersanyag-felhasználás kérdései a Dunántúl kora és középső bronzkorában – Questions of the use of metal as raw material in the Early and Middle Bronze Age of Transdanubia. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövedele. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. – Proceedings of the 6th meeting for the researchers of Prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009. Szombathely 2009*, 197–212.
- KOVÁCS T. 1995: Bronzművesek, harcosok, kincsleletek. In: Maráz B. (szerk.): *A bronzkor kincsei Magyarországon*. Pécs 1995, 37–44.
- KRAUSE, R. 2003: *Studien zur kupfer- und frühbronzezeitlichen Metallurgie zwischen Karpatenbecken und Ostsee. Rahden/Westfalen*.
- KREITER A. 2007a: Kerámia technológiai tradíció és az idő koncepciója a bronzkorban – Ceramic technological tradition and the concept of time in the Bronze Age. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 8–9 (2007) 146–166.
- KREITER, A. 2007b: *Technological choices and material meanings in Early and Middle Bronze Age Hungary: understanding the active role of material culture through ceramic analysis*. BAR-IS 1604, Oxford.
- KREITER A. 2010: II.3.B. Kerámiavizsgálat. In: Pető Á.–Kreiter A. (szerk.): *Mikroszkóppal a régészet szolgálatában. A Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat Alkalmazott Természettudományi Laboratóriumában végzett természet- és környezettudományos vizsgálatok bemutatása*. Budapest 2010, 66–77.

- KREITER, A.–BAJNÓCZI, B.–SIPOS, P.–SZAKMÁNY, GY.–TÓTH, M. 2007: Archaeometric examination of Early and Middle Bronze Age ceramics from Százhalombatta-Földvár, Hungary. *Archeometriai Műhely* 4/2 (2007) 33–46.
- KREITER, A.–SOFAR, J.–BUDDEN, S. A. 2004: Early and Middle Bronze Age storage vessel building techniques. *Ősrégészeti Levelek//Prehistoric Newsletter* 6 (2004) 85–91.
- KREITER A.–TÓTH M. 2010: A dunántúli mészbetétes kultúra kerámiáinak petrográfiai vizsgálata, és az inkrusztáció összetételének meghatározása röntgen pordiffrakciós vizsgálattal Mernye-Nagy-árok lelőhelyről – A Petrographic analysis of ceramics of the Transdanubian Encrusted Pottery culture and the determination of the composition of encrustation by X-ray powder diffraction from the site of Mernye-Nagy-árok. *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2010, 299–319.
- LAKATOS-PAMMER, G. 2005: Middle Bronze Age grated oven from Százhalombatta. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Report 2 – Field Seasons 2000–2003*. Százhalombatta 2005, 195–207.
- LENERZ DE WILDE, M. 1995: Prämonetäre Zahlungsmittel in der Kupfer- und Bronzezeit Mitteleuropas. *FBW* 20 (1995) 229–327.
- LIGNER J.–VOICSEK V. 2010: Szür-Völgyföldek. *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2010, 21–22.
- LIVERSAGE, D. 1994: Interpreting composition patterns in ancient bronze: the Carpathian Basin. *AcAr* 65 (1994) 57–134.
- LOCKHOFF, N. 2009: Modul NW5: Teil Kupferisotopie. ($\delta^{65}\text{Cu}$)-Promille für die Bronzezeit. In: Lutz, J. (Hrsg.): *Die Geschichte des Bergbaus in Tirol und seinen angrenzenden Gebieten – Auswirkungen auf Umwelt und Gesellschaft (Spezialforschungsbereich HiMAT)*. Curt-Engelhorn-Zentrum Archäometrie Jahresbericht, Innsbruck 2009, 14–16.
- MAUSS, M. 2004: *Szociológia és antropológia*. Budapest. (*Sociologie et Anthropologie*. Paris 1950)
- MÉRI I. 1942: A mészbetétág elkészítésének módja a kisapostagi edényeken – Die Anfertigung der Inkrustationsbetten an den Gefäßen von Kisapostag. In: Mozsolics A.: *A kisapostagi korabronzkori urnatemető – Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag*. ArchHung 26, Budapest 1942, 45–53.
- MICHELAKI, K. 2008: Making pots and potters in the Bronze Age Maros Villages of Kiszombor-Új-Élet and Klárafalva-Hajdova. *Cambridge Archaeological Journal* 18 (2008) 355–380.
- MOLNÁR S. 2008: Ércék, salakok, fémek. *Miskolci Egyetem Közleménye, A, Bányászat* 74 (2008) 113–136.
- MOZSOLICS, A. 1967: *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Budapest.
- MOZSOLICS, A. 1984: Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. *BRGK* 65 (1984) 19–72.
- MÖDLINGER, M. 2004: Metallographisch-analytische Untersuchungen an einem frühbronzezeitlichen Dolch aus Niederfellabrunn, Niederösterreich. *Archäologie Österreichs* 15 (2004) 26–28.
- MÜLLER R. 2006: A Várköly-Nagy-Lázhegyen feltárt későbronzkori magaslati településrészlet szerkezete – Die Struktur des Várköly am Nagy-Lázhegy erschlossenen, spätbronzezeitlichen Höhensiedlungsdetails. *Zalai Múzeum* 15 (2006) 189–201.
- NØRGAARD, H. W. in prep: Are Valued Craftsmen as Important as Prestige Goods? Ideas about itinerant craftsmanship in the Nordic Bronze Age. In: Reiter, S., Nørgaard, H. W., Kölcz, Zs., Rassmann, C. (eds): *Rooted in Movement. Aspects of Mobility in Bronze Age Europe*. Aarhus in preparation.
- OATES, D.–OATES, C. 1983: *A civilizáció hajnala*. Budapest. (*The rise of civilization*. Lausanne 1976)
- OLEXA, L. 1987: Gräber von Metallgiessern in Nizna Mysla. *AR* 39 (1987) 255–275.
- O'SHEA, J. M. 1996: *Villagers of the Maros. A Portrait of an Early Bronze Age Society*. New York.
- OTTAWAY, B.–SEIBEL, S. 1998: Dust in the Wind: Experimental Casting of Bronze in Sand Moulds. In: Frère-Sautot, M.-C. (éd.): *Paléometallurgie des cuivres. Actes du colloque de Bourg-en-Bresse et Beaune 17–18 oct. 1997*. Monographies Instrumentum 5, Montagnac 1998, 59–63.
- PANY-KUCERA, D.–RESCHREITER, H.–KERN, A. 2010: Auf den Kopf gestellt? – Überlegungen zu Kinderarbeit und Transport im prähistorischen Salzbergwerk Hallstatt. *MAG* 140 (2010) 39–68.
- PÉTERDI B. 2004: Bronzkori és vaskori öntőformák petrográfiai vizsgálata. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΩΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely-Bozsok, 2002. október 7–9*. Szombathely 2004, 487–525.
- F. PETRES É.–BÁNDI G. 1969: Ásatás Lovasberény-Mihályváron – Excavations at Lovasberény-Mihályvár. *ArchÉrt* 96 (1969) 170–177.

- PITTONI, R. 1957: *Urzeitlicher Bergbau auf Kupfererz und Spurenanalyse. Beiträge zur Relation Lagedstätte–Fertigobjekt*. ArchA Beiheft 1, Wien.
- PUCHER, E.–RUTTKAY, E. 2006: Votivfiguren oder Spielzeug? Tierplastiken aus einer Pfahlbausiedlung im Oberösterreichischen Mondsee. *Altertum* 51 (2006) 229–250.
- RASSMANN, K. 2005: Die innere Chronologie der Hortfunde der klassischen Aunjetitzer Kultur – Eine Auswertung von Metallanalysen aus dem Forschungsvorhaben „Frühe Metallurgie im zentralen Mitteleuropa“. In: Horejs, B.–Jung, R.–Kaiser, E.–Teržan B. (Hrsg.): *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 121, Bonn 2005, 463–480.
- RASSMANN, K.–LUTZ, J.–PERNICKA, E. 2001: Frühbronzezeitliche Vollgriffdolche vom Malchiner Typ – „Importe“ oder erste Zeugnisse nordischen Bronzehandwerks? In: Meyer, M. (Hrsg.): „*Trans Albim fluvium*“. *Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie–Studia honoraria 10, Rahden/Westfalen 2001, 89–100.
- REICH, CH. 2006: *Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau*. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 13, Berlin.
- ROBERTS, S.–SOFAER, J.–KISS, V. 2008: Characterization and textural analysis of Middle Bronze Age Transdanubian inlaid wares of the Encrusted Pottery Culture, Hungary: a preliminary study. *JAS* 35 (2008) 322–330.
- ȘANDOR-CHICIDEANU, M. 2003: *Cultura Țuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*. Cluj-Napoca.
- SCHALK, E. 1998: *Die Entwicklung der prähistorischen Metallurgie im nördlichen Karpatenbecken. Eine typologische und metallanalytische Untersuchung*. Internationale Archäologie–Naturwissenschaft und Technologie 1, Rahden/Westfalen.
- SCHREINER, M. 2007: *Erzlagerstätten im Hronťal, Slowakei: Genese und prähistorische Nutzung*. Forschungen zur Archäometrie und Altertumswissenschaft 3, Rahden/Westfalen.
- SHENNAN, S. J. 1995: *Bronze Age copper producers of the Eastern-Alps. Excavation at St. Veit-Klinglberg*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 27, Bonn.
- SOFAER, J. with contributions by BECH, J.-H.–BUDDEN, S.–CHOYKE, A.–ERIKSEN, B. V.–HORVÁTH, T.–KOVÁCS, G.–KREITER, A.–MUHLENBOCK, C.–STICKA, H.-P. 2010: Technology and Craft. In: Earle, T.–Kristiansen, K. (eds): *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*. Cambridge 2010, 185–217.
- SØRENSEN, M. L. with contributions by BECH, J.-H.–KULCSARNE-BERZSENYI, B.–KRISTIANSEN, K.–MÜHLENBOCK, Ch.–PRESCOTT, Ch.–VICZE, M. 2011: Households. In: Earle, T.–Kristiansen, K. (eds): *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*. Cambridge 2010, 122–154.
- STRAHM, C. 1994: Die Anfänge der Metallurgie in Mitteleuropa. *HelvA* 25 (1994) 2–39.
- SZABÓ G. 1996: Az urnaezős kultúra féművessége a régészeti kísérletek tükrében – Das Metallhandwerk der Urnenfelderkultur im Spiegel der archäologischen Experimente. *Pápai Múzeumi Értésítő* 6 (1996) 265–276.
- SZABÓ G. 2009: *Pannónia kincse. A mészbetétes edények népének bonyhádi temetője – Schatz von Pannonien. Das Gräberfeld der inkrustierten Keramik von Bonyhád*. Szekszárd.
- SZABÓ G. 2013: *A dunántúli urnaezős kultúra féművessége az archaeometallurgiai vizsgálatok tükrében – The metallurgy of the Transdanubian Urnfield Culture in light of archaeometallurgical investigations*. Specimina Electronica Antiquitatis – Libri 1, Pécs. http://okor.tti.btk.pte.hu/files/tiny_mce/SEA-L/SEA-L_1_GSzabo_archaeometallurgy.pdf
- SZAKMÁNY, GY.–STARNINI, E. 2007: Archaeometric research on the first pottery production in the Carpathian Basin: manufacturing traditions of the Early Neolithic, Körös Culture ceramics – Archeometriai vizsgálatok a Kárpát-medence első kerámia készítői körében: Körös kultúra, DK-Magyarország. *Archeometriai Műhely* 4/2 (2007) 5–19.
- SZATHMÁRI I. 2009: Megjegyzések a bronzkori háztartások edénykészletéről – Anmerkungen zur Gefässensembles bronzezeitlicher Haushalten. *Tisicum* 19 (2009) 295–307.
- SZEVEŘÉNYI, V.–KULCSÁR, G. 2012: Middle Bronze Age Settlement and Society in Central Hungary. In: Jaeger, M.–Czebreszuk, J.–P. Fischl, K. (eds): *Enclosed Space–Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 9, Poznań–Bonn 2012, 287–351.
- SZÖLLÖSI SZ. 2008: Egy kelta edényégető műhely működése a régészeti leletek tanúsága alapján. *Első Század* 7 (2008) 325–374.

- TOČÍK, A.–ŽEBRÁK, P. 1987: Ausgrabungen in Špania Dolina-Piesky. Zum Problem des urzeitlichen Kupferbergbaus in der Slowakei. In: Hauptmann, A.–Pernicka, E.–Wagner G. (Hrsg.): *Archäometallurgie der Alten Welt. Beiträge zum Internationalen Symposium „Old World Archaeometallurgy”, Heidelberg 1987*. Der Anschnitt 7, Bochum 1987, 71–78.
- VICZE, M. 2011: *Bronze Age Cemetery at Dunaujváros-Duna-dűlő*. DissPann IV.1, Budapest.
- VICZE, M. 2013: Middle Bronze Age Households at Százhalombatta-Földvár. In: Anders, A.–Kulcsár, G. with Kalla, G.–Kiss, V.–V. Szabó, G. (eds): *Moments in Time: Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies I, Budapest 2013, 757–769.
- VLADÁR, J. 1975: *Spišský Štvrtok. Befestigte Siedlung der Otomani-Kultur*. Nitra.
- VOICSEK V.–LIGNER J. 2009: Szűr, Völgyföldek, M6 autópálya. In: Csornay B. (főszerk.): *Tájékoztató a K. Ö. SZ. 2008. évi tevékenységéről*. Budapest 2009, 23.
- WAGER, E. C. 2009: Mining Ore and Making People: Re-thinking Notions of Gender and Age in Bronze Age Mining Communities. In: Kienlin, T. L.–Roberts, B. (eds): *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 169, Bonn 2009, 105–115.
- ŽEBRÁK, P. 1990: The traces of the primary mining of non-ferrous metals in Slovakia. In: Jovanović, B. (ed.): *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*. Archaeological Institute Beograd Monographs 27, Bor 1990, 13–21.

“So many households, so many customs”? Specialised households in the Carpathian Basin during the Early and Middle Bronze Age

This paper summarises available information on households engaged in standardised production of artefacts during the final phases of the Early Bronze Age and throughout the Middle Bronze Age (2200–1600/1500 BC, Reinecke Br A1–B1). Scholars concerned with the identification of raw materials, production technology and the social aspects of craft production can now rely on studies by cultural anthropology, gender studies, experimental archaeology and scientific data to look beyond the archaeological record itself. In order to sum up the archaeological information from different regions of the Carpathian Basin, the current study also considers the new perspectives provided by the above mentioned interdisciplinary approaches relating to the production technologies of ceramics, metal artefacts, lithics and bone objects. By this we attempt to map out the complete operational chains (*chaîne opératoire*), and to follow each step of the production, from the raw material to the finished product.

Data available in the archaeological record — specifically on ceramics and metal artefacts — now undoubtedly proves the operation of specialised craftsmen in the Carpathian Basin during the Bronze Age. The careful selection of material components, the production of high quality ceramic vessels and metal objects, the appearance of “master” and “apprentice” craftsmen represented in varying quality products and the spatial separation of specialised craft activities within the settlements all support this argument. However, the question of whether craftsmen were operating on a part-time or on a full-time basis remains, for the time being, unanswered. Nevertheless it is apparent that craftsmen of the time were accompanied by their tools after death – such as burial assemblages of metal workers — which implies that “work or creative” identity was an important factor in Bronze Age societies.

Néhány adat a „főnöki háztartás” kutatásához a késő bronzkori és kora vaskori Dunántúlon (Gondolatok egy ma még kevésbé ismert témáról)

Kulcsszavak: késő bronzkor, kora vaskor, Dunántúl, főnöki háztartás, kincsleletek, bronzedények, étkészletek, halomsírok

Keywords: Late Bronze Age, Early Iron Age, Transdanubia, chieftains' households, hoards, bronze vessels, services, tumuli

Szilágyi János György 95. születésnapjára

Főnöki háztartások nyomai

Olyan speciális háztartás-típust próbálok körvonalazni, amely a társadalom tagozódásának felsőbb régióit, a csúcson álló családot, vagy néhány kiemelkedő embert jelzi a lelőhelyeken és a leletanyagban.

Talán senki sem lepődik meg azon a megállapításon, hogy szinte semmi fontosat, lényegeset nem tudunk sem a késő bronzkor, sem a kora vaskor társadalmáról, életmódjáról, méginkább életviteléről. Nem tudjuk, hogy ezek a magas színvonalon szerveződött földvárak, — amolyan barbár, északi polisz-kezdemények — hogyan, milyen formában működtek, hogyan és kik vezették őket. Nem ismerjük a földvárak *megaron*jait, a „nagytermeket”, vagyis a földvárak élén állók „palotáit” (FEKETE 2009, 39), azok szerkezetét, sem a maguk épített valójában, sem átvitt értelemben: vagyis a közösségen belül betöltött helyüket, szerepüket, tevékenységüket. Főleg azért nem ismerjük, mert a földvárak legfrekvenciáltabb részei hosszú ideig lakottak voltak, több korszakon keresztül a legrangosabb házak/épületek, paloták és/vagy templomok mindig ugyanott álltak és sokszor átépültek az elmúlt évezredek során. Az egykori, valószínűsíthető őskori „palota” helyén később Velem-Szentviden pl. Karoling-kori templom, majd Árpád-kori vár és templom épült, több építési periódussal, ill. a történelemből is ismert, több hónapos királyi ostrom zajlott a Kőszegi família ellen (FEKETE 2007a; 2012).

A főnökségnek nem csak késő bronzkori lakóhelyei ismeretlenek szinte teljes mértékben, hanem híjával vagyunk a „királyokhoz” köthető ismert temetkezéseknek is. Egyáltalán a temetkezésekkel, főleg azok számával nagyon hadilábon állunk. Alig ismerünk temetőket, és ha mégis, a temetőkön belül gazdag temetkezéseket. Mintha szigorúan közel egyenrangúak társadalma lett volna. A korszak elejének halomsírijai

ettől eltérő képet mutatnak, hiszen közöttük vannak a társadalomból való kiemelkedésre utaló fegyvermelletes, előkelő temetkezések, pl. Jánosháza (FEKETE 2004). A késő bronzkor végén ismét megjelennek a halomsírok, pl.: Szentendrei-sziget-Szigetmonostor, Kánya-Derkút, a híres kocszi-urna lelőhelye (KŐSZEGI 1984, 236). De akkor miről is beszélünk? Voltak-e vezetőik egyáltalán az itt élt késő bronzkoriaknak? Mire lehet az ilyen megállapításokat alapozni? Mint azt mindannyian tudjuk, meglehetősen sok olyan tárgyunk van, amiből, és amivel a magas társadalmi rang egyértelmű kifejezésére mutathatunk rá. A bronzkincsek előkelőséget hangsúlyozó, rangot jelölő tárgyaira gondolhatunk leginkább: fegyverek, közöttük elsősorban a védőfegyverek, a hatalmi jelvénynek tartható jogarok (FEKETE in press; VILMOS in press).

Néhány más jelenségre is gondolni kell. Feltételezhetjük a hőstisztelet meglétét a dunántúli lelőhelyek ismeretében. Erre elsősorban a jánosházi halomsír leletanyagában találhatunk észlelhető nyomokat: abban a tényben, hogy egy halomsírból előkerült leletek között több évszázadnyi különbség van, ill. abban a felismerésben, hogy Jánosháza-Országúti dűlőben — a késő bronzkorban — először több halomsírt emeltek egymás közelében, és ezeket — feltehetően — csak a Hallstatt-korban egységesítették, a feltöltésrétegük átrendezésével egyetlen nagyméretű tumulussá építették és ekkor kögyűrűvel is körülvették. A Jánosháza-Farkasgyepű és Cseke/Čaka csoportok előkelő férfitagjai zsoldosként harcol(hat)tak, messze délen, az ún. „tengeri népek” névtelen társaiként/csatlósaiként. A dunántúli késő bronzkori lakosság fegyverzete — védő- és támadó-fegyvereik — megfelelnek a Mediterráneumban használtaknak; kardjaik is az ún. *gemeineuropäische* formák voltak. Ezek a fegyverek, a temetkezési rítusból adódóan máglyára kerültek és alig felismerhető

darabokra törve és/vagy megolvadtan kerültek a sírokba (pl.: Jánosháza, Čaka/Cseke, stb.: FEKETE 2004). Valamivel későbbi időszakban fegyvereket már csak az ún. kurdi típusú kincsekben találunk. Az is előfordul, hogy ezekben a teljes testet beborító páncélzat (vagy a védőfegyverzet több darabja) is előkerült, pl. dendrai típusú páncélzat a nadap-János hegyi depóban (MAKKAY 2007). Ebben az időszakban a „háborús veteránok” már nem kapnak halmokat a sírjaik fölé, a bronzkincsek pedig — legalábbis részben — az isteneknek felajánlott leletegyüttesek lehetnek (FEKETE 2004).

A Mediterráneumból megismert szokások közül elsősorban a vendégbarátságok — a korszak politikai kapcsolatainak kiépítését, szerződések megkötését szolgáló intézményeit — elsődleges helyszíneit, a lakomákat, sőt a *symposionok*, *agónok* felszereléseit, a fejedelmi ivó- és étkezészeteket kell megemlítenünk. A királyok, fejedelmek rangját — minden vendégük, szövetségesük számára szembe tünően és kézzelfoghatóan is — elsősorban a pompás és drága edényeik, továbbá a „paloták”, berendezéseik, felszereléseik, a fegyvereik, lovaik fejezik ki. A mükénéi világ összeomlásával, az egykori királyi központok virágzó kultúrája Görögország-szerte megszűnt, lakói — Athén kivételével — szétszéledtek, egyes területek pedig teljesen elnéptelenedtek. A folytonosan megújuló, a pillanatnyi érdekek szerint alakuló és átalakuló, különböző vezetésű és változó szövetségekben végrehajtott háborús kalandozásaik ideje pedig végképp lejárt. A különféle hadjáratok emléke, a régi sikerek recitálása, az emlékezés a dicső múltra — a hősökre és a hősi tettekre — volt/lehetett a lelki összetartó kapocs a „sötét kor”, vagy másképpen a „görög középkor,” az átalakulás évszázadai alatt. Az írásos források nélküli, kizárólag szájhagyomány útján tanult és nemzedékről-nemzedékre átörökölt *oral history* jellemzője bizonyos időhiány, az ún. „sodródó hasadék” jelentkezése az emlékezetben (ASSMANN 1999, 49). Az elmesélt genealógiák általában 10–15 nemzedéket ölelnek fel. A korai eposzköltészet kialakulása idején még e „műfaj” szabályai is felismerhetők a hexaméterekben megörökített történelemben. A mükénéi hősök és a homéroszi költészet kora között több mint 300 év távolság, vagyis 10–12 generáció van. A hősköltészet egyszerűen átugorja a „sötét kor” időszakát, e nehéz korszakról nem emlékezik meg, legfeljebb a vashasználat említésével találkozunk. A mükénéi királyokról, a trójai háborúról, annak eseményeiről, hőseiről beszél, több száz év elteltével a történetek után. Bronzkori tárgyról, témákról, kultúráról, eszményekről és ideákról — a vaskorban. De nemcsak a régi dolgokat említik, hanem az új korszak „modern” eszményei is

megjelennek a homéroszi költészet fiatalabb eposzában, az Odüsszeiában (RITOÓK–SARKADY–SZILÁGYI 1984, 37). Természetesen arról csak alig vannak adataink, hogy ez az emlékezés — az eposzköltészet — mikor kezdődött, mennyire folyamatos, időrendje hogyan értelmezhető (RITOÓK 1973; RITOÓK–SARKADY–SZILÁGYI 1984, 45; OSBORN 1996, 137). A történeti, vagy mitikus genealógiák kezdete bizonytalan időbe nyúlik vissza, homályba vész, csak kérdőjelesen tartható hitelesnek. A törzsi társadalmakból vett adatok szerint csak az utolsó 2–4 generáció nevei igaziak.

Jan Assmann e véleményével szemben a mongol genealógiákat hozhatjuk fel, ahol sok nemzedéken keresztül „vezetik” és a fiataloknak is megtanítják a leszármazásukat. Ma is több tízezer ember vallja magát Dzsingisz kán leszármazottjának. Valaha a magyarok és a székelyek is legalább hetedízíglén felsorolták őseiket (LÁSZLÓ 1944), és ugyancsak hosszú leszármazási táblázatot találtak egy keleti magyar, kazak környezetben élő, ma már magyarul nem is beszélő néptöredéknél (BENKŐ 2003, 11, 54, 60, 74, 78–80, 92–93, 120–125). Az ős (a „hős”) és a saját korszak közötti hiátust fiktív nevek láncra tölti ki, amelynek hossza — szemlátomást — kötött (ASSMANN 1999, 49). A trójai hősökre való eposzi emlékezés kezdetének időszaka a lélantoszi háború ideje, ami abból szempontból mindenképpen párhuzam, és segítheti a recitálások rendszeressé válását, a költészet alakulását, hogy a két küzdő város Eretria vagy Khalkhisz oldalán — mintegy mini trójai háborúban — valamennyi görög közösség felvonul (FEKETE in press).

Már a Dunántúl lakossága sem járt el messzi csatába, a különböző királyok egymás elleni küzdelmeit eldönteni, de a városiasodó életforma, az elit-réteg rangját kifejező és hangsúlyozó — elsősorban lemezipari termékek — bronzedények (PATAY 1990), evő- és ivókészletek, hús-akasztó kampók, páncélok, lábvérték, sisakok a nagyobb helyi műhelyekben sorozatgyártás-szerűen készültek. Nem szabad megfedkezünk a korszak fejedelmi központjaiban mindenhol megtalálható arany ékszerekről, korongokról, diadémokról sem. Lehet, hogy ez a hatalmas fémgazdagság elsősorban azt volt hivatva láttatni, hogy ezek a barbár fejedelmek/királyok — e kincsek birtokosai — alkalmasak (lennének) vendégbarátnak, szövetségesnek; képesek a harci vállalkozásokhoz szükséges, a kor magas színvonalú hadi technikájának minden tekintetben megfelelő, drága és pompás fegyverzetet kiállítani, várják a meghívásokat. A mükénéi városállamok összeomlása miatt az állandó hadi vállalkozások megszűntek (FEKETE 2009).

A déli területek, a magaskultúrák háborúskodásaiban való részvétel elvesztett lehetőségével már nem

volt — szinte folyamatos — összeköttetés és kapcsolat a két, távoli és ilyen módon egyre távolabbra került terület között. A Kárpát-medencében készített hatalmas mennyiségű bronztárgyat ekkortól szinte kizárólag csak „kincsleletek”-ből ismerjük. A korszak feltárt temetkezéseinek mellékletei — a Dunántúlon különösen — viszont szinte szegényesek, sehogyan sem felelnek meg az ipari méretekben gyártott fémművesség termelési arányainak. Formálódó új kultúrájuk mozgató ereje lehetett — itt a messzi, barbár Dunántúlon is — a hősi múlta, a régi dicsőségre, a kalandokra való emlékezés, a recitáló, éneklő vándor *aíodosok* „hőstörténet” mesélése, amelyeknek kézzelfogható régészeti bizonyítéka lehet — az igen költséges és hosszadalmas — tumulus-temetkezési rítus újbóli felélése és gyakorlata (bővebben, irodalommal: FEKETE 2007b; 2008).

Velem-Szentvid településszerkezetéről

Velem-Szentvid településszerkezetének sajátossága az akropolisz, a kísérő terasz, és a fellegvárat nagyjából U-alakban körülvevő teraszozott alsóváros hármasszisztémája. Ez a kísérőterasz eredetileg kettős volt, később egygyé építették, élén fallal, amit több sziklaalapozású, szárazon falazott, bástya-szerű építmény tagol. Ez egyértelműen arra utal, hogy az itt épült házak az alsóvárostól elválasztott palota-egységhez tartozhattak, annak kiszolgáló épületei lehettek. A 250 cm-es rétegsorból a periódusok, fázisok, korok, kultúrák hosszú sora bontakozott ki: a késő bronzkori, Hallstatt, kelta, római, késő római, Karoling-, Árpád-kori, középkori, török kori, illetve a mai formájában, a XIX. sz. közepén épült Szent Vid kápolna építéséhez tartozó mészegető kemencék rétegei és leletanyaga (FEKETE 2007a; 2012).

A legérdekesebb, mindenképpen kiemelendő ház nagyjából DNY–ÉK-i irányú fala vályog-téglából épült, ezen belül egy nagyméretű sima vékony kőlap mellett számos gúla alakú szövőszék nehezék került elő, valamint a szelídgesztenye-fából ácsolt szövőszék elszene-sedett gerendamaradványai. Az épület a korai vaskor jellegzetes, ún. szövőházai közé sorolható, párhuzamai az ismert szlovéniai és észak-itáliai hasonló korú házakkal együtt bizonyos kultikus funkcióval is rendelkezett, az „úrnő” territóriumaként (FEKETE 2007a).

Aranykincsek

A késő bronzkorból most utolsónak kiemelt problémakör az aranyleletek kérdése (NAGY–ILON–RÉVÉSZ 2008; FEKETE 2009; 2010). Ha a térképre tekintünk, ahonnan

a kincsleletek előkerültek (BÁNDI 1982), akkor egy sajátos kronológia is kibontakozik, nyugatról kelet felé haladva. Először azt kell rögzítenünk, hogy milyen funkciójuk lehetett ezeknek az aranyleleteknek. 1981-ben Mozsolics Amália megkísérelte már megfejtetni, ti. a házassági szertartás rangot és nemet jelölő viseleti ékszereiként határozta meg ezeket (MOZSOLICS 1981). Korábbi, bővebb leírásomból (FEKETE 2009; 2010) csak jelzés-szerűen sorolom és ismétlem a 6 fázisra bontható leletanyagot:

1. B Vb – kurdi horizont:

- a Přestavlky kincsben 2 db koncentrikus kördíszes poncoló van;
- a velemi aranykincs valójában két készlet, kétféle színű, azaz: kétféle eredetű és kivitelű arany ékszerek tartoznak bele, a legkorábbi gömbszeletek/korongok szabályosan szerkesztett díszítésű formák, a középső 7 koncentrikus kört zsinórszerű sávok keretezik, V-alakú sor és zsinórszerű, sűrűn vonalkázott, lllll-poncolóval díszítve, ezüstös színű aranyból. A két korong átmérője: 5,46 cm és 5,72×5,92 cm, a korong szélén háromszög keresztmetszetű aranydrót, Á.: 0,14 cm, Szé.: 0,045 és 0,06 cm, V.: 0,02 cm; a körponcok Á.: 0,6 cm, a zsinórdíszek rendkívül finom, apró eszközökkel készültek (0,112–0,355 cm);
- a rothengrubi kincs szabályos díszítésű, gömbszelet alakú aranyfóliája (bronzgombon), és a pektorálé.

2. B Vc- gyermelyi horizont:

- a velemi 1929. évi kincs másik fele, a diadém is (H: 40 cm, Ma.: 9,48 cm) maga is; sárgásabb színű arany, pontatlanabb kivitel, sávós felosztás és koncentrikus körök vannak a korong peremén is, félreütés a koncentrikus kör-poncolóval diadém felső részén, ugyanott baloldalon, egy kicsit túlszaladt a zsinórdíszes sáv; esetleg rádlit használtak?
- ennek variánsa: Óbuda, 2 körbetekert szélű aranykorong, 2 huzaltekeres.

3. B VIa – hajdúböszörményi horizont:

- Mozsolics A. szerint a Dunántúl területén nem elkülöníthető horizont. Talán az aranykincsekből mégis ide, ill. pontosabban fogalmazva egy elkülöníthető fázisba (kb. a hajdúböszörményi horizontnak megfelelőbe) sorolható lehet két lelet:
- esetleg az óbudai két korong és huzaltekeres;
- és a rothengrubi kincs egy része. Ugyanis a korongok közepén egy nagyobb méretű pont körüli

(minta-variáns) nagy koncentrikus körök, majd a kisebb méretű koncentrikus körök, kívül zsinórdíszes sorok, a peremen fűzött aranyhuzalok.

4. B VIb – romándi horizont:

– Sághegy II. (elveszett);
– „Dunántúl” (elveszett) — a korong, ill. diadém teljes felületén koncentrikus körökkel pecsételt lemezek (diadém, korong), szerkesztés nélkül, zsinórdíszes osztósávok nélkül, (a rothengrubi 3-as korong-lemezek között is előfordul ez a minta).

5. B VIc – bükkszentlászlói horizont:

– Várvölgy-(Felsőzsid)-Nagylázhegy — csak a sávokra osztó, már alig-alig észlelhető zsinórdísz-minta borítja a korong felületét, koncentrikus körponcolót nem használtak. Ugyanilyen a néhány éve előkerült aranykincs is, a lelőhely mai neve Várvölgy (TOMPA 1928a; MOZSOLICS 1981; MÜLLER 2006a; 2006b). Mindkét nagylázhegyi aranykincs bronzeszközökkel vegyesen került elő;
– a székesfehérvári aranytekerics időrendje teljesen bizonytalan.

Talán nem érdektelen egy újabb korszakot/szintet — és vele egy újabb probléma-halmazt is megemlíteni — amellyel a korábbi kincsleletek feltétlenül kapcsolatot mutatnak:

6. A „preszkíta” korszak:

– az Angyalföld-II. kincslelet: háromszög-keresztmetszetű (vékony aranylemezről felvágott és hajtogatott) aranytekerceket és gombolyaggá tekert, ugyanilyen keresztmetszetű huzalt is tartalmazott, a korábbi dunántúli aranykincsek, illetve műhelyek örökségeként, a korszak jellegzetes gyöngyein, aranyedényein, füles gombjain kívül. Az e helyszíntől mintegy 2 km-re, 1892-ben előkerült Angyalföld-I. számú aranykincsben hasonló gyöngyök, füles gombok és — leírás szerint — négyyszögletes keresztmetszetű aranyhuzalok voltak (TOMPA 1928b).

Annak rögzítésén kívül, hogy valóban vannak kronológiai különbségek az aranyleleteink között, nem érdektelen — sok egyéb mellett egy, — a rothengrubi lelet adta lehetőségre is figyelni. Azonban sajnos, ezt a fontos kincset is csak hiányosan ismerjük, benne mégis három kronológiai szint(?) jellemzői, inkább kiinduló formái vannak meg. Ez a jelenség pedig arra utalhat, hogy valami területi megoldásra, pl. helyi fejedelemségek

jellemző formáinak „leosztására”, új „város” alapítására, házassági kapcsolatra, egyáltalán házassági ceremóniára kell/lehet ezekkel az ékszerekkel kapcsolatban gondolni. E lehetséges ötletek magyarázatát, bizonyítását — a fémműves- és egyben uralkodó központok(?) közötti valószínűsíthető hatalmi eltolódás, házassági, és/vagy „dinasztikus” kapcsolatok, új „városok” alapító szertartásai(?) — most nincs mód kifejteni.

A kincsleletek stílus- és kronológiai különbségeit így lehet értelmezni: 1. a Velemre érkezett alapforma (ennek pontos párhuzama a műhlai sírlelet, és részben Rothengrub); 2. a Velemben kialakított, saját stílus; ide tartozik, Óbuda(?) is és részben Rothengrub. Innen ki- és szétválik két díszítés-szkhéma: A. a Ság-hegyre jellemző (ebben a teljes ékszer felülete koncentrikus körponcolóval díszített); B. a Nagyláz-hegy stílusának alapsémája (középen egy nagyobb pontot körülvevő koncentrikus körökben „zsinórdísz” tölti be az egész körfelületet).

A körbetekert szélű aranykorongok, tulajdonképpen gömbszeletek (Velem, Óbuda, Worms) diadémról (pártaszerű ünnepi fejdíszről) csünghetnek, menyasszonyi viseletként, a rothengrubi kincs aranydrótokból tekert pektoráléja a házassági ceremónia férfi ékszere lehetett.

Közbevetőleg és zárójelesen: az óbudai aranykorongpárt és a hozzátartozó aranytekerics töredékeket Fritz-Eckart Barth a jaromeri temető 12. sírjában talált kétrészes, bronz spirál-lemezes fibula aranydróttal betekert pereme és tűje, valamint a Håga-Kung Björns Hög kétrészes bronzlemez fibula aranylemezrel borított felülete és dróttal „körbevarrt” pereme alapján — a többi dunántúli (és környéki) lelettel együtt (Óbuda, Velem-Szentvid, Rothengrub, Ság-hegy, „Dunántúl”) — ilyen formában való felhasználásukra gondol (BARTH 1989).

A szellemes ötlet, és a technikailag erre a megoldásra is kiválóan alkalmas hazai és osztrák leletek között azonban nem találunk lemezfibulákat, vagy azok töredékeit, ezért inkább arra kell gondolni, hogy ezeket a különleges alkalmakra (házasságkötés, temetés, valamilyen avatási/beiktatási szertartás) készített aranykorongokat és a hozzájuk tartozó drótokat/huzalokat — tőlünk északabbra — a saját viseletüknek megfelelő ékszerekre, lemezfibulákra applikálták. Itt viszont, a helyi viselethez illeszkedve, diadéma-szerű pártáról csüngő, huzallal körbetekert korongokként és egyéb, tekercselt díszítményekként használhatták.

Két kisebb, formai különbség is észlelhető: 1. az óbudai és a velemi két korongpáron miniatűr háromszög keresztmetszetű, feltekert spiráldrót látható a lemezek szélén, ill. lelógásra alkalmas több, kis

spiráldrót-applikáció is, amelyek számomra Mozsolics A. értelmezését erősítik meg (MOZSOLICS 1950, 299–308, Taf. 13–14); 2. a Håga-i aranykorong díszítésén — ez a hazai leleteken nem fordul elő — farkasfogszerű minta látható, és nincsenek miniatűr keresztmetszetű, lelógó (vagy a felfüggesztést szolgáló) spirálok sem. Talán úgy értelmezhető, hogy az ünnepi aranykorong és huzalterkercs-applikációs díszeket mind a két terület használta, de alkalmazásuk formai megoldását a saját viseletükhöz igazította (BARTH 1989, Taf. I–II).

A fentebb, a gyermelyi horizontba sorolt szkhéma szerinti, zsinórdíszes-sávós felosztású, közel 1 m átmérőjű Nap-szimbólum agyagábrázolása került elő a Ság-hegyről (ILON–SÜMEGI–BODOR 2006, 9. kép). Erről, talán a technikai kivitelezés nehézsége miatt hiányozhatnak a koncentrikus kör- és V-minták (=szimbólumok), bár meg kell jegyeznünk azt a tényt, hogy az agyaglap (oltár?) arányainak felosztása a velemi típusú aranykorongot idézi.

Halomsírok

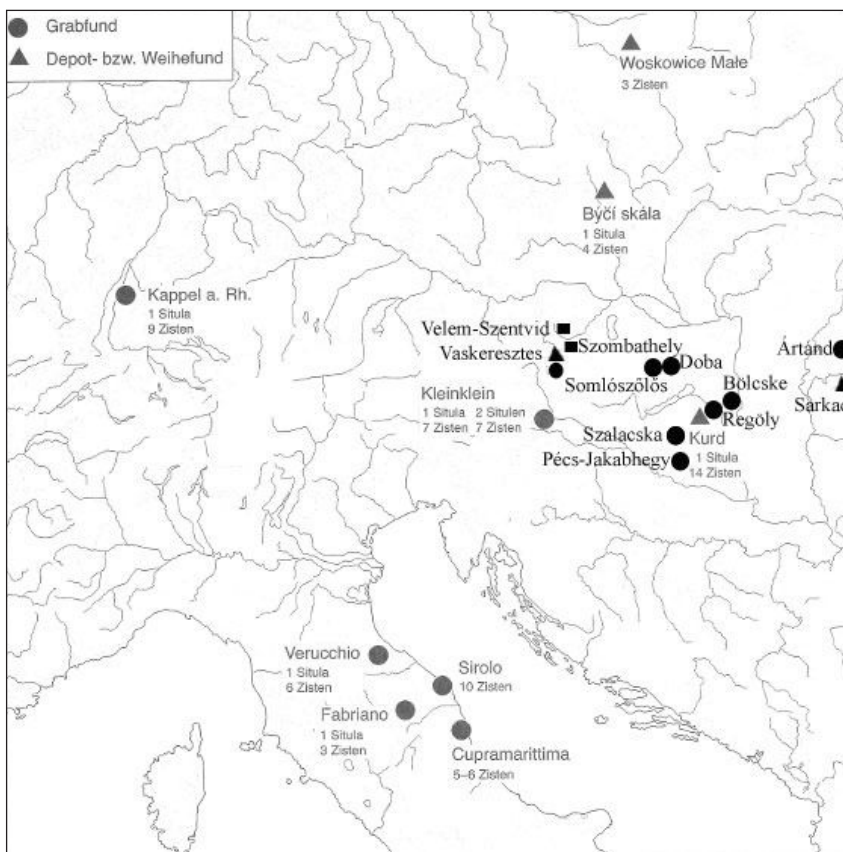
A késő bronzkor végén, a korai vaskorban ismét gyakorlattá válik a halomsíros temetkezési forma. A halmos temetkezés újbóli megjelenését, több évszázadnyi lapos síros temetkezés után, különféle utólagos kultuszselekményeket figyelhetünk meg a tumulusoknál, a tumulusok „szentélykörzetében”, esetleg a kögyűrűvel (*peribolos*) körülvelt „szent kerületben”, vagy annak közelében, a valódi, vagy csak mitikus ős sírjánál. Ezt Görögországban, Itáliában általában a hőskultusz felvirágzásaként értelmezik, tehát az ezeknek megfelelő ásatási megfigyeléseket — a leletanyagban észlelt számos párhuzam miatt — a Kárpát-medencében is hasonlóképpen kell interpretálnunk. Görög földön ezek a jelenségek mindennél nyilvánvalóbb formában a homéroszi eposzokból tárulnak elénk. Mint tudjuk, a hősepika később írásban is rögzült formáit több évszázados szóbeliség előzte meg, ill. a leírt változatokból is többfélét ismerünk. Gondoljunk csak a Dél-Itália területén előkerült, legkorábbi (még Görögország területét is beleértve) görög irodalmi emlékek közé tartozó, Ischia (Pithekussai) szigetén talált, keleti görög (rhodoszi) kerámiára karcolt homéroszi eposz-variáció töredékekre. Ennek a legnagyobb jelentősége az, hogy a homéroszi típusú epika igen széleskörű elterjedését, az epikus történetek éneklésének általánosan létező „intézményét” bizonyítja Mediterráneum-szerte. Ugyanonnan, a Kr. e. VIII. századból származó, hiányosan fennmaradt edényfeliratoknak is igen nagy a kultúrtörténeti értéke, az írás eredete, kialakulása, megjelenése és elterjedése

szempontjából. A hőskultusz, a hőstisztelet egyéb megnyilvánulási formáit a mükénéi paloták feltárásánál csak jóval később ismerhettük meg; csak e városok feletti rétegekben emelt kultuszhelyek megtalálása, kibontása és publikálása után. Ilyen gazdag mellékletekkel ellátott (aranylemezzel borított vastű, keleti eredetű, peremén és fülén frízekkel díszített bronzedény, euboiai kerámia, egyiptomi fajansz gyűrű, arany pektorálé, arany mellkorong stb.) kettős temetkezést tártak fel, pl. Lefkandiban (a lélantoszi síkon). Hasonló jelenségekről Itáliából is van tudomásunk. Az új alapítású városokban sajátos formaként, — a hőstisztelet változataként — az *oikistés*-kultusz is megjelenik. Ennek hazai előfordulása is gondolnunk kell, a különféle helyzetű halmok, halomcsoportok topográfiaiag elkülönülő, a város más-más oldalán emelt egyes, vagy többes tagjainak értelmezésénél (összefoglalva, irodalommal: FEKETE 2007b).

A Vaskeresztes környéki halomsírok három nagyobb csoportot képeznek: 1. az északi halomcsoport egy külön, kisebb része római kori, ezek jóval alacsonyabb tumulusok; 2. a Vashegyen térképezett 76 halomsír; 3. a Pinkától keletre álló 5 nagy halomsír. Közülük a legmagasabbat (több mint 14 m magas) elplanírozták, és az I. és II. halomsírt is megkezdték kiteríteni.

Utóbbi sírok az 1978–1980-ban végzett leletmentés során, a Hallstatt-kori nekropolisban előkerült bejáratí folyosós sírkamrái az elhunyt „halotti házaí” voltak, tehát a konferenciánk tárgykörébe vonhatók, olyan szempontból, hogy a túlvilágra szánt adományokat és kísérőiket (emberi és állatit is) tartalmazták (FEKETE 1985; 2007b). Utóbbi sírokban K. Zoffmann Zsuzsanna szerint 3(–4) személyhez tartozó kalcinált emberi csontok kerültek elő két urnába osztva, ill. hamvakat is tartalmazó máglyamaradványok közül, amelyet vastagon borították gabonafélék, mogoró, alma, cseresznyemag. Vörös István meghatározása szerint ló, marha, kiskérődző és disznó hamvak is voltak az elszenesedett maradványok között. A rengeteg mellékletben nagyszámú, különleges edény is volt, melyek száma a sírkamra mintegy felének elpusztítása miatt nem állapítható meg.

A II. sírkamrában legkevesebb 65 edény lehetett. A halotti szertartáshoz készített különleges agyagedényeket nem égették ki, ezért a restaurátlanul és talán restaurálhatatlanul lévő anyag kerámiáinak száma így csak hozzávetőleges. A sírban, ill. a bejáratí folyosó előtt durva házikerámia is volt, szándékosan összetörve és a földbe tiporva, ezekkel töltötték fel díszkerámiákat étellel-itallal és utána szándékosan összetörték az edényeket (FEKETE 1985).

1. kép. Bronzedények halomsírokból és kincsleletekből (EGG 2006, Abb. 12 nyomán, kiegészítve)
Fig. 1. Bronze vessels of tumuli and hoards (after EGG 2006, Abb. 12 complemented)

A Vaskeresztesi II. halomsír és a Sulm völgy leg-gazdagabb tumulusának sírkamrája alaprajzában szinte azonosnak mondható (FEKETE 2007b).

Bronzedények

A keleti Hallstatt-kultúra előkelő sírjainak leletanyagát elemezve Markus Egg foglalta a össze jellegzetességeiket. Véleménye szerint Ausztrián és Szlovénián túl (keletre és északra) bronzedények kizárólag kincsleletekben fordulnak elő. A Dunántúlról (Magyarországról) csak Kurd került fel térképére (EGG–KRAMER 2005; EGG 2006, Abb. 12), míg a szintén publikált Magyarkeresztes és Ártánd nem.

Ismereteink szerint ennél jóval gazdagabb a hazai leletanyag (1. kép):

Kincsleletekben:

- Kurd: 1 szitula, 14 ciszta (HAMPEL 1886, CIII–CVI. t.; PATAY 1990);
- Vaskeresztes-Magyarkeresztes: 1 ciszta (MOZSOLICS 1942; FLEISSIG 1943, 155);
- Sarkad: bordázott bronzcsészek (GYUCHA 1996).

Tumulusokban:

- Vaskeresztes, I. halom: 1 szitula, a máglyamaradványok között: 1 ciszta, 1 vagy 2 bogrács, vagy csésze, 1 széles peremű tál, vagyis 4 vagy 5 bronzedény), és fekete agyag, grafitos, ónfólia-díszes 4 ivócsésze (3 restaurált) (FEKETE 1985);
- Bólske-Szentandrás, gömbös testű üst (*olla* vagy *deinos*) füle, és általában edények fülét díszítő csüngő (WOSINSKY 1896, CXXXIV. t. 10);
- Somlószőlős: 1 bronzbogrács, stilizált madárfejben végződő kettős fogóval (HAMPEL 1886, LXVII. t. 1–2; GALLUS–HORVÁTH 1939, LVII. t. 2, 5–7; MRT 3, 51/9. lelőhely, 57. kép 9; PATAY 1990, Taf. 25. 34);
- Szalacska: 1 amfora(?), több halomból, több edényhez tartozó tűzben deformálódott töredékek (KABAY 1960, 15. ábra);¹
- Regöly, többféle edényhez tartozó töredék, ciszták (SZABÓ–FEKETE 2012, 24. t. 15–17);
- Pécs-Jakabhegy, 26. halom: akasztó füles, merítő palack

(MARÁZ 1996, Abb. 2. 1);

– Ártánd, sírból spártai bronz hydria, bogrács (PATAY 1990).

– Fehérvárcsurgó publikálatlan halomsírjaiban több bronzedény és töredék van (térképünkön nem szerepel).

Településen:

- Velem: műhelyleletek, kereskedelmi áru (MISKE 1907, áttört, meanderes formában kivágott lemezes applikáció: LIII. t. 54, 56–57; madár alakkal díszített lemez: LIII. t. 59; meanderes pontsorrall díszített lemez: LIII. t. 58, sematikus ívvel (kettős lósörény-ábrázolás?) díszített korong: XXXVII. t. 51);
- Szombathely: áru? Korinthuszi *oinokhoé* (PATAY 1990);
- Regöly, ismeretlen lelőköri körülmény: bronzbogrács (PATAY 1990; SZABÓ–FEKETE 2012, 46).

¹ A publikációban még több lehetséges edényről szóló információt olvashatunk: „öv” „szegecsék” „lemezes töredékek” formában: KABAY 1960, 47, 53–54, XI. t. 11; PATAY 1990, Taf. 69. 156).

A fentebbiek alapján elmondható, hogy a Dunántúl, illetve a keleti országrészek kora vaskori előkelőinek sírjaiból sem hiányoznak a bronzedények, az étkészletek, illetve a lakomához szükséges felszerelések. A hasonlóságokhoz az etruszk területek is hozzájárultak, a füstölő edényekhez tartozó láncokkal, ill. ezek öntőmintáival (Regöly), kincs- és fogadalmi leletgyűjtésekkel. A főnöki halotti háztartások/felszerelések további kellékei a „preszkíta” jellegű lószerszám együttesek, pl. legújabbban Regölyből (SZABÓ–FEKETE 2012) kerültek elő, illetve ismert ezek párhuzamos eljutása Etruriába is.

Az elit halotti háztartása egyértelműen mutatja a *symposionok*, *agónok* létét, valamint a jól érzékelhető hasonulási/azonosulási igényüket — sőt, erősebben megfogalmazva: közös és párhuzamos eredetüket — Itália több területéhez, népéhez és kultúrájához (venét, picénumi, etruszk), valamint az új regölyi kutatások során megismert leletanyag sokkal erősebb és közvetlenebb kapcsolódási pontokat talált számos távoli régiónál is (FEKETE 2007b; SZABÓ–FEKETE 2012). E leletanyag sikeres értelmezése számos területen kibővítheti és megújíthatja ismereteinket a korai vaskorról.

Fekete Mária

PTE BTK Ókortörténeti Tanszék
7624 Pécs, Rókus utca 2.
fekete.maria@pte.hu

Irodalom

- ASSMANN, J. 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz: Budapest. (*Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München 1992. fordítása)
- BÁNDI, G. 1982: Das Golddiadem von Velem. *Savaria* 16 (1982) 81–93.
- BENKŐ M. 2003: *A torgaji madiarok. Keleti magyar néptöredék Kazakisztánban*. Budapest.
- BARTH, F.-E. 1989: Zum Goldscheibenfund von Obuda. *MAG* 118–119 (1989) 155–162.
- EGG, M. 2006: Anmerkungen zu den Fürstengräbern im Osthallstattzeit. In: von Carnap-Bornheim, C.–Krausse, D.–Wesse, A. (Hrsg.): *Herrschaft – Tod – Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.–19. Oktober 2003*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 139, Bonn 2006, 41–60.
- EGG, M.–KRAMER, D. 2005: *Krieger – Feste – Totenopfer. Der Letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark*. Mosaiksteine, Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum 1, Mainz.
- FEKETE, M. 1985: Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes (Vorbericht). *ActaArchHung* 37 (1985) 33–78.
- FEKETE M. 2004: A jánosházi halomsír. Megjegyzések és előzetes jelentés az 1983. évi leletmentés megfigyelései alapján – Hügelgrab von Jánosháza – Bemerkungen und Vorbericht auf Grund der Beobachtungen während der Fundrettung im Jahre 1983. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés*. Szombathely 2004, 157–181.
- FEKETE M. 2007a: Szentvid vára. Adatok Kőszeghegyalja ős- és középkori várainak történetéhez – Die Burg von Szentvid (Die Ausgrabungen 1973–1986). *Savaria* 31 [2] (2007) 77–155.
- FEKETE M. 2007b: *Események és szemelvények. Bevezetés a Kárpát-medencei vaskor tanulmányozásába*. Specimina Nova Dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum VII, Pécs.
- FEKETE M. 2008: A kora vaskori Dunántúl sajátosságairól. In: Kiss G. B.–Fischer F.–Vonyó J.–Csabai Z.–Hahner P.–Dévényi A. (szerk.): *Pécsi történeti katedra — Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis*. Pécs 2008, 107–144.
- FEKETE M. 2009: Bronzművesség, kincsleletek, kereskedelem. Kérdések a Dunántúl késő bronzkori gazdaságáról és társadalmáról a homéroszi eposzok tükrében – Bronze working, hoards, trade. Questions of the Transdanubian Late Bronze Age economy and society in view of the Homeric epics. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetele. Kőszeg, 2009. március 19–21. Nyersanyagok és kereskedelem*. Szombathely 2009, 35–46.
- FEKETE, M. 2010: Sankt Veit. Angaben zu den prähistorischen Feiern und Götter(namen) sowie dem Schmuck der Zeremonienbekleidung aus Pannonien. In: Bolohan, N.–Tencariu, F. A.–Măţău, F. (eds): *Signa praehistorica: studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*. Iaşi 2010, 373–402.

- FEKETE M. 2012: Adatok Szentvid várának topográfiájához. Hol állhatott az *ecclesia Sancti Viti* a velemi Szentvid hegyen? In: Tari E.–Tóth E. (szerk.): *Laudator temporis acti. Tanulmánykötet Horváth István 70 éves születésnapjára*. Esztergom–Budapest 2010 [2012] 228–247.
- FEKETE M. in press: A dunántúli késő bronzkori fémművesség néhány társadalom- és gazdaságtörténeti tanulsága – Einige gesellschaft- und wirtschaftsgeschichtliche Lehren der Metallurgie der späten Bronzezeit Transdanubiens. *Specimina Nova Dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis* 21–22.
- FLEISSIG, J. 1943: A magyarkeresztesi lelet. *DuSz* 10 (1943) 155–161.
- GALLUS, S.–HORVÁTH, T. 1939: *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*. DissPann Ser. II.9, Budapest.
- GYUCHA A. 1996: Kora vaskori leletek Sarkad határában – Früheisenzeitliche Funde in der Gemarkung von Sarkad. *BMMK* 16 (1996) 67–127.
- HAMPEL J. 1886: *A bronzkor emlékei Magyarhonban I*. Budapest.
- ILON G.–SÜMEGI P.–BODOR E. 2006: A Ság hegy környékének története a régészeti adatok és a környezetrégészeti vizsgálat tükrében – The history of Ság Hill's immediate vicinity as reflected by archaeological data and the survey of environmental archaeology. *Zalai Múzeum* 15 (2006) 295–314.
- KABAY É. 1960: A szalacscai koravaskori tumulusok anyaga a Magyar Nemzeti Múzeumban – Das Fundmaterial der früheisenzeitlichen Hügelgräber von Szalacska im Ungarischen Nationalmuseum. *FolArch* 12 (1960) 45–59.
- KÖSZEGI F. 1984: *A történelem küszöbén*. Univerzum Könyvtár, Budapest.
- LÁSZLÓ GY. 1944: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.
- MAKKAY J. 2007: A nadapi (Fejér megye) késő bronzkori raktárlelet – The Late Bronze Age hoard of Nadap. *JAMÉ* 48 (2006 [2007]) 135–184.
- MARÁZ, B. 1996: Ausgrabungsergebnisse und die Fragen der Frühhallstattkultur in Südostpannonien. In: Jerem, E.–Lippert, A. (Hrsg.): *Die Osthallstatt-Kultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10–14. Mai 1994*. Archaeolingua 7, Budapest 1996, 255–265.
- MISKE K. 1907: *A Velem Szt. Vidi őstelep*. Wien.
- MOZSOLICS A. 1942: A magyarkeresztesi (Vas megye) bronzlelet – Der Bronzefund von Magyarkeresztes (Kom. Vas). *ArchÉrt* 3/3 (1942) 155–161.
- MOZSOLICS, A. 1950: *Der Goldfund von Velem-Szentvid*. Praehistorica 1, Basel.
- MOZSOLICS, A. 1981: Der Goldfund von Várvölgy-Felsőzsid. In: Lorenz, H. (Hrsg.): *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn*. Mainz 1981, 299–308.
- MRT 3: Bakay K.–Kalicz N.–Sági K. 1970: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 3, Budapest.
- MÜLLER R. 2006a: Várvölgy-Nagy-Lázhegy késő bronzkori földvár kutatása – Die Erforschung des spätbronzezeitlichen Burgwalls von Várvölgy-Nagy-Lázhegy. In: Kovács Gy.–Miklós Zs. (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére – Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki*. Budapest 2006, 227–236.
- MÜLLER R. 2006b: A Várvölgy-Nagy-Lázhegyen feltárt későbronzkori magaslati településrészlet szerkezete – Die Struktur des in Várvölgy am Nagy-Lázhegy erschlossenen, spätbronzezeitlichen Höhensiedlungsdetails. *Zalai Múzeum* 15 (2006) 189–201.
- NAGY M.–ILON G.–RÉVÉSZ J. 2008: „Kincs”. *A velemi Szent Vid hegy bronzkori kincsei. Időszaki kiállítás Miske Kálmán halálának 65. évfordulója és nemzetközi hírű monográfiájának centenáriuma alkalmából*. Pannonkör Füzetek 3, Kőszeg.
- OSBORN R. 1996: *Greece in the Making 1200–479 BC*. Routledge History of the Ancient World: London–New York.
- PATAY, P. 1990: *Die Bronzegefäße in Ungarn*. PBF II/10, München.
- RITOÓK Zs. 1973: *A görög énekmondók*. Apollo Könyvtár 2, Budapest.
- RITOÓK Zs.–SÁRKADY J.–SZILÁGYI J. GY. 1984: *A görög kultúra aranykora*. Budapest.
- SZABÓ G.–FEKETE M. 2012: Janus-szobor Pannoniából, a kora vaskori Regöly csoport lelőhelyéről – Janus-Statue aus Pannonien, vom Fundort der Regöly-Gruppe, aus der Früheisenzeit. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 33 (2012) 15–106.
- TOMPA F. 1928a: A felsőzsidai lelet – Der Goldfund von Felső-Zsid. *ArchÉrt* 42 (1928) 204–207, 344–345.
- TOMPA F. 1928b: Az angalföldi kincselet – Der Goldfund von Angyalföld. *ArchÉrt* 42 (1928) 54–62, 306–311.
- VILMOS, L. in press: The scepter; a case-study in homeric representation of social context. *Specimina nova dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis* 21–22.
- WOSINSKY M. 1896: *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig*. Budapest.

Research on “Chieftains’ Households” in Transdanubia in the Late Bronze Age and Early Iron Age (Thoughts on a neglected field of research)

In the lack of large-scale excavations involving the investigation of extensive areas, very little is known about the dwellings and burials of the social and economic elite of the period between the 13/12th and the 5th century BC. The rich inventory of finds nonetheless permits the study of this issue.

The grave goods, the hoards and the finds from hillforts reflect the existence of a military aristocracy (indicated by defensive and offensive weaponry, prestige articles and jewellery), as do the “documents” of the early “diplomatic activity” of “royal” households, namely the lavish bronze and gold hoards. The typo-chronological analysis of the gold hoards from northern Transdanubia indicated that some local/regional centres had created their own distinct style that was then also followed elsewhere, especially in newly-founded settlements (“towns”), while the hermeneutics of the hoards enabled the identification of marriage relations and of the jewellery used during these ceremonies.

The custom of erecting burial mounds, a typical element of the burial rite at the beginning of the Late Bronze Age, was apparently revived at the onset of the Early Iron Age. This has been interpreted as indicating the appearance of an ancestor or hero cult. Despite the chronological differences, certain similarities can be noted, as can the “re-arrangement” of the burial mounds and their re-use (e.g., at Jánosháza).

The finds from some of the lavish tumulus burials (e.g., the mounds in the Somló-hegy and Ság-hegy area, Fehérvárcsurgó, Süttő, Szalacska, Százhalombatta, Vaskeresztes, etc.) offer an indication of the rich inventory of the burial chambers (“funeral houses”) of the social elite: the series of bronze vessels were definitely part of this inventory.

Megjegyzések a La Tène (kelta) háztartási edénykészletről

Kulcsszavak: kelta, La Tène, Románia, tárolóedények, főzőedények, presztízs edények, import kerámia

Keywords: Celtic, La Tène, Romania, storage vessels, cooking vessels, prestige vessels, import vessels

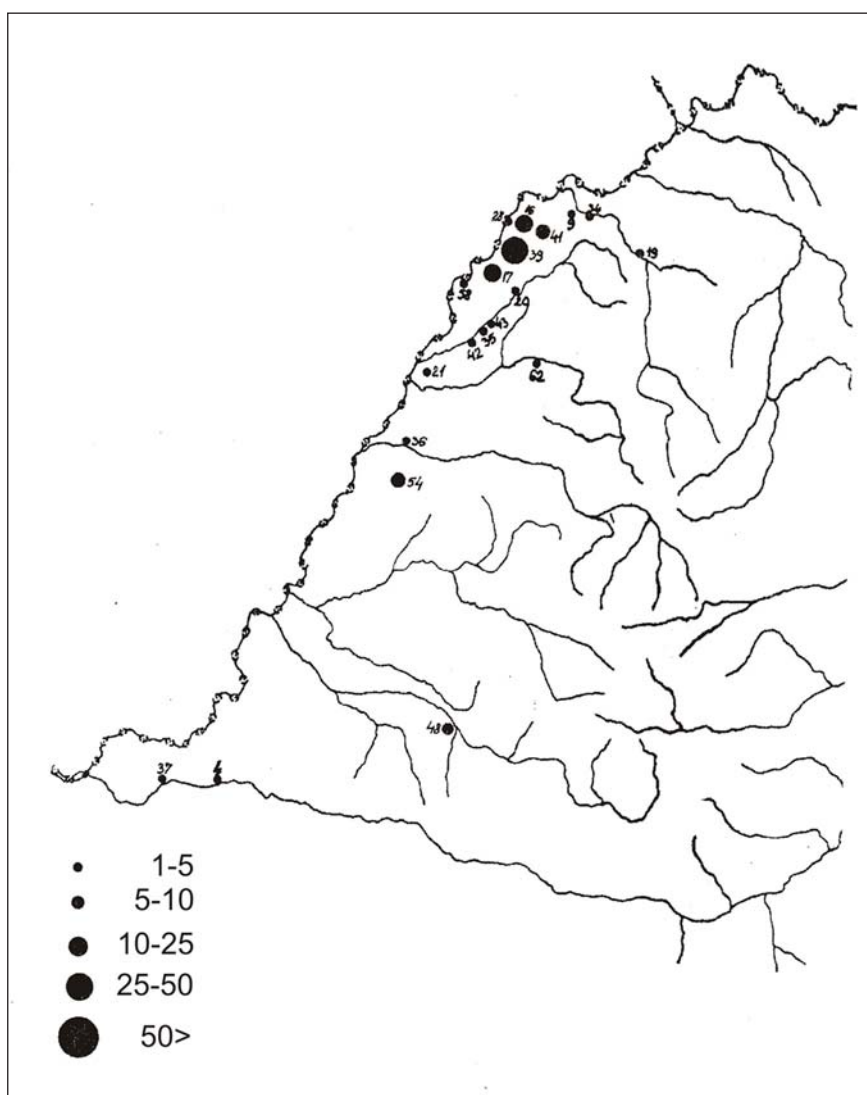
A kelta kerámia alapformái

Az északnyugat-romániai kelta kutatás mind a településekből, mind a temetőkből jelentős mennyiségű kerámiát tárt fel (1–2. kép). Ezt a kerámiát tipológiailag és technológiájuk szerint már több alkalommal tárgyaltuk

(NÉMETI 1988b, 79–111; 2010, 181–215). A készítési technológia szerint két alapvető kategóriát különböztetünk meg: korongolatlan és korongolt edényeket. Hasonló felosztás mellett foglaltak állást az Sajópetri-Hosszúdűlő település kerámiaanyagának feldolgozásánál is (SZABÓ–TANKÓ–SZABÓ 2007, Figs 46–47).

A La Tène-kori kerámiatermékek tipológiai felosztásánál főleg a temetkezések ép edénytípusait vettük figyelembe, de ha nem is a maga teljességében, hozzá igazítottuk a településekből származó fazekas termékeket is. Bár a településekből származó kerámia az esetek többségében igen töredékes és csak ritkán találhatók ép edények, a töredékek rekonstrukciója (gyakran csak rajzban) lehetőséget biztosít a mindennapi életben használt háztartási kerámiaformák azonosítására és utalást találunk azok használatára is. A kerámia-készítés tipológiai és technikai elemzése hozzásegít a háztartáshoz kapcsolható edények funkciójának körvonalazásához, azaz mely edénytípusokban főztek, táltak, illetve tárolták a folyékony és a szilárd halmazállapotú termékeket.

Mielőtt rátérnénk a háztartási kerámiaformák ismertetésére, szeretném felhívni a figyelmet a következőkre. A Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos dombon feltárt kelta temető (188 sír) első fázisában a kelta népesség a magával hozott vagy az általuk ismert kerámiatermékekből a következő formákat használta

1. kép. Kelta temetők Északnyugat-Románia területéről (NÉMETI 2003, 2. kép alapján)
(M = 1 : 2 000 000)

Fig. 1. Celtic cemeteries in north-western Romania (after NÉMETI 2003, 2. kép) (M = 1 : 2 000 000)

sírkerámiaként a Kr. e. IV. század utolsó negyedében (LT B1b): *Linsenflasche*-t (palack), a keleti Hallstatt-kultúrából jól ismert szitulát (veder), sekély tálat és egy ívelt nyakú bikónikus tálformát (*terrine*). Ezt a kelta típusú sírkerámiát egészítették ki az alföldi szkíta kori népesség edényeivel: korongolatlan virágcserep vagy hordó alakú fazékkal, tálakkal, nagyobb bikónikus edényekkel, bögre és kancsóformákkal (korongon vagy kézzel készítve), valamint korongolt tálal és bikónikus fazékkal. Igen gyakori az alföldi szkíta kori bikónikus, magas fülű, korongolt szürke vagy sárgás-barna színű bögrék jelenléte is. A temető első fázisának sírkerámiájában feltűnően nem voltak kelta eredetű füles bögrék vagy kancsók (3–4. kép). Ez a jelenség megfigyelhető a dunántúli vagy ausztriai temetők kerámiaformáinak vizsgálatánál is: Ménfőcsanak, Magyarszerdahely-Homoki-dűlő, Rezi-Rezicséri, stb. (F. PETRES-KOVÁCS-SZABÓ 1987). A kelták a bögre- és kancsóformákat számtalan variánsban és saját díszítő motívumaikkal (ZIRRA 1978, 125–141) csak a helyi La Tène kerámiaakészítéssel kezdték használni, ezeket már helyi műhelyekben készítették: Andrid/Érendred, Biharia/Bihar (NÉMETI 1974; 1994–1995, Fig. 7. 9–21; DUMITRAȘCU 1982, Figs 2–3).

Főzőedények

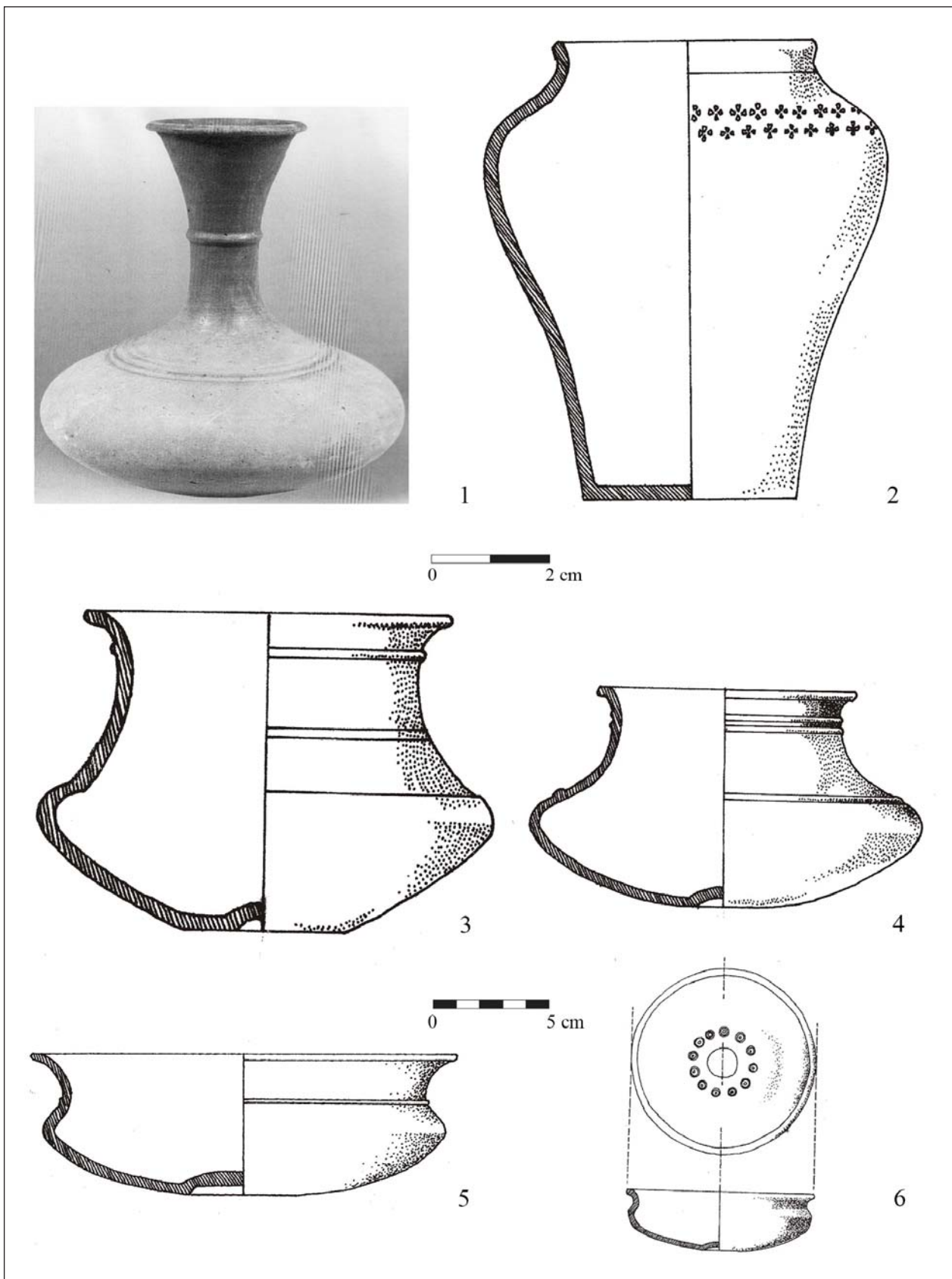
A háztartási kerámia egyik fontos elemét képezhették a főzőedények, amelyeket az étel elkészítésére használtak. Ezek az edényformák (fazekak) hosszabb ideig ki voltak téve a tűznek, így a magas hőnek ellenállónak kell lenniük. A főzőedények általában vastag falú nagyobb fazekak voltak, az előállításuknál az agyag soványítására kerámiazúzalékot használtak. Ezek a helyi népesség által használt kerámiaformák jól tűrik a hőt, így nem véletlenül kerülnek szép számmal felszínre a La Tène-kori településekről. Velük együtt ugyanazon objektumban (építmény, hulladékgödör, járófelszín)

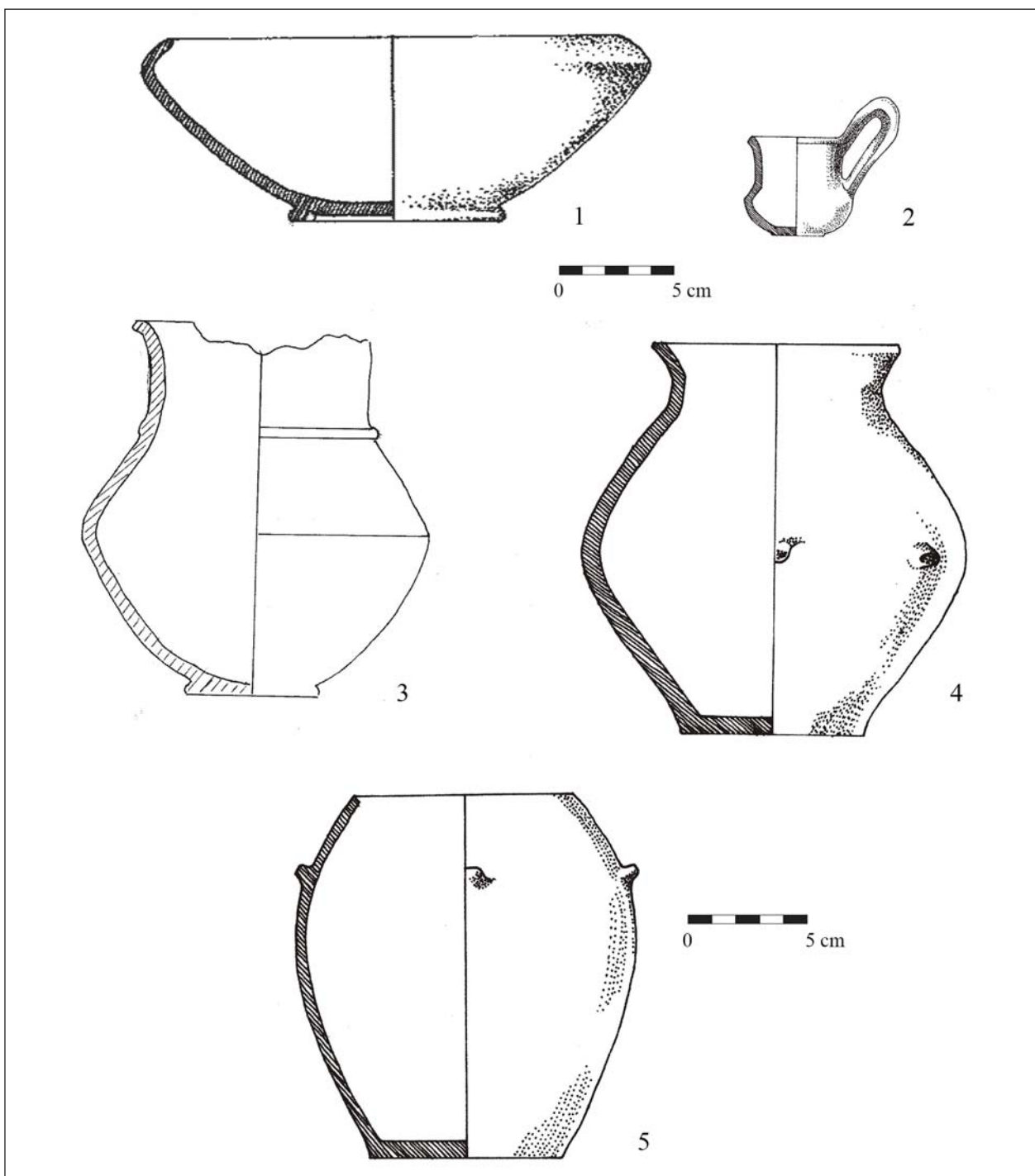
2. kép. Kelta települések (▲), szórvány- (■) és éremleletek (□) Északnyugat-Románia területéről (NÉMETI 2003, 3. kép alapján) (M = 1: 2 000 000)

Fig. 2. Celtic settlements (▲), stray finds (■) and coin finds (□) from north-western Romania (after NÉMETI 2003, 2. kép) (M = 1: 2 000 000)

ugyancsak jelentős számú grafitall soványított szitula töredékek találhatók. Ezek hőálló képessége, jó hőmegtartó tulajdonságuk kísérletekkel igazolt, így feltételezésünk szerint szintén az étel elkészítésében játszhattak szerepet (NÉMETI 2009, 267–278). Különböző méretű szitulák ismertek a kora La Tène végén (LT B2), de igazán gyakorivá a középső La Tène korban (LT C1-ben) válnak. A grafitall soványított szitula töredékeken gyakoriak az edény pereme alatti átfúrások, amelyekben vasdrót maradványokat figyelhetünk meg. A perem alatt drótot helyeztek el, amelyhez fogófület erősíthettek, így a felhevült edényt leemelhették a tűzről vagy üstszerűen felfüggeszthették. Ritkábban, de előfordulnak a településeken korongolt fedőtöredékek, amelyek valószínű szintén az ételkészítésnél játszanak szerepet (5–6. kép).

3. kép. Közép-európai kelta edénytípusok — 1–6: Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb
 Fig. 3. Celtic pottery types of Central Europe— 1–6: Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb

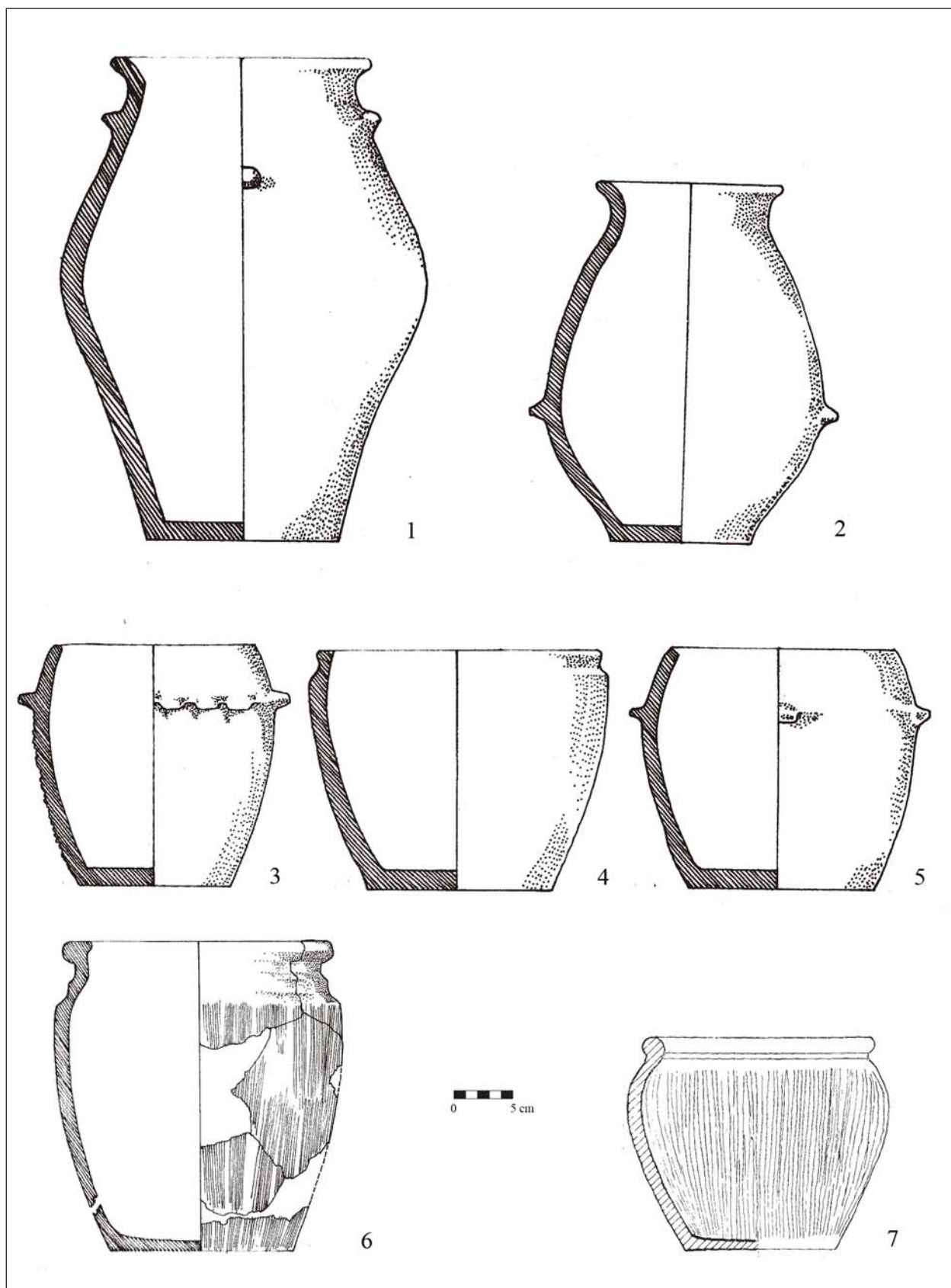
4. kép. Alföldi szkíta kori kerámia — 1–2, 4: Píscolt-Nisipárie/Piskolt-Homokos domb, 5: Sanisláu-Nisipárie/Szaniszló-Homokbánya
 Fig. 4. Scythian pottery from the Hungarian Plain — 1–2, 4: Píscolt-Nisipárie/Piskolt-Homokos domb, 5: Sanisláu-Nisipárie/Szaniszló-Homokbánya

Tálalóedények

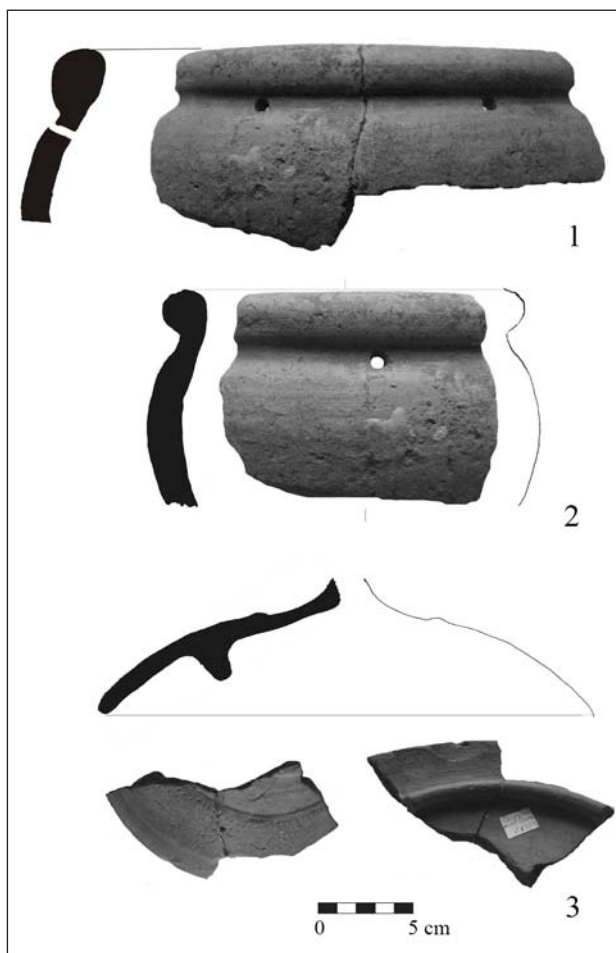
Az étel feltálalására (fogyasztására) a laposabb, sekélyebb, de nagyobb űrtartalmú tálak voltak a megfelelőebbek, amelyekből a családi vagy kisebb közösség együtt étkezhetett. A kisebb sekély tálakat egyéni étkezésekre használhatták (7. kép).

Italfogyasztás

A szűknyakú, különböző nagyságú flaska formájú edényt az eredeti (*Linsenflasche*) formájában a kelták már nem készítették, helyettük öblösebb formákat használtak, de tovább készítették a helyi Ha D2 időszakból ismert fekete-vörös színű, fogóbütyökkel ellátott,

5. kép. Főzőedények — 1–5: Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 6: Andrid/Érendréd-TSZ istállók, 7: Sanislău/Szaniszló-Agyagbánya
 Fig. 5. Cooking vessels — 1–5: Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 6: Andrid/Érendréd-TSZ istállók, 7: Sanislău/Szaniszló-Agyagbánya

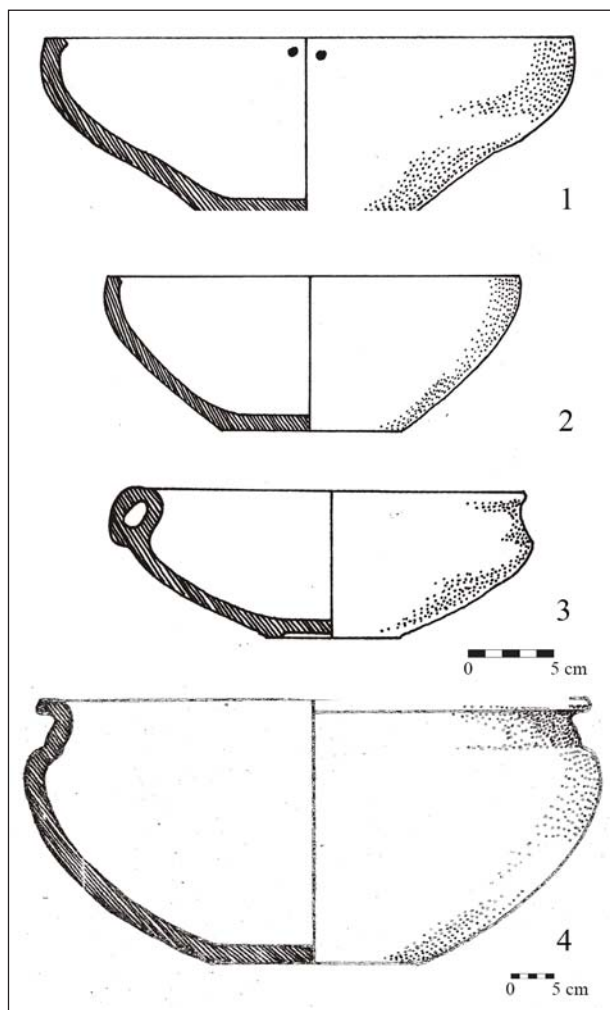
6. kép. Cămin/Kálmánd-Kraszna part — 1–2: szitulák, 3: fedő
Fig. 6. Cămin/Kálmánd-Kraszna part — 1–2: situlae, 3: lid

közepes nagyságú edényeket víz vagy más folyadék (sör) tárolására vagy vízhordásra.

A víz, vagy más ital merítésére különböző űrtartalmú füles bögréket (merice) alkalmaztak, kancsóban hordhatták szét és így fogyasztották: csészék, bögrék, kancsók (8. kép).

Tárolás

A nagyobb korongolatlan vagy korongolt edényeket (*dólium*, *pithos* = tárolóedény) egyaránt használhatták cseppfolyós vagy szilárd halmazállapotú élelem tárolására. Az ilyen nagy edényeket szintén földbe ásva találtuk, vagy a korábban tároló gödörnek használt „vermek” későbbi feltöltésében az ezekhez tartozó nagy edénytöredékeket. Ezek a nagy hombáredények jobban megvédték a gabonaféléket vagy más szárított eledelt a nedvességtől, és a rágcsálók is nehezebben férhettek az élelemhez. Ezeket az edényeket a földbeásás megvédte a széttöréstől, de megóvhatták őket a bennük tárolt folyadék, vagy gabona súlyától való összeroppanástól. Ilyen

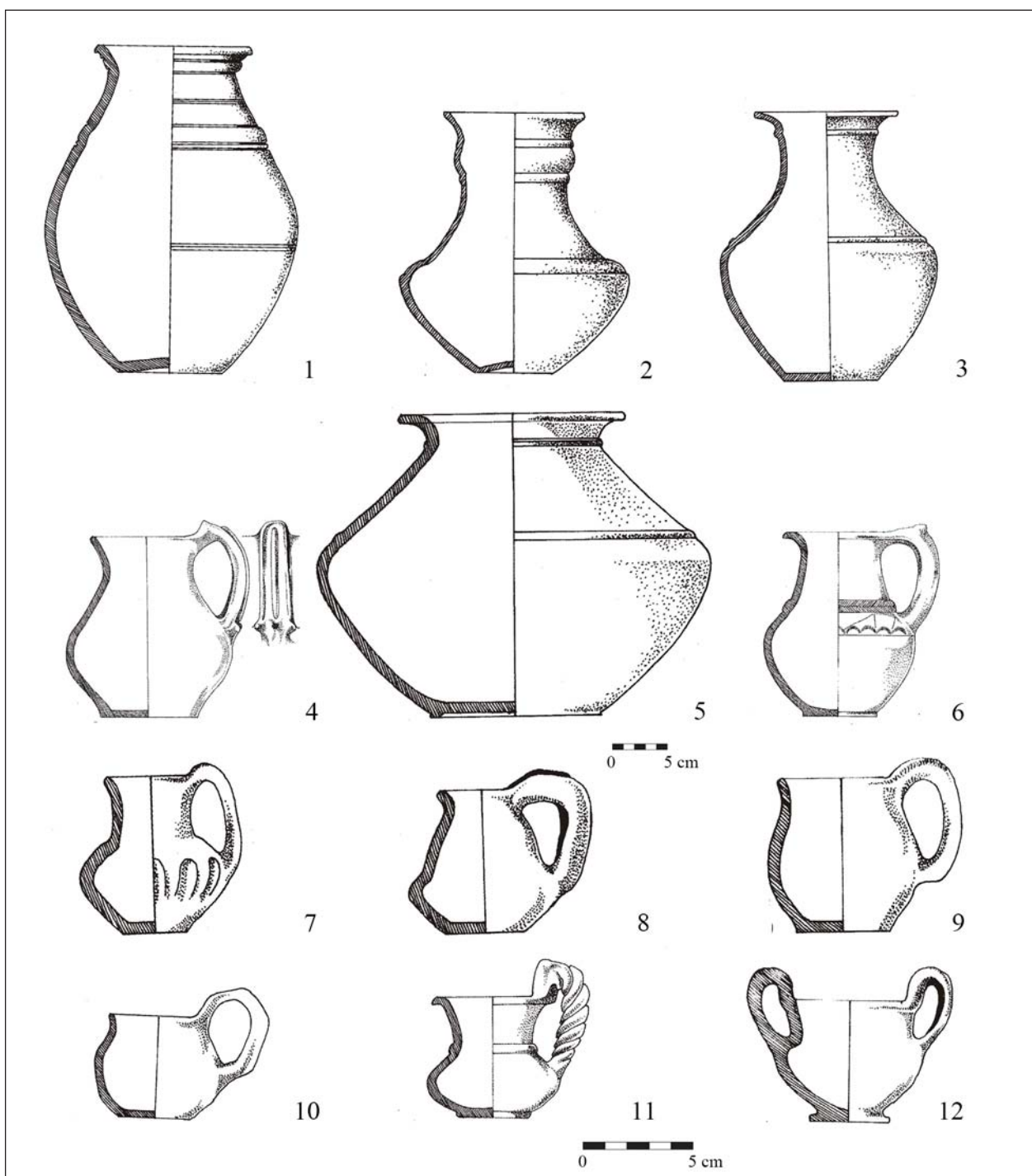

7. kép. Tálalóedények — 1–3: Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 4: Carei/Nagykároly-Bobáld III
Fig. 7. Serving vessels — 1–3: Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 4: Carei/Nagykároly-Bobáld III

hombáredényeket tártunk fel Berea/Berében, a Bodzás nevű határrészben, valamint szintén a Berea határához tartozó Nyúlvár nevű La Tène-kori településen (NÉMETI 1994–1995, 33–39, Fig. 1.1), amelyen kelták vagy esetleg tovább élő szkíta kori népesség lakhatott (9. kép).

Sajnálatos módon evőeszköz sem agyagból, sem fémből nem került felszínre, így talán fából készíthették őket. A tűzhelyek, amelyen az ételt készíthették vagy a földbe mélyített lakásokban, de inkább azokon kívül helyezkedhettek el. Valószínű kenyérsütésre, esetleg gyümölcszsarításra használhatták azt a kemencét, amelyet a Carei/Nagykároly-Bobáld IV, kelta kori veremház közelében tártunk fel (NÉMETI 1981–1982, Pl. XLVI. 1).

Így a táplálkozásban az aránylag nagy mennyiségű húsfogyasztás mellett (ezt igazolják a településeken található vad- és háziasított állatok csontmaradványai) jelentős szerepet játszhatott a gabonafélék fogyasztása.

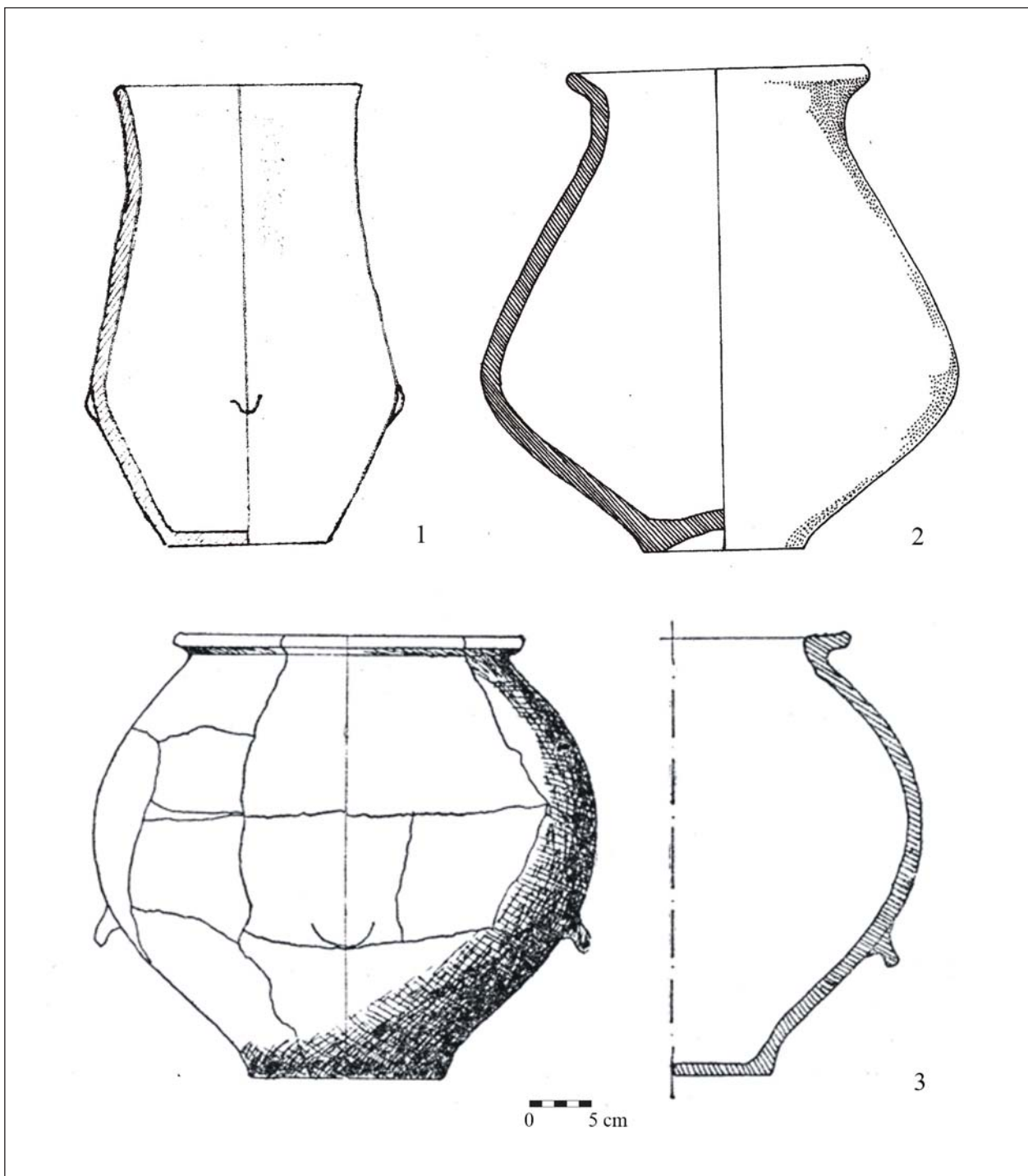

8. kép. Folyadéktároló és ivó edények — 1–12: Pişcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb
 Fig. 8. Liquid containers and drinking vessels — 1–12: Pişcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb

Az étel és ital szerepe a temetkezésben

Az edények funkcionális jellegére utalnak a sírkerámia különböző formái is. A kelták előszeretettel helyeztek a sírokba különböző étel- és italáldozatokat. Első helyen szerepel a vaddisznó vagy házi sertés nagyobb része (gyakran a fej is), de nem ritka az egész állat sírba tétele:

Sanislău/Szaniszló, 13. sír, két egész sertés (ZIRRA 1972, 161); Pişcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 31. sír, a kettéhasított állat csontjai között nagyméretű hasító késsel együtt (NÉMETI 1988a, 49–73, fig. 3/M31), de gyakoriak a szarvasmarha, vagy szárnyas csontmaradványok is. Ez utóbbiakat általában sekély tálba helyezték, így ennek az edényformának fontos szerepe lehetett

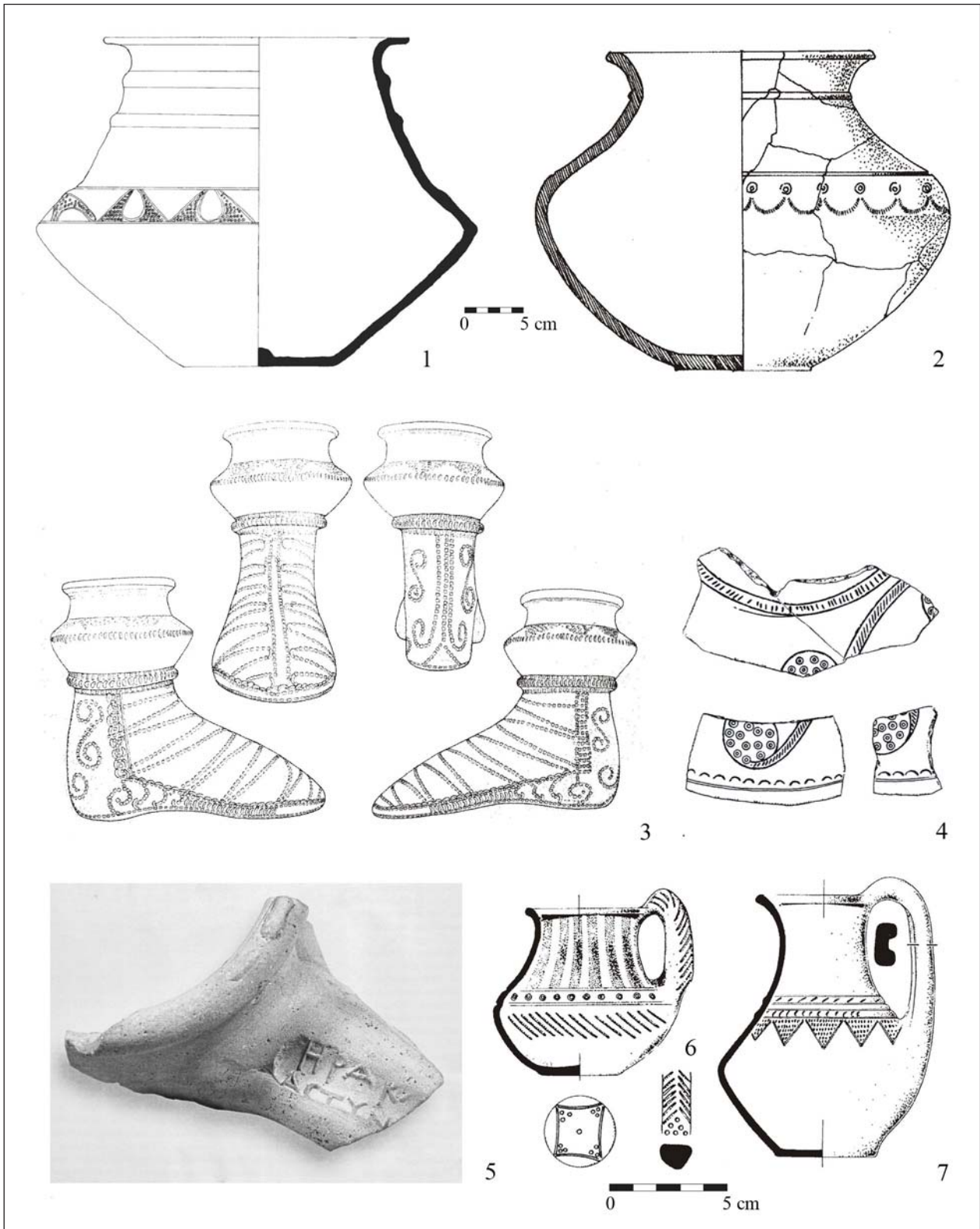

9. kép. Tárolóedények (hombárok) — 1: Berea/Bere-Bodzás, 2: Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 3: Berea/Bere-Nyulvár
 Fig. 9. Storage vessels — 1: Berea/Bere-Bodzás, 2: Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 3: Berea/Bere-Nyulvár

az étkezésekben: Pișcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 40. sír, harcos temetkezés (NÉMETI 1992, 59–112).

A nagyobb flaska típusú edényekbe vizet vagy inkább italfélét tehettek a halott mellé kísérőnek, ennek fogyasztására mindig megtalálható a sírokban egy füles edény (csésze, bögre, kanna) vagy egy kis edény. A LT

C1-ben a piskolti kelta temető esetében szinte ismétlődnek a következő edénytípusok: egy nagyobb flaska, egy sekély tál, és egy füles edény. Ez a „triáda” megfigyelhető volt más Északnyugat-Románia területéről ismert kelta temetőben: Ciumești/Csomaköz-Malomháta (ZIRRA 1968); Sanislău/Szaniszló-Agyagbánya (ZIRRA

10. kép. Presztízs kerámia (1–4, 6–7) és pecsételt amforatöredék (5) — 1–2: Moftinu Mic/Kismajtény-Halastó, 3: Curtuiuşeni/Érkörtvélyes-Égetődomb, 4: Pişcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 5: Berveni/Börvely-Kecskerét, 6: Dindeşti/Érdengeleg, 7: Sanislău/Szaniszló-Agyagbánya

Fig. 10. Prestige pottery (1–4, 6–7), fragment of an amphora with stamped decoration (5) — 1–2: Moftinu Mic/Kismajtény-Halastó, 3: Curtuiuşeni/Érkörtvélyes-Égetődomb, 4: Pişcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb, 5: Berveni/Börvely-Kecskerét, 6: Dindeşti/Érdengeleg, 7: Sanislău/Szaniszló-Agyagbánya

1972, 151–205); Curtuiuşeni/Érkörtléyes-Égetőhegy (NÁNÁSI 1973, 29–38; TELEAGĂ 2007, 23–59; 2008, 85–116); Tărian/Köröstarján-Csordáskút (CHIDIOŞAN–IGNAT 1972, 553–579). A sírokba helyezett étel- és italfogyasztásra alkalmas edényformák szerintünk igazolják ezeknek a mindennapi életben játszott szerepét. Általában az LT B2–C1 időszakban már ritkábban kerülnek elő, vagy egyáltalán hiányoznak a főzésre használt edénytípusok, a kézzel készített fogóbütyökkel ellátott fazekak és a grafitos szitulák.

Presztízs vagy importedények

Különös gonddal készített és díszített közepes méretű mély tál (vagy fazék) látott napvilágot egy Moftinu Mic/Kismajtény-Halastó I területén feltárt kelta sírból (LT C1) (NÉMETI 1986–1987, 101–137; 2012).

Flaska típusú, rituálisan szét tört edény töredékeit

tartalmazta a Pişcolt-Nisipărie/Piskolt-Homokos domb 40. sírja (LT B2/C1) (NÉMETI 1992, 59–112).

Csizma alakú edények ismertek Curtuiuşeni/Érkörtléyes egyik sírjából és Cămin/Kálmánd-Kraszna part településéről (NÁNÁSI 1975, 29–38; TELEAGĂ 2007, 23–59; 2008, 85–116; NÉMETI 2011).

Különös gonddal díszített bögre került elő Dindeşti/Érdengeleg-Neagran telek lelőhelyének kelta sírjából (LT C1) (ZIRRA 1972, fig. 10. 6, szórvány).

Pecsételt fülű import amfora töredékét ismerjük Berveni/Börvely-Kecskerétről, a Kr. e. III. század harmadik negyedére (LT C1) keltezhető településről (NÉMETI 2001, 66, Abb. 44).

A különös gonddal készített edényekkel főleg a sírkerámiában találkozunk, amelyeket valószínű csak a halottkultuszhoz, vagy esetleg más rituális szertartásokhoz használhatták (10. kép).

Németi János

Ro-445 100 Carei

P-ța Eliberării Bl. 14 Ap. 31

Irodalom

- CHIDIOŞAN, N.–IGNAT, D. 1972: Cimitirul celtic de la Tărian – La nécropole celtiques de Tărian. *SCIVA* 23 (1972) 553–579.
- DUMITRAŞCU, S. 1982: Les fours de poterie découvertes à Biharia. *Dacia* 16 (1982) 157–166.
- NÁNÁSI, Z. 1973: Descoperiri în necropola celtică de la Curtuiuşeni. *Crisia* 3 (1973) 29–46.
- NÉMETI, J. 1974: Cuptoare de ars ceramică din epoca La Tène de la Andrid (jud Satu Mare). *SCIVA* 24 (1974) 579–584.
- NÉMETI, J. 1981–1982: Descoperiri arheologice din hotarul oraşului Carei, jud. Satu Mare – Archäologische Entdeckungen in der Umgebung der Stadt Carei, Kreis Satu Mare. *Satu Mare* 5–6 (1981–1982) 167–182.
- NÉMETI, J. 1986–1987: Descoperiri arheologice din teritoriul localităţii Moftinu Mic jud. Satu Mare – Archäologische Entdeckungen auf dem Gebiet des Dorfes Moftinu Mic Kreis Satu Mare. *Satu Mare* 7–8 (1986–1987) 101–137.
- NÉMETI, J. 1988a: Necropola La Tène de la Pişcolt jud. Satu Mare I – Das Latènezeitliche Gräberfeld von Pişcolt Kr. Satu Mare I. *Thraco-Dacica* 9 (1988) 49–73.
- NÉMETI, J. 1988b: Unele aspecte ale evoluţiei ceramicii din a doua epocă a fierului din nord-vestul României (Latène B–C). *SCIVA* 39 (1988) 87–111.
- NÉMETI, J. 1992: Necropola La Tène de la Pişcolt jud. Satu-Mare III – Das Latènezeitliche Gräberfeld von Pişcolt Kr. Satu-Mare III. *Thraco-Dacica* 13 (1992) 89–112.
- NÉMETI, J. 1994–1995: Vas-chiup descoperit la Berea com Sanislău jud. Satu Mare – Large vessel (dolia) from Berea Sanislău village, Satu Mare County. *Satu Mare* 11–12 (1994–1995) 33–39.
- NÉMETI, J. 2000: Celtic Glass Bracelets and Pearls Discovered in the North-West Romania. In: Gaiu, C.–Rustoiu, A. (eds): *Les celtes et les Thraco-Daces de l'est du Bassin de Carpates. Les actes du colloque national qui a eu lieu à Bistrița le 16-17 octobre 1998*. Cluj-Napoca 2000, 160–171.
- NÉMETI, J. 2001: Thraker und Kelten. In: Rotea, M.–Bader, T. (Hrsg.): *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten. Sonderausstellung 14 September 2000–29 April 2001*. Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf-Enz 4, Eberdingen 2001, 59–69.
- NÉMETI, J. 2003: Tracii şi celţii. In: Chriac, A.–Cornea, I.–Ghemiş, C.–Moisa, G. (coord.): *In memoriam Nicolae Chidioşan*. Muzeului Țării Crişurilor: Oradea 2003, 161–175.

- NÉMETI J. 2009: Észak-nyugat Románia grafitos kerámiájának kérdése és kapcsolatrendszere – The question of grafitic ceramics from North-western Romania and its network systemes. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Óskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. – Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009.* Szombathely 2009, 267–277.
- NÉMETI, J. 2010: The problem of hand-made pottery from La Tène (Celtic) context in North-Western Romania. A comparasion with neighbouring regions – Tisza Valley and Transylvania. In: Bereczki, S. (ed.): *Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 9–11 October 2009.* Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica II, Cluj-Napoca 2010, 181–215.
- NÉMETI, J. 2011: Archaeological finds belonging to the Late Hallstatt and La Tène period from Cămin/Kálmánd-Krasznapart, Satu Mare county. *Marisia* 31 (2011) 121–153.
- NÉMETI, J. 2012: Celtic Tomb in the Outskirts of Moftinu Mic, Satu Mare County. *Marisia* 32 (2012) 71–77.
- F. PETRES, É.–KOVÁCS, T.–SZABÓ, M. 1987 (eds): *Corpus of Celtic Finds in Hungary. Transdanubia I.* Budapest.
- SZABÓ, M.–TANKÓ, K.–SZABÓ, D. 2007: Le mobilier céramique. In: Szabó, M. (dir.): *L'habitat de l'époque de La Tène à Sajópetri-Hosszú-dűlő.* Budapest 2007, 229–252.
- TELEGĂ, E. 2007: Die Ausgrabungen von Nicolae Chidioşan in der latènezeitlichen Necropole von Curtuiuşeni/Érkörtléyes (Bihor, Rumänien). *Crisia* 37 (2007) 23–57.
- TELEGĂ, E. 2008: Die La Tène-zeitlichen necropole von Curtuiuşeni/Érkörtléyes (Bihor, Roumănen). Der Forschungssand. *Dacia* 52 (2008) 85–165.
- ZIRRA, V 1968: *Un cimitir celtic în nord-vestul României.* Baia Mare.
- ZIRRA, V 1972: Noi necropole celtice în Nord-vestul României. Cimitirele birituale de la Sanislău şi Dindeşti – Neue keltische Gräberfelder in Nordwestrumänien. Die birituellen Friedhöfe von Sanislău und Dindeşti. *Satu Mare* 2 (1972) 151–205.
- ZIRRA, V. 1978: The decorated Celtic pottery of Transylvania. *Dacia* 22 (1978) 125–141.

Household vessel sets of the La Tène (Celtic) period

In this study, an attempt is made to identify the vessel types that were used for preparing and serving food, and for drinking (water, beer) by analysing the ceramic inventories from Celtic cemeteries and settlements in north-western Romania.

The excavation of cemeteries and settlements in north-western Romania brought to light an immense number of ceramics. Between 1988 and 2010, we performed the typological and technological classification of the pottery finds, and we divided the ceramics into two categories: hand-thrown and wheel-turned wares. We also identified the vessel types the Celtic population groups had brought with them in the 4th century BC and the vessel types they had adopted from the Scythian population of the Hungarian Plain. New vessel forms appeared in local ceramic production, especially different types of mugs, flasks, cups and all other handled vessel variants.

We tried to determine the functional role (use) of the vessels according to their form, distinguishing cooking, serving, drinking and storage vessels. Hand-thrown, heat resistant and thick-walled vessels, as well as wares that were thinned using graphite played a particularly important role in cooking. Bowls of different sizes were suitable for serving and for the consumption of food, while flasks, cups and mugs were best suited to the consumption of water and other drinks (beer). Hand-thrown and wheel-turned storage jars and large vessels (*dolia*) were used for the storage of liquids and solid produces. These were dug into the ground next to the sunken houses.

Vessels used in daily life for eating and drinking can also be distinguished in the grave pottery. The ceramic products include richly decorated, carefully made pieces known as prestige wares, as well as types used in rituals and import wares (*amphora*, *kantharos*).

Késő vaskori veremházak maradványainak értelmezése

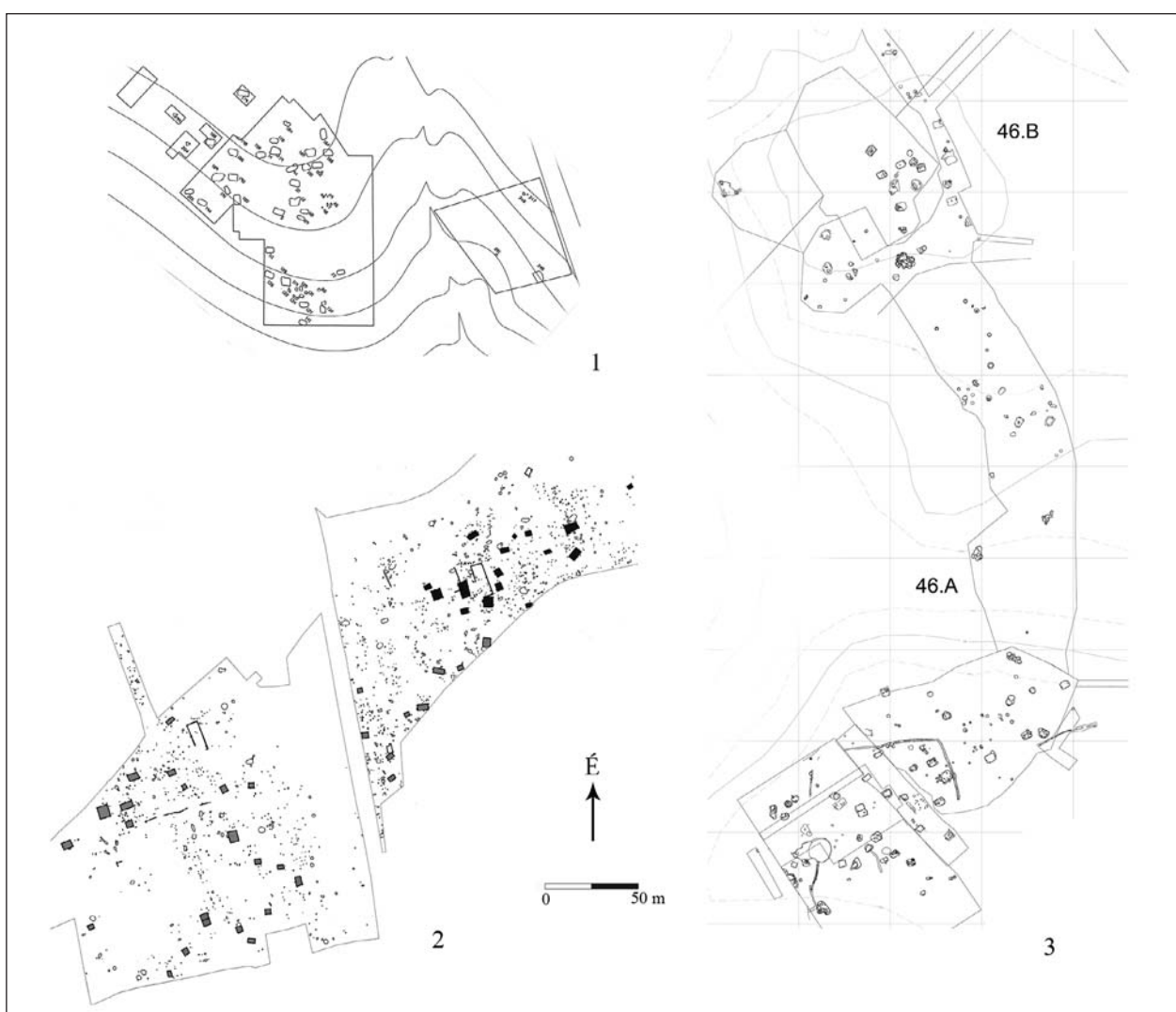
Kulcsszavak: kelta lakóházépítészet, La Tène-kor, veremházak

Keywords: Celtic buildings, La Tène period, sunken houses

Bevezetés

A Kr. e. III. századi kelta lakóház építészet tárgyalása a Kárpát-medencén belül elsősorban a földbe mélyített épületekkel kapcsolatban jelenik meg. Mivel az

épületmaradványok értelmezése egyben az épület elméleti rekonstrukcióját jelenti (akár rajz képében, akár néhány megállapítás formájában), nyilvánvaló, hogy számos részletet kell tanulmányoznunk a továbbiakban.

1. kép. Vaskori településszerkezet — 1: Nitra-Šindolka (BŘEZINOVÁ 2002, 12, Abb. 4 nyomán),

2: Michelndorf (KALSER 2008, 34, Abb. 42 nyomán), 3: Sajópetri-Hosszú-dűlő

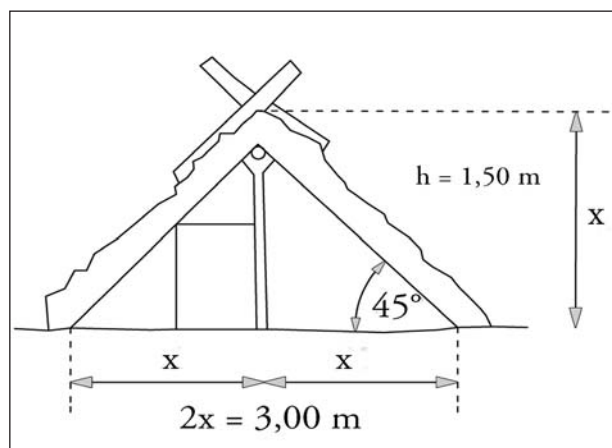
Fig. 1. Iron Age settlement structure — 1: Nitra-Šindolka (after BŘEZINOVÁ 2002, 12, Abb. 4), 2: Michelndorf (after KALSER 2008, 34, Abb. 42), 3: Sajópetri-Hosszú-dűlő

kisebb csoportokban helyezkednek el, nagyjából félkör alakban elrendezve. Hasonló elrendezésű a Nitra-Šindolka-i település is (1. kép 1).

Joggal feltételezhetjük, hogy egy ilyen építmény-együttes képez egy háztartást vagy „funkcionális egységet” (*funktionale Einheit*: KARL 1996, 95–97). Az egy háztartáshoz tartozó épületcsoportok nagyon nagy valószínűséggel egy-egy gazdasági egységet is jelentenek (hasonlóan a „modern” parasztház udvarához), amelyet a Iulius Caesar által említett *aedificianak* feleltethetünk meg (KARL 1996, 90–104). Így végső soron a korabeli kelta társadalom szerkezetét is tükrözik ezek a házcsoporthoz, vagyis az épületek rendszere és hierarchiája, az épületmaradványok interpretációja elengedhetetlen a háztartási egységek méretének meghatározásához.

Ha a veremházakat — a régebbi pásztorkunyhóra emlékeztető rekonstrukcióknak megfelelően (kutatástörténeti összefoglaló: TIMÁR 2007, 203–207) — továbbra is alárendelt építménytípusnak tekintjük, akkor azzal a problémával állunk szemben, hogy nem tudjuk a magyarországi lelőhelyeken meghatározni a lakóépületeket. Ezt az ellentmondást kétféleképpen próbálták feloldani.

Az egyik elmélet szerint mindenképpen feltételezni kell egy vagy több felszíni lakóépületet a veremházak mellett — annak ellenére, hogy az esetek egy részében nincs régészetileg megfogható nyom. Ez azért is ellentmondásos, mert az adott házcsoporthoz tartozó gazdasági egység a feltevések szerint egy nagycsalád lakhelyét jelentette, aminek logikus következménye, hogy az ilyen módon feltételezendő felszíni épületnek viszonylag nagyoknak kell lennie. Néprajzi leírásokból ismerünk ugyan alapozás nélküli felszíni épületeket (pl. a nagy lapos kövekre helyezett csűröket, vagy a „szántalpas” hombárokat, vö.: TIMÁR 2007, 203), de azok sem földrajzi elterjedési, sem funkcionális és tipológiai szempontból nem tekinthetők általánosnak, ráadásul szerkezetüket tekintve messze túlmutatnak az őskori építéstechnikán. A Sajópetriben feltárt település 41 azonosított épülete közül csak a 98.14 jelű volt felszínen álló (2. kép; TIMÁR ET AL. 2007, 86). Hasonló szerkezetet mutat egy Sárvár határában feltárt településrészlet is (SZILASI 2006), de máshonnan is tudomásunk van felszíni épületről. Ugyan sem az egy időben használatban lévő házak száma, sem a pontos demográfiai adatok nem ismertek, de a Sajópetri melletti településhez tartozó temetőből 90 sír került elő (SZABÓ–GUILLAUMET–VITALI 2005; 2006, 223). Annyi biztos, hogy Sajópetriben 20–30 ember befogadására alkalmas felszíni épületnek nem volt semmi nyoma.

3. kép. Hagyományos veremház-rekonstrukció oromfalának méretei
Fig. 3. Conventional reconstruction of a sunken house:
dimensions of the gable

Ha viszont a veremházakat lakóépületként is számba vehetjük, akkor megoldottnak tekinthető akár több generáció elhelyezése is.

A másik rekonstrukciós elképzelés szerint a veremházak valójában csak egy szerkezeti részletét képezik valami nagyobb épületnek (vö. WALDHAUSER 1993, 356, Abb. 170. 2–3), s amit gödörként megjelenő régészeti objektumnak látunk, annál pár méterrel nagyobb volt a ház minden irányban. Bár ennek az elképzelésnek is van logikus levezetésű változata (SABJÁN 1999), a kutatás jelenlegi állása szerint a La Tène-kori veremházakra ez régészeti bizonyítékok hiánya miatt nem vonatkoztatható. Az elmélet további cáfolataként meg kell említenünk, hogy Sajópetriben a veremházak gödrei sok helyen olyan közel álltak egymáshoz, hogy egyáltalán nem képzelhető el az, hogy bármilyen irányban is méterekkel nagyobbban lettek volna, mint a gödreik. Akár földre támaszkodó tetőt rekonstruálunk, akár felmenő falakat, mindkét esetben a vízelvezetés is igényel 1–2 méteres térközt a két ház között. Itt jutunk el ismét a veremházak funkciójának meghatározásához. Ha a veremházak önmagukban is használható épületek, megfelelő belső térrel, akkor mind lakóházként, mind műhelyként működhettek, bár a funkcionális alapú szétválasztás nem tűnik valószínűnek: a kevésbé szennyező kézműves tevékenységek folyhattak a lakóházban is (bár létezik rendkívül összetett funkcionális tipológia is: WALDHAUSER 1993, 257). Bizonyos tevékenységek, pl. a szövés, a szapropelit- vagy csontmegmunkálás nem is igényelnek helyhez kötött speciális berendezéseket. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy ezen tevékenységek nyomai akár meglehetősen jellegtelen épületekből is származhatnak (például: GUILLAUMET 1996, 42). Ezzel szemben az üveg-, fém- és kerámiaművesség elképzelhetetlen tűzhely és egyéb felszerelés-

4. kép. Tunéziai mozaik, Kr. u. III. sz. első fele, domus Laberii, Oudhna (BEN ABED 2006, 98, Fig. 5. 10 nyomán)
Fig. 4. A Tunisian mosaic, first half of the 3rd century AD, domus Laberii, Oudhna (after BEN ABED 2006, 98, Fig. 5. 10)

sek nélkül. A lakóépületek meghatározása így pusztán a leletek alapján reménytelennek tűnik. Célravezetőbb módszer a lakóházakkal szemben támasztott feltételek összefoglalása, majd annak vizsgálata, hogy a feltételek és a régészeti maradványok összeegyeztethetőek-e. A lakóházakkal kapcsolatos elvárások közül talán a legfontosabb, hogy méretük használatra alkalmassá tegye őket. Az alapterület vonatkozásában ez azt jelenti, hogy az ún. nukleáris család tagjai, vagyis legalább két felnőtt és két gyerek elférjen bennük fekvé, a háztartáshoz tartozó tárgyakkal együtt. Mivel Sajópetri esetében rendelkezünk támponttal a településen élők testméreteit illetően, megkíséreltük a házak berendezését összevetni — jobb híján — a sírokban talált tárgyakkal, függetlenül attól, hogy azok egy része feltehetően kifejezetten a halottkultusz céljaira szolgált. Ebből az derült ki, hogy az egyik legkisebb házban is elfér négy ember és egy sírmellékletnyi nagy edény (TIMÁR 2010, 271, fig. 13), de néprajzi leírásból ismerünk olyan esetet, amikor 6–12 személy zsúfolódott össze 12–20 négyzetméteren (GAÁL 2004, 7).

A használhatóság másik kritériuma a megfelelő belmagasság. A földre támaszkodó pásztorkunyhó

egyik fő problémája a belmagasság hiánya. A jellemzően 3×5–4×6 méter körüli alapterületű gödör-épület bejárata csak a rövidebb oldalon lehet, ami azt jelenti, hogy 45°-os hajlásszögű tetőt feltételezve a tetőgerinc magassága nem több, mint 1,5–2 méter (3. kép). Mivel az ágasfa a rövid oldal közepén helyezkedik el, ezért a bejárat csak mellette képzelhető el. Az így adódó ajtó nagyon szűk, ráadásul a gödör aljára való lejutás is nagyon nehézkesnek tűnik. Egyszerű geometriai szerkesztéssel ellenőrizhető: a pásztorkunyhó-típus rövid oldalán aligha lehet 50×100 cm-nél nagyobb ajtót nyitni, ennél nagyobb nyílás csak a teljesen nyitott oromfalon képzelhető el.

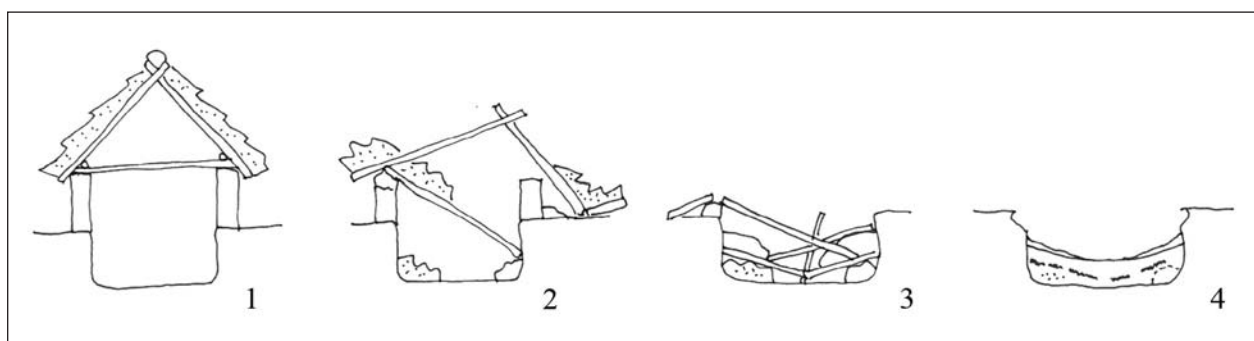
Sajópetri-Hosszú-dűlő településének alaprajzán több házcsoporthoz is elkülöníthető, házcsoporthoz több épülettípussal. Ezen a ponton újabb problémával, a háztípusok rendszerezésének kérdésével találkozunk. Számos épülettípológiai rendszer létezik, amelyek rendszerint egy nagyobb területű feltárás vagy egy adott régió tanulmányozásán alapulnak. A fő rendszerezési kritériumokat a gödrök formája és az oszlogödrök („cölöplyukak”) helyzete képezi, s ebből következően számos háztípust el lehet különíteni

(MEDUNA 1980, 46–61; WALDHAUSER 1993, 347–348; KARL 1996, 52, Abb. 10). Itt két dologra hívnánk fel a figyelmet. Az első, hogy a veremházak — jellegükből adódóan — a legproblematisabb régészeti objektumok közé tartoznak: szerkezeteik szinte csak negatív struktúráként maradnak fenn, állapotuk rendszerint nagyon rossz. A második, hogy a házak szerkezeti rendszere alapvetően befolyásolja azok kialakítását és használhatóságát. A veremház oldalárányaiból le lehet vonni következtetéseket, de az oszlophelyek megléte és helyzete az építmény pusztulási és a maradványok fennmaradási körülményeiből adódóan egyáltalán nem biztos, hogy az eredeti szerkezeteket hűen tükrözi. Pusztán logikai alapon az összes gödör-lyuk kombináció meghatározható (BUDAI BALOGH 2009), de egyáltalán nem biztos, hogy mindegyiknek van valós megfelelője.

A korábbi rekonstrukciók elképzelések két épülettípusa a pásztorkunyhó-típus, és a földbemélyített (rendszerint boronafalú) faház. Az épületek hossz tengelyében lévő gödröket a tetőt tartó ágasfák nyomaiként interpretálták (a továbbiakban néprajzi kifejezéseket használunk BARABÁS–GILYÉN 1979 alapján), a bejárat feltételezett helye pedig valamelyik rövidebb oldalon volt. A földbemélyített boronafalú vagy zsilipelt falú faház derékszögű sarkaival és egyenes oldalaival semmiképpen sem párosítható össze a lekerekített sarkú, görbe oldalú gödrökkel — különösen, ahol a fennmaradt padlók formája is követi a gödör kontúrját — így ezt a lehetőséget el kell vetnünk (TIMÁR 2007, 204–207; 2011). A használhatóság alapfeltétele a megfelelő alapterület és belmagasság, ezek növelése két módon lehetséges: vagy a Sabján Tibor által leírtak szerint a feltárt gödröket az épületek belső lesüllyesztett magjaként értelmezzük, amelyeken messze túlnyúlik a tető (SABJÁN 1999, 132, 146) — vagy fölfelé növeljük meg az épület méretét és feltételezzük, hogy felmenő fa-

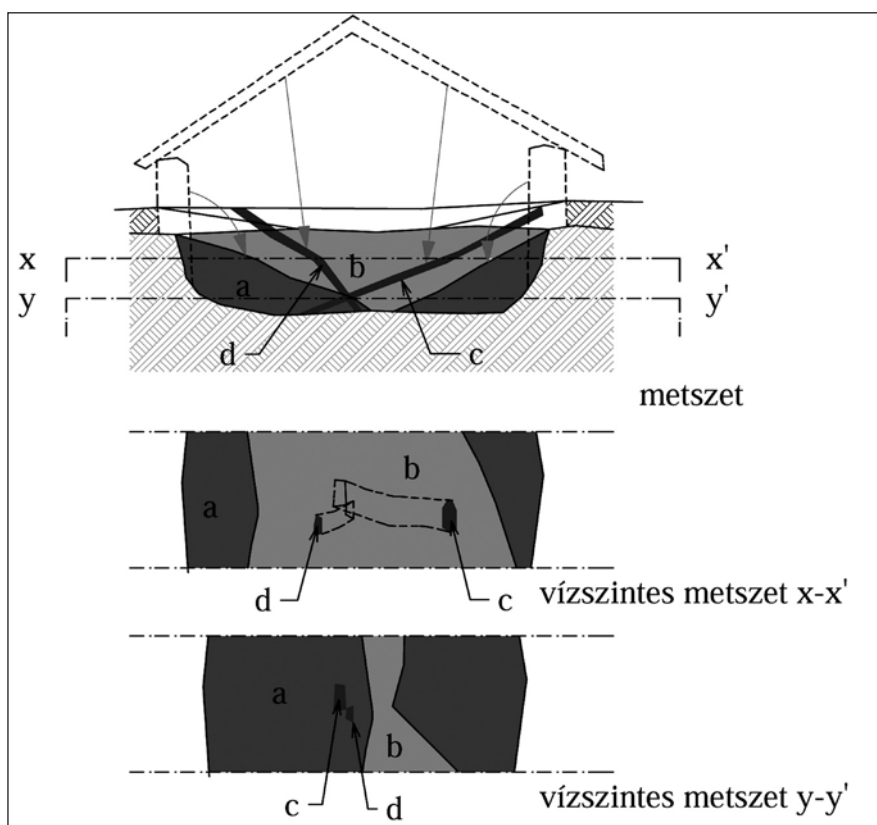
lai voltak. A pásztorkunyhó-típus egyik irányban sem fejleszthető, így az nem felel meg a lakóházról alkotott elképzeléseinknek, de tárolóhelyként vagy ideiglenes (időszakos) szállásként nyugodtan számolhatunk vele. Egyes esetekben régészetileg megfogható volt a bejárat helye valamelyik sarok közelében (Balatonmagyaród-Homoki-dűlő: HORVÁTH 1987, 71, 3. kép 3) illetve tűzhely nyoma a ház belsejében (Sajópetri 02.A.74: TIMÁR ET AL. 2007, 110–111). Mind a sarokbejárat, mind a tűzhely arra utalnak, hogy a pásztorkunyhó típus nem tekinthető általános érvényűnek, hiszen ezek a részletek nem egyeztethetők össze a földre támaszkodó tetővel.

A fentiek után milyen támpontokat találunk a rekonstrukcióhoz? Szerencsére a kérdésre több válasz is van. Annak ellenére, hogy a kelta lakóházakról kevés közvetlen adatunk van, egyáltalán nem elhanyagolható az írott (pl.: VITRUVIUS II,1; TACITUS, Germania XVI; STRABON IV,4,3; PLINIUS, NH XIX,1) és képi források által közvetített „archaeonéprajzi” információk mennyisége és minősége (pl.: Traianus-oszlop, Marcus-oszlop, különféle épületmodellek). Sajnos a Kárpát-medencei házépítészet megjelenését a térség periferiáján jelentkező (és a vizsgált időszaknál későbbi) *latobicus* házurnákon kívül (PETRU 1971) hiába keressük. Ezek az urnák magastetős kialakítású házat ábrázolnak, s szerkezeti felépítésük alapján nem zárható ki, hogy földházak mintájára készültek, mivel a bejárat és az építészeti elemek megjelenítése a kettős kónikus urnák felső részére korlátozódik. Az urnatípusok alapján lehetséges épülettípusokat (BEHN 1924; SABATINI 2007) és szerkezeti rendszereket (BUCHSENSCHUTZ 2005a) is rekonstruálni. Ezek segítségével ellenőrizhetjük, hogy egy adott szerkezeti megoldás ismert volt-e az ókorban (bővebben: TIMÁR 2010). Egyes épülettípusok értelmezése egyenesen a felhasznált anyagokból következik, mint a fentiekben említett pásztorkunyhó is: egy ró-

5. kép. Veremház tönkremenetelének folyamata. Az épület az elhagyás időpontjában (1), a tetőszerkezet összeomlása (2), a falazat és a tetőszerkezet behullása a gödörbelsőbe (3), az építőanyagok régészeti rétegekké alakulása (4)

Fig. 5. Decay of a sunken house. The building at the time of its abandonment (1), collapse of the roof (2), collapse of the wall and roof elements into the house's pit (3), transformation of the building materials into archaeological layers (4)

6. kép. A régészeti dokumentáció problémái. A beomlott fedélszék-elemek ferde helyzetben temetődnek el, így az esetleges elszenesedett maradványok csak nehéz követhetőek a gödör kibontásakor (a: metszet, b: vízszintes metszet x-x', c: vízszintes metszet y-y')

Fig. 6. Problems in archaeological documentation. The collapsed roof elements became buried in an oblique position and it is therefore almost impossible to record the position of possible charred remains when excavating the fill of the pit (a: section, b: horizontal section x-x', c: horizontal section y-y')

mai kori tunéziai mozaikon nemcsak pásztorkunyhót de egy gémeskutat is megfigyelhetünk (4. kép). Az ábrázolás viszonylag konzekvens belső arányrendszere alapján látható, hogy az ábrázolt pásztorkunyhó nagyjából egy mai kétszemélyes sáturnak felel meg volumenét és funkcióját tekintve, így ennek a szerkezetnek a jóval nagyobb kelta veremházakhoz való párosítása ez alapján sem tűnik indokoltnak.

A népi építészeti konstrukciós párhuzamok áttekintése is igen fontos ezen a ponton. Mint a bevezetőben említettük, a néprajzi párhuzamokat, mint konstrukciós példákat próbáljuk elemezni. A földházakat a legszegényebb néprétegek építették, a földőlak azonban szélesebb körben is elterjedtek, bár az utóbbiak alkalmazása a XIX. század végére visszaszorult, csak az 1945-ös földosztások idején terjedt el ismét rövid időre (GAÁL 2004). Ennek az újkori földház-típusnak az elterjedése a jobbágyok számára elérhető építőfa hiányára vezethető vissza, amely a XVIII. századtól kezdődően kibocsájtott rendelet-sorozattal magyarázható (ZENTAI 1991, 25–36). A földházak a XX. század-

ban már csak az elmaradottabb helyeken maradtak meg, az utolsó példányokat az 1950-es években bontották le. Alaprajzukat tekintve az ún. középmagyar háztípust követik, így a kelta veremházaknak legfeljebb szerkezeti párhuzamaiként használhatjuk, az alaprajzi elrendezéssel kapcsolatos szerkezeti megoldásokat nem vehetjük át automatikusan (elsősorban a lépcsős lejárát gádoros lefedésére kell gondolnunk). A rekonstrukciók tartószerkezeti számításokkal való ellenőrzése ugyancsak jó lehetőségnek ígérkezik. Sajnos csak indirekt módon alkalmazható: először fel kell vázolni az épület tömegét, meg kell találni a valószínű szerkezeti megoldásokat, s csak az így felépített épületet lehet ellenőrizni. Nagy előnye, hogy bármely szerkezetre vonatkozó számítások (pl.: LULEY 1987) adaptálhatóak más korszakokra (hiszen egy oszlop beásási mélysége mindig azonos kell, hogy legyen), de hátránya, hogy azok a mai szabványok,

amelyeken a számítási modellek alapulnak, sok egyszerűsítést és biztonsági elemet tartalmaznak.

Röviden kitérünk a veremházak pusztulási folyamatának (tönkremenetelének) rekonstruálására, mert a továbbiakban néhány következtetést ebből vezetünk le (5. kép). Az alábbi séma természetesen csak általánosságban érvényes, hiszen rengeteg dologtól függ, hogy egy épület hogyan válik a föld színével egyenlővé. A problémakör részletesebb elemzéséhez több megfigyelés sorozatra lenne szükség, részint néprajzi, részint kísérleti régészeti vonalon. Ez a folyamat két részre bontható: a szerkezeti elemek pusztulására és a negatív struktúrák betemetődésére, amelyek részben párhuzamosan végbemehetnek. A tönkremenetel alapvetően három módon kezdődhet el: az épület elhagyásával, az épület felgyújtásával vagy az épület lebontásával. Fontos megemlítenünk, hogy korábbi megfigyeléseinknek megfelelően feltételezzük, hogy a veremházaknak felmenő fala is volt, vagyis semmiképpen sem a „pásztorkunyhó” típusból indulunk ki.

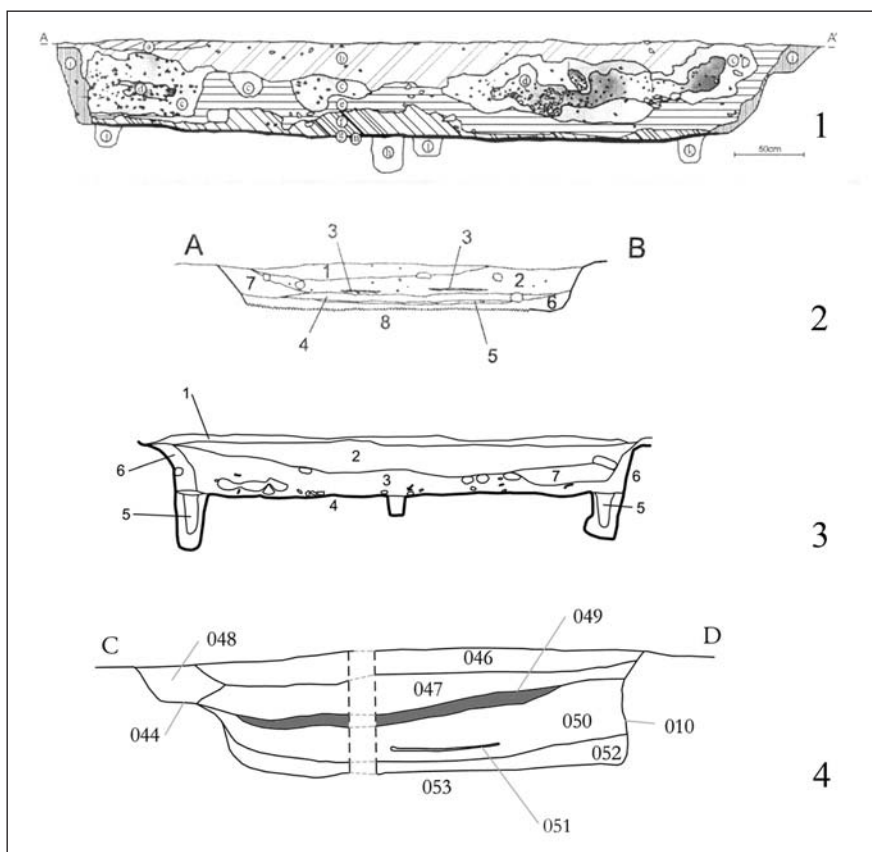
Az épület elhagyásakor először a fedés és a fala-

zatok tönkremenetele kezdődik el. Ennek során a fedésen lyukak keletkeznek és ahogy a víz a padlóra, illetve a fedélszék fa részeire jut, megkezdődik azok pusztulása. A padlón a lecsöpögő víz lyukakat váj, az elkorhadt faelemek pedig összeomlanak. A fedélszék elemeinek megsemmisülése fokozatosan megy végbe, amelynek az eredményeképpen az erőegyensúly felborulhat: ha például a kötőgerenda előbb megy tönkre, mint a szarufák, akkor a szarufák szétcsúsznak.

Ezután a falazat, amely feltételezésünk szerint alapvetően agyagból vagy agyaggal betapasztott sövényfalból készült, nemcsak a földdel érintkező részén kezd el mállani, hanem teljes egészében szabaddá válva — amennyiben a fedélszék elemei nem rántották magukkal — elveszti állékonyságát és kisebb-nagyobb szakaszokban ledől. A szerkezeti elemek nem minden esetben esnek a gödörbe, előfordulhat, hogy a tető elemei már előtte lecsúsznak illetve, hogy a fal darabjai a gödrön kívülre dőlnek.

A tönkremenetel folyamata ezek után lelassul, a helyükről elmozdult szerkezeti elemek korhadása viszonylag hosszú időt vesz igénybe. Amennyiben a gödör nem telt meg a felmenő szerkezetek anyagával, úgy a szabadon maradt gödörfalak eróziója mellett végül teljesen feltöltődik, ezt nevezzük a továbbiakban a tönkremenetel második fázisának. Szabadtéren a sövényfal és a fagerendák 100 év alatt biztosan megsemmisülnek, így egy épület teljes tönkremenetele ennél nem tarthat tovább. Az épület felgyújtásakor a tető beomlása és megsemmisülése azonnal végbemegy. Az elszenesedett fák konzerválódnak, bár nem maradnak felismerhetőek, mert eleve törmelékes formában érkeznek a gödörbe. Előfordulhat az agyagból készült épületszerkezetek átégése is, erre példa Ménfőcsanak-Szeles-dűlő 31. objektuma (TANKÓ 2004, 108).

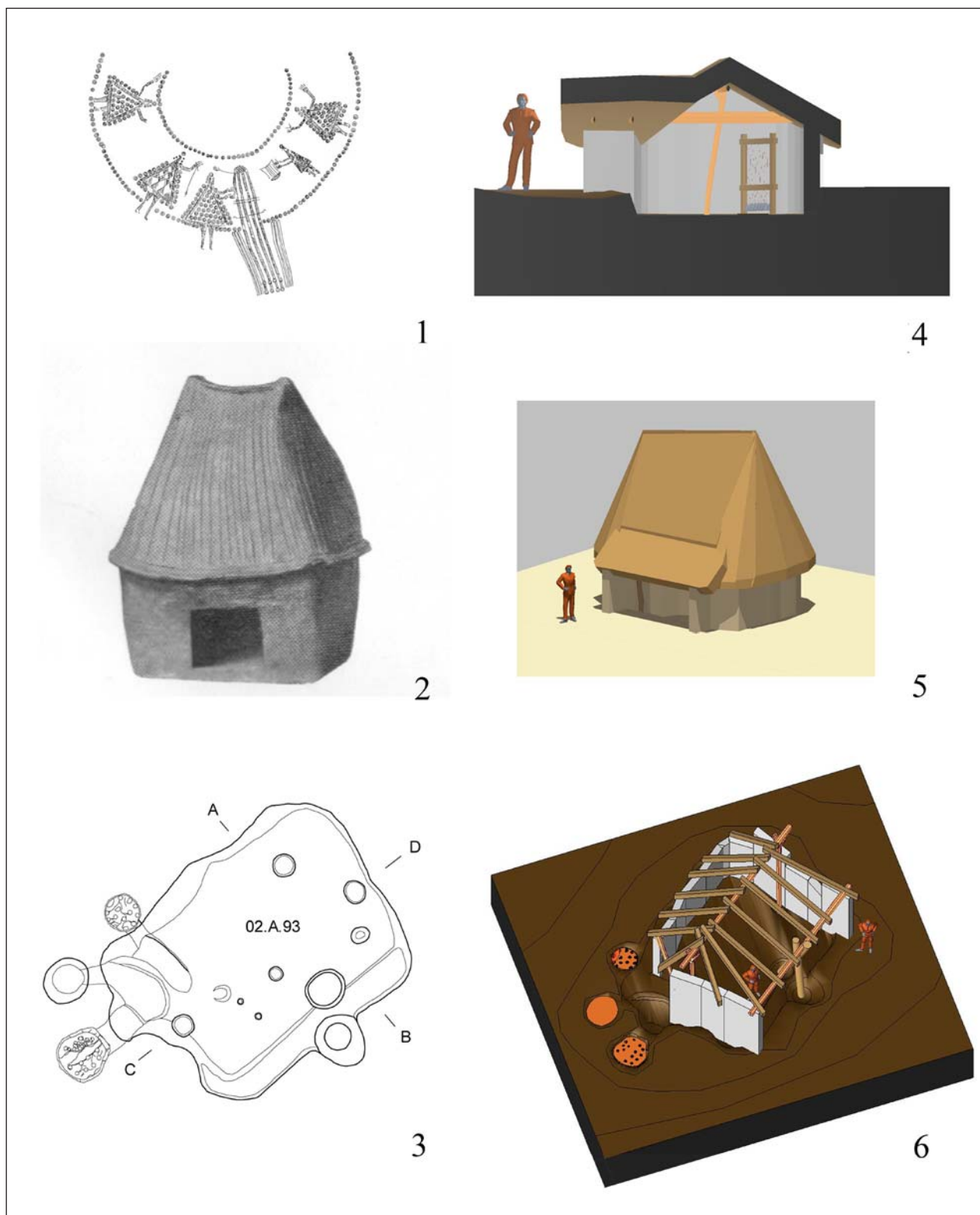
Az épület lebontása alatt azt értjük, amikor egyes elemeit újrashasznosítás céljából visszanyerik. A fenti-

7. kép. Veremházak betöltésének metszetei. A betöltésben feltételezésünk szerint megfigyelhető a beomlott szerkezetek és a kívülről bemosódott talaj közti elválás — 1: Ménfőcsanak-Szeles-dűlő (TANKÓ 2004 nyomán), 2: Sajópetri-Hosszú-dűlő 02.A.93. objektum (TIMÁR ET AL. 2007, 115), 3: Sajópetri-Hosszú-dűlő 98.7. objektum (TIMÁR ET AL. 2007, 82), 4: Ráckeresztúr 10. objektum Fig. 7. Sections of the fill in the pits of sunken houses. In our view, it is possible to distinguish the remains of the collapsed structural elements from the soil washed into the pit from outside — 1: Ménfőcsanak-Szeles-dűlő (after TANKÓ 2004), 2: Sajópetri-Hosszú-dűlő, Feature 02.A.93 (TIMÁR ET AL. 2007, 115), 3: Sajópetri-Hosszú-dűlő, Feature 98.7 (TIMÁR ET AL. 2007, 82), 4: Ráckeresztúr, Feature 10

ekben arra a következtetésre jutottunk, hogy a veremházak építéskor az egyik fő szempont az anyagtakarékosság volt, (ez a XX. századi veremházak esetében biztosan így volt) így feltételezhetjük, hogy előfordult lebontásuk is, bár erre nehéz régészeti bizonyítékot találni.

Sajnos, a gödörbe ferde helyzetben lezuhant épületszerkezetek csak nagy nehézségek árán dokumentálhatóak régészeti módszerekkel. Elvi vázlatunk ennek a problémának a szemléltetésére készült (6. kép): megfigyelhetjük, hogy a „d” és „c” jelű szarufa-maradványok az x-x’ és az y-y’ síkokon teljesen más felszíni foltban jelentkeznek. Egyedül a gödör alján beépített szerkezetek nyomai maradhatnak meg, különösen, ha a felépítmény rájuk omlik. Közülük az oszlopok és karók gödrei könnyen azonosíthatóak, de ha mégis voltak talpgerendák (például a sövényfal karóinak befogására), azok már csak kivételes esetben láthatóak.

8. kép. Példák rekonstrukciós eljárásokra. A polgári 1. lh. 100. objektumában talált szövőszék-nehezékek és a soproni kora vaskori urna (1) ábrázolása (EIBNER 1986, 307 nyomán) alapján rekonstruálható a ház belső tere (4), a Königsau-e urna (2) fedélidoma alapján rekonstruált ráckeresztúri 10. objektum (5), a Sajópetri 02.A.93 objektum alaprajza (3) és egy lehetséges szerkezeti modellje (6)

Fig. 8. Various reconstruction methods. The interior of House 100 at Polgár, Site 1 (4), reconstructed from the position of the loom weights and the depiction on an Early Iron Age urn from Sopron (1) (after EIBNER 1986, 307). The roof of the urn from Königsau (2) and the reconstruction of House 10 at Ráckeresztúr (5), based on the urn's roof shape. Sajópetri–Hosszú-dűlő, Feature 02.A.93 (3) and its possible structural model (6)

A fenti összedőlés-elméletet régészeti megfigyelésekkel is sikerült igazolni. Czajlik Zoltán a légifotókon észlelt régészeti jelenségeket Ráckeresztúr határában¹ nemcsak intenzív terepbejárással és geofizikai mérésekkel ellenőrizte, hanem a légifotón látható régészeti objektumok célzott feltárását is elvégezte, ami mindenképpen újszerű vállalkozás volt. Az ásatás során feltárt objektumok egyike (10. objektum) szokványosnak mondható alaprajzú földbe mélyített vaskori ház volt (TIMÁR 2010, 261–262). Alapterülete kb. 5,6×4,0 m, formája lekerekített sarkú téglalap. Mivel a veremház helyzete már a feltárás előtt is pontosan ismert volt légifényképek és geofizikai kutatások eredményeképpen, ezért csak a humusz felső rétege került eltávolításra, s a gödör kontúrja már pár 10 cm-es mélységtől követhető volt. Teljes mélysége a keletkezett felszíntől számítva kb. 90 cm, ennek nagyjából a fele esett a sárga altalajba. A gödör falai megközelítőleg függőlegesek, hossz tengelyében egy-egy kb. 30 cm átmérőjű gödör található, amelyeket oszlophelyként interpretáltunk. Az egyik oszlophely mellett a gödör falában látható az oszlop lenyomata is. Sajnos a talaj a mezei rácsálók tevékenysége következtében erősen bolygatott, így a finomabb részletek megfigyelésére nem volt lehetőség. A kerámia leletek alapján a veremház gödrében lévő feltöltés a Kr. e. III. századra keltezhető, vagyis nagyjából egyidejű a Sajópetri-Hosszú-dűlő (ld. fent), illetve a Polgár-Király-érpart (SZABÓ ET AL. 2008) általunk korábban tanulmányozott épületeivel. A metszeteken megfigyelhető sárga réteg (7. kép 4, 049. réteg) nagy valószínűséggel a gödör falának eróziója során képződött, amit megerősít az a tény, hogy a sárga réteg fölötti szakaszon a gödörfal nem függőleges, s kerámia leletek is sokkal ritkábban fordultak elő a sárga réteg fölött. Ennek megfelelően feltételezhetjük, hogy a sárga réteg alatti feltöltés túlnyomórészt az épület szerkezeti elemeinek lebomlásából származik, vagyis a tönkremenetel első fázisához köthető. Összehasonlításuképpen még három metszetrajzot mutatunk be: Ménfőcsanak-Szeles-dűlő 31. objektum hosszmetSZete (7. kép 1; TANKÓ 2004, 107–111), a második a Sajópetri-Hosszú-dűlő 02.A.93 objektumának keresztmetSZete (7. kép 2; TIMÁR ET AL. 2007, 115), a harmadik metszetrajz ugyanazon lelőhely 98.7 objektumának hosszmetSZete (7. kép 3; TIMÁR ET AL. 2007, 82). Mindhárom metSZet viszonylag mély gödörbelsőt mutat és mindhárom esetben megfigyelhető a rétegváltás. Megállapíthatjuk, hogy a fenti metSZetek nem mondanak ellent a tönkremenetel folyamatával

kapcsolatos feltételezéseinknek. A fentiek logikus következménye, hogy az ásatás során napvilágra került gödörfal a sárga réteg alatti szakaszon megfelel az eredetinek: az épület elhagyása után nem dőlt bele a gödörbe, vagyis valamilyen épületszerkezet a tönkremenetel első fázisának végéig megtartotta. Ez a szerkezeti elem — a lekerekített sarkok okán feltételezhetően — vesszőfonat lehetett.

Építészeti rekonstrukció

A veremházak között elkülöníthető volt egy épület-típus, amelynek déli hosszoldalán jellegzetes padka figyelhető meg, amelyet a korábbiakban az épület bejáratához kapcsolódó belső lépcsőfokként értelmeztük (TIMÁR 2007, 209; SZABÓ ET AL. 2008, 187, 195, fig. 10). Párhuzama sok helyen megtalálható: Sajópetri-Hosszú-dűlő 98.7 és 02.A.93 (8. kép 3), Polgár-Király-érpart 100. objektum (SZABÓ ET AL. 2008, 187–188) (8. kép 4), Nitra-Šindolka 14/68–85 (BŘEZINOVÁ 2002, 43, Abb. 8) és 186/85 (BŘEZINOVÁ 2002, 90, Abb. 42) vagy a Balatonmagyaród-Kányavár 4. objektum (HORVÁTH 1987, 61), valamint a ráckeresztúri 10. objektum (TIMÁR 2010). Mivel több esetben ipari tevékenység nyomai találhatóak bennük (Polgár: szövőszék, korom; Sajópetri: salak, kerámiaégető-kemencék), így a műhely-típus elnevezést kapták (TIMÁR 2007, 217–219). Feltételeztük, hogy a padkához hasonló szélességű bejárat falnyílás tartozik, felette előtetővel, amelynek — hangsúlyozottan csak szerkezeti — párhuzamát itáliai kora vaskori házurnákon is megfigyelhetjük (TIMÁR 2010, 266–267).

A rekonstrukcióhoz elengedhetetlen az épület tartószerkezeti rendszerének meghatározása. Ugyan a veremházak 15–25 m²-es alapterületükkel és nád- vagy szalmafedésükkel önmagukban nem igényelnek különösebben erős vagy bonyolult tartószerkezetet, szerkezeti rendszerük típusa azonban nagyon sok mindent meghatároz (bővebben: TIMÁR 2009). A három szóba jöhető rendszer (BUCHSENSCHUTZ 2005a, 55, 56, fig. 4): hosszirányú teherhordó, keresztirányú teherhordó, illetve a külső falakon megoszló körkörös teherhordó; közülük a legutolsót tekinthetjük a veremházak szerkezeti rendszerének. Ez rögtön magyarázatot ad arra is, hogy miért lehet egyes házaknak (mint például a Balatonmagyaród-Homoki-dűlő: HORVÁTH 1987, 71, 3. kép 3) a sarkán a bejárata: ennél a rendszernél ugyanis nincs jelentősége annak, hogy hol van megszakítva a falazat. Ugyancsak ez az egyetlen teherhordási rendszer, amely különösebb kompromisszumok nélkül alkalmas lekerekített sarkú téglalap vagy akár teljesen

¹ Kutatásait az OTKA NK 68824 számú pályázata támogatta.

szabálytalan alakú épületek lefedésére, nagy hátránya viszont, hogy a szemben lévő tetősíkok szarufáinak összekötése nem mindig lehetséges, így olyankor a falazatnak kell fölvennie a vízszintes erőket, amelyek a falak felső síkján átadódnak. A vízszintes erők a tető-sík hajlásszögének emelkedésével csökkennek. Olivier Buchsenschutz véleménye szerint a Kr. e. VII. századra keltezhető Königsau-e-i urna (8. kép 2) által megjelentetett épületarányok jellemzőek erre a tartószerkezeti rendszerre (BUCHSENSCHUTZ 2005a, 55), noha az urna kialakítása nem teszi lehetővé a fal anyagának azonosítását. A *latobicus* házurnák esetében sajnos nem dönthető el, hogy melyik oldalon volt a bejáratuk, de egy alsó-ausztriai felszíni ház esetében több mint valószínű, hogy ezen a helyen volt a bejárat (KALSER 2008, 18–19, Abb. 8–9).

A bizonyíthatóan sövényfalas épületek közül a korábban említett Balatonmagyaród-Homoki-dűlő 1. objektum elnevezésű veremház vegyes falszerkezetű: a sövényfalat a gödöraljba beásott oszlopok erősítették. A részben sziklás felszínen álló késő La Tène-kori budapest-gellérthegy 16. ház falában a publikált ásatási rajz szerint nem voltak oszlopok, s amennyire a töredékes alaprajzból kivehető, függőleges karóvázas sövényfala volt (BÓNIS 1969, 134, Abb. 82). Megfigyelhető egy keskeny vízelvezető árok is az épület körül. Nagyon valószínű, hogy az ágasfák is hiányoztak: ez azt jelenti, hogy a falazat önállóan hordta a tetőszerkezetet, ami a korábbiakhoz képest fontos újítás. Ez alapján sejthető egy fejlődési folyamat, amely az oszlopok által tartott tetőszerkezettől a falazatra támaszkodó tetőszerkezethez vezet, úgy, hogy közben az ágasfák is eltűnnek az épületből, bár ez a feltételezés még mindenképpen ellenőrzésre szorul. Ezzel a falszerkezettel szöges ellentétben áll a kötött tartószerkezeti rendszert igénylő boronafal, zsilipelt fal vagy bármilyen hasított deszkafal. Sajnos az ún. „paticsda-rabok” nem nyújtanak egyértelmű támpontot: a deszkafal ugyanis közvetlenül nem tapasztható be agyaggal, mindenképpen fonattal vagy nádazással kell ellátni, különben az agyag leperreg róla. Ilyenformán a sövényfalból és a nádazott deszkafalról származó om-ladék ugyanolyan jellegű növényi lenyomatokat mutat.

A veremházakat korábbi tapasztalataink alapján 45–60°-os fedésű és a padlószinttől számítva legalább 170 cm-es belmagasságú épületként képzeljük el, ami a fej fölött végzett munkákhoz elengedhetetlen. Itt a belmagasság a kötőgerendáig, illetve a faltetőig ér-tendő. A fémmegmunkálás (különösen a kovácsolás) során a kalapácsot fej fölé kell emelni, de a tevékeny-séget legalább félhomályban kell végezni, különben

nem látszik az izzó tárgy színe (amiből a hőmérsék-letére lehet következtetni). A polgári veremház pad-lóján talált nehezekek arra utalnak, hogy az épületben szövőszéket is föl lehetett állítani (SZABÓ ET AL. 2008, 187–188). Ennek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a szövőszék — akár az archaeometriai rekonstrukciót (HORVÁTH–MARTON 1998), akár a közismert koravas-kori soproni urnát (8. kép 1), akár az ókori ábrázolá-sokat vesszük alapul (például a Pénélopé-festő vagy az Amasis-festő vázaképeit: BEAZLEY 1963, 1300, 2; 1956, 154, 57) — legalább embermagasságú lehetett.

Konstruktív kérdések

Fentebb láthattuk, hogy kimutatható ugyan hasonlóság veremház és felszíni ház között, de alapvető problé-mát jelent a felszíni épületek ritkasága. Spekulatív úton azonban elérhetünk némi eredményt, különösen, ha megpróbáljuk megérteni, hogy milyen okokból épí-tették a veremházakat. Ugyan fel lehetne vetni, hogy esetleg hőszigetelési szempontból is jobbak lehettek a földbe mélyített épületek felszíni társaiknál, de ezzel szemben meg kell jegyeznünk, hogy a mai Kárpát-medencei viszonyok között télen a talaj átlagosan 50–60 cm-es mélységig átfagyhat télen, vagyis ugyanúgy kell egy ilyen házat fűteni, mintha a felszínen lenne (bár a falazat hőtároló képessége nagyobb). A hőveszteség szempontjából kritikus rész a ház födémje vagy te-tőszerkezete, illetve a padló, ezek azonban adottak minden típus esetében. Már említettük, hogy az újkori veremházak építésének legfontosabb szempontja a faanyag — és különösen a nagyméretű építőfákkal — való takarékoskosság volt. A konstrukció egyszerűsége vagy az építési idő lerövidítése aligha játszott szerepet: egy nagyméretű, sok ácsmunkát igénylő csűr felépíté-se és fedésének elkészítése is csak öt ember kevesebb, mint kétheti munkáját igényli (BUCHSENSCHUTZ 2005b, 546). Ugyanakkor az agyag, mint építőanyag hosszú technológiai szüneteket igényel: annak ellenére, hogy a tényleges építkezéssel töltött idő viszonylag rövid, mégis a padló illetve a falszerkezet készítése közben több napos vagy hetes várakozásra van szükség, mivel az agyagnak száradnia és a szerkezetnek konszolidá-lódnia (ülepednie) kell (vö. FÉL 2001, 180–185). A ve-remház gödrének kiásásakor keletkező földmennyiség térfogata illetve az egyszerűbb építési tevékenységek munkaigénye egyszerűen meghatározható. Az utóbbi-akhoz egy XIX. századi utász kézikönyv norma adatait vettük alapul, s a számítás (TIMÁR 2010, 269) eredmé-nye szerint a ráckeresztúri veremház gödréből kiter-melt szervesetlen (sárga) talaj térfogata nagyságrendileg

azonos volt a feltételezett felmenő falakéval. Ha az időráfordítást nézzük: csak a falak tetejéig öt ember kb. 3–4 napi munkájára van elméletileg szükség (bár a gödörben nem biztos, hogy kényelmesen tudnának egyszerre dolgozni), vagyis a veremház építése egyáltalán nem tűnik fajlagosan gyorsabbnak és egyszerűbbnek, mint bármilyen más házépítés. Ami biztos, hogy mindenképpen gyorsan el kell készíteni a tetőszerkezetet és a fedést is, különben az esetleges eső megtölti a gödört és a ház még megépítése előtt tönkremegy.

Módszertani szempontból nézve, a rajzi rekonstrukciók általában rendkívül idealizáltak. Ennek — többek között — egyik oka, hogy nem az eredeti gödörformát használják a rekonstrukciók készítői. Számítógépes tervezőprogramokkal lehetőség nyílik a valóságos terep és az eredeti gödör modellezésére, és így a rekonstruált szerkezeteket az eredeti, szabálytalan formájú gödörbe helyezve elkerülhetők geometriai jellegű buktatók (TIMÁR 2011). Ez az eljárás azonban megfelelő ásatási dokumentációt is igényel, több helyen fölvetett metszetekkel, viszont így az összes számbavehető faltípus vagy tetőidom rövid idő alatt felvázolható és kiválasztható közülük a legvalószínűbb lehetőség (TIMÁR 2007, 218–219, fig. 33–36). Itt egy újabb ellenőrzési lehetőség kínálkozik: a teljes tartószerkezet térbeli modellezésekor (8. kép 6) azonnal kiderül, hogy spekulatív úton létrehozott épület mennyire kivitelezhető.

Az ilyen módszerekkel készített eddigi rekonstrukciók meglehetősen különböznek egymástól. Ennek oka a negatív struktúrák különbözősége. Itt nemcsak arról van szó, hogy a veremházak maradványai érzékeny régészeti jelenségek, rendkívül könnyen tönkremennek, hanem arról is, hogy az épületek arányai különbözőek. Ha megnézzük a többi kelta veremház típust, rendkívül színes kép tárul elénk a gödrök méretét, arányait vagy az oszlopgödrök számát és elhelyezkedését tekintve, mégis, a fő séma kevés kivétellel ugyanaz. Ugyanakkor világos, hogy nem lehet ugyanazt a rekonstrukciós elképzelést mechanikusan ismételni: minden olyan épület esetében külön meg kell vizsgálni a lehetőségeket, ahol a feltárt struktúrák állapota ezt lehetővé teszi. A polgári veremház rekonstrukciója (8. kép 4) a belső tér minimális méretein alapul, a rákeresztúri épület a házurnák arányait követi (8. kép 5), míg a sajópetri műhely értelmezése a negatív struktúrák szerkezetekkel való kitöltésén alapul (8. kép 6). Természetesen, a kérdéskör egyáltalán nem tekinthető lezártnak: az ásatásokon bármikor előkerülhet egy-egy olyan szerkezeti részlet, ami alapvetően befolyásolhatja eddigi elképzeléseinket.

Köszönetnyilvánítás

Jelen tanulmány megírásához az OTKA biztosított pályázati támogatást.

Timár Lőrinc

MTA–ELTE Interdiszciplináris Régészeti Kutatócsoport
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
timar.lor@gmail.com

Irodalom

- BARABÁS J.–GILYÉN N. 1979: *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Budapest.
- BEAZLEY, J. D. 1956: *Attic Black-figure Vase-painters*. London.
- BEAZLEY, J. D. 1963: *Attic Red-figure Vase-painters*. Oxford.
- BEHN, F. 1924: *Hausurnen*. Vorgeschichtliche Forschungen I, Heft 1, Berlin.
- BEN ABED, A. 2006: *Tunisian Mosaics – Treasures from Roman Africa*. Los Angeles.
- BÓNIS, É. 1969: *Die späteltische Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest*. ArchHung 47, Budapest.
- BŘEZINOVÁ, G. 2002: *Nitra-Šindolka, Siedlung aus der Latènezeit*. Katalog. Bratislava.
- BUCHSENSCHUTZ, O. 2005a: Du comparatisme à la théorie architecturale. In: Buchsenschutz, O.–Mordant, Cl. (dir.): *Architectures protohistoriques en Europe occidentale du Néolithique final à l'âge du Fer*. Paris 2005, 49–64.
- BUCHSENSCHUTZ, O. 2005b: Les survivances des constructions sur poteaux plantés: éléments modernes de comparaison. In: Buchsenschutz, O.–Mordant, Cl. (dir.): *Architectures protohistoriques en Europe occidentale du Néolithique final à l'âge du Fer*. Paris 2005, 543–547.
- BUDAI BALOGH, T. 2009: Pannonische Grubenhäuser. Abriss der römerzeitlichen Geschichte der eingetieften Wohnhäuser. In: Bíró Sz. (szerk.): *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr 2009, 77–110.

- EIBNER, C. 1986: Die Frau mit der Spindel. Zum Aussagewert einer archäologischen Quelle. In: Jerem, E. (Hrsg.): *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. Antaeus Beiheft 3, Budapest 1986, 39–48.
- FÉL E. 2001: A társaságban végzett munkák Martoson. In: Hofer T. (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony 2001, 179–198. [= *NÉrt* 32 (1940) 361–381]
- GAÁL I. 2004: *Földbe mélyített lakóépítmények és az azokban lakók életviszonyai Szabolcs és Szatmár-Bereg vármegyékben a XX. században*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiadványai 57, Nyíregyháza.
- GUILLAUMET, J.-P. 1996: *L'artisanat chez les Gaulois*. Paris.
- HORVÁTH L. 1987: Késővaskori ház és településtípusok Dél-Zalában – Späteisenzeitliche Haus- und Siedlungstypen auf dem südlichen Teil des Komitates Zala. *Zalai Múzeum* 1 (1987) 59–80.
- HORVÁTH, T.–MARTON, E. 1998: Spinning and Weaving objects from the Prehistoric Period of the Carpathian Basin (Hungary). In: Költő, L.–Bartosiewicz, L. (eds): *Archaeometrical Research in Hungary II*. Veszprém 1998, 249–267.
- KALSER, K. 2008: *Die mittel-La-Tène-zeitliche Siedlung von Michelndorf, Niederösterreich*. FÖ Materialhefte A18, Wien.
- KARL, R. 1996: *Latènezeitliche Siedlungen in Niederösterreich. Untersuchungen zu Fundtypen, Keramikchronologie, Bautypen, Siedlungstypen und Siedlungsstrukturen im latènezeitlichen Niederösterreich*. Historica Austria 2–3, Wien.
- LULEY, H. 1987: *Urgeschichtliche Hausbau im Mitteleuropa*. Bonn.
- MEDUNA, J. 1980: *Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren*. Praha.
- PETRU, P. 1971: *Hišaste žara Latobikov*. Situla 11, Ljubljana.
- RAMSL, P. C. 1998: *Inzersdorf-Walpersdorf. Studien zur späthallstatt-/latènezeitlichen Besiedlung im Traisental, Niederösterreich*. FÖ Materialhefte A6, Wien.
- SABATINI, S. 2007: *House urns – A European Late Bronze Age trans-cultural Phenomenon*. Gotarc series 47, Göteborg.
- SABJÁN T. 1999: A veremház rekonstrukciója – Die Rekonstruktion des Grubenhauses. In: Bencze Z.–Gyulai F.–Sabján T.–Takács M.: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója – Ausgrabung und Rekonstruktion eines Grubenhauses aus der Árpádenzeit*. Monumenta Historica Budapestinensia 10, Budapest 1999, 131–176.
- SZABÓ, M.–GUILLAUMET, J.-P.–VITALI, D. 2005: Recherches archéologiques franco-italo-hongroises en Hongrie. In: Guichard, V. (coord.): *Rapport annuel d'activité 2005 de Bibracte*. Glux-en-Glenne 2005, 61–68.
- SZABÓ, M.–GUILLAUMET, J.-P.–VITALI, D. 2006: L'occupation celtique de la Grande plaine hongroise. In: Guichard, V. (coord.): *Rapport annuel d'activité 2006 de Bibracte*. Glux-en-Glenne 2006, 221–225.
- SZABÓ, M.–CZAJLIK, Z.–TANKÓ, K.–TIMÁR, L. 2008: Polgár 1: L'habitat du second âge du Fer (IIIe siècle av. J.-Chr.). *ActaArchHung* 59 (2008) 183–223.
- SZILASI A. B. 2006: Kelta település részlete Sárvár határában – Parts of a Celtic settlement of the edge of Sárvár. *Savaria* 30 (2006) 231–290.
- TANKÓ, K. 2004: Rekonstruktion eines latènezeitlichen Grubenhauses aus Ménfőcsanak-Szeles. *CommArchHung* 2004, 105–112.
- TIMÁR, L. 2007: Structure d'habitat, formes de maison. In: Szabó, M. (ed.): *L'habitat de l'époque La Tène à Sajópetri-Hosszú-dűlő*. Budapest 2007, 201–217.
- TIMÁR L. 2009: A negatív struktúráktól a rekonstrukcióig. In: Anders A.–Szabó M.–Raczky P. (szerk.): *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Bibliotheca Archaeologica, Budapest 2009, 93–104.
- TIMÁR, L. 2010: Les reconstitutions possibles des constructions de l'Âge du fer, découvertes à Ráckeresztúr. In: Borhy, L. (red.): *Studia celtica classica et romana Nicolae Szabó septuagesimo dedicata*. Budapest 2010, 261–272.
- TIMÁR, L. 2011: A Computer aided study of Late iron Age buildings. In: Jerem, E.–Redő, F.–Szeverényi, V. (eds): *On the Road to Reconstructing the Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA). Proceedings of the 36th Annual Conference Budapest, April 2–6, 2008*. Budapest 2011, 399–405.
- TIMÁR, L.–CZAJLIK, Z.–GUILLAUMET, J.-P.–SZABÓ, D.–TANKÓ, K. 2007: Catalogue des structures archéologiques mises au jour. In: Szabó, M. (ed.): *L'habitat de l'époque La Tène à Sajópetri-Hosszú-dűlő*. Budapest 2007, 25–171.
- WALDHAUSER, J. 1993: *Die hallstatt- und latènezeitliche Siedlung mit Gräberfeld bei Radovesice in Böhmen*. Teplice.
- ZENTAI T. 1991: *A parasztház története a Dél-Dunántúlon*. Budapest.

Interpretation of the sunken houses of the Late Iron Age

So-called pit houses or sunken houses represent a common building type in the Late Iron Age of Hungary. Despite the advances made in their research during the past few decades, many problems remain concerning the reconstruction of these rather simple buildings. The present study offers an overview of the most relevant questions with a focus on the determination and identification of economic units from an architectural perspective. The interpretation of the remains is based on the negative structures that survived as imprints of the building materials used. Although the sunken houses usually survive in a quite poor state of preservation, the minute examination of a larger number of buildings usually offers several clues regarding the smaller details of their structure. Various methods are employed in the reconstruction of these buildings: the traditional approach of finding parallels in vernacular architecture, the study of house urns and other imagery from Antiquity, the calculation of the load-bearing capacity of the structural elements and the use of CAD applications in order to avoid the most common geometric mistakes.

The study of the stratigraphy of the fill layers in the pits is a necessary exercise because it can shed light on the demolition sequence of the houses. The latter can provide the key for the reconstruction of the walls and the roof. A re-assessment of the earlier classification schemes of the houses and the evaluation of the still unpublished data offers a chance for new, meaningful conclusions. The present study is based not only on secondary data, but also on primary evidence from the excavations of Sajópetri-Hosszú-dűlő and Ráckeresztúr.

Technikai információk

- A kéziratokat számítógépes szövegszerkesztővel készített formában (Word for Windows) várjuk, vírusmentes lemezen és kinyomtatott változatban is. Válasszon olyan betűtípust, mely a közép-európai karaktereket is tartalmazza (Pl.: Arial CE, Times New Roman CE).
- Szövegét kérjük, formázatlanul küldje, tehát ne használjon folyamatos nagybetűket, dőlt vagy fett karaktereket, stb.
- Kéziratokat magyar, angol és német nyelven fogadunk el. Idegen nyelvű cikkek esetében a nyelvi lektorálást szerkesztőségünk intézi.
- A ledásra kerülő kézirat kötelező elemei:
Cím
Szerző neve, munkahelye, címe, email címe
Tanulmány
Irodalomjegyzék
Illusztrációk
Képaláírások
Összefoglaló magyar nyelven (1 000 n, szóközökkel együtt)
- **Hivatkozás**
Az irodalmi hivatkozásokat a főszövegen belül, zárójelben helyezték el. Pl.: (Szerző 1999, 34–38). Több szerző idézése esetén pontosvesszővel válasszák el egymástól az adatokat: Pl.: SzerzőA 1987, 25; SzerzőB 1993). Több szerzős munkák esetében a szerzők nevét közepes kötőjellel válasszák el: Pl.: SzerzőC–SzerzőD 1999; háromnál több szerző esetében a főszövegben használja a SzerzőA et al. megoldást, a nevek feloldására az irodalomjegyzékben kerül sor.
- **Irodalomjegyzék**
A folyóiratok és sorozatok rövidítéséhez kérjük, használja M. Tulok: Abbreviations of periodicals and series of archaeology and auxiliary sciences című munkáját (Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 36 (1984) 333–384). Az ebben nem szereplő folyóiratokat, sorozatokat rövidítés nélkül idézze.
A felhasznált és idézett cikkeknel kérjük, tüntesse fel — ha van — a cikk idegen nyelvű rezüméjének címét is.
Tanulmánykötetekenél kérjük pontosan tüntesse fel a kötet szerkesztőjét és megjelenési helyét is.
Abban az esetben, ha egy folyóiratnál nem egyezik meg a megjelenés éve a címlapon szereplő évszámmal, mindkettőt kérjük feltüntetni.

Példák:

- Folyóiratcikk: Kovács T. 1969: A százhalombattai bronzkori telep – The Bronze Age Settlement at Százhalombatta. ArchÉrt 96 (1969) 161–169.
- Tanulmány kötetben: Majnarić-Pandžić, N. 1998: Einige Anmerkungen über neue Siedlungsforschungen in Nordwestkroatien. In: Hänsel, B. (Hrsg.): Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Kiel 1998, 249–256.
- Önálló kötet: Kastelic, J. 1965: Situla Art. Ceremonial bronzes of Ancient Europe. London.
- Kötet sorozatban: Kemenczei, T. 1984: Die Spätbronzezeit in Nordostungarn. ArchHung 51, Budapest.
- **Jegyzetek**
Lábjegyzetbe csak a kiegészítő információk, köszönetnyilvánítások, stb. kerüljenek.
- **Illusztrációk**
A folyóiratban grafikai és fényképes illusztrációk megjelentetésére van mód. Amennyiben digitálisan adja le illusztrációit, válassza a TIFF formátumot. Az illusztrációkat (táblázatokat is) külön fájlban kérjük, ne illessze bele a szövegbe.
Az illusztrációkon — amennyiben szükséges — tüntesse fel a méretarányt és az északi irányt.
- A beérkezett kéziratokért honoráriumot nem áll módunkban fizetni, de a Szerkesztőség minden szerző részére egy tiszteletpéldányt és a dolgozat PDF változatát tudja biztosítani.
- A kéziratokat a Szerkesztőség címére kérjük küldeni: ELTE BTK Régészettudományi Intézet 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B.
- A Szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy a kéziratokon kisebb — technikai jellegű —, a tartalmi, szakmai részt nem érintő változtatásokat tegyen.
- Tárgyak leírásánál az alábbi rövidítéseket használják:

Magasság	Ma.:
Peremátmérő	Pá.:
Fenékátmérő	Fá.:
Vastagság	V.:
Hosszúság	H.:
Szélesség	Szé.:
Átmérő	Á.:
Súly	S.:
Mélység	Mé.:
Leltári szám	Ltsz.: